

наталія яковенко

нарис історії

середньовічної та ранньомодерної

україни

• КРИТИКА •

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Natalya Yakowenko

An Outline History
of Medieval and Early Modern
Ukraine

Third Revised
and Enlarged Edition

Krytyka
Kyiv 2006

Наталя Яковенко

Нарис історії
середньовічної та ранньомодерної
України

Видання третє,
перероблене та розширене

Критика
Київ 2006

Концепція «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» доктора історичних наук, професора НаУКМА Наталі Яковенко спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії, що її дотепер чинна, хоч уже й захитана академічна історіографічна традиція успадкувала від народницького «національно-державного» історіописання. Порівняно з першою версією, опублікованою 1997 року у київському видавництві «Генеза» як «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», дослідниця значно розширила свою синтезу змістово, особливо сюжетами про світ уявлень та ідей XVI–XVII століття, що є першочерговою сферою її наукових зацікавлень (цій темі авторка присвятила монографію «Паралельний світ», випущену також у видавництві «Критика» 2002 року), та щедро оздобила свою книгу ілюстративним матеріалом.

Перше видання цієї праці було затверджено Науково-методичною радою Міністерства освіти України й допущено як навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій і ліцеїв та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів

Третє, перероблене та розширене, видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики та випущено в світ за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету.

Видавництво дякує професорові Павлу Роберту Магочому за люб'язний дозвіл використати окремі мапи з його «Історичного атласу України» (Paul Robert Magocsi, *Ukraine. A Historical Atlas*. University of Toronto Press, 1985). Картограф Джефрі Дж. Метьюз.

В оформленні обкладинки, титульних сторінок і шмуцтитулів використано гравири з видань XVII ст. Колаж на обкладинці Андрія Вишневецького.

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди видавництва «Часопис "Критика"» й авторки заборонено.

З м і с т

Передмова до другого видання	9
Вступ	11
Про що ця книжка	11
Територія України: історичне ядро та пізніші прирошення	17
Назви та самоназви української території	20
Схід і Захід в українському прочитанні	24

Розділ перший

Від Кия до «останнього вікінга» Святослава

Кий та його «поляни» – ребус для істориків	29
Руси й «Руська земля» у IX–X століттях	31

Розділ другий

Під знаком візантійської цивілізації

1. Київська Русь – держава та люди	47
Володимирове хрещення в легенді та реаліях	47
Контури державної будівлі XI століття	52
Боротьба князів за київське «причастя» в XII–XIII століттях	57
Люди Русі: oratores, bellatores, laboratores	62
Писемність. Мова. «Давньоруська народність» чи етноси?	76
2. Русь і Степ	84
Кочові держави – вороги /сусіди русичів	84
Імперія Чингісхана і Чингізидів перед нападом на Русь	90
Походи Батия. Створення Ак-Орди, або Золотої Орди	92
3. Галицько-Волинське князівство – Королівство Руське	96
Оформлення території. «Сепаратизм» Ростиславичів	96
Війни за «галицьку спадщину». Данило Галицький	100
Новий переділ «галицької спадщини». Фінал киево-руської історії	106
Куди «перетекла» киево-руська історія	108

Розділ третій
Несхожі пагони руського стовбура
(кінець XIV – середина XVI ст.)

1. Галицька та Подільська Русь	113
Зміни в етнічному складі мешканців упродовж XV століття	115
Від бояр і дружинників до шляхти-русинів «польської нації»	115
Православна та Римо-Католицька Церкви: перші досвіди співжиття	120
Конфесійна й етнічна строкатість міст. Міські «нації»	124
Розповсюдження магдебурзького права. Перші ремісничі цехи	127
«Відкриття світу» через книжку й подорожі.	
Латинське шкільництво в руських містах	131
«Галицький Ренесанс»: неолатинська поезія, архітектура, пластичні мистецтва	134
2. Київська та Волинська землі	137
Гедимін та Ольгерд – «збирачі руських земель»	138
Велике князівство Литовське за Ольгердовичів і Вітовта	140
Свидригайло в династичній війні 1432–1438 років	144
Дві соціальні моделі XV ст.: Волинь Свидригайла та Київщина Омельковичів ...	149
Зміна паритету сил Вільна й Москви. Повстання Михайла Глинського	156
«Княжий синдром» – візитна картка Волині XVI століття	158
Усамостійнення Київської митрополії.	
Співжиття православних із католиками	161
Місто, міське право, міське населення	167
Від партикулярних привілеїв до правничої системи:	
Литовські Статути й реформи 1560-х років	171
3. Перші сто літ козащини	175
Дике поле. Пороги. Великий Луг	175
Ранні згадки про козаків-татар і козаків-русинів.	
Спір про витоки українського козацтва	177
Кримський ханат – каталізатор козащини	182
Лицарі християнства у мусульманському вбранні	185
Запорозька Січ князя Байди-Вишневецького	189

Розділ четвертий
Україна-Русь – третій зайвий
у Речі Посполитій «Двох Народів»

1. Люблінська унія та перші поунійні десятиліття	195
Приваби унії	196
Волинці та кияни на Люблінському сеймі 1569 р.; унійний привілей	199
Спалах князівської потуги після унії	201
Зустріч Русі з Руссю: галицька шляхта на Волині й Київщині	205
Народження «старожитного народу руського»	206
Острозька академія	209
2. Церква й руське суспільство від Берестейського собору до легалізації православної ієрархії (1596–1632)	213

У переддень міжцерковної унії	213
Два собори в Бересті 1596 року	218
Протестанти – третя сила в спорі	221
Словесна війна «за» і «проти» міжцерковної унії	225
Силові конфлікти «Русі з Руссю»	
Єзуїтське місіонерство і ворожість до «ляхів»	230
Шляхта й міщани в обороні православного «благочестя»	233
Таємне висвячення митрополита під охороною козацької шаблі	239
Нова політична свідомість, або поява «третього народу» в Речі Посполитій «Двох Народів»	242
3. Шляхта, простолоуд, козаки: вузол взаємопов'язань і суперечностей	244
Колонізація степових погранич. Поляки та євреї на новосвоєних теренах	244
Селяни, бояри, міщани: специфіка життєвого укладу	251
Козацтво між «реформою Стефана Баторія» і смертю Петра Сагайдачного	259
Боротьба за самоутвердження: козацькі війни 1625–1638 років	274
4. Розтятий світ, або загальний образ культури України-Русі кінця XVI – середини XVII століття	285
Перші кроки на шляху конфесіоналізації: «ментальність реформ»	286
Школа, колегія, гімназія, академія	292
Розмаїття мовних і конфесійних практик	300
«Сармати-роксолани» та/або «польські сармати»	304
Світ загалу на тлі «ментальности реформ» елітарної культури	307

Розділ п'ятий **Козацька ера**

1. Козацька революція 1648–1657 років	313
Богдан Хмельницький – людина, вождь-визволитель, «бич Божий»	314
На терезах військового щастя	319
Жахи війни	337
Дипломатія гетьмана у пошуках виходу	343
Переяславська угода 1654 року	348
Територія і модель влади й управління козацької держави	356
Старшинський корпус: соціальні та світоглядні несумісності	360
Початок московсько-польської війни. Смерть Богдана Хмельницького	366
2. Руїна (1658–1678)	370
Вступний акорд громадянської війни: Мартин Пушкар проти Івана Виговського	371
Спроба повернутися у звичний світ: Гадяцька угода 1658 року	373
Безталання Юрася Хмельниченка	376
«Війна берегів»: Павло Тетеря та Іван Брюховецький	379
Андрусівське розполовинення 1667 року	385
Дем'ян Многогрішний «за» і «проти» Москви	388
Турецька альтернатива Петра Дорошенка	390
Рукотворна пустеля після Чигиринських воєн 1677–1678 років	395
3. Мазепа і мазепинці	398
Багатоликий Іван Мазепа	398

Шлях до полтавської катастрофи	404
Vae victis	413
Спроба реваншу Пилипа Орлика	418
4. Останні десятиліття козаччини на Правобережній Україні	424
Гетьмани «турецькі» – гетьмани «польські»	424
Паліївщина	426
5. Культура, освітлена загравами воєн	428
Поколінніві ритми «довгого» XVII століття	428
Народження «козацько-руської вітчизни»	430
Зміни в житті Православної Церкви. Минуле й сучасне очима її служителів	432
Образ української історії в «літературі канцеляристів»: Григорій Грабянка, Пилип Орлик, Самійло Величко	438
Запорозька Січ – квінтесенція народовладдя	442
«Ми» і «вони», або нове сприйняття сусідів	444
У химерному світі Барока	451

Розділ шостий

Між Річчю Посполитою та Російською імперією

1. «Пророцтво Вернигори» чи Коліївщина: дилема українсько-польських взаємин у Речі Посполитій	465
Річ Посполита між хаосом та спробами «направи»	467
Шляхта й городяни: спроба соціального портрету	472
Віра бідних: феномен хасидизму	477
Селянська проблема. Соціальний бандитизм: опришки та гайдамаки	480
Вибух Коліївщини 1768 року	487
Зміни в житті Церкви. Василянське просвітництво	490
2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні	498
Політико-адміністративний устрій та суспільство Гетьманату	499
«Козацькі вольності» в Санкт-Петербурзькій редакції 1720–1740-х років	504
Смуга надій: правління Кирила Розумовського (1750–1764)	510
Новий порядок, нові «чини», нові «дворяни»	514
Останні спроби зарадити переминам у Гетьманаті	516
Тихе згасання Слобідської України	518
Фінальне півстоліття Запорозької Січі	521

Додатки

Бібліографія	531
Показчик	538
Перелік ілюстрацій	573

Передмова до другого видання

Із читацької реакції на першу версію цієї книжки, що побачила світ у 1997 році, я здобула для себе приємність і урок. Приємність полягала в тому, що книжка стала популярною, бо розкупили її вмиг; що на неї відгукнулося аж 11 відомих мені рецензій, серед них вісім українських – погодьмося, ефект у наших, помірних на інтелектуальну реакцію, широтах неабиякий; врешті, що нарис часто цитують, у тому числі без лапок і цілими сторінками, хіба що підправляючи (як на авторське самолюбство, звісно, псуючи) мій надто «ненауковий» стиль, але й у цьому можна знайти певну втіху: текст здобув шанс перетворитися на таку собі «народну творчість», де ім'я автора малосуттєве.

Урок може комусь здатися дивним, але так насправді є. Читаючи рецензії, я врешті зрозуміла, для чого писала цю книжку. Попри заявлену у вступі до неї ритуальну формулу скромності («не збираюся перевертати дотеперішні уявлення»), первісна мета, зізнаюся, була зухваліша: таки дещо перевернути. Перевернути знелюдненість «національно-державної» парадигми української історії, яку населяють самі «діячі» – ніби без них ні діти не родяться, ні пори року не міняються. Перевернути плевненість у тому, що в історії все наперед визначено «за нас і без нас» якимись таємничими «закономірностями», котрі штовхають якщо крокувати

вперед/назад – то гуртом, якщо любити/ненавидіти – то одноостайно. Перевернути, врешті, зацикленість на власних звитягах та бідах – ніби не існувало широкого світу довкола, звідки добрі чи погані вітри приносили нових родичів, нові прагнення, нові вартості.

Не мені судити, чи це вдалося. Натомість обмірковуючи висловлені в одній із рецензій закиди в намаганні «подовжити життя» анахронічної «національної історії», я врешті зрозуміла, що стимулом для написання нарису був не тільки азарт «перевертання». Не йшлося також про чергове конструювання тягlosti з уривчатого й фрагментарного: у тягlostь я не вірю так само, як і мій опонент, автор тієї мудрої рецензії. Але не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо очищає себе від «національного»: така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріялу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого «національного» маршруту. Мене особисто не влаштувала усталена мапа, сконструйована «великими», тож написання нарису дорівнювало створенню власної мапи, за якою я мандрую до сьогодні.

Зміни, що їх зроблено в новій версії книжки, є своєрідним «уточненням мапи». Як Читач побачить, у ній не обговорюється

є дописемний період історії, бо там головний герой нарису, людина, ще не вміє про себе розповісти, отже – й мені сказати нічого. Значно розширено, натомість, розділи про XVI–XVII століття, особливо в сюжетах, присвячених світові тодішніх уявлень та ідей. Контури політичної та соціальної історії практично не зазнали змін: це не моя сфера інтересів, але повністю обминати її не випадає, бо ж людина – істота соціальна. Врешті, дякуючи подиву гідній терплячості видавництва, книжку доповнено величезною кількістю ілюстрацій. Оскільки всі «картинки» більшою чи меншою мірою автентичні, їхнє призначення прозоре: візуально олюднити текст коли не портретами (моїх героїв, на жаль, портретували ще рідко), то бодай речами та будівлями, серед яких вони жили, книжками, що їх вони читали, а дехто й писав.

Завершу традиційно – подяками. Найсамперед адресую їх усім рецензентам першої версії цього нарису, сподіваюся – друга не принесе їм розчарування. Окрема, і то найсердечніша, подяка належить моїм молодшим колегам, учасникам семінару Товариства дослідників Центрально-Східної Європи. Нині виповнюється десять років його функціонування, тож нехай ця книжка буде моїм скромним подарунком до ювілею. Адже саме на семінарі мені пощастило переконатися, що запропонована мною «мапа» знайшла своїх ентузіастів, і саме в семінарських дискусіях багато що з моїх попередніх міркувань було уточнено, або й переформульовано. Врешті, щиро дякую всім працівникам видавництва «Критика», які доклали величезних зусиль, аби книжка вийшла такою ошатною.

Вступ

Про що ця книжка

Ще Самійло Величко у своєму «Літописі» на початку XVIII ст. зауважив, як нелегко розібратися, хто з попередників «істинствуєт, а хто от правди рознствуєт». Цей сумнів належить до вічних, породжуючи афоризми на зразок загальновідомого «Кожне покоління переписує історію по-новому» або ж Ренанового «Неправильне розуміння історії – це частина буття нації». «Неправильне» тут не означає – свідомо сфальшоване. Кілька професійних істориків на підставі одних і тих самих фактів можуть написати засадничо несхожі історії. Багатовікова перспектива з її мерехтливо-мінливим калейдоскопом людей, подій, перемін, об'єднаних лише уявою дослідника, надається до щонайрізноманітніших інтерпретацій. Адже, звертаючися до минулого, науковець має справу не з фізичним об'єктом, а з витвором власної уяви. Тому нам ніколи не дано пізнати, якою була історія насправді, бо, як влучно зауважив один із визначних медієвістів сучасності Арон Гуревич, «реконструюючи історію, ми її конструюємо». Як саме – залежить не тільки від знань чи таланту. Історик завжди залишається людиною своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається «цікавим», «важливим» чи «потрібним» його сучасникам, а в поясненні

подій спирається на властиві його доби вартості.

Тут не місце оповідати, якими шляхами сьогоднішня наука намагається подолати суб'єктивність історичного пізнання, зосереджуючи увагу на поясненні логіки дій людей минулого та факторів, що її обумовлювали. Натомість варто підкреслити, що XIX ст. – «століття великих істориків», твердо переконане (згідно зі знаменитою формулою класика німецької історіографії Леопольда фон Ранке) в пізнаваності минулого «wie es eigentlich gewesen» («яким воно було насправді»), дало плеяду блискучих імен і в Україні: Микола Костомаров (1817–1885), Володимир Антонович (1834–1908), Михайло Грушевський (1856–1934). Властива науці XIX ст. непохитна віра в еволюційний прогрес, здійснюваний через ланцюг причиново-наслідкових зв'язків, а також у здатність певної соціальної спільноти («клас», «нація», «народ») цілеспрямовано впливати на хід історії задля досягнення наперед окресленої мети, доповнювалася у їхніх творах іще й патріотичними почуваннями. Це наклало особливий відбиток на концепції трьох «батьків української історіографії», передусім Михайла Грушевського. Подібно до решти «національних історій» XIX ст., його монументальні

ментальна багатотомна «Історія України-Руси» є яскравим взірцем того, як минуле ставало підґрунтям національної ідентичности завдяки тому, що пов'язувало колишнє й теперішнє буття етносу в неперервну тяглість (за висловом Грушевського, «від початків, або й позапочатків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів»). Цей концепт довго вважали за єдино можливий, і захитався він лише відносно недавно, через сумніви – а чи можна взагалі говорити про тяглість у «перетіканні історії». Адже ту тяглість насправді «вигадують» самі історики, аби зручніше було описувати минуле в наскрізній схемі, – тимчасом як реальне життя людей, що в ньому жили, наповнене розривами й перепадами.

Натомість ще одну фундаментальну тезу Грушевського – покликання на «народ» як на єдиного героя історії – поставили під сумнів набагато скоріше. Слідом за Миколою Костомаровим і Володимиром Антоновичем Михайло Грушевський під народом мав на увазі передовсім низи, «народну масу» (згодом цей забарвлений ідеями раннього соціалізму напрям в історіографії назвуть народницьким). Плин історії уявлявся реалізацією «народних змагань» у боротьбі за одну й ту саму «провідну ідею», котра, за висловом Грушевського, «переходить через увесь ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах». Визначальна ж риса провідної ідеї українського народу, згідно з переконанням істориків народницького напрямку, – це пріоритет громадського начала й тяжіння до соціальної справедливости та рівноправности (втілених, наприклад, у козацтві). Логічним доповненням такого бачення стала негативна оцінка держави та її інституцій як апарату насильства, а також нехиль до політичної еліти – носія влади, і навпаки – симпатизування стихій-

ним народним рухам, у яких реалізувалося право народу на повстання в ім'я ідеалів свободи чи кращого майбутнього.

Така система поглядів не стала монополюю. Бурхливі події суспільно-політичного життя першої чверти ХХ ст., загальна криза європейських ліберальних ідеалів, а невдовзі й встановлення тоталітарних режимів спричинили появу альтернативної історіографічної візії, за якою закріпилася дещо спрощена назва державницької. Її виникнення пов'язане з іменем ідеолога українського консерватизму, політолога й історика Вячеслава Липинського (1882–1931). У низці історичних та публіцистичних праць (особливо в присвяченій Хмельниччині «Україні на переломі») Липинський рвучко відійшов від таких принципових тез народницької ідеології, як ігнорування ролі провідних суспільних верств і визнання доцільности руйнівних народних повстань. Позитивний акцент у його інтерпретації української історії переміщується зі стихійного, деструктивного руху мас на легітимні чинники, втілені в інституті держави та політичних елітах. Еліти, на думку вченого, забезпечують законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії та хаосу, відтак – виступають у ролі основної державотворчої (а отже, і націотворчої) сили. Сама ж держава, за Липинським, є стрижнем буття всякої етнічної спільноти, яка без упорядкованих легітимних інститутів перетворюється на безформну етнічну масу. За висловом історика,

без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпоршена, взаємно себе не знаюча і ненавидяча юрба рабів.

Ще однією новацією Вячеслава Липинського супроти народницького істо-

ріписання стало змалювання «людини-героя», збудника історичного процесу. Через його історіографічний образ мусить реалізуватися і виховна місія історика, що полягає у творенні національних легенд і символів.

Концепціям Михайла Грушевського та Вячеслава Липинського судилося довге життя. Зокрема, народницька, змінивши назву на «марксистсько-ленінську», плавно ввійшла до радянської історичної науки. Зміна термінологічного апарату не зачепила світоглядного каркасу: хоч «народна маса» стала «пригнобленою масою трудящих», а «провідна ідея» перетворилася на «віковічне прагнення до соціального визволення», головним творцем історії залишався той самий «народ» (тепер «клас»), а сама історія, зрозуміла й пізнавана, і надалі бачилася такою, що здійснюється в річищі причинно-наслідкових зв'язків (тепер «законів суспільного розвитку»), прямуючи до прогресу (тепер «світлого комуністичного майбутнього»). Нині жорсткий канон «єдино вірної методології» зламано, але багатьом історикам бракує відваги переступити сакралізовану межу, встановлену «батьком української історіографії». Тож у їхніх працях можемо натрапити на низку анахронізмів вельми поштового віку, де ігноровано давно переосмислені речі: що «закони суспільного розвитку», як і категорія «прогресу» – це не більше, ніж міт історичної науки XIX ст.; що суспільна еволюція не знає суб'єкта, а тому не може бути передбачена; що жодна соціальна група на тривалий термін не спроможна спрямувати історичний процес, бо поставлена в політичній сфері мета завжди реалізується у непередбачуваних варіантах тощо.

Ідейний відгомін інтелектуальної спадщини Вячеслава Липинського надовго пережив її творця. Навіть у ра-

дянській історіографії (яка зі зрозумілих причин ні державницьких, ні елітаристських поривань ученого не культивувала) заміником неоромантичних поглядів на виховну місію історика, який творить символи в ім'я високої ідеї, стала «партійність» науки, що перетворювала науковців на «бійців ідеологічного фронту». Втім, по другий бік радянського кордону під гаслами примату національного інтересу над науковим існувала не менш заангажована націоналістична історіографія. Обидві мали за головну мету виховувати незламних борців, забуваючи, що для цього є пропаганда, тимчасом як завдання науки – це безсторонність, яка партійною не буває.

Ідеям Липинського про державу як цінність, що, домінуючи над долями людей, є головним сенсом історичного розвитку, віддали данину в своїх синтетичних нарисах історії України багато науковців еміграційного покоління – сучасники або молодших колег Липинського: Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко, Наталя Полонська-Василенко та інші. Рецидиви своєрідного «новодержавництва», культивованого не без наївного запалу, можемо бачити і в сьогоденній Україні – зокрема, у численних біографічних есеях та працях із козацької історії.

Інша доля судилася елітаристським поглядам Липинського, зверненим на один із предметів активного зацікавлення історіографії XX ст. – еліти та їхню роль у постійних змінах суспільних структур (що, власне, і можна метафорично окреслити як «план історії»). Ідеї, що їх уперше проголосив Липинський, стали певною мірою стимулом для більшості зарубіжних праць з української історії, написаних у другій половині XX ст., у тому числі таких фундаментальних, як книги Джорджа Гаєцького, Франка Сисина, Зенона Когути, Ореста

Субтельного. В Україні до історії еліт на початку 1990-х уперше звернулися Олексій Толочко – на матеріалі Київської Русі та авторка цих рядків – на матеріалі пізньосередньовічної України.

Врешті, новітній зарубіжній українці належить пріоритет і в розробці на українському матеріалі ще однієї з фундаментальних проблем історіографії ХХ століття: історії ідей та світоглядних стереотипів, що визначали поведінку людей минулого. Тут не місце для детального огляду праць такого змісту, тож адресуємо зацікавленого читача до переліку літератури, де є відповідні посилання на книжки та статті Степана Величенка, Андея Камінського, Зенона Когута, Сергія Плюхія, Омеляна Прицака, Франка Сисина, Девіда Фрика, Терези Хинчевської-Геннел, Ігоря Шевченка та інших. Ці зарубіжні праці, прокладаючи цілком нові шляхи у розробці конкретних сюжетів української історії, стали для мене своєрідною інтелектуальною підтримкою.

Що ж до загальних концептуальних настанов цього нарису, то я не ставила собі честолюбної мети «перевернути» дотеперішні уявлення про історію України, та й навряд чи нині це вдалося б. Така спроба стане гіпотетично можливою лише після дослідження проблематики, досі або зовсім не вивченої, або ж оповитої застарілими, фальсифікованими чи надто «патріотичними» уявленнями. (До цих лагун можна зарахувати, скажімо, малодосліджувані в старій і спримітивізовані в радянській історіографії такі глобальні проблеми, як історія селянства й ширше – села, урбанізаційні процеси, аналіз економіки, заповнення «білих плям» в історії еліт тощо, і читач нарису не раз натрапить у тексті на підкреслення того, що певний сюжет належить до невивчених.) Моє завдання було скромніше: звернути увагу на ті аспекти мину-

лого, яких у дотеперішніх синтезах фактично не заторкували, а тимчасом без їх витлумачення годі сподіватися, що стара Україна «розповість» про себе нашою сучасникові. Йдеться передусім про спробу звести історію з високого п'єдесталу науки про суспільство до живої людини цього суспільства. Це не означає, що саме суспільство не варте дослідницького інтересу, проте ключ до розуміння механізмів його функціонування не може бути ні універсальним, ні наперед постульованим, бо система, утворена «людським матеріалом», реалізує себе лише через конкретні – завжди різні в часі й просторі – вчинки людей. Тож від вивчення їхньої поведінки, «знизу», і мусить починатися дослідження всієї системи: на рівні конкретно-індивіда; на рівні мікрогрупи, до якої він належить; на рівні його соціального прошарку, стану і т.д. Тому спеціальну увагу в цьому нарисі надано людині – колу її прав та обов'язків, способам групування в колективи, звичній поведінці та ймовірним причинам зміни її стереотипів у моменти ломки старих цінностей, уявленням про справедливу владу й особистий обов'язок, про морально дозволене і про табуйоване, про ставлення до «своїх» і «чужих» тощо. На загальнішому рівні було здійснено спробу, відкинувши звичні історіографічні образи «сусіда-загарбника», «підступного єзуїта» чи свого «запроданця», пояснити кризи в історії України через призму внутрішніх перемін у притаманній суспільству системі понять і вартостей. Нерівномірність її видозмін у різних групах населення спричиняла зіткнення між прибічниками «старовини» й «новини», а вже на цьому – здестабілізованому – тлі з'являвся «злий сусід», «запроданець» чи ще якась стороння сила.

Інший аспект, який притягав мою увагу, стосується наповнення конкретним

змістом нині поширеного погляду на Україну як цивілізаційне перехрестя «між Сходом і Заходом». Відтак у нарисі читач знайде спробу простежити реальні прикмети «пограничності» української культури – у сфері легітимних інституцій та правових уявлень, у ділянці релігійного життя, у колі символів та ідей, що жили думку, в інтелектуальних, освітніх чи мистецько-художніх пріоритетах. Залишається додати, що, на моє переконання, степовий «схід» був не менш органічним складником українського культурно-національного типу, ніж «схід» візантійський, тим-то чимало уваги приділено контактам із людьми Степу.

Окремо належить зупинитися на періодизації – індикаторі, який виопуклює те, що здається історикові «важливим». Згідно з народницьким поглядом на історію як на рух до досягнення «провідної ідеї», в українському історичному процесі вирізнялося чотири періоди: княжа доба, себто Київська Русь; далі аж до Хмельниччини – польсько-литовська доба; до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. – козацька доба; з XIX ст. – доба національного відродження. Радянська історіографія, періодизуючи історію, спиралася на принцип послідовності суспільних формацій: на зміну первіснообщинному суспільству на терени майбутньої України приходив феодалізм, що тривав до 1860-х (!), за ним – капіталізм і т.д. А що під «феодалізмом» малася на увазі не мережа зв'язків персональної підлеглості (чим він і був насправді), а система виробничих відносин, то сюди належало якось увібгати неслухняну живу історію, котра аж ніяк не хотіла бути однаковою, за іронічною реплікою Івана Лисяка-Рудницького, «від Юрика до Миколи I». На подієвому рівні до формаційних змін пристосували народницьку періодизацію, давши її хронологічним щаблям інакші назви.

Скажімо, польсько-литовську добу термінологічно означено як період «наростання антифеодальної і визвольної боротьби», а в козацькій добі виділено кілька стадій: 1) визвольна війна 1648–1654 рр., що привела до возз'єднання з Росією, 2) антифеодальна боротьба трудящих мас (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), 3) розклад феодально-кріпосницької системи (від другої половини XVIII ст.).

Схема періодизації, що спиралася на державницьку візію, найвиразніше представлена в «Історії України» Наталі Полонської-Василенко, написаній 1964 р. (перше видання: Мюнхен, 1972–1976). Спираючися на ті самі категорії «княжої», «литовсько-польської» та «козацької» доби, авторка ніби веде читача крутою стежкою політично-державного життя українського народу, в самих назвах розділів наголошуючи на чергуванні злетів і падінь: «Українська держава X–XIV ст.»; «Українська держава XVII ст.»; «Політичний лад України-Гетьманщини»; «Україна під Польщею»; «Україна під чужою окупацією» та ін. Цей жорстко скоригований інтерес робив звертання авторки до інших проблем – економіки, культури, права тощо – силувано вмонтованими. (Показово, що блискучий ерудит, історик державницького кола Дмитро Дорошенко у його вперше виданому 1932 р. у Варшаві «Нарисі історії України», аби уникнути цього ефекту, взагалі відмовився від акцентованого періодизування, згрупувавши оповідь за хронологічним принципом.)

Варто додати, що 1978 р. зарубіжні українці присвятили проблемам періодизації української історії спеціальну дискусію (її матеріали під назвою «Rethinking Ukrainian History» див. у переліку літератури). Серед нових ідей тут особливо виділяється спроба Івана Лисяка-Рудницького скоординувати україн-

ську історію з великими європейськими епохами – Античністю, Середньовіччям та модерними часами: Середньовіччя бачилося у часових рамках від домонгольської Русі до Люблінської унії (1569), а Ранньомодерний час – до кінця XVIII ст. Така схема, на думку Лисяка-Рудницького, органічно інтегрує українське минуле в європейський історичний процес, поєднуючи політичну історію з головними світоглядно-культурними епохами, що відлунували в Україні: з Ренесансом, Реформацією, Контрреформацією, Бароком, Просвітництвом. Утім, коли жорстко дотримуватися цієї схеми, надто багато локальних особливостей було би втрачено, що й констатували учасники дискусії, залишаючи в підсумку за кожним істориком «право» на власне періодизаційне членування, адекватне напрямкові його пошуків.

У цьому нарисі я й скористалася таким правом, намагаючися з'єднати в один ланцюг мінливі події політичного життя та прихований під поверхнею видимих перемін нурт світоглядних мутацій, що були суголосні цим перемінам і підштовхували суспільство до оновлення. Під цим кутом зору виокремлено шість хронологічних періодів, яким відповідають певні розділи книжки. «Княжу добу» розглянуто передовсім як процес виходу Русі на орбіту християнської (візантійської) цивілізації (розділи I–II); так звану «литовсько-польську добу» поділено на дві половини, відмінні не стільки за характером взаємин України з державами, під сюзеренітетом яких вона перебувала, скільки за специфікою внутрішнього життя. Аж до Люблінської унії 1569 р. тривало нагромадження різниць у соціальних укладах та політичній культурі двох уламків колишньої Київської держави – галицького та київсько-волинського, що й розглянуто в розділі III. Об'єднання Польського королівства та Великого князів-

ства Литовського у Річ Посполиту Двох Народів полишило за бортом політичного життя третій компонент – український; чинникам, що підштовхнули українців до усвідомлення себе народом одного історичного кореня, присвячено розділ IV. Безпосереднім наслідком цих процесів став величезний енергетичний вибух, каталізований козацчиною й описаний у розділі V. Із багатьох причин цей вибух не спромігся досягти мети, тож у розділі VI мова йде про ту Україну XVIII ст., котра знову перестала бути самодостатньою, втрачаючи себе на користь двох великих сусідів – Речі Посполитої та Російської імперії.

Врешті, полишивши розбіжності в загальноісторичних схемах, варто сказати кілька слів і про конкретніші спірні вузли в минулому України, одностайного пояснення яким досі не вироблено. Перерахую для прикладу кілька дискусійних проблем: Хто такі руси і яку роль вони відіграли в утворенні Київської держави? Як належить сприймати культурну спадщину Київської Русі? Як тлумачити церковні католицько-православні чи православно-уніятські взаємини в Україні XV–XVII ст. і чим стала для неї Берестейська унія? Яку роль відігравала Польща (влада, Церква, шляхта) у спалаху козацьких воєн? Чим була Хмельниччина – становою козацькою революцією, громадянською війною, війною за національне визволення? В чому причини Руїни? В яких формах побутувало (і чи побутувало взагалі) українство на Правобережній Україні XVIII ст.?

Відповідь на ці та інші спірні питання читач знайде у самій книжці. Часто вони не збігатимуться з усталеними в дотеперішній історіографії поглядами. У таких випадках подаю мої власні гіпотези з відповідними застереженнями, а якщо ті чи ті нетрадиційні судження спираються на ідеї, кимось із попередників уже вис-

ловлені, завжди зазначаю їх джерело (нарисовий жанр не передбачає посторінкових посилань, проте, йдучи за згаданими в тексті прізвищами, читач знайде назви відповідних праць у переліку літератури).

Насамкінець, аби не повертатися до цього в тексті нарису, додаю кілька шир-

ших пояснень стосовно того, що я матиму на увазі під територією України, яких назв на її позначення (і чому) вживатиму, який зміст вкладатиму в поняття «азійський Схід» та «європейський Захід» – тло, де розгортатимуться події української історії.

Територія України: історичне ядро та пізніші прирощення

Візуально знайомі кожному обриси території України усталілися в ХХ ст. Поступове злиття регіональних одиниць, які її врешті-решт утворили, тривало мало не тисячу літ. Приєднуючись за різних історичних обставин і в різний час до первісного – Київського – протоукраїнського ядра, яке відіграло роль своєрідного центру тяжіння, вони поволі формували єдину усвідомлювану цілісність. А перша згадка про територію, яка сприймалася як щось цілісне, міститься у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952 роки): «Зовнішній Русі» (теренам між Новгородом і Смоленськом) тут протиставлено «Внутрішню Русь» – Київську, Чернігівську і Переяславську землі. В баченні автора «Повісті минулих літ» – літопису київського походження, укладеного наприкінці XI – на початку XII ст., – поняттям Русь уже охоплено весь східнослов'янський ареал:

Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани – бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім же волиняни.

(Переклад Леоніда Махновця.)

Знадобилося ще кілька століть, щоб із цієї розмитої території сучасники виокремили простір теперішньої України. Достатньої чіткості його обриси набули

аж у першій половині – середині XVII ст., ототожнюючись, як детальніше буде показано у відповідних місцях цього нарису, з Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям та Галичиною. Водночас точніше окреслилися й кордони. Наприклад, у 1670-х рр. гетьман Іван Самойлович бачить західні межі України такими, що обіймають

Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін (!), Луцьк, Володимир, Острів, Заслав, Корець.

Інший тогочасний гетьман, Петро Дорошенко, ототожнює Україну на заході з землями «за Перемишлем і Самбором аж до Сянока», а на сході – «до Севська і Путивля». Сакральним же ядром цієї території уявлялася Руська земля княжої доби з центром у Києві, або Внутрішня Русь Константина Багрянородного. Саме її козацький історик Самійло Величко на початку XVIII ст. назве

предковічною вітчизною нашою, яка сяє правдешнім і нескитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Отже, в уявленні людей кінця XVII – початку XVIII ст. західні межі української спільноти спиралися на річку Сян і

понижся Західного Бугу, північні – на річку Прип'ять, північно-східні тяглися по Новгород-Сіверщині до Стародуба, східні обмежувалися кордонами лівобережних Гадяцького і Полтавського полків, а південні – обжилою в передстеповій зоні Чигиринщиною–Уманщиною–Брацлавщиною. Висунутим далеко в степ форпостом залишалася Запорозька Січ. Такий географічний образ власної території втримався у сприйнятті українців і в пізніші часи – всупереч тому, що багаторазово перерозподіявся між Росією та Річчю Посполитою, Річчю Посполитою і Туреччиною, Росією та Австрією, Радянським Союзом та Польщею.

Згадки про південні та східні терени сучасної України у деклараціях XVII ст. відсутні: людям тих часів здалась би абсурдною думка про приналежність до неї татарських кочовищ у Приазов'ї та причорноморських степах, а Закарпаття й Буковина сприймалися за органічні частини Трансильванії та Молдови. Поступове поширення на ці терени уявлень про їх зв'язок з українським життєвим простором розтяглося з кінця XVII аж до середини XX ст., відбиваючи як міграційні процеси, так і політичні зміни, особливо ті, що перекраями карту Європи внаслідок Першої та Другої світових воєн. На сході у другій половині XVII – на початку XVIII ст. фактично українськими стали землі незалюднених південно-степових околиць Московської держави, де внаслідок козацької колонізації витворилася так звана Слобідська Україна – пізніші Сумщина, Харківщина, Курщина та Вороніжчина (дві останні, як заселені мішаним українсько-російським населенням, у ході адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. було віднесено до Російської Федерації). Впродовж XVIII ст., мірою ослаблення Кримського ханату й витіснення з Приазов'я Єдичкульської та Джамбойлуцької

ногайських орд, українське, головню козацьке, населення, просуваючись уздовж ріки Сіверський Донець у бік моря, колонізує території сучасних найсхідніших областей України – Донецької та Луганської (1778 р. російська влада примусово виселила сюди з Криму всіх християн, які проживали на півострові: греків, вірмен та християнізованих тюрків-кипчаків, а паралельно почала розселяти тут же іммігрантів із Туреччини, Австрії та Пруссії; попри русифікаторські зусилля царського, а далі й радянського урядів, цей регіон донині лишається одним із найстрокатіших етнічно).

Паралельний наступ у Причорномор'ї йшов на землі Єдисанської та Буджацької Орд. Унаслідок російсько-турецьких воєн 1768–1774 та 1787–1791 рр., а особливо після ліквідації Кримського ханату (1783 р.) експансія Російської імперії на південь набула масштабів організованого колонізаційного руху. А позаяк частина причорноморського степу на той час уже вважалася володіннями Запорозької Січі (приблизно сучасні Запорізька, Дніпропетровська і почасти – Кіровоградська та Миколаївська обл.), то після ліквідації Січі 1775 р. його було дозаселено переселенцями з Балкан, Молдови та Волощини, Пруссії, Росії. Стабільне хліборобське населення, яке осіло на колишніх татарських кочів'ях та запорозьких зимівниках, приблизно на дві третини складалося з українського та швидко зукраїнізованого румунсько-сербського компоненту. А все разом це строкате новообжите пасмо від Дінця до Дунаю, ніби «підшите» до старої України, отримало назву Новоросії (на відміну від Малої Росії, тобто козацького Гетьманату). На його підшві опинився і Кримський півострів, 1783 р. приєднаний до Російської імперії.

Її розпад на окремі державницькі утворення (наприкінці 1922 р. об'єднані в

Союз Радянських Соціалістичних Республік) уперше поставив питання про демаркацію кордонів України. Серед регіонів, «українськість» яких не викликала сумніву, були й землі колишньої Новоросії. Натомість у складі Росії залишився, всупереч географічній логіці, Крим (Верховна Рада СРСР офіційно передасть його Україні у 1954 р. на доказ «вічної дружби» з нагоди святкування 300-ліття Переяславської угоди). В ході уточнення міжреспубліканських кордонів у 1923–1925 рр. до Російської Федерації відійшла також частина старої козацької території – Стародубщина (нині в складі Брянської обл.).

Друга світова війна принесла нові доповнення. За встановленням після неї розподілом до СРСР (формально – до України) було приєднано старі території Австро-Угорщини, які після 1918 р. належали Польщі, Румунії, Чехословаччині та Угорщині. Зокрема, від Румунії перейшов колишній Буджацький степ – причорноморське узбережжя між річками Дністром і Дунаєм (нині південно-західні райони Одеської обл.) і Буковина (нині Чернівецька обл.), від Угорщини – Закарпаття, а від Польщі – стара історична територія Галичини за винятком Сяноччини та західних частин Перемищини й Холмщини з містами Сянок, Перемишль, Холм, Ярослав та ін. – саме тут, згідно з домовленостями Ялтинської конференції 1945 р., проліг кордон між СРСР і Польщею.

Отже, остаточне оформлення кордонів Української держави, здійснене впро-

довж ХХ ст., стало підсумком політичних домовленостей, які від України залежали хіба в тому розумінні, що факт її існування використовували в аргументації радянські дипломати. Інтересами українського народу керівники СРСР переймалися щонайменше, проте завдяки їхнім стратегічним розрахункам майже всі відлами етносу вперше було об'єднано в рамках єдиного політично-географічного тіла – Української Радянської Соціалістичної Республіки, спадкоємицею якою в аспекті зовнішніх кордонів стала Українська держава.

Залишається додати, що оскільки цей нарис присвячено давнім часам, то наша увага зосереджуватиметься лише на тих регіонах, де протікали визначальні для етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в XVII столітті. Тож читач не знайде тут минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. На моє переконання, ці сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок (як це донині робилося в узагальнених працях з історії України), а окремої фундаментальної роботи, що розглядала би згадані регіони в контексті історії тих держав, до яких вони належали – Молдови, Трансильванії, Австрійської монархії, Угорщини. Те саме стосується й Криму, на який навряд чи припустимо дивитися інакше, ніж як через призму самостійної історії Кримського ханату та його сателітів – ногайських орд, землі яких поклали початок південній і південно-східній зонам сьогодношньої України.

Назви та самоназви української території

Перша засвідчена у вітчизняних писемних джерелах назва історичної території майбутньої України – Руська земля:

У рік 6360 [852] ... коли почав Михайло цесарствувати*, – пише «Повість минулих літ», – стала називатися [наша земля] – Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Царгород.

(Переклад Леоніда Махновця.)

Зрозуміло, це твердження належить сприймати як елемент легенди, бо ототожнення землі з її назвою – справа не одномоментна, тож до гіпотез, коли з'явився і що означав етнонім «руси» (спірний, як і решта давніх назв європейських народів), ми ще повернемося, говорячи про Київську державу. Зараз же просто сконстатуємо, що люди X–XIII ст. вживали поняття «Руська земля» у двох значеннях: конкретному – на окреслення ядра політичної спільноти, себто Середнього Подніпров'я, і розширеному – з охопленням усіх територій, які спершу підпорядковувалися Києву, а згодом тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з Руською землею не зникла і після розпаду цієї, вже на XII–XIII ст. досить ефемерної, єдності. Як відомо, першими від київської орбіти відщепилися володарі північно-західних князівств (майбутньої Білорусі), пов'язавши свою долю з ближчими сусідами-литовцями у новому державному об'єднанні – Литовському князівстві; з кінця XIII ст. починають концентруватися довкола нового – власного – об'єднаного центру північно-східні князівства, закладаючи фундамент Мос-

ковської держави, а первісне ядро старої Русі – Київщина та Чернігівщина – разом із Галицько-Волинським князівством вступають у смугу втрат і поразок, про що детальніше йтиметься далі.

Кожен із відламів колишньої Київської держави за посередництвом Церкви й спільної книжної традиції «пам'ятав» про свою причетність до Руської землі й називав себе, як свідчать твори місцевих книжників, Руссю, байдуже – чи писалися вони у Полоцьку, Смоленську або Вітебську, чи в Москві й Суздалі, чи в Чернігові, Києві, Галичі. Проте назви державних організацій, із якими надалі пов'язалися долі цих земель, їхню «руськість» відбивали хіба опосередковано, через титул володаря. Об'єднані московським центром північно-східні території почали іменуватися Великим Московським князівством, а додаток «всієї Русі» з'явився у титулі московських правителів лише з 1493 р., віддзеркалюючи територіальні претензії до Великого князівства Литовського. Ті руські князівства, що ввійшли до складу останнього, окреслювалися за своїми регіональними назвами – Полоцьке, Вітебське, Київське, Чернігівське, Володимирське тощо, проте в титулі володаря це узагальнювалося: після Кревської унії 1385 р. він називав себе королем польським, великим князем литовським, руським і т.д. Прямий зв'язок зі старою Руссю в назві утримала тільки Галицько-Волинська держава: позбувшись власної династії й увійшовши до складу Польського королівства, вона від першої третини XV ст. офіційно іменувалася Руським воєводство.

Саме до його території Константинопольський патріархат, маючи клопіт із розрізненням старого, київського і нового, галицького, святительських церковних осідків, у першій половині XIV ст. почав

*Йдеться про візантійського імператора Михайла III Ісавра (842–867); згаданий похід на Константинополь відбувся не 852, а 860 р.

уживати поняття «*Micro Rosia*» (Мала Росія) на відміну від «*Megale Rosia*» (Велика Росія). За звичною для греків просторовою системою, «Мала Росія» означала первісну територію політичного тіла, а «Велика» – її новоутворені частини (на зразок Малої, тобто материкової Греції та її колоній – Великої Греції). У церковно-адміністративному значенні Константинополь уживав поняття «Мала Росія» на позначення українських єпархій Київсько-Галицької митрополії аж до їх підпорядкування Московському патріярхові в 1686 році. З патріяршких грамот цей вислів в останній чверті XVI ст. перейшов до церковного письменства як урочистий синонім українського православного простору польсько-литовської держави, а з кінця XVII – початку XVIII ст. став ототожнюватися з територією козацького Гетьманату. Тож коли полковий устрій було ліквідовано, а на землях полків утворено губернію, вона отримала назву «Малоросійської». Втім, «малоросами» в XIX ст. називали не тільки мешканців адміністративної «Малоросії», а й усіх українців із підросійських теренів України, тим самим маркуючи їх відмінність від «великоросів», себто росіян.

Ні константинопольський, ні російський термін «Малоросія» не зробили кар'єри у західноєвропейській номенклатурі, що ґрунтувалася на державно-територіальних ознаках. Тому, наприклад, на географічних мапах терени колишніх північно-східних князівств Київської держави послідовно позначалися як «*Moscovia*», литовсько-білоруська територія – як «*Ducatus Lithuania*» чи просто «*Lithuania*» (у XVII–XVIII ст. на них інколи виділено «Чорну Русь» [*Russia Nigra*], тобто північно-західний регіон Білорусі в Поміанні з містами Гродно, Новогрудок і Слонім). Натомість землі колишніх Чернігівського, Київського й Галицько-Волинського князівств ототожнювалися

з первісною, материковою Руссю і завжди позначалися як «*Russia*» чи «*Ruthenia*», з XVI ст. – також «*Roxolania*» (останнє поняття утвердилося з поширенням так званого сарматського міту, про який детальніше піде мова у розділі IV).

У внутрішньому вжитку польсько-литовської держави білорусько-українські терени позначалися зазвичай поняттям «Русь» (*Russia*), а їх мешканців називали русинами (*Rutheni*). Паралельно від кінця XVI ст., коли за актом Люблінської унії 1569 р. в рамках Польського королівства було з'єднано більшу частину українського етнічного простору – Наддніпрянщину, Волинь, Галичину та Поділля, нарівні зі словом «Русь» починають уживати слово «Україна». Характерно, що, як і колишня «Руська земля», воно мало два значення: вузьке – для Подніпров'я і розширене – як синонім українських воєводств у цілому. Наприклад, король Стефан Баторій в одному з універсалів 1580 р. звертається до мешканців «України Руської, Київської, Волинської, Подільської і Брацлавської»; в актах тих же часів натрапляємо на вислів «українні воєводства», а київський католицький єпископ Юзеф Верещинський 1594 р. писав, що «Україна ... є довша й ширша, ніж Велика й Мала Польща» (тут із самого порівняння зрозуміло, не йдеться не лише про Наддніпрянщину). Дещо пізніше уявлення про географічний зміст поняття «Україна» як тотожного поняттю «Русь» виразно сформулював на переговорах зі шведами (1657 р.) гетьман Іван Виговський, домагаючись уступки «всієї старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова, аж до Вісли».

Як неофіційну назву слово «Україна» вживали для позначення річпосполитських земель на правому березі Дніпра впродовж усього XVIII ст., на що вказує той факт, що російський уряд, приєднав-

ши у 1790-х рр. до Російської імперії Волинь, Поділля та Західну Київщину, спершу називав їх «бывшей польської Україною». На козацькому Лівобережжі, як уже згадувано, назву «Україна» остаточно витіснило поняття «Малоросія» у другій половині XVIII ст.

Отже, як бачимо, вживане у XVI–XVIII ст. поняття «Україна» навряд чи можна ототожнювати лише з Подніпров'ям, як деколи твердять на підкріплення думки, немовби воно етимологічно пов'язане зі словом «окраїна», пограниччя. Залучуване на доказ цього вживання слова «Україна» в давньоруських літописах тільки заплує справу, бо є темним, а до того ж надто епізодичним. Кожна зі згадок стосується території, яка з погляду автора-киянина (Київський літопис) чи автора-галичанина (Галицько-волинський літопис) може бути справді потрактованою як «окраїна». Скажімо, літописець-киянин, описуючи під 1187 р. смерть переяславського князя, каже: «плакашесь по нем вси Переяславци ... о нем же Украиня много постана» (це і є перша фіксація слова «Україна» в писемних джерелах). Так само можна витлумачити і згадку про «Україну Галицьку» (1189 р.), про «всю Україну» в південній Берестейщині (1213 р.) тощо. Ці самі місця в літописах надаються їй на інакше тлумачення, прихильники якого в слові «Україна» бачать синонім поняття «країна, край», похідного від праслов'янського *krajъ чи *ukraj, тобто «відділений шматок землі, відділена частина території», ширше – «певна територіяльна одиниця». Безсумнівні докази саме такої семантики слова «Україна» навів Сергій Шелухин, зіставивши староукраїнський переклад Персопницького Євангелія (1561 р.) з євангельським текстом грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами (наведу їх, замінивши російський варі-

янт як у цьому випадку менш показовий на церковнослов'янський). Отже, відповідниками поняття «україна», що його багато разів уживає перекладач (наприклад, «И ходил по всей украини Иорданской»), є:

грецьке *chora* [країна, земля];
латинське *regio* [країна, регіон] чи *fines* [земля, територія];
чеське *krajina* або *končina* [земля, край, країна];
церковнослов'янське «страна» або ж «предѣли» [землі, території].

Сергій Шелухин у 1926 р. висунув таку цікаву гіпотезу про ієрархію рівнів понять «Україна» та «Русь», до якої схиляюся і я. На думку Шелухина, поняття «Русь», похідне від політоніма прибульців-русів, носило книжний, «високий» характер. А на нижчому, обіговому рівні могла побутувати самоназва «Україна», яка походила від слов'янської праслови *krajъ – у значенні [своя] «країна», [власна] «земля». На користь цієї гіпотези промовляє, наприклад, іще невідомий Шелухину феномен територіальної самоідентифікації «тутешніх» (українців з околиць білоруського Бреста) і «тутейших» – білорусів з польсько-українського пограниччя. Це, як правило, сільський люд із розмитою етнічною свідомістю, котрий відчуває свою «інакшість» порівняно з політичним народом власних держав, але, відірвавшись від материкового етносу, ідентифікує себе не з ним, а зі своєю малою батьківщиною – селом, округою тощо. Своєрідним аналогом «тутешніх» можна вважати й людей середньовічної Русі. Не відчуваючи, на відміну від книжників, політичного зв'язку з територією свого замешкання, вони називали її просто «краєм, країною».

Поняття «Русь» із втратою політичної наповненості поволі підмінялося словом

«Україна» й у писемному вжитку, конкретизуючись до значення [наш] «край», [наша] «земля» і таким чином ніби переживаючи друге народження. Зрозуміло, що у таких випадках шлях від побутової до книжної чи офіційної сфери вживання пролягає довгий. За паралель може правити ситуація з функціональним статусом української мови. В усному мовленні нею послуговувалися всі, але на письмі вживали не її, а книжний слов'яно-український суржик, що мало нагадував живу мову. Люди, отже, могли називати свою землю «Україною», а писали її, як і їхні діди та прадіди, «Руссю».

Побутуванням двох форм самоназви – усної та книжної, як здається, можна пояснити незрозуміле під інакшим кутком зору раннє проникнення слова «Україна» на західноєвропейські мапи, де воно фіксується з останньої чверти XVI ст. як «Ucraina», «Ukraine», «Uckraïna» тощо (характерно, що давніший термін «Russia» при цьому потісняється до рамок Руського воеводства і набуває уточнювального додатку – «Russia Rubga», тобто «Червона Русь», або Галичина). Найдавнішу з нині відомих мап із таким написом було виконано 1572 р. у Франції для Генриха Анжуйського як картографічне зображення польсько-литовської держави: територія на значну відстань обабіч Дніпра тут позначена словом «Ukraine». Проте найбільше прислужилися до закріплення цієї назви у географічній номенклатурі Заходу карти французького інженера Гійома ле Вассера де Боплана, котрий протягом 1630–1647 рр. працював в українських землях на королівській службі, а повернувшись додому, змалював свої враження у книжці «Опис України», що виходила друком у Руані 1651 та повторно – 1660, 1661 і 1673 рр. (у другій половині XVII – XVIII ст. працю не раз перевидано в перекладі різними мовами). Разом із гдан-

ським гравером Вілемом Гондіусом (Гондтом) Боплан виготовив комплект мап «України», що складався з так званої Генеральної та кількох спеціальних, тобто регіональних карт. На генеральну нанесені Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина і Карпатське Покуття, тобто суцільна українська територія за винятком Галичини (яку позначено як «Russia»).

Мапи Боплана–Гондіуса майже до середини XVIII ст. правили за топографічну основу багатьох інших видань. Сам картограф писав, що підготував «генеральну мапу знаменитої провінції, ... яка в просторіччі зветься Україна [vulgo Ukraïna dicta]». Вислів «vulgo dicta» наштовхує на думку, що Боплан, даючи назву території, котру картографував, спирався не на книжну традицію, а на живе спілкування зі своїми інформаторами, мешканцями України.

Завершуючи, лишається нагадати, що поняттю «Україна» судилося пережити ще й третє народження – у модерному національному русі другої половини XIX – початку XX ст., коли остаточно усталася нині загальноживана назва етнічної території, яка ввібрала й найтривалішу з українських «Русей» – Галичину (в складі Австрійської монархії вона офіційно іменувалася «Королівством Галіції та Володимирії», а сама себе називала «Руссю»).

Що стосується цієї праці, то в ній читач зустріне обидві історичні назви – і Русь, і Україну. Друга беззастережно прикладатиметься лише до козацького Гетьманату, натомість стосовно X–XVI століть коректнішим видається окреслення «Русь», а для короткого проміжку від кінця XVI до середини XVII ст., коли і в головах людей, і в поняттях-назвах зіткнулися дві епохи, вжито кабінетного терміна, що його колись запропонував Михайло Грушевський: Україна-Русь.

Схід і Захід в українському прочитанні

Географічний простір, на якому розгорталося життя української спільноти в домодерну добу, можна уявити у вигляді гігантського чотирикутника, обмеженого на півночі притоками Дніпра (справа Прип'яттю, зліва Десною та її допливом Сеймом), на заході – течіями річок Сян та Західний Буг, на півдні – каймою причорноморських степів, на сході – більш-менш течією ріки Сіверський Донець. Із правого боку Дніпра кілька великих річок – Случ, Стир, Горинь, Уборть, тягнучись із Центральної України до Прип'яті, витворюють її лісову, волинсько-поліську половину, а в протилежний бік, простуючи через степи до Чорного моря, течуть Дністер, Південний Буг (у старих джерелах – Бог) та Інгул. Із лівого боку Дніпра такий самий простір мережать його поперечні допливи – Псел, Ворскла, Самара тощо. Отже, як бачимо, гідрографічна мережа досить виразно окреслює і вісь українського тяжіння – Дніпро, і частини світу, до яких вона розвернута.

Однак фізична географія не збігається з «географією уявлень» щодо осьових координат Схід–Захід, Північ–Південь, на чому варто зупинитися докладніше. Найсуперечливішим в українській візії є поняття Сходу. Скажімо, поступ візантійської цивілізації в Подніпров'ї завведено означувати як вплив візантійського сходу, хоча насправді Візантія щодо Києва є не сходом, а півднем, тож згадану просторову орієнтацію перенесено з погляду на розлам Церкви на східну (візантійську) й західну (римську). Так само не сходом (як для Європи), а півднем упродовж XV–XVIII ст. був для України сусідній ісламський світ – Кримський ханат і його сателіти – Буджацька та Єдисанська Орди, у той час як власне Схід тягнувся лівим берегом Дніпра по кочовищах східних ногайців, що тоді

прилягали до південних околиць Московської держави. Врешті, не без впливу новітньої публіцистики, поняття Сходу почало прикладатися в українській думці й до Московської держави – як символу «азіятчини», хоча стосовно України російська територія є не сходом, а північчю.

Тож нині в уяві пересічного українця побутує вельми химерний образ Сходу, що сумістив несумісне – східнохристиянську (візантійську, а ширше – середземноморську) цивілізацію, тюркськомусульманську культуру Османської імперії та Кримського ханату, «справжній» степовий Схід кочових орд і, врешті, багаточислове розмаїття російської культури в її старій (московській) іпостасі. Остаточно заплутала справу яскрава метафора Вячеслава Липинського на означення культурного простору України як простору «між Сходом і Заходом», тобто між східним (греко-візантійським) і західним (європейсько-латинським) цивілізаційними колами. Зокрема Липинський, «батько» популярної метафори, у 1923 р. писав, що поєднання в собі Сходу й Заходу

єсть суттю України, її душею, даною їй в день її народини од Бога історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальности...

Через пів століття цю ж метафору яскраво спопуляризував Іван Лисяк-Рудницький, щоправда – маючи на увазі під «Сходом» і Візантію, і «світ євразійських кочовиків». Останній названо «могутнім гальмівним чинником» у розвитку української культури, стихією, що діяла на український етнос іззовні, але «складовою частиною національного типу не стала» (втім, заперечення будь-яких позитивних моментів у контактах

українців із мусульманським Сходом було започатковане ще середньовічною церковною історіографією та публіцистикою з їхньою алергією на «бусурманів»).

Немає сумніву, що параметри впливів греко-візантійського Сходу на духовну традицію, а латинського Заходу – на політичну культуру та суспільні структури ранньомодерної України Лисяк-Рудницький визначив слушно. Проте якщо ми відсторонимося від европоцентричного погляду на вісь Схід–Захід і поглянемо на довкрузжя оком з України, то зауважимо, що система просторових координат вельми ускладниться. І коли Захід у цій візуальній перспективі переміщений не зазнає, асоціюючись з обширами по той бік Сяну та Західного Бугу, то від візантійського Сходу мало що залишиться. Відігравши свою історичну роль і зійшовши зі сцени у XV ст. (тобто якраз тоді, коли з аморфної «Русі» почав вищленюватися український народ), він перетвориться на три самостійні геокультурні напрями: неовізантійську Північ (Москва), стабільний і розвинутий мусульманський Південь (Бахчисарай та Стамбул), «справжній» Схід, а точніше – Великий Степ, що підступав до України в так званому Дикому Полі Приазов'я і майбутньої Слобожанщини. Кожний із цих трьох просторів залишив власний слід у формуванні обличчя України XV–XVIII ст., тобто в добу, яка заклала підвалини нової української історії.

Лише беручи до уваги цей – ізсередни – погляд на історично-культурне докілья, можна збагнути внутрішню тканину української культури в широкому розумінні – від побутових навичок до способу самовираження в соціумі та політичних чинах. Видатний візантолог Ігор Шевченко ілюструє метафору «Україна між Сходом і Заходом», наводячи як приклад собор Святої Софії у Києві – візантійську споруду XI ст. з нашарова-

ними архітектурними додатками у стилі європейського Барока. А до містка «Україна – азійський Південь/Схід» чи не тобою ж яскравою ілюстрацією є знакова для української історії постать козака: як християнський герой він захищає «європейський» світ, а проте його голову прикрашає давньобулгарський оселедець, убраний він у східну одягу й живе серед військових реалій, живцем перенесених із кочового тюркського Степу. Тож Україна не тільки, як писав Лисяк-Рудницький, «намагалася поєднати обидві [греко-візантійську і західну] традиції в живу синтезу», але й стихійно синтезувала на своїй території Схід і Захід, Північ і Південь.

Можна заперечити, що в кожного етносу є власні Схід і Захід, Північ і Південь, однак це не відіграє визначної ролі у формуванні етнічної специфіки. Проте ситуація з українським життєвим простором видається складнішою. За гіпотезою Ярослава Дашкевича, територію України можна віднести до так званого Великого кордону – культурного пограниччя між групами цивілізацій. Саме через неї до кінця XVIII ст. (тобто до промислових змін у ландшафті та колонізаційних переселень) проходили, як наголошує Дашкевич, кілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний – між степом і лісом (із проміжною смугою лісостепу), гідрографічний – між басейнами Чорного та Балтійського морів, соціально-економічний – між кочівництвом і осілим хліборобством, етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками (згодом мусульманами), культурний – між цивілізаціями Заходу, тобто широко взятої Європи, і Сходу – не менш широко взятої Азії. Коли біологічні та гідрографічні розбіжності служили внутрішнім тлом для формування неоднорідності в українському культурному типові, то в зовнішніх допливах суміща-

лися політичні, воєнні та культурні елементи, внесені носіями «чистих» культур узагальнено витлумачених «Європи» та «Азії». Бар'єр між ними й українським субстратом, навіть по різні боки політичних кордонів, ніколи не був непроникним завдяки міграціям людности, асиміляції менших етнічних вкраплень, у певні проміжки часу – спільним типам шкільництва і політичної, інтелектуальної та мистецької культур. Яскравим феноменом була й мовна комунікація у старій Україні, населення якої не мало особливих проблем ні з польською, ні з кримськотатарською, ні з молдавською, російською чи турецькою мовами. Не менш химерно по-

єднувалися тут і навички господарювання, бо в пристепових смугах осіле хліборобство доповнювалося кочовим відгінним тваринництвом, а сама землеробська осілість нерідко реалізувалася у тимчасових господарствах пасічно-хутірського типу, що суміщали обробіток землі з промисловим добичництвом.

Окреслене розмаїття переплетень західної («європейської») та східної («азійської») цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому, як далі буде показано на конкретних феноменах, подеколи навряд чи можливо відокремити «власне» від набутого.

Розділ перший

Від Кия
до «останнього вікінга»
Святослава

Кий та його «поляни» – ребус для істориків

Відповіді на вічне запитання, з якого моменту розпочалося те, чого досі не було, спробував уже на початку XII ст. автор знаменитого літопису «Повість минулих літ», умістивши в його вступній частині коротку оповідь про «початок», схожу на розповсюджені епонімні легенди, що пояснюють назви тих чи тих місцевостей:

Коли ж поляни жили осібю і володіли родами своїми..., то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок на честь брата свого найстаршого [1] назвали його Києвом... А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря... відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв од [того] цесаря..., при котрім він цесарі приходив [туди].

(Тут і далі літопис цитовано в перекладі Леоніда Махновця.)

Ці кілька рядків літопису породили гігантську наукову літературу, що залучила до їх інтерпретації синхронні візантійські, вірменські, скандинавські, хорватські, болгарські, арабські джерела. В дискусіях, які, мабуть, ніколи не завер-

шаться, нині досить часто лунає думка, що Кий – це не мітичний персонаж епонімної легенди, а реальна особа, вождь племінного об'єднання полян. Гіпотетичний час Київського життя Борис Рибков та його послідовники відносили до правління візантійського імператора Юстиніана I (527–565) або його попередника Анастасія (491–518), а Михайло Брайчевський – до часів імператора Іраклія (610–641). «Часи Кия», згідно з цим поглядом, стали переломними в житті полянського союзу племен, розпочавши смугу їхньої переддержавної історії. Інша група науковців, послідовників Бориса Грекова, обстоювала тезу про існування у VI–VII ст. антської держави Куявії, відомої зі згадок в арабських джерелах, центром якої нібито з VII ст. був Київ. Врешті, опоненти тих і других уважають Кия за легендарного персонажа, що знадобився літописцеві на те, аби пов'язати витoki руської держави зі славою та блиском Константинополя, де Кий «прийняв велику честь»; піднесення ж Києва до ролі полянського центру відносять аж на IX століття.

На тумаченні мовних та історичних аналогій, що випливають із неслов'янської топонімії легенди про Кия – горбів Хоривиці і Щековиці, на яких «сиділи» Щек і Хорив, а також річки Либідь, виросло кілька головніших гіпотез, що став-

лять під сумнів провідну роль слов'ян як перших мешканців Києва. Найдавніша з-поміж них – скито-сарматська версія: її висловили ще польські історики XVI ст., які певнено датували виникнення Києва 430 р., ототожнюючи його появу з «племенем сарматів» (на тогочасний погляд – предків слов'ян). Згодом у рамках цієї тези назву Києва стали пов'язувати з іранським словом *kivi* [гори], апелюючи до інформації Птолемея (II ст. н.е.) про існування на Дніпрі більш-менш у географічних широтах Києва міст Азагорій, Сар та Метрополіс. Нині частина дослідників виводить легенду про Кия зі спільного скито-сарматсько-слов'янського протографа причорноморського походження, співвідносячи її зі знаменитою давньовірменською «Історією Тарона», записаною у VII ст., де теж згадується заснування міста Куари трьома братами, чиї імена перегукуються з іменами Кия, Щека і Хорива. Правда, деякі історики вважають, що цю легенду занесли на Кавказ слов'яни, а ще інші (зокрема Михайло Брайчевський) інтерпретують її буквально, прив'язуючи до аваро-антських війн у Подунав'ї кінця VI – початку VII століття.

Іншою поширеною гіпотезою, що має багато прихильників, є готська, яка ототожнює Київ зі згадуваним у давньоскандинавських сагах містом Данпарстад [Дніпровське місто] на «Готській землі»; після падіння готської «держави Германариха» в останній чверті IV ст. місто нібито перейшло під владу гунів (на доказ останнього наводять одну з пізніших назв Києва, вжиту в арабських джерелах – Хунігард).

Врешті, велика дискусійна література існує довкола булгаро-хозарської версії, що пов'язує появу Києва з хозарською добою, а саму назву міста виводить від тюркського слова *kiu* [берег річки]. На користь іншого варіанту цієї ж гіпотези

промовляє згадана у X ст. Константином Багрянородним хозарська назва Києва – Самватас, яку одні інтерпретують як словосполучення «Висока Фортеця», а інші пов'язують з іменем Шамбата [Самбата], брата Кубрата I, хана поглинутої у VII ст. Хозарією гуно-булгарської держави в Приазов'ї. Дискусійність цієї версії (як, утім, і решти) яскраво ілюструється тим, що нині запропоновано близько двох десятків варіантів тлумачення загадкового топоніма «Київ» у присвяченій цьому величезній науковій літературі, яка пропонує вірменську, слов'янську, гебрейську, прусо-литовську та інші версії етимологічного (а отже, й історичного) пояснення.

Загалом же, як бачимо, в дискусіях істориків щільно переплелися три проблеми: заснування Києва як міста-фортеці, його функціонування в ролі ранньополітичного центру місцевих племен і, врешті, перетворення на столицю вже більш-менш окресленого державного об'єднання, створеного русами. З обставинами їхньої появи на Середньому Подніпров'ї пов'язаний ще більше заплутаний клубок дискусій, про що мова піде далі, оскільки саме руси дали першопоштовх цілком зримій історії східних слов'ян, сконцентрованої довкола Києва.

Що ж до самих східних слов'ян, то автор «Повісти минулих літ» не обійшов увагою і їх:

Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани – бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім же воляни. ... Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися деревлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] від ляхів. ... І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорва-

ти. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волинцями, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугу й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх до сьогодні.

До «географії Нестора», як інколи називають цей літописний фрагмент за іменем умовного автора «Повісті минулих літ», сьогоднішні дослідники ставляться обережно, оскільки на підставі археологічних пам'яток VIII–IX ст. ідентифікувати етнічні відмінності між літописними племенами практично неможливо. Заплутує справу й тенденційність літописця-киянина, який виокремлює поляни

як «найцивілізованіших» із-поміж решти: вони нібито «мали звичай своїх предків, тихий і лагідний», тим часом як деревляни та інші «жили подібно до звірів». Пояснюючи це, історики схиляються до думки, що «цивілізованість» поляни знадобилася авторові, аби вмотивувати – чому саме тут, у Києві, утвердилося християнське благочестя й започаткувалася майбутня велич міста. Стосовно ж самих поляни, то їх сьогоднішні фахівці схильні вважати не окремим племенем, а мішаниною людности, що концентрувалася довкола Києва у спільних військово-торговельних заняттях, і саме завдяки цим допливам виріс Київ, згодом підпорядкований русам.

Руси й «Руська земля» у IX–X століттях

Перша нині відома достовірна згадка про русів зафіксована під 839 р. у франкській хроніці «Бертинські аннали». Оповідаючи про посольство візантійського імператора Теофіла до двору імператора франків, хроніст-очевидець пише:

Він також послав з ними [послами] якихось людей, котрі сказали, що вони, тобто їхній народ, зветься Рос [Rhos], що їхній король, який зветься хахан [chacanus], прислав їх до нього [візантійського імператора], як вони твердять, заради дружби...

Детальніше розслідування, зазначає хроніст, виявило, що «роси» належали до «народу свеонів» (шведів) і були насправді не шукачами «дружби», а вивідниками.

Перші згадки про росів/русів у візантійських джерелах належать теж до другої чверті IX ст. В інформаціях про їхні напади на малоазійське місто Амастриду (842) та Константинополь (860) вони характеризуються як народ дикий і жор-

стокий, про котрий «багато і часто говорять». На відомості IX ст. спираються й оповіді арабських географів, скомпоновані на початку X століття. Ібн-Русте, наприклад, писав між 903–913 рр., що руси живуть на «острові», править нами «хакан», а джерелом прожитку служить данина від слов'ян і торгівля хутром та рабами (локалізація «острова русів» залишається дискусійною). У творі ал-Ідрісі XII ст., нібито зіпертому на тепер уже втрачену працю X ст., мова йде про «три види» русів, чиї правителі мешкають, відповідно, у містах Кукийана, Слав і Арс. Попри очевидну мітологічну природу цієї потрійної формули, вчені довго намагалися ідентифікувати «три міста», вбачаючи у Кукийані Київ, а в Славі Новгород (щодо локалізації Арса згоди так і не досягли). Врешті, детально описав русів на підставі власних подорожніх вражень у 922 р. Ібн-Фадлан:

Я бачив русів, коли вони прибули в своїх торговельних справах і розташу-

1. Мапа-схема «Руської землі» та пізніших князівств Київської Русі

валися коло річки Атил [Волги. – Н.Я.] Я не бачив [людей] із досконалішими тілами, ніж вони. Вони подібні до пальм, біляві, червоні обличчям. ... І при кожному з них є сокира, меч і ніж, [причому] із усім цим він [ніколи] не розлучається. Від краю нігтів декого з них до його шиї [міститься] зібрання дерев, зображень і такого іншого. (Переклад Олексія Толочка з російсько-го перекладу А. П. Ковалевського.)

Певні деталі опису Ібн-Фадлана, зокрема оповідь про поховання знатного руса шляхом спалення у човні та змалювання жіночого вбрання, вказують, як і згадка у «Бертинських анналах», на те, що руси були скандинавами.

Дискусії вчених довкола етимології слова Русь (а відтак – і походження самих русів) точаться з прадавніх часів: іще автор Густинського літопису, укладено-

го в Києві у 1620-х рр., писав: «Єсть недоумініє многим, откуду, і в кая літа, і чесо ради наш словенский народ наречеся Русю». З іншого боку, цілком очевидно, що цю – власне, лінгвістичну – проблему не слід ототожнювати з проблемою становлення давньоруської держави як політичної одиниці. На багатьох прикладах європейської історії можна побачити, як химерно усталювалися назви держав, коли творення їх підштовхнули озброєні прибульці, що з плином часу злилися з місцевим людом. Скажімо, назва Болгарії спирається на політонім «булгари», яким позначали кочовиків-завойовників; Франції – на назву германського племінного союзу, очоленого франками, що захопили Галію, але невдовзі розчинилися у гало-романському середовищі; Британії – на германське плем'я бритів, котре завойовувало місцеve кельтське населення, і т.д. Не менш важливим є й інший момент – другоградність етнічного походження вояків, які ставали «ініціаторами» появи певної держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку спільноти, держава нівелює «кров» правителів, висуваючи на чільне місце владні структури вже не племінного, а територіального (надплемінного) типу, де володар – це не етнічна прикмета, а свого роду «професія». Однак патріотичне прочитання історії подеколи й донині віддлюнює у періодично відроджуваному протистоянні «норманістів» та «антинорманістів», що було започатковане ще баталіями в Санкт-Петербурзькій академії наук середини XVIII ст. між Герхардом Фридрихом Мюллером і Михайлом Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, точніше шведи (руси), а другий був певен, що це вкриває ганьбою Росію.

Упродовж XIX – першої половини XX ст. дискусії норманістів з антинор-

маністами втратили патріотичний підтекст, перемістившись у наукову площину. Проте з 1940-х рр. у Радянському Союзі «варязька проблема» (ясно, не з ініціативи істориків) знову набула ідеологічного забарвлення, що примушувало навіть таких поважних учених, як Борис Греков, виголошувати патетичні заяви проти «американсько-англійських фальсификаторів історії та їхніх білоемігрантських прислужників-космополітів», тобто норманістів, які «марно стараються обрехати славне минуле великого російського народу».

Нині «норманістами» (якщо розуміти під цим визнання скандинавського походження і слова Русь, і династії київських князів Рюриковичів) є більшість фахівців, тож із їхніх гіпотез про коріння етноніма «руси» варто розпочати побіжний огляд тлумачень цього питання. Така версія пов'язує слово Русь із давньоскандинавським коренем **rođ*, який засвідчено в давньошведських поняттях *rođer* – веслування, судноплавання, *Roðslaghin* (*Roslagen*) – округ, що поставляє в ополчення одне веслове судно, *gud* – морський похід на веслових судах тощо. Ймовірно, що першим передавачем самоназви скандинавських мореплавців стала людність узбереж сучасної Фінляндії та Естонії, де шведів, котрі почали з'являтися тут від середини I тис., називали по-естонському *Rotsi*, а по-фінському *Ruotsi*.

Іншим бачить коріння слова «Русь» відомий орієталіст Омелян Прицак, виводячи його від кельтського етноніма *Rut(h)eni*, який у німецьких діалектах трансформувався за схемою **Rut-/Ruzz-/Ruz-Russ-/Rus*. Історичними носіями назви *Ruzzi*, за Прицаком, були фризькі купці, що вели трансєвропейську торгівлю і, змішавшись зі скандинавами, утворили на Волзі політичне об'єднання, котре згодом слов'янізувалося й розвинулося в державу русів.

2. Висадка вікінгів із корабля для нападу на узбережжя (реконструкція)

На противагу цим етимологіям, існує припущення про зв'язок слова «Русь» з іраномовними мешканцями одного з регіонів Середнього Подніпров'я, чия присутність тут засвідчена у назвах річок Рось, Роська, Росава тощо; відтак, витoki політоніму належить шукати в іранському *ruhs/goxs* – світлий. Носієм самої назви «рос» [рус, русь], як вважають прихильники цієї гіпотези, могла виступати котрась із сармато-аланських, згодом слов'янізованих, племінних груп, що входили до антського союзу племен. З іншого боку, відомий російський мовознавець Олег Трубочов припускає, що слово «Русь» відображало ще дослов'янську і дотюркську регіональну традицію називати Північне Причорномор'я «білою, світлою стороною», чому відповідав би індоарійський корінь **russ*.

Нарешті, є прибічники слов'янської етимології поняття Русь, прив'язаної до праслов'янського кореня **rud/rus* зі значенням «світлий, русий». На можливість творення політоніма від такої основи, як вважають, указує назва річки Русса, що впадає в озеро Ільмень. За гіпотезою Бориса Рибаківа, який археологічні знахідки антських скарбів у Подніпров'ї ідентифікував (на думку опонентів, безпідставно) як «старожитності русів», східнослов'янське плем'я з такою назвою мешкало на цих теренах уже в VI–VIII ст., доказом чого може бути згадка народу

Нрос у сирійського письменника VI ст. Захарії Ритора (насправді «народ Грос» у Захарії є алюзією до пророцтва Єзекіїла про прихід народів-чудовиськ під берлом антихриста). Врешті, за ще одним варіантом слов'янської версії, носіями назви «Русь» могли бути ругії (Rugi) – слов'янське населення острова Рюген на Балтиці, чиїх ватажків нібито запрошували для оборони міста мешканці торгового Новгороду.

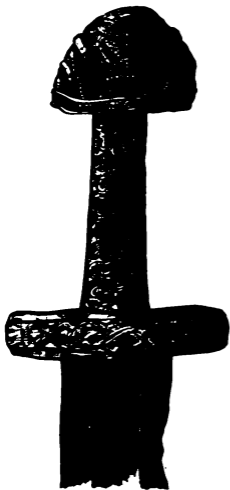
З перерахованих гіпотез скандинавська, попри свої певні вразливі місця, має найбільше оперття у ширшому контексті тогочасної європейської історії, в якій період від IX до середини XI ст. називають «епохою вікінгів» (від давньошведського *viking* – учасник морського походу). Скандинавські ватаги професійних воїнів, яких на заході Європи звали норманами [«північними людьми»], а на сході варягами [varingi, від шведського *var* – клятва], з кінця IX – початку X ст. стали справжнім бичем Європи. Внутрішня нестабільність виштовхувала з небагатих північних теренів майбутньої Данії, Швеції та Норвегії молодших членів родових общин, які, згідно зі звичаєм, не отримували в спадок ні землі, ні худоби, змалечку готуючись здобувати собі засоби прожитку мечем. На скандинавських узбережжях збиралися загони відчайдушних юнаків, готових, спорядивши легкий вітрильник (а всі скандинави були чудові мореплавці), прямувати по здобич до будь-яких берегів. Розбійницькі напади на приморські, а далі й внутрішні – по річкових шляхах – землі Англії, Ірландії, Франкського королівства, німецьких територій спершу супроводжувалися лише безтямними спустошеннями. Проте невдовзі частина норманів почала осідати в місцях своїх переможних вилазок. Після 870 р. вихідці з Норвегії заселили Ісландію, наприкінці IX ст. норвежці й данці

завоювали значну частину Північної та Східної Англії, а на зламі IX–X ст. заснували власне королівство в Ірландії та герцогство Нормандію у Північній Франції. Змішуючись із місцевим населенням, вікінги швидко втягувалися в культуру підкорених територій, втрачали мову й скандинавські звичаї та перетворювалися на французів у Франції, італійців в Італії тощо.

Прямуючи на схід Європи, скандинави керувалися радше торговельною, ніж військово-грабіжницькою метою. Їх вабили великі ріки, які перетинали слов'янські й угро-фінські простори з півночі на південь. Ладозьке озеро та річка Волхов служили «в'їзними ворітьми» з Балтики: через басейн озера Ільмень звідси можна було дістатися Волги, нею досягти земель волзьких булгар і Хозарії, а перетнувши Каспійське море – арабських країн Середньої та Передньої Азії. Підприємливі купці-воїни сплавали на південь мед, віск і хутра, проте головним товаром було не це – скандинавський промисел VIII–XI ст. орієнтувався передусім на работоргівлю. Адже й набіги на європейський захід, і вилазки на слов'янські, балтські та угро-фінські землі сходували супроводжувалися захопленням величезних полонів. Людський товар, який в окремі роки сягав десятків тисяч, перепродували до Візантії та в арабські країни Середземномор'я, Північної Африки й Азії. А позаяк ні мусульманам, ні християнам релігія не дозволяла (принаймні теоретично) перетворювати на рабів одновірців, язичницькі землі балтів, германців, угро-фінів і слов'ян перетворилися на гігантський заповідник потенційних рабів. Великими перевалочними пунктами їх продажу стали Данське місто Гедебю, шведське Бірка, французькі Марсель і Верден, німецьке Марбург, слов'янські Прага та Мекленбург [Рерик]; на сході аналогічну роль віді-

гравали приволзькі міста – Булгар, столиця Волзької Булгарії, Ітиль – столиця Хозарії та Саркел на Дону – одне з найбільших хозарських міст. Арабські джерела, в яких усі раби слов'янського, угро-фінського, а ймовірно, і германського походження зветься «сакаліба», сам річковий шлях по Волзі й Дону називали *Nahr as-Şaqaliba*, тобто Головний шлях рабів.

З IX ст. скандинавські мореплавці почали освоювати новий торговий шлях на південь, який в історіографії отримав назву «Путі з варяг у греки». З озера Ільмень по малих річках і річкових волоках їхні човни простували до верхів'я Дніпра, а вже звідти Дніпром спускалися в Чорне море. Відправним північним пунктом нового шляху став Новгород на річці Волхов над озером Ільмень, а на початковій точці Дніпровського сплаву, поблизу сучасного Смоленська, на зламі IX–X ст. виникло чимале поселення Гнездово, де, як свідчать археологічні знахідки, мешкали слов'яни, балти і скандинави – торгівці, воїни та ремісники. Нижче понад Дніпром як центри густо залюднених округ або як опірні точки на важливіших відрізках водного шляху поступово підносяться інші ранньоміські населені пункти, котрі, як і Гнездово, населяв різноетнічний строкатий люд, причетний до торгівлі, її охорони чи обслуговування. У трактаті середини X ст. «Про управління імперією» візантійського імператора Константина Багрянородного, де описано цей сплав, серед міст, окрім Новгорода й Смоленська, згадуються Любеч, Чернігів (на відгалуженні Дніпрового шляху в Десну), Вишгород, Київ і Витичів – найпівденніше сторожове укріплення, нижче якого вже не було обжитих місцевостей. До Києва сходилися річкові транзитні шляхи двох найбільших Дніпрових допливів – Прип'яті й Десни, і саме ця специфіка розташування майбут-

3. Меч X століття

ньої столиці Русі, яка давала змогу контролювати весь Дніпровський шлях, визначила містові роль бази, з якої впродовж IX ст. нормани-руси здійснили поступове об'єднання територій, пов'язаних конфігурацією гідрографічної мережі з Дніпром.

Осідаючи в прирічкових укріпленнях, скандинави або підкоряли довколишні племена, примушуючи їх сплачувати данину, або вступали з ними у союзницькі

відносини. Арабський географ X ст. Ібн-Русте, оповідаючи про щорічні об'їзди території цих племен «царем» для збору данини, пише, що «руси годуються лише тим, що привозять із землі слов'ян». У щойно згаданому трактаті Константина Багрянородного вперше наведено й назву цієї данини, що її збирали шляхом кругового об'їзду данників – «полюддя»:

Коли настає місяць листопад, їхні архонти разом з усіма росами виходять із Києва і відправляються в полюддя [poludia], що називається кружлянням. ... Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпрі, вертаються до Києва. Потім же..., взявши свої моноксили, вони споряджають їх і вирушають в Романію [Візантію].

(Переклад із російського перекладу Г. Г. Літавіра.)

Про існування поруч із данницькими союзницьких відносин свідчить те, що, наприклад, Витичів Константин Багрянородний кваліфікує як фортецю-пактіот росів (її назву виводять із давньоісландського *viti/vete* – сигнальний вогонь); він же згадує про слов'ян, які виготовляли лодії-довбанки спеціально на продаж «росам».

Імовірна чисельність княжої дружини, яка взимку виходила з Києва на полюддя, а навесні, перетворившись на купецьку флотилію, сплавила здобуті товари й рабів униз по Дніпру до візантійських берегів, обраховують приблизно на тисячу осіб. Завдяки Багрянородному відомо також, як звучала у X ст. мова росів: у його трактаті подано паралельні назви Дніпрових порогів – «по-руському» й «по-слов'янському», і руські назви ідентифікуються як скандинавські, а слов'янські зберігалися доти, доки існували й самі пороги: Ненаситець, Вовницький, Ревучий тощо.

Отже, нормани-руси як певна «політична» сила впродовж IX ст. помалу осідали на теренах розселення східних слов'ян, а їхні групи мали характер відносно невеликого й мобільного військового колективу, що накидав місцевим племенам відносини данництва чи союзництва. Саме таку «державу без території», де військовий колектив живе окремо від решти населення, а джерелом його добробуту є збирання з навколишніх теренів данини та її наступний перепродаж у Візантії, започаткували руси і в Києві, що був ключовим пунктом на торговельному шляху. Процес же поступового об'єднання слов'янських племен довкола київського (надплемінного) центру розтягнувся на значно триваліший час, завершившись аж наприкінці X – на початку XI століття. У представленні автора «Повісті минулих літ», щоправда, це виглядає набагато прямолінійніше:

Пішли вони [слов'яни] за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русі...: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами». І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус – на Білім Озері, а третій, Трувор, – в... Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля. А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волюсть усю один... І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони до Цесарограда [Константинополя] з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?». А вони [киїни] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які

зробили город сей і згнули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд отож і Дір zostалися удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею.

Оминаючи легенду про «прикликаних варягів», яка здавалася такою прикрою антинорманістам, зупинімося на Аскольдові й Дірі, бо щодо ідентифікації цих персонажів існує найбільший різнобій думок. Спираючись на свідчення різноманітних джерел, історики дебатуєть кілька гіпотез. Перша – що варяги Дір та Аскольд жили в різний час: Дір, котрий якраз і був «хаканом русів», згаданим у «Бертинських анналах» – умовно між 838–859 рр., а Аскольд – між 860–883 роками. Друга – що «Русь Діра», якого арабський географ Масуді називає «першим серед царів слов'ян», сформувалася у першій третині IX ст. на основі полянського союзу племен, а сам Дір міг бути останнім племінним князем із роду Києвичів: цей рід утримався при владі, аж доки його витіснив варяг Аскольд (чиє ім'я в перекладі означає «сіроголовий», тобто воїн-вовк). Урешті, третя – що Аскольд і Дір були сучасники й співправителі, аналогом чого є побутування схожої моделі влади у тодішніх південних сусідів Русі мадяр, а також у Хозарії, де водночас правило двоє осіб – «найбільший», тобто власне цар по крові (хакан [каган]), та його «заступник» (хакан-бек). Згідно з цією гіпотезою, Дір міг бути «найбільшим царем» (не виключено – справді з місцевої племінної знаті), а Аскольд – його «заступником».

У Аскольдові часи (за літописом, між 862–882 рр.) держава русів охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян. Решта ж сіверян (як і племена на північ від Києва)

платили данину хозарам, а на півдні федератами Хозарії залишалися улличі й тиверці разом зі своїми ще південнішими сусідами – кочовими мешканцями степової смуги між Дніпром і Дністром мадярами, союзом племен угро-фінського походження. Аскольда не вступав у конфлікти з могутньою Хозарією, однак титул хакана [кагана], під яким його згадують тогочасні візантійські та арабські джерела, опосередковано засвідчує претензії першого руського конунга в Києві на харизматичну («царську») владу. За Аскольда було здійснено кілька досить гучних грабіжницьких походів на Візантію, а у 860-х рр. каган та його оточення навіть прийняли хрещення. В окружному посланні константинопольського патріарха Фотія 867 р. з цього приводу говориться:

Не тільки болгари на вернулися до християнства, а й той народ, про якого багато й часто говорять і який перевершує інших бруталністю і звірством, тобто так звані руси. Підкоривши сусідні народи і через те надто запишавшись, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони переіменували еллінську [тобто, язичницьку] й безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, увійшовши до числа відданих нам друзів, хоча коротко перед тим грабували нас і виявляли нестриману зухвалість. І в них запалала така жадоба віри і ревність, що вони прийняли пастиря і з великою ретельністю виконують християнські обряди.

(Переклад Михайла Брайчевського.)

Християнство, щоправда, не вступило в землю русів так тріумфально, як описується в посланні. Аскольдове хрещення залишилося особистою справою князя та частини його дружини, а до всього, він невдовзі був убитий (за літо-

писом – у 882 р.). Убивцею, згідно з літописом, став прибулець із Новгороду Олег [зі скандинавського Helgu], котрий змістив Аскольда й Діра під приводом, що ті не є «князі, ні роду княжого». Насправді ж і доволі постаті Олега суперечок не менше, ніж доволі постатей його попередників. Зокрема неясно, чи Олег справді був родичем ладозько-новгородського князя Рюрика й опікуном малолітнього Рюрикового сина Ігоря, чи самозванцем. За літописною версією, саме цей «віщий» князь-чарівник відкрив генеалогічний ланцюг київських князів, осівши в Києві й оголосивши місто столицею своїх володінь: «Се буди мати градам руським».

За Ігоря [Ingvar] (912?–945), Олегово наступника, державне утворення русів почало набувати виразніших обрисів. Данниками русів, зокрема, стали «примучені», як висловиться літописець, племена деревлян та улличів, а після кількох воєн із хозарами й колишні хозарські данники – радимичі, кривичі та сіверяни. Водночас владу київського князя як його федерати визнали і північно-слов'янські регіони – Новгород, де віднині сидів спадкоємець або близький родич київського князя, а також Полоцьк і Смоленськ. Із часів Ігоря походять і перші письмові угоди київських князів із Константинополем 911 та 944 рр., де оговорюються засади мирних відносин та способи регуляції комерційних справ і конфліктів, зокрема – гарантії безпеки купцям із Русі в Константинополі й навпаки.

* * *

Завершує шерек князів легендарної доби постать «останнього вікінга» – Ігоревого сина Святослава (962–972), одного з найромантичніших героїв літописної традиції. Припускають, що в сюже-

тах, присвячених Святославові, літописець міг використати якісь елементи дружинної поезії: князь хоробрий і легкий, ходить, «акы пардус» [немов гепард], не возить за собою в походи ні возів, ні казанів, не ховається вночі до шатра, бо спить разом із дружиною просто неба, поклавши сідло під голову, не нападає на противника зненацька, але завжди посидає виклик: «Хочу на вас іти!». В скрутну хвилину, оточений ворогами, він підбадьорює своїх вояків словами, що давно стали хрестоматійними:

Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [мусимо] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає.

Утім, знаменита промова, як і решта характеристик, найімовірніше, стала наслідком очитаности літописця, який повторив візантійські (та античні) характеристики ідеального вождя, а також стилістичний прийом – вклатати в уста полководців патетичні орації перед битвою. А в цьому випадку існував ще й прямий взірець: візантійський мемуарист Х ст. Лев Диякон, Святославів сучасник, який, описуючи війну русів із греками у Нижньому Подунав'ї 971 р., приписав руському князеві майже дослівно ті самі заклики. Він же залишив і перший словесний портрет київського князя:

Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясныніми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатности роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурир і диким. В одне вухо в нього була втягнута золота сережка; вона

4. Печатка князя Святослава Ігоревича (прорис)

була прикрашена карбункулом в обрамленні двох перлин. Одяг його був білий і відрізнявся від одягу його найближчих тільки чистотою.

(Переклад з російського перекладу М. М. Копиленка.)

Згаданий тут прообраз козацького оселедця справді служив ознакою знатного роду серед степових племен; що ж до інших прикмет зовнішности Святослава, то вони, як припускають, могли бути не його особистими ознаками, а відображенням стереотипних уявлень візантійців про варвара-степовика.

Смерть, яка спіткала войовничого князя, була такою ж бурхливою, як і його життя. Повертаючись із багатою здобиччю та величезним полоном із Подунав'я, дружина русів на Дніпрових порогах зазнала у 972 р. напад печенігів. Князь був убитий, а з його черепа, за наказом печенізького хана Курі, зробили чашу, окуту золотом, і, як напише літописець, «пили з неї».

Перебуваючи увесь час у походах то в Хозарії і Волзькій Булгарії, то в Болгарському царстві у Подунав'ї, Святос-

лав розподілив території, з яких збиралася данина, поміж трьома синами. У Києві став княжити старший – Ярополк, у Деревлянській землі – Олег, а в Новгороді – Володимир. Однак згоди між братами вистачило ненадовго: у 977 р. спалахнув конфлікт між Ярополком та Олегом і розпочалася війна, під час якої Олег загинув. Рятуючись від можливої розправи, Володимир утік, як каже літописець – «за море», тобто в Швецію. Проте вже 980 р. йому вдалося повернутися із загоном вікінгів, і він швидко здобув Новгород, Полоцьк та Київ, а Ярополка наказав підступно вбити. Отже, з 980 р., як читаємо у «Повісті минулих літ», «став княжити Володимир у Києві один». Саме за нього державі русів судилося перетворитися з економічного підприємництва княжого роду на «державу-територію» – із суттєвими змінами в характері влади та соціальних структур.

* * *

Держава русів не лишалася застиглим тілом у ті півтора століття, що відділяли Аскольда від Володимира. Окрім того, що значно розширилися підпорядковані київським князям терени, можемо помітити й певні внутрішні зміни. Передовсім вони стосуються відносин між варягами-русами та слов'янським населенням. Ідучи на Константинополь у 907 р., Олег очолював уже не тільки власну дружину: з ним були, як пише літопис, «і деревляни, і радимичі, і поляни, і сіверці, і в'ятичі, і хорвати, і тиверці». Йдеться, очевидно, про племінні заgonи, залежні від київського князя. Відносини між племенами та Києвом склалися по-різному. Скажімо, боротьба Ігоря з улочами скінчилася тим, що ті покинули регіон свого замешкання – Середнє Подніпров'я, переселившись у нижнє межиріччя Дністра та Південного Бугу. Не менш упертий опір учинили де-

ревляни (які врешті у 945 р. вбили Ігоря). Однак Київ поволі підминав під себе племінні землі, а сама «держжава» набувала дедалі чіткішої територіальної конфігурації. Барвиста літописна легенда про помсту Ігоревої вдови Ольги за вбивство чоловіка опосередковано ілюструє ці процеси силової інтеграції: Ольга хитрощами спалила столицю деревлян Іскорость, а також наказала вбити племінного князя Мала і старійшин, тобто знищила структури племінної організації. Остаточну ж інкорпорацію племінних союзів під владу Києва завершив Володимир Святославич, який, за приблизною хронологією «Повісті минулих літ», у 988 р. замінив у головних містах Руської землі місцевих князів власними синами, утвердивши надплемінну державу, збудовану за принципом територіального підпорядкування.

У плінні цих подій поволі, але істотно мінялися й побутові стосунки русів зі слов'янами. Розчинення скандинавського елемента в слов'янській масі відбувалося передовсім завдяки переходові дружинників-варягів на місцеву мову, а дещо пізніше – і завдяки християнізації. Чималу роль у процесах їх «ослов'янення» відіграли міста: адже торгово-ремісничі поселення IX–X ст. у басейнах річок Волхов і Дніпро та у Верхньому Поволжі спершу були, подібно до скандинавських та західнослов'янських міст Балтійського помор'я, поліетнічними, складаючи разом із ними єдиний ланцюг трансєвропейської торгівлі, що з'єднувала північно-західну Європу з арабським Сходом і Візантією. Соціальна топографія міст, реконструйована на підставі археологічних знахідок, показує, що скандинавська знать, здогадно, спершу мешкала відособлено (наприклад, у Києві – на майбутній Замковій горі). Однак відповідні напрями асиміляції варягів обумовлювалися як природним переважанням місце-

5. Ритуальні танці. Зображення на браслетах XII–XIII ст.

вого населення, так і тим, що слов'янська племінна верхівка поволі вливалася до складу княжого оточення, прискорюючи «ослов'янення» скандинавів завдяки шлюбним зв'язкам. Наскільки далеко цей процес посунувся наприкінці X ст., видно хоча б із того, що син Ігоря [Ingvar] та Ольги [Helge] став першим князем, який мав слов'янське ім'я Святослав. Припускають, що двомовність – уживання нарівно слов'янської та «варязької» (тобто скандинавської) мов – найдовше затрималася у верхівці – на княжому дворі й серед наближених князя. Зокрема, як припускають, двомовність побутувала при дворі Ярослава Мудрого, чому додатково сприяло те, що його жіноча половина – почет князеві дружини Інгігерди – була шведська. Ймовірно, двомовним був ще й у XII ст. двір Мстислава Володимировича († 1132) – його хресне ім'я Федір, а друге ім'я Гаральд; дружиною князя була дочка шведського короля; одну з Мстиславових дочок, заміжною за данським королем Кнудом Лавардом, звали Інгеборг, а другу – за норвезьким королем Сигурдом Хрестоносцем – Мільфрид.

Що ж до купецької та дружинної верхівки, то вона вже на середину X ст., схоже, була поліетнічною. Якщо в угоді Олега з греками 911 р. «від народу руського... сущих русів» виступають лише особи зі скандинавськими іменами (Карл, Інгельд, Фарлоф, Руальд тощо), то в аналогічній угоді Ігоря 944 р. серед послів, які завірили її клятвою, вперше поруч зі сканди-

навами згадуються люди зі слов'янськими, балтійськими та фінськими іменами. Характерно, що політонім «русь» поширюється і на них: в угоді їх названо «од народу руського послаи й купци». Цей приклад засвідчує, що під егідою київського князя почало помалу усталюватися надетнічне окреслення мешканців Русі, хоча її територіальну назву було утворено на підставі політоніму «руси» – «Руська земля», тобто власність/країна русів.

Тривала присутність скандинавського елементу залишила певний слід у культурі, особливо в її дружинному шарі, або так званому героїчному епосі. Скандинавську паралель має літописна легенда про смерть князя Олега, що нібито загинув від укусу змії, яка ховалася в черепі його улюбленого коня: вона в багатьох деталях збігається з аналогічним переказом однієї з ісландських саг. У легенді про помсту княгині Ольги деревлянам теж проступає скандинавський підтекст: коли деревляни, убивши Ігоря, прийшли сватати Ольгу за свого князя, вона порадила послам вимагати, аби їх занесли до замку в «човні» (тобто у скандинавській труні). Слов'яни ж цього не зрозуміли, і їх разом із човном вкинули до ями й засипали землею, з чого починався акт помсти. За спостереженням Дмитра Чижевського, деякі місця в літописі нагадують характерні для скандинавсь-

ких саг так звані кенінги [kenningar] – усталені вирази на позначення певних предметів або дій. Це саме, на його думку, стосується і засобів ритмізації мови у легендарних епізодах – завдяки специфічним алітераціям (наприклад, у згаданому оповіданні про Олега та його коня), які нагадують тип алітерації норвезьких саг. Проте загалом «скандинавський слід» у місцевій культурній традиції маловиразний. Можливо, це пояснюється тим, що слідом за асиміляцією ва-

рягів на зміну язичницьким дружинним вартостям швидко прийшли християнські, ґрунтовно перекривши давніші шари культури з їхнім складним плетивом слов'янського, балтійського, готсько-скандинавського, тюркського, булгарського та іранського ферментів, химерно поєднаних (як саме – нині можна тільки здогадуватись) у тому строкатому етнічному казані, де впродовж першого тисячоліття нашої ери зароджувалася майбутня Україна.

Розділ другий

Під знаком візантійської цивілізації

Переміни в житті східних слов'ян, що припали на IX–X ст., були співзвучні загальному рухові історії європейського континенту, де з різним темпом проходило втягнення колишніх «варварів» до орбіти середземноморської (грекоримської) цивілізації. Поява раних держав підштовхнула до оформлення інститутів влади, поволі усталювалися соціальні структури суспільств, почало утверджуватися поняття приватної власності, яке стане основою основ європейського життя на все наступне тисячоліття. З колись античної культури, італійських теренів, розпочали свій тріумфальний похід по Європі міста – вже не як племінні городи, а як центри ремесла й торгівлі. Урбанізація, своєю чергою, дала стимул розвитку товарного виробництва й обміну між різними сферами господарства та різними країнами, а з плином часу перетворила місто на осередок, де владі збройних кланів («державі») вперше протиставляється паростки громадянського суспільства у формах міського самоврядування.

Без сумніву, провідну роль і в «одержавленні» варварських народів, і в становленні нової системи вартостей, яка санкціонувала ці зміни, відіграла універсальна інституція Середньовіччя – християнська Церква. Адже саме на неї, ок-

рім душпастирства, лягала відповідальність за політичну та соціальну сфери життя. Освячуючи сходження на престол чи приймаючи присяги при укладенні договорів, представники Церкви надавали світським владам законності. Як єдиний письмений прошарок населення особи духовного стану концентрували у своїх руках вище адміністративне управління, а як люди, наділені правом «учити іменем Бога», прищеплювали нові погляди на владу, родину, шлюб, доброчесність тощо. Християнізація Європи тривала тисячу років – від кінця IV до кінця XIV ст., хвилями просуючись із Середземномор'я до околиць європейського світу. Зокрема, зусиллями місіонерів Римського патріархату впродовж V–VII ст. було навернено германські племена, розсіяні після Великого переселення народів від Піренейського півострова і Британії до Східної Балтії, а в другій половині VIII ст. християнізувалися мешканці Карантанії, тобто сучасної Словенії. Нова хвиля християнізації прилучила в IX ст. до Римської Церкви слов'ян Хорватії та Моравії, а з середини X – початку XI ст. мешканців Данії, Польщі й Угорщини (офіційне проголошення християнства зазвичай супроводжувалося тим, що папа коронував перших королів раних держав: Томислава у Хор-

ватії, Іштвана I Святого в Угорщині, Болеслава Хороброго в Польщі тощо).

Місійна діяльність Східного (Константинопольського) патріархату, вельми інтенсивна у IV–VI ст., коли було християнізовано південні та східні околиці імперії – Етіопію, Вірменію, Грузію, Сирію та ін., теж набрала повторної активності у IX–X ст. На відміну від західного святительського престолу, що діяв автономно, візантійське місіонерство завжди ототожнювалося з утвердженням Візантійської імперії. За висловом Ігоря Шевченка,

кожен завоювання християнства за межами цивілізованого світу було завоюванням імперії, ... кожен місіонерський захід, до якого був причетний візантійський уряд, суміщав релігію з політикою.

Ареною візантійської активності у IX–X ст. стали Балкани: наприкінці IX ст. було (повторно) наведено сербів і далматинців, а 864 р. офіційне хрещення прийняли болгари. Тоді ж, у 860-х, відбулося «перше» (Аскольдове) хрещення Русі. Коментуючи поширену останнім часом тенденцію датувати охрещення Русі часами Аскольда, варто нагадати, що, як і в руському випадку, християнізація не була одномоментним актом у багатьох країнах Європи. Скажімо, у Норвегії та Швеції вона розтяглася від початку XI до середини XII ст.; через повторне хрещення пройшли серби; невдалою виявилася перша спроба християнізувати Панонію й т.ін. Тож охрещення Аскольдової дружини ще не перетворило язичницької Русі на християнську державу, а тим більше не визначило остаточно, до константинопольського а чи до римського християнського берега прибі'ється Київ. У другій половині X ст., напередодні Володимирового хрещення, фіксуються кон-

такти київської княгині Ольги та її онука Ярополка Святославича з місіонерськими осідками Римської курії, а за деякими джерелами, і самого Ярополка охрестив посланець папи.

Проте «вибір віри» на користь Константинополя, що його зробив 988 р. князь Володимир Святославич, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду руську державу підштовхувало і традиційне географічне тяжіння, й економічно-торговельні інтереси, здавна поєднані «Путтям з варяг у греки», і політичні розрахунки. Окрім цього, тогочасний Константинополь був одним із найрозкішніших міст відомого варварам світу, і під враженням його сліпучого блиску виросло кілька поколінь руських князів, які бачили в «світлоносній імперії ромеїв» землю обітовану.

Так у рамках ширшої – європейської – християнської спільноти мешканці майбутньої України опинилися серед її греко-візантійського відламу. Візантійська літургія, грецькі церковно-мистецькі канони, книжність і тип духовності витворили фундамент руського світу культури, що спирався на візантійські взірці. Відщеплення від візантійської пуповини, започатковане в пограничних із Заходом галицько-волинських регіонах упродовж XIII–XIV ст., розтяглося не на одне століття, перетворивши Україну на терен взаємних впливів «Сходу» і «Заходу». Парадоксально, але в сприйнятті навіть найближчих сусідів з орбіти латинської культури – поляків – Україна завжди зберігала риси таємничого «грецького Сходу», тимчасом як східні сусіди-московити вбачали в ній підозрілий розплідник «латинства». Під знаком візантійської цивілізації, тобто в системі її понять, формувались і державні інститути, і коло суспільних та світоглядних цінностей мешканців Давньої Русі – від великого князя до невільника. Тож із погляду на те, коли і як засвоювалися ці

стереотипи, варто розпочати цей розділ. Він охоплюватиме події з кінця X до середини XIV ст. – часи становлення, розкві-

ту й занепаду Київської держави, або, як їх традиційно називають в українській історіографії – княжу добу.

1. Київська Русь – держава та люди

Володимирове хрещення в легенді та реаліях

За джерелами, які згадують охрещення Русі, ховається певний парадокс. Візантійські пам'ятки виразно зафіксували навернення Аскольда та його дружини у 860-х рр., але майже не коментують офіційного запровадження християнства при Володимирі Святославичі у 988 р. Натомість руські літописи про прийняття нової віри Аскольдом взагалі «не знають», зате підносять роль Володимира-першохрестителя. Намагаючись пояснити цю «змову мовчання», дослідники припускають, що белетризовано-барвисту історію «Володимирівого хрещення» було внесено до літописних текстів аж через сто років після події – наприкінці XI ст., і спиралася вона на кілька попередніх «сказань» 1040-х рр., котрі виникли як публіцистичні твори, призначені довести незалежність Руської Церкви від Грецької. Русь у баченні автора (авторів?) «сказань» – це велика й могутня держава, рівна Візантії. Її християнізація – не наслідок візантійського місіонерства, а здійснення провіщень апостола Андрія, який, примандрувавши до київських гір, нібито сказав учням:

Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог.

Предтечею Володимира-першохрестителя у цій схемі виступає княгиня Ольга – «яко вранішня зоря перед сонцем і яко зінція перед світом», котра нібито говорила так:

Якщо Бог захоче помилувати рід мій і землю Руськую, хай покладе їм на серце звернутись до Бога, як ото і мені Бог дарував.

Самого ж князя Володимира уподіблено до візантійського імператора Константина Великого: той зробив християнство державною релігією імперії ромей, а цей офіційно проголосив християнство у власних володіннях. Відтак Володимирове хрещення перетворювалося на сакралізований рубіж між «передісторією» – язичницькими часами, коли мешканці Русі були «погани й невігоси», та новою добою – християнською, що вивела з темряви на світло.

Грецькій Церкві у цій схемі відведено скромну роль пасивного взірця. За літописною легендою, охрещенню передував вдумливий вибір віри: князь та його бояри вислухали місіонерів – болгар-магометан, «німців з Риму», «жидів хозарських», тобто юдеїв, та «філософа-грека» з Візантії. Після цього князь розіслав «мужів добрих тямущих числом десять», аби ті відвідали різні краї, приглядаючись до їхньої віри. І вони, повернувшись, сказали Володимирові, що немає в світі кращої над грецьку:

І повели нас [греки], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях.

6. Ілля Пророк. Середньовічна кам'яна іконка

Утім, сюжет про «вибір віри» належить до мандрівних: згідно з легендою, хозарський цар Булан так само приймав юдаїзм, вислухавши аргументи багатьох місіонерів, а певні деталі епізоду з Володимиром підозріло схожі на сказання про навернення болгарського царя Бориса. Насправді ж навряд чи могло постати питання про «вибір віри» в країні, серед мешканців якої вже не менш як сто років побутовало християнство. Від Аскольдових часів число прибічників нової релігії поволи зростало, охоплюючи дружинне воїнство і купецький прошарок. Релігійний дуалізм доволодимирових часів промовисто засвідчений у прикінцевих формулах угоди князя Ігоря з Візантією 944 р., де йдеться про присягу послів:

Ми ж [руси], скільки нас охрестилося, клялися церквою святого Іллі... і присягальним чесним хрестом. ... А нехрещені руси хай покладають щити

свої, і мечі свої оголені, і обручі свої, і інше оружжя, і хай клянуться...

Як бачимо, руси-християни і русизичники виступають як дві рівноправні групи Ігоревого оточення. У Києві наприкінці IX ст., нібито на тому місці, де Олег убив Аскольда, спорудили церкву св. Миколая (припускають, що під цим іменем Аскольда було охрещено), а в першій половині X ст. – церкву св. Іллі «над Ручаєм» (за слухним спостереженням Михайла Грушевського, храм був посвячений св. Іллі, бо у сприйнятті новонавернених варягів Ілля-громовержець легко ототожнювався з богом грому й блискавки Перуном). Християнкою стала Ігорева вдова княгиня Ольга, охрещена самим патріархом за участю візантійського імператора під час візиту в Константинополь у 950-х рр.; у 959 р. Ольга навіть зверталася до німецького імператора Оттона I, чий двір славився місіонерами, з проханням «призначити єпископа і священників», тобто, можливо, мала намір пропагувати хрещення. Цьому планові, однак, не судилося здійснитися. Адальберт із Трира, пізніший архієпископ магдебурзький, який 962 р. очолив місію на Русь, після короткого перебування у Києві змушений був утікати звідси «з великими труднощами», коротко записавши, що він нічого не зміг досягти, бо прохання княгині, «як з'ясувалося, було вдаваним».

Для того, аби підкреслити «прозоріння» Ольжиного внука Володимира, який спершу молився багатьом богам-ідолам, а потім увірував у єдиного християнського Бога, літописець оповідає, що відразу після вокняжіння Володимир «поставив кумири», тобто облаштував поруч зі своїм двором у Києві капище з фігурами шести ідолів. За реконструкцією учених, ішлося нібито про верховні божества шести слов'янських племен – полян, деревлян, сіверян, дреговичів, кри-

вичів та ільменських словінів. Це Перун – бог-громовержець, покровитель війни і зброї, бог воїнства; Дажбог і Хорс – божества сонця; Стрибог – повелитель стихій, бог вітрів; Сімаргл – бог рослинності, землі й підземного царства; Мокош [Макош] – жіноче божество плодovitости й хатнього господарювання. Місце «головного бога» у «пантеоні Володимира» посів Перун, якому приносили криваві жертви, у тому числі людські. «Богам Володимира» присвячено величезну й суперечливу наукову літературу, де витлумачується етимологія та семантика імен язичницьких божеств, їхня племінна прив'язка, типологічне місце в порівнянні з германськими, балтськими, іранськими, угро-фінськими і тюркськими культурами. З іншого боку, існує вельми скептичний погляд на цю літописну оповідь, бо частина дослідників вважає її пізнішою вставкою, де просто скинуто до купи імена відомих за різними згадками поганських ідолів.

Так чи інакше, але навпроти княжого двору на Старокиївській горі, як свідчать археологічні розкопи, стояв храм-капище – уособлення «державного» язичництва. Оточена сусідами-християнами – візантійцями, поляками, чехами, болгарями, – Русь немовби застигла на порозі перелому, що мав остаточно вивести її на християнську орбіту. І безпосередньо підштовхнули це війна та політика. Восени 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором; невдовзі узурпатора визнали Мала Азія, Вірменія та Грузія. Законному імператорові Василю II Македонянину (976–1025) загрожувала катастрофа, і він узимку 987–988 р. звернувся по допомогу до київського князя. Той пообіцяв, але за умови, що Василь II віддасть йому свою сестру Анну, зобов'язавшись, зі свого боку, ох-

7. Монета князя Володимира Святославича (прорис)

реститися разом «з усім народом його країни, а вони народ великий» (як напише один із тогочасних арабських авторів).

Для Константинополя це був, як на тодішні погляди, принизливий мезальянс. Натомість для руського князя, який, охрещуючись, не лише став членом «християнської сім'ї» правителів, але й одразу посідав у ній почесне місце завдяки «багрянородній» (тобто царственній від народження) дружині*, – нечувана честь, якої навіть німецькі імператори домагалися роками. Тож коли навесні 988 р. 6-тисячне військо русів та армія імператора, розбивши Фоку, врятували трон, Василь II віддавати сестру за варвара не квапився. Тоді Володимир здійснив збройний похід на Херсонес (Корсунь), здобув і сплюндрував місто, а до Константинополя надіслав погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливішим, і Володимир, отримавши обіця-

* Поняття «сім'ї правителів» належить сприймати не як метафору, а як реальний політичний інститут Середньовіччя з ієрархічною організацією міждержавних зв'язків, де імператора називали «батьком», на вищому щаблі перебували його «брати», нижче – «сини», ще нижче – «приятелі». Короновані особи вважалися «братами» (і так зверталися один до одного у дипломатичному листуванні), а володарів нижчого рангу називали «приятелями», що безпомилково сигналізувало про обсяг суверенітету.

народну» Анну, відбув із нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу, літопис упевнено датує 988 р., описуючи його так:

І коли прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде...». А назавтра вийшов Володимир з попами цесаричними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду..., а попи, стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасється...

Щодо «радості великої», то літописець, слід думати, перебільшив. Християнізація по всій Європі просувалася з труднощами, долаючи спалахи опору. Наприклад, затяту протидію навернен-

ню понад пів століття чинили сакси; наприкінці X ст. рецидиви язичництва вилилися у збройні конфлікти в Чехії; у Польщі та Угорщині впродовж 1030-х рр. спалахували повстання, що супроводжувалися поверненням до старої віри; на схилі XI ст. шведський король Свейн відновив криваві жертвоприношення і т.д. Не стала винятком із загального правила і Русь. Мешканців Новгороду вдалося охрестити лише наступного року, і то «в злій січі». Майже через сто років літопис оповідає про спалахи язичницької реакції у Новгороді, Ростовській землі та Києві: тут наприкінці 1060-х рр. якийсь волхв [жрець] прорікав «від імені п'яти богів», що невдовзі «Дньепру потещи вспать, а землям преступати на ина места». Наскільки стійкими були поганські вірування, видно, для прикладу, із Судебника сербського царя Стефана Душана 1349 р. (а серби були охрещені ще наприкінці IX ст.). Серед іншого, тут є і пункт «Про могили»:

І люди, які з волхвуванням дістають [покійників] з могил і їх палять, і село, котре так зробить, нехай платить вражду [штраф]. Коли ж на це пішов піп, нехай буде викинутий із попівства.

8. Охрещення князя Володимира Святославича. Мініатюра XV ст.

* * *

9. Графіті XI ст. на стіні собору Святої Софії у Києві (прорис)

Охрещення Русі дало пряий поштовх до розповсюдження тут слов'янської версії писемної культури, що на кінець X ст. уже мала столітню «біографію». Поява кириличної абетки, як відомо, пов'язується з так званою моравською місією Константина (в чернецтві Кирила) і Methodія, братів із македонського міста Солуня (Салонік). Проповідуючи впродовж 860-х рр. як візантійські місіонери у Моравії, брати на основі грецького алфавіту створили слов'янську буквену систему й записали зроблені ними ж перші переклади з греки на слов'янську Євангелії та Псалтиря. Після насильницького припинення моравської місії (886 р.) учні Кирила та Methodія Климент Охридський, Наум Охридський, Константин Преславський та інші знайшли притулок на території Болгарського царства. Саме тут, у македонському Охриді та болгарському Преславі, виникли авторитетні осередки слов'янського перекладу з греки літургійних, житійних та учительних текстів, укладання збірок учительних сентенцій тощо. Врешті, саме звідси тексти християнського обігу розповсюджувалися по слов'янських теренах Грецької Церкви, до кола яких з кінця X ст. увійшла й Русь.

За свідченням Чорноризця Храбра, автора «Сказання про письменна» (кінець IX – початок X ст.), де полемічно обстоювалося право на вживання слов'янської мови в церковних текстах нарівні з грецькою, латинською та гебрійською, творцем кириличного алфавіту був Константин (Кирило) Філософ:

Прежде убо словене не имеху книг, но чертами и резами чьтеху и гатааху, погани суще. Крестивше же ся, римскими и греческими письмены нуждаахуся [писати] словенску речь без устроения... И тако бешу много лета. Потом же человеколюбец Бог ... посла имь

святого Константина Философа, нарицаемого Кирилла, мужа праведна и истинна, и сотвори имь ... писмена...

Натомість у так званому «Панонському житті», що його уклав Кирилів учень Климент Охридський, про творця слов'янської абетки сказано, що, перебуваючи в 860-х рр. у Херсонесі, він побачив тут Євангелію і Псалтир, «роусьськими письмены писано, и человека обрете глаголюща тою беседою, и беседова с нимь, и силу речи преимь», тобто поклав в основу нового алфавіту «руські письменна». (Щоправда, деякі дослідники вважають цей фрагмент «Житія» пізнішою вставкою.)

Так чи інакше, але ще до запровадження згаданої абетки серед слов'ян спорадично використовували грецьке письмо, про що згадує і Чорноризец Храбр, вказуючи на труднощі його вжитку «без устроения» (що й зрозуміло, бо грецька мова не знає багатьох звуків, властивих слов'янам). Нині чималой популярності набула гіпотеза, що місцевим, руським варіантом такого «устроєнія», тобто прилаштування грецького алфавіту до слов'янського мовлення, була так звана софійська абетка. Сергій Висоцький виявив її серед графіті Софійського собору у Києві; вона містить зображення 23 літер грецького алфавіту з додачею чотирьох специфічно слов'янських літер Б, Ж, Ш, Щ.

Серед інших гіпотез, які важко прийняти чи спростувати за браком відповідних пам'яток, варто згадати дискусію довкола так званого «письма русів», котре дехто з учених поєднує зі скандинавським рунічним письмом. Про нього згадують кілька арабських авторів, зокрема Ібн-Фадлан, який описує бачений ним особисто у 921 р. обряд поховання знатного руса так:

Спочатку вони розвели вогнище і спалили на ньому тіло, а далі вони збудували щось на зразок круглого пагорба і посередині його поставили великий брусок тополи, написали на ньому ім'я цього мужа й ім'я царя русів і відійшли.

Щоправда, вістря дискусій, присвячених витокам руської писемності, часом переміщується з наукової площини у сферу патріотичного хотіння, ототожнюючись з ідеєю самобутності місцевої культури в дохристиянські часи. Воно, зокрема, живить і такі нестримні фантазії, як, приміром, спроба відшукати «знаки алфавітного типу» на кераміці II–I тис. до н.е. Ясно, що коментарем тут може бути лише нагадування двох простих істин. По-перше, абсолютна більшість буквено-звукових систем письма виникла не «сама з себе», а шляхом запозичення (наприклад, із фінікійського першовірця постали нині вживані єврейський, арабський, вірменський, грузинський, грецький, латинський і кириличний алфавіти). По-друге, писемна традиція є завжди річчю доволі пізньою, вона встановлюється лише тоді, коли усне мовлення перестає задовольняти потреби спільноти в обміні інформацією на відстані та в часі. Цей рівень її розвитку зазвичай збігається з появою «державних» інститутів – адміністративних, фіскальних, релігійних тощо. Саме таке становище вперше склалося на Русі після постанови тут держави надплеменного

типу, що збіглося з офіційною християнізацією. Утвердження нової релігії диктувало потребу в книгах церковного обігу, а «золотий вік» македонсько-болгарської культури зламу IX–X ст. зумовив появу осередків книжності, звідки кирилична абетка проникла до Києва разом із перекладеними по-слов'янському церковними текстами, помалу опановуючи й інші, позацерковні, сфери життя, а відтак – перестаючи бути монополією духівництва.

За літописом, початок шкільній («книжній») освіті поклав Володимир, який одразу після охрещення киян «став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне». Так було покладено початок вишколу «книжних людей», а далі й творенню перших пам'яток руської «книжності», що їх переписували в монастирях. Водночас графіті на стінах Софійського собору в Києві, новгородські берестяні грамоти, написи та клейма на будівельних плитах і зброї свідчать, що тоді ж, в XI ст., письменність поступово ширилася й поза стінами монастирських келій.

Контури державної будівлі XI століття

Тип ранньої руської державності можна визначити як патримонію, тобто устрій, за якого влада панівного роду та підпорядкована їй територія вважалися нерозривно поєднаними: право на владу мав кожний член роду, а після смерті чергового правителя територія розподілялася між його синами як співучасниками володарювання. Цю стадію розвитку держави називають *corpus fratrum* (дослівно: «тіло братів»); на зрілішому щаблі *corpus fratrum* переростає у сеньйорат (від латинського *senior*, тобто «старший») – зверхність старшого з братів, іще далі в монархію – владу однієї

особи. Патримоніальна модель володарювання не була суто руським витвором. Із неї починали своє державне життя практично всі ранні політичні утворення «варварської» Європи – Франкське королівство, Норвегія, Британія, Угорщина, Чехія, Польща та ін. Глибинна суть патримонії, сягаючи корінням родоплемінного укладу, полягала в тому, що право кожного члена панівного роду на співучасть у владі вважалося таким же безсумнівним, як спадкові права селянина-орача на землю в межах своєї громади. «Володарювати» було функцією, невідчужуваною сутністю даного роду, а підвладна територія сприймалася за його буквальне тілесне продовження, тобто, відповідно до архаїчного світогляду, перебувала у безпосередній залежності від фізичного здоров'я правителя, його удачливості, поведінки тощо (витоки феномена «родового володіння» належить шукати якраз у цих – іще язичницьких – уявленнях про магичний зв'язок правлячого роду з територією, на якій реалізується його влада).

Як зазначає Олексій Толочко, на чій міркування я спиратимусь у характеристиках давньоруських владних структур, засади, на яких функціонувала Київська Русь як держава, оформилися довкола поняття «родини» – з її колективним правом володіти «Руською землею» (О. Є. Пресняков називав цю владну модель «сімейним володінням», В. Т. Пашуто – «колективним сюзеренітетом», О. В. Назаренко – «родовим сюзеренітетом»). За ідеальною схемою цієї моделі, вивершення одного члена роду коштом інших («самовластя») рішуче не схвалювалося: кожний князь мусив володіти своєю часткою, не переступаючи «преділа братня». Метафора «братерства» всіх членів роду Рюриковичів знайшла опертя і в церковній доктрині, згідно з якою бажати обсягу влади більшого, ніж дав

Бог – значить нехтувати божественним промислом (принагідно варто зазначити, що в Західній Європі цей елемент християнської доктрини під впливом римського права, поширюваного через канцелярії Римської Церкви та університети, досить рано приглушила ідея авторитету приватної власності та індивідуального успадкування).

Паралельно до уявлень про рівність усіх членів роду почала оформлятися – ймовірно, в другій половині X ст., – ідея старшинства («старійшинства») одного з князів, що давало йому право на київський («старійший») престол та певну владу над «молодшими» – братами, синами, племінниками, онуками. Відтак у XI ст. вже фіксується поява «столичного» уділу – Київського, правителю якого належав титул «старійшого», або «великого» князя, що вказує на початок переходу від родового старшинства до політичного проводу (для прикладу, аналогічним шляхом ішло формування владних структур у польській державі, де за одним із князів із роду Пястів визнавалася зверхність над рештою як за *princeps*'ом [«першим»], а символічним вираженням цього служив «уділ принцепса» з центром у Кракові).

На репліки родового, язичницького, сприйняття особи та влади князя на-трапляємо впродовж усієї киево-руської історії. Разом із тим уже від перших десятиліть після запровадження християнства можна зауважити спроби запозичувати візантійські взірці. Володимир Святославич одразу після охрещення киян спорудив у Києві муровану церкву Богородиці (її будували грецькі майстри), надавши їй десяту частину княжих прибутків (звідки походить її назва – Десятинна). В XI – на початку XII ст. в Києві з'явилося ще три богородичні храми – Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073–1077 рр.), Влахернський храм Кловського монастиря (1090-ті рр.)

і храм Успіння Богородиці в торговельно-ремісничій частині міста (1132–1136 рр.). Пригадавши, що Константинополь теж уважали містом, що перебуває під опікою Богородиці, провести паралель нескладно.

Ще промовистішим доказом «візантійських амбіцій» Києва стало спорудження знаменитого собору Святої Софії. Величний мурований храм спорудив Ярослав Мудрий між 1037–1044 рр. (за іншою версією, його заклали в 1017 р. на місці однойменної дерев'яної церкви, яку поставив Володимир Святославич). Освячений в ім'я Софії Премудрости Божої, головний собор київських князів безпосередньо апелював до однойменного імператорського храму в Константинополі. Софія Константинопольська, побудована в VI й реставрована у IX ст., символізувала осяйну могутність візантійських володарів; Софія Київська мала утверджувати перемогу християнства й авторитет Ярослава Мудрого, спадкоємця Володимира-першохрестителя. Грецькі майстри, що будували й прикрашали Ярославів храм, повторили компо-

зиційні та художні прийоми візантійських першовізірців. Однак на ктиторських фресках уже були зображені не члени імператорської родини, а сімейство самого Ярослава – він, його дружина, сини та дочки. Дехто з них несе великі свічки: за візантійським церемоніалом це пов'язувалося з великодніми виходами «багрянородних» до Софійського храму. Цей паралелізм промовистий: на середину XI ст. княжий рід уже претендував на статус царственного не тільки за язичницькими, але й за візантійсько-християнськими мірками.

За характерний приклад такого самого симбіозу може правити усталений набір так званих «княжих» імен, що їх надавали тільки членам роду Рюриковичів. Кожен із князів, окрім хресного церковного імені, мав власне «княже» ім'я з репертуару язичницької антропонімії, і саме так його величають сучасники, вже на підставі імені підносячи над загалом.

У схожому напрямі – до поєднання язичницького та християнського сприйняття інститутів влади – модифікувалася її зовнішня атрибутика. В країнах Західної Європи, де прообразом інтронізації стала коронація 800 р. у Римі імператорською короною володаря франків Карла Великого, можновладці отримували санкцію на владу від Церкви, яка освячувала помазаника Божого. На Русі інтронізації відповідав обряд «посадження на стіл». Однак попри величезну кількість літописних згадок про те, як той чи той князь «сів на стіл отця свого і діда свого», сама процедура залишається не цілком ясною, оскільки описів цього ритуалу в джерелах немає. На думку Олексія Толочка, «неуважність» сучасників промовиста: ментальність учорашніх язичників не передбачала спеціального обряду, що санкціонував би вокняжіння, бо кожний князь і так сприймався як природний володар, призначе-

10. Княжа родина. Малюнок з «Ізборника Святослава» XI ст.

ний для цієї місії самим фактом свого народження. Тож інтронізація за участю церковних ієрархів, із перенесенням до катедрального собору престолу, на якому після урочистого богослужіння «сідав» князь, стала звичайною практикою лише з кінця XI ст., а миропомазання взагалі не ввійшло в звичай, оскільки його ідея була засадничо чужа поняттю про вроджене право володарювати.

Охрещення Володимира Святославича та його одруження з «багрянородною» сестрою візантійського імператора вводило київських князів, як уже згадувалося, до «християнської сім'ї» європейських правителів. Цей факт забезпечував не тільки моральний престиж, але й легітимність руської держави. Адже тільки християнський правитель християнської країни міг стати суб'єктом міжнародного права у тих формах, що вважалися загальноєвропейськими. Зокрема, кордони його володінь були (принаймні номінально) недоторканні, воїнів під час збройних конфліктів брали у полон, а не в рабство, сам він міг апелювати до поняття справедливості серед сусідніх королів тощо. Зрозуміло, ці категорії «міжнародної» правосуб'єктності ще досить умовні, однак за характерний приклад їхнього тлумачення може послужити наступ у XIII ст. хрестоносців на землі язичницьких племен Балтії: рицарі тотально винищували або обертали в рабство населення якраз під гаслом його неналежності до легітимної християнської спільноти.

Безпосереднім проявом прилучення до «християнської сім'ї» володарів були перехресні династичні шлюби. Впродовж XI ст. ця практика швидко поширилася на руських князів. Після смерті «багрянородної» Анни Володимир Святославич близько 1012 р. одружився, як припускають, з онучкою германського імператора Отона I. Широкою стала й географія шлюбних зв'язків дітей Володимира.

Одна з його дочок була за польським королем Казимиром, друга – за братом угорського короля, третя – за маркграфом Північної марки, а з-поміж синів Ярослав Мудрий одружився з дочкою шведського короля Олафа Скотконунга Інгігердою (Іриною), Святополк – із дочкою польського короля Болеслава I Хороброго. Своєю чергою, серед невісток Ярослава Мудрого бачимо сестру трирського архієпископа, дочку візантійського імператора Константина IX Мономаха, дочок польського короля Мешка II, саксонського маркграфа Отона, маркграфа Північної марки фон Штаде, угорського герцога Бели. З-поміж дочок самого Ярослава, котрого іноді називають «тестем Європи», Анастасія була за угорським королем, Єлизавета – за норвезьким (а потім, овдовівши, – за данським), Анна – за французьким.

Династичні шлюби сприяли активізації політичних та особистих контактів. У Києві при дворі Ярослава Мудрого в різний час жили норвезький принц, майбутній король і шукач руки Єлизавети Гаральд Грізний, плеєнніки угорського короля Іштвана I Святого (старший із них, Ендре, згодом сам стане королем, зятем Ярослава), сини англійського короля Едмунда Залізноїбокого. На початок XI ст. припадають перші згадки про Київ, що їх зробили іноземці – єпископ Бруно з Кверфурта, який через володіння Володимира Святославича простував як місіонер до печенігів, та архієпископ Титмар Мерзебургський (цей у своїй хроніці під 1017 р. записав свідчення очевидців – німецьких вояків, що допомагали Святополкові в боротьбі з Ярославом Мудрим за батьківський престол). Бруно називає князя Володимира «великим і багатим володарем», а Титмар, описуючи «столицю Королівства Русів», говорить, що тут мешкає «незліченне число людей» і є понад 400 церков та 8 ринків. Якщо під церквами малися на

увазі навіть невеличкі краплі, то все одно розмах цивілізаційних змін, що припали на княжіння Володимира і Ярослава, вражає. Тим-то логічно вмотивованою видається патетика проповіді «Слово про закон і благодать», зверненої до Ярослава майбутнім київським митрополитом, а на той час пресвітером княжої церкви Спаса на Берестові Іларіоном:

Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславилися в країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх спомінаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

(Переклад Станіслава Бондаря.)

У згаданій проповіді Іларіон уперше наголошує на «столичній» функції Києва. В попередніх, язичницьких поняттях володарювання «столиці» не існувало: оскільки держава персоніфікувалася в особі володаря, то й «столиця» містилася там, де перебував у той чи той момент він сам (такі «ставки» правителів характерні як для варварських королівств Європи, так і для азійських кочових держав). Тож ідею «столиці», як і згадану вище розбудову Києва, нав'язали паралелі з Константинополем, сигналізуючи про відщеплення у свідомості підданих персони володаря від інституту держави.

Ще одним кроком на шляху деперсоніфікації влади стала поява першого писаного зводу законів – Руської Правди. Ясно, що конфлікти між вільними людьми регулювалося й раніше – на підставі якогось усного «закону». Саме він служив основним джерелом для писаного права, яке серед германських народів так і називали – lex [дослівно з латині: «закон», у традиційному перекладі – «правда»]. Найдавнішим правничим зводом такого типу стала «Салічна Правда» франків [Lex Salica], укладена за короля Хлодвіга (481–511). Між VII–XI ст. аналогічну фіксацію на письмі пройшли алеманська, баварська, рипуарська, фризська та багато інших германських «правд», а серед слов'ян власні «правди» стали першим етапом законотворення у Болгарії, Сербії, Хорватії, Польщі. Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, утвердившись на київському престолі, відправив додому загін новгородців, на який спирався, здобуваючи Київ, зі словами: «По се грамоте ходите, якоже списах вам, такоже держите». Далі в літописі під заголовком «А се єсть правда руская» вміщено текст так званої «Правди Ярослава» з 18 статей, які визначали покарання за різноманітні злочини – від кровної помсти за вбивство до штрафів «за обиду».

Ще за життя Ярослава Мудрого (вірогідно, після 1036 р.) згадані статті були уточнені двома княжими уставами про судові штрафи «за обиду» та крадіжки, а невдовзі після його смерті, у 1054 р., Ярославові сини прийняли доповнення, згідно з яким кровна помста замінювалася викупом (пізніші юридичні пам'ятки назвуть його «головничество»). Врешті, додатки першої чверти XII ст., що регулювали кредитно-боргові зобов'язання, остаточно оформили звід законів, відомий під назвою «Поширена Руська Правда». Її норми застосовувалися на всій території Київської держави й після її розпаду: старе «руське право», як буде докладніше показано далі, почало витіснятися у Галицькій Русі лише в 1430-х рр., на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського – у 1440–1460-х рр., а в Московському Великому князівстві – після затвердження Судебника 1497 р.

Як і в решті згаданих вище ранньоправничних пам'яток, над Руською Правдою ще тяжіє архаїчна процесуальна символіка, засвідчуючи тривкість язичницьких уявлень про злочин і кару. Однак деталізація регулювання кримінальних, спадкових, родинних та власницьких відносин показує, що людина вже помітно звільнилася від опіки роду. Нагляд же за дотриманням норм соціального співжиття покладался на княжу владу – її адміністративно-судовий апарат був уповноважений чинити «суд і правду» іменем князя. У цьому розумінні поява Руської Правди була справді подією епохальною, бо в суті речей вона міняла статус князя: з вождя дружини він перетворювався на правителя всієї людности.

* * *

Оглядаючи соціальні новації XI ст., можна ствердити, що головну роль у них, поза сумнівом, відіграла Церква, яка взяла на себе перебудову ментальности вчорашніх варварів – більш-менш однорідного колективу, в якому «знатні» особи вели перед завдяки авторитетові сили. Пропагуючи інакшу модель панування й підкорення, Церква прищеплювала її через «науку віри», згідно з якою поділ на володарів і підданих, вищих та нижчих поставав як наслідок божественного впорядкування світу – справа промислу Божого. Проте роль Церкви в соціалізації колишніх варварів була набагато складнішою, ніж прищеплення покори. Її душпастирський обов'язок, що його вперше проголосив іще один із найавторитетніших християнських теологів Аврелій Августин (354–430), полягав у тому, аби, проповідуючи смирення, нести «дух братерства» жорстоким земним царствам. Визнаючи нерівність людей на землі, а водночас їхню рівність перед Богом, коли воло-

дар – це такий самий раб Божий, як і його підвладні, Церква тим самим і санкціонувала, і пом'яксувала соціальні антагонізми. Характерно, що вже перша з нині відомих християнських пам'яток Русі, вже згадане «Слово про закон і благодать», звертається до «всіх християн – незнатних і знатних, рабів і вільних, юних і старих, бояр і простолюдців, багатих і вбогих». Пропагуючи соціальне примирення, Церква водночас брала під свій захист найзнедоленіші групи населення, зокрема невільників. Давньоруська церковна проповідь XII–XIII ст. насичена закликами співчутливо ставитися до раба, і що головніше – бачити в ньому людину, яку не можна безкарно вбити, згвалтувати, покалічити. Як бачимо, долаючи стереотипи язичницьких практик, Руська Церква намагалася прищепити «добрим християнам» негативне ставлення до рабства.

Боротьба князів за київське «причастя» в XII–XIII століттях

Ярославові Мудрому довелося здобувати київський престол у драматичній боротьбі з братами. Відразу після смерті Володимира Святославича у Києві 1015 р. вокняжився Святополк (чи то син, чи то племінник покойного), наказавши вбити трьох братів-конкурентів – Бориса, Гліба й Святослава. Своєю чергою, Ярослав за допомогою новгородців та найманців-варягів збройно подолав Святополка й знейтралізував іще двох братів, одного з них, Судислава, ув'язнивши, а з другим, Мстиславом, досягнувши порозуміння. Далі Ярославове княжіння протікало без внутрішніх конфліктів. Перед смертю він у 1054 р. розділив «гради» між своїми п'ятьма синами; літопис наводить текст цього розпорядження, нібито проголошеного у формі промови до княжичів:

Полоцькі князі, а Володимир, а Вячеслав - Чернігів, а Всеволод - Переяславль.

11. Примирення князів.
Мініатюра XV ст.

Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо буде те в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідав погубите, що її надбали вони трудом великим... Тепер же поручаю я – замість себе – стіл свій, Київ, найстаршому синові моему, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ.

Проте «любов», яка мала би єднати нащадків Ярослава Мудрого, переносається на спільну територію володарювання, не витримала перевірки часом. Уже наприкінці XI – на початку XII ст. може-

мо зауважити нове сприйняття князями підвладних земель, що спиралося на право спадкової власності. Дедалі інтенсивніше множення родових гілок, кожна з яких поступово почала усвідомлювати себе окремим родом, увело у міжкнязівські відносини поняття «отчини» – землі, на якій утвердилося те чи те відгалуження роду. Найраніше воно може бути прикладене до Полоцька, де вже після смерті Ярославового брата Ізяслава († 1001) залишився правити його син Брячислав, а з 1044 р. – онук Всеслав (Полоцьке князівство перебувало у володінні Ізяславичів Полоцьких аж до злиття у другій половині XIII ст. з Литвою).

На момент смерті Ярослава Мудрого на Русі існувало дві потенційні отчини – Ярославичів та Ізяславичів Полоцьких (нащадки Ярослава, «Ярославлі онуки», завжди підкреслювали свою відмінність від Ізяславичів – «Рогволожих онуків»: Ізяслав, утім – як і Ярослав, були синами князя Володимира Святосла-

вича та полоцької княгині Рогніди, дочки князя Рогволода, якого вбив Володимир). Зібравшись у Любечі в 1097 р. на свій перший з'їзд («снем»), «Ярославлі онуки» домовилися про розподіл доти спільної отчини на три отчини старших ліній Ярославового дому – нащадків Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: «Кожда да держить отчину свою».

Ухвалу Любецького з'їзду супроводжували численні сум'яття та переміщення. Проте загалом починаючи від середини – другої половини XII ст. засади розподілу виглядали вже більш-менш ustalеними. За правнуками старшого з Ярославових синів, Ізяслава, утвердилося Турівське князівство, згодом розділене на Турівську й Пінську половини, котрі, своєю чергою, подібною на ще менші уділи-отчини з центрами у містах Волинського Полісся – Степані, Четвертні, Несвіжі. Їхні власники під іменами князів Несвізьких, Городенських, Степанських та ін. згадуються в джерелах кінця XIII–XV ст., поволи вигасаючи (виняток склав рід Четвертенських, із представниками якого ми зустрінемося на сторінках цього нарису в набагато пізніші часи).

За нащадками другого Ярославового сина, Святослава, закріпилося Чернігівське князівство (від Святославового сина Олега ця гілка стала називати себе Ольговичами). У XIII–XIV ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів у північній частині старого Чернігівського князівства – Сіверщині; пізніша традиція називає тутешніх князів, чії землі лежали на буферній смузі між Великим князівством Литовським і Московією, «верховськими». Серед «верховських» князів, котрі до кінця XV ст. слу-

жили «з отчиною кому похотя» – Москві чи Вільну, а далі опинилися в складі Росії, бачимо предків багатьох відомих російських княжих родин, як Волконські, Оболенські, Трубецькі, Карачовські, Одоєвські та ін. Ще одна гілка Святославичів спадково обійняла столи Муромського й Рязанського князівств, з часом теж поглинуті Московією.

Нащадки третього з Ярославових синів, Всеволода, названі за іменем київського князя 1113–1125 рр. Володимира Мономаха Мономаховичами, започаткували два потужні родові коліна – Мономаховичів Юрійовичів та Мономаховичів Мстиславичів. Перші після Юрія Долгорукого († 1157) стали правителями Володимиро-Суздальського князівства – історичного ядра майбутньої російської держави (останнім представником цього роду був син Івана Грізного цар Федір Іванович, який помер 1598 р.). Лінія Мономаховичів Мстиславичів, онуків та правників київського князя 1125–1132 рр. Мстислава Великого, започаткувала аж три гілки. Найстарша з них, волинська – це галицько-волинська династія Романовичів, що вигасла у 1320-х рр. (з неї ж виводили себе пізніші волинські княжі роди Острозьких та Заславських, схоже – не безсумнівно). Молодшій гілці Мономаховичів Мстиславичів, смоленській, аж до 1404 р., тобто до переходу під протекторат великого князя литовського, належало Смоленське князівство (від смоленських Мономаховичів походило чимало княжих родин Білорусі та Росії, як Жижемські, Соломерецькі, Вяземські, Ржевські та ін.). Врешті, наприкінці XIII ст. від смоленської гілки відщепилася гілка ярославських князів, котрі визнали зверхність великого московського князя аж наприкінці XV ст. (з ярославського княжого дому взяли початок відомі з пізнішої російської історії Шаховські, Прозоровські, Курбські та ін.).

Процес «приватизації» колективної спадщини Рюриковичів після смерті Ярослава Мудрого протікав вельми інтенсивно. До середини XII ст. на обширах Русі сформувалося близько 15 більших князівств, кожне з яких практично жило самостійним політичним життям, визнаючи «старійшинство» київського князя лише номінально. На початку XIII ст. поняття «старійшинства» взагалі щезає зі сторінок літописів, що опосередковано підтверджує занепад політичного інституту зверхности київського престолу над удільними князями. Парадоксом, однак, було те, що чим далі відходили один від одного родові уділи фактично, тим гучніше пропагувалася ідея загальнородового володіння й братерства Рюриковичів. Завдяки цьому тогочасна еліта не сприймала так звану «феодалну роздробленість» (як називають події XII–XIII ст. в історіографії) як остаточний розпад Київської держави. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організмів, в уяві книжників та їхніх «учнів» – князів і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе «одного діда онуками». Особлива роль у цьому надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі у всій».

Ці уявлення, зіперті не на реальне життя, а на віртуальні догмати, примушували навіть правителів окраїнних земель знову й знову звертати очі до Києва, претендуючи на жаданий «золотий стіл» і простуючи до нього силою – через віроломство, братовбивство, спустошення «преділів братніх» та нищівні взаємні війни, які практично безперервно потрясли Руссю – у 1068–1069, 1078–1079, 1094–1097, 1116–1119, 1132–1139, 1146–1157, 1169–1174, 1199, 1202–1203, 1211, 1234 роках. За підрахунками Степана Томашівського, у Києві між 1146 та 1246 р. володарі мінялись 47 разів, назагал же тут пра-

вило 24 князя, причому 35 князів тривало менш як рік. Тобто Київ залишався об'єктом політичних амбіцій аж до монгольського нападу, а криваві зусилля княжих кланів зосереджувалися на захопленні київського престолу – ефемерного символу єдності.

До середини XII ст. київські правителі ще намагалися втримувати політичний контроль над усіма землями Русі, зокрема – в періоди князів таких авторитетних князів, як Володимир Мономах (1113–1125) та його син Мстислав Великий (1125–1132). Однак із часом стара ідея колективного володарювання Рюриковичів звужується до території київського уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто «Руську землю» в стислому значенні – Київщину та Переяславщину. Відтак сфера юрисдикції київського князя охоплювала Київську землю та підконтрольні київському столу Турівське й Переяславське князівства, де князь міг наділяти «причастям» членів власних угруповань. Оскільки ж на «причастя» (частку) в київському володарюванні претендували всі сильніші князі, то реально це досяглося шляхом захоплення Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши київським столом, роздавав у «Руській землі» волості своїм прибічникам. Але й останнє не проходило мирно, бо кожний із дужчих Рюриковичів уважав, що має більшу, ніж «братія», причетність до землі «отців і дідів». Наприклад, конфліктуючи з Рюриком Ростиславичем, одним із київських князів, що сидів на київському столі аж дев'ять років між 1173 та 1210 р., володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович заявляв:

*Волость – область, округа (від праслов'янського *volstь – влада, панування, підвладний край). У Київській Русі XI–XIII ст. волостю називали чітко не окреслений територіальний комплекс, що міг охоплювати місто з округою, кілька міст або навіть невелику «землю» на зразок Турівської.

Ви есте нарекли мене у своїм племені, у Володимировім, старшим. А нині ти сів еси в Києві і мені частки [причастя] не вділив еси в Руській землі, а роздав еси іншим, молодшим братам своїм. Навіть частки мені в ній нема, а як тобі – то й Київ, і Руська область. Тож кому ти еси в ній частку дав, то з тим же її і гляди, і стережи...

За поняттям «причастя у Руській землі», тобто на теренах історичного ядра Русі, ховалося два змісти: видимий, зіпертий на вигоди від правління «городами й волостями», і прихований, що сягає корінням згаданих вище архаїчних уявлень про нероздільність правлячого роду та підвладної йому території. Щодо першого, то широко відбита в літописах практика переділів Київського князівства між черговими «командами» володарів яскраво відображає тип феодалного васалітету XII–XIII ст. Тимчасові власники волостей, збираючи данини й судові оплати з їх населення, були зобов'язані надавати київському князеві військову допомогу («подле ездити») та політичну й моральну підтримку («ходити в руку»). Він, зі свого боку, міг відібрати волость за недотримання договірних зобов'язань – «за вину». Волость не переходила спадком, не обмінювалася, не продавалася. Певна особа користувалася нею доти, доки не відбувався черговий перерозподіл, або не приходив новий правитель, який передавав держання князям із власної «команди» (це перегукується з європейською практикою беніфеція – тимчасового володіння, яке сюзерен надає васалові під умовою служби чи у винагороду за службу).

Що ж до прихованого, світоглядного змісту «причастя» членів роду Рюриковичів у їхньому гінтерланді – Руській землі, то він, на думку Олексія Толочка, спирався на суміщення язичницьких уявлень з чинопослідуванням християнсь-

кої літургії. Згідно з першими, держава мислилася антропоморфно – як людське тіло, де князь є головою, «земля» – тулубом, піддані – ногами. Відтак колективна влада над «землею» мала реалізуватися шляхом виділення кожному з членів княжого роду частки («причастя») у цьому тілі. З іншого боку, поняття «причастя» за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування учасників літургії хлібом та вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. Як причащенням досягається тілесна єдність людини з Церквою, так і княжим «причастям» – долучення до влади, тобто тілесна тождність князів-братів із землею-державою. Аргументуючи свою думку, Толочко звернув увагу на характерну деталь: згідно з літописом, Володимир Святославич, уперше розподіляючи Київську державу між синами, поділив її «на часті» за числом апостолів, на 12 частин, хоча синів у нього було більше; на відомій ктиторській фресці собору Святої Софії у Києві теж зображено дванадцять фігур – усупереч тому, що Ярослав Мудрий мав лише сімох синів, теж сакрального числа вдалося досягти через додавання дружини й дочок. Іконографічно Євхаристія зображається як прямування до Христа дванадцятьох апостолів – по шестеро з кожного боку. Саме так скомпоновано й ктиторську фреску в Софійському соборі, що мало служити, на думку Олексія Толочка, наочним «показуванням» княжого «причастя».

У тогочасній Європі антропоморфна концепція держави передавалася через поняття «суспільного тіла» [societas], яким позначали світську спільноту за аналогією до інтерпретації Церкви як «Тіла Христового» [Corpus Christi]. Те й друге разом складало «всезагальну єдність» – universitas. Проте ні з європейською думкою, ні з

її візантійськими паралелями Русь, схоже, не була знайома. Це дозволяє припускати, що сприйняття княжої влади як Євхаристії («причастя») – суто руське за походженням.

Абстрагуючись від співвідношення язичницького та християнського компонентів у сприйнятті княжою «причастя», варто підкреслити один, як видається, важливий момент. Упевненість у праві кожного з Рюриковичів на «причастя» в гінтерланді династії, «Руській землі», політичним реаліям XII–XIII ст. вже не відповідала. Проте завдяки речникам тогочасних ідеологічних доктрин – концепція книжників – концепція «причастя» формувала, всупереч очевидному, уявлення про Київську державу як єдиний політичний організм. Найбільшим же парадоксом стало її дивовижно «довге тривання»: вона пережила не тільки фактичний розпад Русі, але й подія її між сусідами. Адже чи не та сама ідея «причастя» у змодифікованому вигляді лягла в основу московських претензій XVI–XVII ст. на «вотчину ізвечную государя нашего» Київ.

На завершення залишається додати, що зі зміцненням удільних князівств, фактично незалежних від Києва, їх правителі вже з першої половини – середини XII ст. почали самі здійснювати роздачу волостей у межах власної юрисдикції на тих самих засадах, як досі це робив київський князь. Саме ці перемини й заклали реальний механізм поступового витворення кількох цілком самостійних регіональних політичних утворень – як-от Володимиро-Суздальське, Новгородське, Смоленське, Полоцьке чи Галицько-Волинське князівства. Акцією, котра стала свого роду підсумком «київської» доби в руській історії, вважають похід на Київ володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 р., коли силами його коаліції

місто було здобуте й сплюндроване. Як оповідає літописець:

І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали...

Дослідники, щоправда, зі скепсисом ставляться до надто емоційного опису літописцем-княнином масштабів спустошень, бо Київ грабували та палили й інші князі, здобуваючи «золотий стіл». Однак промовистим є сам характер акції Андрія Боголюбського: заради зміцнення власного авторитету він уже не утверджувався в Києві, а плундрував його.

Люди Русі: oratores, bellatores, laboratores

Мешканців Київської держави як певну цілість, що її вряди-годи виводили на кін історії, аби відітнути діяння головного героя – князя, книжники називали «дружина і люди». Таке окреслення не збігається з класичною тріадою середньовічного соціуму, котра, за усталеним на заході Європи поглядом, мала обіймати три групи: oratores («люди молитви», тобто церковнослужителі), bellatores («люди війни» – рицарі), laboratores («люди праці», трудящий люд). Кожна група, згідно з політичними уявленнями тих часів, доповнювала іншу, здійснюючи власне призначення – релігійне, оборонне та господарче, і кожна потребувала двох інших для того, аби «тіло» політичної спільноти було «гармонійним». На Русі, однак, ні в княжі, ні в набагато

пізніші часи духовництво не було виокремлене так виразно, як на Заході. Очевидно, це можна пояснити доктринальними принципами Східної Церкви, де миряни й священники стояли ближче одне до одного, ніж у «латинському» світі. На відміну від західного розуміння «католическості» (соборності) Церкви як цілості, в якій духовний авторитет архієреїв уважається незаперечним сам собою, візантійська релігійна думка бачала соборність у єднанні служителів Церкви з паствою. Згідно з багатовіковою практикою, пастир не стояв над мирянами, а, приступаючи до служіння за їхньою згодою, керував ізсередини стада; тимчасом паства мала йти за ним нібито з повним віданням того, що відбувається у Церкві.

Такі, сказати б по-сучасному, «колегіальні» засади візантійського церковного життя, що формувалися починаючи від V ст., було перенесено на Русь у готових формах, разом з усією церковною організацією. На їхню вагу в тутешніх практиках промовисто вказує та деталь, що поняттям «собор», тобто зібрання ієреїв для вирішення тих чи тих питань, на Русі стали позначати як власне собор (синод), так і центральний міський храм. У ньому попи менших храмів відправляли почергово літургію, утворюючи разом клірос* соборного храму, що керував церковно-адміністративними справами відповідної округи. Наприклад, до «соборів» у Києві вже в XI ст. належали Десятинна церква та Софійський храм; кілька «соборів» наприкінці XII ст. фіксується у Галицькому князівстві; у XIII ст. «соборним» був Успенський храм м. Володимира на Волині тощо.

Молода християнська спільнота Русі успадкувала не лише візантійську церков-

*Від грецького *cleros* – духовництво, клір (звідси «клірик» – церковнослужитель). Від XIII ст. слово «клірос» починає витіснятися своїм «українізованим» варіантом – крилос.

ну доктрину, але й організаційні структури Грецької Церкви. Втім, інакше й не могло бути, оскільки створена в Києві митрополія була підпорядкована Константинопольському патріархатові й очолювали її, за двома винятками, митрополити-греки (ця традиція обірветься лише з другої половини XV ст.). Появу Київської митрополії, тобто церковно-адміністративної округи зі «столицею» [з грецького *metropolis*] власного архієпископа, більшість дослідників датує часом між 988–998 роками. Серед трьох перших митрополитів, чия діяльність підтверджується джерелами, бачимо греків Теофілакта (988 – перед 1018), Йоана I (перед 1018 – бл. 1030) і Теофемпта (бл. 1035 – 1040-ві). Канонічно вони та їхні наступники залежали від патріарха, який висвячував одну з трьох кандидатур, запропонованих патріяршим синодом. Із Константинополя до Києва привозили також святе миро, що служило символом церковного зв'язку. Після прибуття на Русь митрополита урочисто зводили в сан у Києві (цей акт, як і церемонію вокняжіння, літописи називають «посадженням на стіл»). Митрополитим храмом уважалася Свята Софія, де архієпископ правив урочисті літургії, садив на столи князів, хіротонував єпископів, скликав собори.

Джерела майже не зберегли свідчень про пастирську та адміністративну активність митрополитів, до якої Константинополь надалі не втручався, не порушуючи самоврядності дочірніх церковних інституцій. Вочевидь негативну роль мала відігравати та обставина, що митрополити не знали руської мови, тобто завжди були певною мірою ізольовані від пастви та місцевого кліру. Ізоляція не обмежувалася мовним бар'єром: грецькі ієрархи не орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі, приїжджаючи іноземцями й ними залишаючись (тим

більше, що з огляду на похилий вік їхнє перебування тут майже ніколи не тривало довго). З іншого боку, чужоземне походження давало їм свої переваги. Як людям стороннім, обраним і висвяченим без втручання місцевих правителів, митрополитам легше було зберігати нейтралітет у міжкнязівських чварах, війнах та інтригах. Відстороненість архіпастирів опосередковано поширювалася на позицію всієї Церкви, котрій аж до монгольського нападу, всупереч реаліям політичного життя, вдалося уникнути розпаду (звідси, серед іншого, бере початок і пропаганда церковними книжниками єдності «Руської землі» – навіть тоді, коли Київської держави як цілості вже не існувало).

Врешті, не можна оминати й того, що архіпастирі-греки разом зі штатом своїх перекладачів і служителів привозили книги та ікони, запроваджували церковні ритуали й елементи світського етикету, протегували грецьким малярам-іконописцям та ремісникам, які оздоблювали руські храми. І хоча в цілому роль митрополитів у перенесенні на Русь візантійської освіти й книжності не фіксується як помітна, але так чи інакше саме вони та їхнє оточення виступали тут єдиними автентичними носіями грецької культури – коли не прищеплюваної, то принаймні «показуваної» руському загалові.

Створення митрополії передбачало одночасну появу єпископських кафедр у центрах єпархій [від грецького *επαρχία* – провінція]. Наприкінці князіння Ярослава Мудрого, тобто в середині XI ст., єпархіяльним поділом (принаймні теоретично) було охоплено всю територію Київської держави. Єпископи сиділи, зокрема, в усіх більших політичних центрах: Новгороді, Чернігові, Полоцьку, можливо – Турові. За звичаями Грецької Церкви, проголошення нових єпархій належало до компетенції митро-

полита, не потребуючи узгодження з патріярхом. Практично ж поява нової єпархії залежала від місцевих князів, які надавали єпископам матеріальне утримання. Саме так наприкінці XI – впродовж XII ст. виникла низка нових єпархій: Переяславська (до її складу, окрім Переяславської, спершу входили Смоленська та Суздальська землі); Білгородська (за назвою Білгорода – княжої резиденції під Києвом на р. Ірпіні); Володимирська (з центром у Володимирі на Волині); Перемиська; Юріївська (місто Юріїв, інакше Гюргів [нині Біла Церква] заснував Ярослав Мудрий на р. Росі, на пограниччі з печенігами, тож створення Юріївської єпархії мало на меті місійну діяльність у Пороссі; в середині XII ст. її центр було перенесено до Канева); Ростовська, створена з метою християнізації місцевих угро-фінських племен; Смоленська; Галицька; Рязанська та ін. Ще пізніше, у XIII ст., з'явилися Холмська та Луцька єпархії, а в цілому напередодні монголо-татарського нападу функціонувало 16 єпископських кафедр, чий обшир загалом збігалися з більшими державами-князівствами, що виділилися з Київської держави. Власне, і саме дроблення первісних єпархіяльних структур стало наслідком політичної децентралізації: «своя» єпископська кафедра ніби фіксувала самостійність князівства, і тому місцевий князь охоче забезпечував її матеріально. Характерним прикладом може бути відщеплення від спочатку величезної Переяславської єпархії Смоленського (1137 р.) і Ростовського (бл. 1060 р.) єпископських столів – із наступним виділенням з останнього Володимиро-Суздальської єпархії (1124 р.).

Єпископи («владики»), на відміну від митрополитів, були переважно місцевими людьми. І хоча їхнє поставлення належало до прерогатив митрополита, проте вирішальну роль відігравала про-

текція князя (літописи, «забуваючи» про митрополитів, раз у раз повідомляють, що того чи того єпископа «поставив» князь). Характерно, що навіть обряд поставлення єпископа складався з двох церемоній – церковної (хіротонія), що проходила у Софійському соборі, і світської (настолювання) – у церкві найдавнішого великокняжого монастиря, Георгіївського.

Очевидно, вже з XII ст. при єпископських катедрах почали формуватися органи управління, де господарськими справами займалися «владичні тиїни», а судові функції виконували «владичні намісники» (згідно з церковним уставом, до юрисдикції Церкви належали справи, пов'язані з родинним життям, а також судочинство над кліром та простолодом, що підлягає церковним інституціям). Єпископи виступали також посередниками у міжкнязівських конфліктах – як послы та представники Церкви, що приймали взаємні присяги («хресні цілування»).

Перші служителі рядового кліру були вихідцями з балканських країн і, можливо, Моравії, тобто людьми, що могли правити літургію по-слов'янському. За правління Ярослава Мудрого число священників збільшується (як запише під 1037 р. літописець, «чернорисци поча множитися»). Чималою мірою цьому сприяв звичай, згідно з яким сини священників наслідували заняття батька, навчаючись від нього порядку служби Божої та введенню церковних обрядів. Джерела не дозволяють окреслити мережу парафій, однак можна припускати, що довкола Києва вона вже в другій половині XI ст. існувала. Що ж до правил поставлення на приходи, то їх було унормовано аж на соборі 1273 р., де, серед іншого, передбачалося, що єпископ має перевідчитися у моральності кандидата, його вмінні читати Святе Письмо та знанні церковного співу. Слов'янська

12. Капітель Борисоглібського собору XII ст. у Чернігові

мова літургії полегшувала підготування до священства, проте, з іншого боку, саме ця обставина гальмувала розбудову шкільництва – на противагу Західній Європі, де школа була, за влучним висловом Софії Сенік, «приречена на розвиток», бо мусила навчити незрозумілої мови богослужіння – латини.

Разом із першими монастирями, що засновувалися коштом князів, на Русі поряд із білим духівництвом з'являються монахи. Показовим, зокрема, є зростання числа монастирів у Києві, де окремі княжі гілки під спадковим патронатом утримували власні обителі, що символізувало зв'язок із гніздом роду – Києвом. У XIII ст. тут було 18 монастирів, у тому числі засновані Ярославом Мудрим іще в 1030-х роках Георгіївський та Ірининський, а також створені у другій половині XI – впродовж XII століття Всеволодом Ярославичем Андріївський та Видубицький Михайлівський, Ізяславичами – Дмитрівський і Золотоверхий Михайлівський, Святославичами (Ольговичами) – Симеонівський, Федорівський і Кирилівський тощо. Ці монастирі, наслідуючи характерну для балканського християнства традицію «задужбин», себто місць поминання покійних членів того чи того роду, водночас служили його успаль-

13. Постриження в ценці.
Мініатюра XV ст.

ницями (цей звичай надовго переживе киево-руські часи: наприклад, у XV–XVI ст. абсолютна більшість волинських монастирів являтиме собою, власне, «задужбини» місцевих княжих родів).

Особливий, «міжкнязівський» статус мав Києво-Печерський монастир, що його у 1050-х рр. заснував св. Антоній, боярський син із м. Любеча (нині Чернігівської обл.). На кінець XI ст. тут мешкало вже до 180 ченців. Третій ігумен монастиря, св. Феодосій († 1074), син дружинника з м. Василева (нині Васильків під Києвом), запровадив тут уперше на Русі чернечий статут одного з засновників візантійського монашества Теодора Студита, що передбачав суворі вимоги до «братії», яка мала жити спільною громадою у

безнастанній молитві й праці. В літописі оповідається про це так:

І став [Феодосій]... шукати устав ченців студійських, і, добувши [його] ... списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати, і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні – все це за уставом. ... Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав – по всіх монастирях. Томуто вшанований є монастир Печерський як старший од усіх і почесний більший од усіх.

Дехто з киево-печерських монахів, прагнучи ще більшого духовного подвигу, йшов у «затвор» – усамітнення в зем-

14. Переписування книжок.
Мініатюра XV ст.

ляних печерах. Ідеалом святости, якого в пості й молитвах досягали «затворники», було пробудження надприродних здібностей – пророчого дару, здатности силою молитви звільнити від хвороби, сподобитися екстатичних видінь. Тож не дивно, що вже в XIII ст. печерських монахів огортав ореол чудотворення, а сам монастир уважали місцем, де молитвами святих Антонія і Феодосія можуть очиститися найтяжчі грішники.

Тогочасний побут «братії» та випадки чудотворення описано в «Кієво-Печерському патерику» – збірнику житій монастирських подвижників, що був укладений у першій третині XIII ст. (як канонічний звід остаточно оформився на початку 1460-х рр.). На підставі цього джерела можна також простежити соціально та культурні функції раннього руського чернецтва. Зокрема, Кієво-Печерський монастир постає з «Патерики» як осередок іконопису й переписування книг, а водночас – як свого роду лікувальний заклад і притулок для знедолених – калік, жебраків, сиріт, душевнохворих. Наприклад, у житії св. Агапіта читаємо:

И сего ради прозван бысть Лечец, сему бо дарова Господь дар исцеления. И слышано бысть о нем в граде, яко некто в монастыри лечец, мнози болящии приходяду к нему и здрави бываху.

Ще один приклад – із життя преподобного Феодосія, де оповідається:

Сътвори двор близ монастыря своего, и церковь възгради в немь святого первомученика Стефана, и ту повеле пребывати нищим, слепым и хромым, и трудноватым [душевнохворим], и от монастыря подаваше им еже на потребу, и от того всего сущаго монастырскаго десятую часть даваше им.

Завершуючи стислу характеристику церковних інституцій, варто зупинити-

ся на матеріальному забезпеченні Церкви, яке від часів Володимир Святославича реалізувалося у формі «десятини». Згідно з «Повістю минулих літ», Володимир, завершивши будівництво Десятинної церкви, сказав:

«Осе даю церкви сій, святой Богородици, од маетности своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій [і] сказав: «Якщо се одмінить хто – хай буде проклят».

Десятина, отже, була відрахуванням на користь Церкви десятої частки всіх надходжень княжої скарбниці – від данин, торгового мита й прибутків княжого суду (тобто штрафів, що йшли на користь князя). Тобто люди Церкви жили не з разових подаянь, а з регулярної грошової ренти, що її виплачувала світська влада. Саме походження десятини як форми церковного забезпечення дискусійне. Візантійська імперія його не знала зовсім, а в європейських країнах «право десятини» [«lex decimationis»] було вперше запроваджене у Франкському королівстві у VIII–IX ст., проте десятину сплачували тут не з королівської скарбниці, а персонально – від кожного вільного землевласника (у такому вигляді вона зберігалася й пізніше). На думку Ярослава Щапова, який звернув увагу на те, що аналогічна руській княжа, тобто «централізована» десятина, існувала і в ранньохристиянській Польщі XI ст., Володимирові заходи продовжували властиву слов'янам язичницьку практику утримання культів, а саме – відраховувати десяту частку здобичі бо- жеству.

* * *

«Людьми війни» (bellatores) – були воїни княжої дружини. Спочатку цей збройний колектив «дужих юнаків»,

підлеглий князеві-ватажку (а саме такими ще були Олег, Ігор, Святослав, а до певної міри – й Володимир Святославич), мешкав на княжому дворі, годуючись, одягаючись і озброюючись коштом володаря, а нерідко й підштовхуючи його до походів по здобич. Наприклад, загибель Ігоря Старого у 945 р., коли вірити літопису, стала наслідком домагання дружини: «Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». Про вартість утримання дружини свідчить така згадка: Ярослав Мудрий, який до здобуття київського престолу княжив у Новгороді, третину зібраної тут данини щорічно залишав на утримання своїх воїнів – «даяша дружине на оружье». Наймаючи у 1015 р. для походу проти брата Святополка загім варягів, Ярослав, як оповідає «Егмундова сага», зобов'язався

пожалувати їм дім, ... не відмовляти в жодному добрі зі своїх кращих припасів, а також відпускати на кожного воїна по унції срібла; коли ж [воїнам] доведеться сидіти без діла, то їм [належить] жалувати менше добра.

Первісно княжа дружина складалася зі строкатого люду – найманців-норманів, воявничих угрів, відіраного від власного роду місцевого юнацтва тощо. Проте з часом збройної служба поступово перетворилася на спадкову: воїн «заступав місце отця свого». Таку вірну дружину, згідно з тогочасною шкалою вартостей, князь мусив шанувати – «веселитися» (тобто бенкетувати) і «бесідувати» (тобто радитися) з нею. Наприклад, у літописі схвально згадано, що Володимир Святославич «любив дружину і з ними радився про устрій землі, і про порядки землі, і про війни»; так само поводив себе і його син Мстислав, чернігівський князь: «Любив дружину велико, і майні не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив».

Дружинник, зі свого боку, служив у надії здобути «честь» від свого князя. Реальний зміст поняття «честь», згаданого у давньоруських пам'ятках, дискусійний. За гіпотезою Юрія Лотмана, воно не тільки символізувало ознаку рицарської гідності, але й пов'язувалося з матеріальною винагородою. Як підкреслює Лотман, честь завжди виступає у контексті дару/віддари – її «дають», «беруть», «приймають» немов матеріальну річ, отримувану від володаря «в обмін» за вірну службу (пізніша, вже русько-литовська, юридична практика доводить слушність цих спостережень: у Литовських Статутах XVI ст. під «честьми» мають на увазі посадові та земельні бенефіції, тобто матеріальну винагороду, а «отсуженье чти» супроводжується конфіскацією маєтку).

Дружина оточувала князя у повсякденному житті, допомагаючи йому в усіх справах. Із часом, коли функції правителя ускладнилися, а управлінські структури почали набувати дедалі розгалуженіших форм, рядові дружинники під назвами «під'їзних», «виричників», «рядовичів», «мечників», «отроків», «дворян», «дітських» та ін. обійняли посади княжої адміністрації, відаючи збором податків, судом, господарськими справами тощо. Характерне ставлення до них як до людей зухвалих і некерованих передає порада одного з руських книжників кінця XII ст.:

Не имей себе двора близ княжа двора и не держи села близ княжа села: тивун бо его яко огонь... и рядовичи его яко искры. Аще от огня устережешься, но от искр не можеши устерегтися.

Дуже рано з воляцької маси виділилася верхівка дружини – «старші мужі», що складала раду князя, займаючи головні посади у військовому командванні та управлінні – «тисяцького»,

«воеводи», «посадника». Вже в пам'ятках XI–XII ст. цих людей позначають словом «бояри», чи «боляри», тобто особи найвищого рангу придворної ієрархії (мовознавці, пояснюючи спірну етимологію слова «боярин», схильні виводити його з давньотюркського *balıġ* [«знатна людина»] чи *boġla* – «благородний, знатний»; за гіпотезою Олега Трубачова, витоки цього поняття кориняться в етнонімі *buġġ* – булгарин). Саме з бояр почала формуватися військова аристократія. Боярських нащадків шанували вже не тільки за особисті заслуги, а й на підставі «благородства крові» – нібито успадкованих від предків якостей, котрі, за висловом автора «Егмундової саги», «роблять людину визначною»: звитяга, вправність у бою, фізична сила, схильність до героїських учинків.

Пієтет перед «благородством крові» підсилювало й те, що до боярської верхівки стала вливатися родоплемінна знать. «Лучшие мужи» тієї чи тієї землі, нарівні зі «старшими мужами» княжої дружини, згадуються вже в оточенні Ігоря Старого та Володимира Святославича. Ще помітнішим стає цей симбіоз при дробленні Київської держави. Закріплюючись на своїх удільних отчинах, княжі гілки мусили неминуче спиратися на місцеву підтримку – чернігівську, галицьку, смоленську тощо. Водночас разом зі своїми князями переміщувалися в окремі землі й «старші мужи» дружини. Зближення військової аристократії з тутешньою родоплемінною знаттю витворювало вже якісно нову еліту, хоча назва її залишалася попередньою – руські джерела всю верхівку взагалі називають боярами. Втім, «осідання» бояр по землях та їх прив'язка до конкретної княжої гілки не мали всеохопного характеру. Ще й у XII ст. зберігали силу договірні взаємини, коли боярин, «приказавшись» одному князю, згодом переходив на службу до іншого, що

не кваліфікувалося як зрада, бо князь міг добровільно «відпустити від себе» васала.

Бояри отримували за службу «кормління» від князя, тобто право залишати за собою податки з населення, що мешкало на відповідній території. Дискусійним залишається питання про час появи боярського землеволодіння. Що стосується «княжих сіл», які перебували у повній та невідчужуваній власності князів, то вони згадуються в літописах дуже рано – уже за княгині Ольги та Володимира Святославича. Натомість боярська «отчина» сформувалася набагато пізніше (її джерелом гіпотетично могла

15. Руський воїн (реконструкція)

стати або княжа данина – для дружинної верхівки, або частина землі родової спільноти – коли йдеться про родоплемінну знать). Нині дослідники не погоджуються з твердженням Бориса Грекова та його послідовників про появу боярського землеволодіння у X ст., або взагалі заперечуючи його існування, або обережно датуючи його для Новгород та Північно-Східної Русі XII-м, а для Київської землі – кінцем XI століття.

Не менш спірним, ніж час появи боярських отчин, є виникнення землеволодіння, що їх князь надавав боярам чи дружинникам не в повну власність, а під умовою служби (це явище історики називають «осіданням рицарів на землю»; в європейських країнах його підсумком стало формування поземельної власності ленного типу*). За припущенням Бориса Рибаківа, земельні наділи такого типу мали існувати в Київській землі вже з XII ст., оскільки її прикордонне становище примушувало князів утримувати особливо значні резерви кінних дружин. Проте більшість фахівців не поділяє цієї думки, вважаючи, що службових земельних пожалувань у давньоруські часи взагалі не було. Виняток могла скласти галицька земля, де на середину XIII ст., за спостереженням Івана Линниченка, з'явився навіть спеціальний термін «держання», котрим, на відміну від «отчини», позначали тимчасове володіння, надане під умовою служби. Мало того, в Галичині, за гіпотезою Миколи Котляра, земельні наділи ленного типу надавали своїм «оружьником» у прикордонних областях, небезпечних з

огляду на ворожі напади, не тільки князі, а й великі бояри, які завдяки цьому могли утримувати загопи власних дружинників. Такі практики, що вирізняли Галицько-Волинське князівство з-поміж решти земель, пояснюють впливом західних сусідів, уже втягнутих у систему рицарсько-ленних відносин, – Угорщини та Польщі.

«Люди війни» та решта вільних мешканців перебували ніби на різних полюсах: перші – це «знатні», другі – «прости», або «чорні люди». Відмінність між тими й другими передає розмір окупі за вбивство. Згідно з Правдою Ярославичів, життя «княжого мужа», байдуже – боярина чи рядового дружинника, коштувало вдвічі дорожче, ніж життя «простої» людини. Натомість «честь» боярина цінувалася дорожче, ніж «честь» дружинника: за викрадення чи зґвалтування боярської дочки належало сплатити штраф у 5 гривень золота, а за такі самі дії стовною жінки з дружинного середовища – одну гривню золота (для порівняння, насильство над дочкою простого чоловіка коштувало 5 гривень срібла). Детальнішу різницю в статусі людей збройного стану простежити не вдається, однак практика не багатро пізніших часів, яка вже наприкінці XIV – на початку XV ст. різно підносить власників отчин над військово-службовим загалом, опосередковано засвідчує, що і в княжі часи серед «людей війни» мали би вирізнятися «знатні» та «знатніші».

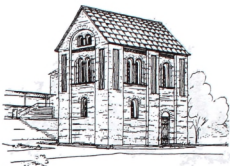
* * *

Найчисленнішими мешканцями Русі, як в усі часи серед усіх народів, були «люди праці» [laboratores]. Утім, слово «праця» – пізніє, княжа Русь його ще не знала, позначаючи фізичні зусилля поняттями «труд» і «робота». «Труд» (у дослівному значенні «терпіння, тяж-

* Словами «лен» (від німецького Lehen), або «феод» (латинське feodum, французьке fief) позначали землю, надану сеньйором васалові з правом успадкування по чоловічій лінії за умови виконання певних обов'язків – військової служби, адміністративно-управлінських послуг тощо.

кість») був призначенням воїна і церковнослужителя, ототожнюючись із жертовним подвигом – «поревнованиєм». «Трудитися» означало або воювати (звідси – ратний труд), або вправлятися у християнській досконалості. Отож давньоруський «почитатель трудолюбія» – це не той, хто любить працювати в сучасному розумінні, а той, хто ревно служить вищим цінностям – мечем, пером, аскетичним самозреченням. Натомість фізичні зусилля в матеріальному виробництві позначалися поняттями «работати», «робота», похідними від слів «раб, роба», що вже саме по собі прозоро вказує на принизливий відтінок. Працювати руками як раб – «работати» – було призначенням простолоюду, заняттям нижчого гатунку, негідним воїна чи церковнослужителя. Наприклад, один із персонажів пізнішої (XIV ст.) пам'ятки говорить своєму слугі так: «Холоп еси, не боярин сидя, не пойдя работай мні».

Групи людності, зайняті «роботою», надзвичайно різноманітні, а різниця між ними не завжди надається на однозначне тлумачення. Причиною цього є те, що в поле зору книжників трудящий люд, на відміну від князів чи «людей війни», потрапляв у край рідко, і це унеможлиблює реконструкцію життя міського та сільського населення з бажаною повнотою. Спираючись на писемні та археологічні пам'ятки, Петро Толочко виділив серед городян-ремісників кілька своєрідних «секторів», співвідносних із типами ремісничого виробництва. Перший, найчисельніший, утворювали залежні від князів та бояр майстри, що мешкали та працювали в садибах-дворах своїх господарів, виготовляючи на їхню потребу ужиткові та ювелірні вироби, зброю тощо. Особливо продуктивні були, як засвідчують археологічні знахідки, княжі майстерні, розташовані в містах та приміських резиденціях (ремісники, підлеглі

16. Давньоруський терем (реконструкція)

князю, часто маркували свої вироби відповідним клеймом). Значні ремісничі артілі використовувалися також в ініційованому князями будівництві оборонних фортифікацій, до чого залучалися не тільки відповідні фахівці – «огородьники», але й залежне населення всієї округи (пізніші пам'ятки називатимуть цю повинність у Росії «пригоном», а в Україні та Білорусі «потребою господарською»). Спорудження храмів покликало до життя існування ще одного різновиду артілей, підпорядкованих княжій адміністрації, які забезпечували потреби майстрів у дереві, плінфі, полив'яній кераміці, будівельному розчині, різьблених облицзовальних плитах тощо.

На аналогічних засадах, тобто з використанням праці залежних майстрів, було організоване ремісниче виробництво у церковно-монастирських осередках, яке задовольняло потреби церковнослужителів в одязі, взутті, предметах побуту. Особливу галузь тут складала ремесла, пов'язані з іконописанням і виготовленням церковного начиння та книг: ченцям-іконописцям асистували ремісники-підмайстри, переписувачам книг – палітурники, мініатюристи, ювеліри та емальєри, які прикрашали книжкові оклади, тощо.

17. Ініціал з Остромирового Євангелія XI ст.

Поруч із княжими, боярськими та церковними у містах працювали вільні ремісники. Дослідники прив'язують їх існування до згадок про так звані «посади» – торгово-ремісничі ділянки міст, розташовані біля підніжжя княжих укріплених «градів». Поява ремісничих підгородь-посадів, згідно з археологічними даними, датується X – початком XI ст., проте їхнє помітніше розширення, яке опосередковано засвідчує зростання економічної активності міста, фіксується століттям пізніше. Наприклад, у XII ст. виразно збільшилися посади Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Смоленська та ін. (тоді ж довкола них уперше будують власні укріплення). Вільне посадське ремесло, на думку Петра Толочка, зайняло помітне місце в господарсько-економічному житті Русі тільки в XII–XIII ст., коли збільшення обсягу виробництва розширило ринок збуту продукції, а сам ремісник силою потреби мусив перетворитися ще й на купця, що продає власні вироби.

Спірним залишається питання, чи знали руські ремісники якісь самоврядні форми фахових об'єднань (варто нагадати, що в містах Західної Європи перші цехи з'явилися наприкінці XI ст., а у Візантії ремісничі корпорації існували ще раніше). В руських джерелах (взагалі,

як уже сказано, бідних на інформацію про людей праці) прямих свідчень про це немає, проте опосередкованим доказом того, що якісь зародки ремісничих об'єднань могли побутувати, є згадувані в літописах назви міських дільниць, утворені за фаховою ознакою: у Новгороді – Гончарний і Плотницький кінці, в Переяславі – Кузнечні ворота, у Вишгороді, за археологічними даними, – «Квартал гончарів». Назагал, однак, розвиткові міського самоврядування шкодило те, що на Русі, на відміну від країн Європи, міста були водночас і резиденцією князів та бояр, а міське управління зосереджувалося в руках княжих посадників чи тисяцьких. Юрисдикція князя поширювалася на всі сфери міського життя, тож його розгалужений адміністративно-управлінський апарат (соцькі, десяцькі, тіуни, осьмники) не залишав місця для розвитку самоврядування. Це, без сумніву, гальмувало усаможієнання міської громади, хоча розміри міст свідчать про їх багатолюдність (наприклад, у Києві, за підрахунками Петра Толочка, могло проживати до 50 тис. чоловік, у Чернігові й Галичі – до 25 тис., Переяславі – до 12 тис. і т.д.).

Другою після ремісників за чисельністю групою міського населення були купці. Міжнародні напрями, номенклатура товарів і обсяг давньоруської торгівлі є настільки широкою самостійною темою, що її навряд чи можна коротко охарактеризувати в цьому нарисі, тож мушу адресувати зацікавленого читача до спеціальної літератури. А тут важливо відзначити, що соціальний статус городян, зайнятих у сфері торгівлі, досі через брак відповідних джерел залишається темним. Натомість із певністю можна ствердити існування свого роду «корпорацій», які об'єднували купців на засадах торговельної спеціалізації. У Києві фіксується об'єднання «гречників» і «залозників» (від назв Грецького та Залоз-

ного шляхів), що торгувало з Візантією, Кримом і Кавказом; аналогічне Іванське братство в Новгороді охоплювало купців, які перепродували віск; у Галичі існувала купецька група, котра змонополізувала торгівлю сіллю. Зрозуміло, операціями такого масштабу займалися тільки великі купці. На внутрішньому ж ринку сільськогосподарської та ужитково-ремісничої продукції переважала торгівля, що її провадили або самі товаровиробники, або дрібні купці-посередники. Дуже рано ринковий майдан («торговище») став центром міського життя. Згідно з Руською Правдою, саме тут належало привселюдно освідчити пропашу чи шкоду від крадіжки; тут же оголошували княжі розпорядження та інші повідомлення-новини. Роль міського центру ринкова площа зберегла й у пізніші часи, і саме на ній згодом, після розповсюдження магдебурзького права, стали будувати ратуші – комунальні будівлі, де розміщувалися міські органи самоврядування, проходили засідання міського суду, зберігався архів тощо.

У безпосередньому зв'язку з населенням міст – купцями та ремісниками – перебуває такий відомий суспільний інститут Київської Русі, як віче, тобто загальне зібрання вільних городян. Історики ХІХ – першої половини ХХ ст. схильні були ідеалізувати віче як символ «народовладдя», проте сьогодні більшість фахівців оцінює його вельми скептично. Як переконливо доведено, тон вічам – реліктові племінних сходів, що їх скликали в надзвичайних випадках, – завжди задавали не городяни, а боярсько-дружинні угруповання. «Старші мужі», використовуючи «просту чадь» у політичній боротьбі, маніпулювали її настроями, а нерідко провокували і скликання самих віч, і спалахи анархії, якими раз у раз супроводжувалися вічові зібрання, коли йшлося про зміщення небажаного князя чи запрошення на княжий стіл вигід-

ної для місцевої знаті кандидатури. За приклад можуть правити заворушення в Києві 1068, 1113 та 1157 рр., коли «чорні люди» грабували двори багатіїв, купців-лихварів і навіть самого князя. Придушуючи «крамолу суцюзю в людях», князі відповідали крутими репресіями. Наприклад, київський князь Ізяслав Ярославич, якого вибух невдоволення киян 1068 р. примусив навіть тимчасово втекти з міста, повернувшись, як оповідає літописець,

порубав киян... числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання.

У цілому ж, городяни мусили складати присягу вірності кожному новому князеві. Це називалося хресним цілуванням («целоваша к нему хрест») і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі під 1158 р.:

Ти нам князь єси, і дай Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчинити і щодо хресного цілування.

Традиція персонального присягання показує, що городяни займали вище місце в соціальній ієрархії, ніж вільні мешканці сіл – смерди (етимологія цього слова залишається неясною). Що ж до вживаних у літописах слів «село», «сільце», то їхня позірна зрозумілість не повинна вводити в оману. Давньоруське село не було схожим на сучасне – з близько поставленими одна до одної садибами вздовж кількох вулиць. Під тодішнім «селом» належить здебільшого розуміти групу будівель, розташованих на одному дворіщі – прототипі майбутнього хутора, де мешкала велика селянська родина (її ще називають сімейною громадою, або широкою патріархальною родиною). Цей пов'язаний кровним спорідненням колектив, що обіймав кілька поколінь, вів спільне господарство на орних та сіножатях ґрунтах, прилег-

лих до дворища. Земля, в яку вже було вкладено працю, вважалася власністю сімейної громади. Руська Правда передбачає штрафи за порушення меж чи псування й самочинне переміщення межових знаків, що опосередковано засвідчує уживаєність поняття поземельної власності. Витворювалися ж селянські володіння шляхом займанщини, тобто культивування порожніх, необроблених ділянок. Джерела не містять інформації про їх розміри, проте аналогії XV–XVI ст. із теренів Великого князівства Литовського, де дворище перетворилося на основну одиницю оподаткування, показують, що це могла бути територія близько 100–150 га.

Згадок про те, що князь, подібно до володаря пізніших часів, мав верховне право «господаря» на селянські ґрунти, у давньоруських пам'ятках іще немає. Не виключено, певні зародки таких уявлень уже могли з'явитися, однак погляд на смердів як на «державних» селян, що живуть на «державній» землі, ще донедавна поширений серед істориків, є, поза сумнівом, безпідставною модернізацією тогочасних відносин влади й власності.

На угіддях, прилеглих до оброблених дворищних ділянок, селяни займалися господарськими промислами: бортництвом, полюванням, рибальством. Такі спільні для усіх сіл-дворищ обшири в пізніших джерелах мають назву «судерев» (архаїчне звучання її дає підстави припустити, що це слово побутувало й у давньоруські часи). На бортних деревах у судеревному лісі насікався власницький знак конкретного дворища – «знамя», а порушення бортної межі та псування «знамен» суворо штрафувалися.

Кілька сіл-дворищ разом витворювали «верв» – сусідське об'єднання сімейних громад. Окрім господарського навантаження – спільного контролю над суде-

ревами та скоординованої сплати данини князю в обмін на його покровительство, верв становила своєрідну судову одиницю. У відповідності з архаїчними уявленнями про колективну відповідальність за злочин, що стався на території сусідської округи (як верв у давній Русі, ополе – в Польщі, задруга – в Сербії, копа – в пізнішій Україні та Білорусі), всі без винятку її мешканці мусли «очистити» себе від підозри. Здійснювалося це, як видно з деталізованіших пізніших пам'яток, шляхом «слідогону». Потерпілий «горячим питом» простував від округи до округи, а на території кожної з них селяни, «гонячи слід», себто проводячи внутрішнє розслідування, мали «відвести слід» до меж наступної округи.

Певний різнобій у тогочасних згадках про смердів породжує чимало спірних питань, зокрема: були вони залежним чи вільним населенням? чи вкладалося в слово «смерд» соціальне навантаження, яке можна пов'язати з обсягом прав та обов'язків? чи могло це слово позначати всю масу сільського населення? Нині перевагу отримав погляд на смердів як на вільних сільських виробників, пов'язаних із князем відносинами за формулою «опіка /данина за опіку». Що ж до «недисциплінованого» вживання руськими книжниками слова «смерд», то пояснення йому, очевидно, належить шукати у згаданій вище зневазі до людей фізичної праці – а сюди належав кожний, хто лиш був «от племені смердья». Характерно, що й через кілька століть, коли смердів як таких уже витіснили інші групи сільських виробників, це слово зберігало прилизливий зміст. Наприклад, у шляхетських спорах, що їх фіксують судові книги Галицької Русі середини – другої половини XV ст., можемо натрапити на прощени про образу гідності на тій підставі, що недоброчиниць безчестив скаржника, назвавши «смердом».

Проте зневажливе ставлення до смерда не йшло у порівняння зі ставленням до «холопа» (цим словом у давньоруські часи називали рабів – «челядь»). Для кожного вільного мешканця Русі невільник був тільки майном – річчю, якою «господин» міг розпоряджатися необмежено, аж до вбивства. Працю невільників використовували як для побутової обслуги на міських дворах, так для обробітку землі в заміських садибах. Пам'ятки, зокрема, згадують холопів «княжих», «боярських» та «черньцевих», що жили не в домі «господина», а у власних домішках разом зі своїми родинами (діти, народжені в неволі, теж уважалися рабами). Джерелом постачання рабів служила передовсім війна, «полон». У літописі під 1031 р. оповідається, як Ярослав і Мстислав Володимировичі

зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи Червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатах ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [ріці] Росі...

Втім, практикувалися й інші шляхи поповнення рабів. Зокрема, холопом ставав кожний чоловік, який одружувався з невільною; у холопство потрапляли зубожілі люди, що продавали самих себе або своїх дітей. Урешті, з початку XII ст. в джерелах уперше фіксується поява специфічної групи напіврабів – «закупів», які потрапили в боргове ярмо й мусили відпрацювати позичку в господарстві кредитора. Серед закупів могли опинитися збанкрутілі купці, підсудні, що не мали чим сплатити судового штрафу, палії, конокради. Тогочасне законодавство досить детально регламентує становище закупа: за спробу втечі він перетворювався з тимчасово залежної людини на повного («обельного») холопа; хазяїн міг тілесно карати його «про

18. Оранка.
Фрагмент
мініятури
XV ст.

діло», але коли без причини – той має право оскаржити це перед княжим судом; закупа, спійманого на крадіжці, власник обертав на холопа за умови, що сам відшкодує украдене або перепродасть злочія третій особі, аби відшкодувати збитки, і т.д.

Між вільним сільським населенням (смердами) та невільним (холопами й закупамі) існувала строката перехідна смуга залежного люду, який із тих чи тих причин утратив зв'язок зі своїм соціальним середовищем, а отже – й засоби до існування. Покровительство над цими людьми належало Церкві. Поступово відмовляючись із християнських міркувань використовувати у власному господарстві рабів-одновірців, люди Церкви знайшли їм еквівалент у цьому строкатому контингенті, яким опікувалися. Тогочасні джерела відрізняють серед цього залежного люду «ізгоїв» (рабів, що викупилися на волю, але не змогли знайти засобів прожитку), «задушних людей» (рабів і закупів, заповіданих монастирям у вигляді вкладу на поминання душі), «прощеників» і «пущеників» (імовірно, злочинців, котрим покарання замінили на довгочасну працю в церковному господарстві) тощо.

Заміну рабських рук на руки залежного люду, окрім суто християнських мотивів, диктували й прагматичні міркування: праця рабів була непродуктивна. Це добре видно з епізоду в «Киево-Печерському патерику». Київський князь, якого частували під час відвідин св. Фе-

одосій, вельми дивувався вправності монастирських кухарів, що значно перевершувала майстерність його служників. А Феодосій, пояснюючи різницю, каже, що на княжому дворі страви готують раби:

Твои же раби... делают сварящаяся и шетающе и кленуше друг друга, многая же и биеми суть от приставник. И тако же вся служба их с грехом сътворяется.

Підсумовуючи огляд інституту невольництва в киево-руські часи, можемо сконстатувати, що під впливом християнського віровчення його гострота поступово зм'якшувалася, а місце рабів заступали залежні групи населення. У майбутньому їм судитиметься злитися з вільними виробниками – смердами, але стане це значно пізніше, про що мова піде далі.

Писемність. Мова. «Давньоруська народність» чи етнос?

Поряд із так званим сільським суспільством, яке жило за усталеними ще в дописемні часи традиціями (їх ми залишимо на компетенцію етнологів), у Київській державі почав формуватися світ широко витлумаченої «високої культури» – княжого чи боярського двору, монастиря, єпископської резиденції. Тон цієї культури, попри релігійно-язичницького світосприйняття, задавало християнство, котре через храм, ікону, слово Боже та книгу впроваджувало нову систему буттєвих вартостей. Треба, втім, застерегти, що йдеться не про топкощі християнського віровчення. Адже ні глибоке візантійське богослів'я з його філософським спиритуалізмом, ні абстракції політико-релігійних доктрин Царгорода не заторкнули Русі. Перекла-

дені по-слов'янському книжки, які, починаючи від XI ст., потрапляли сюди з Балкан, складали доступний (ми тепер сказали би, «популярний») репертуар: це були, передусім, добірки з проповідей та сентенцій грецьких отців Церкви, скомпоновані у повчальні збірники під назвами «Златоуст», «Златоструй», «Маргарет», «Златорада» тощо. Виклад християнської віронауки доповнювався тлумаченнями, або так званими Учительними Євангеліями візантійського походження та життями святих у візантійській редакції – Патериками, Прологами, Мінеями. Церковну історію руські книжники пізнавали з так званих «всесвітніх» хронік візантійців Йоана Малали, Георгія Амартола, Йоана Зонари та ін. Уявлення про географічне та природне довкілля давали «Християнська космографія» александрійського купця Косьми Індикоплава з оповідями про екзотичні краї Сходу та візантійські збірники проповідей із напівфантастичними відомостями про рослинний і тваринний світ – «Шестодневи» та «Фізіологи». Врешті, роль «світського» побожного читання виконували мандрівні християнські повісті «Александрія», «Повість про Акіра Премудрого» та «Варлаам і Йоасаф» – усі три грецького походження.

Поряд із перекладними творами в середині – другій половині XI ст. започатковується власна писемність, що здебільшого становила класичний зразок «культури цитат» – заготовлених на всі випадки життя уривків чи парафразів із Біблії та отців Церкви. У напучувальних «Посланнях» та «Словах», створених руськими книжниками, а також у збірниках учительно-християнського змісту (численних «Ізборниках» та «Пчелах»), скомпонованих із сентенцій візантійських церковних авторитетів або запозичених із візантійських повчальних оповідей, годі шукати глибокої теології чи філософської дум-

ки. Центр уваги тут зміщено на ужиткові потреби, які стосуються поведінки «доброго християнина», а не глибокого змісту віри. Сам же набір християнських чеснот, підкріплений монтажем відповідних цитат, постає як цілком тривіальний: возлюби Господа; часто молись; не возгордись; очисти тіло постом і прикрась смиренням; допомагай убогим, стражденним і сиротам; не осуджуй ближнього і т.д. З одного боку, це було логічним наслідком засвоєння неофітами візантійської учительної книжності як сакрального авторитету, що не підлягає інтерпретації. З іншого боку, руські книжники просто не могли досягти філігранної освіченості греків – спадкоємців пізньоантичної ерудиції. Аби унаочнити прірву між тими й другими, нагадаю, що в сучасній русичам Візантії існував величезний масив шкіл різного рівня – від елементарних провінційних для простолюду до училищ граматики, риторики й філософії в Константинополі. Тут же, під покровительством імператорів, від IX ст. діяли «університети» з вивчення права та філософії, а в XI ст. було створено Патріяршу академію – вищу школу теології. Зайве говорити, що молода, ще вчора варварська Русь не могла зрівнятися із цією блискучою арматоду, яка зросла на античній традиції. Йшлося, отже, лише про засвоєння тих крихт візантійської ученості, які селективно – через балканське мовне посередництво – потрапляли на Русь.

У цьому контексті вельми характерною здається «непослідовність», що її виявляли руські книжники, копіюючи грецьке ставлення до вченості. Греки розцінювали освіту як одну з найвищих чеснот людини і в духовному, і в побутовому плані: ідеальним володарем уважали того, хто протегує вченим; освіченість була головною передумовою отримання посади у світській та церковній адмініст-

рації; простолюдинові вона давала шанс підвищити соціальний статус і т.д. Брак освіти натомість розглядали як суттєву ваду, ба – навіть фізичну неповноцінність, а з неписьменних людей дошкульно кепкували. Руські книжники наслідують лише «позитивну» частину цієї моделі. Раз у раз натрапляємо на розлогі похвали «ученню книжному» та «книгам» (під якими малися на увазі «бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців – бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь»), але іронічно-глузливих випадів у бік неосвічених людей шукати годі. Радше навпаки: марнославством і підозрілою пихою здавалося цілеспрямоване прагнення присвятити своє життя здобуттю знань, «філософом себе виставляючи». Благочесній людині, згідно з тодішньою моральною настановою, достатньо було «додивлятися божественних писань», простіше кажучи – вітати читати. Наприклад, Данило Заточник (XII або XIII ст.) скаже про себе так:

Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був, як бджола – припадав до різних квітів, збираючи мед у щільники. Тож і я по книгах багатьох збирав солодощі словесні й розум. І зібрав їх, наче у міх води морські.

(Переклад Станіслава Бондаря.)

Ця специфічна «поміркованість амбіцій» руської книжності, окрім світоглядних причин, пояснюється ще й мовним бар'єром. Адже роль грецької мови у стимулюванні руського письменства була набагато меншою порівняно з аналогічною роллю латини серед християн римо-католицького світу. Слов'яномовна літургія, а також рання поява перекладної патристики та агіографії, задовольняючи духовні запити, усували konieczність потреби знати грецьку мову. Й тому руський читач, навіть «філософ і

книжник», за поодинокими винятками, не мав прямого доступу до грецької теологічної, філософської чи політичної думки. У феномені ослов'янення церковно-культурної сфери, звичайно ж, були і свої позитивні моменти – слово Боже та учительні настанови розуміли всі. З іншого боку, не послуговуючись ні грекою, ні латиною, руська культура виявилася відрізаною від обох першовзрців – і власного візантійського, і римського, з якого виростала писемна культура молодих варварських народів «латинської» Європи.

Сказане, ясна річ, не означає, що шкільна Русь взагалі не було. Непрямі згадки про них є в літописах, житіях, проповідях. Зокрема, якесь «учення книжне», як уже згадувалося, започаткував одразу після охрещення киян Володимир Святославич. Без сумніву, мусила діяти школа при Софійському соборі в Києві, де, як оповідає під 1037 р. «Повість минулих літ», Ярослав Мудрий

зібрав ... писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо [Святе], і списали багато книг.

У 1030 р. Ярослав Мудрий заклав школу в Новгороді, зібравши «від старост і попових дітей 300 учити книгам»; у 1080-х рр. фіксується існування школи в Курську, де навчався грамоти св. Феодосій Печерський; є згадки XII ст. про появу шкіл у Галич, Смоленську тощо. Поширення писемності серед городян засвідчують берестяні грамоти, знайдені в археологічних розкопках міст Північно-Східної Русі (за підрахунками петербурзького дослідника Б. В. Сапунова, у Новгороді відсоток письменних мешканців на початок XIII ст. міг сягати 10%). На схожу ситуацію в Галицько-Волинському князівстві та Києві вказують знахідки численних «писал» (загострених стрижнів для писання) та графіті на стінах давньоруських храмів. Однак важко не погодитися з

думкою Євгенія Голубинського, висловленою ще на початку XX ст., що йдеться про письменність, а не про освіту. «Філософів» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених людей, Русь знала небагато. До них, зокрема, можемо зарахувати обох київських митрополитів-русинів – уже згаданого Іларіона та Климента Смолятича; єпископа Кирила Туровського; агіографів і літописців із Києво-Печерського монастиря – Нестора, Никона й Сільвестра; ба навіть декого з князів, що для середньовічної Європи було неабиякою екзотикою. Саме так, наприклад, літописець відгукується про володимирського й берестейського князя Володимира Васильовича († 1288), який власноручно переписував книги: «був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде».

Залишається додати, що викладених тут поглядів на руську духовну культуру дотримуються сучасні зарубіжні дослідники, серед яких – Ігор Шевченко, Симон Франклін, Владимир Водофф, Софія Сенік та ін. Натомість українські та російські науковці ще донедавна твердили протилежне, наголошуючи на самотності руської церковно-учительної книжності, а в компіляціях із візантійських пам'яток убачаючи їх творче переосмислення. Щоб розставити на місця ці «патріотичні» перебільшення, варто пригадати дещо з арифметики. Як відомо, «дитинство» середньовічної європейської («латинської») культури датують проміжком з V по IX ст., отже, впродовж п'яти століть вона ще балансувала між язичницькою спадщиною і християнством, хоча освітній поступ спирався тут на потужний арсенал пізньоримської спадщини: бібліотеки, цілеспрямовану просвітницьку діяльність Бенедиктинського ордену та подвижництво «учителів Європи» – ірландських монахів-книжників. Знадо-

булося аж п'ять століть, аби сформувалося духовне підґрунтя середньовічного Заходу, на якому невдовзі з'являться теологи масштабу Томи Аквінського та філософи масштабу Йоана Дунса Скота чи Марсілія Падуанського. Давньоруській духовній культурі історія, на жаль, не подарувала часу на таке довге «дитинство». Тож пам'ятки, залишені нею, – це немовби перша заявка, за котрою, як і за рисами дитячого личка, ще неможливо вгадати образ майбутньої дорослості.

Натомість набагато оригінальнішим порівняно з церковно-учительною книжністю виглядає струмінь світської писемності, передусім літописи. Найдавніший із-поміж них, Київський, є зводом попередніх хронік, що їх упорядкував у 1198 р. ігумен Київського Видубицького монастиря Мойсей (Київський літописний звід дійшов до нашого часу в кількох відмінних редакціях, що отримали назви за найдавнішими збереженими списками – Лаврентіївським, Радзивилівським, Іпатіївським та Хлебніковським). Регіональне літописання, окрім Києва, провадилося також у Новгороді, Чернігові, Пскові, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі, Холмі, Володимирі-Волинському та ін. Промінаючи смислові розбіжності й біблійні алюзії у представленні окремих подій та постатей, звернімося до тих прикмет літописання, що являють собою першу спробу образного моделювання дійсності, себто перетворюють подієву фіксацію на красне письменство. Скажімо, у Київському літописі натрапляємо на виразно белетризований матеріал, або так звані «вставні оповідання», як-от: Сказання про вбивство князів Бориса і Гліба – перших святих, канонізованих Руською Церквою; повість про вбивство князя Андрія Боголюбського; новела про осліплення князя Василька Тербовлянського суперниками тощо. Ці вставки написані з виразним літературним хистом,

19. Металеві писала XIII ст.

вони відзначаються динамічною сюжетною інтригою, ба, навіть по-своєму відтворюють психологічний стан героїв. Ось, для прикладу, пронизливий епізод, у котрому оповідається, як до осліпленого князя Василька повернулася свідомість:

І коли прибули вони [до города Здвиженя], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговичі, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали попаді випрати. Попада ж виправши, натягла [її] на нього, коли вони обідали – і плакати стала попада. А він був, як мертвий. І збудив його плач, і спитав він: «Де се я есмь?». Вони ж сказали йому: «У городі Здвижені». І попросив він води, і вони дали йому. І випив він води, і вернулась до нього душа, і опам'ятався він, і пощупав сорочку, і сказав: «Чому есте зняли ви [її] з мене? Хай би я в сій сорочці і смерть прийняв, і став перед Богом у кривавій сорочці».

Ще виразніше літературна канва проступає в Галицько-Волинському літописі XIII ст. (місце і час його написання та ймовірне авторство залишаються дискусійними). Дехто з дослідників взагалі розцінює цю пам'ятку як «воїнську повість», у якій зведено докупи «світські життя» галицьких та волинських князів. Літопис і справді постає як цілісний твір, заснований не на традиційних для літописання порічкових статтях, а на спробі подати, за висловом Михайла Грушевського, «прагматичне оповідання», де внутрішня єдність тексту досягається припасовуванням одне до одного кількох композиційних блоків. За класифікацією Миколи Котляра, серед них можна виділити: Початкову Галицьку повість (яка оповідає про боротьбу за владу в Галичі після загибелі Романа Мстиславича у 1205 р.); Повість про збирання Данилом Галицьким волинської отчини; Повість про повернення Данилом галицького стола; Повість про «побоище Батьєво» та ін. Такий незвичний для Русі жанр історіописання, притаманний тільки цій пам'ятці, перетворює її на унікальне явище в тогочасній писемності. Характерно, що в згадані «повісті» вмонтовано низку дрібніших новел із власними сюжетами, і це додає текстів особливого багатоголосся. Ось, для прикладу, уривок однієї з таких невеличких новел – про переможених Володимиром Мономахом половецьких ханів Сирчана та його брата Отрока (утікаючи від Мономаха, Сирчан осів на Дону, а Отрок переселився в Грузію – «Обези»):

По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не сходе – дай йому понюхати зілля, що зветься євшан [по-

лин]». Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати, і дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою.

Що ж до решти пам'яток світської писемності Київської Русі, то їх вершиною вважається «Слово о полку Ігоревім». Знамениту поему датують 1185 р., а присвячена вона невдалому походу на половець новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода. Різним аспектам «Слова» – проблемі історичних реалій, тлумаченню темних місць та пошукам гіпотетичного автора – присвячено без перебільшення неозорую наукову та аматорську літературу. Від часу до часу здійснюється хвиля скептицизму, яка ставить під сумнів автентичність поеми: цей, як висловився один із дослідників, витончений «кущ троянд на житньому полі» виглядає настільки екзотично на тлі решти тогочасних пам'яток, що здається підробкою (нині це переконливо обґрунтовує авторитетний знавець московсько-руських текстів Едвард Кінан, який вважає автором «Слова» чеського славіста кінця XVIII ст. Йозефа Добровського). У поемі й справді надто багато дивовижного і, як на ті часи, парадоксального – багатогодова асоціативна композиція, філігранна вишуканість стилістичних прийомів, а особливо – гіперболізований символізм, який перейнято весь текст. Спір про велику загадку «Слова», яке дійшло до нас в одному-єдиному, до того ж пізньому й зіпсованому, списку (та й той загинув 1812 р. під час пожежі Москви), дражнить і, мабуть, завжди дражнитиме дослідників. Нам же, не фахівцям від «словознавства», лише залишається спостерігати двобій прибічників та опонентів автентичності поеми – двобій, у якому навряд

чи знайдуться докази для остаточного й неспростовного вердикту.

* * *

Літописи, життя та інші пам'ятки киево-руської словесности не підготовленою читачеві без перекладу зрозуміти важко. Мова, котрою вони написані, являє собою подеколи важку для розрізнення суміш двох мовних струменів – церковнослов'янського й давньоруського. Церковнослов'янська (інакше старослов'янська) була мовою перших перекладів Біблії та літургійних і учительних книг, що їх здійснили вихідці з Македонії, творці кириличної абетки Кирило й Методій та їхні учні. В часи, коли поширення старослов'янської мови на Русі стало доконианим фактом, вона, за висловом Юрія Шевельова, вже перетворилася «з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову», яка не стільки розвивалася, скільки вбирала місцеві впливи, закріплюючи їх у варіантах, званих редакціями. Скажімо, балканські переклади відображали особливості сербської, македонської чи болгарської редакцій, а переклади, здійснені на Русі, містили власні локальні відмінності, які дозволяють фахівцям говорити про побутування тут так званої «старослов'янської мови давньоруської редакції». Однак і цю мову знав лише вузький прошарок книжників, а, крім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому дуже швидко в писемність почала проникати жива мова, яку Алексей Шахматов свого часу кваліфікував як «київське койне»^{*}, оформлене у IX–X ст., тобто з появою держави ру-

сів. На думку науковця, основою руської літературно-писемної мови стала говірка мешканців княжої «столиці», що перепліталася з говірками прибульців з інших земель Русі – дружинників, ремісників та купців.

Освоюючи візантійські літературні форми – хроніки, життя, проповіді – русичі спиралися як на безпосередній взірць на церковнослов'янську мову, з якої запозичували абстрактні поняття, фразеологічні звороти та ускладнений (книжний) синтаксис. Із плином часу усталювалися й нові, вже власні, стилістичні засоби та формувалися синонімічні ряди з досить розгалуженими смисловими відтінками. Співвідношення церковнослов'янських і руських елементів у кожній зі збережених пам'яток тогочасної писемности настільки плинне, що надається хіба до дискусії, чи дану пам'ятку написано по церковнослов'янському з руськими вкрапленнями, чи навпаки. Визначити обсяг і характер руських вкраплень буває складно ще й через те, що автентичних текстів майже не збереглося, а їх пізніші (XIV–XV ст.) копії могли зазнати редакцій, якщо мова старого тексту здалася переписувачеві «неправильною».

Припускають, що ближчими до живої мови є юридичні пам'ятки, зокрема – Руська Правда, насичена побутовою та соціальною лексикою виразно місцевого походження (для прикладу, церковнослов'янські «град», «глава», «сребро», «древу», «маєко» та ін. тут уже заступлені східнослов'янським повноголоссям: «город», «голова», «серебро», «молоко»). Мовна канва літописів спиралася на церковнослов'янський канон, однак у згаданих вище «вставних оповіданнях» автори подеколи вдаються до живого мовлення, особливо передаючи пряму мову, як ось тут: «Не отступай от мене»; «Ти возьми Галич, а яз Понизье»; «Дай нашу братью, или придемь на тя войною»; «Дай Володимерь Романовичема, Данилови и Василькови: не

* Койне (з грецького «спільний діалект») – це особливий різновид мови, що формується як результат набуття певною, зазвичай соціально престижною говіркою наддіалектного характеру внаслідок засвоєння іншодіалектної, іншомовної, професійної та ін. лексики.

даси ли, йду на тя ис Романовичема»; «Господине! Не погнетши пчел меду не едать» і т.ін.

Завершуючи цей побіжний огляд мови давньоруської писемної спадщини, варто нагадати, що вона на багато століть пережила соціум, у якому сформувалася. Наприклад, в Україні остаточне витіснення книжного суржика з церковнослов'янських та законсервованих давньоруських елементів можна датувати аж кінцем XVIII ст., зокрема – появою у 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського, котра, як відомо, увінчала перемогу живої української мови над книжною. Таке довге побутування цієї, власне, штучної мови можна пояснити тим, що з XIV–XV ст. саме вона – під назвою «руської» – запанувала в канцелярії та публічному обігу Великого князівства Литовського, а з кінця XVI ст. на її основі почав формуватися струмінь так званої «староукраїнської» книжності – з виразними вкрапленнями живого мовлення (вухо сучасників добре відчувало ці новації – тодішню староукраїнську мову називали «простою», на відміну від церковнослов'янської). Ясно, що давньоруська книжна мова XI–XIII ст. за складом лексики суттєво відрізнялася від «простої мови» XVII–XVIII ст., але обидві й надалі «розуміли» одна одну. Ба більше, з розвитком «простої мови» давньоруська, витіснена до сфери церковного обігу, починає все виразніше переймати фонетику, навіть лексику своєї молодшої посестри. Ця ситуація, проте, міняється у середині XVIII ст., коли під тиском петербурзького Синоду український струмінь у церковній мові місцевої редакції було зуніфіковано за великоросійським зразком – «дабы никакой розни и особого наречия не было». Так, проіснувавши вісім століть, припинила своє існування писемна мова Русі-України. З прикрістю можна дода-

ти, що нині її спеціально не вивчають у жодному навчальному закладі. Навряд чи можна вважати рівноцінним замінником такого вивчення скорочені курси церковнослов'янської мови балканської редакції, що їх практикують в університетах. Тим-то навіть філологи й історики, цитуючи твори давньоруської та староукраїнської літератури, часто вимовляють текст так, як став вимагати від українців Синод у XVIII столітті. Зайве говорити, що за такою вимовою втрачається феномен специфічного поєднання церковнослов'янщини з живим мовленням, під знаком якого розвивалася домодекрана українська словесність.

Окремим питанням є історія живої мови, якою розмовляли люди княжої Русі. Зливаючи до купи поняття «розмовна мова» та «мова писемности» в спекулятивному вислові «давньоруська мова», радянські історики ще донедавна переконували, що її побутування в усіх землях-князівствах є чи не головним доказом існування «єдиної давньоруської народности». Остання, як «нова вища форма етнічної спільноти порівняно з родом і племенем», буцімто складалася протягом IX–X ст., а далі розпалася разом із розпадом Київської держави, і це стало поштовхом до появи білоруського, російського та українського народів, а відтак – і їхніх мов. Щодо писемної мови, про яку йшлося вище, то вона справді була однаково зрозумілою всім книжникам – від Києва до Новгороду і від Галича до Курська. Інша річ, що жоден із них нею не розмовляв, та вона й не призначалася для побутового спілкування. Саме тому, як породження спільної духовно-церковної традиції, ця штучна мова змогла залишитися засобом культурного спілкування і набагато пізніше, коли від Київської Русі не зосталося нічого, окрім історичних сподадів.

Інакшою була доля діалектів живої мови. Хоча відмінності між ними не створювали неподоланного бар'єру для взаєморозуміння, припустімо, між киянином і псковичем, однак фонетичні й лексичні розбіжності були достатньо виразними. Це дозволяє фахівцям констатувати існування на теренах Русі кількох надплемінних територіальних діалектів, засвідчених завдяки тому, що ті чи ті регіональні мовні відхилення у вигляді «описок» потрапляли до усталеної ортографії книжної мови. Зокрема, на майбутній українській території вирізняють дві споріднені між собою діалектні макророни – північну поліську (на Північній Волині, Київщині та Чернігово-Сіверщині) та південно-західну, або галицько-волинську, яка охоплювала сучасну Галичину й Південну Волинь. Попри певні відмінності спільним для обох протоукраїнських діалектів було те, що, ймовірно, вже з VI–VII ст. тут запанував український звук г [h] замість праслов'янського г [g]. «Описки» давньоруських книжників, пов'язані з цією мовною особливістю, є особливо виразним прикладом того, як на їх підставі реконструюється тогочасне живе мовлення. Наприклад, за спостереженнями Григорія Півторака, чий добірку прикладів тут використано, вже в автентичних Ізборниках 1073 та 1076 рр., а також у ранніх Євангеліях, трапляються помилки переписувачів, що свідчать про вимову ними українського г: «снѣх» замість «снѣг», «хрѣх» замість «грѣх», «ход» замість «год», «бѣхство» замість «бѣгство» тощо.

Припускають, що тоді ж, у VI–VII ст., з'явився типово український звук и, що виник унаслідок злиття праслов'янських голосних і та ы (це, зокрема, призводило до постійного змішування на письмі літер «ы/и»: «хлѣби» замість «хлѣбы», «язик» замість «язык», «просыти» замість «просити» та ін.), а також усталилася вимова

літери «ѣ» [ять] як звука і, чим українська мова відрізняється від решти слов'янських (змішування літер «ѣ» та «и» простежується уже в найраніших пам'ятках XI ст., коли переписувачі раз у раз помиляються, пишучи «нимая» замість «нѣмая», «стина» замість «стѣна», «вси» замість «всѣ» і т.д.).

Детальніший аналіз явищ, що ілюструють ці та багато інших особливостей протоукраїнської мови, міститься в спеціальних працях. Тут досить буде обмежитися констатацією того, що протоукраїнські мовні риси можна вважати засвідченими вже в перших писемних пам'ятках Русі XI ст., а почали вони оформлятися, як уже зазначалося, приблизно у VI–VII століттях.

* * *

Паралельно з мовними формувалися етнічні обриси майбутнього українського народу, чий ареал замешкання збігався з давніми східнослов'янськими теренами між Прип'яттю, Дніпром, степом і Карпатами, тобто охоплював сучасні Наддніпрянщину, Волинь, Полісся, Галичину та Прикарпаття. Сталість заселення цих регіонів місцевими племенами, забезпечуючи спадкоємність поколінь, спричинила до появи сталих ознак не лише в мові, а й у побутовій культурі – житлі, одязі, їжі, звичаях та обрядах. Частина тутешнього населення, мігруючи в перебігу освоєння східними слов'янами північних та північно-східних територій, нашаровувалася на теренах сучасної Білорусі на тамтешній балтійській субстрат, а в межах європейської Росії – на фіно-угорський. Це породжувало локальні етномовні особливості, формуючи нові діалектні масиви, як, наприклад, псковсько-полоцько-смоленський чи новгородсько-володимиро-суздальський. Твердження радянських істориків, нібито всі мешканці Русі відчували

«спільність свого походження» й усвідомлювали «територіальну цілісність і єдність мови, культури та віри», є з погляду тогочасних реалій абсурдним. Адже відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше – шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була княжа Русь, виключає можливість формування свідомості такого типу. Сказати більше – навряд чи взагалі основна маса населення (а не князі, їхнє політичне оточення та жменька освічених книжників) мала бодай приблизне уявлення про розміри Русі. А тим більше нікому б не спало на думку, що, живучи в Пороссі, можна відчувати «спільність свого походження» з Новгородом чи Полоцьком. Однакове писане слово, одна Церква та спільна духовна традиція, звичайно ж, породжували відчуття взаємної

спорідненості – але тільки в тонкому шарі освіченої еліти. Тож стверджувати на цій підставі, що княжу Русь заселяли люди, які усвідомлювали свою належність до «єдиної давньоруської народності», – це те саме, що на підставі, скажімо, спільного латиномовного шкільництва проголосити існування «єдиної латинської народності» в межах тогочасної Європи. Адже там інтелектуальна еліта усвідомлювала цілісність писемної культури ще виразніше, ніж на Русі. Наприклад, на могилі знаменитого філософа, шотландця Йоана Дунса Скота (бл. 1266–1308), який учився в англійському Оксфорді, викладав у паризькій Сорбоні, а помер у Кельні, сучасники викарбували: «Scotia me genuit, Anglia me suscepit, Gallia me docuit, Colonia me tenet» [«Шотландія мене народила, Англія прийняла до себе, Галія мене навчила, Кельн мене тримає»].

2. Русь і Степ

Кочові держави – вороги/сусіди русичів

Доки мешканці Русі опановували ази християнської цивілізації, на гігантських степових просторах, що підступали до руських земель з півдня й сходу, текло своє, інакше життя. Немов у припливах та відпливах, степами перекочувалися хвилі нових і нових племен, від яких до нашого часу подеколи не дійшло нічого, окрім загадкової назви, виникали й щезали царства, вибухали криваві війни за кочів'я та владу. Рівнинну приазовсько-причорноморську смугу – найзахідніший відтинок Великого Азійського Степу – саме географічне положення перетворювало на своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи. За вхідні ворота правив Дон, за вихідні – Дунай, а розділяла їх відстань у лічені дні шляху для витривалих степових коней. І коли давніх мешканців при-

азовсько-причорноморських теренів – кімерійців, скитів та сарматів – Європа ще не цікавила, то від доби Великого переселення народів охочих «навідати» її не бракувало. Гуни, котрі першими 370 р. перейшли Дон і, змітаючи все живе на своєму шляху, рушили до Дунаю й за Дунай, неначе зруйнували шлюз, що доти невидимо відділяв азійські простори. З V ст. приазовсько-причорноморськими обширами, поволі вбираючи в себе місцеві іранські племена, заволоділи тюрки, і саме їм судитиметься протягом понад тисячоліття – до кінця XVIII ст. – зоставатися тут господарями. Тож для Київської Русі та для її спадкоємця, Русі-України, тюркські народи (під різними іменами і в різних державах) стануть головним уособленням Степу – то ворогом, то партнером, але завжди неунікнено близьким сусідом, якого не вибирають.

Велике переселення народів, як щойно згадувалося, розпочали гуни. Об'єднавши кілька степових племен, вони 370 р. перейшли Дон, вступили в Причорномор'я, а далі рушили через Дунай до Центральної Європи (етномовна належність гунів спірна: нині фахівці відносять їх до тюркських або до монгольських народів). Римський письменник IV ст. Аміан Марцелін описав зовнішність гунів, що вразила європейців своєю незвичністю: вони приземкуваті й безбороді, з кінями зливаються, ніби приросли до них, воюють тільки верхи і «кочують по різних місцях, немов вічні вигнанці». Після смерті в 454 р. легендарного ватажка гунів Атили створений ним союз розпався, але невдовзі тюрки знову виступили на кін історії, створивши на Азійському континенті войовниче політичне утворення – Перший тюркський каганат (555–630), який провадив війни з Візантією та Іраном за прикаспійські й закавказькі землі. На чолі цієї степової держави стояв рід Ашина. З ним пов'язана генеалогічна легенда етносу: колись усі тюрки полягли у міжусобній війні, і тільки одного десятилітнього хлопчика врятувала вовчиця; згодом вона стала його жінкою, і сини, що народилися від цього зв'язку, започаткували десять тюркських родів. Одного з них, Ашина, обрали правителем, і на знак походження від вовчиці він зобразив на своєму прапорі вовчу голову.

Після падіння Першого тюркського каганату рід Ашина відкочував на захід, осівши на контрольованій племенем хозарів території сучасного Дагестану. З появою тут представників роду Ашина хозари стали вважати себе спадкоємцями каганату, й доки існувала Хозарія, її каганом завжди був хтось із роду Ашина, чия особа вважалася священною. Хозарський каганат швидко вступив у боротьбу за приазовські степи з сусіднім

союзом болгарських племен, що поєднав як тюркські, так і фіно-угорські етнічні компоненти. Своєю чергою, Велика Булгарія (так називалося це політичне об'єднання) у 740-х рр., після смерті свого творця хана Кубрата, розпалася на дві половини, підвладні його синам Аспаруху та Батбаю. У подіях булгаро-хозарської війни Батбай залишився на своїх старих кочовищах, визнавши зверхність хозарського кагана, а Аспарух відійшов за Дунай, де невдовзі виникне так звана Дунайська Булгарія – попередниця Болгарії.

Могутній Хозарський каганат проіснував до кінця X ст., займаючи степи та підгір'я сучасних Дагестану й Прикубаня, нинішній приазовський і частини причорноморський степ, а також більшу частину Криму. Данниками хозарів були також північнокавказькі, мордовські, приволзькі та слов'янські племена. У самій Хозарії довкола укріплених зимовищ, особливо коли ті опинялися на торгових шляхах, почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Зокрема, саме так, із зимовища-фортеці кагана, вирросло й столичне місто Итиль у гирлі Волги, а в нижній течії Дону великим населеним пунктом став Саркел. У другій половині VIII ст. відродилися також зруйновані гунами старі грецькі міста на чорноморському узбережжі – Керч (грецьке Пантікапей), Самкерц (грецьке Таматарха, руське Тмуторокань), Фанагорія. Мешканці каганату невдовзі втяглися у міжнародну транзитну торгівлю; у містах інтенсивно розвивалося ремісництво, а в степах – землеробсько-скотарське господарство. Припускають, що до середини VIII ст. на всій території каганату вже поширилася спільна мова, витворена з близьких діалектів болгар і хозар, а також набула розповсюдження рунічна писемність, перейнята від тюркських народів Центральної Азії.

За віруваннями населення Хозарії було строкатим: поряд із язичниками в одних і тих самих містах мешкали християни, мусульмани та юдеї (до каганату мігрувало чимало євреїв з Ірану та Візантії, тікаючи від утисків із боку мусульман і християн). Особливо багато євреїв мешкало в столиці краю – Ітілі, і це відіграло вирішальну роль, коли потреби централізації підштовхнули до заміни язичництва єдиною для всіх племен вірою. На початку IX ст. нею було оголошено юдаїзм, офіційно запроваджений при кагані Обадії. Однак цей крок виявився фатальним для майбутнього Хозарії. Прийнявши юдаїзм, каган і столична ітільська знать протиставилися решті верхівки, що мешкала по далеких кочів'ях, і невдовзі розпочалася внутрішня війна, в якій провінціїяли об'єдналися з мусульманами та християнами. Ці усобиці призвели до загального замішання, і в країні один за одним стали спалахувати локальні міжродові конфлікти. Останнього удару Хозарії завдали київські князі, хоча перші походи русів на Каспій датуються ще 860–880-ми роками. Однак перепідкорення місцевих данників Києву стало наслідком повторних нападів руських княжих дружин на каспійське узбережжя в 909, 910, 913, 943 рр., а в 965 р. князь Святослав зруйнував столицю каганату Ітілі.

Скориставшись хаосом, у хозарський степ увійшли нові кочові племена – мадяри. В арабських джерелах їх називають «баджгард» (башкири), а в грецьких – «турки». Насправді ж мадярський союз племен, який виник близько 830 р., був етнічно мішаним, складаючись із фіноугрів і тюрків. Частина дослідників навіть схиляється до думки, що серед мадяр довго побутувала двомовність, бо з восьми мадярських племен, які на початку 900-х рр. осядають у своїй новій батьківщині Панонії (нині – частина Угорщини), шість мали тюркські назви, а два – фіно-

угорські, й від одного з них, тагуар (дослівно: «мужчина, людина»), отримав назву весь союз. На Русі мадярів називали по-різному: як висловився один із руських книжників – «пеони, глаголеми оугри, иже сами нарицаются магере».

Мадяри затрималися в хозарському степу недовго – вже близько 850 р. їх примусили відкочувати на захід, у степи сучасної України між Дніпром і річками Прутом та Серетом, приаральські степові племена печенігів (тюркське *bečenek*), імовірно – тюркізованих іранців. Невдовзі, у 890-х рр., пройшовши смерчем по кримських поселеннях булгар і хозар, печеніги напали на згадані кочів'я мадярів, силою вибили їх звідти й повністю заволоділи причорноморським степом. За даними середини X ст., протяжність кочовищ восьми печенізьких племен охоплювала простір від Дунаю до Дону, а на півночі, на думку Світлани Плетнєвої, вони сягали на правому березі Дніпра річки Росі, а на лівому – пониззя Сули, середньої течії Псла та верхів'їв Ворскли.

Перша згадка про печенігів у «Повісті минулих літ» датується 915 р.: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю». Упродовж 915–1036 рр. Русь воювала зі своїми степовими сусідами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок; у 968, 1017 та 1036 рр. печеніги підступали до самого Києва, а 972 р. хан Куря в засідці біля порогів розбив князя Святослава й наказав зробити з княжого черепа окуту золотом чашу для пиття (такий вияв торжества над переможеним суперником знали й германські племена Європи).

У війнах із печенігами Русь поволі набувала навичок опору набігам людей Степу, передусім – характерній для них тактиці ведення бою. Легкі кіннотники-кочовики не застосовували ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками,

20. Похід руської дружини
на печенігів.
Мініатюра XV ст.

Рис. 20. Похід руської дружини на печенігів. Мініатюра XV ст.

тобто зброєю дальнього бою, і покладалися головню на раптовість нападу. Коні їхні, хоч і непоказні на вид, відзначалися особливою витривалістю, а кожний воїн, що був вершником змалку, виступаючи в похід, брав із собою не менше як двоє коней і в поході раз по раз міняв їх, аби виграти на швидкості. Стрімкість пересування поділеного на невеликі групи степового війська не раз відзначали візантійські автори, називаючи його кінноту «летючими людьми». Іншою особливістю степової тактики було те, що кочовики зазвичай не брали фортець штурмом, обмежуючись, як висловлюються давньоруські джерела, «изъездом» та «облежаннем», тобто набігом і облогою.

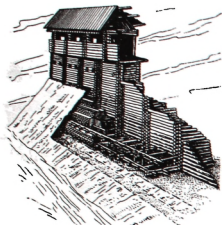
Відтак, традиційною тактикою відкритого зустрічного бою рейди стрімкої кінноти печенігів зупинити було тяжко. Тож наприкінці X ст. усталюється нова форма захисту – спорудження деревоземляних укріплень, які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу. Ці насипи, що їх не могла подолати кіннота, унеможливлювали блискавичні набіги, а також перешкождали перегонів худоби, тобто служили ще й заслоном від розширення кочовиць. Варто додати, що аналогічна система укріплень практикувалася в Подністров'ї та

Подунав'ї ще з VIII ст., де їх почали зводити дунайські булгари (частина дослідників, відштовхуючись від традиційної назви цих валів – Троянові, вважає, що вони виникли раніше, за пізньоримських часів); такі самі вали оточували землі Волзької Булгарії: їх рештки збереглися донині на території Чувашії і Татарстану.

Київські вали з плаиною часу отримали назву Зміїввих. Згідно з легендою, ковалі-святі Кузьма й Дем'ян приборкали величезного змія, що пожирав місцевий люд, запрягли чудовисько в плуг і примусили його проорати межу, за яку той не смів переступати; ґрунт, вивернутий з-під лемеша, нібито й витворив насипи, що кількома півкружжями тягнуться довкола Києва. Насправді ж, ясно, обійшлося без змія. Досліджуючи збережені фрагменти валів, фахівці датують їх кінцем X – XII ст., а саму появу пов'язують із потребами захисту порубіжжя від печенігів та згодом – від половців.

Початок цим масштабним роботам літопис кладе на 988 р.:

І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів

21. Укріплення Білгорода
(реконструкція)

ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятчів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами.

Цю згадку підтверджує лист німецького місіонера Бруно Кверфуртського, який 1008 р. вирушив проповідувати християнство серед печенігів, а проводжав його «до кордонів своєї землі» князь Володимир, що попросився з відважним місіонером на «воротах» однієї зі споруджених на валу дерев'яних фортечок. На сьогодні збереглося близько 950 км решток Змійових валів: на лівому березі Дніпра від Переяслава до нижньої течії р. Сули, а на правому – кількама пасмами від Дніпра вздовж Росі й Стугни та в межиріччі Тетерева й Ірпеня. Тобто, як бачимо, розпочате за Володимира Святославича облаштування захисної лінії продовжували його наступники. Як показує багаторічне вивчення валів та прив'язаних до них городищ, що його підсумував Михайло Кучера, вали звичайно насипали вздовж річок або на їх перетині й оточували внутрішніми та зовнішніми ровами, що витворювало кількоступеневу лінію перешкод для кінноти. Сам же насип являв собою стіну заввишки й за-

вширшки до 3–3,5 м, споруджену з перекладених навхрест колод або чотиригранних зрубів, засипаних землею. Поблизу населених пунктів і в місцях вірогідного прориву на валах влаштовували заборолу з бійницями або споруджували невеликі дерев'яні фортеці.

Варто, втім, зауважити, що понад столітнє сусідство русичів із печенігами не зводилося до самої лиш конфронтації. Наприклад, у 943–944 рр. князь Ігор, ідучи походом на Візантію, вів із собою печенізький загін, а в самому Києві в другій половині X ст. вже мешкали вихідці з Печенігії. Про це свідчить згаданий у літописі епізод облоги Києва 968 р., коли якийсь київський юнак, аби повідомити дружину, що перебувала за Дніпром, про критичний стан обложених, вийшов із міста і ходив серед печенігів, запитуючи:

«Чи ніхто не бачив коня?», – бо він умів по-печенізькому, і вони вважали його [за одного з] своїх.

Останню битву русичів із печенігами літопис пов'язує з іменем Ярослава Мудрого, датуючи 1036 роком. Печеніги нібито прорвалися «без числа» на Русь і взяли в облогу Київ. Князь, котрий на той час перебував у Новгороді, «зібравши воїв многих, варягів і словен», чимдуж поспішив додому:

І зступилися вони на місці, де ото нині Свята Софія, митрополія руська, бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті втікаючи тонули в [ріці] Ситомлі, а інші – в інших ріках. І так погнули вони, а решта їх [десь] розбіглась...

Після розгрому 1036 р. печеніги й справді, як висловився літописець, «побігли в різні боки». Частина відкочувала

за Дунай і звідти – на Балкани, де згодом змішалася з місцевою людністю, а решта, що залишилася на своїх попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушена була шукати допомоги в київського князя, бо в причорноморський степ вступили нові господарі – половці.

* * *

Словом «половець» у руських джерелах позначали тюркські племена кипчаків, інакше куманів («куман» дослівно означає «білий, жовтавий», звідси руське – половий, половець; дослідники вважають кипчаків тюркізованим сако-іранським етносом). Вийшовши у IX ст. з теренів сучасної Киргизії та Казахстану, кипчаки спершу витіснили печенігів з Приаралля, а в першій половині XI ст. стали просуватися у причорноморські степи. Відтак, печеніги та близькі до них племена торків і берендеїв попросили захисту київського князя. Близько 1060 р. їх було «прийнято на поселення»: торки стали кочувати вздовж лівих приток Росі ближче до Дніпра, печеніги – у верхів'ях р. Росави, а берендеї – по нижній течії Росави і на західних притоках Росі. Майже століттям пізніше, у 1140-х рр., усі три племені об'єдналися в Чорноклобуцький союз під зверхністю київського князя – центром «Чорних Клобуків» було м. Торчеськ [неподалік від теперішнього с. Шарки Рокитнянського р-ну Київської обл; нині не існує]. Ще одна частина торків оселилася на лівому березі Дніпра поблизу Переяслава. На північний захід від них кочувало споріднене з торками плем'я турпеїв, а ще північніше, в межиріччі Остра й Сейму – окрема гілка торків, ковуї. І чорноклобуцькі, і торчеські кочів'я були помережані численними укріпленнями, а чоловіча частина людности служила руським князям збройно. За цією своєрідною захисною лінією зі «своїх» кочовиків про-

лягало безмежне «Половецьке поле» [Дешт-и-Кипчак], розтягнуте від Волги до Дунаю.

Ця територія, відома в європейських середньовічних джерелах під назвою Куманії, ділилася на дві половини – «Чорну», від Сіверського Дінця до Волги, і «Білу», що обіймала пониззя Дунаю й степи обабіч Дніпра. Вже на початку XII ст. «Половецьке поле» було розподілено між окремими родами, кожен із яких кочував у визначених межах, обляштовуючи тут укріплені зимовища.

Перший удар половців на Русь припадає на 1061 р., коли вони вступили в Переяславську землю й завдали поразки князеві Всеволоду Ярославичу; у 1068 р. Всеволод та його брати зазнали повторного розгрому на р. Альті. В цілому ж до початку XIII ст. степовики здійснили 46 великих походів на Русь, причому 19 із них припало на Переяславщину, 16 – на Київську землю, 7 – на Чернігово-Сіверщину і 4 – на Рязань та її околиці. Тож не дивно, що половецька тема дуже швидко перетворилася на одну з центральних у руському письменстві, де раз у раз згадуються лиха та спустошення від «безбожних ізмаїльтян», «окаянних агарян», «нечистих виплодків диявола». Ось, для прикладу, як у літописі оповідається про бідування бранців, захоплених після облоги й падіння Торчеська 1093 р.:

Мучені холодом і виснажені, у голоді і в спразі, і в біді, поблідали лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті тернями, вони запаленим язиком, зі слюзами відповідали один одному, говорячи: «Я був із цього города», а другий: «Я із цього села». І так розпитували вони зі слюзами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне.

Битви зі степовиками, що регулярно повторювалися майже два століття, ста-

«ВАСКА-РАУКА АМЛІТША - ЙСАЛУКА - АБВАРКА-ТАРГА»

22. Битва русичів із половцями. Мініатюра XV ст.

ли головною ареною героїства князів, які здобували собі славу, «переломивши копіє об землю Половецьку». Тоді ж, у закликах до узгодженої колективної оборони, сформувався перші патріотичні гасла боротьби «за землю Руську». З іншого боку, територіальна близькість половецького світу, торговельні контакти, а особливо – регулярні шлюби, якими скріплювалися перемирні угоди між князями та ханами, поступово пом'якшували гостроту протистояння, не раз перетворюючи взаємні вилазки на своєрідний рицарський герць. За характерний приклад можна взяти честолюбний похід 1185 р. «у Половецьке поле» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича: адже і мати, і бабуся Ігоря були, ймовірно, половчанками, а свого сина Володимира він (уже після походу) одружив із донькою хана Кончака, проти якого бився. За такого інтенсивного родичання не дивно, що вже з XII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, свояків та родичів беруть активну участь у міжкнязьських усобицях, щораз ближче переймаючися внутрішніми проблемами Русі. Відтак невідомо, чим у перспективі могло б обернутися це 200-літнє протистояння, яке поволі перетворювалося на партнерство, якби на східних околицях

«Половецького поля» не з'явилася нова грізна сила – монголи, що стало зловісним прологом до крутих перемін і в долі Куманії, і в історії Русі.

Імперія Чингісхана і Чингізидів перед нападом на Русь

Перший писемний твір монгольською мовою «Сокровенне сказання», складений 1240 р., розпочинається з генеалогічної легенди правлячої династії Чингізидів, нащадків «Рябого Вовка» [Борте Чино]. Спільний тотем-вовк опосередковано підтверджує генетичну спорідненість монгольського й тюркського етносів, які в II–I тис. до н.е. формувалися на обширах Центральної Азії. Власне монголи в «Сокровенному сказанні» згадуються приблизно з VIII ст., а їхній тогочасний життєвий простір, за гіпотезою Лідії Вікторової, локалізувався обабіч р. Онон у верхів'ях Амуру, себто на пограниччя сучасної Монголії та Читинської обл. Російської федерації. Саме тут мешкали предки монголів, керовані вождями з роду Борте Чино – «чиносами». Упродовж X–XI ст. чиноси, завдяки шлюбним зв'язкам із правителями сусідніх племен, створили племінний союз, що став історичним ядром монгольського етносу, розселеного на території так

званого Триріччя – у басейні р. Онон та верхів'ях річок Толи й Амуру.

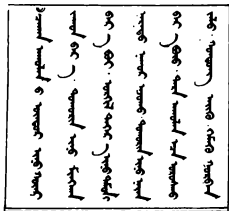
В ході тривалих воєн за владу, що впродовж XII ст. потрясли Монгольським ханатом, перемогу здобув Темучин – у 1206 р. прибічники оголосили його «чингісханом», себто «володарем володарів». Новий правитель вирізнявся непересічними військовими та дипломатичними здібностями, був справедливий і щедрий, а вміння навести залізну дисципліну у війську й повернути на свій бік переможеного противника швидко принесли йому славу харизматичного вождя. Винищуючи чи розселяючи непокірних, а покірних завдяки шлюбом адаптуючи в середовище монгольської знаті, Чингісхан протягом першого двадцятиліття XIII ст. став правителем усіх кочовиків Великого Степу – від Манчжурії до Середньої Азії. На підкорених землях, що були розподілені між Чингісхановими сподвижниками, різноплемінне кочове населення господарювало й виконувало повинності на користь свого безпосереднього хазяїна. Власники ж пожалуваних земель («улусів»), своєю чергою, мусили сплачувати данину до скарбниці кагана й посилати в його армію збройні загопи визначеної чисельності. У такий спосіб монгольський етнос став правлячою елітою величезної багатоетнічної імперії, де старі зв'язки підвладних племен, нині розселених по різних кінцях держави, втрачали силу. Провідна роль монголів поступово виторила становище, за якого, зазначив арабський історик Рашид-ад-Дин, візир монгольського двору кінця XIII – початку XIV ст.,

племена, кожне з яких мало своє власне ім'я, називали себе монголами з бажання перенести на себе їхню славу.

Сам Чингісхан уважав себе спадкоємцем «імперії Ляо» – потужного державного об'єднання протомонгольського

етносу киданів, яке у IX – на початку XI ст. простягалося від Тихого океану до Алтайського хребта, охоплюючи простори сучасного Північного Китаю та Монголії на північ від річки Хуанхе. Розмах киданської торгівлі з сусідніми та віддаленими країнами, розвинуте товарне ремесло, навички містобудування (велика частина мешканців була осілою), чітка структура управління величезними, етнічно строкатими територіями, на яких тюркомовні народи жили впереміш із тунгусо-манчжурськими та монгольськими, врешті – запроваджена в 920 р. ієрогліфічна писемність служили до певної міри зразком для майбутньої імперії Чингізидів. Характерно, що й сам Чингісхан виховувався на дворі володаря Ереїтського ханату – однієї з недовговічних держав, яка існувала ще певний час після захоплення у 1125 р. столиці імперії Ляо тунгусо-манчжурськими племенами. Не менш показово, що в період становлення держави монголів, у 1204 р., тут було впроваджено киданську писемність, яка на той час уже перейшла від ієрогліфічної системи на уйгурський буквеній алфавіт (саме він, з урахуванням певних модифікацій, донині служить за національний символ Монголії; його ж було

23. Монгольське письмо.
Зразок середини XVII ст.

покладено в основу створених у XII ст. маньчжурського, калмицького та бурятського алфавітів*).

Останнім завоюванням Чингісхана стала Середня Азія. Протягом 1219–1221 рр. одне за одним під ударами монголів упали казково багаті, квітучі міста Хорезму – Бухара, Самарканд, Ходжент та ін. Ще одне 25-тисячне військо було послане на південне узбережжя Каспію. Перейшовши звідти в Грузію, воно захопило Тбілісі й вступило в степові передгір'я Північного Кавказу, а далі рушило в бік Дону. Саме тут, понад Доном, у 1222 р. сталася перша битва монголів із половцями, в якій з'єднані половецькі сили під проводом хана Юрія Кончаковича зазнали поразки. Про дальші події руський літопис розповідає так:

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам – [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Відтак, у квітні 1223 р. на Дніпрі, поблизу острова Хортиці, було зібрано великі половецькі та руські війська; серед останніх літопис перераховує киян, чернігівців, галичан, волинців, путивльців, а також смоленську й курську дружини. Проте ця з'єднана армія, яка 31 травня зішлася у бою з монголами на р. Калці [нині Кальчик, права притока Кальміюсу], зазнала повного розгрому. Загинуло шесте-

ро князів, а дружинників, коли вірити літописові, полягло «бес числа».

Оскільки монгольський (фактично розвідувальний) рейд не передбачав подальшого наступу, їхнє військо після битви на Калці повернуло додому. Тим часом у 1227 р. помер Чингісхан, і на період заміни володаря, що супроводжувалося внутрішніми тертями, Монголії було не до завойовницьких походів. З утвердженням влади Угедея, третього сина покійного, Чингізиди на курілтай (родовому з'їзді) 1235 р., як оповідає вже згаданий Рашид-ад-Дин, повернувся до думки про терени, що тяглися за улусом старшого Чингізового сина Джучі. Згідно з «ясою» [jasaq – звід законів], ухваленою на курілтай ще за життя Чингісхана, імперія монголів була розподілена між його синами на кілька володінь-улусів, підпорядкованих верховному правителю (каану), що резидував у Центральній Монголії, в Каракорумі. Улус Джучі та його нащадків Джучидів охоплював землі на захід від річок Іртиша й Чулима – «поки сягнуть копита їхніх коней». Похід за Волгу – в Дешт-и-Кипчак, Булгарію та Русь – доручався другому синові Джучі Бату, або Батиеві (як звично називають його руські джерела). Впродовж осені 1236 – весни 1237 р. Батий підкорив Волзьку Булгарію, перетворивши її столицю Великий Булгар на свою тимчасову ставку, а наприкінці 1237 р. монгольське військо вступило на територію Рязанського князівства.

Походи Батия. Створення Ак-Орди, або Золотої Орди

Хронологія та перебіг нищівних монгольських походів в Європу впродовж 1237–1242 рр. добре задокументовані і в руських, і в західноєвропейських хроніках. Початок їм поклато обвальне падіння міст Рязанського та Володимиро-Суз-

*На початку 1930-х, у відповідності з сталінською національною політикою, писемність калмиків та бурятів було переведено на кириличну абетку (тоді ж замінили кирилицею арабське письмо татар, казахів, узбеків, таджиків та ін.). Сама Монголія теж у 1945 р. за вказівкою з Москви мусила перейти на кирилицю.

24. Монгольські воїни
в бою.
Арабський малюнок
початку XIV ст.

дальського князівств. 21 грудня 1237 р., на сьомий день облоги, Батий здобув Рязань, і, як напише автор «Повісті про Батиеве нашестя»:

Град и земля Рязанская изменися... и отыде слава ее, и не бе что в ней видети, токмо дым, и земля, и пепел.

Через місяць, у січні 1238 р., після п'ятиденного штурму впала Москва, а 7 лютого стінобитні каменемети розбили стіни Володимира-на-Клязьмі, тодішньої столиці Володимиро-Суздальського князівства. Паралельно дрібніші загони монголів протягом лютого – березня сплюндрували Ростов, Ярославль, Переяславль-Залеський, Твер, Кострому, Углич, Торжок, Вологду та ін. У містах, котрі чинили завзятіший опір, населення винищувалося поголовно – «от старца и до уного, и до сущего младенца». Замалим не дійшовши до Новгороду, Батий повернув на південь і, простуючи вздовж східних меж Смоленського та Чернігівського князівств, рушив у половецький степ між Доном і Волгою, де розбив тутешнього хана Котяна.

Через рік, навесні 1239 р., наступ на Русь було поновлено. Цього разу надійшла черга київських околиць: у березні впав Переяслав, у жовтні – Чернігів та низка менших міст, розташованих обабіч Десни й Сейму. Ще через рік, у листопаді 1240 р., монгольське військо підступило до Києва:

І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипиння теліг його, ревіння безлічі верблюдов його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами... І поставив Батий пороки [тарани] під город коло воріт Лядських, ... і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможением...

6 грудня 1240 р. впав і Київ. Останні захисники замкнулися в Десятинній церкві й навіть пробували прокопати підземний хід до Дніпра, однак стіни храму за досі неясних причин обвалилися, поховавши під собою людей. Із-під розграбованого Києва головні Батиеві сили, змітаючи все на своєму шляху, рушили на Волинь та Галичину. Навесні 1241 р. одна частина війська під командуванням темника [воеводи] Бурундая перейшла межі Польщі і, завдавши поразки сандомирському та краківському князям, зруйнувала міста Люблін, Сандомир, Краків та ін., а друга, під проводом самого Батия, попрямувала через Карпати в Угорщину. Король Бела IV був розгромлений, тож кіннота Батия, не зазнавши жодної поразки і смер-

чем пройшовши по території нинішніх Словаччини, Чехії та Угорщини, навесні 1242 р. вийшла до узбережжя Адріатичного моря, де почала штурм тутешніх міст.

Проте знайомство мешканців Адріатики з монголами на цьому, на їхнє щастя, скінчилося. У березні 1242 р. Батий, отримавши звістку про смерть каана Угедея, через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи завернув додому – царевичі-чингізиди мали бути присутніми на курілтаї для виборів нового володаря. Утім, імперії монголів як єдиному цілому не судилося проіснувати набагато довше від цих подій. Батий, вважаючи себе скривдженим у виборах, не присягнув новому каану Гуюку. Відкочувавши наприкінці 1242 – на початку 1243 рр. у пониззя Волги, він фактично засновує тут власну державу. При онукові Батія, ханові Менгу-Тимурі, котрий прийшов до влади 1266 р., улус Батія став уже цілком незалежним від монгольських каанів. Його територія починалася у Сибіру від річок Іртиша та Чулима й тяглася на захід по передгір'ях Алтаю, через Приаралля й північ Середньої Азії, через приазовські та причорноморські степи і Крим – аж до нижньої течії Дунаю. Від самого початку ці величезні обшири були розподілені за прийнятою у монголів просторовою системою на праве та ліве крило. Лівим крилом вважалися підпорядковані братові Батія терени сучасного південного Казахстану та Середньої Азії – Кок-Орда («Синя Орда»), а правим – решта земель, належних безпосередньо Батієві та його нащадкам і відомих під назвою Ак-Орда («Біла Орда»). Варто принагідно зауважити, що у просторовій орієнтації монголів та супутній їй символіці кожна зі сторін світу мала свій кольоровий символ: південь – червоний, північ – чорний, захід – білий, схід – синій (існує припущення, що саме звідси

могли брати початок пізньосередньовічні назви Білої, Чорної та Червоної Русі).

* * *

Ак-Орда згодом, у російських джерелах другої половини XVI ст., отримала назву «Золота Орда» (у монголів ордою первісно називали кочову ставку хана, а саму державу – улусом; уламки улусу Батія з XV ст. стали іменуватися ордами – Великою, Заволзькою, Ногайською та ін.; що ж до поняття «Золота Орда», то воно, на думку Вадима Єгорова, виникло як синонім оздобленої золотом юрти хана – арабські мандрівники теж називають її «золотим шатром»). Столицею Ак-Орди служило місто Сарай у нижньому Поволжі поблизу сучасного Волгограда, вперше згадане під 1254 р. як місце розташування управлінських органів (власна ставка хана й він сам більш частину року кочували степом). За правління Батія, що помер 1255 р., було сформовано державно-організаційні засади Золотої Орди – урядово-фіскальний апарат, систему податків і повинностей населення, регулярний поштовий зв'язок між регіонами, карбування власної монети тощо. Поширене уявлення про Золоту Орду як дикі степові простори без осілого населення не відповідає дійсності. За Батієвого брата Берке (1255–1266), коли серед ординців почав розповсюджуватися іслам, швидко намножилися осілі смуги, вкриті містами. Згідно з дослідженням Вадима Єгорова, вони локалізувалися вздовж річок Волги й Уралу та в межиріччі Волги й Дону, в пониззях Південного Бугу й Інгулу та на їхніх притоках, що мережать територію теперішніх Кіровоградської та Миколаївської областей, а також на обширі сучасних Запорізької та Херсонської областей і в гирлі Дністра й Дунаю (для прикладу, досить згадати

такі великі центри міжнародної транзитної торгівлі, що виникли тут у золотоординські часи, як Аккерман [Білгород-Дністровський] та Кілія).

Уявлення про ординські міста, заселені строкатим торгово-ремісничим людом, дає столичний Сарай, де, як писав сучасник, араб Ібн-Батута, «кожний народ живе на своїй дільниці окремо; там же містяться і їхні базари». Коли вірити згадкам арабських купців, населення цього міста-гіганта сягало 75 тис.; у ньому були прокладені водогін і каналізація та височили розкішні палаци з басейнами й садами. Залишається додати, що більшість ординських міст Прикаспію та Приазов'я доценту зруйнував під час походів на Золоту Орду в 1395–1396 рр. середньоазійський полководець Тимур (Тамерлан), а в Причорномор'ї, тобто на теренах сучасної України, вони поступово занепали самі наприкінці XIV – середині XV ст., разом із дробленням і занепадом монгольської держави.

Широко розтягнута по Великому Євразійському Степу Золота Орда була за площею однією з найбільших держав Середньовіччя. Але володарі цього політичного утворення, монгольські хани, мало цікавилися територіями, непридатними для розширення кочів'їв. Тож у складі Орди опинилися тільки степові простори кочових племен – башкирів, волзьких булгар, кипчаків тощо. Мешканців інших ландшафтних зон – лісових, лісостепових і гірських – було обернуто на данників ординського хана, зі збереженням територіальної відособленості і власних політичних структур. Тобто для колишніх ворогів-сусідів – половців і русичів – Батієві походи мали різні наслідки. Куманія перестала існувати, стала частиною Орди. Щоправда, відносини завойовників-монголів із половцями склалися своєрідно. Чисельно більше кипчацьке середовище поступо-

во розчиняло в собі монголів, і вже у XIV ст. вони засимілювалися в ньому і мовно, й антропологічно. Один із тогочасних арабських авторів писав про це так:

Усі вони стали схожі на кипчаків, немовби належали до того самого роду, бо монголи, поселившись у землі кипчаків, вступали з ними в шлюби і заляшались жити на їхній землі.

Принагідно варто зауважити, що це злиття стало однією з причин курйозної плутанини в поняттях «монголи» і «татари». Історики XIX ст. вважали останніх представниками тих тюркських народів, що нібито брали участь у завойовницьких походах монголів. Насправді ж в європейських текстах XIII–XIV ст., у тому числі й на Русі, «татарами» називали власне монголів. Це слово європейські книжники запозичили з Китаю, де «татарами» іменували всіх кочових сусідів імперії. Під враженням монгольських погромів латинізований варіант слова «татари» (Tartari) починає ототожнюватися з мітичним Тартаром – підземним царством, пеклом, що маркувало монголів («татар») як «пекельних людей», «виплодків диявола». Відтак, широко вживаний термін «монголо-татари» (чи «татаро-монголи»), запроваджений російськими істориками в першій чверті XIX ст. на позначення монгольської армії, є непорозумінням, бо мав би дослівно перекладатися як «монголо-монголи».

Натомість руські князівства самостійного існування не припинили. Монгольська зверхність над ними реалізувалася через отримання данини з населення та через виставлення допоміжної військової сили – дружин князів-васалів. Ішлося також про бранців, узятих у грабівницьких походах, що їх монголи періодично повторювали або з метою покарати «неслухняного» князя, або на підтримку кот-

рогось із руських правителів у внутрішніх конфліктах. Уже в другій половині XIII ст. окреслюються певні різниці в становищі тих чи тих руських князівств, що визначить їхню майбутню долю. Найтяжчі випробування випали Володимиро-Суздальському та Рязанському князівствам, де через територіальну близькість до Орди васальна залежність набула особливо принизливих форм і тривала найдовше. Це, втім, стало додатковим поштовхом до консолідації сил, яка врешті-решт дала змогу відновити незалежність, заклавши підвалини майбутньої російської держави. Не завойовані монголами Новгород, Псков та низка князівств на теренах сучасної Білорусі почали все виразніше зближуватися зі своїми литовськими сусідами, і згодом це завершиться створенням Великого князівства Литовського. А долю князівств на теренах майбутньої України – Київського, Переяславського, Чернігівського, Турівського та Галицько-Волинського – великою мірою визначили ще передмонгольські події. Виснаживши свої сили війною «за галицьку спадщину», що точилася в 1205–1245 рр., якраз напередодні нападу монголів (про неї детальніше піде мова далі), пограничні Київщина, Переяславщина та Чернігово-Сіверщина стали безборонною здобиччю Батия. І хоча апокаліптичні масштаби руйнувань, заподіяних

його походами 1239–1240 рр., про які з патосом оповідають тогочасні джерела, історики та археологи вже давно поставили під сумнів, встановлення тут монгольської зверхності стало безперебільшення катастрофою. Паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Угорщині та Чехії упродовж XIII–XIV ст. вдосконалювалися політичні інститути, творилися перші університети, усталювалися самоврядні форми організації суспільства й підносилися роль міста, Київ та Чернігів котилися назад. Зокрема, Київ перетворився на такий собі «перехідний кубок»: у колишній столиці Русі за ярликами золотоординських ханів «правили» князі, що ніколи й ногою сюди не ступали. Морально деградувала тероризована монголами княжа еліта, занепадало міське життя, інтенсифікувалося безупинне дроблення князівств (наприклад, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх уже було не менш як десять).

На противагу цьому, галицько-волинській княжій гілці, яка вийшла переможцем із війни «за галицьку спадщину», вдалося на ціле століття затримати зникнення з історичної арени останніх уламків Київської Русі.

3. Галицько-Волинське князівство – Королівство Руське

Оформлення території. «Сепаратизм» Ростиславичів

Уперше про терени майбутнього Галицько-Волинського князівства літопис згадує під 981 р., пов'язуючи їх із походом Володимира Святославича:

Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Отже, як можна припускати, йшлося про перепідкорення племен у верхів'ях Прип'яті та вздовж річок Західного Бугу, Сяну й Верхнього Дністра. Етнічна іден-

тифікація згаданих племен залишається дискусійною. Зокрема, в Побужжі давні джерела згадують бужан, дулібів та волинян (припускають, що це – хронологічно послідовні назви одного й того самого племені), а в Надсянні й Верхньому Подністров'ї – уличів, тиверців та білих хорватів. Також не зовсім ясно, кого слід розуміти під «Ляхами». У 981 р. Краків перебував під зверхністю чеського короля, тож одні дослідники твердять, ніби «Ляхи» – це насправді Чехія, а інші взагалі вважають згадане свідчення літопису пізнішою вставкою.

Так чи інакше, проте саме за правління Володимира Святославича доля майбутньої Галичини та Волині була вперше поєднана з «Руською землею», себто Середньою Наддніпряниною. Тоді ж, наприкінці X ст., київський князь закрив «во имя своє» місто Володимир на р. Лузі, передавши його разом із новоприєднаними землями в управління синам – Борисові, а пізніше Всеволоду. Існує переказ про одночасне заснування у Володимирі в 982 р. єпископства, що навряд чи відповідає дійсності. Перший владика Стефан, поставлений у «Володимирську оболость», перед цим був ігуменом Києво-Печерського монастиря і помер 1094 р., тож єпископська катедра з'явилася тут не раніше як у 1080-ті роки. Зв'язок із Києво-Печерським монастирем володимирські ієрархи зберігали й надалі, а побудований 1160 р. у Володимирі величний катедральний собор і в будівельному плані, і в посвяченні Успінню Богородиці повторив однойменну святиню печерських монахів.

До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі утворювали суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану київському княжому столу. Проте поступове збільшення кількості міст, частина з яких невдовзі перетвориться на самостійні політичні центри, свідчить про

початок виокремлення. Скажімо, на Волині, окрім Володимирської землі, яка на заході сягала Бугу, на півночі верхів'їв Прип'яті, а на сході – річки Стоходу, сформувалася Луцька волость. Своєю чергою, в Луцькій волості, яка невдовзі перетвориться на окреме князівство зі столицею в Лучеську (Луцьку), в XII–XIII ст. вже було чимало укріплених фортець: Шепол (Шепель), Полонна (Полонне), Перемиль, Дубень (Дубно), Крем'янець, Збараж, Пліснеськ (нині не існує), Чорторієськ (Чорторійськ) та ін. – довкола більшості з них виникнуть менші одиниці-волості, яким у майбутньому судилося стати отчинами волинських князів. На схід від Луцької землі з кінця XI ст. як окрему територіальну одиницю починають згадувати Погоринську волость – регіон у басейні р. Горині довкола Дорогобужа, а південніше, вздовж р. Случі та у верхів'ях Південного Бугу, з'явиться Болохівська земля з центром у місті Болохів [нині гіпотетично м. Любар]. Серед більших тутешніх міст виділяються Возягль [пізніший Звяголь, нині Новоград-Волинський], Колодежин, Межибоже [теперішній Меджибіж Хмельницької обл.].

На північ від Володимирської розтяглася Берестейська земля, що спершу належала до Турівського, а наприкінці XII ст. була приєднана до Володимирського князівства (найдавніші тутешні міста нині розташовані частини в Білорусі, частини в Польщі: Бересть (Брест), Кобринь (Кобрин), Кам'янець, Дорогичин, Більськ, Воїнь). На захід від Володимира, у Забужжі, лежала Холмська земля, названа так від закладеного близько 1237 р. Данилом Галицьким міста Холм [нині Хелм на території Польщі]. На пограниччі Волині та Прикарпаття були розташовані Червенська й Белзька землі. Перша, згадувана в джерелах з X ст. під назвою «Червенські гради», оформилася довкола міста Червен [нині с. Чермно

в Польщі]; на її території містився Волин, один із найстаровинніших слов'янських городів над Бугом [нині Грудек Надбужни]. Що ж до Белзької землі, яка невдовзі стане удільним князівством, то вона займала північ теперішньої Львівської обл.; її найбільші міста з неприступними замками посеред боліт – це столицьний Белз і Бужеськ (Буськ).

Терени, що в майбутньому почнуть іменуватися за назвою своєї столиці Галича [нині Івано-Франківської обл.] Галичиною, а в складі Польського королівства протягом багатьох століть називатимуться Руським воєводством, обіймали чотири землі – Перемиську, Звенигородську, Теревовельську й Галицьку. Найзахідніша з них, розтягнута вздовж русько-польського прикордоння – це Перемиська з однойменною столицею над р. Сяном [нині Пшемисьль у Польщі]*. Звенигородську землю з центром у Звенигороді [донині не зберігся] можна більш-менш ототожнити з центральною частиною сучасної Львівської обл.; близько 1256 р. вперше згадується львівський замок, споруджений на перехресті шляхів із Перемишля на схід і з Володимира та Холма – на південь. На південний схід від Звенигородської, на пограниччі з задністрянським степом, лежала Теревовельська земля. Теревовль [Теребовля, нині район Тернопільської обл.] контролював також Пониззя – обшир над середнім Дністром, що пізніше отримає назву Поділля (серед тутешніх міст у джерелах XIII–XIV ст. фіксуються Скала, Хотень [Хотин], Бакота, Уши-

ця та ін.). Врешті, південь Прикарпаття займала Галицька земля, яку (звичайно, дуже умовно) можна локалізувати на території нинішньої Івано-Франківської області. Центром цієї землі був Галич, уперше згаданий під 1098 р.; вже за киево-руських часів тут великим осередком солеваріння стала Коломия, а одним із великих пунктів торгівлі галицькою сіллю – Зудечів [Жидачів].

Окреслений конгломерат земель-волостей, як уже зазначалося, підпорядковувався безпосередньо київському князеві або його намісникам. Проте в 1084 р. цю систему залежності було вперше порушено, і в Прикарпатті самочинно вокняжилися троє братів – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, сини тмутороканського князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. За підтримкою місцевих бояр, діючи в злагоді між собою, Ростиславичі зуміли закріпитися у Перемишлі, Звенигороді й Теревовлі настільки, що після кількаразових спроб київського князя вибити їх силою княжий з'їзд 1097 р. у Любечі визнав за ними право на ці землі як на «отчину». Незалежність, здобуту в упертій боротьбі з Києвом, довелось збройно захищати ще пів століття. У перипетях цієї боротьби Ростиславичі, а далі їхні сини та онуки не раз спиралися на допомогу сусідів-половців із-за Дністра. Саме за підтримки хана Боняка Володарю й Василькові вдалося відбити похід залучених Києвом угрів, а також здійснити кілька спільних русько-половецьких експедицій у пограничних війнах із краківськими князями; водночас на прикордонні Галицької і Теревовельської земель вони розселили кочовиків-федератів.

Показово, що вже друге покоління Ростиславичів не ідентифікувало себе з «Руською землею». Наприклад, якщо князь Василько Ростиславич свої похо-

*Після Другої світової війни до Польщі відійшла, як уже згадувалося у вступі до цього нарису, смуга над р. Сяном та в Забужжі, що охопила Червенську та почасті Холмську, Белзьку і Перемиську землі. З колишніх давньоруських міст на території Польщі опинилися Перемишль, Холм, Ярославль [Ярослав], Сянок і Ряшів.

ди на Польщу мотивував прагненням «помститися за Руську землю», а рейди в Половецьке поле – наміром «скласти голову за Руську землю», то його племінник Володимир, відсилаючи посла київського князя, котрий вимагав прийняти своїх намісників у галицькі міста, глузував з нього так: «Поїхав муж руський, схопивши всі волості».

Після смерті 1124 р. Василька й Володаря (Рюрик умер раніше, в 1094 р.) між їхніми спадкоємцями спалахнула війна, переможцем із якої вийшов Володимир Володарович, або, як його називали – Володимирко († 1153). Як людина непогамовної енергії, Володимирко був схильний безоглядно простувати до поставленої мети. Для прикладу, з його іменем пов'язаний безпрецедентний для тих часів епізод глумливого ставлення до хресної присяги. В перипетіях війни 1149–1152 рр. з київським князем, який намагався вкотре відбити Галицьку землю, Володимирко був змушений присягнути, що поверне волості, однак присяги не виконав. Коли ж йому великокняжий посол нагадав, що він одступив од хресного цілування, Володимирко, кивнувши на хрест, зневажливо кинув: «Отсей хрестик малий?!» (цієї ж ночі блюзнірця, як повчально резюмує літописець, паралізувало, й він помер).

Володимиркові випало стати справжнім творцем Галицького князівства. У 1141 р. він переніс столицю з Перемишля до Галича, де зумів увійти в порозуміння з місцевими боярами, а у війні 1149–1152 рр. остаточно відбив зазіхання на Галичину київського князя та його союзників-угорців. Володимирів син Ярослав (1153–1187) закріпив батькові здобутки. Діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче, Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне з найсильніших у тогочасній Русі. Проте на його правління припала й внутрішня криза, позірно схожа на родинні нега-

рази, хоча насправді за нею стояв конфлікт між князем, який утверджував своє «самовластя», і свавільними боярами. Приводом до відкритого конфлікту стали сімейні чвари. Бояри, нібито обурені «аморальністю» князя, у 1171 р. спалили його коханку – боярівну «Настаську» з роду Чагрів (як припускає Іван Крип'якевич – половців) і повернули з вигнання шлюбну дружину Ольгу, дочку Юрія Долгорукого, володимиро-суздальського князя (свого часу разом із нею виїхали до Польщі «многі бояри», і це додатково підтверджує далеко не інтимну причину зіткнення). Проте Ярослав вирішив цю дилему по-своєму: помиряючи, він передав верховну владу позашлюбному синові – Олегу «Настасьчичу», а Ольжиного сина Володимира, нелюбого й непокірного, посадив на уділ у Перемишлі.

Заповіт князя не був проведений у життя. Як скаже літописець, після смерті Ярослава

був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі, надумавши з Володимиром [і] переступивши хресне цілування, вигнали Олега з Галича, ... а Володимир сів у Галичі на столі отця svojого і діда svojого.

Проте швидко виявилось, що і Володимир не задовольняє бояр – «думи не любив із мужами своїми». На карб йому ставили й моральні переступи, навряд чи надто суттєві в цих подіях – він нібито пиячив, мав коханку-попаду і надмірно любив жіноцтво. Розпочалася дворічна внутрішня війна, у якій і Володимир, і ворожі між собою боярські партії запрошували на допомогу то угорців, то поляків, то сусідніх руських князів. Урешті, 1189 р. Володимирів за підтримки німецького імператора Фридриха I Барбароси та польського короля вдалося повторно утвердитися в Галичі. А що синів він не мав, то з його смертю († 1199)

25. Печатка князя Романа Галицького
(прорис)

рід Ростиславичів припинявся. Найініціативнішим серед сусідів виявився волинський князь Роман Мстиславич: цього ж року, спираючись на місцеву боярську групу, він оволодів Галичем. Так уперше Волинь, Забужжя, Подністров'я і Прикарпаття було з'єднано в один політичний організм.

Поява Романа Мстиславича на історичній арені не була випадковою. Адже протягом століття, доки Галичиною правили Ростиславичі, на Волині точилися схожі процеси, спрямовані на емансипацію від Києва. До кінця 1160-х рр., як уже згадувалося, волинські волості були підпорядковані або прямо київському князю, або його ставленикам. Проте за Мстислава Ізяславича, правнука Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1167–1170 рр., цю традицію було змінено. Мстислав передав Лудьку землю своєму братові Ярославу, а Володимирську розділив між синами: старший Роман отримав Володимир, троє молодших відповідно Белз, Червен і Берестя. Після смерті дядька й молодших братів Романові Мстиславичу вдалося об'єднати під власною зверхністю всю Волинь, а зі щойно згаданим приєднанням у 1199 р. Галичини стати володарем одного з найбільших князівств тогочасної Русі.

У посмертній похвалі Галицько-Волинський літопис називає Романа «самодержцем», що є калькою з грецького «автократор» – цей титул уживали візан-

тійські імператори, з чого видно, як книжник сприймав обсяг влади князя. Водночас Романа названо переможцем «усіх поганських народів» (бо він і справді здійснив низку успішних походів на половців та пруське плем'я ятвягів, що непокоїли набігами Волинь), а його бойові звитяги описано з пишномовною піднесеністю:

Бо він кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрый був, як той тур...

Новітня апокрифічна традиція (найімовірніше, авторства самого В. Н. Татищева, в чиєму творі про це оповідається) приписує Романові Мстиславичу висунення в 1203 р. проекту «доброго порядку», себто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівствах – Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському та Рязанському – нібито пропонувалося запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові, і лише ці шість володарів, подібно до князів-курфюрстів Німецької імперії, мусили обирати верховного київського правителя. Якою була би доля цього проекту (якщо він справді існував), сказати важко: у червні 1205 р. під час пограничного походу в Польщу Романа раптово оточили разом із невеликим загonom і вбили у бою. Поховано творця Галицько-Волинської держави у Володимирі, в соборному храмі Успіння Богородиці, й відразу після цього, як висловиться літописець, «велика смута постала в землі Руській».

Війни за «галицьку спадщину». Данило Галицький

По смерті Романа залишилося двоє його малолітніх синів: чотирирічний Данило й дворічний Василько. Романова

вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою свояка, угорського короля Ендре II Арпада*, була визнана боярами регенткою при малолітньому Данилові, але втримати влади не змогла. Восени 1205 – навесні 1206 р. удільний белзький князь Олександр Всеволодович, племінник Романа, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв Володимир, а в Галичі та Звенигороді утвердилися чернігівські Ольговичі – брати Володимир та Роман Ігоревичі, що по матері доводилися онуками Ярославу Володимировичу, тобто могли законно претендувати на дідову спадщину. Княгині Анні довелося втікати спершу з Галича, а далі й з Володимира (під час другої втечі годувальниця навіть виносила малого Василька через підземний хід – «дірою городської стіни»). Відтак, Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь – щоправда, не до Володимира, а до Белза.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко увійшли в конфлікт зі свавільними галицькими боярами. Про гостроту протистояння свідчить те, що, притлумлюючи якусь змову, чернігівці в 1210 р. ризикнули вдатися до репресій, під час яких за неясних обставин було нібито вбито аж 500 бояр, «а інші розбіглися» – утекли до Угорщини. Саме тут під королівською протекцією мешкав малий Данило, тож галицькі «мужі» оголосили королю про своє бажання повернути його на княжіння. Протягом 1210 р. з'єднані сили угорців та місцевої знаті

взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич; тоді ж сталася унікальна в історії Русі подія – захопивши Ігоревичів, бояри повісили їх «задля помсти».

У вересні 1211 р. дев'ятилітній Данило був урочисто посаджений на княжий стіл, проте ненадовго. В сум'яттях чергового боярського заклоту 1213 р. могутній галицький боярин Владислав Кормилчич «в'їхав у Галич і вокняжився, і сів на столі», а Данила відвезли до матері на Волинь. Але князем на Русі міг бути тільки син князя, тож це стало прологом до нової колотнечі, в підсумку якої Ендре II передав галицьке княжіння своєму п'ятирічному синові Коломану [Кальману]. Його опорою мали стати, згідно з задумом короля, проугорські налаштовані бояри на чолі з одним із найбагатших людей Галичини, боярином Судиславом. У 1217 р. Кальман, за згодою папи, був коронований на «Королівство Галицьке». Ендре II у своєму клопотанні до папи мотивував потребу коронації Кальмана тим, що внаслідок цього він стане

для своїх підданих більш любимим, а окрім того – корона, прислана папою, сприятиме утвердженню його авторитету серед сусідів.

Вийшло, проте, навпаки. Такий поворот подій здався небезпечним краківському князю Лешкові Білому, котрий, як уже згадувалося, взяв під свій контроль розчленовану на дрібні уділи Волинь. Намагаючись позбутися коронованого сусіда, Лешко звернувся до свого двоюрідного брата Мстислава Удатного, одного зі смоленських Мономаховичів, який на той час княжив у Новгороді: «Ти брат мені єси. Піди і сядь у Галич!» Оскільки матір'ю Мстислава, ймовірно, була одна з дочок покійного галицького князя Ярослава Володимировича, це давало йому право «легально» претендувати на галицький стіл. Тож використав-

* Ендре II та ще один сусідній володар, краківський князь Лешко Білий, були троюрідні брати Романа Мстиславича: перший по лінії своєї баби Єфросинії, дочки київського князя Мстислава Володимировича, другий – по матері Олені Ростиславні, що доводилася Романові тіткою.

ши перебування Ендре II у хрестовому поході, Мстислав 1219 р. вибив угорців з Галича, а в 1221 р. остаточно закріпився тут за допомогою половців.

У цих перипетіях прямі спадкоємці Романа Мстиславича, Данило й Василько, ще не відігравали жодної ролі. Лешко Білий, який розпоряджався Волиню, помістив їхню матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні юні княжичі не втрачали надії повернути батьківщину. Як пише літописець, вони, «на Володимир приглядаючись», говорили: «Чи сьак, чи так, а буде Володимир наш з Божою помічю». Певности додавало й те, що волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повівся стосовно племінників лояльно: у 1215 р., коли Данилові виповнилося 14 років, Лешко змусив Олександра Всеволодовича Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі. Репліку про потужність цього міста літописець кількома роками пізніше вкладає в уста угорського короля, що нібито підійшов до нього й «здивувавшись» сказав:

«Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях», – такий він був з оружниками, що стояли на нім: блищали щити і оружники [в броні], подібно до сонця.

Упродовж наступних 15 років брати «збирали» батькову спадщину, діючи в тісній злагоді між собою і витримавши кілька воєн, до яких було втягнуто краківських, київських, чернігівських та пінських князів, аж урешті зуміли підпорядкувати собі втрачені уділи в Луцьку, Чорторийську, Пересопниці, Бересті та ін. Як видно з літописної оповіді про похід на Белз і Червенські гради, молоді княжичі діяли цілком у звичаях свого часу:

А на ніч у суботу Данилом і Васильком пограбовано було довкола Белза і довкола Червеня і вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що не лишилося ні одного села не спустошеного...

Коли в Галичі вокняжився Мстислав Удатний, Данило спробував увійти з ним у союз, одружившись 1219 р. зі старшою Мстиславою дочкою Анною. Проте багато користи це не принесло, тим більше, що Мстислав, за порадою могутнього галицького боярина Судислава, у 1222 р. пошлюбив іншу дочку, Марію, з молодшим сином угорського короля Ендре II королевичем Ендре, і тоді ж передав йому в держання Перемишль. Це підштовхнуло до нових конфліктів, тож врешті Мстислав, передавши правління Ендре, 1227 р. виїхав з Галичини назавжди – спершу в Пониззя, а далі в Торчеськ, де й помер († 1228). Після цього Данилові вдавалося кілька разів то здобувати, то втрачати Галич, аж доки після смерті королевича Ендре на його сторону не стали городяни. Книжник описує це так:

Коли ото він під'їхав під город і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемянних князів владу?», – то вони, вигукнувши, сказали: «Се естъ державець наш, Богом даний!». І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, яко ті бджоли до матки, як [олени], спраглі води, до джерела.

Ясно, що далеко не все виглядало аж так ідилічно. Часи боротьби за Галич були наповнені, за висловом того-таки літописця, «многими заколотами, і великими обманами, і незчисленими битвами». Коли Данило взяв Галич, тут князував запрошений боярською верхівкою син чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростислав (Михайло був од-

ружений з дочкою Романа Галицького, тобто доводився швагром Данилові, отже – теж мав формальні підстави претендувати на галицьке княжіння). У 1242 р. Ростислав став зятем чергового угорського короля Бели IV, а відтак – отримав солідну військову допомогу в боротьбі за втрачений через Данила стіл. Виснажливе суперництво між обома претендентами на Галич тяглося до 1245 р., аж доки не було остаточно розв'язане в успішній для Данила битві під м. Ярославом. До неї виявилися втягнутими всі найближчі сусіди. На боці Ростислава виступали угорці, а на допомогу Романовичам прийшли загопи половців та литовців; поляки ж воювали по обидва боки – одні в полку Конрада Мазовецького, Данилового свата, а другі – при союзникові Ростислава, краківському князі Болеславі Сором'язливому. Ця битва, переможна для Данила і Василька Романовичів, підсумувала сорокалітню боротьбу «за галицьку спадщину», ставши водночас ніби стартовою позначкою, з якої розпочиналося фінальне століття у житті княжої Русі – вже не Київської, а Галицько-Волинської.

* * *

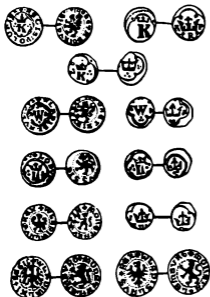
Героєм-творцем Галицько-Волинської держави був, без сумніву, Данило Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця, що для його звеличення залучено біблійні паралелі:

Був бо він смілий і хоробрий – «від стопи ноги його і аж до верху голови його не було в ньому вади» [2 Сам. 14. 25]... Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многи, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолоубством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другий по Соломоні.

Літопис наділяє Данила «повним комплектом» княжих чеснот: він не тільки мудрий і відважний, але й вродливий, пишний, щедрий. Наприклад, у битві на Калці він поводить себе найпомітніше – через молодість та відвагу він «не чув ран, що були на його тілі»; городяни Галича припадають до нього, «як спрагли до джерела»; його в'їзд 1246 р. у місто Пожг [нині Братислава] на зустріч коаліції претендентів на австрійську спадщину описано так:

Сам же [Данило] їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене, і стріли і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого єдвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом. І коли німці дивилися і багато дивувалися, сказав йому король: «Я не взяв би тисячі сребра замість сього, що ти прийшов еси згідно з обичаєм руським предків своїх».

Ореол довкола постаті Данила Галицького, мабуть, таки був умотивований. Адже йому вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет серед сусідів. На довгі часи зійшли в тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Сам Данило правив у Холмі й Галичі, а його брат Василько – у Володимирі, проте у важливіх акціях Романовичі діяли спільно. Після смерті братів князівство було поділене між Даниловими синами й сином Василька, і хоча без певних міжособистісних тертів не обходилося, проте вони залагоджувалися без взаємних воєн. Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки Даниловим дипломатичним зусиллям Галицько-Волинському князівству пощастило до-

26. Галицькі монети другої половини XIV – першої чверти XV ст. (прорис)

сягнути м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж Київщині та Чернігівщині. Після поїздки Данила 1245 р. «на поклонін» у Сарай володарі Галичини й Волині вважалися не слугами, а федератами хана: вони мусили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили. Щодо спільних військових операцій, то разом із загонами хана їх довелось робити не раз – у 1258 і 1277 рр. на Литву, у 1259–1260 та 1286–1288 рр. на Польщу, у 1285 р. – на Угорщину.

Відадалене від Орди географічно й досить благополучне економічно Галицько-Волинське князівство приваблювало мігрантів з інших теренів Русі. Цьому сприяла також протекційна політика Данила, котрий, як оповідає літописець про розбудову Холма, закладеного 1237 р.,

став прикликати приходнів – німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли

вони день у день. І юнаки, і майстри всяки утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Наслідком стабілізації стало те, що у 1250-х рр. (з очевидним прицілом на можливу війну з Ордою) розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи, зокрема – були перебудовані й укріплені Володимирський та Крем'янецький замки та деякі інші фортеці. Тоді ж Данило провів реорганізацію війська: його важкоозброєна кіннота («оружники») вперше на Русі вдяглася у звичний для Європи рицарський обладунок, що захищав і вершників, і коней, а паралельно виокремилася легкоозброєна кіннота з луками («стрільці»).

Хани пильно стежили за «благонадійністю» своїх окраїнних васалів, організуючи на випадок підозри каральні акції. Саме так обернулися Данилові оборонні заходи, коли в 1258–1259 рр. монгольський воевода Бурундай, простуючи «із силою великою» через тутешні терени на Литву, наказав розібрати щойно збудовані фортечні укріплення: «Якщо ви єсте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі». Сил для опору Золотій Орді не вистачало, тож восени 1259 р. під особистим наглядом Бурундая було розкопано й спалено фортецю у Володимирі, розібрано укріплення Луцька, Крем'яця, Львова та інших замків.

Це вкотре підтвердило марність сподівань на власне військо чи на допомогу руських князів, заклопотаних своїми проблемами. Відтак, уже за княжіння Данила почалася помітна переорієнтація зовнішніх контактів Галицько-Волинського князівства. Його то партнерами, то противниками дедалі більше стають західні сусіди – угорські королі, краківські, мазовецькі й силезькі князі, німецькі імпе-

ратори. Тоді ж, від середини XIII ст., Галичина й Волинь потрапляють у поле зору папського престолу. На Ліонському соборі 1245 р., де обговорювалася загроза від кочовиків, з інформацією про події на Русі виступив православний архієпископ Петро (частина дослідників вважає його посланцем Данила Галицького, а частина – людиною чернігівського князя Михайла Всеволодовича). Навесні 1245 р. папа Інокентій IV відправив до монгольської столиці посольство на чолі з францисканським монахом Джованні ді Карпіне, що мав зібрати інформацію про сили й військові плани монголів, а також увійти в контакт з підпорядкованими їм християнськими правителями.

Безпосередньо руських справ торкалося сім папських послань травня 1246 р., у тому числі адресованих безпосередньо «найсвітлішому королю Русі» – Данилові Галицькому. Папа «з особливою ласкою та прихильністю» пропонував йому опіку Святого Престолу, заохочуючи до переговорів про з'єднання Руської Церкви з Римом – із подальшою метою спільної боротьби проти монголів. На початку 1247 р. до Ліона, де перебував Інокентій IV, вирушило руське посольство, а відповіддю на нього стала серія листів папської курії серпня–вересня 1247 р., де папа визнавав суверенність прав галицько-волинських князів «на весь їх народ і землю», а якби дійшло до з'єднання Церков – підтверджував згоду на збереження грецького обряду та слов'янської літургії (очевидно, це висувалося серед умов порозуміння).

Як відомо, планів папської курії створити європейську коаліцію для війни з монголами зреалізувати не вдалося, тож і проєкт поєднання Церков утратив в очах Данила Галицького політичний інтерес і виконаний не був. Проте наслідком згаданих контактів стала урочиста

коронація галицько-волинського правителя, який цим самим неначе приймався під опіку папи, як і решта володарів християнської Європи. У літописі про акт коронації оповідається не без казково-легендарних деталей: Данило нібито двічі під різними приводами відмовлявся від корони і взяв її аж на третю пропозицію, після умовлянь з боку матері та князів-сусідів. Так чи інакше, відомо, що сталося це в Дорогичині в грудні 1253 р., а королівські регалії – «вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан» – вручив Данилові посланець Інокентія IV, абат бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Месіни Опізо. Характерно, що надалі літописець уже титулує Данила не «князем», а тільки «королем», а корону, подаровану папою, називає

вінцем од Бога, од церкви Святих Апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, папи.

Заглядаючи наперед, залишається додати, що титулу «король Русі» [rex Russiae]* востаннє вживав онук Данила Юрій Львович († 1308). Юрієві сини Лев та Андрій, як співправителі Галичини й Волині, титулувалися, відповідно, «dux Galiciae» і «dux Ladimirae», себто «князь Галичини» та «князь Володимирії». Очевидно, вже на початку XIV ст. поняття Galicia стало ототожнюватися з поняттям Russia, що прослідковується в одному з варіантів титулу Андрія Юрійовича: «dux Ladimirae et dominus terrae Russiae» [«князь Володимирії і володар Руської землі»]. У зв'язку з недослідженістю нюансів княжої титулатури важко з певністю твердити, який зміст у тих чи тих випадках вкладався у слово «Русь», котре іноді ставилося поруч зі

* Із канцелярії галицько-волинських правителів збереглися переважно акти, написані латиною, і саме їх використано тут для прикладів.

27. Печатка Юрія Львовича з написом «Король Русі»

словами «Галичина» та «Володимирія» (зокрема, саме так звучить титул Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р.: «duces totius terrae Russiae, Galicie et Ladimirae»). Врешті, саме в ці часи, згідно з усталеним формуляром латинського акта судисініх Чехії, Угорщини та Польщі, у руській княжій титулатурі вперше з'являється формула «*Dei gratia*» [«з ласки Божої»].

Що ж до самих королівських регалій (окрім корони, скипетра й держави, сюди можна віднести також «престоли», згадувані у зв'язку зі столичними катедральними храмами Галича та Володимиря), то є свідчення, що 1340 р. польський король Казимир III вивіз зі Львова скарбницю галицько-волинських князів, у тому числі «дві дорогоцінні діядеми, одна дуже цінна туніка [княже корзно] та престол, прикрашений золотом і дорогим камінням». Подальша доля королівських клейнодів династії Романовичів невідома.

Новий переділ «галицької спадщини». Фінал киево-руської історії

Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають, у поході проти Орди) загинули обидва останні представники роду Романовичів – брати Андрій та Лев Юрійовичі, співправителі Волині й Галичини. Претендентів на їхню спадщину не браку-

вало, проте показово, що серед них уже не було жодного з-поміж князівського роду Рюриківичів – так далеко зайшло відчуження колишньої руської княжої «братії». Між 1324–1325 рр. в ролях галицького та волинського правителів епізодично згадуються двоє братів-князів із Силезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий стіл обійняв обраний волинськими боярами Болеслав Тройденевич – син мазовецького князя й сестри покійних Романовичів Марії Юрійовни.

Охрещений за православним обрядом під іменем Юрія, Болеслав з титулом «природженого князя і володаря Русі» [«*natus dux et dominus Russiae*»] осів у Володимирі, обравши його за свою столицю. Проте міцної опори в місцевій знаті його правління не знайшло. Князеві закидали надмірну протекцію городянам-іноземцям – чехам та німцям, потурання католицькому духовництву, що слідом за ними простувало на Русь, а також якись доклядніше невідомі утиски в правах волинської верхівки. Тож дедалі дужче міцнішала пролитовські настроєна опозиція бояр, які орієнтувалися на зятя покійного Андрія Юрійовича Любарта – сина великого князя литовського Гедиміна. Врешті 7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава було нібито отруєно, а на княжий стіл посаджено Любарта, що був охрещений під іменем Дмитрій. Реально влада Любарта-Дмит-

рія обмежувалася Волинню, а столиця містилася в Луцьку, номінально ж у його підпорядкуванні перебувала спершу й Галичина. Проте невдовзі обом половинам держави Романовичів судилося розійтися остаточно.

За деякими свідченнями (втім, доволі сумнівними), Юрій-Болеслав перед смертю визнав своїм спадкоємцем польського короля Казимира III. Так це було чи ні – але вже за кілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир оволодів Львовом, проте втримати його не зміг, наразившись на опір городян. Тож фактичним розпорядником Галичини впродовж 1340-х рр. виступав один із найближчих радників покійного Юрія-Болеслава боярин Дмитро Дедко. Під титулом «управителя, або старости Руської землі» він провадив по суті незалежну від Любарта політику, визнаючи себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів – Любарта, Казимира III й тодішнього короля Угорщини Людвіка Анжуйського (той після смерті Юрія-Болеслава заявив претензії на Русь, спираючись на прецедент згаданого вже правління в Галичі королевича Ендре Арпада). Проте дипломатичних талантів галицького самозванця вистачило ненадовго. У 1344–1345 рр. Казимир III зумів відторгнути від теренів, контрольованих Дедком, Сяноцьку землю, а в 1349 р. здійснив масштабний похід на Русь, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року волинцям вдалося відбити Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі, але в повторних війнах 1365–1366 та 1376–1377 рр. Холм і Белз було знову втрачено, тож саме такий розподіл колишнього Галицько-Волинського князівства усталився надалі між Польським королівством та Великим князівством Литовським.

Що ж до боротьби за Галичину, то вона тривала з перервами аж до 1387 року. В популярній історіографічній традиції вій-

ни «за галицьку спадщину» нерідко тлумачаться як «польсько-руські», що є очевидним непорозумінням, оскільки неабияку роль у них судилося відіграти третій – угорській – стороні. Згідно з угодою 1350 р. між Казимиром III та його племінником, угорським королем Людвіком Анжуйським (Лайошем Великим), той зобов'язувався надати дядькові збройну допомогу за умови, що «Руське королівство» на випадок його завоювання буде передане угорській короні, а Казимир III лише держатиме його довічно. Відтак, після смерті Казимира († 1370) «Руське королівство» – як окрема одиниця розлогих володінь Людвіка, що охоплювали власне Угорщину, Боснію, Сербію, Східну Болгарію, Молдову й Волощину, – підпорядковувалася то безпосередньо угорському королю, то силезькому князеві Владиславу Опольському, його племіннико-

28. Людвік Угорський (Лайош Великий). Дереворит XVI ст.

ві. Як васал Людвіка, а далі його дочки Ядвіги, Владислав правив у Галичині в 1372–1379 та повторно – у 1385–1387 рр., титулюючись «господарем і дідичем Руської землі» (з його іменем, серед іншого, пов'язана легенда про вивезення з Безла до монастиря в Ясній Горі під Ченстоховою богородичної ікони, нібито написаної євангелістом Лукою, а згодом подарованої Леву І Даниловичу візантійським імператором; найімовірніше, образ мальовано у першій чверті XIV ст., згодом Ченстоховська Богородиця стане однією з найшанованіших польських святинь, небесною Королевою Польщі).

Оскільки Казимир III не мав синів, польський трон після його смерті перейшов до Людвіка Анжуйського, племінника покійного, і впродовж 1370–1382 рр. Польське та Угорське королівства були об'єднані персональною унією під скіпетром угорського короля (в польській традиції Людвіка-Лайоша називають Людвіком Угорським). Оскільки ж і в нього не було синів, то після його смерти († 1382) на польський престол по дворічних сум'яттях було короновано 11-річну дочку Людвіка Ядвігу. Відтак, до неї – як персональний домен батька – перейшло спадком і «Руське королівство». Своєю чергою Ядвіга, помираючи († 1399), передала Галичину у власність своєму чоловікові, королю Владиславу Ягайлу, а вже той, аби прокласти дорогу до трону власним синам, відступив цей персональний домен на користь польської корони, себто держави. Варто додати, що, скориставшись сум'яттям міжкоролів'я після смерті Людвіка Анжуйського, тодішній волинський правитель Любарт Ґєдимінович спробував у 1382 р. востаннє повернути втрачені володіння, проте його похід закінчився невдачею.

Так завершився розтягнутий більш як на пів століття другий цикл воєн «за галицьку спадщину». Про несхожі долі

обох половин Галицько-Волинської держави – польської і тієї, що відійшла до Великого князівства Литовського, мова піде в наступному розділі цього нарису. Тут же варто підкреслити, що саме в ці неспокійні часи життя галичан було остаточно переорієнтоване на Захід – на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів. Зокрема, від середини XIV ст. у містах почало розповсюджуватися магдебурзьке право, занесене німецькими купцями та ремісниками; у княжих канцеляріях під впливом латинського акта оформилися канони руської ділової мови; ужиток увійшов безліч нових реалій соціального життя, нових понять та супутніх деталей побуту. Детальніше зміст і перебіг цих новацій буде розглянуто далі, а коротко можна сказати, що галицька половина держави Романовичів, зникаючи з політичної арени, залишала в спадок своїм мешканцям досить відмінну порівняно з рештою теренів Київської Русі культуру. Метафорично суть цих відмінностей можна окреслити як початок зближення русько-візантійського Сходу з латинським Заходом.

Куди «перетекла» киево-руська історія

Агонія Галицько-Волинського князівства, що розтяглася з 1340 по 1380-ті рр., завершившись розподілом держави Романовичів між сусідами – Польським королівством та Великим князівством Литовським, стала водночас і фінальним акордом кількавікової епохи, яку ми звично називаємо добою «Київської Русі». Поняття це, як відомо, умовне, бо держави з такою назвою не існувало, а саме слово «Русь» для тогочасних людей було своєрідною «надназвою» конгломерату князівств, що тяжіли до «Руської

землі» – володінь київського правителя, а водночас і гіперланду династії Рюриковичів. Київ же височів над ними завжди: адміністративно – доки зберігалася державна єдність, політично – доки київський князь іще виступав у ролі (бодай і номінального) провідника локальних княжих гілок, морально – коли політичний провід уже випав з його рук, але за київським престолом, та й за самим місцем зберігався ореол ядра, з якого «пішла Руська земля».

Упродовж XIV ст. долі князівств, що вирости з Київської держави, розійшлися остаточно. Регіональні пріоритети, які помалу усталювалися під впливом географічного сусідства, напрямів місцевих династичних пов'язань та військових союзів, обумовили появу кількох нових політичних орбіт. Відтак, своїм життям, вирішуючи власні проблеми, почала жити група північно-східних князівств – майбутньої Росії; інші завдання поставили перед князівствами північного заходу – майбутньою Білоруссю, ще інші – перед майбутньою Україною, чи власне «Руською землею», тобто Чернігово-Сіверщиною, Київщиною та Галицько-Волинським князівством.

У кожному з трьох відламів колишньої Київської держави «історична пам'ять» про Київську Русь функціонувала по-різному. Еліта білоруських князівств, яка творила свою молоду державу вкупі з сусідами-литовцями, на київську спадщину не оглядалася: оскільки місцеві князі й бояри зазвичай трималися осторонь Києва, то в строгому значенні «їхньою» вона ніколи й не була, тож не викликала ні ностальгії, ні потреби ідеологічного перетлумачення. Натомість владна верхівка Північно-Східної Русі, скинувши золотоординську зверхність і розпочавши формування централізованої держави, запотребувала ідейного обґрунтування апетитів своїх творців – енергійних кня-

зів із московської династії. Відтак, уже з середини XV ст. (на думку Ярослава Пеленського – в перебігу боротьби Москви за підкорення Новгороду Великого, а далі – у контексті суперництва з Великим князівством Литовським) тут набуває специфічної обробки парадигма, на яку спираються всі регіональні літописи, змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської. У тлумаченні московських книжників другої половини XV – початку XVI ст. ідея законного «перетікання влади» – одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах – перетворюється на знамениту формулу «Київ – Володимир-на-Клязьмі – Москва». У такий спосіб Київська держава княжої доби зливалася з Московським Великим князівством (згодом із Московським царством) у лінію неперервного державного буття, обумовленого генеалогічною спадкоємністю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха, чиею «ізвечною вotchиною» нібито був Київ. Наукова концепція «перетікання київської історії» у московську, детально опрацьована російськими істориками XIX ст., перетворилася на своєрідну аксіому, згідно з якою Київська Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ – із її давньою столицею, що була насильницьки від'єднана від спільноруського (себто російського) політичного тіла.

На теренах майбутньої України до рефлексій над витоками власної історії дійшло пізніше, ніж у Московії, аж наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. В основу власного бачення минулого тут лягла модель «перетікання історії» за схемою Київ – Галич – Литва, запропонована у виданій 1582 р. «Хроніці» Мацея Стрийковського. Київські інтелектуали 1620–1640-х, своєю чергою, доповнюють цю схему власним пунктом. У їхніх творах коло розпочинається й за-

микається Києвом – символом тягlosti й центром історичного буття Русі-України, а вся формула набуває вигляду Київ – Галич – Литва – Київ. У новітній науці російсько-український спір про «перетікання київської історії» найповніше відображено у працях Михайла Грушевського, зокрема – у його полемічно загостреній статті «Звичайна схема "руської історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.). «Звичайною схемою» учений називає аксіоматичний для тих часів погляд на історію Росії як на неперервний процес, започаткований Київською державою і продовжений у Володимиро-Суздальському, а далі Московському князівствах, тим часом як Україні та Білорусі відведено місце вторинних, пізніх суб'єктів, штучно від'єднаних від магістральної (російської) лінії розвитку. На протипагу цьому, Грушевський наполягав, аби княжа Русь, «привласнена» російською історіографією, розглядалася як інтегральний складник передусім української історії.

Спір про «перетікання київської спадщини» не завершено й донині, оскільки надто тонка грань відділяє в ньому наукову площину від площин політичних. Зокрема, психологічній інерції російського національного міту нерідко протиставляються не менш мітологізовані

українські побудови, згідно з якими всі князівства Київської держави, окрім Київського, Чернігівського та Галицько-Волинського, оголошуються непричетними до «руської» (читай – української) історії. Абсурдність цієї тези очевидна: своєрідний політичний устрій, який ставив Київ у центр «Руської землі», вивершуючи його над рештою князівств, був одночасно і стартовим майданчиком «політичних біографій» українського, білоруського та російського народів – достоту так само, як у Франкській імперії «започаткувалися» майбутні французи, німці, бельгійці і т.д. Такий погляд усуває потребу ділити «київську спадщину»: вона таки справді була спільною, бо виростала зі спільного киево-руського стовбура.

Що ж до теренів майбутньої України, то тут киево-руська доба скінчилася в жорстоких сум'яттях переділу території сильнішими сусідами. Коли через якихось два століття дійшло до потреби в «історичних спогадах», то київський і галицький відами колишньої Київської Русі зверталися до різних символів, пов'язуючи свої витоки відповідно з величними руїнами та святощами Києва або з пам'яттю про «руських королів». Оповіді про те, як поволи зближувалися ці «дві Русі», ніби заново «впізнаючи» одна одну, буде присвячено два наступні розділи.

Розділ третій

Несхожі пагони руського стовбура (кінець XIV – середина XVI століття)

У пародії на універсал гетьмана Війська Запорозького «до ляхів», що її близько 1653 р. написав якийсь козацький дотепник-писар, гетьманська титулатура звучить так:

Богдан Хмельницький, з ласки милостивого Бога король Галицький, великий князь Руський, Сіверський, Київський, Подільський, Брацлавський, Волинський, Холмський, Белзький.

Як бачимо, перелік нібито підпорядкованих гетьманові «земель» взорується не з королівської титулатури, як логічно було б очікувати, а перераховує відлами старої, княжої Русі. Але чим живилися «спогади» про цілість того, що було з'єднаним, та й то дуже умовно, лише якусь мимолітну мить історії – у Київській державі Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, вже мітичній для людей середини XVII ст.? Коли й звідки вони «дізналися», що змосковщена Чернігово-Сіверщина та віддалена від неї на тисячу верст спольщена Холмщина – це територія тієї самої людності, розсіяної фізично і так неподібної

за побутовими прикметами? І як сталося, що вони почали ототожнювати себе зі «старожитним народом руським» спільного кореня? Ці питання є складними для унаочнення. Адже українське Середньовіччя, на відміну від західноєвропейського, мало задокументоване. У розпорядженні історика – лише інформація про зовнішнє плетиво подій, які оточували людину, але майже немає відомостей про те, що сама вона при цьому думала. Щоби бодай приблизно уявити це, істориків залишається придивлятися до зовнішніх обставин життя спільнот, часткою яких була конкретна людина, отже – мала підкорятися притаманним часові та оточенню нормам поведінки, законам, формам солідарності й культурним пріоритетам, які вважалися за «нормальні» у відповідних середовищах. Тож із цієї мозаїки спробуймо в загальних рисах скласти «портрет» українців упродовж двох століть їхнього буття у двох досить неподібних державних організаціях, до яких потрапили колишні киево-руські князівства впродовж середини – другої половини XIV століття.

1. Галицька та Подільська Русь

Аж до 1430-х рр. територія колишнього Галицького князівства була персональною власністю королявського трону – як

домен спершу Казимира Великого та його онуки Ядвіґи, а далі її чоловіка та спадкоємця, короля Владислава Ягайла. Той,

29. Герби Бельзького, Руського та Подільського воєводств

щоправда, Єдинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських теренів із доменіяльного підпорядкування на загальний статус, урівняний із рештою земель Польського королівства, проте остаточно це завершив уже його син, король Владислав III, у 1434 р., коли згаданий привілей набув реальної чинності як для Галичини, так і для Західного Поділля. Згідно з ним, на території колишнього князівства створювалося Руське воєводство з землями Львівською, Перемиською, Сяноцькою, Галицькою та Холмською, а також Подільське воєводство з центром у Кам'янці-Подільському. У 1462 р. норми Єдинського привілею було поширено на приєднане від Мазовії Бельзьке князівство – віднині однойменне воєводство.

Доти на руських землях іще зберігалися суттєві відмінності, що нагадували про форми суспільного побуту княжої доби (згодом період до 1434–1435 рр. окреслювали як *tempus juris Ruthenicalis*, тобто «час руського права»). І якщо польська шляхта вже в останній третині XIV ст. домоглася від королівської влади визнання повного права власності на свої маєтки – із супутнім розповсюдженням локального шляхетського самоврядування й виборного судочинства, то «бояри-

рицарі» Русі вважалися й надалі особистими «слугами» короля. Це накладало на їхнє землеволодіння суттєві обмеження. Зокрема, під загрозою конфіскації маєтку вони були зобов'язані мешкати у власних селах, особисто виконуючи кінну службу на виклик короля, а коли маєток був більшим – ще й виставляючи на кожний військовий похід певне число озброєних вояків. Бояри не мали права без дозволу короля чи його намісників продавати й дарувати свою землю. На них було покладено роботи з ремонту й укріплення замків та направи мостів, а подеколи – сплату певних натуральних податків, як-от «вівсяної данини» збіжжям. Місцевий боярсько-рицарський люд, на відміну від самоврядної польської шляхти, підлягав судовій юрисдикції королівських намісників – каштелянів, тобто управителів більших оборонних замків у Перемишлі, Галичі, Сяноку, Холмі. Керувати збройними загонами дрібніших адміністративно-звичаєвих округів – волостей – мали місцеві «городові воєводи», що підлягали згаданим каштелянам (уважають, що така сітка підпорядкувань була спадком давньоруських часів, де функції городових воєвод виконували тисяцькі, підпорядковані князеві-правителю). Врешті, верховні владні та судові функції до 1434 р. повністю належали генеральному руському (львівсь-

кому) старості. Загалом же названі форми залежності тутешніх бояр від короля пояснюють не лише специфікою влади над територією, здобутою «правом меча», але й не меншою мірою – консервацією місцевих порядків.

Зміни в етнічному складі мешканців упродовж XV століття

Уже наприкінці XIV ст. починають окреслюватися певні ознаки зближення галицько-руської боярської спільноти з Польським королівством, немовби підсумовані Єдлинським привілеєм. Суттєву роль у цьому судилося відіграти демографічному факторові. Багатолітні війни в самій Галичині, помножені набігами Ногайської Орди, що саме тоді утвердилася в межиріччі Дніпра та Дністра, спустошили багато ще недавно загосподарованих обшарів. «Брак людности», «спустошене село», «запустила місцевість», «покинута пустош» – ось характерні вислови з документів кінця XIV – початку XV ст., що стосуються тутешніх територій. З іншого боку, відіграючи для Польщі роль порубіжного щита, Русь потребувала потужних збройних сил, здатних відбити напади ззовні. Відтак з ініціативи королівського двору ці родючі землі, що вимагали рук, однаково вправних у поводженні і з мечем, і з плугом, починають роздавати в ленне володіння (тобто з умовою виконання спадкової військової служби) дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Силезії тощо. Водночас на ленних маєтках осідають вояки-ветерани найманих королівських загонів – німці, чехи, угорці, румуни. Селян-підданих хронічно не вистачало, і перед ридарем, який отримував землю, ставили завдання «скликати людей, звідки зможе». Тому разом зі шляхтою на Русь проливав і селянський іншоетнічний елемент,

приваблений поселенськими пільгами. Слідом за цією своєрідною «військовою колонізацією», яка мусила забезпечити самооборону краю, просувався торговельно-ремісничий люд – поляки, німці, євреї. Відтак уже в першій чверті XV ст. серед міських жителів Сянока було близько 30% німців, Львова – понад 70%. Перші згадки про євреїв у Львові датовані 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. і т.д. (за даними 1500 р., вони мешкали у 18 містах Руського воєводства, а відповідні назви вулиць та майданів свідчать, що єврейські громади були чималими). Проте найчисельнішу групу прибульців, поза сумнівом, складали поляки – і серед шляхти, і в містах (наприклад, у Белзькому воєводстві, за підрахунками Анджея Янечка, у другій половині XVI ст. серед землевласницького загалу лишалось тільки 15% руських шляхетських родин).

Інтенсивний переселенський рух поволі змінював склад населення Русі, а що в строкатій різноетнічній масі переважав польський елемент, то прибульці, міняючи мову та конфесію, розчинялися не в руському, а в польському субстраті. Ця стихійна колонізація відбулася однаково як на місцевому боярстві, так і на горіднях більших міст.

Від бояр і дружинників до шляхти-русинів «польської нації»

Прискоренню колонізаційних процесів серед руського боярства сприяв збіг його життєвих інтересів з інтересами прийдешнього рицарства, яке прагнуло урівняти статус своєї нової батьківщини з внутрішніми регіонами королівства, тобто поширити на Русь права та привілеї, здобуті польською шляхтою. Переломною точкою тут можна вважати Єдлинський привілей 1434 р., яким урівняно статус

30. Герб «Корчак» Дмитра з Горая

Галицької Русі зі статусом решти воєводства Польщі. Тож уже в 1436–1437 рр. русини й поляки організують першу спільну конфедерацію* шляхти Львівської, Галицької, Перемиської та інших руських земель, що вимагала послідовного реформування соціальних практик у дусі свобод, обіцяних Єдинським привілеєм. Відтак, у відповідності з буквою Єдинського акту, місцеве рицарство було звільнене від повинностей та різноманітних служб і отримало всі прерогативи, притаманні польській шляхті. Зокрема, воно звільнялося від підпорядкування каштелянам, віднині формуючи органи локального самоврядування й су-

дочинства та вирішуючи проблеми життя своєї землі на регулярних шляхетських з'їздах – сеймиках. Водночас денонсувалися всі повинності, накладені на галицьких бояр як «слуг» короля. Відтепер бояри, як і польська шляхта, не підлягали жодним обов'язкам щодо королівського трону, окрім сплати двох грошів щорічно від лану селянина-підданого. У шляхтича не можна було сконфіскувати маєтку, особа його вважалася недоторканною без судового вироку; шляхтичеві належало право суду над власними підданими, а його слово прирівнювалося до юридичного доказу. Невдовзі, у 1454 р., було проголошено Нешавський привілей, яким король обіцяв не скликати «посполитих рушень», тобто шляхетського ополчення, без згоди сейму, а сеймова конституція 1505 р. «Nihil novi» [«Нічого нового»] завершила оформлення устрою «шляхетської демократії», постановивши, що надалі жодного нового закону не буде ухвалено без згоди Посольської ізби – нижньої палати сейму, складеної з послів локальних сеймиків.

У перемінах, які простували за реформою 1430-х, руський загал не ставив перед собою окремої від земляків-нерусинів мети. Це й не дивно: адже від давніх бояр-панів, що колись потрясали Галицько-Волинською державою, мало хто залишився. Одні вигасли, інші, активно задіяні у війнах із польським та угорським королем, після поразки виємігрували на Волинь (багатьох колишніх галичан та їхніх синів і онуків бачимо в оточенні князя Свядригайла, про якого мова піде далі). Ще інші, не менш впливові й заможні, легко влилися в середовище польської знаті й посіли «з руки короля» важливі адміністративні уряди на руських теренах. За яскравий приклад тут може послужити рід Дмитра з Горая, імовірно – сина галицького городового воєводи 1353–1358 рр. Ходка Івановича Жа-

* Конфедераціями (від лат. confederatio – союз, об'єднання) називалися проголошені шляхтою легальні тимчасові союзи для досягнення певної мети, у тому числі збройним шляхом, коли інші засоби вважалися вичерпаними.

би з Княгинич. Дмитро, як і його батько, дядьки та брати, вже в 1352 р. став на сторону Казимира III, швидко проклавши собі дорогу до королівського двору: з 1364 р. він обіймав уряд королівського підскарбія, а з 1388 р., вже за короля Владислава Ягайла, – маршалка [розпорядника] двору. Від 1386 р. і до смерті († 1400) вельможний русин постійно перебував при особі короля, здійснивши низку важливих політичних акцій; наприкінці життя завдяки королівським пожалуванням володів чотирма містами, двома замками і 80 селами. Його дружиною стала Беата з Божидара – онука могутнього краківського воєводи Мстигнева. Завдяки родинним зв'язкам, які приніс цей шлюб, Дмитро ввійшов до кола найвищої владної еліти тих часів. То ж не дивно, що його дочка Анна, Катажина та Ельжбета повиходили за представників наймогутніших придворних родин польської аристократії – Анджея Тенчинського, Добеслава з Сєнна та Доброгоста з Шамотул.

Руська верхівка менш помітного калібру призвичаювалася до нових порядків у схожій спосіб, хоча й на нижчих соціальних щаблях. Упродовж XV ст. її представники поволі щезають із політичних видноколів Русі. Одні вигасають фізично, як Болестрашицькі, Бибельські, Галки, Дворсковичі, Дядьковичі, Задеревецькі, Ловвичі, Мошончичі, Преслужичі, Слонечковичі, Тептюковичі. Інші вступають у родинні зв'язки з новим колом рівних собі – заможим місцевим панством неруського походження, і вже в наступному поколінні це зазвичай тягло за собою зміну віровизнання на католицьке і поступове спольщення, як сталося з Ваповськими, Волчковичами (Ходоровськими), Дідушицькими, Дроголюбськими, Дершняками, Кірдеями, Лагодовськими, Порохницькими, Чурилами тощо. На початку XVII ст. Ян Порох-

ницький [Прухницький], львівський архієпископ і нащадок одного з таких родів, дещо наївно описує ці зміни так:

Як траплялося, що була панна-одиначка з мастністю або багата вдова, то королі послали на Русь своїх поляків-шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женяться, наповнили Русь і запровадили правовірну католицьку римську віру...
(Переклад Михайла Грушевського.)

Зрозуміло, все відбувалося не так просто. Радше доводиться говорити про соціальну престижність принесеного на Русь католицизму. Можливо також, що релігійна переорієнтація руської знаті розпочалася не у XV ст., а раніше, і нова політична ситуація просто прискорила доти спорадичні релігійні конверсії. Наприклад, рід уже згаданого Дмитра з Горая був, схоже, здавна католицьким: зведений брат Дмитра Бенько з Жабокрук, перемиський, сяноцький, галицький і снятинський староста, у 1402 р. збудував каплицю і подарував Львівському домініканському монастиреві своє село Зарудці; 1409–1410 роками датуються його фундаційні акти про створення і матеріальне забезпечення католицьких парафій у Гумнісках та Дроздовичах на Львівщині. Іншим прикладом може бути свояк Дмитра з Горая Васько Волчкович, який іще перед 1394 р. заповів Львівському францисканському монастиреві село Ганничів.

На відміну від знаті, дрібний збройний люд, якому пощастило підтвердити свої майнові права й вибороти шляхетський статус, звичайно зберігав віру предків. Ось, для прикладу, відомі з пізнішої історії України прізвища цієї численної та розгалуженої шляхетської дрібноти, яка заселяла карпатські підгір'я: Березовські, Борецькі, Боярські, Братковські, Височанські (Височани), Вітвицькі, Гошовські, Грабовецькі, Добрянські, Драгомирецькі,

31. Герб «Сас» багатьох родин руської галицької шляхти

Желіборські, Кальнофойські, Княгиницькі, Копистенські, Креховецькі, Крушельницькі, Кульчицькі, Лозинські, Монастирські, Попелі, Рудницькі, Струтинські, Терлецькі, Чайковські, Шумлянські тощо. Про чисельність родинних кланів такої шляхти дають уявлення військові реєстри («пописи») першої половини – середини XVII століття. Наприклад, на пописі Львівської землі 1621 р. серед 628 шляхтичів, унесених до реєстру, нараховувалося 43 Чайковських, 34 Гошовських, 40 Вітвицьких; на пописі Перемиської землі 1648 р. на загальне число близько однієї тисячі шляхтичів припадало 70 Яворських, 46 Кульчицьких та ін.

Малозаможність не дозволяла цим людям пробитися до виборних постів у шляхетських самоврядних органах, що давало би доступ до важелів впливу й забезпечило лідерство у місцевому житті. Однак, попри незначну суспільну вагу,

православна шляхта залишалася тим поживним середовищем, яке консервувало свою «руськість» на рівні, вищому за етнічний. Запорукою цього служило усвідомлення потенційних можливостей, притаманних представникам упривілейованого стану. А головною «школою» політичної поведінки для руської шляхти стало парламентарне життя Польського королівства.

Між серединою XV – серединою XVI ст. на обширі колишньої Галицької Русі усталилося чотири сеймики, послі яких представляли інтереси місцевої шляхти на загальнодержавних сеймах: Руського воєводства – у Судовій Вишні та окремо для Холмської землі у Холмі (з 1563 р. оформився також окремий сеймик Галицької землі, який збирався у Тереволі); Белзького воєводства – у Белзі; Подільського – у Кам'янці-Подільському. Парламентарна практика, що привчала зіставляти аргументи й контраргументи, виявилася доброю школою політичних навичок. Навіть небагатий і не вельми освічений шляхтич як власник виборчого голосу при звичався до сфери «політичного» завдяки участі в сеймиках, де його красномовніші та впливовіше колеги обговорювали проблеми державного устрою, політики, права.

Сама процедура сеймикування, що передбачала, серед іншого, складення «інструкцій» новообраним послам на сейм для обґрунтування тих чи тих локальних вимог, породжувала відчуття колективної причетності до життя своєї «землі» й формувала територіальний патріотизм активного громадянина. Обстоювання ж регіональних інтересів на загальнодержавних («вальних») сеймах нівелювало етнічну та конфесійну неоднорідність послів руських земель (наприклад, сеймові щоденники називають послів Руського, Белзького та Подільського воєводств – як поляків, так і українців – «русинами»).

Відак не дивно, що вже в першій третині XVI ст. фіксуються прояви ідентичності «територіальних русинів» – людей як руського, так і польського чи німецького походження, в чій свідомості перепліталися щира любов до Русі як «малої батьківщини» з лояльністю стосовно «політичної батьківщини» – Польського королівства.

З іншого боку, універсальні для всіх регіонів держави станові привілеї та монополія шляхти на політичне життя, і то майже в однакових організаційних формах, спонукали кожного шляхтича усвідомлювати свою приналежність до «польської політичної нації». Тож паралельно з ідентичністю «територіальних русинів» формується її, сказати б, політизованіший аналог – ментальний стереотип шляхтича «руського племені польської нації» [*gente Ruthenus, natione Polonus*]. Етнічна й територіальна тожність тут, як бачимо, доповнюється акцентом на приналежності до «польської нації», тобто до «народу-шляхти» всього королівства.

Наведене вище окреслення пов'язують з іменем найвідомішого галицького публіциста XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566), шляхтича з мішаної католицько-православної родини з під Перемишля, вихованця університетів Кракова, Відня, Вітенберга, Падуї та Болоньї, багаторічного мешканця Венеції, Лейдена та Рима, врешті – палкого речника ідеї «золотих вольностей» шляхти. У трактаті Оріховського «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави» (1564) можемо побачити напрочуд яскравий образ «поляка», себто шляхтича Польського королівства, який пишається своєю значущістю:

Дивіться на гордого вольністю і святою свободою на світі поляка: знамениті шати носить поляк, тобто має однакові зі своїм королем вольності. До того ж носить поляк чудовий золотий перстень, тобто шляхетство, завдяки яко-

му найвищий є рівний у Польщі нижчому. ... Як такий, поляк завжди веселий у своєму Королівстві, співає, танцює вільно, не маючи на собі жодного невільничого обов'язку, не будучи зобов'язаним королеві, панові своєму, нічого іншого, як тільки таке: титул на позові*, два гроші з лану і посполиту війну.

(Тут і далі переклад Володимира Литвинова.)

Тріумфальне утвердження шляхетських вольностей підштовхнуло до появи надетнічної та надконфесійної ідеології «народу-шляхти». В її основу лягли: а) постулат про рівність «братії шляхетської», без характерного для Західної Європи поділу упривілейованого стану на титуловану аристократію та нижчі групи; б) переконаність у тому, що шляхту й простолюд розділяє неподоланна прірва «інакшої крові». Найвиразнішим проявом останнього стала вперше сформульована десь у середині XVI ст. сарматська етногенетична легенда, за якою біблійний родовід шляхти та плебей виводився від різних синів прабатька Ноя: простолюдинів від Хама, а шляхтичів від Яфета. По довгих мандрівках одні з Яфетових нащадків, «войовничі сармати», буцімто осіли в підкорених ними землях Польщі та Русі, започаткувавши шляхетський «народ». Для нас чи не найважливішою деталлю у цій легенді є те, що «сармати» тлумачилися як «народ» двох колін – польського та руського: шляхтичі-русини ідентифікували себе з «сарматським племенем роксоланів» (саме звідси бере початок називання Русі Роксоланією), тобто були рівноправним спадкоємцем «сарматської спадщини».

На інтегрованість шляхти руських воеводств до політичного життя держави

* Символічна участь володаря у судовому процесі передавалася у той спосіб, що від його імені писали позови до суду й вихолошували вирoki.

вказує, серед іншого, й активна участь у таких потужних шляхетських рухах 1540–60-х рр., як боротьба за послаблення позицій Католицької Церкви і за так звану екзекуцію прав, тобто повернення до державного фонду маєтків, переданих королями в заставу магнатам, а фактично використовуваних як спадкова власність. Ішлося, власне, про утвердження сеймового контролю над органами управління, а в основі шляхетських вимог лежала ідея вищості громадського блага супроти приватних інтересів. Це обґрунтовувалося у численних публіцистичних трактатах, присвячених міркуванням про способи «направи» нібито «зіпсованого» державного організму. Серед найпомітніших шляхетських ідеологів XVI ст. бачимо й двох мешканців Русі – вже згаданого Станіслава Оріховського-Роксолана та Миколая Рея (1505–1569). Знаменитий поет і публіцист, інколи званий «батьком польської літератури», Рей народився у містечку Журавні під Галичем, походячи, як і Оріховський, із мішаної родини; довго мешкав на Холмщині та в Галицькій землі, у с. Темерівцях. У багатьох творах, виданих ще за його життя, Рей закликає читача-шляхтича стояти на активній громадянській позиції, пильнувати своїх прав та обов'язків, дбати про громадське благо.

Виразніші «руські» акценти знаходимо у Станіслава Оріховського, особливо в творах «Вірний підданий» і «Турецькі справи» (1544). Регіональний патріотизм автора, зокрема, відлунює у закликах оборонити Русь від сусідських нападів. Наставляючи короля на добре правління, він навіть радить йому оселитися в Русі, бо саме тут – справжя «гімназія мужності»:

Прийди в цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скитів [татар. – Н.Я.], волюхів, турків. Отож доведи тут, у Русі

(а не у Вільні чи Кракові), що можна покладатися на твою доблесть.

Підсумовуючи, належить ствердити, що участь у публічному житті вперше розширила світоглядні горизонти руської шляхти, ба – просто привчила до лексички ідеологічних мотивацій. Тож доволі впевнено можна припускати, що не лише такі інтелектуальні зірки, як Оріховський чи Рей, але й пересічний шляхтич-русин середини – другої половини XVI ст. вже загалом вільно орієнтувався у тому колі політичних абстракцій, що становили спільну для шляхти всього Польського королівства систему вартостей: благо вітчизни й активна громадянська позиція, гарантована законом свобода особи, право на вільне висловлення думки. Коштом же, який довелося за це заплатити, стала дедалі потужніша полонізація освіти й писемної культури. Втім, повсякденного побуту руської шляхти, зокрема: якою мовою вона говорила вдома, а не на сеймиках та сеймах? чи дотримувалася місцевих «руських» обрядів, звичаїв та забобонів? – до сьогодні ще не вивчено. Пізніші події кінця XVI – початку XVII ст., коли саме шляхта Галицької Русі очолила стрімке оновлення руського світу, ставлять всеохопність її полонізації під великий сумнів.

Православна та Римо-Католицька Церкви: перші досвіди співжиття

Історія церковного життя України-Русі – так само, як і соціальний побут шляхти, – від кінця XIV ст. набуває інакших обрисів, ніж у киево-руські часи. Тоді Церква під опікою княжої влади займала природне для себе місце стимулятора духовного життя людини, тепер же, коли вона перетворилася з панівної на Церкву релігійної меншини, церковні справи ста-

ли, за влучним висловом Михайла Грушевського,

тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть суспільні змагання українсько-руської народності... в основі речі зовсім далекі від чисто церковних інтересів.

Церква – синонім руської ідентичності, Церква – символ пробудженої політичної свідомості, Церква – ідейний лідер руської спільноти... Такі завдання щабель за щаблем поставатимуть перед Церквою впродовж XV–XVII століть. Інституція, за своєю природою консервативна й малорухлива, Церква, як ми побачимо далі, не завжди встигала реагувати на вимоги часу адекватно, подеколи тільки «наздоганяючи» зміни в житті своєї пастви, і в цих коливаннях викликів/відповіді бачиться визначальна лінія церковної історії тих часів. Щабель перший, найспокійніший, коли від Церкви не вимагалося більшого, ніж проста консервація тих самих форм, що й за давнини, припадає на XV – першу половину XVI століття. Цьому надзавданню були підпорядковані й конкретні дії, спрямовані на те, аби зберегти непорушність давніх церковних структур.

Невдовзі після анексії руських земель король Казимир III (безумовно, у порозумінні з церковними верхами Галицької Русі) звернувся у 1370 р. до константинопольського патріярха з проханням поновити Галицьку митрополію, що з перервами існувала між 1302–1347 р., аж доки її не було скасовано ухвалою патріяршого собору. Король писав:

Вся земля тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий по всіх краях яко митрополія і митрополічий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословенням Вашим був Нифонт, другим митрополитом Петро, третім митрополитом Гавриїл, четвертим митрополитом Тео-

дор; всі вони були на Галицькім столі. Князя руські були нашими свояками, але ці руські князі погинули, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріярх Вселенського Собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої... з нашими князями й боярами собі вбирали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: прийдеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону.

(Переклад Михайла Грушевського.)

У ситуації з поставленням галицького митрополита можемо вперше зауважити ту двоїстість розв'язання руської конфесійної проблеми, яка надалі характеризуватиме польську політику впродовж кількох століть, а саме: розбіжність позицій, декларованих королівським двором та світською правлячою елітою, з позицією найвищого католицького духовництва і Папського престолу. Там наприкінці XIV ст. руське церковне питання сприймали як украй просто. Вважалося, що досить на єпископські катедри, обійняті «схизматиками», посадити католицьких ієрархів, і це автоматично латинізує край. Казимир III, обережний та реалістичний політик, фактично діяв усупереч волі папи, добиваючись відновлення Галицької православної митрополії.

У травні 1371 р. на неї було висвячено запропонованого Казимиром III галицького владика Антонія. Окрім Галицької, його владі підпорядковувалися давні руські єпархії – Перемиська, Холмська, Володимирська, Луцька і Турівська. Проте цей організаційний варіант проіснував недовго: Галицька митрополія припинила існування вже у 1390-х рр. під тиском київського митрополита Кипріяна, про якого мова піде далі. Дещо пізніше усталилося правило, за яким титул галицько-

го митрополита ввійшов до повної титулатури київського архієпископа – «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». Тим часом вірні колишньої Галицької митрополії опинилися у доволі занедбаному стані, спершу підлягаючи намісникові київського митрополита (який у Галичині не мешкав), а з початку XVI ст. – юрисдикції львівського католицького архієпископа як очільника християнської спільноти регіону, що рано чи пізно мало призвести до конфліктів. Одним із них стала гостра суперечка середини – другої половини 1530-х рр. між архієпископом і руським загалом довкола кандидатури єпархіального намісника. На цей пост претендувало одразу троє: архієпископський ставленик Яцько Сикора, якийсь невідомий на ім'я «піп гошівський», кандидат митрополита, і обранець громади «земель руських і подільських, усіх Закону грецького» Макарій Тучапський. Упродовж 1536–1539 рр. справа точилася в сеймових судах і кулуарах королівського двору, відлунюючи загостренням становища на Русі, а руська шляхта навіть зорганізувала збройну охорону Тучапського, побоюючись, як тоді писали, «аби арцибіскуп або котрий лядський пан єго не догонил, а не казал єго збити».

Врешті, після втручання короля й королеви, всупереч опору клерикальних кіл, спір вирішився на користь Тучапського, висвяченого на галицьке владцтво. Повторні зіткнення православних із львівським архієпископом в аналогічній ситуації траплялися й після смерті владики Макарія, під час номінації двох його наступників – Арсенія і Гедеона Балабанів. Перипетії боротьби за номінацію добре ілюструють розходження тверезого підходу до проблеми, продемонстрованого на королівському дворі й у сеймі, із затягим ригоризмом католицьких ієрархів, готових максимально загострити стано-

вище, аби досягти бажаного. Показовою, зокрема, виглядає реакція львівського архієпископа на звістку 1538 р. про надані Зигмунтом I Старим привілеї Тучапському: «Я цього не лишу, доки живу. Русь мені підвладна, король не міг видати такого привілею без мене».

Відлуння прихованої опозиції польських королів Папському престолові спостерігаємо і при запровадженні католицьких церковних структур на Русі. Після смерті Казимира III († 1370) Курія знову зажадала усунути «схизматиків» із владичих катедр і замінити їх католиками. Тогочасні правителі Русі Людвік Анжуйський та його намісник Владислав Опольський реалізували іншу, реалістичнішу модель, протегуючи створенню католицьких катедр, паралельних православним. Скажімо, коли 1375 р. було видано буллу папи Григорія XI «*Debitum pastoralis officii*» [Обов'язок пастирського служіння], що проголошувала Галич, Перемишль, Володимир і Холм катедральними містами, де належить усунути від богослужіння «схизматиків», Владислав Опольський надав Галицькій католицькій єпископії кам'яницю у Львові й низку маєтків на утримання, фактично санкціонувавши її співіснування поряд із православною. У такий же спосіб стала реально діяти Перемиська католицька катедр, а Холмська усталилася з 1417 р., за матеріальної підтримки короля Владислава Ягайла. Отож, завдяки діям світських правителів католицькі церковні структури були запроваджені не замість руських, а поряд із ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя.

На користь того, що королі та світська правляча еліта сприймали Руську Церкву без конфесійних упереджень, свідчить також низка привілеїв, виданих їй упродовж XV ст., як, наприклад, імунітетні листи 1407 і 1469 рр. Перемиській вла-

32. Церква XV ст.
у селі Сутківцях
на Поділлі.
Сучасне фото

дичій катедрі, привілей Владислава III 1443 р. на урівняння в правах руського і польського духовництва, привілей 1539 р. галицькому владіці на право юрисдикції над усіма приходами й монастирями єпархії тощо.

Однак у щоденній практиці взаємини обох конфесій склалися не так безхмарно, як у королівських деклараціях. Зокрема, постійно напруженими залишалися стосунки православних і католиків у великих містах із чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влада тим самим ставила Православну Церкву в нерівноправне становище з Католицькою. До падіння загального престижу «грецької віри» вело й те, що серед її прихожан усе меншало й меншало заможного панства, не кажучи вже про аристократів. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських та руських парафій. Пани-католики (у тому числі родовиті русини) з ревністю оздоблювали й забезпечували костьоли, на що не могли спромогтися малозаможні православ-

ні шляхтичі. І хоча руських храмів у цілому й надалі було непорівнянно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на немаєтність своїх прихожан, безумовно поступалися католицьким. Як панівна, Католицька Церква мала також суттєву матеріальну підтримку від коронованих осіб. При цьому протекційні привілеї та дарчі акти часто носили не тільки душеспасенний, але й антиправославний підтекст. Це добре видно, наприклад, із мотивації привілею Владислава Ягайла 1430 р. на урівняння прав Львівської архієпископії з правами Гнезненської катедрі: як зазначено в документі, Церква у Львові зазнає особливих труднощів, бо діє «поміж схизматиків».

Водночас на стихійному рівні, можливо – навіть усупереч бажанню архіпастирів обох Церков, з'являються перші ознаки зближення латинського та руського церковних світів, зрештою, неунікає за умов близького сусідства. Характерним прикладом контактів на духовній ниві можна вважати друкування у Кракові, близько 1491 р., перших церковно-

33. Благовіщення. Фрагмент фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні

слов'янських книг, що стало наслідком співпраці Перемиської руської катедрі з друкарем-католиком, німцем Швайпольтом Фіолем. Ще на зламі XII–XIII ст. в галицьку церковну архітектуру проникають романська будівельна техніка й елементи декору, характерні для католицьких храмів Чехії та Польщі, а з XV ст. поширюється готична стилізація руських архітектурних форм. З іншого боку, в Польщі у XIV–XV ст. існував великий попит на «грецьке малювання» майстрів-іконописців із Русі. Збережені донині фрескові розписи Віслицької колегіати (1397–1400), Троїцької каплиці в Люблінському замку (1418), Сандомирського кафедрального костюлу (1430), каплиці Св. Хреста, прибудованої до кафедрального собору Вавельського замку в Кракові (1470), поєднували візантійський іконографічний канон із готичними інтер'єрами споруд. Окрім їхньої суто мистецької вартости, промовистою деталлю є те, що замовником розписів у Любліні був король Владислав Ягайло, а каплицю Св. Хреста на Вавелі збудовано й оздоблено згідно з

волею короля Казимира IV як його майбутню усипальницю. Вже від кінця XV ст. однією з головних святинь Польщі, об'єктом паломництва та поклоніння став чудотворний образ Богородиці-Одигітрії східного іконопису – Ченстоховська Матір Божа, яка й донині вшановується як небесна покровителька польського народу. Можна припускати, що ці паростки стихійного зближення проектувалися і на релігійне світовідчуття, відбиваючи важко вловлювані, але неминучі процеси зближення візантійської та латинської культурних орбіт, які силою обставин наклалися на один територіальний обшир.

Конфесійна й етнічна строкатість міст. Міські «нації»

Подем дослівно щоденних контактів різних культурних світів стало багатомовне й багатоетнічне галицьке місто. Перші допливи чужоземного елемента фіксуються тут, як уже згадувалося, ще з XIII століття. У XV ст., внаслідок демографічних змін, про які йшлося вище, у найбільших містах Русі, Львові й Перемишлі, руське населення взагалі стає меншістю, хоча в малих містах основною масою населення й надалі були русини.

Першу скрипку серед колоністів грали німці: наприклад, у Львові в першій чверті XV ст. вони становили до 70% мешканців. На другу половину цього ж століття їх позірно меншає – до 30%, на початку XVI ст. – до 14%, а на середину XVI ст. – до 8%. Це, проте, не означало, що вони повиїжджали. Просто завдяки спільній релігії та мішаним шлюбом німці як християни-католики розчинялися у польській спільноті, а точніше – спільноті асимільованих німців, яка, за підрахунками Мирона Капрала, ще й наприкінці XVI ст. складала понад 60% жителів

34. Фрагмент сторінки вірменського рукописного Євангелія 1639 р.

Львова; сліди їхньої німецької ідентичності простежуються навіть пізніше – наприклад, у збереженні німецької мови проповідування в одному з львівських костьолів. Саме німці витворили першу маґдебурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій міській книзі 1382–1389 років. Упродовж XV – на початку XVI ст. саме з німецького середовища виокремлюється міський патриціат – родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Гернігів, Гольдбергів, Зинрихів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раннерів, Смелдфельдів, Темплів, Фридрихів, Чорнбергів, Шелерів, Штейнкелерів, Штехерів, Шротів та ін. Дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширенням серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич (наприклад, саме так, придбавши під Львовом село Малі Винники, стали Винницькими Штехери).

Другу за фінансовою впливовістю етнічну групу складали вірмени. Їхню появу у Львові історики відносять іще на час заснування міста, тобто на середину XIII століття. Наприкінці 1350-х рр. вірменська громада розпочала будівництво влас-

ного храму – зореженої до сьогодні церкви Успіння Богородиці, а 1361 р. католикос висвятив львівського вірменського єпископа Кіркора на архієпископа трьох парафій – Львова, Володимира-Волинського та Луцька. З кінця XIV ст. фіксується також торговельна активізація львівських вірмен, опосередковано засвідчуючи піднесення торгово-посередницької ролі Львова, котрий, поряд із Венецією та Амстердамом, перетворився на один із трьох головних вірменських центрів Європи. У «найблагодослівнішій і велично ушлявленої матері міст, що її охороняє Бог», як пишномовно називають Львів тогочасні вірменські джерела, вірмени заселяли окремий квартал, де мешкало понад 60 родин (пізніше, в першій половині XVI ст., згідно з підрахунками Мирона Капраля, у Львові проживало 790 вірмен). Як добрі ювеліри, вони відігравали найпомітнішу роль у роботі Львівського монетного двору, що функціонував від середини XIV ст. до 1414 року. На вірменську купецьку групу припадала також основна питома вага торгівлі зі Сходом, оскільки вірмени знали східні мови й звичаї та мали широкі знайомства у східних містах.

Львівські вірмени спершу підлягали присудові власного старшого, але з 1469 р.

35. Львівські євреї.
Аматорський малюнок XVII ст.

його компетенцію було передано загальноміським органам, хоча фінансові, кримінальні та цивільні справи поміж самими вірменами регулювалися на підставі так званого Вірменського Статуту – кодексу законів, що спирався на вірменський Судебник XII – початку XIII ст. (у 1519 р. змодифіковану версію Судебника було перекладено по-латині й затверджено спеціальним королівським привілеєм). Урешті, з 1444 р. у Львові також діяв очолюваний єпископом Вірменський духовний суд, який розглядав шлюбні та церковні конфлікти. Ці особливості внутрішнього життя «вірменська нація» Львова зберігала аж до розчинення вірмен у польському середовищі міста, умовно датованого XVIII століттям.

Ще більша за чисельністю вірменська колонія існувала з кінця XIV ст. у Кам'янці-Подільському, складаючи окрему міську громаду («націю»), чії самоврядні права було юридично закріплено королівським привілеєм 1496 року. За пізнішими, останньої чверті XVI ст., даними, тут жило до 300 вірменських родин, яким належала третина міста – з власною ратушею, ринком, храмами, крамницями. Менші вірменські осередки фіксуються в Галичі, Снятині, Язлівці, Бродах, Ярославі, Белзі, Жовкві тощо. Про активне духовне життя вірменських громад, оселених на Русі й Поділлі, свідчать численні григоріянські храми (серед них – така перлина вір-

менської середньовічної архітектури, як уже згаданий храм Успіння Богородиці у Львові). При храмах діяли приходські школи, а у Львові у 1520–1530-х рр. було складено дві вірменські хроніки з інформацією про місцеві події, починаючи від середини XIV століття.

Окремі міські спільноти утворювали євреї. Від часів Казимира III, згідно з привілеями 1364 і 1367 рр., вони користувалися протекцією королівського двору, зацікавленого в припливі до країни грошовитих людей, котрі, як львівський лихвар кінця XIV – початку XV ст. Волчко, нерідко виступали в ролі головних кредиторів самих королів. Як нехристияни, євреї не могли бути прийнятими до «міського права», тому підпорядковувалися королівській адміністрації і, взагалі, вважались «людьми короля». Оскільки в більшості міст їм забороняли займатися ремеслами, а почасті й торгівлею, у руках євреїв зосередилося лихварство і накопилися чималі капітали, що підштовхувало грошовий обіг. У Львові, наприклад, завдяки єврейській ініціативності вже на зламі XIV–XV ст. існували розвинуті кредитні відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, у тому числі у сфері комерційного кредиту – між місцевими та іноземними купцями.

Поворотним в історії єврейського розселення став кінець XV ст., коли євреїв було вигнано з Іспанії, Португалії, Штирії, більшості німецьких земель, а також почалися переслідування в Чехії та Угорщині. Відтак, центр культурного й економічного життя єврейства переміщається на схід – у Польське королівство та Велике князівство Литовське. Зокрема, у першій половині XVI ст., за підрахунками Мирона Капраля, євреї склали 8% львівських мешканців, а за даними 1570-х рр. їх нараховувалося у місті близько 1,5 тис. осіб. Єврейські громади Кракова, Познані, Львова, Любліна вважались найбіль-

шими в Європі після Венеції, а всього в Речі Посполитій на кінець XVI ст. проживало від 100 до 120 тис. євреїв. У Кракові вже на початку цього століття з'явився перший центр талмудичної вчености, заснований рабином Яаковом Полаком, куди з'їжджалися юнаки з різних країн. Зокрема, зі школою Полака був пов'язаний відомий учений Моше Ісерлес, коментатор і доповнювач зводу єврейського релігійного та цивільного права «Шулхан арух» [«Накритий стіл»], який уперше вийшов друком у Кракові в 1578 р. Серед іншого, «Шулхан арух» зобов'язував:

Кожний батько повинен навчати свого сина Торі... Якщо батько не наймає вчителя для свого сина, то його примушують до цього... Початкові школи повинні бути в кожному місті, а якщо їх десь немає, то мешканців цього міста піддають херему [відлученню], аж доки вони не запросять учителів.

Мережа єврейського шкільництва була й справді дуже розвинута. Поряд із початковими школами грамоти – хедерами, існували школи вищого типу – ієшиви, де вивчалися коментарі до Талмуду та зводи законів; у великих містах, зокрема у Львові, бувало по дві-три ієшиви, що утримувалися коштом громади. Будувалося багато пишно оздоблених синагог, при яких діяли релігійні та благодійницькі братства прихожан – проповідницькі, поховальні, лікувально-опікунські тощо. У 1534 р. вихідці з Галичини Шмуель, Ашер та Ельяким Галичі відкрили в м. Казимежі під Краковом першу єврейську друкарню, яка до середини XVI ст. випустила понад 3,5 тис. примірників релігійної літератури.

На відміну від німецьких католицьких громад, вірменська та єврейська «нації» не розсмоктувалися у слов'янській масі, навпаки – з пожвавленням духовного та культурно-освітнього життя виокремлювалися ще дужче, що додавало багато-

барвности містам і формувало початок, на якому вперше на теренах Русі стало розвиватися феномен відкритого суспільства міського типу.

Розповсюдження магдебурзького права. Перші ремісничі цехи

Сприятливими для розвитку міст були й організаційні форми їхнього існування, започатковані наприкінці XIII ст. як ексклюзивна форма життя німецьких громад-колоній у княжих столицях – Володимирі та Львові. Від середини XIV ст. такий тип міської організації починає поширюватися на всі більші міста Русі й Поділля, перетворюючись на загальноєвропейську норму. Культурним посередником, за допомогою якого він проник на Русь із Силезії, стали міста Малої Польщі, передусім Краків, а за назвою німецького Магдебурга, де міський устрій був регламентований з особливою деталізацією, вся сукупність засад, що його окреслювали, отримала назву «магдебурзьке право». Найповніше устрій такого типу представлено у Львові: столиця Русі ще в 1356 р. отримала привілей Казимира III на «німецьке право, яке по-простому називається магдебурзьким». Із плином часу, вже за львівським взірцем, магдебургія стала проникати вглиб українських земель.

Запровадження міського права стало справжньою «урбанізаційною революцією», оскільки вилучало міську громаду з під юрисдикції королівської адміністрації, яку віднині заступали представники виборного самоврядування. У згаданому львівському привілеї 1356 р. це звучить так:

Нарешті, звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоб перед ним або перед будь-ким з них у великих і

малих справах рішення не відповідали, а тільки – перед своїм виїтом, а виїт – перед нами або намісником старостою, якому ми це доручили тільки при уїзові, що [виїт] – відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом.

(Переклад Мirona Капрала.)

Міське самоврядування здійснювалося двома виборними органами – «радою» та «лавою», що носили спільну назву «магістрат». Рада, яка складалася з райців (від німецького *Rathman*), очоленіх бурмістрами (німецьке *Bürgermeister*), виконувала адміністративні функції. Надзвичайно популярний у Польщі та Україні аж до кінця XVIII ст. юридичний коментар Бартоломея Гроїцького до зводу маґдебурзького права, вперше виданий друком у 1565 р., а пізніше не раз передрукований, описує права й обов'язки міської ради так:

Обов'язком ради й бурмістрів є принаймні раз на тиждень, або кожний раз, коли виникатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користи для громади і запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа і напої у місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сирот і вів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначними людьми з громади.

(Переклад тут і далі Михайла Грушевського.)

Лава була судовим органом, що його очолював виїт (від німецького *Vogt*). У

ролі присяжних цього суду виступали виборні городяни – лавники. Виїт, згідно з коментарем Гроїцького,

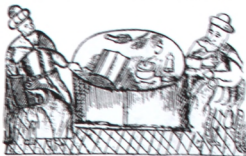
не приймає вирок, а питає про рішення присяжних, а ті, порадившись, мають через свого старшого заявити свою думку, і він виголосить її так, як вони йому скажуть.

Обсяг незалежності міста визначався типом виїтства. Адаже саме виїтові король, а в приватних містах власник населеного пункту, надавав так званий локаційний привілей, тобто право на виокремлення самоврядної міської громади. За влучним висловом Андрія Заяця, в очах тогочасного суспільства місто, отримавши такий привілей, ставало ніби «законнонародженим». У стосунку до короля чи власника міста уряд виїта носив характер бенефіцію – довічного або навіть спадкового, причому доволі вигідного матеріально: адже виїтові належала третина судових оплат і певний відсоток від міського податку, сплачуваного на користь короля чи власника, коли йшлося про приватні населені пункти. Великі королівські міста з потужним фінансовим потенціалом зазвичай викупували виїтвський уряд (наприклад, краків'яни – у 1311 р., львів'яни – 1378 р.), після чого пост виїта ставав виборним, як і решта посад міського самоврядування. У такий спосіб місто перетворювалося на цілком автономну «республіку в державі» – з власним управлінням, податками і навіть громадянством. Адаже користувалися міським правом тільки особи, належні до міської громади, а стати її членом можна було або спадково, або шляхом «прийняття» – через купівлю нерухомості в місті, через одруження, через особливі заслуги тощо. Новоприйняті «громадяни», сплативши вступне, складали присягу й записувалися до відповідної міської книги. Сказане, звичайно, не означає, що в місті жили самі лиш «громадяни»: чи-

мала частина населення, особливо на передмістях, уважалася просто «мешканцями» (ці люди підлягали міському праву, але виборчого голосу та інших пільг не мали).

Членів міської ради зазвичай обирали з-поміж найзаможніших громадян, унаслідок чого рада з плінном часу перетворювалася на замкнену касту міського патриціату (скажімо, у Львові олігархічний характер магістрату окреслився вже наприкінці XV – на початку XVI ст.). Водночас існували легальні важелі протидії зловживанням, оскільки міське життя набувало дедалі розвинутіших публічних форм. Наприклад, у тому-таки Львові конфлікт між радою та «поспільством», що розгорівся у 1570-х рр., скінчився створенням так званої Колегії 40 мужів, яка отримала право контролю над прибутками й видатками міста (від руської громади до Колегії регулярно обиралося по двоє представників «депутатами на ратуш»). Із загостренням релігійної напруженості наприкінці XVI ст. було утворено нову львівську організацію «станів і націй», яка, серед іншого, представляла інтереси вірмен та русинів.

Паралельно із закоріненням німецького права оформлялася цехова система організації ремісників. Перші цехові корпорації фіксуються у Львові й Перемишлі з кінця XIV століття. У Львові, наприклад, на той час існувало не менш як чотири цехи (пекарський, різницький, шевський і кравецький); у 1425 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. – 14, а на середину XVI ст. – близько 20. Цехову систему було запозичено в готових формах із німецьких взірців, а швидкому її поширенню сприяло те, що ремісничка практика вимагала від молоді «породожей» до інших ремісничих центрів для завершення фахового навчання. Переходячи з міста в місто, майстри (від німецького Meister) переносили й поширювали цехові взірці

36. Засідання міської ради.
Фрагмент дерев'яного різьблення XVII ст.

тих осередків (найчастіше німецьких), де вчилися. Тому цехові статuti кожного новоствореного цеху зазвичай повторювали якійсь первісний взірець: цех ткачів у Львові у 1469 р. створився на кшталт цеху в Ландсгуті, німецькому місті на західному пограниччі Польщі, а ткачі Кам'янець-Подільського утворили свій цех за львівським зразком і т.д.

Цех являв собою самоврядну групу, очолювану виборним старшиною – цех-майстром (від німецького Cechmeister), найбільш авторитетним серед майстрів, що складали «цехове братство». Окрім майстрів, до цеху входили їхні помічники – підмайстри («товариші»), а також учні («віростки», «хлоп'ята»). Цехове право, зіперте на звичаї і статuti (а кожен цех мусив мати власний письмовий статут, що його затверджував король або власник приватного міста), регламентувало не тільки виробничий, а й моральний бік життя ремісників. Перше мало на меті охорону корпоративних інтересів, ґрунтуючись на засадах професійного вишколу, старанності й чесності у своєму ремеслі, що гарантувало престиж і добробут цеху, а також упереджувало можливі виробничі конфлікти між майстрами. Щодо моральних приписів, то їхній зміст спирався на тезу, згідно з якою цех стояв на варті «добрих християнських звичаїв» як спільнота людей, пов'язаних спільним ре-

37. Знаки львівських ремісничих цехів. XVI – початок XVII ст.

лігійним культом і винесеною з глибин Середньовіччя засадою втаємниченості для непосвячених (латинською мовою цех називався *confraternitas* [«братство»], що виразно підкреслює саме цю засаду створення фахових об'єднань). Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Підкреслену вагу мала причетність до спільних обрядів, зокрема – участі в похоронних процесіях, зібраннях при «братському пиві» в дні церковних свят та «братських обідів», влаштовуваних із нагоди піднесення підмайстра до рангу майстрів. На призвідців сварки чи лайки під час загальних зібрань накладали чималі штрафи. Часто устами містили й вимоги, спрямовані на підтримання престижу членів цеху: наприклад, окремий пункт статуту ткачів Львова й Дрогобича забороняв майстрам ходити босоніж по місту, а статут кам'янецьких кравців накладав штраф на підмайстрів, які у присутності жінок співали б сороміцьких пісень чи непристойно жартували.

Корпоративна втаємниченість, що склала свого роду «ідейну основу» цехової системи, стала на руських землях головним джерелом міжетнічних зіткнень. Адже з одного боку – цех за своєю природою не міг обіймати в «братстві» осіб різних конфесій, а з іншого – у строкатому етнічному конгломераті, яким були галицькі

міста, уникнути цього було практично неможливо. А що цехову організацію було занесено з німецьких земель і Польщі, то теоретично членами цехів мали ставати лише католики, зрештою, це й застерігається у багатьох статутах, як-от у цьому:

Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-еретика ні схизматика, лише католиків, хіба котрийсь еретик з русинів або вірмен поєднався б із Римською Церквою.

Реальне життя не вкладалося у рамки цих ригористичних вимог. Послідовно антиправославні приписи діяли тільки в тих містах, де руська й вірменська громади становили меншість, хоча навіть у Львові це не поширювалося на всі цехи. Натомість у менших містах, де русини чисельно переважали, згадане правило носило характер необов'язкової букви закону, або й узагалі цехові статuti демонстративно підкреслювали рівноправність майстрів різних християнських конфесій (євреї, як уже згадувано, займатися ремеслами не мали права). На практиці це реалізувалося простими квотами, як-от у львівському цеху шевців, де цехмистрівська старшина мусила складатися наполовину з православних (русинів), наполовину з католиків.

Варто додати, що спроби усунути з цехів некаатоликів лихоманили міську громаду в цілому, хоча такі надужиття, декларативно мотивовані релігійними гаслами, насправді приховували звичайну конкуренцію. За найяскравіший приклад тут може послужити Львів, де русини зазнавали особливо прикрих утисків від німецько-польського магістрату, а королівські привілеї на їхню підтримку наражалися на відверте саботування. Опір порушенню своїх прав, який львів'яни-русини легально провадили з 1520-х рр., бомбардуючи уряд депутаціями, петиціями та скаргами, став справжньою школою громадянської активності, оскільки виховував усвідомлене знання законів та навички організованих політичних дій, словесних дебатів і солідарних акцій.

Щодо вірмен та євреїв, то в рамках міських громад вони склали, як уже згадувалося, окремі самоврядні групи – «нації». Вірмени жили під орудою своєї виборної старшини, що здійснювала судочинство всередині спільноти, а в решті питань підлягали магістратові, євреї становили групу, вилучену з відання магістрату і підпорядковану королівським намісникам. Кожна з таких єврейських спільнот витворювала власну самоврядну одиницю – кагал, очолений виборними старшими. Конкретними справами в кагалі відали спеціальні комісії: контрольна – для перевірки рахунків на сплату податків, судова – для розгляду спорів між євреями, шкільна – для інспектування шкіл, благодійницька – для опіки над бідними та хворими, санітарна – для нагляду за дотриманням чистоти й порядку в єврейській дільниці тощо. Духовним провідником громади був рабин; на відміну від виборних старшин і членів комісій, рабин, запрошений спільнотою, отримував жалування й безкоштовне помешкання, переїжджаючи з міста до міста після завершення терміну контракту, зазвичай

шестилітнього. Раз на два роки депутати єврейських громад з'їжджалися на спільне зібрання – Ваад (кагали Великої Польщі, Малої Польщі, Галичини й Волині утворювали Ваад чотирьох земель, або Ваад євреїв Корони), яке відбувалося під час великих ярмарків у Любліні чи на Русі – в Ярославі. На Вааді обирався спільний виконавчий орган, покликаний стежити за порядком і дотриманням норм поведінки, яка не дратувала би християнське оточення (наприклад, суворо заборонялася виклична розкіш в одязі, шовкове та оксамитне вбрання, дорогоцінні прикраси тощо).

«Відкриття світу» через книжку й подорожі. Латинське шкільництво в руських містах

Динаміка міського життя сприяла поступовому витворенню доти неznаної на Русі відкритої міської культури поліетнічного типу, яку, скориставшись образним висловом Марка Блока, можна назвати «цивілізацією, набагато краще оснащеною антенами для сприйняття чужого». Зміни в світосприйнятті, спричинені мінливим політичним кліматом, оновленням соціальних форм життя та різноманітністю й багатоголоссям доколишніх вражень, можна в найзагальнішому вимірі охарактеризувати так: нове переставало відлякувати, а чуже – сприйматися як конче вороже.

Першою з-поміж ознак, що свідчили про світоглядні зрушення в міському побуті, можна вважати зміну ставлення до книги. З предмета сакральної, або принаймні наближеної до Бога, духовної сфери книга перетворилася на утилітарне знаряддя пізнання. Це не було прямим наслідком її здешевлення завдяки розвитковій книгодрукування, бо, скажімо, в тогочасних Волині чи Київщині годі шука-

38. Навчання учня. Мініатюра 1479 р.

ти слідів книжкового буму. Натомість у Львові та інших великих населених пунктах Галицької Русі з'являються перші осередки регулярної торгівлі продукцією друкарень Франкфурта, Ляйпцига, Нюрнберга тощо. На місцевий книжковий ринок, тобто до широкого читача, потрапляють твори античних авторів, теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Формування читацького попиту спонукає латинські школи, що їх від кінця XIV ст. почали створювати при костельх та монастирях. При єпископських катедрах дієцезій – у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'яниці – виникають школи підвищеного рівня, недовзі зазвичай перетворювані на міські освітні заклади під спільною опікою єпископа та магістратів. За таким же зразком з'являються школи і в некатедральних містах. Упродовж XV – на початку XVI ст. їх нараховувалося: у

Перемиській дієцезії – 12, Львівській – 9, Холмській – 5. Більші з них – Львівська, Перемиська, Ярославська, Красноставська – недовзі набули статусу так званих «колоній» Краківського університету, тобто розширили викладання до «семи вільних мистецтв» [septem artes liberales] європейської середньої школи: арифметики, геометрії, астрономії, музики, граматики, поезики і риторики. Озброєвши вихованців знаннями латини, поза якою не існувало середньовічної вченості, школи Русі відкрили юнакам двері до європейських університетів. Тож саме появи латинських шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV – на початку XVI ст. стрімко зростає кількість студентів із Русі не тільки в Краківській академії, але й в університетах Праги, Падуї, Болоньї, Вітенберга, Базеля, Лейдена тощо. Зокрема, лише в Кракові, за даними університетської метрики 1400–1500 рр., слухачів родом із Русі та Поділля було: зі Львова 73, Перемишля 28, Ярослава й Сянока – по 21, Преворська 18, Самбора 6, Бучача і Мостиськ – по 3 і т.д. Серед міст, звідки приходили студенти, згадуються Коломия, Галич, Дрогобич, Деліїв, Городок, Свирж та багато інших. Характерно, що від десятиліття до десятиліття вихідців із Русі різко більшало, бо якщо, скажімо, між 1400–1410 р. їх записано до метрики лише 11, то між 1490–1500 р. – уже 75. Показово теж, що майже 80% юнаків були синами городян-ремісників – кушнірів, кравців, пекарів тощо.

Найяскравішим прикладом злету міщанського сина є доля Юрія, або Георгія Дрогобича (бл. 1450–1494), сина дрогобичького ремісника Михайла Котермака (її детально простежив Ярослав Ісаєвич). Розпочавши навчання у Львівській катедральній школі, Юрія дали студією у Краківському університеті, де 1470 р. отримує ступінь бакалавра, а 1473 р. – магістр

40. Вїзд в освітню мандрівку.
Дереворит 1562 р.

чимось небезпечним і ворожим. Для давньоруської людини блукання на чужині – це поневіряння, тяжка кара. Недовіра до тих, хто вирушає у далекі подорожі – виразна риса давньоруського мислення, коли сама оповідь про чужі землі, де люди на побувала – гріх: «яко же обичай хитрословесниці сим краситися». Тож достоту світоглядною революцією можна визнати той факт, що впродовж XV–XVI ст. мандри на чужину стають буденним супроводом життя. Невтомно кружляє по світу купець; підмайстер мусить пройти «науку» в чужих містах, аби вловити свій шанс і досягти поважного статусу майстра; ремісничих синів, яким забракло місця в дідівському ремеслі, обставини виштовхують із рідного дому в «латинську науку», аби поверталися з прибутковим фахом адвоката чи лікаря; починає шукати освіти й гречного «вишолірування» шляхта, яка відчула смак публічного життя. Приїжджаючи із закордонних подорожей, ці люди приносять і поширюють образ чужого краю – інакшого, але не таємничого і не ворожого. Зміна типу інформації про світ підштовхує до зіставлення вартостей, отже – бар'єр середньовічної замкнутості зламано, суспільство робить перший крок у смугу нових культурних вартос-

тей, що їх історики звично зараховують до симптомів «Нового часу».

«Галицький Ренесанс»: неолатинська поезія, архітектура, пластичні мистецтва

Зміни в пересічній системі уявлень та «звичок свідомости», про які оповідалося, йшли обіруч із модифікаціями елітарної, або так званої «високої» культури. У Польщі це пов'язувалося з явищем, що отримало назву «народження гуманізму». Біля його колиски стояли вчені краківського кола, близькі до університету й королівського двору Казимира IV: італієць Калімах (Філіпо Буонакорсі, 1437–1496), вихователь синів короля, ренесансний новолатинський поет і письменник, римський вигнанець, переслідуваний за вільнодумство папою; поляк Гжегож із Сянока (бл. 1407–1477), міщанський син, який завдяки талантові, наполегливості й блискучій освіті, здобутій у Німеччині та Італії, став першим професором-гуманістом Краківської академії, коментатором Вергілія; німець Конрад Цельтіс (1459–1508), поет і організатор (разом із Калімахом) Над-

віслянського літературного товариства [Sodalitas Litteraria Vistulana], першого в Польщі гуртка літераторів-гуманістів, що об'єднував на вчених диспутах професорів Краківського університету – астрономів, математиків, філософів, теологів, поетів.

Гжегож із Сянока, одна з перших зірок польського Ренесансу, з 1451 р. до смерти посідав стіл львівського архієпископа. У Дунаєві під Львовом, де містилась архієпископська резиденція, виникає перший на теренах Польського королівства меценатський двір, взорований із ренесансних дворів італійських можновладців. Сам архієпископ, людина яскравого розуму й обдарованості, писав латинські вірші, наслідуючи давньоримських поетів. Багата бібліотека, показний спосіб життя, щоденні диспути притягали сюди людей пера й науки, формуючи моду та естетичні смаки інтелектуальної еліти.

Тож не дивно, що саме руські землі наприкінці XV – впродовж XVI ст. вибухнули потужним струменем так званої «новолатинської» поезії, одного з найяскравіших паростків елітарної пізньоренесансної культури. Серед поетів, пов'язаних із цією течією, підкреслено декларували свою спорідненість із Руссю Павло Русин з Кросна (бл. 1470 – бл. 1517), Григорій Вігільяндій Русин із Самбора (бл. 1523–1573), Георгій Русин із Тичина (помер після 1548), Ян Русин із Туробина (1511–1575), Себастьян Кльонович (бл. 1550–1602).

Немає сенсу дошукуватися, ким за етнічним корінням були поети-новолатиники: ні для німця Павла Русина з Кросна, ні для русина Григорія Русина з Самбора, ні для поляка Себастьяна Кльоновича такої проблеми не існувало. Ренесансний космополітизм не виокремлював самотності етнічних культур, оскільки служив високій ідеї – ошляхетнити сучасне за взірцями античності, а ці взірці, звичайно ж, мали бути спільними для всіх на-

родів європейської «Християнської республіки», що її вимріяв Еразм Роттердамський. Це не означає, що в творчості поетів-новолатиників не було місця «малій батьківщині». Для них вона – мати-годувальниця, місце народження, яке з синівською вдячністю услаблюється через ті-таки античні взірці та паралелі, які, сказати б, «санкціонують» входження до високої культури рідних сіл, міст, регіонів. Найяскравішим прикладом саме таких освідчень у любові до «малої батьківщини» – Русі – є поема поляка Себастьяна Кльоновича «Роксоланія» (1584), яка починається патетичним зачином:

Музи, співайте про русів, про випаси
їх благодатні
Й села, що щастя знайшли в цій
життєдайній землі.
(Переклад Віталія Маслюка.)

«Роксоланією» Кльонович називає землі Київської та Галицької Русі. Він кидає побіжний погляд у минуле русинів – «краших нащадків батька Яфета»; описує географічні параметри їхньої території «ген до литовських угідь» та «до московських суворих просторів»; поетично змальовує тваринний і рослинний світ, звичаї, побут і заняття селян – пастухів та рільників (ясно, все це супроводжується античними образами та ремінісценціями). Окремі розділи з соковитими описами міського життя присвячено руським містам – Львову, Києву, Кам'янцю, Перемишлю:

Львове священний, скеле марпейська,
хай щастить тобі завждя,
Віру стару бережи, не залишай у біді.

Києве славний, могутня столиця князів
древньоруських,
Безліч ти бачиш іще пам'яток
старовини...

Про Кам'янець іще скажем. Хто ж
освівати спроможний

Славу, сусідо, твою
й мури, цю склепу міцну? <...>
Сила природи тебе збудувала,
не геній людини,
Ні теж мистецтво її,
сам ти собі був творцем.

Я в своїх віршах тебе,
Прометеево місто, згадати
Мушу; Перемишль – так
звуть у народі тебе.
(Переклад Віталія Маслоюка.)

В унісон ренесансному космополітизму новолатинської поезії розвиваються архітектура й пластичні мистецтва: скульптура, декоративна різьба. Наприклад, майже дощенту знищений пожежею 1527 р. Львів відбудовують переважно будівничі-ремісники з Північної Італії та італійських кантонів Швейцарії. Разом із вихідцями з інших італійських регіонів (як Паоло Домінічі-Римлянин, П'єтро Барбона з Падуї, Ніколо Фракас із Венеції, Христофор де Боцано з Ферари, Пєрегрінус із Болоньї, Мартіно з Парми) вони формують нове середмістя Львова, витворюючи строкату суміш ренесансу, маньєризму й готики, що постає внаслідок пристосування чистого італійського канону до смаків і матеріальних можливостей замовників-городян. Багато хто з майстрів осідає у Львові на все життя, вливаючись у місцевий «цех будівничих», заснований 1582 року.

Мода на декоративне оздоблення породжує бурхливий розвиток декоративної пластики міських фасадів, у формах якої деякі фахівці вбачають переплетення ренесансних мотивів із традиціями та духом руського орнаментального мистецтва.

Від середини XVI ст. поширюється зворована зі столичного Кракова ще одна мода – будувати при храмах каплички-усипальниці з надгробками покійних. Перші тутешні скульптурні надгробки ще виконано за межами Галичини майстром Падовано (Джовані Марія Моска) у Кракові

41. Італійський дворик палацу Корняктив у Львові, 1580 р. Сучасне фото

та Панкрацом Лябенвольфом у Нюрнберзі. Однак запити підштовхують успіхи скульптури: при утворенні в 1582 р. «цеху будівничих» бачимо в ньому вже й кількох скульпторів-львів'ян. Поруч із ними, виконуючи місцеві замовлення, працюють нідерландці Герман ван Гуте і Генріх Горст, вихованці краківської скульптурної школи майстри-поляки Себастьян Чешек, Ян Бялий, Ян Заремба. Характерно, що на скульптурному надгробку Олександра Лагодовського, виконаному Германом ван Гуте у традиційній позі сплячого рицаря, епітафійний напис зроблено по-руському:

Ту лежить урочений Александер Ванко Лагодовский з Лагодова, который жил на світі літ 48, преставився місяця стичня 27 дня року 1574. Которий гроб дала справити на паметку малжонка

свого урожоная Барбара з Сінна Лаго-
довская. Боже, буди милостив души его.

Зростаючи на запозиченні готових, ек-
лектично змішаних форм, галицька рене-
сансна традиція не витворила власного
стилю і, міркуючи строго, для витонченого
шанувальника мистецтва не є чимось над-
вартісним. Однак її світоглядна цінність від

цього не применшується. «Галицький ре-
нессанс» виконав роль каталізатора, що
стимулював модифікацію доти скутого
конфесійним каноном руського мистецтва.
Саме з цієї точки відліку почало формувати-
ся те самобутнє обличчя мистецько-ху-
дожньої України, яке метафорично прий-
нято називати мостом між «латинським
Заходом» і «візантійським Сходом».

2. Київська та Волинська землі

Після утвердження монгольської звер-
хности центральні та північні терени май-
бутньої України – Київське, Переяслав-
ське, Турово-Пінське й Чернігово-Сівер-
ське князівства – на ціле століття сходять
у тінь. Поштовхом до їхньої нової з'яви
на історичній арені стає несподівана ак-
тивність маленької войовничої Литви,
мешканців якої давньоруські літописці
поблажливо називали «людьми з боліт».
Уперше про «литву» згадують під 1009 р.
німецькі писемні джерела, окреслюючи
цією назвою племінне угруповання бал-
тів, які заселяли південно-східні регіони
сучасної Литви та прилеглі терени Біло-
русі між річками Німаном і Вілією. У
XII ст. полоцькі, вітебські й менські князі
використовували литовські дружини у
власних походах; вірогідно, литовські
племена були якийсь час підпорядковані
Полоцьку. Проте мірою ослаблення ру-
ських князівств Литва починає перетво-
рюватися на самостійну військову силу:
з хроніки Генріха Латвійського відомо,
що між 1201–1236 рр. литовські племінні
князі (кунігаси) вже самі здійснили низ-
ку добичницьких походів на землі Тев-
тонського Ордену, Польщу, Полоччину
й Смоленщину.

У середині XIII ст., коли на Русь нако-
тилася велика степова хвиля, Литва теж
не уникла випробування. Воно прийшло
у подібні рицарів-хрестоносців, творців

двох держав на балтійському узбереж-
жі – Тевтонського Ордену (більш-менш
сучасна Прусія) та Ордену Мечоносців
(нинішні Латвія й Естонія). У 1237 р. обид-
ва ордени об'єдналися, висунувши за
стратегічну мету підпорядкування Же-
майтії – північно-західного терену тепе-
рішньої Литви, яка розділяла території
обох держав. Орденська загроза приму-
сила аморфні племінні союзи згуртувати-
ся у міцну, боездатну й агресивну оди-
ницю, готову не лише до відсічі рицарям-
хрестоносцям, але й до розширення кор-

42. Брат-рицар Тевтонського Ордену.
Фрагмент деревориту кінця XV ст.

донів, аби потенційно примножити власні сили. Перші звістки про об'єднання кількох литовських племен під владою князя Міндовга припадають на 1240-ві рр.; до «держави Міндовга» від самого початку ввійшло й Середнє Понімання, або так звана Чорна Русь, із містами Новогрудок, Гродно, Слонім та ін. (зокрема, в Новогрудку якийсь час була й Міндовгова резиденція). У 1251 р. литовський «кунігас» навіть охрестився за католицьким обрядом і був коронований, але невдовзі – у чергових перипетіях воєн з Ордемом – зрікся і християнства, і корони, оскільки потребував підтримки язичницької знаті. Після загибелі Міндовга (1263) розпочалася тривала боротьба за владу, переможцем із якої аж у 1295 р. вийшов Вітенас – представник одного з племінних княжих родів. За його правління (1295–1315) Литовська держава набула окресленіших форм, проте її остаточне зміцнення припало вже на часи володарювання Вітенасового брата Гедиміна (1316–1341), який уперше почав титулувати себе «великим князем литовським, руським і жемайтійським», об'єднавши під своєю зверхністю окрім литовських і жемайтійських племінних князів іще й деякого з Рюриковичів – володарів руських князівств на території сучасної Білорусі.

Найхарактернішою прикметою цього політичного утворення, яке сам Гедимін називав «королівством литвинів і русинів», був етнічно-віросповідний симбіоз язичників-балтів та їхніх православних сусідів-слов'ян. І коли спочатку йшлося передусім про згадане вже Понімання, де виразного етнічного кордону поміж балтами й слов'янами не існувало ніколи, то згодом поступово, шляхом запрошень на княжі столи й династичних переплетень, Литовська держава стала втягувати в себе решту білоруських князівств, у тому числі значніших: Полоцьке, Вітебське, Менське, Заславське та ін. Розширення його те-

риторії на південь, на землі майбутньої України, теж навряд чи можна кваліфікувати як завоювання у точному значенні цього слова. Скажімо, перехід до литовсько-білоруської держави Підляшшя і Турово-Пінщини вже за правління Вітенаса (1295–1315) стався за невідомих обставин і цілком непомітно на загальнополітичному тлі. Ще спрямованішим стає рух на південь за Гедиміна – засновника династії Гедиміновичів, із якої вийшло кілька потужних княжих родів, які з останньої чверті XIV ст. осядуть на Волині й Київщині.

Гедимін та Ольгерд – «збирачі руських земель»

Між 1316 і 1320 р. починається зближення Литви з галицько-волинськими князями, скріплене шлюбом Гедимінового сина Любарта з дочкою володимирського князя Андрія Юрійовича. Після загибелі близько 1323 р. князя Андрія та його брата Лева, останніх Романовичів, Гедимін, згідно з пізнішою легендою, нібито здійснив збройний похід на Волинь, що сучасні литуаністи заперечують. Із певністю можна сконстатувати лише те, що литовські претензії до галицько-волинської спадщини (коли такі справді були) успіхом не увінчалися: у 1324 р. волинські бояри запросили на престол Болеслава, племінника покійних Лева й Андрія Юрійовичів, сина їхньої сестри та мазовецького князя Тройдена. Зближення між ним і Гедиміном фіксується у 1331 р. завдяки шлюбові Болеслава з дочкою Гедиміна Офкою. Врешті, отруївши нелюбого їм Болеслава, волинські бояри у 1340 р. запрошують на княжий стіл уже згаданого Гедимінового сина Любарта – зятя Романовичів, що був охрещений під іменем Дмитро. В підсумку тривалих воєн за галицьку спадщину, як уже згадувалося, Волинська та Берестейська землі були

визнані династичною власністю роду Гедиміна.

Щодо Києва, то існує легендарний переказ про Гедимінів похід сюди нібито в 1320 р., – як і у випадку з Волинню, недостовірний. Реальні сліди просування литовців на Подніпров'я сягають другої половини 1340-х, коли Гедиміновому синові Ольгерду, тодішньому великому князеві литовському, був підпорядкований, серед іншого, Любеч із волостю. Тоді ж, у 1340-х, скориставшись з ослаблення Золотої Орди, інший Гедимінів син Коріат-Михайло розпочинає просуватися на Поділля – обшир, що оформився в самостійну адміністративно-територіальну одиницю вже за монгольських часів, охоплюючи простір між Дніпром і Дністром зі сходу на захід та між Россю й Чорним морем – з півночі на південь. Коріат та його сини утверджуються передусім у західній частині цього регіону, або так званому Малому Поділлі, що обіймало околиці Кам'янець [нині Кам'янець-Подільський], Смотрича, Червонограда, Скали й Бакоти.

Тим часом після смерті Гедиміна (1345) у Великому князівстві Литовському встановлюється співправління двох його синів – Ольгерда й Кейстута: Кейстутіві підлягали Жемайтія, Литва і традиційно пов'язана з нею поніманська Чорна Русь, а Ольгердові – решта руських земель. Тож саме за Ольгерда Гедиміновича (1345–1377) відбулося приєднання до Великого Князівства Чернігово-Сіверщини та Наддніпрянщини. Цьому чималою мірою посприяв політичний розкол у Золотій Орді, яка впродовж 1359–1380-х рр. була ареною запеклої міжусобної війни, врешті розколовшись на дві взаємоворожі половини й поступово втрачаючи підвладні території (наприклад, саме у 1359 р. поміж Середнім Дністром та Карпатами виникло Молдавське князівство). На зламі 1350–1360-х рр. Ольгердові вдалося вити-

43. Візна вежа Луцького замку.
Сучасне фото

снути ординців із Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Помітну роль у цьому відіграла битва на р. Синіх Водах [нині р. Синюха, в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.], що сталася, вірогідно, між 24 вересня – 25 грудня 1362 року. Військо Ольгерда, який особисто брав у ній участь, складалося не лише з його рицарів, а й із загонів боярства Київщини та Чернігово-Сіверщини й відділів Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля. Супротивниками з'єднаних русько-литовських сил виступало троє татарських беїв, або, як їх називають пізніші літописи, «цариків»: Кутлубах-солтан (Кутлуг-Бей), Качибирей-солтан (Хаджи-Бей) і Диментер-солтан (Димитр) – правителі Кримської, Пере-

копської і Ямболукської (Джамбойлуцької) Орда, що виділилися у першій половині XIV ст. з колишнього улусу Ногая і контролювали Поділля та степи Північного Причорномор'я. Перемога на Синіх Водах, як припускають одні історики, відсунула межі територій, підвладних Золотій Орді, на Дніпрі до порогів, а на Дністрі – до його чорноморського гирла; інші ж натомість уважають, що повне підпорядкування Наддніпрянщини й Поділля великому князеві литовському сталося на кілька десятиліть пізніше – після певного періоду співвладдя тут Ольгерда й золотоординського хана.

Велике князівство Литовське за Ольгердовичів і Вітовта

Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике князівство Литовське було державою, в якій титульний народ, у суті речей, тільки назвою і був представлений. Близько 90% його населення склали русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV ст. обраховують як 12:1. Коли згадаємо, що литовська мова на той час ще не була писемною, стане зрозумілою стрімка кар'єра в цій державі «руської» мови: саме вона стала мовою двору й органів управління, а руські традиції публічного побуту й інститути влади, дещо змодифікувавшись, утвердилися як загальнови́знані.

До кінця XIV ст. Велике Князівство залишалось конгломератом регіонів із дуже строкатим статусом, обіймаючи: домен великого князя; «збезкняжені» землі-анекси, підпорядковані його намісникам; служебні княжіння васалів великого князя; врешті – удільні князівства тих чи тих представників правлячої династії. До останніх, зокрема, належали й Київське, Новгород-Сіверське, Волинсь-

ке та Подільське князівства. Київським та сіверським удільними володарями стали сини великого князя Ольгерда – Володимир і Дмитро-Корибут; на Волині княжив Ольгердів брат Любарт, а після Любарта – його син Федір; на Поділлі утвердилися Коріатовичі, сини Ольгердового брата Коріата Гедиміновича.

Їхні удільні князівства були своєрідними «державами в державі». Гедимінович нащадків зобов'язувала «попора», тобто визнання зверхності великого князя литовського, а в решті питань вони розпоряджалися «з повним правом і панством». Охрещених за православним обрядом, поодружуваних із руськими князівками, привчених до традицій місцевого побуту Гедиміновичів не сприймали як завойовників, навпаки – вони перебували у доброму порозумінні з руською знаттю, що вважала їх «своїми» князями й цілком підтримувала їхню незалежну щодо Вільна позицію. Для прикладу, власну монету бив у Києві Володимир Ольгердович, титулюючися «з Божої ласки князем Київським», тобто суверенним володарем; мало зважав на великого князя Дмитро-Корибут Ольгердович, проводячи власну зовнішню політику в партнерстві з близькими сусідами по прикордонню – московським і тверським князями; не надто обтяжували себе обов'язком «покорити» на далекому Поділлі брати Коріатовичі, заклопотані сусідством татар. По руських князівствах розгортаються масштабні фортифікаційні роботи, ініційовані новими правителями. У Києві в другій половині XIV ст. на високому пагорбі над ремісничим Подолом і Княжою Горою з наказу Володимира Ольгердовича виростає міцний замок із дубових колод, що проіснував із певними перебудовами аж до середини XVII століття. За Любарта Гедиміновича зазнає суттєвої модернізації Луцький замок, споруджений наприкінці XIII – у першій чверті XIV ст.:

надбудовується ще по одному ярусу до його вежі на 3–4 метри піднімаються замкові стіни, обладнані бійницями, пристосованими для вже поширеної на той час вогнепальної зброї. Вражає розмах оборонного будівництва на Поділлі, започаткованого при Коріатовичах, особливо – докорінна перебудова фортеці й міських укріплень неприступного Кам'янца та Скали Подільської. З усього цього видно, що Гедиміновичі не почувалися на Русі людьми тимчасовими.

Не помітно змін і в становищі корінних мешканців. Адже залишилися в силі руські закони й звичаї, від кінця XIV ст. підтверджувані в договорах («рядях») великого князя з місцевими землевласниками та городянами. За боярами-воїнами закріплено їхні землі, з яких належить служити збройну службу на виклик удільного князя; по містах, як і давніше, живе торговий і ремісничий люд у «праві міському руському». Врешті, стрімко підносяться багатство та вплив Церкви, яка отримала в особі нововернених язичників щедрих благодійників. Наприклад, на кошти Коріатовичів відновлюється з руїн Бакотської скельний монастир. Ревним патроном Києво-Печерського монастиря стає Володимир Ольгердович, похований згодом в Успенському соборі головної святині Русі. Про погляд київського князя на свою роль у церковному житті свідчить такий красномовний епізод: коли в 1383 р. константинопольський патріарх висвятив на київську митрополію Діонісія, чия кандидатура з політичних міркувань була небажана для князя, Володимир наказав ув'язнити новопоставленого ієрарха, заявивши йому: «Пішов еси на митрополію в Царград без нашого повеління».

Тож невідомо, як склалася б у майбутньому доля України, і чи не існувало б сьогодні на її обширі кількох незалежних держав, що виростили з князівств литовсь-

44. Печатка князя Дмитра-Корибута Сіверського

кої удільної доби, якби не випадок, котрий із багатьох причин став переломним.

У 1370 р. помер без нащадка чоловічої статі останній польський король із династії Пястів Казимир III. За підтримки польських рицарів на престол було зведено його племінника Людвіка Угорського. Він теж не мав синів, але, роблячи поступки рицарству-шляхті, добився згоди на те, щоби престол успадкувала одна з його дочок. Так після його смерті (†1382) на троні опинилася онука Казимира III Ядвіґа, коронована 1384 р. у віці зазедве 11 років. Проте, згідно з польськими звичаями, владу можна було обійняти лише «по мечу»: королева царствує, не правлячи, – і після довгих дебатів придворні магнати вирішили запросити за чоловіка для юної Ядвіґи найперспективнішого партнера у боротьбі з Ордемом – тодішнього великого князя литовського Ягайла Ольгердовича. А платою за польську корону мусило стати визнання її зверхності над Великим князівством Литовським. Така

45. Владислав Ягайло.

Фрагмент донаторської фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні

акція мала зміцнити розхитане внутрішніми незгодами Польське королівство і водночас влаштувала Ягайла, чий власні позиції виглядали досить непевно. Передсмертна воля Ольгерда, який, умираючи (1377), заповів престол не старшому синові, а одному з молодших, та ще й від другої жінки, викликала збройну протидію старших Ольгердовичів – полоцького князя Андрія та брянського Дмитра. Водночас, розшищаючи дорогу до влади, Ягайло наказав убити свого дядька й опікуна Кейстута (1382), лідера литовських язичників, що ставило молодого князя в опозицію до Жемайтії – оплоту язичництва: саме звідси у 1383–1384 рр. за допомогою Ордену почав наступати Кейстутів син Вітовт. І хоча хиткої домовленості вдалося досягти, але перспективи Ягайлового правління склалися туманно.

У цій ситуації Ягайло радо пішов на зустріч польській пропозиції. Тож 14 серпня 1385 р. в Крєві [нині містечко Гродненської обл. в Білорусі], у присутності польських послів та своїх братів-свідків,

Ягайло підписав пункти зобов'язання, серед яких два найголовніші – «привернути свій народ до святої Католицької Римської Церкви» й «навіки приєднати» [ар-рісіге] землі Литви й Русі до Польського королівства. Текст зобов'язання не уточнював, що йшлося про язичників Литви, а не християн грецького обряду, тож маємо тут чи не перший камінь у фундамент майбутніх непорозумінь. 15 лютого 1386 р. під іменем Владислава Ягайло прийняв хрещення за латинським обрядом, після чого був обвинчаний з Ядвігою і коронований у Кракові рго domino et rege Regni Poloniae [«як пан і король Королівства Польського»]. Віднині він мав об'єднувати в одній особі владу короля Польщі й великого князя литовського.

Перший пункт зобов'язання – охрестити язичників-литовців – Ягайлові вдалося виконати швидко й без ускладнень: наприкінці 1386 – на початку 1387 р. розпочалася акція охрещування останніх язичників Європи і було створене перше єпископство з центром у Вільні. Натомість політичний аспект унії уже в 1386 р. став проблематичним, наштовхнувшись на опозицію Андрія Ольгердовича, князя полоцького, а в 1389 р. – на спротив знаті Литви й Чорної Русі. Опозицію очолив Вітовт Кейстутівич, двоюрідний Ягайлів брат і конкурент у боротьбі за великокняжий престол. Після низки збройних сутичок Владислав Ягайло у 1392 р. змушений був визнати Вітовта своїм довільним намісником, а 1398 р. той проголосив себе повновладним великим князем литовським під номінальною зверхністю польського короля, чим фактично розірвав Крєвську унію.

Людина непересічних політичних та військових талантів, Вітовт Великий (як його прийнято називати у литовській традиції) упродовж свого майже 40-літнього (1392–1430) правління зумів поставити аморфний конгломерат земель, що

46. Герб Великого князівства Литовського.
Дереворит 1545 р.

скався в Ольгердову добу, у більшу залежність від великого князя. Жертвами зніційованих ним централізаторських акцій стали й володарі українських удільних князівств. Упродовж 1393–1395 рр. Вітовт одного за одним позбавляє влади вже згаданих Федора Любартовича Волинського, Володимира Ольгердовича Київського, Дмитра-Корибута Ольгердовича Сіверського, Федора Коріатовича Подільського. На їхнє місце були посаджені або намісники (як у Луцьку), або залежні від Вітовта князі-державці (як у Києві, де від кінця XIV до 30-х рр. XV ст. порядкували литвини Гольшанські: Іван, його син Андрій та онук Михайло). Так тривало до смерті Вітовта († 1430), який твердою рукою придушував сепаратистські настрої, а в столичному Вільні оточив себе придворною знаттю-католиками, намагаючись із Церкви зробити міцний підмурівок для держави.

Авторитету Вітовтові додавала й показна зовнішня політика. З'єднанням польсько-литовським силам (що мали у своєму складі також київську, кременецьку і стародубську корогви) вдалося розгромити рицарське військо Ордену у знаме-

нитій битві 15 липня 1410 р. під с. Грюнвальдом [литовське Жальгіріс; нині на території Ольштинського воєводства Польщі]. Дипломатичним відлунням цієї перемоги стала пропозиція «чеських станів» передати корону померлого в 1419 р. без спадкоємців Вацлава IV Владиславу Ягайлу, а той, своєю чергою, переадресував за прошення Вітовту. «Намісником Чеського королівства» з руки Вітовта став у 1422 р. один із його племінників – Зигмунт Корибутович, син Дмитра-Корибута Ольгердовича Сіверського. Чеська акція не набула розвитку, бо їй активно протидіяв німецький імператор, який, утім, запропонував як своєрідну компенсацію великому князеві литовському королівську корону, офіційно заявивши про це на так званому «з'їзді монархів» у Луцьку в 1429 році. Сам акт коронації планувався на 8 вересня 1430 р. у Вільні, куди вже навіть почали з'їжджатися високі гості: великий московський князь, обидва магістри Ордену та ін. Проте за наказом Владислава Ягайла, противника піднесення Великого князівства Литовського до рангу незалежного королівства, послів імператора, які везли до Вільна корону, перехопили, і коронування довелося відкласти. Вітовтові не судилося його дочекатися: півтора місяці по тому, 27 жовтня 1430 р., він раптово помер.

У пам'яті мешканців Великого князівства Литовського Вітовт перетворився на символ закону й справедливості – певну точку відліку «доброї старовини», з якої розпочалося впорядкування держави. На апеляції до його авторитету натрапляємо ще й у XVI ст. – у часто вживаній документами формулі: «Як було за князя Вітовта». А невдовзі після його смерті анонімний русин, автор панегірика «Похвала князю Вітовту», називаючи покійного «славним царем», піднесено писав:

Не мощно исповедати, ни писанию передати дела великого господаря, яко не

мощно никому испытати высота небесная и глубина морская...

Свидригайло в династичній війні 1432–1438 років

Однак володаря-спадкоємця, рівного за силою Вітовтові, не знайшлося. Відтак по його смерті негайно розпалося й зби-те до купи великокняжою волею державне утворення. На довгі роки країна впала у вир династичної війни, що оголила її доти тамовані внутрішні суперечності й сформувала дві протиборчі течії, очолені представниками двох гілок роду Гедиміна. Цей розподіл опосередковано віддзеркалив неоднорідність складових частин держави, однією з яких було її первісне, переважно литовське ядро, а другою – терени колишніх руських князівств, незрівнянно більші за територією та за чисельністю населення. Показово, проте, що в цьому протистоянні вже не мало значення, що на чолі «Русі» стояли такі самі Гедимінові нащадки, як і на чолі «Литви». Засимільовані руським оточенням, вони зберігали зв'язок із Вільном хіба у вигляді символічного династичного знаку, а насправді репрезентували інтереси та настрої місцевих еліт. Непевна рівновага політичного паритету захиталася вже тоді, коли владу обійняв ставленник «Литви» Вітовт, що висувало литовську й чорноруську знать на чільне місце. Ще більше порушила її крута політика нового великого князя, спрямована на ліквідацію удільної автономії руських околиць. А оскільки головну ставку у своїх починаннях Вітовт робив на підтримку Польщі та Католицької Церкви, це додатково посилювало незадоволення руських аристократів. Відтак, після смерті авторитетного правителя відцентровий рух швидко вилився у війну за великокняжий престол, що з 1432 по 1438 р. точилася між молодшим братом Вітовта Зигмунтом Кейстутовичем та наймолодшим з Ольгердових синів, братом Владислава Ягайла Свидригайлом.

Боротьба за престол стала фактично неоголошеною війною литовського центру з руською (білоруською та українською) знаттю, прапором якої виступав Свидригайло (бл. 1375–1452). Це, втім, не означає, що війна мала міжетнічний чи міжконфесійний характер, бо по обидва боки протиборчих угруповань траплялися православні й католики, литовці й русини, тож ішлося радше про боротьбу за владу. Проте головною опорою Свидригайла стала все-таки руська периферія – недарма одне з тогочасних ливонських джерел називає його провідником «усього руського язика». Постать цієї неординарної людини є донині певною загадкою для істориків, а звивистий життєвий шлях міг би скласти канву не одного пригодницького роману. Польські хроніки, не шкодуючи чорної фарби, наділяють Свидригайла найнесимпатичнішими рисами зрадника, пияка й некерованого у гніві тирана. Ось як описує наймолодшого Ольгердовича Ян Длугош (1415–1480), автор першої фундаментальної історії Польщі:

Він був відданий пияцтву і забавам; вдачу мав щедрю, але мінливу й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім і розсудливості та поваги, натомість він безмежно піддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в ньому боролися різні, протилежні між собою напрями. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі приязнь багатьох людей, особливо русинів, бо хоча сам був католиком, але виявляв більшу прихильність до їхньої віри.

(Переклад Михайла Грушевського.)

Перипетії бурхливого життєпису Свидригайла показують, що вдачу він справді

47. Панорама
Мальборка.
Дереворит кінця XVI ст.

мав запальну й непрогнозовану, а також був нерозважним і безтямно мстивим. Однак це компенсувалося незбагненною здатністю приваблювати до себе людей, готових на самопожертву й ризик заради чергової, часто авантюрної ідеї свого неспокоїного кумира.

Свидригайло (Швитригайла) був наймолодшим сином великого князя Ольгерда та його другої жінки, княгині Уляни Тверської. У 1386 чи 1387 р., після укладення Кревської унії, за розпорядженням Владислава Ягайла хлопця було вихрещено з православного обряду, в якому той був охрещений матір'ю, на католицизм під іменем Болеслава (щоправда, ревним католиком Свидригайло так ніколи й не став, був жонатий на православній князні Анні Тверській, а його найближче оточення складало здебільшого руські князі та бояри).

До 1392 р. княжич мешкав при матері, котрій покійний Ольгерд заповідав у вдовиний наділ Вітебськ, тож Свидригайло вважав це місто своєю законною часткою спадщини. Коли після смерті княгині Уляни († 1392) його права на Вітебськ не були підтверджені, юнак спробував відновити справедливість силою, убив присланого намісника й «засів» місто самочинно. У відповідь Вітовт збройно здобув спірну

«отчину», а бунтівника відправив у кайданах до двору Владислава Ягайла в Краків. Бранець тікає звідти до Угорщини, одночасно безуспішно намагаючись знайти підтримку серед пруських рицарів, але на заклик Владислава Ягайла 1399 р. повертається на батьківщину.

Виконуючи обіцянку, Владислав Ягайло 1400 р. надає братові Подільську землю – не в удільне князіння, а в «держання», що не завадило непокірному Свидригайлові називати себе в тогочасних документах «з Божої ласки князем Подільським, володарем і діличним паном Поділля».

Тим часом Владислав Ягайло та Вітовт, готуючись у 1401 р. до спільних військових дій проти хрестоносців, підтверджують повторно угоду про унію Великого князівства Литовського з Польським королівством. Занепокоєний магістром Ордену, шукаючи союзників і пригадавши, що Свидригайло звертався до нього по підтримку, розпочинає з ним таємні переговори, внаслідок чого наприкінці січня 1402 р., перевдягнувшись купцем, Свидригайло емігрував до магістрової резиденції в Мальборк. Влітку того ж року, на чолі пруського загону та власної залози з утікачів-русинів, він бере в облогу Вільно з наміром детронізувати Вітовта.

Облога не вдалася, довелося повертатися в Орден ні з чим. А влітку 1403 р., коли Владислав Ягайло за посередництвом магістра оголосив, що прощає брата, той знову опиняється на батьківщині.

Аби знейтралізувати неспокійного суперника, Вітовт у 1407 р. надає йому Сіверське князівство з містами Брянськ, Путивль, Трубчевськ, Новгород-Сіверський і Стародуб. Однак уже наступного 1408 р. бурхлива вдача Свидригайла знову шукає пригод: разом із двором та власним військом він покидає Брянськ, де резидував, і виходить на територію Московії. У Москві його прийняли з пошестями, обдарувавши містами Володимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залеський, Ржев та ін. Майже одночасно розпочалася московсько-литовська війна, і братам-ворогам, Свидригайлові та Вітовту, довелося воювати між собою на чужій території. Коли ж великий князь московський розпочав мирні переговори з Вітовтом, Свидригайло розцінив це як зраду і в 1409 р., спаливши на знак помсти прикордонний російський Серпухов, повторно вийшов до Пруссії, під захист магістра.

Та цього разу Вітовт випередив події: пізньої осені того ж року його агенти викрали Свидригайла і перевезли до Великого Князівства. Характерно, що спершу секретного бранця переміщували з однієї фортеці до іншої, остерігаючись, аби його не відбили прибічники, а врешті ув'язнили в підземеллі неприступного Крем'янецького замку. Однак у 1418 р. вірні Свидригайлові волинські князі Дашко Федорович Острозький та Олександр Нос, перебивши замкову залозу з поляків та литовців, zorganizували йому втечу. Впродовж однієї ночі Свидригайла перевезено з Крем'янця до Луцька, де на нього вже чекала кіннота-супровід, а далі переправлено через Волощину до двору німецького імператора. Звідати як гість імператорської родини він вирушив до Угорщини,

одночасно вкотре розпочавши переговори зі своїм колишнім союзником, магістром Ордену.

Занепокоєний Владислав Ягайло після тривалих переговорів умовляє Вітовта ще раз помиритися з ворогом, повернувши йому сіверські міста, з яких розпочиналася московська одисея. Свидригайло прийняв запропоновані умови перемир'я і влітку 1420 р. повернувся додому, погодившись скласти присягу вірності Вітовту.

Після смерті Вітовта († 1430) верховна влада у Великому князівстві Литовському, згідно з умовами унії, мусила перейти до короля Владислава Ягайла. Проте віленська верхівка вирішила по-своєму: без погодження з королем було обрано на великокняжий престол Свидригайла. Владислав Ягайло не став протидіяти цьому вибору, незважаючи на те, що існувала й інша кандидатура – молодший брат pokojного Вітовта Зигмунт Кейстувович. Твердили, ніби король мав сентимент до неспокійного молодшого брата, однак більшу роль у його позиції, слід думати, відіграла нехоть до роду Кейстувовичів та острах створити прецедент прямого успадкування ними русько-литовського престолу.

Княжіння Свидригайла тривало недовго. Відразу після інтронізації він розпочав війну з Польським королівством (а власне – з братом) за Поділля, яке в першій третині XV ст. було яблуком розбрату між Литвою та Польщею. Одночасно налагоджуються інтенсивні контакти з мазовецькими князями, потенційними суперниками польського короля, а також укладаються угоди з Орденном, Волощиною і Кримським ханатом. Окрім того, як і слід було чекати, на провідне місце при його дворі висувається руська аристократія: як роздратовано писав у 1432 р. краківський біскуп Збігнев Олесницький, «русини взяли перевагу над литвинами... чого не було при небіжчику Вітовті». За-

непокоєний Свидригайловою активністю польський двір організує таємні переговори з Зигмунтом Кейстutowичем, чю кандидатуру підтримувала усунута від влади група колишніх придворних Вітовта. Внаслідок дворцевого перевороту Зигмунт у вересні 1432 р. захопив престол, а Свидригайло був змушений рятуватися втечею. Владу Зигмунта визнали в Литві, Жемайтії і Чорній Русі, натомість руські землі залишилися вірними Свидригайлові.

Так розпочалася династична війна, у якій, окрім реального розкладу політичних сил та інтересів, не останню роль відіграла вже згадана здатність Свидригайла приваблювати до себе людей. Був і об'єктивний чинник, який пояснює популярність молодшого Ольгердовича серед руської аристократії, готової, за образним висловом Михайла Грушевського, класти «за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру» – глухе обурення можновладців княжої крові (як Рюриковичів, так і Ольгердовичів) тим, що нетитулована знать відсунула їх на другорядні ролі. Адже саме так чинив Вітовт, гуртуючи довкола себе литовсько-католицьке оточення із заможних панських кланів – Радзивилів, Гостовтів, Кезгайлів, Монвидів та ін.

Протягом 1432–1433 р. війна точилася з перемінним успіхом, не приносячи виразної переваги жодній зі сторін. В 1434 р. відчутною втратою для Свидригайла стало те, що від нього відступилися прихильники з Білорусі, визнавши владу великого князя Зигмунта Кейстutowича, коли той проголосив привілей про урівняння прав православних і католиків.

Втрачаючи сили, Свидригайло I вересня 1435 р. наважився дати вирішальний бій на р. Швянті під Вилькомиром [нині місто Укмерге в Литві]. У цій битві зійшлися армія Зигмунта Кейстutowича, підсилена польськими загонами, і військо Свидригайла, очолими яке прибув із Чехії герой гуситських воєн Зигмунт Корибу-

48. Рештки в'їзної вежі Крем'янецького замку. Сучасне фото

тович, син князя Дмитра-Корибута Сіверського, колишній «намісник Чеського королівства». Проте щастя зрадило Свидригайла й тут: його сили зазнали повного розгрому і величезних втрат. Лише в полон, не рахуючи загинув (а їх було 13), потрапило понад 40 вірних Свидригайлові руських князів; тут же загинув і магістр Ордену Керскорф, який прибув на допомогу з власним загоном рицарів. Полоцьк і Вітебськ були останньою опорою Свидригайла в Білорусі і в 1435 р. ще відбивалися від Зигмунта, однак уже наступного року визнали його владу.

Сам Свидригайло на початку 1436 р. опинився в Києві; на його боці залишилися також чернігово-сіверські міста й союзники-татари, з якими він здійснив похід на Східне Поділля, оволодівши Вінницею. Тоді ж про підданство Свидригайлові заявила волинська знать. Але й ця перманентна війна завершилася 1438 р., коли Луцька земля змушена була «прийняти» Зигмунта, після чого Свидригайлові сліди на два роки губляться. Кружляв навіть поголос, нібито князь утік до Волощини, де «пас вівці» аж до загибелі свого ворога Зигмунта, хоча найімовірніше, що він перечікував події у котромусь зі своїх маєтків на Галичині.

49. Замок у Троках
(нині м. Тракай у Литві).
Сучасне фото

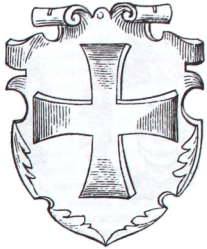
Так тривало до 1440 р., коли від рук змовників загинув великий князь Зигмунт Кейстутович (за оповіддю пізніших хронік, ними були віленський і троцький воєводи Довгирд та Лелюша, волинський князь Олександр Чорторійський і київський боярин Скобейко). Князя було підступно вбито у власному замку в Троках [нині м. Тракай у Литві] за те, що він нібито виношував задум «рожай шляхецкий погубити и кров их розлити, а поднести рожай хлопский, песью кров». Навряд чи аж так далеко заходить Зигмунтів «антишляхетський радикалізм», але безсумнівним є те, що він оточив себе не старою знаттю, а «новими людьми». Це підривало позиції аристократів і врешті призвело, як засвідчує наведений вище перелік змовників, до порозуміння між колишніми ворогами – католиками-литовцями та русинами. Після загибелі Зигмунта магнатська верхівка, не взявши до уваги пре-

тензій Зигмунтового сина Михайла й без порозуміння з тодішнім польським королем, старшим сином Владислава Ягайла Владиславом III Варненчиком, 29 червня 1440 р. проголосила великим князем литовським молодшого Ягайлового сина, 13-річного Казимира Ягайловича. Новий великий князь, а точніше, його опікуни на чолі з троцьким воєводою Іваном Ґаштольдом [Ґоштвотом], аби відновити внутрішній мир, визнали за Свидригайлом номінальний довічний титул великого князя з уділом у Луцькій землі, яка на той час обіймала більшу частину Волині, причому неформально до неї тяжіло ще й Східне Поділля з містами Вінницею та Брацлавом [нині селище Немирівського району Вінницької обл.]. Тоді ж було повернуто відібрану Вітовтом «отчину» – Київське князівство – синові Володимира Ольгердовича Олелькові.

Сам Свидригайло з 1440 р. до смерті, стомлений літами, поразками й невдачами, безвиїзно жив у Луцьку, оточений слугами-русинами. Помер 10 лютого 1452 р. в Луцькому замку, не залишивши після себе потомства (його єдиний син, народжений Анною Тверською, помер малолітнім). Тіло старого князя перевезли до Вільна й поховали в усипальниці великих князів литовських – у крипті Віленського кафедрального собору, поруч із тілами ненависних суперників Вітовта й Зигмунта Кейстутовичів.

Дві соціальні моделі XV ст.: Волинь Свидригайла та Київщина Олельковичів

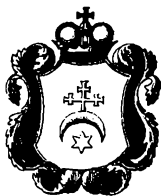
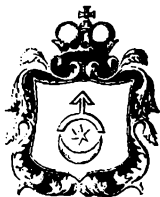
Після поновлення удільного статусу Волині та Київської земель тутешня знать немовби самоусувається від участі в політичному житті Великого князівства Литовського, аж до кінця XV ст. не обіймаючи високих урядових посад і не роблячи кар'єр у столичному Вільні. Очевидно, саме тоді усталюється і погляд зі столиці на володіння Свидригайла та Олельковичів як, власне, екстериторіяльні, що виразно засвідчує їхня напівофіційна назва – «землі далекі». Цю індивідуальність подеколи оцінюють як пристосуванство й апатію, проте навряд чи такий присуд справедливий. Місцеві аристократи виконали свою програму-максимум, тобто обстоювали особливий статус власних територій, а все інше їм просто не цікавило. Життя немовби замкнулося на внутрішніх інтересах Київської та Волинської земель, зосередившись довкола особи власного правителя-князя. Не останню роль у цьому, можна припускати, відігравав і конфесійний бар'єр, оскільки Католицька Церква впродовж середини – другої половини XV ст. достатньо утвердилася як офіційна опора великокняжого двору та центральних влад.

50. Герб Волинської землі

Для Волині Свидригайлове на перший погляд недовге правління стало періодом кристалізації тих традицій суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої еліти на тривале майбуття. Особливе становище Волинської землі фіксувалося двома привілеями Владислава Ягайла, що були проголошені ще в досвидригайлові часи: 1392 р. – про надання тутешнім боярам «повністю усіх тих прав і законних звичаїв, якими користуються зем'яни [шляхта-землевласники] Львівської землі», і 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей, окрім військової, та про гарантування рівних прав для православних і католиків.

Вокняжіння Свидригайла, кумира аристократів, стало ніби останньою цеглиною, що вивершила й узаконила соціальну піраміду, в якій місце кожної людини визначалося її статусом. На найвищому щаблі бачимо Свидригайлових сподвижників-князів – як нащадків колишньої династії, Рюриковичів, так і теперішньої, Гедиміновичів. Цей «зоряний розсип», як колись образно назвав його знавць волинської старовини Юліан Бартошевич, визначав головний колорит місцевого життя. Княжі володіння були меншою копією

51. Герби Острозьких/Заславських (1), Збараських/Вишневецьких (2), Корецьких, Сангушків і Чорторійських (3)

удільного князівства самого Свидригайла: володіючи ними «со всім правом і панством», князі складала присягу вірності сюзерену й зобов'язувалися «з власної охоти» надавати йому традиційні послуги васалів – «допомогу й пораду» [auxilium et consilium]. Обов'язок «допомоги» полягав у виставленні на розпочату ним війну власних збройних загонів (про початок такої війни він мав сповістити у персонально адресованому листі), а обов'язок «поради» передбачав причетність до групи його радників (після смерті Свидригайла обидва обов'язки перемістились на особу великого князя литовського: перший змін не зазнав, а другий набув форми почесного привілею, що ним у Великому князівстві Литовському користувалося близько 50 родин, які «з обичаю стародавнього дому свого» належали до Панив-Ради – свого роду сенату держави).

У решті питань князі почували себе власниками мікродержав у державі – з власними податками, судочинством, двором, канцелярією, ієрархією владних структур. Ось більші з таких володінь: 1) Острозьке, до якого наприкінці XIV – впродовж XV ст. були втягнуті шляхом шлюбних пов'язань отчини вигаслих князів Ровенських, Дубровицьких, Степанських і

Сатіївських; 2) Несвізьке – первісно з центром у с. Несвіжі; з середини XV ст. розщепилося на Вишневецьку, Колоденську й Збараську отчини, а з останньої ще пізніше виділилися Поринька й Воронецька; 3) три окремі володіння трьох гілок роду Сангушків: Ратненське, Ковельське і Кошерське; 4) володіння Чорторійських; 5) володіння Корецьких; 6) володіння Четвертенських (з середини XV ст. воно розпалося на Четвертенщину, Сокольщину й Вишківщину). Окрім згаданих, існувала низка маєтків менших розмірів – князів Любецьких, Острожецьких, Буремльських, Роговицьких, Ружинських, Галичанських, Тристенських, Велицьких.

Княжі землі, в основі своїй переважно спадкові, розширювалися також за рахунок «данин» великого князя, що їх тим щедріше жалували родовитим волинянам, чим напруженішою була внутрішньополітична ситуація. Разом із «городами й землями», які великий князь передавав новим власникам зі свого домену, під їхню зверхність переходили сотні дрібних так званих «господарських слуг», тобто збройного люду, що мешкав тут на земельних наділах під обов'язком служби великому князеві. Відтак, ці люди могли або покинути свій наділ, шукаючи служби «кому похотя», або прийняти владу нового пана у військовій, судовій та податковій сферах, перетворюючись віднині на ва-

салів конкретного княжого дому – Острозьких, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків тощо. Контингент княжих васалів (цього слова тоді не вживали, називаючи таких людей просто «слугами») поповнювався і за рахунок добровільного підданства під опіку князя в обмін на його покровительство (аналогічна практика в країнах «класичного» феодалізму відома під назвою комендації). Траплялося, що незалежний («господарський») боярин опинявся серед княжих слуг усупереч власній волі, коли могутній князь-сусід заокруглював свої володіння, приєднуючи до них суміжні ґрунти шляхом примусу, а то й прямого загарбання. З іншого боку, князі нерідко надавали маєтки власним дворакам у винагороду за службу, або щоб забезпечити її виконання надалі.

Землі, на яких сиділи «княжі слуги», фактично їм не належали, оскільки справжнім власником був князь, а слуга, його діти, онуки й правнуки користувалися маєтком доти, доки служили княжому дому (такі землі пізніше стали називатися ленними – від німецького *Lehen*, тобто феодал – спадкове володіння, надане сеньйором васалові за умови виконання військових або адміністративних послуг). До обов'язків слуги належало ходити в походи у складі княжих загонів, а також служити «при фортеці», тобто силами власних підданих забезпечувати ремонт замків. Архаїчною повинністю була й так звана «гостинність» – обов'язок утримувати й супроводжувати патрона та його почет під час об'їзду володінь.

Проміжну ієрархічну сходинку між князями та господарськими боярами й боярами-слугами займали так звані «пани» (у першому відомому переписі волинських бояр 1528 р. цим титулом позначено понад чверть боярського загалу – 62 із 217 згаданих там родин). Слово «пан» у Великому князівстві Литовському впер-

ше входить у вжиток якраз на Волині за правління Свидригайла, що засвідчується численними документами 1440–1452 рр., які вийшли з його канцелярії. Сюди воно потрапило, своєю чергою, з Галичини, де в другій половині XIV ст. було запозичене з чеської канцелярської мови (остання взагалі «подарувала» руській публічно-правовій практиці чимало термінів, яких тут досі не існувало: грод [замок], рицер [боярин], староста [королівський намісник], містич [городянин], дідич [спадковий власник], зем'янин [шляхетний рицар-землевласник] тощо).

Критерієм для вирізнення «панів» від решти боярства-рицарства служила наявність спадкової («отчинної»), а не наданої від великого князя землі. Показово, що серед волинського панства майже не було іноетнічного елемента – це або люди місцевого походження, або вихідці з сусідньої Галичини, здавна поріднені з волинською елітою. Їхні отчини не тільки служили символом певної матеріальної незалежності, але й свідчили про «значність», себто всіма знане, давнє походження роду, що володіє даним маєтком з діда-прадіда.

Врешті, саме на Волині за правління Свидригайла вперше утвердився ще один, згодом універсальний, термін на окреслення людей військового ремесла. Досі їх позначали давньоруським словом «боярин», щоправда – змістовно змодифікованим: у давньоруські часи боярами називали тільки верхівку дружини, а з XIV–XV ст. – кожного воїна (як синонім слова «боярин» від кінця XIV ст. вжиток увійшло також, за посередництвом чеської мови, поняття «рицер» – від німецького *Ritter*, себто воїн-вершник). Проте обидва ці слова вказували швидше на рід занять, ніж на соціальний статус, оскільки боярську (збройну) службу могли виконувати всі – від родовитого пана до заможного простолюдина, що спромігся

купити коня й військовий обладунок і, звичайно, був готовий ризикувати життям, сплачуючи великому князеві «податок крові» замість інших податків. Однак поступове обростання «людей війни» пільгами та привілеями підносило їхній соціальний престиж, збільшуючи відстань між ними та «простими людьми» – купцями, ремісниками, селянами. Відтак, збройна служба помалу стала перетворюватися на родинний «фах», а «професійне» означення – «боярин» чи «рицер» – щодалі частіше доповнювалося предикатом «шляхетний», тобто «добре народжений» (до таких відносили тільки спадкових воєнків – тих, хто «з віку бояри суть»). Залишається додати, що вперше зафіксоване у документах Свидригайла поняття «шляхтич» уже з другої половини XV ст. почне тріумфально витісняти старі позначення воєнків, перетворившись на загальноживану назву родовитої людини (саме слово походить від німецького Geschlecht – походження, що в чеській мові дало šlechtic, а в польській szlachcic, тобто благороднонароджена особа).

* * *

Зовсім інакшою, ніж Волинь, виглядає у XV ст. Київська земля – централізований організм, де військова, фіскальна, адміністративна й судова влада була зосереджена в руках нащадків Володимира Ольгердовича – Івана Володимировича (?–1435), Олелька Володимировича (1441–1454) та його сина Семена Олельковича (1454–1470). Київська гілка Ольгердовичів посідала високе місце в ієрархії старшинства династії онуків та правників Гедиміна. Наприклад, князь Олелько, одружений із дочкою великого князя московського Анастасією (онукою Дмитрія Донського), як найстарший з-поміж Гедиміновичів, уважався одним із претендентів на великокняжий престол після

загибелі Зигмунта Кейстутовича. Його син князь Семен свою дочку Софію видав заміж за великого князя тверського Михайла Борисовича, а одну з сестер – за молдавського господаря Штефана Великого. В тогочасній молдавській хроніці у зв'язку з цією подією під 1463 р. зазначається: «привезли жону Штефану воеводі з Києва, сестру Симеона, царя Київського». Царський титул, яким хроніст ушанував Семена Олельковича, недвозначно підкреслює, що сусідні правителі вважали його суверенним володарем. Це й не дивно, коли зважити на розміри тодішнього Київського князівства, яке простягалось від Мозиря на півночі до гирла Дніпра й Дністра на півдні та річки Сіверський Донець на сході.

Гілка Ольгердовичів іще з часів Володимира Київського була тісно пов'язана з Руссю, тож її повторне утвердження на київському княжому столі ніби символізувало перемогу руського «сепаратизму». Роки правління Олельковичів пройшли сприятливо для Києва та Київської землі як в економічному плані – передусім завдяки поживавленню транзитної торгівлі, що давала добрі митні збори, так і в оновленні духовного життя в Києві, а особливо – у Києво-Печерському монастирі, усипальниці княжого роду. Олелько й Семен, зокрема, «коштом великим» реставрували монастирський соборний храм Успіння Богородиці,

украли ю красою, якоже бі мощно, такожде и внутрь іконним писанієм, и обогати златом, сребром и сосуди церковними.

Дослідники відзначають також помітне поживавлення книжності, підтримуваної князями-меценатами. Як припускають (прямих свідчень про це не залишилося), у Києві в 1460-х рр. діяв перекладацький гурток, зініційований Олельковичами. Тож не виключено, що саме

звідси вийшла низка перекладів тогочасною руською мовою юдейсько-арабських творів напучувального, окультного та астрологічного характеру: трактат Псевдоаристотеля «Тайная тайних» або так звані «Аристотелеві врата», «Шестокрил» Імануеля-бар-Якоба, «Словесниця» або «Логіка» Мойсея Маймоніда, так звана «Логіка Авіасафа» Аль-Загалі та ін. Одним із перекладачів, імовірно, мав бути «жидовин Схарія» родом із Кафі – астролог князя Михайла, молодшого Олелькового сина. У 1470 р., супроводжуючи обраного на княжіння в Новгороді Михайла Олельковича, Схарія разом із двома іншими колегами-теологами переїхав до Новгороду. З їхнім перебуванням тут пов'язаний гучний процес проти ересі так званих «зжидовілих»: усіх трьох звинувачено в тому, що вони заперечують догмат Св. Трійці й божественне походження Ісуса Христа, відкидають іконошанування та монашество. Один із головних опонентів зжидовілих, Йосиф Волоцький, писав про Схарію так:

Сей бяше диавол сосуд и изучен всякому злодейскому изобретению, чародейству же и чернокнижию, звездозаконию же и со астрологи живий во граде, нарицаемом Киев.

Чимало було зроблено за княжіння Олельковичів і для зміцнення обороноздатності Київської землі. Можна припускати, що саме тоді усталилася доволі струнка система «польних сторож», яка полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів на переправах і татарських шляхах. Одночасно були укріплені порубіжні замки – Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород. На території їхніх округ у зв'язку з потребами оборони інтенсивно зростає прошарок так званих «кінних слуг» – дрібних бояр, наділених землею під обов'язком збройної служби в почті намісника того замку, до якого був при-

писаний наділ слуги. Наприклад, за фрагментом збереженої ревізії 1471 р., третина чоловічого населення Житомирської замкової округи (187 із 479) – це кінні слуги. Коли згодом почнеться боротьба за «ошляхетнення», мало хто з них потрапить до числа повноправної, тобто підпорядкованої безпосередньо великому князеві, шляхти, а з XVI ст. за ними усталиться назва «панцирні бояри» – збройний контингент особисто вільних людей напівшляхетського статусу. Аж до Хмельниччини панцирні бояри щільно заселяли околиці замків Любеча, Овруча та Остра, живучи поруч із селянами, але не зливаючись із ними, оскільки «служба конем» гарантувала персональну незалежність, що уряд і не ставив під сумнів, періодично підтверджуючи боярські права, порушувани надто запопадливими замковими намісниками.

Варто додати, що в Київській землі, як і на Волині, мешкали власні «пани», тобто родовиті власники отчин, а також незалежні від замкових влад «господарські» бояри-шляхтичі.

Стратегією професійної палітри збройного люду Київщини колоритно відтінюється його поліетнічним складом. Потребуючи для захисту порубіжжя значних військових сил, київські князі широко приймали на службу (і наділяли землею) прийдшлих вояків, які шукали «рицарського хліба» в загонах володарів прикордоння. Серед княжих слуг згадуються люди з молдавськими, німецькими, польськими, литовськими іменами, проте найбільший доплив постачав тюркський Степ. За даними кінця XV – початку XVI ст. можна припустити, що вихідці з татарських земель становили не менше як третину місцевого боярського загалу, на що красномовно вказують імена: Аксак, Байбуза, Батура, Бердеб'яка, Берендей, Булгак, Бундур, Воропай, Долмат, Жевжик, Кайдаш, Калантай, Кичкир, Кобиз, Ко-

52. Битва з татарами.
Дереворит 1521 р.

жан, Коздаут, Кончак, Кордиш, Котлубай, Кощей, Култак, Кучук, Мазепа, Мормул, Оберней, Тавлуй, Талалай, Ущап, Халаїм, Шаула, Шандир, Шемет, Шепель, Шомака та ін.

Названі тут приклади – це лише уламки загальної картини, оскільки, християнізуючись, воїни-тюрки отримували християнські імена, а чимало первісних іменувань взагалі забулося, коли на початку XVI ст. розпочалася так звана «прізвишна революція», тобто звичай позначати шляхтичів власницькими прізвищами, утвореними від назви населеного пункту, яким володіла шляхетська родина (наприклад, с. Вигів – Виговські).

Адаптація ординців у порубіжній зі Степом Київщини розпочалася ще за Ольгерда й Володимира Ольгердовича, коли частина тюркської знаті визнала зверхність великого князя литовського, залишившись мешкати там, де й мешкала досі – у порубіжній смузі. Нові допливи степовиків спостерігалися впродовж першої

половини – середини XV ст., коли Золоту Орду роздирали усобиці та внутрішні війни. Імігранти – тюркська аристократія та рядовий збройний люд – отримували землі-данини на таких же правах, як і руські бояри, зобов'язуючись служити збройну службу й дотримуватись вірності великому князеві. На Київщині сліди таких осередків-колоній простежуються довкола Черкас, у Заушші (за р. Ужем на Овруччині), біля Чорнобиля, у південно-західному куті Житомирщини. Через дватри покоління татарські вояки-землевласники, християнізуючись, зливалися з місцевим боярством і знаходили в його корпорації місце для себе відповідно до майнового становища, родовитості й характеру військової служби, тобто поповнювали всі прошарки упривілейованого стану – від князів (як Глинські, Домонти чи Долгодати) до панцирних бояр.

Якщо оцінювати місце Київського князівства Омельковичів у Великому князівстві Литовському із загальної перспекти-

ви, то не можна не визнати, що вже на другу половину XV ст., зокрема – після смерті Свидригайла († 1452), воно виглядало свого роду анахронізмом, який рано чи пізно мусив бути поглинутий державою, що тяжіла до централізації. Формальним приводом для цього послужила смерть князя Семена Ольельковича наприкінці 1470 року. Як оповідає польський хроніст Ян Длугош, київський правитель, помираючи, відіслав у дарунок великому князеві Казимиру Ягайловичу власного бойового коня та лук, що за лицарськими канонами символізувало передачу на ласку сюзерена своїх володінь і своєї родини. Однак великий князь не підтвердив права власності на Київ ні Василеві, малолітньому синові Семена, ні молодшому Семеновому братові Михайлу під претекстом, що, мовляв, їхній дід «бігав на Москву і тим пробігав отчину свою Київ» (Володимир Ольгердович, зміщений з київського престолу Вітовтом, справді шукав допомоги у великого князя московського). Проте причина ховалася, звісно ж, не в дідових гріхах. Як зауважує той-таки Длугош, литовські пани дуже хотіли, аби це князівство, як і решта руських князівств, було обернуте на звичайну провінцію Великого князівства Литовського. Так чи інакше, але з погляду Вільна династичне утвердження у Києві вже четвертого підряд спадкоємця-Ольельковича навряд чи виглядало бажаним. Забігаючи наперед, залишається додати, що рід князя Семена Ольельковича Київського вигас уже на його сині, а нащадки Михайла, Семенового брата, як власники наданого ще Володимирові Ольгердовичу Слуцького князівства, з XVI ст. почали іменуватися Ольельковичами-Слуцькими (онука Михайла, зокрема, була матір'ю князя Василя-Костянтина Острозького). Щодо слуцької отчини Ольельковичів, то вона зберігала статус князівства до повного вигасання роду у 1612 р.,

53. Герб Київської землі

після чого перейшла шлюбним спадком до Радзивілів.

Позірною ознакою легітимності зміщення Ольельковичів з київського князівства стало те, що новопризначений намісник, Мартин Іванович Гаштольд (Гоштовт), був швагром покійного князя Семена, одруженого з Марією Гаштольдівною. Кияни, щоправда, бажаючи для себе коли не Михайла Ольельковича, то бодай якогось іншого князя, закрили ворота перед чужаком-литвином, обурившись, що правити князівством – уперше за всю історію Києва – приїхала людина, котра, як простодушно дивується літописець, не «токмо не князь бі, но яко лях бі». Однак їхній опір було зламано силою.

Ліквідація удільного статусу Київської землі викликала акцію протесту, що стала останньою з'явою Ольельковичів на політичному небосхилі України-Русі. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р., котру очолив молодший брат Семена Київського Михайло Ольелькович, а співучасниками були онук Володимира Ольгердовича Федір Бельський та правнук

Іван Гольшанський. Як припускають, змовники виношували задум убити великого князя Казимира Ягайловича й посадити на престол Михайла або когось із гілки Олельковичів, старшої серед нащадків Гедиміна. Замах не вдався, змовників було викрито. Федору Бельському просто з власного весілля пощастило втекти до Москви, а двох інших – Михайла Олельковича та Івана Гольшанського – Казимир наказав стратити. Легенда твердить, що стратили змовників у Києві привселюдно під Замковою горою, а голови їхні настромили на палі звідного мосту Київського замку. Насправді ж обох позбавили життя, найімовірніше, у Вільні, й без розголосу: як занотував літописець, «вина их Богу єдиному сведуща». Ця страта поставила останню крапку в долі київського удільного князіння, бо відтоді, за висловом одного з літописів, «на Києві князи перешаа бити, а вмісто князей воеводи наштаа».

Зміна паритету сил Вільна й Москва.

Повстання Михайла Глинського

До останньої чверти XV ст. обидва тенденції на «збирання руських земель», Вільно й Москва, визнавали взаємний паритет сил на підставі територіального розподілу, що склався ще за Вітовта. Згідно з ним, литовсько-руській державі на сході належала Смоленська земля, а Рязанське й Тверське князівства становили свого роду порубіжну нейтральну смугу, котра схилалася до сфери політичних впливів Вітовта. На цій же порубіжній смузі лежала низка дрібних князівств, званих «верховськими» – за розташуванням у верхів'ях р. Оки (Новосильське, Мезецьке, Вяземське, Трубецьке, Одоєвське, Можайське, Воротинське). Ними володіли князі з чернігівської династії Ольго-

вичів, які визнавали себе васалами великого князя литовського, але з правом переходу на службу «кому похотя» разом з отчинами, тобто з територією своїх князівств. Ця ситуація почала мінятися після приходу до влади у Великому Московському князівстві енергійного Івана III (1462–1505), за якого сформувалося основне територіальне ядро Російської держави й було зліквідовано рештки залежності від Золотої Орди. Спершу зникла нейтральна смуга між двома конкурентами: у 1478 р. до Москви було приєднано Новгород, а далі під зверхність московського князя перейшли Тверське (1485) та Рязанське (1480-ті) князівства. З останньої чверти XV ст., на хвилі піднесення Московії, починається також масовий відтік «з отчинами» на службу московському князеві згадуваних тут верховських князів. У перманентних війнах із Московією, що точилися впродовж 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508 рр., великий князь литовський, втрачаючи крок за кроком позиції, був змушений зрештою визнати нові реальності, згідно з якими колишні васали Вільна перетворилися на слуг московського правителя. Це означало втрату практично всього давнього Чернігівського князівства у складі 319 міст і 70 волостей – включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгородом-Сіверським.

Варто зауважити, що саме в цей час, від середини 1480-х, Іван III починає вперше вживати далекосяжний титул «государя всієї Русі», на ідею котрого віднині спиратимуться всі політичні заходи Москви стосовно білоруських та українських земель аж до їх включення до складу Російської імперії. За князіння Івана III Московська держава оголошує себе також протектором християн «грецької віри» в сусідніх державах. Це мотивувалося падінням Константинополя (1453), внаслідок чого православна Москва оголошувалася

«новим градом Константина». І хоча, зрозуміло, це було швидше пропагандистською фразеологією, ніж реальними діями, однак потрібний політичний ефект забезпечувало. Принаймні, ці релігійні декларації не залишалися без відгуку в Литовській Русі, бо саме ними часто мотивуються переходи верховських князів під протекторат московського правителя, хоча насправді йшлося про цілком світську річ – збереження цілісності володінь. Адже цього під потужним московським натиском уже не міг забезпечити вієнський сюзерен. Це добре видно, для прикладу, з мотивацій «отказного листа», направленого в 1492 р. великому князеві Олександру Казимировичу одним із верховських князів Семеном Воротинським:

Отець твой, господине, был у мене у крестном целованьи на том, што было отцу твоему, осподарю нашему, за отчину за нашу стояти и боронити от всякого; ино ... твоя милость, господине, мене не жаловал, ... а за отчину мою не стоял...

На тлі сказаного належить розглядати й повстання Михайла Глинського 1508 року. Його кінцева мета, коли така взагалі була, залишається неясною, проте може бути, що Глинський сподівався створити на східних теренах Великого князівства Литовського власне буферне князівство під протекторатом великого московського князя. Такі плани у політичних реаліях початку XVI ст. виглядають більш-менш імовірними, коли взяти до уваги окреслену вище зміну в розкладі сил обох сусідніх держав.

Михайло Львович Глинський походив із татарського роду Мамайовичів – нащадків знаменитого темника, а далі хана Золотої Орди Мамаю, один із синів якого наприкінці XIV ст. прийняв протекторат великого князя литовського, осівши на Задніпров'ї (за резиденцією роду, м. Глинськом на Сулі, Мамайовичі стали іменуватися князями

54. Вінчання на велике московське княжіння Дмитра, онука Івана III.
Мініатюра другої половини XVI ст.

Глинськими). Михайлові Глинському, татаринів з походження, католиків за визнанням, русинів за колом зв'язків, європейців за способом життя й освітою, пізніша історіографічна традиція приписала роль останнього збройного символу в протистоянні «Литви» та «Русі», хоча насправді йшлося передусім про ображену князю честь та непогамовні амбіції.

Першу половину життя князь Михайло, що народився близько 1470 р., провів у Західній Європі, де вчився в Іспанії, Італії та Німеччині, а далі воював при імператорі Максиміліані I Габсбургові, котрий називав молодого князя своїм вихованцем. За словами одного з хроністів-сучасників, був він «нарівно сміливий духом, як і бистрий розумом, сильної будови тіла й готовий до будь-якої небезпеки». Повернувшись наприкінці 1490-х додому, Глинський відразу почав грати пер-

шу скрипку при дворі тодішнього великого князя Олександра Казимировича, одночасно торуючи дорогу до владної верхівки своїм родичам із Південної Білорусі та Київщини. Рвучкий злет молодого магната з Русі прийшовся не до смаку литовській знаті, й уже в 1503 р. розпочався затятий конфлікт між Глинським і троцьким воєводою Яном Юрійовичем Заберезинським, що згодом стало формальним поштовхом до збройного виступу.

Після смерти великого князя Олександра († 1506) становище фаворита різко погіршилося: Олександрів наступник, Зигмунт I, позбавив Глинського урядів, мало того – ухилився від надання йому дозволу на поєдинок із Заберезинським, що поглиблювало княже «безчестя». Тож у лютому 1508 р. він поставився на власну руку в звичаях тих часів, себто напав на двір ворога й звелів відрубати йому голову. Засівши після цього в одній зі своїх резиденцій, Турові, князь звернувся по підтримку до правителів Кримського ханату, Молдови та Московії. З останньої надійшов приязний відгук: великий князь московський Василій III обіцяв взяти Глинського під свою протекцію, навіть більше – передати під його владу всі здобуті ним території. У першій половині 1508 р. Глинський спробував збройно зайняти Менськ, Слуцьк, Оршу, Житомир, Овруч та кілька інших міст, однак без успіху, бо його заклики не отримали підтримки руської знаті, хоча одним із гасел заволодіння служив захист «руської віри». Відтак, збройний виступ перетворився на родинну акцію розгалуженого клану Глинських та пов'язаних із ними бояр Київщини, Мозирщини й Турівщини. Коли в липні 1508 р., зазнавши поразки від гетьмана Костянтина Острозького, Михайло Глинський виїмався до Москви, разом з ним виїхало 11 князів (із них п'ятеро Глинських) та 18 бояр.

Залишається додати, що бунтівний князь не нагрів місця і в Московії. Образившись

на тодішнього московського правителя Василія III, що той не передав йому зайнятого російським військом у 1514 р. Смоленська, Глинський спробував повернутися до Литви, але був викритий і ув'язнений; перебував у в'язниці до 1527 року. Позиції його зміцніли, коли 1529 р. Василій III одружився із племінницею Глинського Оленою Василівною (саме від цього шлюбу народиться Іван IV Грізний). Після смерти великого князя Глинський став регентом при племінниці, але ненадовго: у 1534 р. його звинуватили в намірі узурпувати владу й повторно кинули до в'язниці, де він і помер.

«Княжий синдром» – візитна картка Волині XVI століття

Згасання удільних автономій Волинської та Київської земель не обірвало звичного для тутешніх соціальних практик схиляння перед княжим титулом. Його носії швидко займають спорожніле місце колишніх удільних володарів – Свидригайла та Олельковичів, перебираючи до своїх рук реальну владу на місцях уже за правління великого князя Олександра Казимировича (1492–1506), а особливо за його наступника Зигмунта I (1507–1548). Зокрема, з 1490-х рр. під їхнім безпосереднім контролем опиняється Східне Поділля, де намісниками, а згодом воєводами аж до початків XVII ст. були князі Федір Четвертенський (1494–1498), Костянтин Іванович та Ілля Костянтинович Острозькі (1498–1539), Семен Пронський (1539–1541), Федір Сангушко (1542–1547), Богуш Корецький (1548–1576) і Януш Збарзький (1576–1608). Аналогічні переліки можна навести для Володимира, Луцька й Крем'янця. Врешті, у Києві з 1559 р. на пів століття в ролі київського воєводи, володаря українського пограниччя, осідає Василь Костянтинович Острозький. На

кінець XV – початок XVI ст. припадає і перша хвиля господарської активності волинських можновладців, що розпочали інтенсивну скупівлю земель, освоєння так званих пусток та закладання міст із наступним переведенням їх на магдебурзьке право.

Княжа домінація над підконтрольними територіями практично фіксувала в нових формах «екстериторіяльність» Волині та Київщини щодо Великого князівства Литовського. Обидві землі виявилися швидко поділеними на зони впливу поміж групою родин із числа так званих «княжат головних», тобто представників місцевої аристократичної верхівки, до якої належали Острозькі та їхня молодша гілка Заславські, Збараські з гілкою Вишневецьких, Корецькі, Чорторійські, Сангушки, Четвертенські. Члени цих родин судилися тільки перед великим князем, а дехто для печаток на своїх листах використовував не зелений, як решта знаті, а червоний («королівський») віск. На оголошену великим князем війну їхні люди ходили не в складі боярсько-шляхетського ополчення, а в окремих загонах під родовим княжим гербом. У своїх володіннях князь-власник уважався повним сувереном, користуючись: а) правом урядування, тобто встановлення внутрішнього розпорядку, надання земель підданим під окресленими умовами служби, регулювання податків та повинностей тощо; б) правом суду аж до смертної кари.

Що ж до бояр-шляхти, то можна виділити два рівні її залежності від князів. У першому випадку йшлося про «потомствених слуг», тобто васалів, які з діда-прадіда тримали княжі села (разом із селянами, що тут мешкали) під умовою служби княжому домові. На довготривалість «потомствених служб», початки яких рідко вдається простежити в джерелах, вказують власницькі прізвиська шляхти,

55. Князь Роман Сангушко.

Копія з портрета другої половини XVI ст.

утворювані від назв відповідних сіл так, ніби ці села були не умовною, а повною власністю тієї чи тієї родини: прикладом можуть бути «слуги» Острозьких – Боровицькі в с. Боровичах, Житинські в с. Житині, Краєвські у с. Краї тощо. Князі розраховувалися земельними наділами й за двірські служби, надаючи їх, немов своєрідну пенсію, або в спадкове, або в довічне користування. Ось характерний взірць першого: князь Василь Сангушко-Ковельський 1542 р. дарує кілька дворич у с. Мощоній своєму слугі Демиду Войтковичу, «которий з дитинства своего при дворі нашом служил». Взамін Войткович та його нащадки мусять «конем служити»; князь же, зі свого боку, обіцяє їх «не кривдити... заховати, боронити».

Перед нами – хрестоматійний зразок «феодалного контракту», заснованого на взаєминах опіки/служби за опіку.

Моральним імперативом таких узаємин, що вважався за рівнозначний «честі» шляхтича-слуги, була його вірність своєму князеві. В системі середньовічних понять «вірність» була складовим елементом взаємозобов'язання: в обмін на «вірність» патрон брав на себе обов'язок «вдячності», себто опіки над слугою та його родиною. Порушення вірності вважалося найганебнішим учинком, а окрім того, тягло за собою неприємні практичні наслідки: втрату землі. Зі свого боку, князь мав боронити слуг від кривдників і виявляти до них «любов» – дбайливість, ласкавість і щедрість; ясно теж, що він не мусив безпідставно позбавляти їх отриманого маєтку. Соціальні взаємини такого «договорного» типу, найвірогідніше, оформилися вперше саме на Волині, оскільки понад половину її території належало князям, із чийх володінь годувалися тисячі слуг. Відтак, саме тут схиляння перед справедливим і щедрим патроном стало невіддільним елементом світогляду рядового боярина-шляхтича.

Пом'якшену форму залежності шляхти від князів являли собою взаємини патрона/клієнта. На саме слово «клієнт» (від латинського *cliens* – залежна людина) натрапляємо тільки в латиномовних джерелах. Натомість по-українськи, як і по-польськи, клієнтів називали, залежно від їхнього соціального рангу, або «слугами» – для шляхти незначного калібру, винагороджуваної за послуги матеріально, або «приятелями», коли йшлося про знать, якій княжий дім покровительствував в обмін на відданість та сприяння. У цьому значенні слово «приятель» (а напевно – й сама форма таких узаємин) фіксується з останньої чверти XV століття. Дещо пізніше «приятелями» стали також називати свояків, некровних родичів. Це опосередковано вказує на один зі шляхів формування клієнтарних мереж – із посвоячених з князями некняжих родин. Той факт, що патронально-клієнтарний клан ототожнювався у тогочасній колек-

тивній свідомості з родиною, добре ілюструється в двох ріднях: 1) у вживанні на його позначення лексиком родинної сфери, де патрон – це суворий, але турботливий «батько», а клієнти – його вірні й слухняні «дітки»; 2) у патерналістському ритуалі особистої участі патрона на родинних урочистостях та похоронах слуг. «Родинна» форма взаємин князя-патрона та його клієнтів – це не лише патріархальна екзотика, але й основа ще одного (нарівні з вірністю) морального імперативу. Згідно з ним, зобов'язання «діток» перед «батьком» мали безумовний пріоритет перед рештою обов'язків, у тому числі публічних (останнє набуде особливої ваги пізніше, з активізацією публічного життя).

Ясно, що форма залежності слуги-ленника від князя була щільнішою, ніж залежність «приятеля», проте й рівень запитів був у них неоднаковим. Служі йшлося про мале: аби його сини, служачи при дворі чи у війську пана, отримали з часом у винагороду власний клапоть землі. Натомість «приятель» дбав про складніші речі – адміністративну чи духовну кар'єру для себе й своїх дітей, захист від впливового недоброзичливця, сприяння у вигідному одруженні тощо. Тож у підсумку виходило, що обидва однаково потребували підтримки й протекції, а платилося за це універсальною валютою Середньовіччя – готовністю виконати без роздумів княжу волю.

Цю, загалом знану в Європі ще з античності, схему взаємин «людини великої» з «людьми малими» соціальна практика Волині та Київщини доповнює вельми своєрідним нюансом. Скажімо, коли для «малих» польських шляхтичів їхній пан був просто багатою і впливовою людиною, то русинів буквально заворожував ірраціональний ореол, що ним була оповита «княжа кров». Схиляння перед княжим титулом не було чимось новим. Як уже тут згадувалося, князь іще з давньоруських часів бачився постаттю сак-

ральною – і в світлі язичницьких уявлень, і в світлі християнської доктрини про боговстановленість влади. Стосовно XV–XVI ст. з певністю можна констатувати, що княже *sacrum* обумовлювалося передусім поглядом на князя як істоту, обрану Богом для здійснення влади. Персона князя та недосяжне для решти право, носієм якого він уважався вже силою свого народження, сприймалося як наслідок божественного промислу, незаперечний абсолют. А оскільки зверхність Рюриковичів над землями Київської Русі здійснювалася у рамках моделі, згідно з якою володарем уважалася не одна особа, а сукупність осіб, що представляли правлячий рід, то світло вибраності поширювалося на всі його наступні покоління (як припускає дехто з дослідників, властиве Рюриковичам *sacrum* почасти перейшло на членів роду Гедиміна після породичання обох династій). Утім, іще важливішим було інше: князем людину не могли зробити ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади – сама тільки «княжа кров», тобто народження в княжій родині. Це незмірно підносило князів над рештою знаті, не згадуючи вже про рядових рицарів-шляхтичів.

Князів сприймали як поводитирів та оборонців власної «землі», нібито врученої їм в опіку Богом, тож передчасну смерть князя тлумачили як тривожний знак Божої неласки – «сирітство землі». Поодинокі репліки, що напрями – тілесно – пов'язують князя із «землею», опосередковано відбивають специфічний, хоч і не артикульований виразно, тип уявлень про «політичне». Варто нагадати, що в середньовічній свідомості політична відособленість не отожднювалася з державним суверенітетом у новітньому сенсі. Людина ідентифікувала себе ще не з країною та її мешканцями («нашим народом»), а з володарем, котрому служить, і з колом «своїх» – людей під владою й опікою спільного зверхника. Відтак, об'єднані дов-

кола тих чи тих княжих домів соціальні спільноти не переймалися обсягом суверенності «землі», на якій жили. Це належало до компетенції князя, а не його слуг та підданих, тим часом як центром їхнього світу був сам князь – істота, уповноважена Богом турбуватися за вірених йому людей.

Існували, звичайно, й конкретніші прикмети окремішності: місцеві соціальні інститути, стародавні межі своєї «землі», її адміністративні практики, військові та правові звичаї. Однак там, де збереглися роди носіїв «княжої крові», та ще й із достатнім майновим потенціалом, саме вони виступали стрижнем окремішності і в такому, конкретизованому сенсі. Саме таку модель влади/підпорядкування найвиразніше бачимо наприкінці XV – у XVI ст. на Волині, де належні князям територіальні обшири були фактично квазидержавами з власним військом, двором, фіскальним апаратом, мережею судових органів по замкових округах, ба – навіть церковними інституціями, що залежали від ласки й щедрості князя-патрона. Зрозуміло теж, що формально незалежна («господарська») шляхта, яка мешкала обіч княжих володінь, хоч-не-хоч потрапляла в орбіту впливу потужного сусіда, або, як тоді висловлювалися, «під крила протекції» – втім, на власну користь, бо «крила протекції» могутнього патрона забезпечували життя «малої» людини.

Усамостійнення Київської митрополії. Співжиття православних із католиками

Політичні пристрасті й боротьба за перерозподіл влади, що вирували у Великому князівстві Литовському, супроводжувались іноді гучнішим, іноді майже непомітним акомпанементом церковних конфліктів як усередині православного світу,

так і на міжконфесійному рівні – між православними й католиками, котрі представляли в державі меншість, підтримувану, проте, двором великого князя. Як уже зазначалося, Православна Церква після переходу руських князівств під зверхність польських королів та великих князів литовських набула ширших функцій, ніж душпастирська опіка вірних. Це проявилось уже за правління Ольгерда, коли на заваді його політичним планам став церковний зв'язок Києва й Москви (варто нагадати, що 1299/1300 р. святигельський осідок київського митрополита було перенесено до Володимир-на-Клязьмі, а 1326 р. – до Москви). Тож у 1353 р. до Константинополя вперше прибуло відразу двоє кандидатів на поставлення в сан «митрополита Київського і всієї Русі»: від великого князя московського – Олексій та від Ольгерда – Роман. Патріарх «сребролюбів ради» висвятив обох: Олексія в ієрархи «всієї Русі», а Романа – в ієрархи «Литви і Малої Росії», внаслідок чого, як пишуть тогочасні джерела, «настав мятеж во святигельські», котрий, утім, тривав не надто довго, бо 1362 р. помер Роман, а 1378 р. – Олексій.

Паралельно, за ініціативою короля Казимира III, як уже згадувалося, патріарх на початку 1371 р. поновив окрему митрополію в Галичині (її юрисдикція поширювалася на Галицьку, Волинську та Подільську Русь). Зважаючи на боротьбу між Польським королівством та Великим Князівством за Волинь і Поділля, це суперечило інтересам Ольгерда, тож він повторно звернувся до патріарха з клопотанням номінувати власного митрополита для литовських і союзних із Великим Князівством земель (це підтримали й тверські князі, вороже настроєні проти Москви). Відтак у 1375 р. на митрополитстві було затверджено болгарина Кипріяна, людину невтомної енергії, майстра компромісів і політичних комбі-

націй. Спочатку проігнорований Московою як креатура Ольгерда, Кипріян між 1378–1380 і 1383–1390 рр. резидував у Києві, однак від 1390 р., досягнувши порозуміння з великим князем московським, переїхав до Москви, де й перебував до смерті († 1406). «Литовські» єпархії він навідував лише час від часу, але загалом його авторитет гамував відцентрові тяжіння всередині вже фактично роз'єднаної Церкви.

Після смерти Кипріяна його наступники, кандидовані то з того, то з того боку, міняються на митрополиточому столі ледь не з калейдоскопічною швидкістю. Досить сказати, що між 1407 і 1436 р. митрополитами «Київськими і всієї Русі» наставлялися: грек Фотій, який у Києві «не живал» († 1431); болгарин Григорій Цамблак († 1419), висвячений у 1415 р. собором білорусько-українських владик на противагу Фотію, але анатемований Фотієм і не затверджений патріархом; «москвитин» Герасим, поставлений у 1434 р., якого Свидригайло, запідозривши у шпигунстві, вже наступного року наказав спалити живцем; з 1436 р. – грек Ісидор, який прибув до Москви 1437 р., а вже навесні 1438 р. виїхав до Ферари, де розпочинав роботу екуменічний (так званий Фераро-Флорентійський) собор за участю найвищих ієрархів Грецької та Римської Церков.

Саме Ісидор 5 липня 1439 р., разом із рештою архіпастирів Грецької Церкви, прийняв унійний акт про з'єднання обох гілок християнства. По дорозі додому, в Буді, Ісидор видав окружне послання, звернене до «всіх христоіменитих людей», закликаючи як «латинян», так і «греків» прийняти проголошене собором «святоє пресвятоє єдначество с великою духовною радістю и с чєстю». У Польському королівстві його вітали з належними урочистостями, а визнання унійного акту католицьким королівським двором реалізувалося у привілеї 1443 р. на права й

36. Православні учасники Фераро-Флорентійського собору. Фрагмент деревориту, близько 1502 р.

свободи Руської Церкви. Приязною була реакція на унію і в Києві: Ісидор 5 лютого 1441 р. проголосив її у соборі Св. Софії, а князь Олелько тоді ж видав грамоту, де митрополита названо «господином і отцем».

Інакше обернулися справи в Москві, куди Ісидор прибув у березні 1441 р.: його звинуватили в ересі й заарештували, жадаючи зречення унії, і лише після піврічного ув'язнення митрополитові вдалося втекти до Вільна. Проте й тут на нього чекала прохолодна зустріч, бо найвищі католицькі ієрархи Литви стали в опозицію до унії. Тож Ісидор мусив виїхати до Рима; певний час він обіймав пост папського легата в Константинополі, а помер 1463 р. в Римі у сані унійного Константи-

нопольського патріярха (титулу Київського митрополита зрікся аж у 1458 р.).

Тим часом у Москві замість вигнаного Ісидора собор місцевих владик у 1448 р. potwierдив у сані митрополита рязанського владика Йону, вже попередньо обраного 1439 р. на звітку про унію. Патріяршого благословення Йона не отримав, а питання про канонічність його обрання дебатувалося аж до взяття Константинополя турками в 1453 році. Ця подія, витлумачена в Москві як знак Божої кари за підтримку Флорентійської унії, стала поштовхом до проголошення на соборі 1459 р. автокефалії Московської Церкви (її канонічного визнання довелося чекати аж до 1589 р.).

У Великому князівстві Литовському Йону теж визнали – щоправда пізніше, у 1451 році. Тим часом Папський престол, намагаючись зберегти контроль над місцевою Руською Церквою, рукопоکлав у її митрополити після Ісидорового зречення Григорія Болгарина. Згідно з буллою 1458 р., його святительська влада поширювалася на «Нижню Русь», тобто на українсько-білоруські єпархії, тоді як «Верхня Русь» (Московія) оголошувалася «землею схизматиків», що її опанував «син зла» Йона.

Григорій Болгарин, власне, й став першим митрополитом Руської Церкви в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, прийнявши 1467 р. повторне свячення від константинопольського патріярха.

Москва, своєю чергою, не визнала Григорія, і це стало останньою крапкою у понад столітньому процесі розпаду давньоруської церковної спільности, коли, за словами літописця, «створишася два митрополита в Русі, еден на Москве, а вторий в Києве».

Організаційні структури Київської митрополії, перераховані в папській буллі 1458 р., обіймали десять єпархій: Київську митро-

57. Мапа-схема єпархій Київської митрополії наприкінці XVI ст.

полічу (до неї, крім власне Київщини, належали руські анклавні в Ульні, Новоградку й Тракаї), Луцько-Острозьку, Володимирсько-Берестейську, Галицько-Львівську (що охоплювала, крім Галичини, також Поділля), Перемисько-Самбірську, Холмсько-Бєльську, Турівську, Полоцько-Вітебську, Чернігівсько-Брянську та Смоленську (дві останні впродовж 1500–1515 рр. разом зі своїми територіями відійшли до Московії). На чолі єпархій стояли владики (єпископи), при яких діяв доглядний орган зі священників катедральних міст – крилос, здійснюючи суд і управу в єпархії. Крилошани, очолені виборним протопопом, по черзі правили службу в катедральному соборі й виконували розпорядчі та адміністративні функції в єпархіяльній управі, а після смерті владики адміністрували єпархією до висвячення нового ієрарха.

Впродовж XV–XVI ст. різко зростає кількість монастирів, утворених як на фундації заможних патронів (наприклад,

у Дермані, Дубні, Степані та ін.), так і за ініціативою Церкви. Наприклад, у Володимирі та його околицях на середину XVI ст. монастирів існувало три; в Луцьку – теж три і ще два неподалік – Чернчицький Спаський і Жидичинський Миколаївський; в Овручі – два; у Києві, поряд із давніми, виникають нові – Пустинно-Микільський, Флорівський, Гнилицький Пречистенський та ін. Чимало обителів функціонувало й поза великими містами – у містечках та селах. У таких монастирях зазвичай мешкало всього по кілька ченців, але душпастирські обов'язки вони виконували, а самі обителі служили місцем благочесного поховання фундаторів та їхніх родин і слуг.

Канонічно Київська митрополія підлягала константинопольському патріярхові, якому належало право висвячення митрополита. З кінця XV ст. цей акт було спрощено: митрополити перестали їздити на посаду особисто, отримуючи письмове благословення – сакру, тож функція найвищої канонічної влади обмежилася формальною процедурою. У зв'язку з цим спробували більшої ваги надати соборам – з'їздам єпископату й духовництва, де вирішувалися найважливіші питання церковного життя (збереглася, зокрема, інформація про «діяння» собору 1509–1510 р. і згадки про собори 1514, 1540, 1546 та 1558 рр.). Проте, на думку дослідників, соборноправна свідомість і практика загалом упродовж XVI ст. занепадали. Специфічно місцевою особливістю, зокрема, стала участь мирян у церковних соборах, отже – й у вирішенні церковних справ. Це було порушенням канонічних правил, однак саме миряни (особливо князі) забезпечували авторитетність того чи того собору в очах влади.

Витворення окремої церковної спільноти на українсько-білоруських землях, що охоплювали величезні простори від Балтики до степів, було, безумовно, явищем із далекосяжними культурними на-

слідками. Адже в такий спосіб творилася своєрідна проміжна – між «латинським Заходом» і «грецьким Сходом» – церковна культура, набагато відкритіша для діалогу двох християнських конфесій, ніж Церква ортодоксальної Московії. Щоправда, наслідки взаємного притирання стануть помітними значно пізніше, у спалаху «київської вчености» XVII ст., тоді як упродовж XV – середини XVI ст. культурно-освітня функція українсько-білоруського православ'я ще не підносилася над обов'язками душпастирства, та й то далекого від ідеалу. З утвердженням так званого права патронату над церковними інституціями, за яким світській владі (королю та великому князеві, а в приватних володіннях – магнатам і шляхті) належало право підтверджувати церковнослужителів, Церква опинилася в залежності від політичних комбінацій, майнових інтересів або й прихв світських осіб. Це призводило до корумпованости високої ієрархії. Наприклад, уже з кінця XV – початку XVI ст. канонічний порядок соборного обрання митрополитів стає фікцією, фактично підмінюючись призначенням за волею великого князя. Митрополитий сан перетворився на свого роду бенефіцій – «хліб духовний», відтак фактично продавався за гроші нарівні зі світськими урядами. Аналогічна ситуація спостерігалася і в поставленні єпископів та архимандритів. Усупереч канонічній практиці, за якою кандидатів на владиттво мав обирати собор, єпископії та великі монастирі являли собою список вакансій, що ними розпоряджалися король і великий князь.

Зайве говорити, що це породжувало численні зловживання, непотизм і хабарництво, відкриваючи доступ до високих церковних санів людям, не лише далеким від моральної бездоганности, але подеколи навіть світським – іноді й без постригу. Один із сучасників гостро характеризує їх так:

...Вчера со псы по полю за заедем, а ныне святительская совершает... Ажели кто вопрошает о книгах, то отвещают глаголюще: узоби есьми, не имамы чем книг стяжати. Ходят же не яко узоби, но носяще ризы светлы и блещашеся...

Корумпованість найвищих ієрархів супроводжувалася різкою неосвіченістю священників і монахів – адже закладів для навчання священослужителів не існувало: від кандидата вимагалось лише вміння відправляти літургію та здійснювати таїнства. Крім усього, регулярність церковних відправ нерідко порушувалася у зв'язку з «правом подавання». Останнє передбачало рекомендацію на священство й ігуменство власника населеного пункту, де містився храм, або фундатора монастиря, а представлену в «листі подавання» особу мав благословляти єпископ. Насправді ж світські вельможі мало зважали на думку владики, наставляючи священників та ігуменів без його відома й благословення. Конфлікти між владиками й магнатами нерідко призводили до того, що храми зачинялися, місяцями простоюючи «без хвали Божої», доки світські й духовні особи з'ясовували стосунки, в яких церкви та монастирі були просто спірним об'єктом власности.

Сказане, проте, навряд чи може свідчити про занепад віри як такої. Негаразди внутрішньоцерковного життя ніби ковзають по поверхні духовного авторитету віри, що терпляче споглядає гріховну метушню своїх служителів. Глибокою і щирою набожністю перейняті збережені з тих часів документи, де фіксується ставлення до християнських обов'язків людини. Зокрема, це особливо яскраво видно в заповітах, якими знать та заможні міщани обдаровують храми й монастирі маєтками, коштовностями, грошима, книгами. Ось як, наприклад, починається заповіт князя Андрія, одного з синів Воло-

димира Ольгердовича Київського, написаний у 1446 р.:

Се аз раб Божий князь Андрей Владимирович. Приїздил есмь в Киев с своєю женою и с своими дітками, и били есмо в дому Пречистия, и поклонилися есми Пресвятому образу єя и преподобним и богоносним отцем печерским, и благословилися есми у отця нашого архимандрита Николи и у всіх святих старцев, и поклонихомся отця своего гробу князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом, и всіх святих старцев гробом в печері, и размыслих на своем сердци – колико то гробов, а вси тї жили на сем світі, а пошли вси к Богу. И помислил есм: помалі и нам тамо поити, гдѣ отци и братія наша. И подумал есм с своєю княгинею... и отписал есм...

Традиція спорудження нових та оздоблення старих храмів як благочесної пам'ятки по собі міцно тримається у свідомості князівсько-болярської еліти. Характерним прикладом може послужити заповіт князя Юрія Гольшанського-Дубровицького († 1537). Серед монастирів і церков, яким відписано ті чи ті вклади, князь перераховує: Київський Пустинно-Микільський монастир та окремо – його соборну церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Видубицький монастир, київський собор Св. Софії, всі церкви київської околиці, Пречистенський і Троїцький храми Вільна, Пречистенську церкву в Новогрудку, Супрасльський і Лавришівський монастирі, соборну та всі навколишні церкви й Святомикільський монастир у Гольшанах, Пречистенську і Микільську церкви в Турові, Пречистенську церкву в Пінську, соборні церкви в Зимному, Володимирі й Луцьку, Жидичинський монастир, усі міські та сільські церкви Дубровицької волости, соборні церкви у Вишгороді й Глуську. Завершує цей перелік заповідач так:

Тут теж сином моим самим сведомо, што есми в надею милосердя Божего мні и всему роду нашому переднему и последнему вмислиа тую церков Божю Святого Спаса Вседержителя муровати, а на штож... приказую сином моим, аби по моим животі... тот храм Божий справили Богу ку хвалі, а себе и щадком своим ку почетности.

* * *

Як бачимо, Православна Церква, всупереч негараздам внутрішньоцерковного життя, мала підтримку загалу, що дозволило їй зберігати свої позиції в умовах конкуренції, яка з кінця XIV – початку XV ст., разом із католизацією віленського двору й придворної еліти, поступово набуває сили у Великому князівстві Литовському. Це, втім, не означало, що різновірство породжувало відкриті зіткнення, бо релігійне співжиття протікало в цілому мирно. В основі толерантного поведінкового стереотипу лежали особливості релігійного менталітету мешканців Великого князівства Литовського, які жили в умовах можливості релігійного вибору. Адже об'єктивно тут склалася ситуація, коли жодна з християнських конфесій не могла завоювати панівного становища. Цьому сприяли як політично-демографічні чинники, тобто пошуки литовською верхівкою опори в чисельно більшому руському населенні, так і пізня християнізація язичницької Литви, що ввійшла в одночасні контакти і з латинським Заходом, і з візантійською Руссю. Релігійне розмаїття підштовхувало литовців до індивідуального сприйняття грецької та римської традицій, відлунюючись так само спокійною індивідуальністю з боку православних, відтак будь-яка ортодоксальна догма не перетворювалася на єдину можливу. Буденним явищем було виконання церковних обрядів не в своїй, а в найближчій християнській церкві, а та-

кож по жертви католиків на православні святощі і, навпаки, фундація православними католицьких костьолів.

Мирному співжиттю православних і католиків сприяло й те, що великий князь уважався патроном обох конфесій – «зверхним оборонцюю костьолов и церквей Божих й розмноження вшелякого порядку в церквах закону християнського». Внаслідок цього руські владки у добрій згоді з католицькими єпископами брали участь у зібраннях Панів-Ради та різноманітних публічних акціях. Паритетне існування двох конфесій не раз призводило й до несподіваних наслідків, коли, наприклад, католики Свидригайло та Михайло Глинський виступали в ролі лідерів руської (православної) знаті.

Врешті, чимало залежало й від зовнішньополітичної кон'юнктури, а саме – від політичного протистояння з Московією, що увиразнилося з кінця XV ст., коли великий московський князь став на шлях «збирання» руських земель. За умов перманентної війни віленський двір був просто змушений ставити на міжконфесійну злагоду й військово-політичний консенсус із руською верхівкою своєї держави. За добрий приклад тут може правити акт Городельської унії 1413 р., який забороняв допускати некатоликів до ради великого князя та найвищих урядових постів. Хоча формально цей акт скасовано аж у 1563 р., ми постійно бачимо православних на найвищих державних постах, а що стосується Панів-Ради, то в ній «із старожитности роду свого» як до, так і після 1413 р. засідали представники руської княжої еліти.

Тож у цілому релігійну толерантність, властиву Великому князівству Литовському, можна вважати не так результатом продуманої політики, як стихійним наслідком, по-перше, етноконфесійної строкатості населення, а по-друге – політичної кон'юнктури, яка змушувала рахува-

тися з релігійною традицією більшості мешканців.

Місто, міське право, міське населення

Місто на українських теренах Велико-го князівства Литовського не зазнало такого яскравого переродження у нову спільноту відкритого типу, як у Галицькій чи Подільській Русі. Це, втім, не означає, що воно не розвивалося зовсім: від XV ст. тут, як і століттям раніше в Галичині, поступово набирає сили урбанізаційна хвиля. На Волині, зокрема, появу нових міст обумовлювало передусім утвердження великої земельної власності князів. Центри волостей – податково-адміністративних одиниць у їхніх володіннях, що служили водночас і торговими осередками, отримували так звані локаційні привілеї, тобто санкціоноване великим князем право на осадження міста й запровадження регулярних торгових днів (ясно, виклопотане впливовим власником). Із цього документа розпочиналася офіційна «міська метрика» населеного пункту. Для прикладу, згадуваний у літописах з 1257 р. «город» Звягель [нині м. Новоград-Волинський] в очак закону «містом» не був, аж доки не перейшов 1499 р. у власність князя Костянтина Івановича Острозького й не отримав – на клопотання князя – 1507 р. локаційний привілей. Згідно з ним, князеві дозволялося «замок справити и место садити, и торгов всякую неделю мети, а ярмарок в каждый год на святого Дмитрия день».

Утім, траплялося, що міста виростали й самочинно довкола новозбудованих замків, як це бачимо з локаційного привілею, наданого великим князем *post factum* у 1532 р. м. Поричку на Волині:

Бил нам чолом ... князь Александро Федорович Збаражский и поведал перед нами, иж он в ыймени отчизном По-

58. Фрагмент мапи Вацлава Гродецького 1558 р. із зображенням міст Волині й Поділля

рицьку замок себе збудовал і местечко там себе осадил, и просил нас, абыхмо дозволили єму в том имени его торг и корчмы мети.

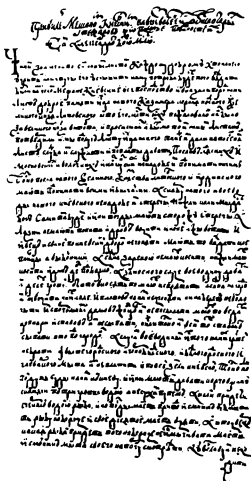
У новоосаджених містечках якісь форми самоврядування мали бути, проте за браком джерел реконструювати їх важко. З певністю можна стверджувати лише те, що таким містечком керував іноді призначений власником урядник, іноді віт — у цьому випадку вітвіство надавалося пожиттєво або спадково тим-таки власником певній родині своїх шляхтичів-слуг як бенефіції: адже уряд віта приносив чималі прибутки завдяки відсоткам від судочинства, торговельних зборів, міського податку тощо. Стосовно останнього, званого чиншем, то він був неодмінним елементом міських оплат на користь власника з міщанських садиб та земельних ділянок поза містом. Решта по-

датків і повинностей могла варіюватися від міста до міста, охоплюючи натуральну данину, підводну повинність, разові відробітки при ремонті замку, сінокосі, жнивах тощо.

Деяким із новоосаджених містечок уже в першій чверті XVI ст. вдалося досягнути статусу «упривілейованих», тобто отримати повне самоврядування на засадах магдебурзького права: наприклад, привілеї на магдебургію від великого князя отримали такі приватні містечка Волині, як Тучин (1513 р.), Дорогобуж (1514 р.), Красилів (1517 р.), Ковель (1518 р.) та ін. Проте більшій частині населених пунктів міського типу довелося чекати на «право майдебурское» до другої половини XVI століття. Саме тоді поряд із великокняжими «упривілейованими» містами, що отримали самоврядування ще в XV ст. (як Київ, Луцьк, Крем'янець, Володимир, Жито-

мир, Вінниця), на Волині з'являється чимало приватних магдебурзьких міст, а на Київщині аналогічний статус отримують порубіжні міста з великокняжими оборонними замками: Біла Церква, Черкаси, Канів, Чигирин, Корсунь тощо. Як і в Галичині, про що вже йшлося, міське самоврядування тут здійснювалося за німецьким взірцем – через виборних бурмистрів, райців та лавників, що вкупі складали «уряд». Число таких урядників коливалося від міста до міста, а в приватних магдебурзьких містах частину з них міг призначати власник, а частина була виборною.

Новостворені міста, на відміну від міст Галицької Русі, ще довго зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою та сільськогосподарськими заняттями, що гальмувало розвиток міського життя як такого. Наприклад, у першій половині XVI ст. «чисте» торгово-ремісничє населення Ковеля становило лише 36,5% його мешканців, Костянтинова – 23,9%, Степани – 18,7%, Торчина – 20,2%, Литовижа – 15,2%, Овруча – 21,8%, Берестечка – 8,5% і т.д. За пересічний приклад малого містечка можна взяти Голятин на Волині, локований у 1547 р.: з 91 родини його жителів ремеслами тут займалися лише 10 осіб – двоє бондарів, гончар, коваль, пічник, двоє шорників і троє пекарів. Продукція, яку вони виробляли, або йшла на задоволення потреб решти мешканців, або реалізувалася у межах голятинської сільської округи, не даючи достатніх засобів прожитку, тож ремісники обробляли ще й орні землі. Навіть у магдебурзькому привілеї Києва (1494), одного з найбільших міст регіону, є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатями, орними землями й бортним лісом. Величезні промислові угоддя, що тяглися по Задніпров'ю аж до Чернігівщини, належали мешканцям Канева й

59. Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р. і герб Києва XVII ст.

Черкас. На цих уходах, як їх тоді називали, городяни займалися бортництвом, мисливством і рибальством, заготовляючи на продаж продукцію, що мала небагато спільного з ремеслами.

Через те, що південна Волинь, Київщина та Східне Поділля жили під постійною загрозою татарських набігів, на місто лягала функція локального фортифікаційного центру, куди під охорону міських укріплень стікалися мешканці довколишніх сіл за сигналом про наближення татарських загонів. Показово, що, скажімо, на Київщині саме виникнення міст було звичайно пов'язане з перезаселенням старих городищ, коли для побудови міських укріплень використовували давні вали й рештки оборонних споруд (так, зокрема, постали Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Глиньск, Олевськ, Васильків, Котельня, ймовірно – Сквиря та ін.).

Оборонні потреби накладали відбиток на весь уклад життя міщан. Окрім питомих міських занять – ремесла й торгівлі, вони мусили виконувати збройну боярську «службу конем», по-військовому чітко нормовану. Оборонні завдання сприяли й тому, що на Волині та Київщині набагато довше, ніж у Галичині, зберігався архаїчний поділ громади того чи того міста на десятки й сотні (саме ця обставина пояснює на подив швидке усталення сотенного адміністративного поділу в добу Хмельниччини, коли кожне містечко зі своєю округою блискавично витворювало власну сотню). Наприклад, із ревізійного опису Крем'янка 1552 р. дізнаємося, що тут «розписаних на десятки для оборони часу потреби на замку и в месте десятков всих 31»; з інших фіскальних документів бачимо, що саме поняття «десяток» було умовним, охоплюючи зазвичай від двох до трьох десятків садиб і перетуючись із вуличною сіткою міста.

Щодо обсягу й характеру збройних послуг, то в кожному регіоні їх диктував давній звичай. Наприклад, жителі Вінниці

виставляли регулярні сторожові роз'їзди на двох урочищах за містом, а при наближенні татар мусили виїжджати під проводом замкового намісника «в Поле». Утримувати бойового коня й зброю для раптової військової послуги були зобов'язані кияни, котрі, покидаючи місто в торгових справах, навіть мали залишати замість себе заступників. Ставати «конно оружно» проти ворога на перший виклик замкових намісників було єдиною повинністю мешканців Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня, Богуслава та ін.; понад це, згідно з ревізійною документацією, «вони не повинні нічого», тобто цілком звільняються від сплати податків. Тож, як слушно писав свого часу Митрофан Довнар-Запольський,

у міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки в сенсі осілості в місті, виконанні міських повинностей та користуванні старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом...

З першої половини XVI ст. походять перші звістки про цехові об'єднання ремісників. Успіхи цехового життя ще досить скромні, а ремесло представленим здебільшого ужитковими професіями ковалів, слюсарів, кравців, кушнірів, римарів, котлярів, гончарів, пекарів тощо. Мабуть, найсвоєріднішою рисою тутешнього цехового життя слід визнати його зв'язок з оборонними завданнями, що виражалося в існуванні дублетних цехів: одні підпорядковувалися магістратові, а другі такі самі залежали від замкових влад. Скажімо, у Києві роздвоєння цехової системи вперше фіксується 1516 р., у привілеї Зигмунта I. Підтверджуючи містові магдебурзьке право, великий князь (зрозуміло, за поданням городян) вилучав із під замкової влади кравецький, ковальсь-

кий, цирюльницький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський і шевський цехи, передаючи їх під юрисдикцію магістрату. Натомість у віданні замку залишалися теслярський цех, а також «по дву ремесников с каждого цеху для работи потреб замкових». Пізніша судова тяганина між воєводою та магістратом, що точилася в останній чверті XVI ст., показує, що бажаного звільнення цехів так і не відбулося, а замість цього просто витворилися дублетні цехові організації, які зятато конкурували, звинувачуючи одна одну в незаконних діях, аж доки 1591 р. цехові статuti й права замкових ремісників не були визнані королем нарівні з правами цеховиків магістрату.

На відміну від строкатих багатоетнічних міст Галицької Русі, поселення міського типу на Волині й Київщині переважно мали однорідне населення з абсолютним переважанням руського елементу. Наприклад, у Крем'янци – одному з «найвідкритіших» міських центрів – прибуло люду на середину XVI ст. було не більш як 10% (67 євреїв, 12 поляків, 3 німці, 1 чех). Що стосується джерел допливу людності, яка мала б жити в місто, то міграції здійснювалися переважно з навколишніх сільських округ, меншою мірою – з інших регіонів Великого князівства Литовського. У Житомирі за даними ревізії 1552 р. мешкали вихідці з Київщини (Овруча, Полонного, Мозиря, Слободищ), Волині (Корця, Милятина й Луцька), а також із Білорусі (Бобруйська, Турова, Слуцька й Копиля). Окрім того, на Київщині раннім етнічним допливом (який на кінець XV ст. уже цілком засимілювався) були вихідці з тюркського степу, про що згадувалося вище, а в більших містах Волині – Володимирі, Крем'янци й Луцьку – існували єврейські громади, котрі, як і в Галицькій Русі, мали внутрішнє самоврядування, підлягаючи не магістратам, а великокняжим намісникам. Невелика пи-

60. Ремісники-зброярі. Дереворит XVI ст.

тома вага прибулого елементу не порушувала ситуації, за якої волинсько-київське місто залишалось практично однорідним мовно, етнічно та конфесійно. Забезпечуючи внутрішню злагоду, це водночас консервувало патріархальний уклад і не давало змоги спільнотам великих ремісничих сіл (якими в основі своїй була більшість містечок) перетворитися на соціуми відкритого типу.

Від партикулярних привілеїв до правничої системи: Литовські Статuti й реформи 1560-х років

Середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі станом належності людині: не існувало загальних для всього населення законів, їх заміником служили окремі для кожної соціальної групи норми, що визначали характер та обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо. Як проголошувало «Саксонське Зерцало», один із найавторитетніших правових кодексів зрілого Середньовіччя, «ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження».

На цих засадах функціонували й правові норми, що фіксували права та обов'язки мешканців Великого князівства

Литовського. Крім згаданої соціальної строкатості, їм був властивий ще й регіональний партикуляризм. Це проявлялося у тому, що ті чи ті землі Великого Князівства отримували від володаря так звані уставні грамоти – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства під традиційним гаслом урядової політики Вільна: «Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо». Зокрема, за власними законами, що закріплювалися в уставних грамотах, жили землі, розташовані на околицях держави: Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська. Вважають, що оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу рахуватися з традиційними порядками та звичаями, аби уникнути невдоволення місцевих еліт.

Уставні грамоти Київської і Волинської земель дослідники пов'язують із правлінням Вітовта (хоча збереглися вони лише в пізніших текстових редакціях першої третини XVI ст.). Ці акти, що їх дехто з учених вважає відлунням усних договорів-рядів домонгольських часів між князем та верхівкою конкретної землі, фіксували права й пільги приєднаних територій, адресуючись територіальним боярським спільнотам в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена. Основними сюжетами уставних грамот є підтвердження землевласницьких прав туземних бояр та їхньої монополії на здійснення місцевого урядування, як ось тут:

А городки и волости киевские княюм держати, а никому иному... А киянина как и литвина во чти держати и во всех врядах ни в чом не понизити.

Паралельно впродовж XV ст. у Великому князівстві Литовському, як і в кожному державному організмі, поступово

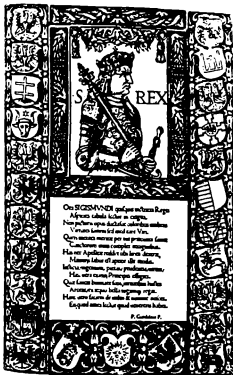
нагромаджувалися спільні правничі норми, що їх окреслювали привілеї великого князя, видавані принагідно до тих чи тих політичних обставин, починаючи від 1387 року. Найпомітнішим законодавчим актом такого типу став «загальноземський», тобто адресований людям шляхетсько-боярського стану всіх земель держави, привілей Казимира Ягайловича 1447 року. Цей акт уперше сформулював основні права людей «рицарського» стану незалежно від місця їхнього проживання: недоторканність особи від арешту й ув'язнення без вироку суду, непорушність спадкових володінь, визнання судової юрисдикції над власними підданими, право на вільний в'їзд і виїзд із країни, гарантії ненадання урядів іноземцям. Прошляхетські законотвірчі тенденції відбито й у ще одному привілеї – Олександра Казимировича 1492 р. про піднесення політичної ролі великокняжої ради, яка віднині отримувала право контролю над дипломатичними зносинами та наданням урядів і земельних пожалувань.

Проте вже в першій третині XVI ст. стало ясно, що форма правової регуляції, зіперта на привілеї, себе вичерпала: шляхетська спільнота потребувала не привілеїв, надаваних від випадку до випадку «з щодробливої ласки» великого князя, а регулярного зводу законів, який би закріпив норми юридичного побуту. Підсумок поступовому об'єднанню у єдиний правовий простір усіх земель Великого князівства Литовського підбив Перший Литовський Статут 1529 р. – юридичний кодекс, що унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права. Дослідники справедливо вважають Статут 1529 р. унікальною пам'яткою правничої думки свого часу. Його кодифікаторам (Статут опрацьовувала спеціальна комісія фахівців-правників під керівництвом канцлера Ольбрахта Ґаштольда) внаслідок цілеспрямо-

ваного добору й осмислення вдалося виробити юридичну систему, котра стала однаково прийнятною для всіх регіонів величезної і в правничому сенсі строкатої держави. Статут органічно поєднав строгі юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого «руського» (тобто білоруського та українського) і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судєбників, зокрема – «Саксонського Зерцала», котре мало особливий вплив на формування правничих систем у країнах Центрально-Східної Європи.

Як відносно пізня пам'ятка правничої думки тогочасної Європи, Статут увібрав у себе й дещо з ренесансних політико-правових ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної – для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне випрацювання майнових і особистих прав жінки; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп. Вирізняється Статут із-поміж інших правничих пам'яток свого часу і тим, що він уперше, на відміну від партикулярних привілеїв боярства-шляхти чи міщан, адресувався не окремому станові суспільства, а всьому загалові, визначивши тим самим поняття «усього посполства», себто народу. У вступі до Статуту, зокрема, проголошувалося, що він надається

прелатом, князем, паном, шляхте и всему посполству и их подданым, а тубилцом земель Великою Князства нашего Литовского, которого бы колве стада и stanu были.

61. Зигмунт I Старий. Дереворит 1521 р.

Аналогічний пасаж міститься і в першому розділі (артикул 9):

Теж хочем и вставляем и вечными часы мает быти ховано, иж вси подданные наши, так убогие яко и богатые, которого роду колве абы стану были бы, ровню а одностайним тим писаним правом мают сужони быти.

Ці декларації закріплювалися кодифікаційно: численні приписи Статуту стосуються нарівню як привілейованих, так і непривілейованих груп населення: шляхти, міщан, селян, навіть невільників. Розмірковуючи над причинами, завдяки яким Велике князівство Литовське – країна, що не могла похвалитися інтелектуальними досягненнями Ренесансу, спромоглося на кодифікацію права на такому рівні,

котрий випередив європейську юридично-правову думку, знавець русько-литовського права Юліуш Бардах зазначає, що в основі цього феномена лежала внутрішня нестабільність князівства і потреба адекватної реакції на її коливання. Конгломерат литовських, білоруських, українських, а частково і російських земель, що входили до складу держави, міг бути приведений у взаємодію і політичну єдність лише завдяки гнучкій спільній системі права, яку запропонував Статут 1529 року.

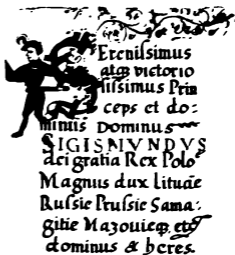
Проте одне з найдражливіших питань внутрішнього життя шляхетської спільноти – взаємини рядових бояр-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою – цей кодекс залишив нерозв'язаним. Статут, наприклад, не зліквідував різниці в правах політично всевладних магнатів та їхньої «молодшої братії», позбавленої доступу до владних важелів. Влада й надалі зосереджувалася в руках представників близько 50 великопанських і княжих родин, які «з обичаю стародавнього й старожитного дому свого», тобто з діда-прадіа були членами ради великого князя. Ті й другі по-різному судилися: спори магнатів розглядав особисто великий князь, а шляхта підлягала юрисдикції його намісників. Ті й другі по-різному ходили на війну: магнати на чолі власних загонів, а шляхта – в повітових ополченнях під проводом великокняжих намісників. Нерозвинутість корпоративних прав русько-литовської шляхти особливо невідгідно відтінювалася бурхливим розвитком шляхетського парламентаризму та самоврядування у Польському королівстві, про що згадувалося вище. Тож із 1540-х рр. починається вперта боротьба рядової шляхти Великого Князівства зі своєю «старшою братією», яка точилася на восьми сеймах між 1547 і 1566 роками. «Поправа Статуту» виступала тут головним пунктом шляхетських вимог, охоплюючи різноманітні сюжети, за якими

простежується спільна мета – домогтися емансипації від магнатів. Ця «тиха війна» скінчилася перемогою шляхти: у 1564–1565 рр. було проведено серію так званих «земських реформ», а з січня 1566 р. запроваджено в дію Другий Литовський Статут, що містив законодавче забезпечення цих реформ.

Статут 1566 р., в суті речей, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православної порівняно з католиками (це мало, як уже зазначалося, радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок – це Бельський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на мєстцах главнейших поветом... зъездчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що тоді ж було проведене й зафіксоване у так званому «Списаньи поветов Великого князства Литовского и владних в них». Згідно з новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено три адміністративні одиниці-воєводства: Київське – з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське – з Луцьким, Володимирським і Крем'янецьким судовими повітами; Брацлавське – з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким). Цей поділ, що з незнач-

ними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався і політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті служило підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах.

У такий спосіб Другий Литовський Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством. Крім того, Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки. Це розуміла й політична еліта Великого князівства Литовського, яка вважала, що її країна, за висловом канцлера Миколая Радзивіла Чорного, є «*respublica bene ordinata*» [«добре впорядкована держава»].

62. Титульний аркуш латинського перекладу Другого Литовського Статуту 1566 р.

3. Перші сто літ козаччини

Дике поле. Пороги. Великий Луг

Звучна фраза вченого литвина обминала, проте, певну аномалію на південних околицях «добре впорядкованої держави». Катаклізми, які перевернули руське життя після монгольського погрому, злеті й падіння галицько-волинських політичних центрів, зміни династій і цивілізації у Києві та Львові якщо й ковзнули, то хіба легкими брижами над степом, котрий гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня. Літописне Половецьке поле – Дешт-и-Кипчак [Кипчацький степ] Приазов'я та Причорномор'я, куди полюбляли ходити руські князі, аби «переломити списа» в герці зі степовиками, лежало, як і тисячоліття тому, нерозораним і незаселеним. Включені після завоювань Батия до володінь Золотої Орди степові простори були так само добре пристосо-

вані до способу життя нових кочових господарів, як і колись – для половців. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева. Від Русі їх відділяла буферна смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більшість збігалася з течією р. Рось, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Свого роду нейтральна «сфера впливу» без чітко окресленого кордону, яка у XIII ст. усталилася між землями руських князівств і територією власне Орди і яку використовували у господарських потребах обидві сторони, надовго пережила час її виникнення. Аж до кінця XVI ст. вона відлунювала в періодичних кочуваннях татар у «Литовській землі», а з руського боку – у так званих «уходах» порубіжних міст, тобто окреслених басейнами рік незаселених теренах, куди міщани виїжджали на промислове полювання, бажиль-

ництво, рибальство. Як у тогочасній спідомості сприймалася ця буферна зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: «То земля не моя і не твоя, лишень Богова».

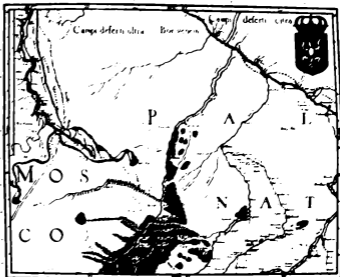
Протягом короткого часу за великого князя Вітовта (1392–1430), який не без успіху намагався встановити контроль над Причорномор'ям, буферна смуга вважалася частиною русько-литовської державної території. Останні сліди руських залог, висунутих далеко на південь, фіксуються у 1450–1460-х рр. згадкою про так званих «князя Семенових людей», тобто бояр Семена Олельковича Київського, які несли вартову службу на косі при злитті Дніпровського й Бузького лиманів, а сама коса отримала назву Семенового Рогу. Однак уже на другу половину XV ст. тут знову тягнувся порожній степ, який у західноєвропейській географічній номенклатурі отримав назву *Sarplus Desertus* («Пустельне Поле»). Послов'янському його звали Дике Поле, чи просто Поле, так само і по-татарськи – Неухат [Степ]. На підшві Поля, у пониззі Дніпра, Південного Бугу й Дністра, кримські хани наприкінці XV – на початку XVI ст. поставили кілька невеличких фортець для охорони північних рубежів ханату і контролю над переправами та виходом у море. Це, зокрема: Ісламкерман на Таванській переправі [поблизу сучасного Борислава Херсонської обл.]; Езі, або Джанкерман (нині Очаків) на Дніпровському лимані – теж на переправі, від якої починалися Чорний і Кучманський татарські шляхи на Русь, Кільбурун [Кінбури] тут же на лимані; на лівому березі Дніпра – замок Ор [Перекоп, зараз не існує], розташований над ровом, що перетинав перешийок, який сполучав Крим із материком. У гирлі ж Дністровського лиману стояла потужна турецька фортеця Аккерман [нині Білгород-Дністровський].

По руський бік Поля обжита кайма на зламі XV–XVI ст. позначалася теж кількома оборонними замками: у Пороссі – це Канів, Черкаси й Звенигород [тепер Звенигородка на Черкащині]; на Побужжі – Вінниця й Брацлав; на Поділлі – Хмільник і Бар [нині Вінницької обл.]. Отож Поле, яке тяглося поміж татарськими й руськими фортецями, покривало ледь не п'яту частину сучасної України, охоплюючи південні райони Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та почасти – Одеську й Запорізьку області.

Між татарською та руською укріпленими смугами Полям кочували невеликі степові орди [племінні держави], залежні від хана: Джамбойлуцька (Перекопська), що кочувала від Дніпра до впадіння р. Берди в Азовське море, та Едисанська (Очаківська) – від Бугу до Дністра; місця кочів'їв цих орд називали «татарськими улусами». Обабіч Поля пролягали такі самі степові простори: від долішнього Дністра до гирла Дунаю – рівнина, звана Буджак, місце кочів'їв Буджацької Орди, формально підпорядкованої кримському ханові, пізніше султану; на лівому березі Дніпра, у Приазов'ї, починався Великий Ногайський Степ – стійбища Ногайської Орди, частина якої (Мала Ногайська Орда) від середини XVI ст. теж прийняла протекторат кримського правителя.

Своєрідними «дверима» в Поле із Середнього Подніпров'я служили пороги – переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, тягнучись на багато кілометрів між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям (у 1932 р., після спорудження Дніпрогесу, пороги затопило водосховищем). Окрім дев'яти головних порогів-гряд (Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий, або Дід), Вовнигівський, Будило, Лиший і Вільний (Гадючий), над поверхнею ріки височило понад 60 менших скелястих виходів, або так званих забор, і

63. Фрагмент мапи
Гійома Левасера
де Боллана 1650 р.
із зображенням
Дикого Поля

близько 60 островів: Монастирський, Сурський, Кізлев, Дубовий, Таволжаний та ін. Про зовнішній вигляд порогів дають уявлення розміри найбільшого з них – Ненаситця, що мав протягу понад 2 км; водяні маси падали з ревом із його каміних урвищ дванадцятьма лавами, де висота падіння води сягала 5 м, а швидкість течії у вирах – до 4 м/с.

За порогами, нижче від Кічкаської переправи, яку ще в середині X ст. описав Константин Багрянородний, починався Дніпровський Низ, або Великий Луг, що тягнувся аж до урочища Паліївщина [навпроти сучасного Нікополя]. Дніпро розділявся тут на рукави, утворюючи численні озера, затони й протоки, а саме річище було засіяне майже двома сотнями островів – Мала й Велика Хортиці, Томаківка, Базавлук (Чортомлик), Каїр, Носаківка, Космаха тощо; площа деяких із них сягала 300 га. Між початком порогів та островом Космахою до Дніпра впадало понад десяток чималих річок: Самара, Тарка, Ворона, Кічкас, Кінська Вода, Чортомлик, Томаківка, Підпільна та ін. Завдяки цьому тут витворювався справжній лабіринт із плавневих та лісистих островів

і островців, де, як писав у середині XVII ст. французький інженер Боллан, «нічого не змогли би вдіяти усі турецькі сили». У 1954 р., після пуску Каховської гідроелектростанції, Великий Луг, як і пороги, залило водосховище.

Старезні дубові ліси в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, безмірні запаси риби, дичини й птаства, дика, по-південному розкішна природа витворювали з цих місць райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ і пороги. Саме з цим закутком обітваної землі, висунутої вглиб Поля, пов'язується поява на історичній арені козаків.

Ранні згадки про козаків-татар і козаків-русинів. Спір про витоки українського козацтва

Слово «козак» уперше зафіксовано в латино-персько-татарському тексті кінця XIII ст. «Codex Cumanicus», що містить словник і переклади християнських богослужбових текстів кримськотатарсь-

кою мовою (появу цього тексту пов'язують із Кафою [нині Феодосія], де у 1280-х рр. діяв місіонерський осідок ченців-францисканців). Згідно з Куманським кодексом, словом «козак» позначали сторожа, вартового. Вдруге козаки згадуються під 1308 р. у Сугдеї [сучасний Судак], але вже не як вартові, а як розбійники. За пізнішою фіксацією у цілій низці тюркських мов «козаками» називали найманих вояків, що покинули свій рід та свої улуси, а в переносному значенні – вигнанців, бездомних людей, авантюристів, розбійників, нежонатих молодиків.

Новітня «Енциклопедія ісламу» описує тюркське козакування так:

Починаючи з XV ст. тюрки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави і сама чи з родиною вкупі шукала шляхів опанування степу... Ця назва поширилася пізніше й на цілі племена чи союзи, які відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, в декотрих кочових народів увійшло у звичай посылати юнака, здатного до військової служби, у степ, аби він там загартувався...

(Переклад Григорія Халимоненка.)

У кримських джерелах другої половини XV ст. згадуються як татарські наймані козаки-вартові, так і козаки-розбійники. Наприклад, від середини XV ст. якісь «козаки» несли конвойну та вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях, а в 1474 р. «козаки» золотоординського царевича Касима пограбували в степах купецький караван тих-таки кафінців, та й узагалі, як скаржилися кафінські купці, їм постійно завдають збитків ці степові добичники – «наші суді».

Під 1492 р. серед таких небезпечних сусідів уперше фіксуються козаки-християни («кияне і черкаси»), які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. У

відповідь на скаргу великий князь литовський обіцяв провести розшуки пограбованого «серед козаків» у Черкасах. Коли в 1493 р. черкаський намісник князь Богдан Глинський напав на татарську фортецю Езі [Очаків], хан теж називає вояків із загону Глинського «козаками». У привілеї 1499 р. київському воеводі на стягнення податків із тубільного та пришлого населення знову натрапляємо на козаків, котрі повз Київ «ходять водою на Низ до Черкас и далій». А в 1502–1504 рр. хан звинувачує «київських і черкаських козаків» у нападах на Дніпрових переправах на його купців та послів. Задовольняючи скаргу, черкаський намісник великого князя «всєдши на конь за тими лихими людьми козаками гонял», і, як було повідомлено ханові, «тих людей многих поймавши шыєю казнил».

Звичне вживання слова «козак» нарівно і татарськими, і руськими адміністраціями свідчить про те, що в порубіжному ареалі кінця XV ст. воно було цілком звичним і прикладалося як до татар, так і до русинів, позначаючи, з одного боку, найманих караванних конвоїрів та вояків прикордонних загонів, а з другого – розбійників, які промишляли грабунком на степовій дорозі. Так чи інакше, а тих і других – русинів і татар – годувало «козацьким хлібом» (як стали говорити пізніше) Поле. Коли згодом козаки-християни розмножилися настільки, що витворювали вже окрему соціальну групу, яка освоювала степове порубіжжя, поєднуючи розбійництво з сезонними промислами, поняття «козак» доповнилося ще одним значенням – нікому не підлегла, вільна людина. Християнське козакування (і вартівниче, і розбійницьке, і господарське) настільки швидко й упевнено утвердилося в праві на існування, що саме слово «козак» стало асоціюватися переважно з християнином, чие життя пов'язане з Полем, а козаки-татари помалу щезають,

хоча на епізодичні згадки про них натрапляємо ще й у другій половині XVI століття. Наприклад, під 1561 р. фіксуються «татарські козаки» з Білгорода, яких найняв «на службу господарскую» канівський староста, князь Михайло Вишневецький.

Відтак, «щезнення» козаків-татар, найімовірніше, було відносним: вони просто злилися з руською козацькою масою. Тогочасні джерела (на жаль, дуже нечисленні) не дають відповіді на питання, як швидко відбувалася християнізація та мовна асиміляція цього степового допливу. Тюркські імена десятків киян, канівців і черкашан, зафіксовані ревізією порубіжних замків середини XVI ст., опосередковано свідчать, що козацьке середовище якнайменше турбувалося «чистотою крові» своїх членів. Ось, для прикладу, ці характерні імена в головному козацькому гнізді – Черкасах: Балиш, Бахта, Байдик, Брухан, Бут, Гусейн, Каранда, Кіптай, Кудаш, Махмедер, Малик-баша, Моксак, Ногай, Охмат, Тербердей, Толук, Чарлан, Челек, Чигас, Чурба та ін.

Аж до останньої чверти XVI ст., про що детальніше мова піде далі, козацтво – це ще заняття, а не соціальний статус. «У козацтво», себто степовий промисел (від рибальства й мисливства до конвоювання караванів та принагідного розбою на широкій дорозі), ходили переважно подніпровські міщани й бояри, збираючись у тимчасові промислові ватаги або наймаючись для варт і конвоїв. Дехто йшов «у козацтво» на сезон, а дехто, бездомний і безсімейний, жив із нього постійно, лише зимуючи у подніпровських містах – Києві, Каневі, Черкасах (таких людей документи називають «прихожими козаками», вказуючи, як, наприклад, у черкаській ревізії 1552 р., що їх у місті перебуває не «ровно завжди, але яко которых часов»). Збройний супровід східних караванів по степових дорогах до Києва, що належав до офіційних обов'язків черкаського на-

місника, теж здійснювався козацьким контингентом. Іншим варіантом козацької ватаги був кінний загін, очолений «отаманом», що збирався для певної розбійницької акції – нападу на купецький караван, посольську валаку чи на татарських чабанів. Показово, що, згідно з усталеним звичаєм, великокняжому наміснику Черкаського замку належала десята частка награбованої здобичі: «панцир, або кінь, або татарин», себто бранець. З першої чверти XVI ст. антитатарські експедиції починають організовувати й самі прикордонні намісники, вербуючи до своїх загонів («почтів») звичних до ризикованих пригод і добре навчених степовій тактиці бою козаків (саме з цієї сторінки почнете повільне перетворення степових добичників на окремих збройний стан, про що мова піде далі).

Про витоки української козаччини історики сперечаються, починаючи зі зламів XVII–XVIII ст., коли, згідно зі щойно народженою хозарською легендою (ми до неї ще повернемося), появу козаків стали ототожнювати з давньою степовою людністю – войовничими козарами, або хозарами. У новітній історіографії XIX–XX ст. роль ферменту, з якого вирісло козацтво, приписувалася як пришлому, так і місцевому населенню. На роль першого, зокрема, вчені пропонували: тюркське плем'я «чорних клубуків», яке в давньоруські часи замешкувало пограничне зі Степом Півночі; плем'я черкесів, або черкасів – гілки «чорних клубуків», що населяли Тмутарокань, а згодом мігрували з Передкавказзя до Дніпра, нібито заснувавши тут Черкаси; мешканців татарських колоній, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича й Вітовта, де тюркський елемент перемішувався з місцевою людністю.

Опонуючи цим гіпотезам, дехто з прибічників тубільного походження козацтва проводив паралель між козацькою спільнотою та киево-руськими вічовими гро-

мадами, котрі в литовські часи нібито перетворилися на військово-службові колективи, підлеглі великому князеві, проте зберегли вічовий лад. За іншою версією, корені козаччини належить шукати в автономних громадах так званих «болохівців», які після монгольського завоювання вийшли з-під влади місцевих князів і прийняли протекторат золотоординських ханів, або серед «бродників» – слов'янської людності, що мешкала, згідно з літописними згадками, в пониззях Дунаю. Гнучкіша тубільна гіпотеза виводить початки козацтва із сезонних ватаг мешканців Середнього Подніпров'я, що простували на уходи в Поле та пониззя Дніпра для рибальського й мисливського промислу. Врешті, в радянську добу «уходницька» версія доповнилася класовим акцентом: згідно з цим поглядом, появу козацького пограничного населення стали пояснювати загостренням соціальних суперечностей, які нібито штовхали селян до масових утеч на вільні землі. Заперечуючи таке «оселянення» проблеми, Сергій Леп'яко слушно зауважив, що аж до кінця XVI ст. малорухливі й прив'язані до землі селяни аж ніяк не могли служити базою для козацтва – на відміну від воєнізованих міщан порубіжних міст і, передусім, від напівпривілейованого прошарку бояр-слуг. Саме вони, на думку дослідника, становили реальний резерв козацтва – як «група ризику», тотожна козаччині за своїми військовими функціями, а з часом – і за претензіями на «рицарський» статус.

Як бачимо, сам лише короткий перелік поглядів свідчить, наскільки дискусійним є питання про витоки козацтва. Принциповим розходженням у спорах істориків XIX ст. було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що вирросло з надр руського життя, чи визнати його за феномен запозичений, відгомін тюркського світу. Впродовж XX ст. цей аспект спору

відступив на задній план, а перевагу здобула ідея тубільного походження козацтва – як репліки чи то городян-уходників, чи селян, чи дрібних бояр Середнього Подніпров'я. Врешті, впродовж останнього десятиліття став усе наполегливіше акцентуватися фактор так званого Велико-го кордону – проміжного терену між осілою (європеїзацією) та чочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхнули до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Литовському. Ідея Велико-го кордону, як бачимо, теж чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. У цьому протиставленні, гадаю, мало сенсу, хоча б тому вже, що жива історія – це не розкреслена шахівниця, і в житті будь-якого етносу навряд чи знайдеш явище, яке виникало б саме з себе, не обплутуючись силою-силенною подеколи непрямих і важко вловлюваних сторонніх впливів. Тож і в проблемі генези козаччини доцільно шукати передусім баланс «свого» з «чужим», бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота.

Міркуючи строго, тюркське й українське козакування – це речі різної генетичної природи, об'єднані лише наявністю спільного полігону – Поля. Козаків-татар породжував розклад родоплемінних відносин, із яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були ранніми носіями індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю. Окрім того, збройно-сторожова й розбійницька функції у слов'янському козакуванні від самого початку йшли в парі з промислово-господарськими заняттями на степових уходах, а невдовзі – і з піонерським землеробством. Останнє, цілком чуже

кочовому світові, проклало шлях просуванню в Поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребуючи підтримки офіційних влад, але навпаки – уникаючи їхнього нагляду.

З цього пункту бачення козацькі ватаги XV ст., безумовно, не були кардинальним нововведенням. Їх віддаленим аналогом слушно вважають напіввоєнізовану напівпромислово слов'янську людність рубежа XII–XIII ст., згадувану в літописах під назвами бродників і берладників, що мешкали в пониззях Дунаю й Дністра у тісному сусідстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо княжій владі. В битві на р. Калці 1223 р. бродники взагалі виступали на боці монголів, що свідчить про еластичність бар'єру між ними й людьми Степу. Поселення в районі Дніпровського Низу, зокрема, на острові Хортиця, археологічно зафіксовані в XIII–XIV ст., дослідники теж умовно ідентифікують як «бродницькі». Їхні мешканці провадили напіввійськовий-напівмирний спосіб життя, займаючись рибальством, полюванням, лоцманством на торговельних транзитних шляхах, а також, як і згадувані в XIV ст. татарські козаки – конвоюванням купецьких караванів. Найхарактерніше, що ці поселення були етнічно мішаними, слов'яно-тюркськими. У другій половині XIV ст., ймовірно, із занепадом Золотої Орди, вони припинили своє існування, і далі аж до кінця XV ст. Поле контролюють татарські козацькі ватаги, доки, своєю чергою, не розчинюються поміж козаків-слов'ян.

Перед нами – неначе гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів, руського й татарського, переміщується то на користь однієї, то на користь другої сторони. В центрі її, на буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етно-

контактна зона, освоєна відчайдушними авантюристами з обох сторін. Цей мобільний пояс-амортизатор не переймається етнічними й релігійними упередженнями. Нічий люди на нічийй землі – ось головна суть «людей Поля», які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, збройні навички та спосіб виживання. Політичні зміни кінця XV – першої половини XVI ст., про які мова піде далі, остаточно прибивають степових добичників до руського берега. За вірою вони на цей момент іще навряд чи однорідні (навіть набагато пізніше, у 1578 р., королівський посланець писав про козаків-черкашан, що вони «релігії переважно магометанської» (нехай це твердження і навiane екзотичним виглядом черкаських «молодців», однак цілком нехтувати його не варто). Що ж до мови, то українсько-татарська двомовність серед козацтва була досить поширеним явищем і в набагато пізніші часи, тож немає сумніву, що вона побутувала тоді, коли тюркський компонент населення прикордонних замків був іще доволі виразним. Утім, по татарській бік кордону теж не було проблем із руською мовою: нею писано листи кримських ханів XV–XVI ст. до великого князя литовського, а деякі татарські хани вільно говорили по-українському. Запозичення ж козаками-слов'янами побутових реалій від своїх татарських колег переконливо фіксується і в їхньому зовнішньому вигляді, і в заміні назв для буденних широкочживаних понять. Як і татари, козаки почали іменувати свої становиська кошами, тимчасові житла куренями, колчани зі стрілами сагайдаками, гирла річок, у яких промишляли, сагами. Руський меч був замінений на криву татарську шаблю, руські гуслі – на кобзу, порти – на шаровари, довге слов'янське волосся – на оселедець. Своїх молодих слуг вони стали називати вже не отроками, а джурами, свої гурти не дружинами, а ватагами; до війсь-

кової атрибутики ввійшли тюркські попиття осавуа, булава, бунчук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Не дарма турки іменували заворожців «буткалами», себто заїваним народом.

Це не повинно дивувати. Адже порубіжна степова смуга, на якій сформувалося козацтво, була не територією «між Сходом і Заходом», а органічною частиною «Сходу», де тюркські народи віками жили й мали свої держави, як ханат печенігів, Куманія, Золота Орда, Кримський ханат, Ногайська Орда, Буджацька Орда. Тут, отже, крім боїв, точилися постійні побутові контакти між степовиками й русинами – на переговорах, у торгівлі, у спілкуванні з узаємозахопленими невільниками, особливо жінками, що ставали дружинами й матерями серед чужого народу, переливаючи в свої нові родяни по крапанні елементи традиційної побутової культури стовсу, з якого вийшли. Відмінні на інтелектуальному чи духовному рівні були незрівнянно меншими через християнсько-ісламський бар'єр, тому побутове взаєморозуміння ніколи не осмислювалося, існуючи саме по собі, поза сферою писемної культури. Навпаки, в ній збройне протистояння та антимусульманська упередженість до «бусурман» втворювали стійкої негативний стереотип, перенесений до науки й красивого письменства новітніх часів – із їхньою своєрідною алергією на тюркський Схід як символ абсолютної ворожості. При цьому, щоправда, так і залишається нез'ясованим, чому врізюнда багатьох сьогоденніх українців співраються на тюркську мову основу, чому кавонічним в Україні вважається цілком неслов'янський тип краси, а класика української фольклорної культури – душа – є яскравим породженням азійської моделі мелосу.

У цьому контексті навряд чи правомірно вважати появу козацтва наслідком

споконвічного протистояння осілого хліборобського побуту з кочовою цивілізацією, як звично твердять. Навпаки, поява козаків – це свого роду компроміс із Полем, де саме життя втворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навички виживання в Полі з орієнтацією на цінності осілого світу. Козаки й татари ввійшли до історії нероздільно злучені рахунком узаємних відплат, немов аверс і реверс однієї медалі. Тим-то їхні війни так легко переходили у військову взаємодію, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно, на що, зокрема, вказує вельми характерна зазначка, яку під 1572 р. подає сучасник Бартош Папроцький. При впадінні р. Кінські Води в Дніпро, пише він, є урочище Карайдубина – це «місце збору, або ринок, де татари й козаки провадять свої торги».

Кримський ханат – каталізатор козацчини

Спробам завоювати Поле, розпочатим за Вітовта й Омельковичів, коли кордоони Київського князівства сягали гирла Дніпра й Дністра, поклали край кардинальні зміни, що настали у Причорномор'ї в середині XV ст. після виникнення Кримського ханату. Заволодівши в часі Батієвих завоювань причорноморським Кипчацьким степом, татари поширили свій контроль і на Крим, де мешкала строката суміш грецького, італійського, половецького, вірменського та слов'янського населення. Помалу осідаючи у степовій частині півострова, татарські орди [племінні держави] щодалі більше усамостійнювалися від далекого приволзького Сараю – політичного центру Золотої Орди, а ханські намісники ставали все незалежнішими. Врешті, одному з них, Хаджі-Герєю, вдалося у 1428–1430 рр. закласти початок власній державі – Перекопській Орді, або Кримському ханатові.

Здобувши незалежність і престол за допомогою великого князя литовського, Хаджі-Герей до смерті (1466 р.) користувався підтримкою русько-литовської верхівки в боротьбі з так званою Великою Ордою, котра претендувала на зверхність над рештою новоутворених ханатів – Астраханського, Казанського тощо. Союзницькі стосунки з Вільном підтримував спершу і син та престолонаступник Хаджі-Герей – Менглі-Герей I (1468–1514). Не отримуючи, проте, достатньо активної допомоги ні від Казимира IV, ні від його спадкоємців, кримський хан почав шукати союзників у Москві, противнику Вільна. Першими наслідками цієї згубної для Великого князівства Литовського й Польського королівства переорієнтації стали нищівні походи кримчаків 1474 р. на Галицьку Русь та Поділля, а 1482 р. на Київщину, здійснені на домагання Івана III, який обіцяв Менглі-Гереві підтримку в боротьбі з Великою Ордою в обмін на спустошення земель «вопчего нашого недруга короля». Зокрема, 1 вересня 1482 р. хан доценту спалив Київ, узяв штурмом замок, полонив безліч людей й самого київського воєводу з родиною, пограбував київські храми і з величезною здобиччю повернувся до Криму, надіславши в дарунок у Москву на знак союзницької вірності золоту чашу й дискос [таріль], вивезені з Софійського собору.

Київський погром 1482 р. відкриває драматичний ланцюг нищівних походів Менглі-Герей та його синів і бейів [вельмож], які до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку, в Подніпров'я, Поділля, Волинь, Галичину, Малу Польщу, Білорусь і навіть далеку завіманську Литву. Ось похмура хронологія перших двадцяти літ цього степового урагану: 1485–1487 рр. (Поділля), 1488 р. (Поділля), 1489 р. (Київщина, Мала Польща), 1490 р. (Волинь і Галичина), 1493 р. (Київщина), 1494 р. (Поділля, Волинь),

1496 р. (Волинь), 1497 р. (Волинь, Київське Полісся, Брацлавщина), 1498 р. (Галичина, Підгір'я, Поділля), 1499 р. (Белзьке воєводство, Поділля, Брацлавщина), 1500 р. (Берестейщина, Київщина, Волинь, Галичина, Мала Польща), 1502 р. (Волинь, Берестейщина, Галичина, Мала Польща, Покуття), 1503 р. (Чернігово-Сіверщина, Полісся, Поділля, Покуття), 1505 р. (Білорусь, Литва, Берестейщина, Поділля, Галичина).

Перераховано тільки більші походи, а відбувалися ще й набіги менших татарських загонів (чамбулів), які, проступаючи вглиб країни, змітали все живе на своєму шляху. Саме в часи Менглі-Герей склалася принизлива практика сплати Польщезі і Великому князівству Литовським щорічної данини («упоминків») кримському ханові, що будімото мало утримувати кримчаків від нападу, хоча насправді не втримувало. Адже економічною основою створеної Герейми держави був грабунок сусідів і захоплення полонених (ясиру), котрих продавали на відомий іще з часів Золотої Орди невільничих ринках у Кафі, згодом теж – у Карасу-Базарі й Аскермані. Ханське військо, що являло собою загальне ополчення вільного чоловічого населення (до служби були зобов'язані всі чоловіки віком від 14–15 років), було досконала пристосоване для блискавичних переміщень. Ідучи в похід, татарський вояк брав із собою по трое-четверо коней, пересідаючи з одного на другого на бігу. Це дозволяло долати за день до 100 км, тобто становило рекорд, недосяжний для жодної з європейських армій. Окрім того, кожний татарин, вирушаючи в похід, обов'язково віз 3–4-місячний запас сушених харчів, тож військо ніколи не було обтяжене обозом, а оскільки не вживало артилерії (і взагалі – не любило й боялося вогнепальної зброї, покладаючись лише на стріли та шаблю), це додавало йому ще більшої маневреності.

64. Татари виводять ясир. Дереворит 1488 р.

Що ж до виправ по ясир, то їх тактика була відпрацьована до автоматизму й ґрунтувалася на блискавичності нападу, продуманому розсіянні малих загонів і відступі врозсіп, що неймовірно утруднювало переслідування. Чисельність захоплених бранців залежала від типу походу. Жертвами загального походу Орди, очоленого самим ханом чи кимось із його братів, ставало до 5 тис. чол.; середні кількатисячні виправи, що звалися «чапул» (звідси чамбул), приносили людоловам близько 3 тис. бранців. Типово грабжницькі набіги дрібних загонів, так званих беш-баш [дослівно «п'ять голів»], які найчастіше практикувала Ногайська Орда без відома кримського хана, виводили в неволю по 200–300 осіб.

Наслідком погромів, яких Русь не пам'ятала з часів Батия, стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть руські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв'язаними за шиї по десятку, у найвіддаленіші закутки Передньої Азії. У 1548 р., оповідає посол великого князя литовського, якийсь єврей-міняйло в Пе-

рекопі питав його, дивуючись на безкоченні валки бранців, гнаних із півночі:

«Чи ще залишилися люди у ваших землях, чи ні, і звідки їх там береться так багато?».

В останній чверті XV ст. перед Великим князівством Литовським та Польським королівством уперше зблизка посталася й інша грізна сила – турки. Завоювання Константинополя (1453 р.) й утвердження на Балканах, де на землях колишніх візантійських володінь було утворено провінції турецької Румелії, розв'язувало руки турецьким султанам. Після греків, болгарів та сербів надійшла черга найближчих сусідів Русі – Криму та придунайських князівств. Молдова й Волощина були обернуті на васалів-даників Османської імперії, а в 1475 р. султан Мегмед II Фатиг [Завойовник] здійснив блискавичний морський похід на Крим, попередньо ув'язнивши хана Менглі-Геря в одній із кримських фортець. Головною метою походу було захоплення Кафи [нині Феодосії] – столиці генуезької колонії, що існувала в Криму з 1260-х років. Після падіння Кафи до султана перейшли й інші торгові міста побережжя, їй підпорядковані: Матрега [Тамань], Во-

спро [Керч], Мана [Анапа], Чембало [Балаклава], Согдея, або Сурож [Судак]. Звільненому з ув'язнення Менглі-Герюю не залишалося нічого, окрім як визнати себе в 1478 р. васалом султана, причому в Стамбулі мусили завжди перебувати у ролі заручників найближчі родичі хана, а до прямого відання турецької адміністрації переходила прибережна чорноморська смуга від Балаклави до Керчі з центром у Кафі, де розмістилася резиденція султанського намісника.

Десятьма роками пізніше Туреччина витиснула Молдову з портів-фортець Килії в гирлі Дунаю та Аккермана [Білгорода] в гирлі Дністра. Показово, що походи кримчаків углиб Польського королівства й Великого князівства Литовського збіглися з активізацією турків у Дунайсько-Дністровському межиріччі, символізуючи початок протистояння, що йому судилося розтягнутися на три наступні століття.

Лицарі християнства у мусульманському вбранні

Руйнівній татарській навалі литовські й польські влади не мали чого протиставити. Невеликі прикордонні замки, де доволі густе населення могло перечекаати черговий напад, не задовольняли потреб масштабної оборони. У скарбниці Великого Князівства коштів для утримання регулярного війська на пограниччі не вистачало, а почергові «польні сторожі» бояр, які роз'їздами чатували на татарських шляхах і переправах, могли зупинити просування дрібних татарських ватаг, але не ханської армії. Не набагато краще виглядала й оборона південних кордонів Польського королівства, де від кінця XV ст. уряд утримував наймані кінні загони, чисельність яких становила тисячу-дві волярів, тобто була теж вочевидь малою. А

65. Мегмед II Фатиг.

Портрет Джентіле Беліні кінця XV ст.

збір шляхетського ополчення проти набігу вимагав часу, якого не гаяла бистрокінна Орда. Тож окремі гучні перемоги над татарами (як-от 1512 р. під Вишнівцем на Волині чи 1527 р. на р. Вільшаниці в Київщині) не розв'язували проблеми.

Відтак головна відповідальність за безпеку південно-східних околиць фактично перекладалася на ініціативу й особисту винахідливість прикордонних адміністраторів. У Великому князівстві Литовському до них належали, окрім київського воєводи, канівський, черкаський та вінницький замкові намісники (старости), а в Польському королівстві – кам'янецький, хмільницький і барський старости, кам'янецький каштелян, тобто комендант замку й замкової залоги Кам'янця-Подільського, і так звані «коронний стражник», до чиїх обов'язків входила організація варт і розвідок на татарських шля-

хах, а також оповіщення місцевого населення про наближення небезпеки.

За цих обставин своєрідний «пограничний спорт», який доти проявлявся у «лупленні» татарських купців та чабанів козацькими ватагами, почав набувати суттєво інакшого сенсу. Епізодичні сутички спроквола переростали у безперервну партизанську війну, що спершу проявлялася у погоні за татарськими чамбулами з метою відбити бранців, а далі – і в каральних походах вглиб ханської території. Ініціаторами таких експедицій, а часто і їхніми безпосередніми ватажками, були прикордонні урядники, які збирали й фінансували загони вояків, широко залучаючи до своїх збройних почтів козацтво.

Скажімо, вже під 1508 р. згадується перемога над татарами одного з київських адміністраторів – Семена Полозовича, якого пізніший хроніст називає «Полоз Русак, славний козак». У 1516 р. хмельницький староста Предслав Лянцкоронський (якого згодом легендарна традиція прославила як першого «запорозького гетьмана») здійснив похід на Очаків; оповідали, що він

пройшов усю Європу, побував також в Єрусалимі та в різних варварських краях і там багато навчився воєнного мистецтва.

У 1520-х рр. той-таки Семен Полозович разом із чорнобильським намісником Криштофом Кмітичем, «собравши малий почот козаків, на Низ Дніпром до Києва и далей до Тованя ходили», де протягом тижня витримали запеклий бій, не пропускаячи татар через переправу.

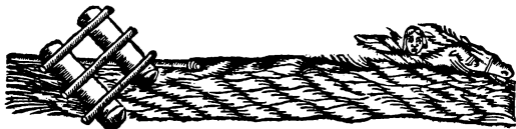
Провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти пізніша легенда приписує канівському й черкаському старості 1514–1535 рр. Остафію Івановичу Дашковичу. Постаць цієї людини яскраво віддзеркалює напівтатарський-напівруський колорит тодішнього

Подніпров'я. Найвірогідніше, як і чимало інших родовитих київських панів, Дашкович походив із тюркського кореня й органічно вписувався у воляцькі закони Поля, то йдучи походами на чолі татарських загонів проти Московії, то воюючи з козаками проти татар і розправляючись із противником у душі жорстоких звичаїв своєї доби. Один із сучасників описує його так:

Його лице, весь вигляд тіла й одежа – все було чисто татарське. Він знав їхню мову і, часто буваючи на розвідках, залишався невпізнаним у їхньому таборі. Його вважали за татарина, і завдяки цьому, довідавшись про їхні справи, він розбивав їх ущент, а посланців татарських, висланих до нього, виставляв на страшенну ганьбу, саджаючи на палі в степах у тих місцях, де проходили татари.

З гучніших експедицій Дашковича належить згадати участь у поході Предслава Лянцкоронського 1516 р. на Очаків та Білгород; у 1523 р. він здійснив власний напад на Очаків, коли фортецю було взято штурмом і спалено, а в 1528 р. – повторний напад на Очаків (разом із Лянцкоронським). У 1532 р. Дашкович обороняв Черкаси від кримського хана Саадат-Геря, котрий намагався здобути місто за допомогою турецького корпусу яничарів, а після безуспішної облоги запросив хороброго русина на бенкет, де, як оповідає хроніст, вони «побраталися». Утім, з попередником Саадат-Геря, Менглі-Гереем, Дашкович у 1521 р. теж цілком «по-братерськи» ходив на Москву й Казань, що можна вважати першою з відомих козацько-татарських спільних військових виправ.

Скількох козаків залучував Дашкович до бойових операцій, видно, зокрема, з того, що козацький загін, який брав участь у його останньому поході 1535 р. на територію Московії, налічував три тисячі.

В 1533 р., запрошений на сейм Польського королівства, Дашкович виклав свій проєкт організації регулярної прикордонної служби. Згідно з ним, одна група козаків мала б на чайках (човнах-довбанках) вартувати біля дніпровських переправ, а друга – стерегти татарські шляхи кінними роз'їздами. А на островах нижче порогів досвідчений вояк радив спорудити кілька фортець (невдовзі саме цю частину проєкту зреалізує князь Дмитро Вишневецький на острові Хортиця). Сейм схвалив проєкт, але за браком коштів його не зреалізували. Втім, так само не здійснилися й два попередні плани, коли Зигмунт I у 1524 р. доручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмітичу наwerbувати козацький загін для походу в пониззя Дніпра, а 1525 р. виношував задум зміцнити кордон залогою козацької сторожової міліції чисельністю до одної-двох тисяч вояків.

Послугами козаків користувалися й урядники польської прикордонної смуги – вже згаданий хмільницький староста Предслав Лянцкоронський, його старший брат кам'янецький староста Станіслав, коронні стражники Якуб Струсь та Миколай Сенявський, ротмістри пограничних кінних рот Ян Сверчовський, Якуб Сецегіньовський, Юрій Язловецький. 1540 р. барським старостою (у Барі резидували прикордонні роти) став шляхтич німецького походження з Силезії Бернард Претвич [Pretficz], який до смерті († 1561) невтомно й відважно здійснював сторожові рейди вздовж подільського пограниччя, то ганяючись за татарськими ватагами по

66. *Татарська переправа через річку. Малюнок Гійома Левасера де Боллана 1660 р.*

Полю, аби звільнити захоплених бранців, то влаштовуючи власні каральні експедиції під Килію, Аккерман, Очаків і навіть у Крим. Сучасники вважали його неперевершеним героєм прикордоння – «муром подільських країв»; говорили, що поки був живий Претвич, татарські шляхи «заросли травою», бо степовий рицар за неповний 21 рік свого урядування в Барі 70 разів вступав у битви з татарами і стільки ж разів перемагав.

Зв'язки Претвича з козаками у тогочасних документах висвітлено радше натяками: то він пропонує виставити сторожові залоги, називаючи їх «лежанням на Полі між шляхами, яке зветься козацтвом»; то вирушає у черговий похід, лишаючи замість себе в Барі загін на чолі зі «старшим козаком»; то майже відверто диригує козацьким нападом на Очаків 1545 р., хоча й заперечує це публічно. За цією двозначністю (яку розуміли вже сучасники, прямо вказуючи, що Претвич воює козацькими силами) стояла висока політика. З 1540-х рр. козацьке питання почало вперше відігравати дестабілізаційну роль у взаєминах Польського королівства з Османською імперією. «Козакування», тобто партизанські війни в Полі, було серйозною зачіпкою для конфлікту, чого польський уряд намагався уникнути, слушно остерігаючися збройного зіткнення з могутніми османами. В офіційних відповідях на протести кримчаків і турків регулярно звучить відмовка, нібито ініціатори чергових вилазок – це

свавільні люди, степова наволоч, козаки з Поля, які не мають постійних осель, живуть, мов дикі звірі в полях, з грабунку, не підлягаючи жодній управі, тому їх годі спіймати і покарати.

Королівські послани й секретарі, звісно ж, лукавили, добре знаючи, хто насправді стоїть за козацькими ватагами, озброюючи й споряджаючи їх у походи та на штурми ханських фортець, що коштувало надто дорого, аби бути під силу «степовій наволочі». У 1530-х рр. за експедиціями такого роду виразно проглядається постать вінницького й брацлавського старости князя Семена Пронського, у 1540-х – його наступників на старостуванні, князів Федора Сангушка й Богуша Корецького (Претвич, описуючи один зі своїх походів, називає останнього своїм «осавулом»). Упродовж 1550-х рр. козаками диригують черкаський староста князь Дмитро Сангушко та князь Дмитро Вишневецький, про якого детальніше піде мова далі. «Козакували», як уже згадувалося, й подільські та галицькі магнати – Лянцкоронські, Язловецькі, Сенявські, Струсі. За їхньою протекцією, а нерідко й за особистої участі, козаки ходили і в Поле, і в татарські улуси, і на Очаків.

Під впливом кримської агресії проміслова ініціатива простолоду, ще донедавна – основна мета козакування, помалу відступає на другий план, а на перше місце висувається боротьба з набігами. Збройне козакування розрослося поза контролем уряду, втягуючи в себе щедалі більше бояр, шляхтичів та міщан із прикордонних міст. Аби уникнути конфлікту з Османською імперією, уряд уже в 1540-х рр. пробує накладати перші штрафні санкції за вилазки в татарські улуси, на що прикордонні урядники завжди мали відповідь напохваті: вони не нападали, а оборонялися чи намагалися випередити напад (хоча тільки Поле знало, як там було насправді).

Утім, карали героїв прикордоння доволі символічно, бо загальні симпатії схилялися на їхню користь. Головним тлом для цього служили антитурецькі настрої, які від кінця XV ст. надовго стали однією з визначальних тем європейської публіцистики, особливо на теренах ближчого сусідства з Османською імперією. Для прикладу, сама лише бібліографія творів антитурецького спрямування в європейських літературах XVI ст. нараховує близько 2,5 тис. позицій. Це й не дивно: султанські погроми на Балканах, у Болгарії та Угорщині, поглинання кількох християнських держав, загибель тисяч людей не могли не викликати резонансу. Ненавистю та страхом просякнута «турецька тема» і в письменстві Польщі, для якої наприкінці XV ст. османська загроза теж стала актуальною. Антиісламські мотиви живлять поезію, хроніки, вчені трактати й публіцистику. Багато уваги приділяється заходам відвернення турецької небезпеки, і тут своє логічне місце знаходить постать козака – християнського лицаря з переднього краю протистояння.

«Терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев, піднісши правицю, і жадає лише кривавої бесіди з невірними», – напише у 1575 р. Бартош Папроцький про козака-князя Богдана Ружинського в книзі «Паноша, або прославлення панів і панянт руських та подільських земель». Героїзований образ козака як християнського лицаря сформувався не відразу. Наприклад, у праці краківського інтелектуала Мацея Меховського «Трактат про дві Сарматії», котра вийшла друком у 1517 р., козаки ще змальовані традиційно: цим словом, говорить Меховський, «називають хлопа, підданого, пішого або кінного волоцюгу». Але вже 1558 р., у книзі Еразма Глігнера, виданій у Кракові, натрапляємо на цілком протилежне:

Козацтво, над яким опікуються гідні й умілі люди, що неприятелів-татар, грубих варварів, б'ють і перемагають, як це було раніше і є тепер при Претвичі, князі Вишневецькому, Прокопі Сенявському та інших, воістину бездоганих і знаменитих геркулесах... Як школи потрібні для навчання, так козаки – для оборони кордонів. Тільки тоді або до того лиш часу Польща процвітатиме, поки в ній будуть добрі козаки.

(Переклад Дмитра Наливайка.)

На 1570-ті рр. припадає поява кількох книжок у Західній Європі, що послужили підставою для кристалізації образу войовничого козака як захисника християнського світу. Із симпатією описує козаків, витривалих і мужніх степових воїнів, Ян Красінський у трактаті «Polonia», виданому 1574 р. в Болоньї. Основну заслугу в перемогах волоського воєводи Івоні над турками приписує козакам Леонард Горецький, чия книга «Опис війни Івоні» вийшла 1578 р. у Франкфурті-на-Майні. У цьому ж році працю Горецького перекладено з латини на німецьку й надруковано в Базелі. Її перекладач Генігер уніс до тексту узагальнювальні назви епізодів, чимало з яких промовисто підкреслюють провідну роль козаків у війні з турками, як-от: «Ворог падає під ударами козаків»; «Козацька перемога й четверта поразка турків» тощо.

Про хоробрість і войовничість козаків оповідає у своєму «Описі Європейської Сарматії» (Краків, 1578 р.) Алесандро Гваньїні; за його словами, козацтво

майже безперервно воює з перекопськими татарами, роблячи напади на їхні землі і забираючи від них табуни та все те, що можна знайти у тому краї.

Втім, екзотика самого Поля, а також схожість одягу й зовнішнього виду козаків і татар подеколи спричиняла курйозну плутанину. Горецький у згаданій

67. Герб князів Ружинських

«Полонії», змальовуючи військову тактику татар, приписує її козакам. Андре Теве, автор «Всесвітньої космографії» (Париж, 1578 р.) характеризує «дніпровських черкасів» (так він називає козаків) взагалі як мусульман, між якими «немає жодних християнських пристанищ».

Запорозька Січ князя Байди-Вишневецького

Зміни, які нагромаджувалися впродовж першої половини XVI ст. і в способі життя, і в загальному образі степового добичника-козака, логікою власного розвитку підштовхували до організаційного оформлення козацтва у спільноту, яка сприяла би виживанню людини в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм буття, де щомиті належало бути готовим до ризику, покладаючись лише на власну мужність та Божу ласку, вимагав інших форм соціального групування, інакшого внутрішнього закону й порядку, ніж той, що його пропонували інституції стабільного світу. Тож фундаментальні «закони» козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст. і є достатньо відомі з пізніших прикладів, просто не могли бути

інакшими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше – це мала бути група рівних, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Далі – козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки її членів єднала вища спільність «Ми», протиставлена загрози ззовні. Врешті, почуття «Ми» мусило абсолютно притлачувати кожне конкретне «Я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність; відтак, авторитет ватажка залежав насамперед від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети.

Модель такої замкнутої групи є характерною для архаїчних корпоративних союзів та чоловічих воїнських братств. Відлуння глибокої давнини справді вчувається у багатьох внутрішніх звичаях козацької спільноти, як-от: заміні хресного імені на нове, вживане в колективі (пор. знамениті козацькі прізвиська); способі ухвалення рішень методом «загальної згоди», коли опонентів просто вбивають; забороні допускати жінок до місцеперебування колективу; практиці, згідно з якою новачки мусять обов'язково пройти вишкіл на Січі (ініціацію), живучи далеко від людських осель і беручи участь у походах, себто війні й грабунку.

Поштовхом до об'єднання розпорощених ватаг і громадок у згуртований колектив згаданого типу стала поява яскравого лідера, наділеного і реальною (майновою) і харизматичною (для Русі – княжою) потенцією. Цим вимогам ідеально відповідав авантюрний християнський герой-рицар, князь Дмитро Вишневецький, який увійшов в історію під козацьким прізвиськом Байда [з татарської – «безтурботний чоловік»].

Серед тих представників суспільної еліти, котрих штовхала в Поле жадоба пригод і рицарської слави чи особисті честолюбні прагнення, князь Вишневецький, за образним висловом Михайла Грушевського, пролетів особливо «блискучим, променистим метеором по українському небосхилу». Народився князь Дмитро у Вишневі на Волині, в родовому гнізді князів Вишневецьких. У 1550 р. його, як помітну постать українсько-татарського пограниччя, вперше згадує в своїй промові на сеймі Бернард Претвич; 1552 р. вони вдовх, зокрема, здійснили похід під Очаків. Тоді ж, на початку 1550-х, Вишневецький будує укріплення на острові Хортиця за порогами, громадячи довкола себе козаків. Це укріплення (за останніми археологічними дослідженнями дерев'яне) – це, власне, і є перша Запорозька Січ.

Пізніше, за два з половиною століття існування Січі, її місцеперебування мінялося сім разів, однак вона завжди залишалася символом козацької єдності, про що козацьке прислів'я говорило так: «Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати».

Зліта 1553 по весну 1554 р. Вишневецький, як писали сучасники, «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке він тримає біля себе», виїжджав із невідомих нині причин до Туреччини, а коли повернувся, то на знак прощення й королівської милости отримав титул «стражника на Хортиці» (за аналогією зі згадуваними вище коронними стражниками). Впродовж 1556 р. його загін здійснив два походи – на татарські фортеці в пониззі Дніпра Ісламкерман та Очаків, причому першу з них було спалено, а гармати з неї вивезено на Хортицю.

У відповідь хан Девлет-Герей підступив у січні 1557 р. до острова, тримав козаків 24 дні в облозі, але взяти фортеці не зумів. Другий похід на «Думитрашка», як називають князя Дмитра турецькі джере-

ла, Девлет-Герей здійснив наприкінці літа цього ж року, оточивши Хортицю турецькими човнами, тож князь зі своїми козаками був змушений відступити до Черкас. Марно дочекавши тут на підтримку від великого князя литовського, він у листопаді 1557 р. виїхав, або, як тоді говорили, «зійшов» разом зі своїм загоном до Московії, де був прийнятий вельми ласкаво, отримавши від царя Івана IV Грізного «в отчину» м. Белев та низку сіл у Підмосков'ї, а також 10 тис. рублів у дарунок на приїзд – величезну на ті часи суму. Як московський воєвода, здійснив кілька походів на татар; зокрема, лише впродовж 1559 р. тричі нападав на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону. Однак уже з весни 1560 р. почалося охолодження його взаємин із царем, посилене відмовою підтримати новий похід на Азов. Окрім того, насувалася війна між Московією та Великим князівством Литовським (військові дії розпочалися 1561 р.), тож Вишневецький опинявся у становищі зрадника: згідно з законами Великого Князівства, його мешканці не могли перебувати на території держави, що перебуває у стані війни з Князівством. Тож уже восени 1560 р. Вишневецький таємно звернувся до великого князя Зигмунта Августа з клопотанням про повернення, а у вересні наступного 1561 р., разом зі своїм незмінним козацьким почтом, прибув додому.

Є припущення, що відразу після приїзду, у 1562 р., він розпочав будувати нову фортецю на Монастирському острові перед порогами [нині у складі м. Дніпропетровська], однак її не було завершено, бо вже на початку 1563 р. Вишневецький разом із козаками вирушив у похід на Молдову. Там у той час розпочалася династична війна, і князя Дмитра – як свояка молдавських господарів Деспотів (його мачухою була Магдалена Деспотівна з цього роду) – одне з боярських угруповань запросило зайняти престол. Зазнавши поразки під Верчиканами [нині Су-

чавського повіту в Румунії] від іншого претендента, Штефана Томші, князь потрапив у полон. Після короткого ув'язнення в Сучавському замку бояри відіслали бранця до Стамбула, де, за наказом султана Сулеймана II Пишного, 22 жовтня 1563 р. його було скинуто на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів – Галаті. Як описує свідок цієї події, генуезький дипломат Гріло, під час триденного тортуру йому відтіляли руку й ногу,

а потім, оскільки князь Дмитро безрестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою.

Героїчна смерть Дмитра Вишневецького вже в сприйнятті сучасників перетворилася на символ перемоги християнського духу над ісламом. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними подробицями, а першу елегію про загибель князя буквально за кілька тижнів після його страти написав німець Йоган Зоммер, що мешкав тоді в Сучаві. У пам'яті нащадків легендарний князь перетворився на героя знаменитої балади про гуляку-козака Байду. Підвішений за ребро в Царгороді й спокушуваний султаном на панування та почесні, Байда демонструє найвищі козацькі чесноти – презирство до розкошів, куплених зрадою, і зневагу до тілесних мук і смерті. Насправді невідомо, чи називали Вишневецького в козацькому середовищі Байдою, але той факт, що він не був одружений і майже 20 років провів у збройному чоловічому оточенні, вказує на козацький спосіб життя.

Між загибеллю Дмитра Вишневецького і першим урядовим заходом 1572 р., спрямованим на оформлення козацького війська (про це детальніше мова піде далі), прямих згадок про існування Запорозької Січі немає. Однак деякі свідчення нашттовхують на думку, що організаційна ініціатива козака-князя набула продовження. На початку 1570-х за порога-

ми, на островах Хортиця й Базавлук, фіксується існування «острогів» (укріпленень), де розміщалися козацькі «коші» – опорні пункти козацьких ватаг. Коли десятьма роками пізніше за пороги прибув малопольський магнат Самуїл Зборовський, шукаючи козацької підтримки, то, як описує по свіжих слідах його слуга Бартош Папроцький, козаки, обравши Зборовського «гетьманом» і вручивши йому булаву, заявили:

«Передаємо тобі цю зброю давніших тутешніх гетьманів, які щасливо правили нами на добру славу».

Ці слова навряд чи можна тлумачити дослівно стосовно «гетьманів», але опосередковано вони підтверджують, що запорозька спільнота (вона, до речі, вже у 1580-х рр. називає себе «січовою») зберегла якісь зв'язні організаційні форми, започатковані Дмитром Вишневецьким.

Розділ четвертий

Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій «Двох Народів»

Sigmund August ; Bożen laski Krol Polski / Wiel- kie Ksiaze Litewskie / Ruski / Pruski / Mazowiecki / Zmodzki. etc. Pan y Dziedzic.

У цей день, 1 липня 1569 р., на сеймі в Любліні звершилась унія з Литвою, що розпочалася багато літ тому ще за короля Ягайла. ... Король Август у костюлі бернардинів у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу у супроводі вишуканого співу «Тебе, Боже, хвалимо».

Таким піднесенням записом відзначив Люблінську унію безіменний шляхтич із польсько-українського пограниччя у своїй родинній хронічці – поряд із нотатками про хвороби родичів та буденні клопоти. Мине три чверті століття, і коронний гетьман Станіслав Конецпольський, огля-

даючи 1638 р. свіже поле бою з козаками-повстанцями, скрушно підсумує: «Отож унія, лежить Русь із Польщею». Акт, започаткований за погодженням дідів, щедро полили кров'ю вже їхні онуки, на довгі століття перетворивши унію на рубіж, що розділяє українців та поляків. Вибухову динаміку неповних ста літ, упродовж яких згода переростала у ворожнечу, карбуючи рубець за рубцем на переліку взаємних звинувачень, розпочали дві унії – Люблінська 1569 р. міждержавна і Берестейська 1596 р. церковна. Тож із їх перегляду ми й розпочнемо цей розділ.

1. Люблінська унія та перші поунійні десятиліття

Люблінський сейм 1569 р. реалізував наміри об'єднання двох сусідніх держав – польської і литовсько-руської, що пробивали собі дорогу замалим не два століття. Адже попередні спроби верхівка обох країн обговорювала й навіть підписувала аж вісім разів, починаючи з 1385 і закінчуючи 1501 р., але справа не заходила далі династичної унії, себто очолення Польського королівства й Великого князівства Литовського спільним володарем із династії Ягелонів: Казимиром

Ягайловичем († 1492), його синами Олександром († 1506) і Зигмунтом I († 1548) та сином останнього Зигмунтом II Августом (1548–1572). Перетворення династичного зв'язку, закладеного Креським актом 1385 р., на реальну федерацію мало без перебільшення доленосне значення для польського, литовського, білоруського та українського етносів, чия доля віднині пов'язувалася з новоствореною державою, однією з найбільших у тогочасній Європі – Річчю Посполитою, що проісну-

вала до кінця XVIII століття. Тож спершу звернімося коротко до тих подій, які передували унії і примушували дві сусідні країни, хоч-не-хоч, тяжити одна до одної.

Приваби унії

Першим поштовхом до об'єднання було, закладеного Креським актом 1385 р., стала зовнішня загроза для обох держав із боку рицарів-хрестоносців. Навіть тріумф Грюнвальдської битви 1410 р., у якій об'єднані сили Польщі, Литви й Русі розгромили Тевтонський Орден, не усунув її цілковито, й остаточно вона втратила актуальність аж у 1466 р., коли знесилена Прусія визнала зверхність польського короля. Проте майже водночас, з останньої чверти цього ж століття, на східних рубежах Великого князівства Литовського з'являється новий потужний противник – Московія, де в другій половині царювання Івана III (1462–1505) було проголошено далекосяжні наміри «збирання руських земель». У затяжних війнах, що точилися впродовж 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 рр., Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину свого східного порубіжжя – від верхів'їв Оки й Дніпра на півночі до середньої течії Десни на півдні, у тому числі Чернігово-Сіверщину і такий важливий стратегічно-торговий пункт, як Смоленськ. За правління Василія III (1505–1533), сина Івана III, Московія, побільшена завоюваннями у Приураллі, Прикам'ї та Заураллі, перетворилася на централізовану й високо боєздатну державу. Паралельно зі зростанням державної території тут щодали наполегливіше обґрунтовується концепція династичної спадкоємності московських правителів від давньокіївських Рюриковичів, із чого випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передовсім – на «первопрестольний Киев, вотчину ізвечную

государя нашего». Цілісного завершення ця ідея, відображена вже у прийнятому Іваном III титулі «государя всієї Русі», набула у відомій формулі псковського ченця Філофея 1510 р.: «Два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати», що освячувало претензії Москви – «третього Риму» – на візантійський (а отже, й київський) спадок.

Тим часом промосковські симпатії частини православної верхівки Великого князівства Литовського, що спорадично спалахували впродовж XV ст. і востаннє нагадали про себе у повстанні князя Михайла Глинського 1508 р., остаточно вивітрилися як під впливом затяжних воєн, так і внаслідок того, що устроєві моделі обох держав у XVI ст. остаточно розійшлися. Велике князівство Литовське дедалі більше дрейфувало до обмеження влади великого князя шляхетським самоврядуванням і становими вольностями, що знайшло своє підсумування в уже згаданих реформах 1564–1566 рр., натомість у Московії утвердилось авторитарне правління, набувши ознак звороднілого терору після того, як 1564 р. цар Іван IV Грізний запровадив опричнину.

Відчуття загрози з боку «московського тирана», як називали Івана IV тогочасні публіцисти, особливо загострилося, коли вибухнула чергова війна з Московією – Ливонська, що тривала з перервами від 1562 до 1583 року. Бойові невдачі, передусім втрата Полоцька, здобутого царським військом у 1563 р., доповнювалися слабкістю русько-литовської армії, внутрішніми незгодами у верхах, тяжкістю економічно виснажливої війни. Вихід зі скрутного становища русько-литовська шляхта бачила лише в надбанні надійного спільника для боротьби з Московією, і саме шляхта вже в 1562 р., на посполитому рушенні під Вітебськом, сформулювала вимогу «поновлення унії». Цю вимогу активно підтримали й повітові послы, зібрані

ні на Віленському сеймі 1563 р., тож із цього моменту розпочалися переговори верхівки Великого Князівства та Польського королівства про умови унії.

Для українських земель втягнення Великого князівства Литовського у Ливонську війну оберталася ще більшою беззахисністю перед нападами татар. Архаїчна система оборони прикордоння, що досі покладалася на так звану «польну сторожу» невеликих боярських загонів, потребувала докорінної реорганізації. Термінового розширення й укріплення вимагали також великокняжі замки, розташовані на південній порубіжній лінії у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві. Проте ні достатнього резерву людських сил, ні коштів для таких масштабних робіт у місцевої еліти не було – як не було й надії, що держава, знесилена безперервними війнами з Московією, надасть у цьому допомогу.

Врешті, до зближення з Польським королівством підштовхував не лише зовнішній фактор, а й внутрішня ситуація у державі, де починаючи з 1540-х рр. точилася вперта боротьба боярсько-шляхетського загалу, спрямована на емансипацію шляхти від магнатської верхівки, і бажаним взірцем служив бурхливий розвиток шляхетських вольностей у сусідньому Польському королівстві. Тож якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, небезпідставно вбачаючи в ній акт політичного самогубства, рядова шляхта сприймала перспективу з'єднання ентузіастично, бо сподівалася покращити власне становище за польським зразком.

Полонофільські настрої підсилювалися також завдяки загальному піднесенню, що його переживала польська держава у XVI ст., особливо в період правління Зигмунта II Августа (1548–1572), котрий називають «золотим віком» Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури. Справ-

68. Московський ратник.
Німецька гравюра 1579 р.

ді, Польське королівство у середині XVI ст. було чи не єдиним острівцем громадянського миру та внутрішньої злагоди на тлі кривавих конфліктів, що вирували у тогочасній Європі, як-от релігійні війни у Франції, розгул інквізиції за Філіпа II в Іспанії, жорстоке переслідування протестантів Марією Тюдор «Кривавою» в Англії, реформаційні війни в Німеччині, опричний терор у Московії. Православним і протестантам Великого Князівства не могла не імпонувати конфесійна толерантність, програмові гасла якої в ухвалах польських сеймів 1555 і 1570 рр. звучали так: «Вільно кожному вірити відповідно до свого сумління». До рівноправності віровизнань, ясно, не доходило: польський король мусив неодмінно сповідати католицизм, а церковні ієрархи-некатолики не засідали в сенаті, на відміну від католицьких біскупів. Проте як на ті часи, багато важило вже те, що державу очолював

69. Зигмунт II Август. Гравюра 1554 р.

індиферентний у питаннях віри Зигмунт Август, який любив повторювати: «Я не хочу бути королем ваших сумнів», що уряд не підбурював до конфронтації різновірців, а суспільна думка послідовно відрізняла релігію від політики, дбаючи передусім про внутрішній мир. Показовим у цьому сенсі є акт Варшавської конфедерації 1573 р., проголошеної під час безкоролів'я, тобто після смерті Зигмунта Августа:

Обіцяємо собі взаємно ... на вічні часи, скріплюючи це нашим словом, честю і совістю, що ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру й відмінність у Церквах.

Що стосується польської владної верхівки, то вона прагнула унії як із великодержавних амбіцій, так і заради територіальних прирощень – нових земель, придатних для сільськогосподарського вир-

бництва. На середину XVI ст. економіка Польського королівства переживала бурхливе піднесення, оскільки занепад господарства у розореній реформаційними війнами Європі виводив Польщу на роль головного експортера сільськогосподарської сировини, збіжжя та лісових товарів. Залишається додати, що з середини XVI ст. у балтійську торгівлю, головною артерією якої служила Вісла, котра зв'язувала внутрішні регіони з воротами зовнішнього збуту – Гданськом, дедалі активніше почала втягуватися Волинь. Звідси по Західному Бугу, а далі по Віслі вивозили на європейський ринок збіжжя, поташ, смолу, напівфабрикати корабельного лісу. Відтак, інтереси польської шляхти в усьому, що стосувалося балтійської торгівлі, не були чужими волиняцям. Невдачі ж Великого князівства Литовського у Ливонській війні могли обернутися утвердженням Московії на берегах Балтики, і тоді російський вивіз продукції склав би поважну конкуренцію польському та волинському експортові.

Торгова гарячка охопила найширші кола купецтва і шляхти, а це, своєю чергою, закріплювало шляхетську колонізацію, стимулюючи гонитву за нероззораними ланами й незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідали степи Київщини та Східного Поділля. Образ безкрайньої родючої рівнини, що плине молоком і медом, де риба з'являється «з божої роси», пшениця родить сама по собі без засіву, а трава росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом, міцно закоринився у свідомості польського читача завдяки історико-географічній та мемуарній літературі. Зокрема, чи не вперше саме так описано кийсько-подільські терени у творі професора Краківського університету Мацея Меховського «Трактат про дві Сарматії, Азійську і Європейську», що був опублікований

70. Мапа-схема Речі Посполитої, близько 1570 р.

у 1517 р. і лише протягом XVI ст. перевиданий по різних містах Європи 16 разів. Можна погодитися з думкою одного з найвідоміших польських істориків XX ст. Оскара Халецького:

Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, думала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про «нову здобич польського плуга».

Волинці та кияни на Люблінському сеймі 1569 року; унійний привілей

10 січня 1569 р., після кількарічних попередніх дебатів, у Любліні розпочався сейм, «спільний станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського». Від перших же днів на ньому непримиренно зіткнулися два увялення про унію: литовської сторони – в значенні федеративного об'єднання двох рівноправних держав, польської – у значенні

безумовної інкорпорації Великого Князівства, для якого буде честю, за висловом уже згаданого Станіслава Оріховського-Роксолана, «стати частиною такого великого й славного королівства». У гострих суперечках, котрі не раз опинялися на грані розриву й навіть збройного зіткнення, врешті-решт було досягнуто згоди. Затверджений сеймом унійний акт 1 липня 1569 р. проголошував утворення нової федеративної держави «двох народів» – Речі Посполитої, що її мав очолювати один монарх, який був одночасно і королем польським, і великим князем литовським. Велике князівство Литовське та Польське королівство залишалися при цьому самостійними політичними організаціями – з окремою виконавчою владою, власною скарбницею і монетною системою, військом, правом і судочинством. Спільними ж для обох держав, окрім монарха, були законодавчий орган – сейм

71. Панорама Любліна.
Гравюра кінця XVI ст.

«двох народів», а також сенат, до якого входили найвищі посадові особи як Велико-го Князівства, так і Королівства.

Платою за державну суверенність, яку вдалося зберегти на той момент вочевидь слабшому Великому князівству Литовському, стали Підляшшя, Волинь, Київщина й Східне Поділля, тобто землі, що найдовше (власне, до самої унії) зберігали певну дистанційованість від центру литовсько-руської держави: віднині ці терени переходили під юрисдикцію Польського королівства. Їх інкорпорація до складу Польщі, обставлена гучними «історичними» аргументами, насправді стала наслідком тактичної помилки послів Великого Князівства, які на кілька місяців – на знак протесту – покинули сейм, а повернувшись, мусили вже змиритися з тим, що сталося, й задовольнитися компенсацією у вигляді суверенітету своєї країни.

Інтереси Київського, Волинського та Брацлавського воєводств на Люблінському унійному сеймі 1569 р. представляло понад 30 осіб: воєводи й каштеляни князі Ва-

силь (Костянтин) Острозький, Богуш Корецький, Олександр Чорторийський, Роман Сангушко, Андрій Вишневецький та інші; 12 земських послів, обраних шляхтою з таких помітних панських родин, як Олізари й Солтани – від Київщини, Гулевичі, Костюшки, Бокії, Кірдеї, Семашки – від Волині, Кошки, Шашковичі, Козарини й Стрижовські – від Брацлавщини; кілька посадових осіб – старости й хорунжі; члени виборних земських судів; члени княжих родин. У бурхливих сеймових дебатах цим людям випало зіграти роль радше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. Це, втім, можна пояснити прихильним ставленням до саме такого перебігу подій, бо загалом ні князі, ні шляхта не противилися очікуваній зміні. Зокрема, шляхетські послы на Люблінському сеймі взагалі мовчали, передавши слово князям, а ті, своєю чергою, трималися, за висловом дослідника сеймових дебатів Ярослава Пеленського, «мінімалістичної програми»: обстоювали тільки свободу віросповідання й недоторканність

місцевих звичаїв. Ось один із показових виступів, що належить князеві Костянтину Вишневецькому, молодшому братові Дмитра Вишневецького-Байди, який «з наказу волинців» говорив так:

І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що ми погоджуємося [на інкорпорацію. – Н.Я.] як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми [з поляками] різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до інакшої віри.

Очікувані гарантії було надано. Унійні привілеї Волинському, Брацлавському та Київському воєводствам, де оголошено, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», містять спеціальні застереження щодо цілості їх територій і непорушності місцевих звичаїв. Окремий пункт підтверджував збереження «стародавніх границь» згаданих воєводств із усталеною сіткою самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Основним законодавчим кодексом залишався й надалі Литовський Статут; гарантувалося збереження «руської мови» в публічному побуті:

У всіх їхніх судових справах..., а так само з нашої Коронної канцелярії листи до них у всіх наших королівських і земських потребах мають писатися і надсилатися на вічні часи не якимось іншим, а лиш тільки руським письмом.

Усі місцеві уряди, почесні титули й посади, згідно зі згаданими привілеями, мусили надаватися тільки мешканцям відповідної землі (волинцям, киянам чи брацлав'янам) без огляду на віросповідання,

72. Фрагмент сеймової конституції 1569 р.

так само як і всі пільги, декларовані привілеями, поширювалися рівно на католиків та православних. Отже, як бачимо, унійний акт не порушував засад автономного існування Волині, Київщини та Брацлавщини у складі нової держави, до якої вводила їх історична доля: за ними визнавалися давні кордони й право на власне судочинство, адміністрацію та урядову мову, тобто, висловлюючись по-сучасному – на культурно-адміністративну автономію. Питання про те, наскільки уряд виявився здатним забезпечити реальне дотримання цієї автономії, лежить в іншій площині, бо у свідомості руської шляхти особливий статус теренів її замешкання був гарантований законом, тож відповіддю на його порушення стало згодом загострення польсько-руських суперечностей.

Спалах князівської потуги після унії

Прикметною деталлю довоколаунійних перипетій є те, що тогочасні українські джерела фактично «не помітили» зміни державного підпорядкування своїх земель: судово-адміністративні книги містять переліки шляхти, що присягала на вірність польському королеві, але жодних реплік чи коментарів із цього приводу немає, а в літописах не фіксується навіть сама подія. Така «мовчанка джерел» є симптоматичною, бо опосередковано від-

дзеркало» погляда на політичний статус свого краю. На відміну від модерного стереотипу мислення, його ототожнювано не з державним суверенітетом, а з власним володарем. У світі, де людина була підпорядкована не абстрактній державі, а іншій людині, саму державу сприймали як категорію умовну, персоніфіковану в особі владді. Тож окремішність конкретної території втілювалася у представниках «своєї» династії, навіть коли ті служили правителю іншій («великої») держави. А що великий князь литовський і король поєднувалися в одній особі – Зигмунта Августу, то зміна державної юрисдикції сприймалася взагалі як несуттєва, тим більше, що місцева структура суспільства, адміністративний устрій та правова система залишалися попередніми, і стражнем їх як до унії, так і після неї були власні князі – символ династичної окремішності.

Варто додати й те, що хвиля шляхетських змагань із магнатською верхівкою, яка охопила білорусько-литовські землі Великого князівства Литовського з 1540-х рр. і підтягнула до земських реформ 1564–1566 рр., практично не мала відлуння ні в аристократичній Волоні, ні в далекій прикордонній Київщині. Тож коли реформаторська хвиля спала й життя під новими вивісками повернулося до звичних, вироблених віками форм, стало очевидним, що княжі клани не тільки не програли на унії, але навпаки – здобули ще ширші можливості для самоутвердження. Як уже згадувалося, Литовський Статут 1566 р. закріпив «одно равное право» перед законом і для особи княжої крові, і для звичайного шляхтича. Проте унійний привілей, підтверджуючи стародавні права та звичаї українських земель, додавав і таке:

Теж обидлено зберігати у стародавній повазі й гідності, що властива їм з прадавніх часів і донынї, усіх княжат, які мешкають у Волоньській [і Київській. –

Н.Я.] землі, а також їхніх нащадків як римської, так і грецької віри, і зобов'язується підносити їх на уряд відповідно до гідності та достоїнства кожного на підставі нашого власного вибору, проминаючи артикул Коронного статуту, що стосується князів.

Як бачимо, поступку руській князій традиції було зроблено вже на Люблінському сеймі 1569 р., котрий визнав за князями особливий статус, хоча це принципово суперечило звичаям Польського королівства, де однією з головних засад соціальної структури шляхетської спільноти був принцип тотальної рівності шляхти. Князі, які підписали акт унії, та перші поунійні покоління княжих нащадків були ще безмірно далекі від тієї інтеграції у польський шляхетський світ, що її бачимо на прикладі спольщених княжих правників. Відчуття своєї чужорідності в колі польської еліти, байдужість до придворних інтриг, презирлива зверхність до нижчих по крові (а саме такою була середня шляхта, яка заправляла сеймовими баталіями) обертають усю енергію руських можновладців на концентрацію влади у себе вдома. Тож невдовзі саме вони, ці «удальні князі нової генерації», як влучно називав їх Михайло Грушевський, стають настільки потужними правителями інкорпорованих до Польського королівства теренів, що верховна влада на тлі їхнього потенціалу перетворюється на порожнє слово без реальною значення.

Здійснялося це кількома річизами. Після унії князі формально втратили право на участь у державній раді (сенаті), бо за звичаям Польського королівства така рада була не спадковою, а посадовою, обіймаючи лише носіїв вищих церковних та світських урядів: католицьких єпископів, воевод, канцелярів і міністрів (канцлера, підканцлера, великого й надвірного маршалків, коронного підскарбія). Ні придворних міністерських посади, ні, тим більше,

вищих санів у католицькій ієрархії руські князі першої повніної генерації, за поодинокими винятками, ще не займали. Тож дорогу до сенату прокладали воєводські й каштелянські уряди у «своїх» воєводствах – Київському, Волинському та Брацлавському. Відповідно, у руках «княжат головних» – Острозьких, Заславських, Збарзьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторийських, Корецьких – зосереджується абсолютна більшість сенаторських урядів із цих трьох воєводств: між 1569–1648 рр. сенаторами була 21 особа від семи княжих родів, що за чисельністю не поступалося представництву у спадковій раді Великого князівства Литовського до унії.

Іншим аспектом позірною зниження княжого статусу стала відміна практики, за якою княжі збройні формування ходили на війну окремо від повітового війська під знаменом князя. Люблінський акт 1569 р. про військову повинність шляхти новоприєднаних воєводств говорить так:

На війну всі пани й мешканці Волянської [і Київської. – *Н.Я.*] земель мають ставити свої загони у відповідності зі звичаями Коруни.

У цьому формулюванні, як бачимо, питання про князів провисає у повітрі: їх просто не згадано, хоча у решті параграфів привілею обов'язком перераховуються три групи еліти: князі, пани, зем'яни. Складається враження, що на дразливому питанні редактори привілею просто не акцентували уваги. Адже княжі загони були безкоштовною збройною силою – тим важливішою, що в Польському королівстві, на відміну від Великого князівства Литовського, загальне ополчення шляхти вже перетворилося на фікцію, і якраз напередодні унії для охорони пограниччя було створено регулярне наймане військо з 2–6 тис. жовнірів (на його оплату призначалося чверть прибутків із маєтків ко-

ролівського столу – «кварта», звідси й назва війська – «кварцяне»), а зовнішні війни провадилися так званими «зтяжними», тобто, власне, теж найманими за платню збройними формуваннями шляхти. За таких умов княжі («надвірні») загони були бажаною підтримкою дорогій і малочисельній шляхетській армії. На відміну від практики Великого Князівства, надвірні війська державою не контролювалися й урядовому військовому командуванню підлягали тільки в ході бойових операцій.

Про орієнтовне співвідношення кварцяного та надвірних військ може дати уявлення така цифра: Василь-Костянтин Острозький при потребі міг виставити власне військо з 15 тис. вояків – панцирних бояр, зем'ян-ленників та клієнтів, що володіли землею на території його родових володінь під обов'язком збройної служби. На початку XVII ст. надвірні армії набувають стрункої організації, складаючись із підрозділів, сформованих за видами поширеного на ті часи озброєння: гусарських (важка кіннота), так званих козацьких (легка кіннота), піших. Окремі бойові з'єднання могли формуватися з іноземних найманців – німців, угорців, молдаван; врешті, князі Острозькі та Корецькі мали в своєму розпорядженні підрозділи «воєнних татар», сформовані з татарського населення, яке мешкало у їхніх володіннях на статусі ленників, зобов'язаних до збройних послуг. Княжі війська використовувалися для самооборони від татар, для боротьби з козаками, а також тоді, коли мета зовнішньої війни відповідала особистим інтересам князя або й узагалі розпочиналася ним на власну руку – в пошуку «рицарської слави». Прикладом останнього може бути активна участь Адама і Костянтина Вишневецьких у посадженні на російський престол Дмитрія Самозванця, підтримка Романом Ружинським другого самозванця – Ажедми-

73. Кругла вежа Острозького замку.
Сучасне фото

трія, втручання Самійла Корецького і Михайла Вишневецького в династичну війну 1612–1616 рр. у Молдові тощо. Отже, як бачимо, скасування системи військових повинностей, що діяла у Великому князівстві Литовському й зобов'язувала виставляти на війну збройні почти, відповідні розмірам землеволодіння, не тільки не позбавило князів їхніх прерогатив, але навпаки – вони отримали безконтрольну можливість формувати власні збройні сили, не підпорядковані королю.

Олігархи з діда-прадіда із власними дворами, традиціями, військом, ореолом правічного авторитету, князі мали й іншу реальну можливість потрясати державою – вони були в ній просто найбагатшими людьми. Ось виразний приклад: у скарбниці князя Януша Острозького, єдиного спадкоємця роду Острозьких, на момент його смерті († 1620) зберігалася

готівкою 600 тис. червоних золотих, 290 тис. золотих різної монети і 400 тис. так званих «талярів битих», а, крім того, 30 бочок срібного брухту та злитків, що в сумі дорівнювало двом річним бюджетам Речі Посполитої у мирний час. Безпрецедентними були й обшари княжих володінь, наприклад, «Задніпровського князівства» Вишневецьких на Лівобережній Україні зі столицею в Лубнах, котре складалося наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст. і, на думку Михайла Грушевського, за територією не мало аналогів у тогочасній Європі. Латифундії на зразок Задніпровської Вишневецьчини витворювалися як наслідок спалаху княжої господарської активності після Люблінської унії, коли династи далекі країн Великого князівства Литовського раптово відчули смак влади. Прадідівський регіон їх замешкання – Волинь – на цей час уже був поділений і перерозподілений. Відтак, княжа хвиля вихлюпується на південь: на Київщині й Брацлавщині в останній чверті XVI – на початку XVII ст. виростають величезні володіння Острозьких, Корецьких, Збараських, Ружинських. Вони формуються різними шляхами, передусім через тотальну скупівлю земель місцевої шляхти, якій Литовський Статут 1566 р. вперше надав право без обмежень відчувати свої маєтки. Велетенські земельні обшари, лише номінально підлягаючи урядовому контролю, перетворюються на мікродержави в державі, де діє єдина влада – князя, оточеного збройними слугами, васалами, клієнтами, шукачами хліба на вельможних дворах. Ясно, що князь був і осердя політичних угруповань свого регіону, визначаючи настрої шляхетського загалу та цинічно диригуючи символом «золотих вольностей» – сеймиками. Мабуть, кожний шляхтич міг би прикласти до себе слова дрібної волинської зем'янки, яка, знімаючи свої судові претен-

зії до слуг Богуша Корецького, що заподіяли їй збитки, промовила: «Я з князем тятатися недужа».

Зустріч Русі з Руссю: галицька шляхта на Волині й Київщині

Обговорюючи безпосередні наслідки Люблінської унії, не можна обійти увагою міграційних процесів, що їх стимулювала після 1569 р. зміна державної приналежності Київського, Волинського та Брацлавського воеводств. Територія замешкання русинів-українців (Галичина, Поділля, Холмщина, Волинь, Наддніпрянщина), доти розділена між двома державами – Польським королівством і Великим князівством Литовським, уперше опинилася в складі одного політичного організму. На момент «зустрічі» населення її польського та литовського відламів, незважаючи на спільність мови та віри, відчувало виразну взаємну відчуженість. Для «волинців» і «киян», навіть між собою не вельми поріднених, галицькі «панове заграничники», як їх тут називали, були людьми з чужого, інакше збудованого світу. А галичан, своєю чергою, нічого не вабило до Києва: наприклад, до Пом'яника Києво-Печерського монастиря кінця XV – першої третини XVI ст. записано богомольців з усіх усюд, окрім Галичини. Сакральне серце Русі – величні руїни Києва – для них були засипані попелом забуття, бо історична пам'ять орієнтувалася на ближчі символи – власних «королів руських», чії привілеї на земельні пожалування інтенсивно фабрикуються впродовж XVI століття. Ні ті, ні другі не відчували себе частиною якоїсь «русської» цілоти. Для галичан вітчизною була політична батьківщина – Польське королівство, а матір'ю-годувальницею – власна Галицька чи Подільська Русь. У свідомості волинців та киян віт-

чизни в політичному сенсі, схоже, ще взагалі не існувало: служилося великому князеві, а рідним краєм було конкретне воеводство, до соціальних структур якого належав індивід. За поодинокими винятками, не було й міграційних переміщень, оскільки Литовський Статут забороняв мешканцям Корони купувати землю на території Великого Князівства. І хоча випадки оселення тут «заграничників», одружених із місцевими жінками, траплялися, але вкрай епізодично.

Люблінська унія, зліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх до розмивання бар'єру відчуженості між галичанами, з одного боку, та волинцями й киянами – з другого. Побутові ж передумови для цього створював згаданий вище спалах князівської активності. Саме в останній чверті XVI ст. при дворах волинських можновладців рвучко множитья число дрібної шляхти з Галицької Русі. Освіченіша, ініціативніша й мобільніша від бояр Волині та Київщини, галицька шляхта нарівні зі своїми польськими колегами стає переважно рукою вельможних патронів, отримуючи з часом за їхньою протекцією поважні становища та маєтки. Наприклад, із родини львівських гродян Плетенецьких, кілька представників якої служили Василеві-Костянтинові Острозькому і за його поданням отримали шляхетський титул, походить Олександр Плетенецький, який під чернечим іменем Єлисей за сприяння князя спершу став ігуменом Пінського Ліщинського (1595), а далі – архімандритом Києво-Печерського монастиря (1599). Підскарбієм князя Василя-Костянтина був колишній кам'янець-подільський гродський писар, згодом перший ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, а його старший син Стефан, брат славетного Мелетія Смотрицького, служив секретарем Костянтина Острозького-молодшого. Секретар Януша Острозького Криштоф Кази-

мирський, виходець із дрібношляхетської малопольської родини, на рекомендацію свого ясновельможного патрона у 1598 р. обійняв сан київського католицького єпископа (до речі, вельми толерантного у ставленні до православних). Мацей Стемпковський із Галичини, майбутній брацлавський каштелян, розпочав свою кар'єру на початку 1580-х як слуга й повірений князів Збаразьких, і т.д.

Наведені приклади стосуються помітніших постатей, а тим часом міграційний потік шляхти з Галичини, привабленої перспективами служби на княжих дворах, охоплював десятки, коли не сотні осіб. На Волинь, а звідти на Київщину та Брацлавщину проникали нові люди, які «з руки» князя обдаровувалися маєтками й урядницькими посадами в новопридбаних княжих володіннях. Спостереження над міграціями шляхти показують, що, наприклад, у таких точках відліку, як середина XVI – кінець XVI – перша третина XVII ст. вони стрибково збільшуються у пропорції 1:2:4, причому основний потік мігрантів рухається по осі Галичина → Волинь → Київщина → Брацлавщина. Вростаючи в нове середовище, русини-галичани (втім, як і поляки) ставали органічною часткою своєї нової батьківщини, відіграючи помітну роль у її пізнішій долі. Так цілком інтегрувалися в місцеві спільноти політичні діячі й адміністратори з родин колишніх княжих служebníків чи клієнтів Беневських, Станішевських, Вітовських, Лясот, Чаплинських, Жулинських. Зі служб Острозьким, Заславським, Збаразьким, Корецьким, Вишневецьким, Чорторийським чи Сангушкам починали свій «український родовід» предки майбутньої козацької старшини – Косинські, Герцики, Зеленські, Іскри, Іскрицькі, Мрозовицькі, предки церковних ієрархів – Гізели, Заборовські, Коленди, Кроковські та багато інших. Врешті, поява нових князівських латифундій на Київщині та Брацлавщині по-

тягла за собою переміщення не тільки шляхти, а й простолуду, до чого далі ми ще повернемося.

Народження «старожитного народу руського»

Долання взаємовідчуженості окремих регіонів Русі-України завдяки фізичному перемішуванню населення стало однією з передумов виокремлення з православної маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомлюваної української спільноти, яка невдовзі почне називати себе «старожитним народом руським Володимирового кореня». Важливо, проте, що й тут у ролі опосередкованого першопоштовху виступили волинські княжі роди, передусім – рід Острозьких. Щоб зрозуміти, коли і як це сталося, мусимо простежити формування «генеалогічної програми» роду Острозьких, тобто сукупності родовідних доказів, що мали на меті пояснити й обґрунтувати функцію цього, за тодішньою термінологією, «княжого дому» в суспільстві.

У найзагалнішому, сказати б – «ідеологічному», вимірі згадану програму обумовлювала, як можна підозрювати, конкуренція двох культурних систем – руської (в її українському варіанті) та польської. Передумови для цього створила Люблінська унія 1569 р., котра в рамках одного політичного організму – Польського королівства – звела до купи два відмінні типи політичної та звичаєвої культури, й зокрема – вперше поставила носіїв княжої крові віч-на-віч із практиками «золотих шляхетських вольностей». Це вимагало прилаштування «княжих домів» у соціальній ієрархії нової для них держави так, аби не зазнало урази надшляхетське, княже достоїнство. Метафорично висловлюючись, «княжі дом» досі грали спектакль влади перед глядачами,

які й без коментарів розуміли, про що йдеться, а тепер їм належало вийти на нову сцену й доступно «роз'яснити» новим глядачам, кого ті мають щастя бачити. Засобами таких «роз'яснень» дотеперішні княжі слуги не володіли, оскільки в цьому просто не виникало потреби, бо – навіть часова дистанція, яка дозволяла би «виміряти» старовинність роду, не привертала уваги. Мабуть, у внутрішньому обігу це якось осмислювалося, але назовні не виходило. Досить нагадати, що перші генеалогічні репліки, які виводили рід Острозьких від киево-руських Рюриковичів, належать польським шляхтичам Янові Красінському й Бартошеві Папроцькому й датуються післяунійними роками – відповідно, 1574-м і 1578-м.

Нова ситуація в житті волинських князів збіглася зі спричиненим тією-таки Люблінською унією розширенням географії культурної активності польських інтелектуалів, передусім – міщан та дрібної шляхти. Відпрацьовуючи в ролі панегіристів свій життєвий аванс при нових, казково багатих панах, ці люди, з одного боку, сприяли «розгерметизації» доти закритої для стороннього ока руської традиції пошанування сильних світу цього, бо мусили її так чи інакше відтворювати, аби догодити патронам, а з іншого боку –

74. Князь Василь-Костянтин та його сини Януш і Олександр Острозькі. Копії з портретів XVII ст.

ця ж таки традиція у їхній ретрансляції неминуче модифікувалася. Адже «про це» вони вміли розповісти, лише орієнтуючись на певний взірець (без чого тодішне письменство просто немислиме), тобто мали узгодити свою розповідь із певними риторичними стандартами світського описування «людей великих». Руська писемна традиція була в цій ділянці безпорадною, бо ще не володіла відповідними навичками – на відміну від «латинського» письменства кінця XVI ст., що оперувало таким набором стандартів у режимі, замалим не автоматичному. Саме його й було використано для уславлення роду Острозьких – найбагатшого та найвпливовішого «княжого дому» тих часів.

Найперше, що вимагало надолуження – це фіксація дистанції, тобто часового «виміру» старожитности роду. За орієнтир у генеалогічних легендах тут зазвичай правила постать предка-засновника роду. Найраніша з відомих нині генеалогічних реплік, присвячених Острозьким – Яна Красінського 1574 р., ще безадресна: вона виводить їх від «старих кийських княжат». Проте вже за кілька найближчих років дана версія під пером па-

негірствів конкретизується, пропонуючи безперервну генеалогічну вервечку цих «київських княжат» – від Володимира Великого до галицько-волинських Монаховичів та «короля» Данила Галицького, нібито першопредка Острозьких рівно у восьмому коліні. Врешті, десятиліттям пізніше модифіковано й цю версію, бо на видноколі з'являється новий персонаж із країв далеких і туманних – «першопредка Рус». Цей персонаж був відомий ученим людям здавна: ще польські хроніки кінця XIV – початку XV ст. згадують трьох мітичних героїв – Чеха, Леха та Руса, що нібито шукали обіцяну їм землю, а знайшовши, «збудували», відповідно, «три королівства»: Чехію, Лехію (тобто Польщу) та Русію. Постає Руса і стала ключовою в остаточній версії генеалогічної легенди Острозьких, що у виконанні панегіристів набуло форми безхитрісного силогізму: а) Рус створив державу, давши їй власне ім'я і залишивши у спадок нащадкам; б) нащадки «старих руських княжат» – це Острозькі, отже в) Острозькі є законними спадкоємцями Руса. Ось, для прикладу, як це виглядає у вітальній промові 1612 р. краківського професора Себастьяна Шлешковського, адресованій Янушеві Острозькому:

Перший Твій предок, князю, – це РУС, брат Леха...; він прийшов у цей край, який тепер зветься від його імені Русько, підкорив його своїй владі, довго й успішно правив, а потім залишив у спадок своїм нащадкам КИЮ, ЩЕКУ, ХОРИВУ, котрі передали імперію часливою і розширеною своїм далеким правнукам АСКОЛЬДОВІ й ДІРУ. [Далі йде довге перерахування руських князів, починаючи від Олега, Ігоря і т.д. – аж до Данила Галицького. – Н.Я.] ДАНИЛО опанував владу над усією Руссю. Він був королем, мав королівський сан і навичко передав це своїм нащадкам у Русі...

У більшості панегіричних текстів згадка про Руса як «прабатька» Острозьких супроводжувалася велими специфічним акцентом – підкресленим наголошенням паритетності не тільки Руса та Леха, але і їхніх нащадків, що нині тримають успадковані від братів володіння. Описуючи конкретніше «землю», що її «збудував» Рус і «передав у спадок» руським князям – аж до Острозьких включно, панегіризм не надто переймаються історичною точністю. «Земля Руса» постає у їхніх описах як тождна реаліям кінця XVI – початку XVII ст., обіймаючи терени, що входили до складу Польського королівства – Волинь, Галичину, Київщину, Поділля. Саме завдяки цьому, надто вільному, поводженню з історією ми отримуємо можливість реконструювати тогочасне сприйняття Русі-України як самодостатнього простору, що в географічному плані збігається з територією колишніх південних та західних киево-руських князівств, у плані «історичної гідності» нічим не поступається польським теренам, а в політичному плані становить суцільне поле княжої влади – від Києва по Львів. Ясно, «влада» ця віртуальна, але вона надає руській спільноті легітимності, бо сприймається як подвійно санкціонована: з одного боку, у неї є сакралізований першопочаток («шукування своєї землі» та її «збудування» прабатьком Русом), а з другого – князі Острозькі, законні спадкоємці Руса, служать наочним доказом її безперервної тягlosti.

Розбудована в такий спосіб «генеалогічна програма» Острозьких створювала, поза сумнівом, підмурок для руської ідентичності як паритетної польській, а водночас немовби стягувала строкаті терени України-Русі в єдиний масив «історичних спогадів». Це, своєю чергою, творило підставу для виокремлення нового політичного суб'єкта – «старожитного народу руського», що має свою окреслену територію («Руську землю») і чию дав-

ність та цілість засвідчено таким неспростовним «речовим доказом», як існування кровних спадкоємців її будівничого – прабатька Руса. Дещо пізніше, в часи гострих релігійних полемік, коли збереження православ'я служило за синонімі збереження «прав і вольностей», Мелетій Смотрицький у брошурі «Виправдання невинности» (1623 р.) напише про це так:

Наш руський народ здобув цю вольність за своїх князів, із нею він інкорпорований до преславного Польського королівства, її йому підтверджено привілеями та присягою їх милостей польських королів, її він зберігав непорушно впродовж усіх минулих віків і її ж він має зберегти сьогодні, перелити на своїх нащадків і переливати за Божою поміччю й надалі – аж доки триватиме він сам та його великі князі, тобто аж до кінця часів.

Острозька академія

Зважаючи на окреслену вище роль князів Острозьких у свого роду «модернізації» політичної ідентичності мешканців Русі-України, мусимо визнати за природне, що саме з Острога бере початок і демонтаж тогочасної руської культури. Піднесення Острога можна датувати 1574 роком, коли Василь-Костянтин Острозький переніс сюди з Дубна головну адміністрацію своїх володінь. Це стало поштовхом до переміщення в Остріг освічених урядників та кліриків зі свити князя. Очевидно, тоді ж розпочалася перебудова Острозького замку, якою керував італійський архітектор П'єтро Сперендіо, котрий у 1572 р. отримав львівське городянство, одружившись із донькою місцевого ремісника, а невдовзі на запрошення князя переїхав на постійне мешкання до Острога. Були й інші чинники, завдяки яким столиця «княжого дому» надавалася на

роль культурного осередку. Остріг був другим титулярним центром єпархії Східної Волині, владика якої титулувався «луцьким і острозьким», відтак Богоявленський замковий храм – одна з наймонументальніших православних споруд того часу – мав статус катедрального собору. Кілька богородичних образів, написаних у тодішньому Острозі, фахівці відносять до шедеврів православного іконопису. Замилування князя Василя-Костянтина в церковному співі і штат музик, якими він себе оточував, спричинилися до появи особливого «острозького напіву», чому, без сумніву, мало передувати довготривале плекання традицій хорового мистецтва. У княжому замку була чимала книгозбірня, що містила як православні богословські тексти, так і європейські видання світського та релігійного змісту: космографії, словники, граматики, переклади античних авторів, католицькі й протестантські теологічні твори.

Піднесенню міста як інтелектуально-осередку сприяло й те, що на півдорозі між Острогом – офіційним центром маєтків князя – і його приватною резиденцією (Дубенським замком) лежав Дерманський монастир, одна з найбагатших православних обителей Русі під патронатом Острозьких. Монастир славився ченцями-книжниками, що були пов'язані з монастирями Балкан та Близького Сходу, а також доброю бібліотекою, яка в 1571 р. нараховувала, окрім богословської літератури, 40 «посполитих», себто світських, книжок. Непогані книгозбірні були і в розташованих неподалік Дорогобузькому, Степанському і трьох невеликих дубенських монастирях, ченці яких уважалися добрими богословами (недарма саме тут розпочинав своє чернече служіння знаменитий Йоан Вишенський).

Гурт інтелектуалів, який на середину 1570-х рр. скупчився довкола князя Василя-Костянтина, зрозуміло, мав бути суго-

лосний його особистим замишуванням. Симптоматично, проте, що поява Острозького вченого осередку збігається в часі з першими наслідками впровадження рішень Тридентського собору (1544–1563), який ухвалив радикальну програму реформ для зміцнення Римо-Католицької Церкви. Зокрема, 1564 р. в Річ Посполиту приходять перші оо. єзуїти – члени санкціонованого собором ордену нового типу, націленого на активну місіонерську та освітню роботу серед іншівірців. Створюються перші єзуїтські колегії, в тому числі у Вільні (1569 р.) та руському Ярославі (1574 р.). У 1573 р., з метою поширення унійної ідеї, Папська курія засновує в Римі так звану Грецьку конгрегацію для налагодження зв'язків із Константинопольським патріархатом, а на початку 1577 р. відкриває Грецьку колегію – кузню кадрів для місіонерської праці на Сході. На хвилі цих новацій у 1574 р. був написаний (надрукований 1577 р.) трактат відомого єзуїтського теолога й проповідника, тодішнього ректора Віленської єзуїтської колегії Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем». Прив'язуючи книгу Василеві-Костянтину Острозькому, Скарга обґрунтовував потребу з'єднання «істинної» (Римо-Католицької) і «хибної» (Грецької) Церков. Аби підкреслити нелад, що панує в останній, Скарга особливий наголос кладе на неосвіченості православного кліру. На його думку, це й зрозуміло, бо

не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші вільні науки іншими мовами [окрім латинської і грецької. – Н.Я.] вивчалися... Зі словенської мови жодний не може бути вченим.

На виклик, кинутий Скаргою, руське шкільництво справді не могло дати відповіді, бо, як писала кіївська шляхта 1571 р., «з молодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно своего руского».

Таке традиційне спрямування мав і перший учений осередок православних інтелектуалів у м. Миляновичах на Волині, де з кінця 1560-х рр., під протекцією московського емігранта князя Андрія Курбського, група богословів займалася перекладом з грецької творів отців Церкви, збірників повчань тощо. Однак Миляновицький гурток уже невдовзі відступив у тін на тлі потужного науково-видавничого закладу, що 1576 р. почав діяти в Острозі на кошт князів Острозьких. Його початкова мета була цілком конкретною: підготувати випуск першої друкованої Біблії по-церковнослов'янському і тим самим утвердити престиж «словенської» мови нарівні з визнаними сакральними мовами – гебрійською, грецькою та латиною. Як можна припускати, за цією програмою ховалося кілька імпульсів, першим з-поміж яких, імовірно, стало бажання спростувати згадані вище закиди Скарги про нікчемність «словенської» мови – адже друкована версія Святого Письма підносила б її статус, а водночас демонструвала старожитність «грецької віри» русинів. З іншого боку, поява автентичного тексту друкованої Біблії відповідала поширеній у ті часи антипротестантській ідеї, згідно з якою переклади Святого Письма призводять до його перекручень, внаслідок чого множаться ересі. Врешті, не виключено, що за наміром видати Біблію саме в Острозі відлунювала вперше висунута тоді ж думка про перенесення столиці Константинопольського патріархату до Острога (децю пізніше обговорювався ще один варіант – зробити столицею патріархату Київ як найдавніший релігійний осередок «усієї Русі»).

Біблія, звірена за кількома авторитетними списками, у тому числі грецьким – із Ватикану, отриманим від папи, і церковнослов'янським, так званим Геннадіївським – з Москви, від царя Івана Грізного, вийшла в світ 12 серпня 1581 року.

Ця книга, що її надрукував в Острозі російський емігрант Іван Федоров Москвитин, із поліграфічного боку є визнаним шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно й донині вважається канонічною.

Поза тим, продукція Острозької друкарні, що діяла з 1578 по 1612 р., видаючи літургійну та патристичну літературу і твори членів вченого гуртка, не зовсім вписується у програмові засади, на яких виникла. Із 28 відомих сьогодні позицій, випущених тут, лише 14 церковнослов'янських; 6 складається з мішаних текстів – церковнослов'янських і «простих», себто написаних книжною староукраїнською, а 6 надруковано «простою» мовою. За втраченою запалу до піднесення церковнослов'янської традиції бачаться настрої князя-патрона, який з кінця 1580-х до середини 1590-х рр. вів складну політичну гру довкола перспектив унії Католицької і Православної Церков. Коли ж у 1596 р. унія звершилася всупереч його особистому проєкту, про що детальніше мова піде далі, Острозький мобілізує свою вчену дружину на спростування її законності, а це вже диктувало нові завдання.

Робота вчених в Острозі була в суті своєї історико-філологічними студіями богословського напрямку, що спрямовувалися на виправлення зіпсованих переписувачами місць, текстологічні розшуки й порівняння, переклад із грецької та коментування східнохристиянської патристики. Тим-то сучасники прикладали до Острозького вченого осередку назву «академія», якою у XV–XVI ст. традиційно іменували наукові угруповання чи товариства. Інколи це поняття вживали узагальнено, маючи на увазі як власне «академію», тобто спільноту вчених, так і школу, що при ній функціонувала. Остання, імовірно, була започаткована близько 1578 р., коли Острозька друкарня для потреб «дітищного училища» перевидала Буквар, уперше

75. Титульний аркуш «Острозької Біблії» 1581 р.

надрукований у Львові в 1574 році. Папський нунцій Болоньєті задує школу під 1583 р., називаючи її «грецькою колегією», а Шимон Пекалід у панегіричній поемі, присвяченій Острозьким (1600 р.), уживає висловів «тримовний лицей» і «тримовна гімназія». Схоже, Острозька школа виникла як «побічний продукт» роботи вченого гуртка, і саме так розглядав її патрон – Василь-Костянтин Острозький. Принаймні, він ніколи не клопотався про надання їй офіційного статусу (право викладання в навчальному закладі «семи вільних мистецтв» мусило затверджуватися привілеєм короля). Відтак, школа функціонувала як свого роду придворний лицей, що готував кадри для «академії», а також надавав без-

76. Кирило Лукаріс,
константинопольський патріарх.
Портрет XVII ст.

коштовну освіту дітям княжих васалів та клієнтів, аби, як писав батько одного з таких хлопців, «на потом годнейший до служеб княжат их милостей быти могл».

Про обсяг навчальних предметів, що тут викладалися, є лише побіжні свідчення. Припускають, що учні студювали (очевидно, в скороченому вигляді) дисципліни циклу «семи вільних мистецтв» – граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику. Риторика, наймовірніше, доповнювалася основами поезики, а в курсі діалектики подавали елементи філософії. Нововведенням, яке невдовзі тріумфально ввійшло в практику руської освіти, стало вивчення граматики трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. Поява школи слов'яно-греко-латинського типу була справжньою революцією в освітній православній традиції, уперше поєднавши на

порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський «Схід» із латинським «Заходом».

У зосередженні інтелектуалів, які працювали в Острозі, можна зауважити дві хвилі: коли почали готувати видання виправленого тексту Біблії і коли з середини 1590-х рр. загострилася боротьба довкола церковної унії. Впродовж першого періоду серед тутешніх учених бачимо подоланина-богослова Герасима Смотрицького, білоруського астролога Тимофія Михайловича-Аннича, литовця-астролога й поета Андрія Римшу, росіянина-«першодрукаря» Івана Федорова Москвитина, типографа з підляського Заблудова Гриня Івановича, теологів-острожан Мотовила й Мартина Грабовича. З ними співпрацює гроно грецьких богословів і церковних діячів: архієпископ кизикійський і тирновський Діонісій Ралі (Діонісій Палеолог), який привіз із Рима до Острога грецький список Біблії; перекладачі грецьких текстів Євстафій Нафанаїл з Криту та Емануїл Мосхопулос; архієпископ грецької громади в італійському місті Поло Тимофій.

На другому етапі, у 1590-х рр., в Острозі працюють учені греки, проповідники й теологи Емануїл Ахілеос, Лука Сербин, Никифор Парасхес-Кантакузен, Кирило Лукаріс (останній згодом стане александрійським і константинопольським патріархом). Окрім них, до видавничої та навчальної роботи було залучено чимало поляків та русинів: протестанти-теологи Мартин Броневський і Каспар Лушковський, доктор медицини Ян Лятош, поет родом із Малої Польщі Шимон Пекалід, львівський поет Гаврило Дорофейович, білоруський типограф Петро Мстиславець, вихованець Венеційського й Падуанського університетів острожаннин-теолог Кипріян, майбутній ігумен Почаївського монастиря Йов Желізо. Тут же бачимо і перших вихованців Острозької школи, серед яких – перекладач і проповідник Дем'ян

Наливайко, богослови-галичани Іван Княгининський та Іван Борецький (майбутній київський митрополит), білорус Ісаакій Борискович та ін.

У компенсацію за перекладацьку, редакторську чи письменницьку працю острозькі вчені отримували від князя урядницькі посади або церковні пости в монастирях, що перебували під патронатом Острозьких. Іван Федоров був намісником, а Йов (Іван) Княгининський архимандритом багатого Дерманського монастиря, Діонісій Палеолог – архимандритом Дорогобузького монастиря, Йов Желізо – ігуменом Дубенського, а Ісаакій Борискович – Степанського монастирів. Герасим Смотрицький, як уже згадувалося, виконував обов'язки княжого підскарбія, а Мартин Броневський і Мотовило були адвокатами-повіреними князя; Василь Малюшицький і Каспар Лушковський управляли, відповідно, Суразкою і Степанською волостями; Дем'ян Наливайко отримав пресвітерство в Богоявленському замковому храмі тощо.

2. Церква й руське суспільство від Берестейського собору до легалізації православної ієрархії (1596–1632)

У переддень міжцерковної унії

Спроби релігійного порозуміння між православними й католиками були започатковані, як уже згадувалося, за київського митрополита Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. прийняв акт з'єднання Східної та Західної Церков. Флорентійська унія залишилася незреалізованою, однак як прецедент і теологічну основу можливого церковного союзу її знову згадали на Тридентському соборі (1544–1563), опрацьовуючи програму реформування Римо-Католицької Церкви, поставленої перед викликом протестантизму. Йшлося передусім про те, щоби зміцнити західну гілку християнст-

На початку XVII ст. і науково-видавнича активність, і школа починають занепадати у зв'язку зі збайдужінням надто похилого віком князя Василя-Костянтина. Перед смертю († 1608) він так і не подбав про майнове забезпечення школи та легалізацію її статусу – з правом викладання «семи вільних мистецтв» (це здається особливо парадоксальним на тлі того, що в 1595 р. не так далеко від Острога, у Замості, Ян Замойський зумів створити потужний вищий навчальний заклад – Замойську академію). Вважають, що на перешкоді утвердженню Острозької школи, як і багатьох інших починань старого князя, стояли прикметні вади його характеру – половинчатість у рішеннях і швидка втрата інтересу до розпочатої справи. Втім, це лише гіпотеза, а причини могли бути й іншими – адже до сьогодні ще не проведено детальних студій над внутрішніми мотивами поведінки «некоронованого короля Русі», що був, судячи з реплік сучасників, людиною дуже простої вдачі.

ва, досягши церковного порозуміння з Московією – найбільшою на той час християнською державою східного обряду. Проте візит 1581 р. папського легата Антоніо Посевіно до царя Івана IV Грізного не приніс успіху, і це внесло корективи в унійні задуми. Особливо прислужився до цього звіт Посевіно, виданий у 1586 р. окремою книжкою під назвою «Московія». Автор пояснював провал своєї місії тим, що справу було розпочато не з Русі, а з Московії. На його думку, Московія

за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі [руських теоретиків Речі Посполитої. – *Н.Я.*]... Тому буде дуже важливо для навернення

Московії, якщо єпископи або владики королівської Русі приєднаються до Католицької Церкви.

У 1582 р. бачимо Антоніо Посевіно вже у Варшаві, де він разом із тодішнім папським нунцієм Болоньєті, спираючись на досвід Товариства єзуїтів, до якого належав, розробляє програму заходів, корисних для церковного порозуміння: створення семінарій для вишколу місіонерів; налагодження пропаганди серед руської, особливо княжої еліти; поширення книговидання руською мовою, з приводу чого він пише до папи: «Жодними гарматами, жодним іншим щонайбільшим арсеналом Північ і Схід не будуть завойовані швидше». У 1583–1584 рр. Посевіно й Болоньєті розпочинають також переговори з князями Василем-Костянтином Острозьким і Юрієм Слуцьким, переконуючи їх підтримати унійні ініціативи. І не без успіху: 1585 р. Острозький писав до папи:

Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри й згоди усіх християн, і якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався.

Переговори ускладнив конфлікт, що його спричинила календарна реформа. 1582 р. папа Григорій XIII увів так званий григоріанський календар – із поправкою на 10 днів; у Речі Посполитій його було запроваджено королівським універсалом від 5 (15) жовтня 1582 року. Константинопольський патріарх Єремія у відповідь закликав Церкви східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря. На початку 1584 р. у Львові дійшло до сутички через те, що тут католицькі ієрархи напередодні різдвяного богослужіння, яке відтепер не збіглося з католицьким, опечатали руські храми. І хоча король Стефан Баторій у січні 1584 р. видав новий універсал, роз'яснюючи, що зміна кален-

даря стосується лише світських, а не церковних справ («вольно єсть и маєт быти каждому ... свята святіи обходити»), календарні непорозуміння відсунули на другий план перспективу унії. А 1585 р. папа Григорій XIII, що підтримував унійну ідею, помер, Болоньєті та Посевіно від'їхали до Риму, й на деякий час уся справа стала неактуальною.

Однак сама ідея встигла пустити коріння і навіть оформитися у двох відмінних варіантах можливої реалізації. Перший перегукувався з поглядами вже згаданого Станіслава Оріховського-Роксолана, який іще в 1540-х рр. писав, що обидві гілки християнства могли би з'єднатися в «універсальній унії» як самодостатні й рівноправні, себто згідно з проектом Флорентійського собору. Інакших позицій дотримувався польський кардинал Станіслав Гозій, який тлумачив унію як підпорядкування Східної Церкви папі. З деякими видозмінами саме таку унійну перспективу пропонував у вже згаданому трактаті «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» єзуїт Петро Скарга. «Істинною», запевняв він читачів, є лише одна Церква – Римо-Католицька, і для Русі найкорисніше було би відкинути «помилки греків» і об'єднатися з престолом «істинної віри». Тобто йшлося про так звану «регіональну унію» – між Київською митрополією Речі Посполитої та Римом, без огляду на решту церковних спільнот східного обряду – антиохійську, грецьку, московську тощо.

Скарга також наголошує на практичних перевагах визнання православними ієрархами зверхности папи: це зняло би напруженість у взаєминах між православними й католиками, підвищило престиж руського духовництва, допомогло викоринити «єретиків», врешті – зміцнило б державу, погамувавши конфесійний розбрат (саме на цих пунктах невдовзі акцентуватимуть увагу прибічники унії). Щоб

77. Резиденція константинопольських патріархів. Дереворит 1584 р.

з'єднати Церкви, вважав Скарга, досить, аби київського митрополита благословляв не константинопольський патріарх, а папа, і щоб православні, визнавши його зверхність, прийняли католицький Символ віри, залишаючись при власній обрядовості та мові богослужіння. Схожу програму десятиліттям пізніше запропонує і ректор Ярославської єзуїтської колегії Бенедикт Гербест у праці «Виклад віри Римської Церкви» (1586). Спільність позицій обох єзуїтів промовиста: хоча Товариство не ухвалювало спеціального рішення з цього питання, архітекторами унійної концепції стали польські єзуїти, які вперше окреслили контури майбутньої унії і вибрали з-поміж двох її стратегій реалістичнішу – регіональну.

Проте за життя папи Сикста V, противника унійного задуму, справа не про-

сунулася далі концептуальних обмірковувань. Практична ініціатива надійшла з неочікуваного джерела: 20 червня 1590 р. четверо православних владик (луцький Кирило Терлецький, львівський Гедеон Балабан, пінський Лев Пелчицький, холмський Діонісій Збируйський) на синоді в Бересті підписали лист, у якому заявляли про готовність визнати зверхність папи за умови збереження традиційного церковного устрою та східного чину богослужіння.

Цей крок був умотивований самою логікою життя православної спільноти. Ідея унії циркулювала в умах еліти вже майже пів століття, обіцяючи сприятливі перспективи для нормалізації розладнаного

78. Іпатій Потій. Малюнок 1714 р.

внутрішньоцерковного життя. Потреба в кардинальному реформуванні була очевидною для кожного, хто критично споглядав деморалізацію церковних верхів, заклопотаних боротьбою за прибуткові вакансії, та неосвіченість і принижене становище нижчого кліру, залежного від примх світських землевласників. Зміцнення Католицької Церкви, започатковане ухвалами Тридентського собору, особливо виопуклювало вади православ'я. Загрозливим сигналом став, зокрема, помітний відтік мирян до протестантських віровчень, до чого ми ще повернемося. Дедалі більший дискомфорт для руських ієрархів створювала діяльність міських братств, з останньої чверти XVI ст. густо замішана на реформаційних практиках (наприклад, Львівське Успенське братство, отримавши 1586 р. від антиохійського патріарха Йоакима право патріяршої ставропігії, себто непідпорядкування місцевим владикам, почало активно втручатися в церковні справи, претендуючи на контроль за духівництвом). Урешті, з'я-

вився й додатковий політичний стимул, що пришвидшив події: у 1589 р. Константинопольський патріархат визнав автокефалію Московського патріархату, глава якого носив титул «патріярха Московського і всієї Русі». У підтексті це містило претензії на українські та білоруські землі, що автоматично робило прихильниками унійної ідеї короля та уряду верхівку Речі Посполитої.

Відтак, упродовж 1591–1594 рр. було розпочато підготування унійного акту, пришвидшене тим, що з 1592 р. папський престол посів Климент VIII, рішучий прибічник з'єднання Церков. У Речі Посполитій позиції ієрархів, настроєних прихильно до унії, посилювалися тим, що 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній берестейський каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій – людина освічена й авторитетна. Водночас прийшли ускладнення: князь Василь-Костянтин Острозький наполягав на власному проєкті, спертому на принцип «універсальної унії», тобто об'єднання Східної та Західної Церков за згодою всіх патріархів, у тому числі московського. Це робило унійну справу нереальною як з огляду на вороже ставлення Московії до «латинства», так і зважаючи на турецьку владу, котра не дала би згоди на співпрацю церковної верхівки своєї держави з Римом.

Контури конфлікту між князем та владиками виразно окреслилися наприкінці 1594 р., коли без погодження з ним Терлецький і Потій, за участю луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського, склали так звані «Торчинські артикули» – сформульовані в м. Торчині на Волині умови, на яких могла би здійснитися унія (цей документ підписали тодішній митрополит Михайло Рагоза і семеро владик). У лютому 1595 р. Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцію в Польському королівстві, а той передав його до Риму.

Ось головний зміст пунктів, на підставі яких невдовзі буде проголошено унію: 1) форми таїнств та обрядів Руської Церкви лишаються незмінними; 2) кандидати на вищі духовні пости обираються лише з-поміж людей «руської і грецької нації», владик висвячує митрополит, а митрополита – владика, однак потвердження він мусить отримати від папи, а не від константинопольського патріярха, як досі; 3) владика стають членами сенату нарівні з католицькими єпископами (всупереч рекомендаціям і навіть наполяганням Риму, цей пункт не було зреалізовано аж до 1790 р.); 4) усі монастирі, храми й церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; 5) людей східного обряду забороняється вихрещувати в католицтво, допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (перший із цих пунктів так і залишився декларацією); 6) Руська Церква нарівні з Католицькою може утримувати школи та семінарії «грецької і словенської мови», а також закладати власні друкарні; 7) юрисдикція Константинопольського патріярхату на території Речі Посполитої втрачає чинність, відтак оголошуються недійсними всі посвячення, що їх робитиме патріярх.

Після того, як папський нунцій Маласпіна обережно, аби, як він писав, «не викликати якихось заворушень у державі, що їх згодом приписали б мені», провів низку консультацій, а король гарантував пільги унійному духовництву, було вирішено, що Кирило Терлецький та Іпатій Потій вирушать як представники Київської митрополії до Рима для звершення унії. Тим часом ситуація складалася далеко не на користь злагоди в середовищі православних. Торчинські артикули, що їх Потій надіслав на ознайомлення Острозькому, князь сприйняв гостро негативно. Світський патрон Руської Церкви поста-

79. Зигмунт III Ваза. Прижиттєвий портрет

вив ультиматум: артикули мають бути обговорені на соборі за участю духовництва й шляхти. Потій пообіцяв, але дотримати слова не зміг. На перешкоді став король: узявши до уваги «деякі новини», тобто інформацію про наростання зусібч опозиції, Зигмунт III визнав скликання собору зайвим, бо, по-перше, як він резонно мотивував у листі до князя, турбота про душі вірних – це справа пастирів, а не мирян, а по-друге – багатолюдні зібрання не полегшують, а утруднюють справу.

Обурений князь відповів знаменитим «Оповіданням» – універсалом від 25 липня 1595 р., надрукованим в Острозькій друкарні. Титулюючи себе «Константин, Божою милостю княжа Острозское», він

закликав православну Русь стати на захист zagrożеного «благочестя». Наприкінці серпня цього ж року князь послав свого уповноваженого на з'їзд протестантів Польщі й Литви, закликаючи до спільних дій проти короля – порушника присяги на дотримання міжконфесійного миру. Тут треба пояснити, що від 1573 р. королі Речі Посполитої, вступаючи на престол, присягали на так званих *Rata Conventa* [«Договірних пактах»], що являли собою угоду між володарем і шляхтою-виборцями; серед іншого тут був і пункт про непорушення прав іншовірців-некатоликів. Недотримання королем перерахованих в угоді зобов'язань звільняло шляхту від обов'язків підданства й давало підставу скористатися «правом опору» – аж до збройних виступів.

Погроза Острозького, який мав 15–20-тисячне власне військо і якого могли підтримати й магнати-протестанти, серйозно занепокоїла королівський двір. На двох спеціальних засіданнях сенату, скликаних із цього приводу, дебатовалася необхідність поступок князеві або й узагалі – своєчасність унійної акції. Характерно, що її противниками були католицькі ієрархи, незадоволені перспективою урівняння Православної Церкви з Католицькою. Переважив силовий підхід – використати слушний момент, спираючись на міцну королівську руку. Відтак, посольство Терлецького і Потія наприкінці ве-

ресня 1595 р. вирушило в Італію, везучи з собою рекомендаційні листи від короля, нунція Маласпіни та Скарги до папи й генерала Товариства єзуїтів. Прогнозуючи ситуацію, Скарга у своєму листі писав без особливого оптимізму:

Народ їхній якийсь незговірливий, грубий і дуже непокірний... Ці бунтівні еретики й схизматики згуртовуються, дуже роздратовані зближенням влади з Католицькою Церквою.

Два собори в Бересті 1596 року

Руські владика, всупереч погрозам Острозького та чуткам, що княжі люди схоплять їх по дорозі в Австрії чи самій Італії, дісталися до Рима благополучно. Після офіційних слухань 23 грудня 1595 р. у залі Константина – одній із найпарадніших зал Ватикану, у присутності 33 кардиналів відбулася урочиста церемонія прийняття Київської митрополії до союзу з Римо-Католицькою Церквою, в пам'ять чого папа наказав вибити медаль із написом «*Ruthenis receptis*» [«На прилучення русинів»]. Цим же днем, 23-го грудня, датовано й папську буллу *Magnus Dominus* [«Великий Господь»], яка оголосила унію звершеною.

Найближчі місяці показали, що насправді до цього було ще далеко. За ті пів року, доки Потій і Терлецький їздили до

80. Пропамятна медаль Берестейської унії «*Ruthenis receptis*». 1596 р.

Риму (з осені 1595 по березень 1596 р.), антиунійна агітація набрала щонайрізкіших форм.

«А найбільшим дивом було те, що світські пани і простий люд розгорілися святыми ревностями і всією силою спротивилися їхнім [унійним] планам...»

– писав якийсь грек-анонім, учасник подій. Іще один тогочасний спостерігач, називаючи владик-уніятів «покою християнського нарушителями», уїдливо докидає, що вони були в Римі «яко медведі музикою скоморошскою, тарарушками утішани».

На сеймі, що проходив навесні 1596 р., проблема унії вперше обговорювалася публічно. Православні послы вимагали від короля змістити з єпископських катедр Потія і Терлецького, а отримавши відмову, оголосили, що не визнають ні унії, ні церковних ієрархів, які уклали її без згоди мирян. Аналогічну позицію зайняли й братства, передусім впливове Львівське. Певною загадкою для істориків залишається спалах козацького повстання під проводом Северина Наливайка й Мартина Шаули, який припав на вересень 1595 – червень 1596 р. і зосереджувався у нетрадиційних для козацької активності місцевостях – на Волині та Білорусі. Сучасники, зокрема, впевнено твердили, що за репресивними діями повстанців проти оточення луцького владика Кирила Терлецького стоїть князь Василь-Костянтин Острозький.

До церковного собору, призначеного на 16 жовтня 1596 р. в Бересті, обидві сторони готувалися не як до єкуменічної акції, а як до вирішальної сутички. Групу прибічників унії в очікуванні полемічних дебатів було зміцнено чотирма єзуїтськими теологами на чолі з самим Петром Скаргою і трьома католицькими єпископами –

луцьким, львівським і холмським. Православну сторону, окрім владик, що не підписали Торчинських артикулів (львівського та перемиського), представляло троє уповноважених Константинопольського патріархату і близько двохсот осіб із середнього духовництва – архимандрити, ігумени, протопопи. Поза тим, шляхта кожного з руських воєводств вислала до Берестя світських представників, а міщани великих міст – власні депутації. Зрозуміло, що учасниками собору були й князь Василь-Костянтин Острозький та його син Олександр: Острозькі привели з собою чималий збройний загін, у тому числі татарський ескорт.

З'їхавшись до Берестя і не дійшовши, як і можна було очікувати, порозуміння навіть щодо спільного засідання, обидві партії на третій день, 18 жовтня, почали соборувати нарізно: уніяти в міській соборній церкві св. Миколая під охороною залоги котрогось із королівських посланців, а православні – в садибі, де зупинилися князі Острозькі. Кожен із соборів розпочав із проголошення власної правомірності, а скінчив засудженням «відступників». Унійний митрополит Михайло Рагоза викляв і позбавив сану неслухняних львівського та перемиського владик, а на православному соборі намісник константинопольського патріарха Никифор, своєю чергою, відлучив від Церкви й позбавив сану митрополита Рагозу та владик-уніятів.

У такий спосіб Русь розкололася на дві нерівні частини: православний загал без ієрархів з одного боку, та ієрархи-уніяти без вірних – із другого. І на тих, і на других лягла тінь церковної анатемі. І тих, і других огорнув запал цілком світської ворожнечі. В офіційній протестації, записаній 23 жовтня 1596 р. до судових книг замку волинського м. Володимира, учасники православного собору заявили про

81. Церква св. Миколая у Бересті.
Малюнок 1759 р.

твердий намір не тільки не приймати акту унії, а, навпаки,

всіма силами боронити и против него бути...; моцнити, твердити и всяким кшталтом подпирати и спомагати.

А в зверненні Василя-Костянтина Острозького до короля те, що сталося, кваліфіковано як порушення прав «руського народу» й супроведено глухою погрозою:

...Вижу, же то ку остатной згубі всеї Корони Польської ідет, бо за тим нихто своего права ані вольности безпечен уже не будет, і в коротком часі прийдет до великого замішання, а бо дай не домишлятися нічого іншого.

Відповіддю Зигмунта III, який рішуче став на сторону уніятів, можна вважати універсал від 15 грудня 1596 р., де рішення Берестейського унійного собору проголошувалися обов'язковими. Й відтепер королівський патронат над «людьми грецької руської віри» оминав «відступників», а за прибічниками унії офіційно закріплювалися вищі церковні пости, катедри, монастирі та їхні маєтки, а також юрисдикція над усім нижчим духівництвом східного обряду.

Починалося велике протистояння, що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожечі й насильства. Обом сторонам, захопленим стихією боротьби, судилося рівно стати жертвами власної зятястости. Розмірковуючи над причинами цього феномена, мусимо визнати, що православний загал нічого не втрачав на унії, ба більше: владики-уніяти, шукаючи через голову єпископату Польської Католицької Церкви опіки Римської курії, поза сумнівом зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало й традиційній обрядовості Руської Церкви, а глибші догматичні розходження в артикулах унії було потрактовано з обережною делікатністю й відкладено на майбутній розсуд богословів. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав передусім опір «новині»: ментальне неприйняття всякого нововведення, заперечення його як замаху на усталену, відтак – справедливу й добру старовину. А до організованого опору штовхали не конфесійно-світоглядні причини, а соціальний інстинкт. Перед Руссю постала дилема: за ким іти, чияму закликуну коритися – монарха на троні чи власного некоронованого володаря «Божою милістю»? Вибравши князя Острозького, Русь тим самим відповіла, кому, за її уявленнями, належить пріоритет.

Протестанти – третя сила в спорі

Протестантські віровчення, спрямовані на реформування Церкви, почали ширитися на польських теренах уже в перших десятиліттях XVI століття. Зокрема, у васальній щодо польського короля Пруссії протестантизм мав такий блискавичний успіх, що 1544 р. в Кенігсберзі [нині Калінінград] почав діяти лютеранський університет, перетворивши Кенігсберг на другий після Вітенберга осередок лютеранства. Паралельно реформаційні настрої охопили польсько-німецьке пограниччя Силезії: у Вроцлаві з 1519 р. почали друкувати твори Мартина Лютера, а 1525 р. був виданий лютеранський катехізис. Заклики до оновлення релігійного життя шляхом спрощення обрядовості й піднесення особистої віри проникали вглиб Польщі й через студентів-поляків, що навчалися по німецьких університетах, і через поширення протестантської літератури, яка масово друкувалася в німецьких князівствах. Критикуючи занепад духовного життя, користуючись й деморалізацією духівництва, польські інтелектуали солідаризувалися з протестантськими вимогами реформ, висуваючи гасло повороту до «чистої Євангелії і щирого слова Божого».

Від середини XVI ст. кілька напрямів протестантського віровчення утвердилося на внутрішніх теренах Польського королівства. 1548 р. у Великій Польщі знайшли притулок члени вигнаної з Австрії та Чехії протестантської спільноти «чеських братів», близькі за віровченням до лютеран; у 1573 р. «чеські брати» мали тут уже 31 громаду, втягнувши місцевий люд, а загалом до лютеран у великопольських воєводствах останньої чверти XVI ст. перейшло понад 40% католицьких парафій.

У Малій Польщі та сусідній із нею Галицькій Русі набув популярності каль-

вінізм, який утверджувався в той спосіб, що шляхта просто усувала з костьолів католицьких ксьондзів і передавала парафії прибічникам учення Кальвіна (1509–1564), котрі проповідували дешеву Церкву, демократизовану структуру церковної влади і допущення до голосу в ній світських представників. Про масовість цього явища дають уявлення такі цифри: наприкінці XVI ст. у трьох малопольських та Руському воєводстві функціонувало від 206 до 297 кальвіністських релігійних громад, а 1554 р. відбувся перший синод, який структурно оформив церковну організацію кальвіністів.

Аналогічні процеси у середині XVI ст. охопили й Велике князівство Литовське, де завдяки потужній підтримці канцлера Миколая Радзивіла Чорного кальвінізм став на певний час узагалі панівним серед магнатів і шляхти. Зокрема, в 1562 р. у Несвізькій друкарні Радзивілів на території Білорусі було вперше надруковано руською мовою кальвіністський катехізис, якого уклав Шимон Будний.

Урешті 1565 р. з Кальвіністської Церкви виділилася так звана Ecclesia Minor («Молодша Церква»), прибічники якої називали себе «польськими братами» (опоненти дали їм зневажливе йменування «аріяни» – за іменем одного з ранньохристиянських єретиків Арія). Заперечуючи догмат Святої Трійці, польські брати визнавали лише Бога-Отця, натомість Христа вважали людиною, осяяною Духом Святим після воскресіння. «Новохрещенці» (вступаючи до церковної громади, польські брати приймали повторне хрещення) являли собою одну з найрадикальніших течій протестантизму, пропагуючи, наприклад, звільнення селян від підданства та вимогу, аби кожна людина заробляла власноруч на хліб насущний. Наприкінці XVI ст. виходець з Італії Фауст Социн (1529–1604), влившись у спільноту польських братів, надав їхньому віровченню соціальної

м'якшости й теологічної завершености. Социніяни, тобто послідовники Соціна, проголошували розум людини (*ratio*) головним інструментом в осягненні Святого Письма, а моральне самовдосконалення – єдиним шляхом подолання гріховности. Раціональний акцент доктрини соцініян спонукав їх надавати величезного значення поширенню освіти. Зокрема, 1600 р. в м. Ракові у Малій Польщі вони відкрили друкарню, яка впродовж 1600–1638 рр. видала понад 200 найменувань книжок, а з 1602 р. тут же діяла Раківська соцініянська академія (її закрито ухвалою сейму 1638 р.).

Розмаїття конфесійних течій викликало у 1550–1560-х рр. рух, який тяжів до утворення Польської Церкви, що на екуменічних засадах об'єднала би католиків і протестантів під зверхністю папи (глава тогочасної Католицької Церкви в Польщі, примас Якуб Уханський, навіть бачив у цій спільноті місце для православних). Запорукою життєвості такої Церкви, вважали її прибічники, можуть стати реформи протестантського зразка: запровадження в богослужінні народної мови замість латини, дозвіл на шлюби духовництва, демократизація управління. Ці плани не було зреалізовано, однак сама активізація релігійного життя сприяла порозумінню різновірців, найважливішим наслідком чого став акт Варшавської конфедерації 1573 р., яким католики й протестанти взаємно гарантували збереження релігійного миру й невживання зброї для розв'язання міжконфесійних конфліктів. Цей пункт Варшавської конфедерації ввійшов і до вже згаданих *Racis Conventa*, себто зобов'язань, які брав на себе під присягою кожний новообраний король.

Протестантські віровчення не обминули й України-Русі. В Галичині кальвінських пасторів і прокальвінськи настроєну шляхту вже в середині XVI ст. взяли під

опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелян Станіслав Дроговський (народжений у православній родині), руський воєвода Миколай Сенявський, подільський воєвода Єжи Язловецький, Ян Тарновський та ін. Невдовзі тут поширилося вчення соцініян, що безпосередньо пов'язано з особою визначного теолога й проповідника, вихрещеного єврея з Мантуї Франко Станкаро (1501–1574), який на запрошення Стадницького впродовж 1561–1570 рр. був пастором школи й семінарії, заснованої у м. Дубецьку. Саме тут Станкаро написав один зі своїх найвідоміших трактатів «*De Trinitate et Incarnatione*» [«Про Трійцю і Втілення»]. Через Дубецьку школу за час її існування пройшло понад 300 юнаків зі шляхетських родин Перемищини й Сяноччини, тож небезпідставно Йоан Вишенський у своїх посланнях де-що пізніше нарікав: «Поеретичили вси обитальниці Малої Руссии» (полеміст називає своїх земляків-галичан «новохрещенцями», тобто йому йшлося не про кальвіністів, а про соцініян).

Поширилося вчення польських братів також і на Волині. Тут, як припускають, ґрунт для реформаційних ідей до певної міри підготувала секта «зжидовілих». Вона постала ще наприкінці XV ст. серед новгородсько-московських єретиків, але там була швидко знищена, і частина її послідовників емігрувала до Великого князівства Литовського. Жидовілі заперечували догмат триєдності Бога й божественну природу Христа, а також відкидали посередництво Церкви у спілкуванні людини з Богом, доводячи, що моральних чеснот можна досягти через вивчення Біблії та духовне самовдосконалення. Зпоміж представників цієї секти, що подовгу жили на Волині, джерела згадують старця Артемія, священика Ісайю і ченців Феодосія Косого та Ігнатія, котрими опікувалися місцеві пани Кад'ян Чаплич-

Шпановський і Кірдей та князь Василь-Костянтин Острозький (характерно, що згодом Феодосій Косой, як уважають, пристав до Молодшої Церкви, тобто спільноти польських братів). Утім, сказати з певністю, звідки надходили на Волинь протестантські імпульси – від зжидовілих чи від польських братів Галичини й Малої Польщі, за браком відповідних джерел важко, але безсумнівно є те, що в останній чверті XVI ст. чимало тутешніх панських родин уже мали у своєму складі «еретиків»-социніян.

Менше на Волині поширився кальвінізм, що проникав сюди переважно завдяки контактам із білорусько-литовською верхівкою. Зокрема, через фазу захоплення цією протестантською течією пройшли й княжі роди Заславських, Сангушків, Збаразьких та Вишневецьких. Отож і досі дражливі для українських істориків релігійні конверсії православних магнатів не були ані «зрадою», ані чимось винятковим: вони цілком суголосні загальній конфесійній ситуації у тогочасній польсько-литовській державі. Ортодоксальне православ'я руських князів у середині – другій половині XVI ст., резонуючи (так само, як і ортодоксальне католицтво) в унісон із конфесійною «модою» аристократичних верхів, спершу витіснялося протестантськими «новинками», а після наступу зміцненого потридентськими реформами католицизму поверталося в обійми ортодоксального віровчення. Прокатолицька позиція королівського двору, доволі якою так чи інакше оберталися інтереси магнатських кланів, визначила напрям релігійних уподобань як учорашніх протестантів, так і вчорашніх православних. За дошкульним висловом польського історика Владзімежа Двожачка,

магнати, випереджаючи будь-які утиски з боку короля, масово і ледь не напередими покидали справу, яку вважали за програму.

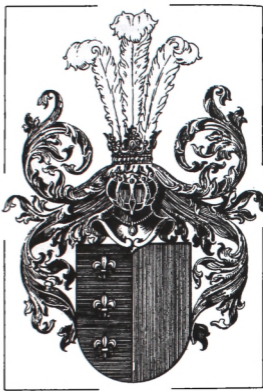
Щодо чисельності протестантської шляхти Волині й Київщини, то її за браком відповідних джерел обрахувати важко. Дослідники припускають, що число громад у пік розповсюдження протестантизму, тобто наприкінці XVI – на початку XVII ст., мало бути чималим. Серед іншого, виразно фіксується кальвіністська громада у Берестечку, що існувала під протекцією власників міста князів Пронських; в аналогічний спосіб Горностаї занесли кальвінізм у свої володіння на Київське Полісся. В Острозі активними діячами Острозького вченого гуртка були «чеський брат» Мартин Броневський та социніяни Мотовило й Каспар Лушковський. Близько 1600 р. з'явилася перша социніянська школа на Волині, заснована в м. Гощі власником міста – Гаврилом Гойським; на початку XVII ст. виникають перші социніянські громади в Острозі й Старокостянтинові, а з 1608 р. аналогічні осередки започатковуються у Ляхівцях та Сенютовичах, створені за ініціативою Павла Сенюти-Ляховецького. На Київщині близько 1610 р. виникла социніянська община в Черняхіві, зініційована Стефаном Немиричем, батьком майбутнього покровителя й лідера социніян Юрія Немирича, а на Волині, у Киселині, з 1612 р. Мартин Чаплич-Шпановський, онук покровителя зжидовілових Кад'яна, фундає першу социніянську школу середнього типу й одночасно – нижчу школу в м. Березка.

Супутницею протестантизму була ідея перекладу Святого Письма «національними» мовами. Руську спільноту Велико-го князівства Литовського цей рух теж не обминув, започаткувавшись діяльністю славетного полочанина Франциска Скорини (бл. 1490 – бл. 1551), який у Празі в 1517–1519 рр. видав у перекладі «простою» мовою Псалтир і частину книг Біблії. Його працю продовжив інший полочанин – Василь Цяпінський, найімовірніше кальвініст, який у 1570-х рр. здійснив

82. Герби Немиривів «Клямри» та Чапличів «Кірдея»

перший переклад Євангелії і сам видав його у власній «убогій друкарні» (як він її називає). Аналогічні інтелектуальні зрушення бачимо на Волині, де в 1556–1561 рр. з'являється Пересопницьке Євангеліє, перекладена, як сказано в післямові, «из языка блъгарского на мову рускую – то для ліпшого вырозумленя люду християнського посполитого». Показово, що перекладач на допомогу собі широко залуцає чеський текст Святого Письма (чи не під впливом «чеських братів?»). Ще один місцевий переклад Євангелії, який у 1581 р. зробив Валентин Негалевський у с. Хорошеві, спирався на польський текст соцініянина Мартіна Чеховіца, виданий 1577 року. На жаль, ні Пересопницьке, ні Хорошівське Євангелія видрукувані не були.

Тенденція до зближення православно-го і протестантського духовного життя добре ілюструється долею катехізису Стефана Зизанія – церковного письменника й богослова, уродженця с. Потелич на Дрогобиччині (бл. 1570 – бл. 1606). Катехізис Зизанія, виданий у Вільні 1595 р., був засуджений як єретичний і православною, і католицькою церковною експертизою, оскільки в христологічній концепції автора ортодокси побачили впливи соцініянського вчення про небожествену природу Христа. Згодом брат Стефана Лаврентій, автор іще одного катехізису, намагався видати свій твір у Москві. Однак і там, на диспуті 1627 р. з російськими богословами, Зизанія звинуватили в ересі, а вже надрукований наклад книжки знищили.

Завершуючи стислий огляд поширення протестантських віровчень в Україні-Русі, варто підкреслити, що в протисто-

янні, яке розпочалося між Православною та Унійною Церквами після Берестейської унії 1596 р., протестанти відразу зайняли сторону православного «благочестя» – як опозиційного і їхньому противнику, Римо-Католицькій Церкві. А навички полеміки, організованість і завзятість гнаної віри, вироблені протестантами в боротьбі за виживання, їхні православні спільники почали переймати вже з перших днів війни, оголошеної унії.

Словесна війна «за» і «проти» міжцерковної унії

Випробуваною зброєю протестантів було слово: проповідь та друкована книга. Зі створенням Товариства єзуїтів (1540 р.), яке акумулювало потужні інтелектуальні сили Католицької Церкви, відповідь «єретикам» не забарилася. Поширення реформаційного вільнодумства проходило під акомпанемент полеміки, супроводжуючись появою величезної друкованої продукції з конфесійних проблем. Написане часами вкрай гостро, полемічне письменство притягувало увагу читача, привчаючи його до логіки доказів і контрдоказів. Обсяг продукції такого роду наростав як лавина і в Речі Посполитій. Для прикладу можна згадати, що тут упродовж 1564–1600 рр. самі лиш єзуїти видали 126 полемічних праць. Протестанти не залишалися в боргу: силами самої тільки Раківської друкарні, як уже згадувалося, у 1600–1638 рр. було випущено понад 200 позицій, а крім Ракова, така продукція виходила у Вроцлаві, Гданську, Торуні, Краківі, Любліні, Пінчові та багатьох інших містах. Нерідко зі справді блискавичною оперативністю вона дублювала у польському перекладі латиномовні видання, що з'являлися на Заході. Тоді ж склалася практика одночасного видання двох мовних версій твору – латинської і польської, а

83. Сторінка «Пересопницького Євангелія», 1556–1561 рр.

також оперативного друку коротких памфлетів, спрямованих до конкретного опонента з обґрунтуванням хибності поглядів, що той виклав у якійсь попередній книзі (таку форму дискусії до блиску відшліфували ідеологи реформаційного руху Кальвін, Меланхтон, Сервет, Цвінглі та ін.).

Православній Церкві, якщо вона хотіла встигнути за часом, належало в найкоротший час освоїти цей арсенал прийомів і тактик. Удавалося не все і не відразу. Це, зрештою, не мусить дивувати: ні жанру теологічного трактату, ні жанру полеміки руська церковна традиція до кінця XVI ст. не практикувала, схильючися радше до проповідницької прози в стилі

«плетення слів», тобто пишно декорованої мови, що проникла на Русь наприкінці XIV – на початку XV ст. з Балкан. В останній чверті XVI ст. цей давній арсенал мовлення було суттєво змодифіковано у двобій з досвідченими «латинськими» полемістами – спершу єзуїтами, а далі й опонентами-уніятами.

Першою полемічною пробою руського пера стало «Послання до латин із их же книг», написане близько 1582 р. у відповідь на трактат Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем». Припускають, що цей текст за дорученням князя Василя-Костянтина Острозького склав соцініянин Мотовило. Автор застосував прийоми протестантської полеміки, що викликало гостру реакцію ортодоксів: князь Андрій Курбський, наприклад, демонстративно повертаючи Острозькому подарований примірник, з обуренням писав:

[Повік нечувано] ... аби християнин правовірний от аріянина христоненависного услаждався епістоліями.

Ширший потік полемічних творів відкриває книга ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного», видана в Острозі 1587 року. Цей сильно й жваво написаний твір, спрямований проти календарної реформи, опонував згаданій вище брошурі 1586 р. єзуїта Бенедикта Гербеста «Виклад віри Римської Церкви». На коротку апологетичну історію католицизму Смотрицький відповідає такою ж короткою викривальною історією папства, спираючись на протестантську тезу про «папу-антихриста», чия влада є «передлеклом», тоді як ключ Царства Небесного доступний лише людям «статечної» православної віри. Календарну реформу Смотрицький розглядає не з догматичної, а з буденної точки зору, соковито змальовуючи «великий і дивний розрух», що станеться від неї у побуті. Автор знає і винних:

А то все справа тых новоименных законников [ченців], которим уприкрилося звати християны, прозвалися єсуйяны, или єсуйтаны... робити чого потребного не хотятъ, так они старое поруть, да опять пошивають.

Наступний твір, що вийшов в Острозі у 1588 р., мав назву «Оединой истинной православной вірі» й був підписаний псевдонімом Василь Суразький (авторство приписують членові Острозького вченого гуртка Василю Малюшицькому). Ця книга стала першим богословським твором, присвяченим критиці догматичних розходжень між православними й католиками, хоча формальним поштовхом до її написання теж став спір довкола нового календаря. Це прикметно: календарну реформу, хоч вона нібито не стосувалася догматичних спорів, і православні, і протестанти сприймали як диктат папи, побоюючися, аби, як писав у 1597 р. «чеський брат» Мартин Броневський, «за цим календарем не стояло чогось іншого». Отож календарне питання перетворилося на свого роду розминку перед великим словесним протистоянням через унію.

Розпочала довколаунійні дебати книга анонімого автора (найімовірніше, Іпатія Потія), видана у Вільні 1595 р. під назвою «Унія альбо виклад артикулов ку зодноченю греков с Костьолом Римским». Твір розвінчував агітаційні випадки проти унії. Не обминув Потій і тезу про «папу-антихриста», звертаючись із властивою йому енергійністю до читача:

Нехай же тобі, дурню, што их слушаеш... скажут геретькове, если відають, имя тоє Антихристово...

Відповідь не забарилася. Наступного 1596 року, якраз напередодні Берестейського собору, Стефан Зизаній видає у Вільні одночасно польською і руською мовами «Казанье святого Кирила, патріархи Єрусалимського, о Антихристі и знаках

85. Мелетій Смотрицький.
Гравюра 1666 р.

Стережіться того, аби тоєю дурею, котра ся в правах нам служачих дієт, вси ся вашим милостям свободи не вислизнули!

Права й вольності русинів та поляків, застерігає він, «в єдних дощках ... замкнені і єдними звязками утвержені суть», тому порушення їхньої рівноваги – це шлях до громадянської війни. Відтак «милість і згода», про яку говорять уніяти, може обернутися катастрофою для держави, котра важиться зазіхати на віру своїх громадян, бо ж «ничого не єст так добровольного, як набожество и віра».

Немає потреби зупинятися на всіх творах, які після 1598 р. вийшли з-під пера про-і антиуніятськи настроєних публіцистів: ріка полемічного письменства охоплює надто багато імен і праць, виданих в Острозі, Львові, Вільні, Києві. У цьому потоці можна виділити два головні напрями, що відбивали властивий часові спосіб думання і, своєю чергою, спонукали чита-

ча до дій. Перший із них, започаткований книгою Філалета, попри гостроту полемічних випадів, відображає тривожне передчуття катастрофи, закликаючи шукати шляхи поладження небезпечного розколу. З особливою силою таку позицію віддзеркалено у творах, та й у самому житті Мелетія Смотрицького.

Максим (після чернегого постригу Мелетій) Смотрицький (бл. 1577–1633) був сином першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Вчився в Острозі; після 1600 р., як наставник білоруського княжича Богдана Соломерецького, здійснив разом зі своїм підопічним освітню мандрівку, слухаючи лекції у протестантських університетах Вроцлава, Ляйпцига, Нюрнберга і Вітенберга. З 1608 р. мешкав у Вільні, прийнявши 1618 р. чернечий постриг у Віленському братському монастирі, а восени 1620 р. був висвячений у сан полоцького архієпископа; впродовж 1625–1626 рр. здійснив паломництво до християнських святинь Сходу. Після повернення на запрошення князя Олександра Заславського, спадкоємця Острозьких, став архімандритом Дерманського монастиря поблизу Острога, де прожив до смерті. Очевидно, саме тоді ж, у 1627 р., почав схилитися до унії, про що відкрито оголосив через рік, після конфлікту з учасниками Київського православного собору 1628 року. На цьому соборі було піддано анатемі його книгу «Апологія», у котрій Смотрицький доводив, що в головних догматах Західна і Східна Церкви не розходяться, а тому примирення між ними можливе й навіть бажане з перспективи інтересів Русі.

Окрім знаменитої «Граматики словенської» (1619), що стала першою кодифікацією церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, перу Смотрицького належить низка праць теологічно-публіцистичного змісту. Зокрема, гучну славу молодому богослову принесла вже

перша з них – трактат «Антиграфи» (1608 р.), написаний у відповідь на твори Іпатія Потія «Герезія» та «Гармонія». Проте справді знаменитим його зробила видана у Вільні 1610 р. брошура «Тренос або Плач Східної Церкви». Напередодні її появи Вільно схвильовали драматичні події: Іпатій Потій (на той час уже митрополит) силою захопив десять православних храмів і добився заборони зібрань та богослужінь Віденського православного братства. У відповідь залунали погрози, а в серпні 1609 р. стався замах на його життя, який спричинив карні репресії. Замиготів тривожний привид збройного конфлікту, який у книзі Смотрицького відлунює передчуттям громадянської війни «Русі з Руссю». Твір не було звернено, як звичайно в полемічному письменстві, до конкретного опонента. Його вступні розділи, написані з великою художньою силою, – це нарікання «Матері-Церкви» на всіх своїх дітей, котрі забули про загоду, ошукали й покинули її, спокусившись марнотами світу. Іншу частину книги складають міркування теологічного змісту, однак і тут автор робить дошкульні випадки не в бік уніятів, а в бік служителів Православної Церкви – неуків, лияків і користоловців, чие покликання – «не впорядкування церковних справ, а кухоль у корчмі». Ці інвективи характерно увиразнюють позицію Смотрицького, який не стільки закликає до перемоги «благочестя» за будь-яку ціну, скільки шукає засобів примирення «Русі з Руссю».

Упродовж 1628–1629 рр. у світ виходить аж три праці Мелетія Смотрицького (згадаймо вище «Апологія», «Протестація» та «Паренезис» [«Напучення»]), у яких автор намагається знову й знову переконати опонентів, що примирення збереже православ'я від занепаду, а русинам надасть права, сприятливі для освіти й Церкви. Унія, доводить він, нічим не загрожує русинам, ба більше – бороть-

ба між уніятами й православними не варта того, «аби ми, Русь, одна одну проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків». Вихід із кризи Смотрицький бачить у створенні власного патріярхату під номінальною зверхністю папи – не як глави Римської Церкви, а як Вселенського Пастиря. «Старожитна на руських землях не Православна Церква, а церковна єдність», – вкотре нагадує він опонентам, викладаючи історію хрещення Русі й зародження її церковних інституцій. Гостро критикуючи православну церковну спільноту в останній зі своїх праць, виданих у Львові 1629 р. під назвою «Екзетезис» [«Зіставлення»], Смотрицький підкреслює її найголовнішу ваду – нездатність до самооновлення: не прогресує освіта, не стабілізується церковний порядок, все залишається «по-старому», тобто в стані деградації.

Протилежний полюс ціннісних настанов репрезентує найталановитіший майстер руського слова тих часів Йоан Вишенський родом із м. Судова Вишня поблизу Перемишля. Біографічні відомості про нього вкрай скупі: народився між 1545–1550 р.; жив у Луцьку, Львові та Острозі; чернечий постриг, імовірно, прийняв у Дубенському монастирі на Волині; як послухник бував у Спаському монастирі біля Перемишля та в Унівському й Жидичинському монастирях. Близько 1576–1580 р. помандрував на Святоафонську гору в Грецію, де жив ченцем, а під кінець життя – аскетом-пустельником (помер близько 1620 р.). За цей час відвідав Україну один раз – у 1604–1606 роках. На заклик повернутися додому, бо цього вимагає «народно ожданіє», відповів категорично:

Ни бо аз с народом завіти завіщевал, ниже отвіти творил... Почто мя ожидают? Егда заимствовал что у кого и долг отдать должен есмь?

Печать максимального ригоризму лежить на всіх збережених творах Вишенсь-

кого, написаних переважно у формі послань. Що ж до їхньої загальної спрямованості, то чи афонський пустельник із незрівняним темпераментом громить владик-відступників, які поєдналися з «антихристовим племенем», чи метає громи й блискавки на «здохлий труп» Римо-Католицької Церкви, чи палко проповідує «смирнену глупоту» на противагу «латинским басням», чи переконує в рівності панів і «хлопов простих» перед лицем Божої благодаті, його позиція безхитрісно проста. Нехай «як слина» щезне все, що порушує старовину. А вона тримається на збереженні «руської простоти» під гаслом «ліпше дома в благочестии, если и немного знаючи, седіти», охороняючи закон і віру прадідів, ніж наразитися на «огонь пекельный».

Апокаліптичною метафорою зла для афонського аскета, який живе поза часом і простором, є «Лядська земля, зарослая тернием безвірия и безбожия». У ній немає жодного зерна добра:

...Все струп, все рана, все пухлина, все гнилство, все гріх, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все лжа, все дым, все суета...

Пророцтво про загибель «Лядської землі» Вишенський вкладає в уста самого Саваофа, а про поляків і говорити зайве:

Турки честнійше єст перед Богом в суді и правді якої-такой, нежели крещеные ляхи, которые на евангельскую науку сопротивно борют и оную своим злым житием ... попирают.

Помахавши кулаком у бік «ляхів», полеміст не милує і домашніх прихильників оновлення Русі. Вони під його палючим пером перетворюються на сонмище монстрів, заражених розпущою, безвір'ям і користоловством, яких антихрист «осліпил и омрачил».

Настільки ж відірваний від сучасного йому життя, наскільки й безмежно талановитий як майстер філігранного слова, Йо-

ан Вишенський репрезентує скрайню межу православної консервативності. Відлуння цього ригоризму чуємо не в одному з творів тогочасного письменства. Все далі відступаючи і за формою, і за змістом від «милої старовини», ці тексти за інерцією продовжують закликати до опору будь-яким новаціям.

Силові конфлікти «Русі з Руссю». Єзуїтське місіонерство і ворожість до «ляхів»

Інтелектуали-полемісти, дискутуючи, не зважували слів та ударів, якими обмінювалися в азарті протиборства. А тим часом словесна війна, що рік за роком вишлюпувалася на загал, почала відлунювати вже не тільки словесними ефектами.

Силові конфлікти, пов'язані з розпалюванням про- і антиунійних пристрастей, спорадично траплялися вже під час дискусій про очікувану унію. За яскравий приклад може служити інцидент у Луцьку навесні 1591 р., коли луцький староста Олександр Семашко, новонаврнений католик, підігрітий особистою ворожнечою з владикою Кирилом Терлецьким, збройно захопив соборну замкову церкву й наказав на Великдень у її притворі влаштувати гульбище з музикантами й танцями. Його слуги розважалися тим, що стріляли по церковній бані та хрестах, а людей, котрі пробували покласти край блюзнірству, жорстоко побиали.

Прихід до пастирської влади Іпатія Потія, володимиро-берестейського владика, з 1599 р. унійного митрополита, не сприяв мирному розв'язкові. Потій (1541–1613) був людиною крутої вдачі, призвичаєною наказувати (до постриження він обіймав пост берестейського каштеляна, а походив зі старовинного роду підляської шляхти, наближеної до великокняжого двору). Агресивність нового владика у розв'язанні церковних спорів складала надто ра-

зючий контраст із декларованою уніятами програмою братерського порозуміння. Навертаячи незгідних до унії, Потій діяв безапеляційно: 1596 р., збройно відбивши у православних Володимирський Іллінський монастир, власноручно роздер навпіл на престольний антимінс; у 1601 р. власноручно обстриг бороду попові церкви св. Василя у Володимирі й т.д. – і цим викликав ще дужчий спротив.

Пом'якшеним варіантом відповіді на ці неподобства стало те, що православні священники поширювали серед прихожан найнеймовірніші вигадки про унійних владик. Наприклад, про Потія говорили, що він колись прийняв юдаїзм і навіть дав себе обрізати. Після смерти луцького владика Кирила Терлецького († 1607), довкола якого завжди кружляло чимало пліток, поширилася чутка, ніби віровідступник скінчив життя «злою смертю»: буцімто його задавив у погребі диявол іховавав тіло в порожню діжку з-під грошей; далі хитрі слуги возили мерця по селах, видаючи його за живого, аби збирати з людей податок, а потім викинули труп у болото, «і там му ворони очі вибрали», аж доки селяни не витягли тіло з багна й не закопали. Сталося ж це тому, підкреслює, лякаючи наївного читача, оповідач, що Терлецький був «зрадцею Церкви Восточное».

Опечатування і примусова передача храмів, збройні напади на вірних, спроби відсторонити неуніятів від участі в міському житті підштовхували й до гострішої реакції, ніж поширення агітаційних вигадок. Наприклад, висвячений 1610 р. на Перемиську єпархію унійний владика Афанасій Крупецький зміг вступити до Перемішля лише через рік, і то спираючись на охоронний королівський мандат, бо місцева шляхта погрожувала фізичною розправою. У Вільні 1609 р., як уже згадувалося, акції Іпатія Потія, спрямовані проти віленських братчиків, призвели до замаху на нього: віленський райця Іван Ту-

86. Кирило Терлецький.
Копія з портрета XVII ст.

пека чудом не вбив митрополита, бо той встиг палицею затулитися від удару, і шабля, ковзнувши по ній, лише відтяла потерпілому пальці й розсікла одержу.

Напружена ситуація з 1609 р. почала складатися у Києві. Уповноважений Потія Антоній Грекович приїхав сюди, аби взяти під своє намісництво митрополичий Софійський монастир. Із різким опором православного духовництва вперше солідаризувалися козаки: гетьман Григорій Тискиневич застеріг, аби Грекович не надто поспішав, інакше його вб'ють, «яко пса». Після низки конфліктів погрозу виконали: в лютому 1618 р. козацька ватага утопила намісника в Дніпрі, або, як зловтішно запише один із киян, «під льод подсадили води пити».

Кривавим ексцесом у листопаді 1623 р. завершилося аналогічне протистояння у Вітебську, де натовп міщан учинив самосуд над полоцьким унійним архієписко-

пом Йосафатом Кунцевичем, убивши його й викинувши тіло в р. Двіну. Напередодні трагедії канцлер Великого князівства Литовського Лев Сапега застерігав Кунцевича:

Зловживаючи своєю владою, Ви своїми вчинками запалили ті небезпечні іскри, котрі всім нам загрожують згубною і нищівною пожежею.

Іскра справді викресала полум'я, бо вбивство архієпископа потягло за собою жорстоку відплату: 19 осіб було скарано на горло, місто позбавлено магдебурзького права, ратушу зруйновано. Проте й вітебська трагедія не протверезила роз'юшених протиборством пастирів: заклики Мелетія Смотрицького до миру на Київському соборі 1628 р. православні ієрархи за таврували як зраду, а його книжку «Апология», присвячену пошукам порозуміння, анатемували.

Чвари уніятів та православних не тільки роз'єднували Русь, але й підігривали і без того не ідилічні взаємини між католиками та людьми східного обряду. У 1604 р. львівський протопоп, скаржачись на Іпатія Потія, який у католицькому катедральному костьолі привселюдно відлучив від Церкви православних, констатує, що після його від'їзду:

...люд на люд, дом на дом повстал... З доброй приязни Руси з поляки округне ся великая неприязнь вщела.

Львівському протопопу вторить у своїй «Протестації» 1621 р. Йов Борецький: уніяти «порушують святий спокій, руйнують давню любов і згоду між поляками та Руссю».

Загострення антикатолицьких настроїв фіксують також папські нунції. Наприклад, Козимо де Торес у своєму звіті 1622 р. писав, що русини зненавиділи католицьких священників так, що, «побачивши латинського ксьондза, вони плюють на землю з жаху й огиди». Особливо дражливу

роль у наростанні міжконфесійної напруги відіграло Товариство єзуїтів. З одного боку, створюючи сітку своїх колегій (про характер студій у них мова піде далі), єзуїти, як писав іще наприкінці XVII ст. Лазар Баранович, «навчили Русь латини», тобто відкрили своїм вихованцям двері до європейської освіченості. Натомість з іншого боку, єзуїтське шкільництво часто оберталось втратою руської ідентичності. Ось як гостро говорить про це анонімний волинський шляхтич у 1620-х рр.:

Аж ты дал синка своего, дал до проклятой школы, а злеща до навчання дьявольского вызуитов. Аж они там твоего сынка русинка, засмаковавши ему поганую дьявольскую науку, ошукали... Аж юже и на віру свою святую правдивую яко пес щекает, и на тебе, отца, и на матер на свою, и на увес род свой, и віры, и языка своего многославного святого вырекается...

Палка філіпіка волинця – це не самотнє волення в пустелі. Антиєзуїтські памфлети ходили по всій Європі, відзначаючись однаковою нехиттю до «іспанської сарани» (як часто називали членів Товариства з огляду на походження його засновника Ігнатіо Лойоли), хоча в кожній країні їм виставляли власний рахунок. У Польщі єзуїтське місіонерство призвело до занепаду релігійної толерантності й порушення міжконфесійної рівноваги, що справедливо закидали на карб воїнства Лойоли тогочасні польські публіцисти та політичні діячі. Втрати Русі були ще відчутнішими. За відшліфованою тактикою, головним педагогічно-проповідницький удар оо. єзуїтів спрямовувався на аристократів, себто княжі родини. Першим здобутком стало навернення в католицтво у 1579 р. старшого сина князя Василя-Костянтина Острозького Януша, а 1583 р. – другого сина, Костянтина-молдшого. Починаючи від 1590-х рр., один по одному з'являються перші прозеліти-

87. Сейм Речі
Посполитої.
Фрагмент гравюри
1652 р.

католики в родинах Збарзських і Вишневецьких, а в першій чверті XVII ст. – Сангушків, Чорторийських, Корецьких, Заславських. І хоча середня та дрібна шляхта Волині й Наддніпрянщини в абсолютній більшості залишалася православною, конверсії княжої чолівки, та ще й у момент розбрату «Русі з Руссю», сприймалися як катастрофа, підштовхнута злою волею єзуїтів.

Шляхта й міщани в обороні православного «благочестя»

Доки богослови обмінювалися словесними залпами, шляхта й міщани знайшли власну тактику дій у звичних для себе площинах – сеймовій опозиції та корпоративних методах опору. Епопея сеймової боротьби довкола унії тривала від 1596 р. до середини XVII ст., рефреном повторюючись на кожному сеймі і ледь не в кожній сеймовій інструкції – наказі, що його повітова шляхта складала для своїх послів на сейм. Показово, що саме церковна унія підштовхнула шляхту Волинського, Київського та Брацлавського воєводств до активної участі в парламентарному житті Речі Посполитої, бо доти ні волинців, ні киян на сеймах практично не було чути. На сеймі 1597 р. вперше спостерігаємо ініціативні дії з їхнього боку. Тон їм задав, як і можна було чекати, князь Василь-Костянтин Острозький, чия сенаторська промова на тривалий час ста-

ла ідеологічним credo руської опозиції. У неспокої, який розтривожив Русь, старий князь, швидко проминувши першу причину («гріхи наші»), широко аргументував другу – король порушив Раста Сопента й зламав стародавні права руського народу. Як нотує автор сеймового щоденника,

не забув він і про те, що суперечки, злоба й ненависть зростають між великими людьми, а це загрожує вітчизні небезпекою.

На цьому ж сеймі пролунала ще одна промова – волинця-протестанта, клієнта Острозьких Дем'яна Гулевича, яка, на відміну від розважливих слів старого князя, прозвучала, як коментує протоколіст, «досить гостро». Гулевич сформулював конкретні вимоги: анулювати рішення Берестейського унійного собору і позбавити єпископських катедр тих владик, котрі визнали зверхність папи. Характерно, що православні послы, ще не покладаючись на власний ораторський хист, доручили представляти свої вимоги протестантові.

Сейм роз'їхався, не ухваливши жодних рішень. Готуючись до наступного сейму, Острозький закликав лідера литовських кальвіністів (і свого зятя) Криштофа Радзивила «Перуна» до спільних дій, оскільки і протестантам, і православним, за його висловом, «наступили на шию порушники прав і вольностей». І знову серед київсько-волинських послів 1598 р. до Вар-

88. Князь Криштоф Радзивил «Перун».
Малюнок першої половини XVII ст.

шави поїхало двоє протестантів – Дем'ян Гулевич і Мартин Броневський, вірогідний автор «Апокрисиса». Напередодні сейму волинська шляхта подала колективну скаргу до сеймового суду на унійних владик Іпатія Потія та Кирила Терлецького за те, що ті, не маючи належних повноважень, передали православне населення під юрисдикцію папи, чим порушили права Руської Церкви, гарантовані великими князями литовськими й королями польськими. Але до слухання судового позову не дійшло за браком часу, тож між православними й уніятами, згідно з королівським універсалом, проголошувалося тимчасове перемир'я до вирішення спору.

Напередодні чергового, вже третього, поунійного сейму у Вільні в травні 1599 р. зібрався з'їзд некатоліків. Із православного боку його очолили князі Костянтин Острозький і Федір Сангушко, від кальвіністів – віленський, смоленський і бере-

стейський воєводи Криштоф Радзивил, Ян Абрамович і Криштоф Зенович, від лютеран – бжесько-куявський воєвода Анжей Лещинський. На з'їзді було проголошено конфедерацію – формальний союз для солідарних дій: сторони взаємно зобов'язалися боронити від зазіхань свободу богослужіння і церковного майна, з'являючись для наведення порядку на перший виклик туди, де назрівало порушення їхніх прав. Для координації була обрана рада «генеральних провізорів», до котрої увійшли 21 православний і 20 протестантів. За своїм складом рада виглядала імпазантно. З православного боку до неї були обрані представники княжих родів, а щодо протестантів, то провізорів представляли великий литовський маршалок, 5 воєвод і 14 каштелянів із Литви, Білорусі, Польщі та Русі.

Сконфедерована посольська група, оголосивши на сеймі 1601 р. перелік кривд некатолікам і погрожуючи зірвати сейм (а для ухвали будь-якого рішення потрібна була згода всієї Посольської Изби), добила такого проєкту сеймової конституції, за яким вищі православні церковні пости могли бути надані лише особам «справжньої грецької релігії». Перемога ця була радше моральною, бо король під впливом прокатолицьки настроєної частини сенаторів відкинув проєкт, а православно-протестантська фракція на знак протесту покинула засідання.

До нового сейму, що мав відбутися на початку 1603 р., конфедерати діяльно готувалися. Зокрема, секретні переговори провадили між собою Василь-Костянтин Острозький і Криштоф Радзивил «Перун», причому, як оповідає Радзивил-молодший, син Криштофа й онук старого князя, Острозький приказував: «Як хто від кого відступиться, одступи його, Боже!». Невідомо, про що таємно домовлялися між собою двоє лідерів опозиції, але прибуття на сейм Олександра Острозького, молод-

шого сина Василя-Костянтина, з двотисячним військом справило належне враження. Острозький-молодший, який узагалі поведив себе на цьому сеймі дуже активно (наприкінці року він раптово помер), зумів перетягнути на свій бік багатьох послів-католиків, що починали все неприхильніше ставитися до унії як вогнища внутрішнього розбрату. Тим часом і король, конче потребуючи згоди сейму на бажану для нього шведсько-польську війну, змушений був виявити поступливість. Тож сейм 1603 р. став до певної міри переломним, принісши перші, бодай і скромні, успіхи противникам унії. Зокрема, з під влади унійного митрополита було вилучено Києво-Печерський монастир: згідно з давнім звичаєм, його архімандрита мала обирати київська шляхта і духівництво. Ця поступка, по-перше, створювала прецедент, а по-друге – обертала Київ на твердиню православної опозиції, що невдовзі, як ми далі переконаємося, кардинально змінить розклад протиборчих сил.

Підбадьорені успіхом православні на черговому сеймі 1605 р. провели через Посольську Ізбу проект ухвали, який гарантував відновлення православної ієрархії. Король відхилив його як надто радикальний, а весь сейм знову виявився зірваним. Тим часом більшість послів, незадоволених політикою Зигмунта III, на початку 1606 р. стала в опозицію до нього. Впродовж року відбулися три опозиційні з'їзди – у Стенжиці, Вісліці та Сандомирі, де було сформульовано ультиматум королю. Серед інших пунктів тут була вимога усунути з Речі Посполитої єзуїтів-чужоземців, а також повернути Руській Церкві східного обряду її попередній статус. Так починався Сандомирський рокош, або рокош Зебжидовського 1606–1607 рр. («рокошами» називали збройні виступи шляхти проти короля в екстраординарних ситуаціях, коли вважалося, що правові застави держави небезпечно порушені; очо-

лив цей шляхетський рух краківський воєвода Миколай Зебжидовський). Поміркувану фракцію в рокоші складала київська, волинська та брацлавська шляхта, яка редагувала пункт про «грецьку релігію» для Сандомирських артикулів. Його зміст не викликав заперечення і в рокошан-католиків, а парнівський каштелян Пьотр Стабровський на обговоренні виголосив гарячу промову про утиски православних. Настрої рокошан передає і один із памфлетів, що межі ними кружляли:

Преславна рицарська кров українного люду, жалісно нарікаючи на польського короля, волає про помсту від Бога...

Погоджуючись задовольнити частину вимог православних, король запропонував компромісний варіант: він обіцяв, що кожний з унійних владик лишиться при своєму сані до смерті, але надалі духовні пости надаватимуться тільки особам «справжньої грецької релігії», однак без формальної ліквідації унії. На сеймі 1607 р. цей пункт увійшов до сеймової ухвали. У королівському привілеї, виданому на її підтвердження, проголошувалося право «грецької релігії» на вільне богослужіння й гарантувалося, що в майбутньому ієрархів заміщуватимуть відповідно до давнього звичаю. Однак у тексті привілею містилася певна двозначність: Руській Церкві не було повернуто попереднього статусу, тобто за бажання її можна було трактувати як підпорядковану папі, а не патріархові. Тож довкола питання, когослід уважати представниками «справжньої грецької релігії», далі точилися завзяті дебати, супроводжувані боротьбою за єпископські вакансії. Затвердження після смерті Іпатія Потія († 1613) на митрополитстві уніята Йосифа Веляміна Рутського, висвяченого Папським престолом замість обіцяної особи «справжньої грецької релігії», виразно продемонструвало, як на

практиці виглядає двозначне формулювання закону. Врешті-решт, лише рішуче козацьке втручання 1620 р. розрувало цей гордіїв вузол, про що детальніше йтиметься далі.

* * *

Одночасно зі зміцненням сеймової опозиції шляхти на арену суспільного життя в ролі рішучого противника унії виступили міщани. Зважаючи на рівень розвитку міського життя, не дивно, що лідерство відразу посів Львів, руська громада якої вже набула чималого досвіду громадянської організованості, виборюючи місце під сонцем у конкуренції з львів'янами-католиками – поляками та німцями. Органом, що акумулював новий рух, стало церковне братство, засноване при храмі Успіння Богородиці в руській дільниці міста ще в 1460-х рр. (у 1540-х рр. на передмістях Львова виникло ще два руські церковні братства, згодом підпорядковані «старшому», Успенському).

Аналогічні братства існували також в інших містах Галичини, Волині та Білорусі як спілки прихожан певної церкви (наприклад, Луцьке Хрестовоздвиженське фіксується з 1483 р.). Первісно братства опікувалися родинами власних членів, що потрапили в скруту, контролювали моральність своєї малої громадки, дбали про забезпечення храму книгами, іконами та свічками, влаштовували храмові свята тощо. Відповідно до середньовічних традицій, життя братств оточувалося таємничістю і ритуалізованістю. До характерних братських ритуалів належали спільні бенкети, знаки з символами братств («ціхи»), «братська скринька», тобто каса колективних грошових внесків, штрафи воском за певні порушення усталених правил поведінки, заборона виносити секрети громадки назовні.

У 1570-х рр. характер православних церковних братств суттєво міняється. Поштов-

хом до цього, найімовірніше, стала потреба протиставити себе активізації католицького оточення, започаткованої реформами Тридентського собору. Серед інших нововведень саме тоді почали виникати численні католицькі братства, створювані з метою піднести побожність вірних (ініціаторами тут звичайно виступали чернечі католицькі ордени, зокрема Товариство єзуїтів, яке з 1571 р. при своїх колегіях почало організувати молодіжні Марійні братства, децю пізніше – братства Милосердя, св. Лазаря та ін.). Одночасно, як уже оповідалося, зароджується інтерес до протестантських реформ, захоплюючи своєю новизною освічені та матеріально незалежні групи населення – шляхту й міщан. Коли «кравці й шевці» вперше взяли за читання й тлумачення Святого Письма, а потім стали втручатися у церковні справи, претендуючи на контроль за духівництвом, це викликало обурення православних церковних верхів. У Львові на ґрунті незгод Успенського братства з владикою Гедеоном Балабаном спалахнув затьняний конфлікт, у перипетіях якого владики, натякаючи на протестантські настрої братчиків, називав їх «єретиками» і навіть відлучав від Церкви, аж доки право патріяршої ставропігії, себто підпорядкування місцевій церковній владі, надане братству 1586 р. від антиохійського патріярха Йоакима і підтвержене 1593 р. константинопольським патріярхом Єремією, не зробило міщан незалежними від владики (правом ставропігії згодом користувалися ще кілька великих братств – Віленське, Луцьке, Київське).

Поєднуючи мотиви «православної Реформації» з протидією католицькому оточенню, Львівське Успенське братство на початку 1570-х рр. виступило на люди з випробуваною протестантською зброєю – власною друкарнею. Цю першу руську друкарню було створено в 1573 р. за ініціативою і на гроші братства, до чого най-

більше коштів доклали заможні львівські городяни – сідляр Сенько Каленикович та маляр Лаврентій Пухала. У 1574 р. звідси вже вийшли в світ виконані «першодрукарем» Іваном Федоровим Москвитиним одразу дві книги: Апостол і Буквар (останній, як сказано в передмові, був складений уперше «ради скорого младеньческаго научения»). Після цього майже 20 років друкарня не діяла, оскільки братство, матеріально переобтяжене спорудженням нового мурованого храму – Успенської, або Волоської церкви, що й донині є окрасою Львова, не мало змоги викупити заставлені лихварям шрифти й друкарське обладнання. Але з 1591 р. книговидавнича справа відновилася, і надалі друкарня працювала без значних перерв аж до новітніх часів, видаючи літургійну, богословську, навчальну, панегіричну та іншу книгопродукцію староукраїнською, церковнослов'янською, грецькою, латинською і польською мовами. Рішення про видання книги приймали загальні збори братчиків, де визначався і її наклад. Далі підписувався контракт з майстром-друкарем, який, своєю чергою, наймав і забезпечував харчуванням і житлом підмайстрів. Друкарське ж обладнання, шрифти та папір для видання забезпечувало братство. Безпосереднє керівництво друкарнею здійснювали уповноважені братчики, і це не раз викликало сутички з церковною владою, котру зачіпало, що «свїцькії тикаються» в сферу контролю Церкви.

Іншою галуззю просвітницької роботи, у якій львівські братчики, як і в книгодрукуванні, набагато випередили решту міст Русі, стала шкільна освіта. Засновниками Львівської братської школи, що виникла близько 1585 р. (її перший статут під назвою «Порядок школьний» написано в 1586 р.), були львівські міщани Юрій Рогатинець і Дмитро Красовський та галицькі богослови Стефан і Лаврентій Зизанії, а першим ректором – учений грек, архієпископ еласонський Арсеній. Першого ж року до школи записалося 22, а на

89. Зворот титульного аркуша підручника Лаврентія Зизанія «Грамматика словенська» (Вільно, 1596)

другий – 26 хлопців, переважно діти львівських ремісників і священників. З самого початку школа перебувала під безпосереднім контролем братства. Двоє виборних братчиків, «искусных ради строения школьного», згідно зі статутом, мали дбати про її матеріальне забезпечення, наглядати за вчителями («да согладают науки й діл дидаскаловых»), контролювати прийом учнів та визначення платні за навчання, знайомити батьків, «яковим способом будут сына учить». Встановлення світського нагляду за школою теж стало першим у православної практики проявом секуляризації навчального процесу.

Завданням школи, як декларує її статут, було навчати дітей:

...наук християнских кгрецких и словенских..., иж бы піочи в чужих студеницах [колодязях] воды наук иноязыческих, віры своєю не отпадали.

З 1592 р., коли за клопотанням князя Василя-Костянтина Острозького школа отримала королівський привілей на право викладання «семи вільних мистецтв», тут, поряд із грекою та церковнослов'янською, почали викладати латину, а курс риторики доповнився поетикою, що витворювало разом цикл «гуманістичних студій» [humaniora], практикований у єзуїтських колегіях та протестантських гімназіях.

Отож дебати довкола унії львівські братчики зустріли у всеозброєнні: з друкарнею, школою, а головне – з організаційно усталеними навичками солідарності. Відтак, зрозуміло, чому з перших днів створення антиунійної опозиції Успенське братство стало однією з її найавторитетніших рушіїв, посилаючи петиції на сейми й беручи участь у всіх акціях, організованих шляхтою. Зокрема, представники братства були присутні на Берестейському соборі, на Віленському з'їзді православних і протестантів 1599 р., на зібраннях рокошан 1606 р. та ін. Виник дивний симбіоз, неможливий за інших, не екстремальних обставин, коли з «панамі міщанами», немов із рівними, листувалися пишати волинські князі, а шляхта, демонструючи підтримку, записувалася до міщанських спілок (практику цю, розпочату у Львові, згодом було підтримано і при створенні Луцького та Київського братств, співзасновниками яких нарівні стали шляхтичі й городяни).

Залишається додати, що за взірцем Львівського у 1590-х рр., немов гриби після дощу, виростають братства й школи в інших містах – Перемишлі, Сатанові, Комарні, Красноставі, Галичі тощо (всього в Ук-

раїні-Русі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. діяло близько 30 братських шкіл, отже, існувало стільки ж достатньо активних братств).

У Галичині братський рух був у цілому набагато конфліктнішим, ніж на Волині й Київщині, де, як уже згадувалося, католицьке населення міст зводилося до одиничних випадків. Натомість на пограничних із Польщею теренах сума взаємних претензій католиків та православних, нагромаджена за два століття сусідства, витворювала середовище і без того вибухове, а іскра, кинута унією, викрешувала вогонь швидше, ніж деінде. Рідко католицька сторона керувалася спокійною мудрістю Перемиського магістрату, який у 1605 р. засудив спроби кількох цехмистрів не приймати осіб «грецької релігії» до цехів, звернувшись до схвильованих русинів із такою промовою:

Панове сусіди!.. ваші милості разом з нами спільно й нероздільно тут, у Перемишлі... привілеями, як і правами, нероздільно спаяні. Так і зараз хочемо, щоб інакше не було, а щоб завжди, як і раніше... при всякій вольності... ми оберігали вас спільно з нами.

Частіше ж гострота стосунків, навпаки, поглиблювалася діями надто ревних католиків, які в ім'я «спасіння душ» обертали церкви на костьоли, ультимативно вимагали присутності православних на католицьких богослужіннях, блюзнірствували в храмах, забороняли руські церковні процесії. Наприклад, львівські міщани, скаржачись у 1609 р. королю, описували своє становище так:

Утяжени естесьмо ми, народ руський, от народа польського ярмом над египетскую неволю, же нас леч без меча, але горій [гірше], ніж мечем, з потомства вигубляють, забороняючи нам пожитков и ремесел..., чим би толко чоловік жив бити могл, того не волен русин на

прироженой землі своєї Руской уживати, в том-то руськом Львові... Бисми били і немотное бидло, альбо овци якіє, предсяж до Вашей Королевской Милости волати бисми мусили.

А менш покірні холмщаки, як видно зі скарги представників католицької громади м. Холма 1619 р., вже були готові розпочати заколоти, з багатозначною погрозою заявляючи сусідам-полякам: «Ще побачимо, хто нас буде фантаувати!».

Таємне висвячення митрополита під охороною козацької шаблі

Здобуте на сеймі 1603 р. визнання за Києво-Печерським монастирем права непідлеглости унійному митрополитові стало немовби своєрідним дзвоником до пробудження Києва. Саме з цього моменту розпочинається тріумфальне для сакральної столиці Русі «київське століття» – доба високого злету київської вчености, яка опосередковано (ба, навіть усупереч поміркованим життєвим позиціям її лідерів) підштовхнула до радикальних перемін у долі всієї руської спільноти. Роль вступного акорду зіграло те, що в монастир на запрошення архимандрита-львів'янина, ймовірно – вихованця Острозької академії Єлисея Плетенецького, почав помалу стікатися цвіт тогочасної православної еліти.

Ще за життя Плетенецького († 1624), якого сучасники називали «вчених людей прибіжищем і промотором наук», було практично одночасно зініційоване створення друкарні при монастирі та поява у Києві братства й братської школи. Друкарню архимандрит, відкупивши у львівського владика Гедеона Балабана, перевіз до Києва наприкінці 1615 р., і вже наступного 1616 р. з неї вийшов у світ «Часослов», призначений для шкільного навчання, а в 1619 р. – монументальний ілюстрований

90. Єлисей Плетенецький.
Копія з портрета XVII ст.

збірник церковних служб святам «Анфологон» обсягом понад тисячу сторінок. У цілому ж за життя Плетенецького та його наступника, киево-печерського ахімандрита 1624–1627 рр., блискучого ерудита-галичанина Захарії Копистенського, з монастирського друкарського верста було випущено понад 20 назв книг, і навіть створено в Радомишлі під Житомиром спеціальну монастирську папірню для потреб друкарні. До зіставлення й звірки текстів, із яких здійснювали видання літургійної та повчально-християнської літератури, було залучено певне коло вчених, що, як колись в Острозі, складали богословський осередок, об'єднаний спільною працею та мешканням у монастирі. У першій третині XVII ст. до цього гурту належали такі яскраві особистості руського культурного життя тих часів, як лексикограф, автор виданого в 1627 р. першого «Лексикона словеноросского» Памво Бе-

ринда та його брат, типограф Стефан Беринда, богослов і графік Лаврентій Зизаній, церковний історик і проповідник Захарія Колистенський, перекладач і коментатор патристики Тарасій Земка, поет і церковний публіцист Касіян Сакович, поет-панегірист Олександр Митура та ін.

За звичною, второваною ще в Острозі схемою, поряд із друкарнею та осередком учених мала з'явитися школа. Вона виникла водночас із братством і в безпосередній залежності від нього. Її «днем народження» традиційно вважають запис 14 жовтня 1615 р. Галшки Гулевичівни, жінки київського шляхтича Стефана Лозки, яким школі й братству дарувалася садиба в місті:

Православним и благочестивим христіяном ... тым тылко, которые в Православной благочестивой Церкви Выходней набоженства греческого, свой двір у Києві на монастир ставропигион, также теж и на школу дітем так шляхетским, яко и местским.

Початком 1616 р. датовано перший «упис», тобто фундаційний акт Київського Богоявленського братства, створеного за взірцем Львівського та білоруських – Віленського й Могилівського. Вже на момент заснування до братства вписалося «безчислено» осіб із місцевого духовництва, шляхти та міщан, а через деякий час – гетьман Петро Сагайдачний «з овсім Войском Запорожским». Останній факт переконливо промовляв до сучасників: уписавшись до братства, Військо Запорозьке отримувало формальне право здійснювати над ним опіку.

Новозасновані на подарований Гулевичівною міській садибі Богоявленський монастир та школа при ньому формально перебували під патронатом братства, але освітнє керівництво належало Києво-Печерському монастиреві. Саме вчені з монастирського гурту Єлисея Плетенецького були першими викладачами школи; звідси ж походять і її перші ректори – Йов Борецький, Мелетій Смотрицький та Ка-

сіян Сакович. Щодо навчальних програм, то школа аж до реформи Петра Могилі 1632 р., про яку йтиметься далі, взорувалася на Львівську братську школу.

На небезпечність духовного й освітнього поживлення у Києві першим звернув увагу тодішній унійний митрополит Йосиф Велямін Рутський, який у 1618 р. писав:

Великою перешкодою в Києві є нове братство, засноване схизматиками три роки тому без привілею Його Милости Короля, де вони збираються та радяться... Якщо це братство не буде ліквідоване, то важко очікувати чогось доброго.

Митрополит мав рацію. Паростки унії в Києві, і так поодинокі, були вельми радикально викорчовані вже згаданою розprawoю 1618 р. над Антонієм Грековичем, а згодом, у січні 1625 року, ще й над священиком-уніятим Софійської митрополічної слободи Іваном Юзефовичем та його захисником, війтом Федором Ходикою, яким запорожці з намови братчиків відрубали голови. Нечисленні тутешні католицькі інституції теж не могли претендувати на вагомую роль. До 1620-х рр. у Києві функціонували тільки катедральний католицький собор і невеликий домініканський монастир, а з середини 1620-х оселилося кілька ченців Бернардинського ордену. 1620 р. на запрошення тодішнього київського воеводи Станіслава Жулкевського у місті спробували осісти єзуїти, але зазнали невдачі й мусили перенести свою резиденцію до Фастова – осідка київських католицьких єпископів.

З іншого боку, поряд із Києвом існувала сила, до якої міщани зверталися у скруті по допомогу вже з кінця XVI ст. – Запорозька Січ. Зокрема, одним із таких звернень було й запрошення у 1609 р. запорожців, аби ті знешкодили Грековича – як надто активного намісника унійного митрополита. До послуг козаків удався, серед іншого, й архимандрит Єлисея Плете-

нецький, який 1613 р. за їх допомогою збройно відбив маєтки Києво-Печерського монастиря, сконфісковані унійним митрополитом.

За часів архимандритства Єлисея Плетенецького вперше заявила про себе ще одна церковна інституція, що стала сполучною ланкою між київськими архієреями та козаками. Йдеться про Трахтемирівський монастир, розташований на безлюдних урвищах над Дніпром неподалік від Канева. Патроном монастиря вважалось Військо Запорозьке, а з 1616 р. його ігуменом став князь Єзекїїл Булига-Курцевич – людина, близька до київської церковної верхівки, впливова й освічена (у метриці Падуанського університету, де вчився князь, він під 1600 р. записав своє ім'я по-руськом). Сам монастир, маючи статус «войськового запорозького», був традиційно не стільки релігійною інституцією, скільки козацькою резиденцією на пограниччі між «волостю» та Дніпровим Низом. Тут зберігалися військова скарбниця, клейноди й арсенал, провадилися старшинські ради, діяв шпиталь для старих і покалічених запорожців. З утвердженням у Трахтемирові Булиги-Курцевича козацька святиня стала на певний час посередником між Січчю та церковним Києвом – місцем, де київські ієрархи зустрічалися з козацькими ватажками, впливаючи на козацькі голови й обговорюючи плани спільних дій. У переносному сенсі можна сказати, що саме в Трахтемирові започаткувалося прилучення козаків до релігійних і ширше – суспільних потреб руської спільноти.

Це була досить радикальна метаморфоза лицарів Степу, доти настільки мало пов'язаних із церковним життям, що ще наприкінці 1570-х рр. курйозно стверджувалося, нібито «релігії вони переважно магометанської». Натомість на початку 1620-х – зусиллями києво-печерських ієрархів – Православна Церква почала

91. Єзуїтський кляштор на Подолі в Києві.
Фрагмент малюнка близько 1651 р.

крок за кроком цілеспрямовано «нострифікувати» козацтво, підкреслюючи, що це – люди «нашого роду, наші брати й правовірні християни». До цього свідомого перевороту ми ще далі повернемося, а тут лише зазначимо, що опір спробам запровадити в Києві унію та підтримка архимандрита Єлисея Плетенецького стали першою ознакою проникнення у козацьке середовище уявлень про цілком нову для себе місію – оборонців Православної Церкви та «стародавнього руського звичаю».

Ось за такого розкладу сил київські ієрархи, в порозумінні з тодішнім гетьманом Петром Сагайдачним і козацькою старшиною, зважилися на ризикований крок. У березні 1620 р. до Києва прибув, повертаючись із московської подорожі додому, єрусалимський патріярх Теофан, урочисто зустрінутий братчиками, духовництвом і козаками: останні, за висловом літописця, «обточили його стражбою аки пчелы матицу свою». Здійснив Теофан і об'їзд довколишніх монастирів, особливо довго гостюючи в Трахтемирові. Наприкінці літа в Києво-Печерському монастирі було зібрано з'їзд за участю шляхти, міщан та

92. Аллегорія зверхности «священства» над «царством». Гравюра 1632 р.

лавщині – сан владики холмського. Православний єпископат було повністю відновлено. Залишалося, проте, найскладніше: добитися його легального визнання, оскільки, згідно з законом і традицією, тільки король міг затвердити ієрархів на їхніх «хлібах духовних».

Нова політична свідомість, або поява «третього народу» в Речі Посполитій «Двох Народів»

Дванадцять років, що проминули між таємним посвяченням ієрархів і смертю Зигмунта III († 1632), котра поклала край затяжному протистоянню короля-католика та його православних підданих, були наповнені сеймовою боротьбою. Вона спалахнула з новою силою, супроводжуючись гострими словесними баталіями оборонців і противників київської акції. Утім, те й друге пішло би за вітром, як і всі попередні зусилля, коли б за спиною Йова Борецького та новопоставлених ієрархів час від часу не зближувала козацька шабля, нагадуючи, хто опікає нелегально поновлену митрополію. Бо, наприклад, уже в лютому 1621 р., на подання унійного митрополита Йосифа Веляміна Рутського, по країні було розіслано королівські універсали з наказом заарештувати Борецького й Смотрицького як «шпигунів», що нібито за посередництвом єрусалимського патріярха встановили зносини з султаном. Однак це легше було наказати, ніж зробити. На захист Мелетія Смотрицького стала вся православна Білорусь, а Йов Борецький, нікуди не виїжджаючи з Києва, почувався в повній безпеці під козацькою охороною. Ба більше, у тому-таки 1621 р. він оголошує публічний протест («Протестацію») з приводу порушення прав «руського народу» відступниками-уніятами, котрі зламали «святій спокій, руйнують давню любов і згоду між поляка-

козаків, який звернувся до патріярха з проханням висвятити православних ієрархів замість унійних і тим самим відновити Київську православну митрополію, якої на той час номінально не існувало. Теофан вагався, остерігаючись «короля і ляхів». Не обійшлося, як припускає дехто з істориків, і без погроз у бік вельмишановного старця, аж урешті той погодився. В жовтні 1620 р. вночі, у Братській церкві на ремісничому Подолі, відбулося таємне поставлення ієрархів – при щільно затулених вікнах, аби навіть світло не привертало уваги чужого ока. Таким незвичним способом Теофан висвятив Йова Борецького на митрополита, Мелетія Смотрицького – на архієпископа полоцького, Ісайю Копинського – на владику перемиського. Через кілька днів у Трахтемирові на володимиро-берестейську владичу катедру було піднесено Єзекіїла Курцевича, ще пізніше в Білій Церкві Ісаакій Борискович отримав сан луцького владики, а Паїсій Іполитович у Животові на Брац-

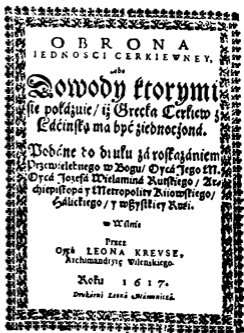
ми й Руссю». На власне виправдання Бо-рецький пише:

Ми, що приєдналися до Корони за до-говорами, скріпленими присягою, за-наємо насильств, утисків віри, звину-вачують нас у заколотах і підступах, щодо яких ми чисті... Ми не бунтівни-ки, не підбурювачі, ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки за-лишили й відали... – Божі закони й звичаї, а ще й шістьсотлітню традицію.

Наведений уривок є вельми характер-ним для всієї спрямованості тогочасної по-леміки. Памфлети й заяви, надруковані впродовж 1620-х рр., за змістом рішуче відрізняються від давніших полемічних тво-рів. Богословські дискусії довкола церков-них догматів відійшли на другий план. Сила слова й гнучкість думки спрямовуєть-ся на самоствердження гідності «вели-коіменитого руського народу» як спіль-ноти «однієї крові», бо, як напише у по-лемічній брошурі «Ствердження невин-ности» (1621 р.) Мелетій Смотрицький:

Не віра робить русина русином, поля-ка поляком, литвина литвином, а на-родження і кров руська, польська, ли-товська.

Зпогляду православних полемістів, справ-жнім «старожитним народом руським», якому належать давні права й вольності, бу-ли вони – на відміну від «мішанців» і «від-ступників» унітів. Прибичники унії, ясно, обстоювали протилежне – за їхньою аргу-ментацією, Руська Церква отримала свої права й вольності тоді, коли, прийнявши Фло-рентійську унію 1439 р., відкинула «поми-лки греків», тож нині законними спадкоєм-цями цих благ виступають уніяти – «справ-жні русини». У цих словесних баталіях за право першородства «руський народ» – як носій окресленого комплексу прав і вольно-стей – починає, достоту непомітно для обох сторін, набувати дедалі чіткіших політичних контурів, перетворюючись під пером право-

93. Титульний аркуш праці Лева Кревзи «Obrona jedności cerkiewnej» (Вільно, 1617)

славно-унійних полемістів на третій само-достатній компонент Речі Посполитої «Двох Народів», себто польського й литовського. Мелетій Смотрицький у щойно згаданій брошурі вперше напише про це так:

Ми народ, як уже було сказано, віль-ний, народ свобідний, народ, що наро-дився в одній вітчизні разом з двома іншими [її] народами.

Двома роками пізніше, у черговій бро-шурі «Виправдання невинности» (1623 р.), той-таки Смотрицький додасть характер-ну деталь до погляду на місце русинів у дер-жавній спільноті «двох народів»: згідно з його міркуваннями, права «руського наро-ду» як політичного суб'єкта були закладені дуже давно – «за руських князів», і саме з цими правами він договірно («че-рез пакти й присяги») увійшов до поль-сько-литовської держави:

З цієї-таки вольністю руський народ об'єднався в одне тіло з вільними народами – польським і литовським, злився й зміцнів під спільним главою.

На те, що засигналізована тут ідея договірного входження Русі до Речі Посполитої в ролі «третього» рівноправного народу стала в 1620-х рр. обіговою, вказує, зокрема, її репліка в світському тексті – зверненій до сенату «Суплікації» 1623 р. (її автором уважають волинського шляхтича, восьмиразового посла на сейми від Луцького сеймику, Лаврентія Древинського). Церковна унія, пише Древинський, розхитує політичну єдність Русі й Польщі, тому

поки ще тримається унія політична, забезпечуючи цілість вітчизни, свободу, права й вольності трьох народів, – треба викинути цю кістку незгоди, цю фальшиву [церковну] унію.

Завершуючи, варто додати, що сейм 1623 р., до якого звертався автор «Суплікації», як і решта сеймів, відклав розв'язання православно-уніятських спорів через інші державні справи. Розгніваний Древинський, виходячи з Посольської Ізби, кинув на прощання унійному митрополитові Йосифу Веляміну Рутському:

Бачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя цього короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас.

Коментуючи цей інцидент, Рутський записав: «Ми посміялися з цього, бо ж з цього й справді хіба що сміятися».

Час показав, що добре сміється той, хто сміється останнім. Короткозорість королівського двору, який упродовж бурхливих 1620-х рр. не помітив якісного переродження руського опору, що з конфесійного протесту за оборону zagrożеної «доброї старовини» перетворився на усвідомлений суспільний рух, невдовзі коштуватиме Речі Посполитій втрати частини України-Русі.

Смерть похилого віком короля Зигмунта III, як і передрікав Лаврентій Древинський, принесла очікувані зміни. На елекційному сеймі 1632 р. було ухвалено «Статті заспокоєння грецької релігії», а 14 березня 1633 р. їх підтвердив дипломом син покійного, новообраний король Владислав IV. У королівському привілеї фіксувалося те, що було й так фактично здобуте сеймовим опором шляхти, міщанською опозицією і, врешті, козацькою шаблею. Проба можливостей відбулася, й русини вийшли з цієї річки інакшими, ніж увійшли до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій «Двох Народів».

3. Шляхта, простолод, козаки: вузол взаємопов'язань і суперечностей

Колонізація степових погранич. Поляки та євреї на новоосвоєних теренах

Прискорення пульсу суспільного життя, про яке оповідалося вище, йшло в парі з суттєвими змінами, що намітилися в господарсько-економічному побуті останньої чверті XVI століття. Зособливою виразністю це помітно на південних та південно-

східних обширах понад Диким Полям, які в тогочасному мовленні називалися «Україною».

Вже на Люблінському сеймі 1569 р. вирішено було розібратися з цими далекими землями, які, згідно з унійним актом, переходили від Великого князівства Литовського до Польського королівства. Тож сейм ухвалив провести перепис тамтешніх «пусток», себто спустошених татар-

94. Міські герби
Хорола й Гадяча
середини XVII ст.
(прориси)

ми поселень, аби визначити найпридатніші для перезаселення й оборонного будівництва. Цей укладений 1570 р. перепис до нашого часу не зберігся, проте перелік новопосталих в останній чверті XVI ст. містечок укріпленого типу з невеликими фортецями («замочками»), біля яких селилися люди, показує, що більшість із них виникло на місці старих, подеколи навіть давньоруських укріплень. Частина прямо ідентифікується з давніми поселеннями, як-от Васильків (старий Василів), Біла Церква (Юріїв), Макарів (Воронин), Білилівка (Раставець), Володарка (Володарів), Ружин (Щербів), Антонів (Розволож), Корсунь, Ржищів та ін. Для решти вже ніхто не пам'ятав старої назви, згадується лише, що містечко виникло «на старому городищі» – як Котельня в урочищі під Житомиром, Ходорків та Корнин на р. Ірпені, Брусилів і Рожів на р. Здвижі, Кодня та Черняхів на р. Тетереві, Бердичів і Троянів на р. Гнилоп'яті, Павлолч на р. Раствави тощо. Осаджували міста й «на сирому корені», тобто на місці, де раніше не було фортифікаційних укріплень, хоча якесь поселення там, найімовірніше, існувало (так виникли Полтава, Батурин, Умань та ін.).

Появу нових містечок супроводжувало концентрування довкола них сільської людності, котра віднини могла пересидіти татарський набіг за стінами «замочка»

(татари зазвичай не брали в облогу укріплені: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак, доволі швидко більшість поселень міського типу обростало волостю, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, «тягнули» до нього, витворюючи податкову, церковну й торговельну округу. Адже в містечку перебувала урядницька адміністрація і містився храм – центр приходу, бо більшість так званих «сіл» були фактично хуторами без власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля, оскільки в містечках, згідно з їхнім локаційним привілеєм, раз чи двічі на рік провадилися ярмарки і раз чи двічі на тиждень – так звані торги, тобто базарні дні. У ярмаркові й торгові дні міське та довколишнє сільське населення звільнялося від торговельних податків, реалізуючи продукцію натурального господарства, нехитрі ремісничі вироби, худобу тощо.

Кількість міських поселень, що виникли в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. у пограничних («українних») воєводствах, Київському та Брацлавському, вражає: понад 300. І хоча здебільшого населення їх не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600–700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувало життя, вони виконували. Більшість із них користувалася лише обмеженою формою самовряду-

вання, але частині вдалося досягти статусу «упривілейованих», себто отримати магдебурзьке право, як-от: Василькову, що належав Києво-Печерському монастиреві (в 1586 р.), Новому Ружину князів Ружинських (у 1590 р.), королівським містам Корсуню (в 1584 р.) та Чигирину (в 1592 р.) та ін. Правом самоврядування користувалися й численні міста, засновані наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст. на лівому березі Дніпра князями Вишневецькими: Пирятин, Журавка, Прилуки, Жовнин, Лубни, Снятинка, Лохвиця, Ромни, Хорол, Гадяч тощо. У 1620–1630-х рр. низка самоврядних містечок виникла також у центрах староств – округ, що належали королівському престолові: Батурин, Богуслав, Стеблів, Боровиця, Данилів [сучасна Медведівка], Лисянка, Мглиїв, Жаботин, Сміла тощо.

Навіть обмежені форми самоврядування сприяли торговельній активності міського населення й поживавленню ремісництва. Наприклад, у Білій Церкві, що виникла як сторожовий прикордонний замок у середині XVI ст., а 1588 р. отримала привілей на магдебурзьке право, в 1640-х рр. уже мешкало понад 250 ремісників різних фахів – до 30% жителів. Людність, яка стікалася до нових міст, автоматично потрапляла під захист «міського права». Як колись у середньовічній Європі, де побувало прислів'я «Міське повітря робить людину вільною», так і тут малі фортечки, висунуті на передній край Поля, сприяли розширенню статечної і незалежної верстви «панів місцан».

Помітний демографічний приріст спостерігається і в старих містах. За даними податкових переписів, чисельність жителів між серединою XVI ст. і 1620-ми рр. зростає: у Житомирі й Вінниці більш як удвічі, в Острі – у 2,5, Києві – у 3,6, Каневі – в чотири, Черкасах – майже у п'ять разів. Зрозуміло, що жодне з цих міст, у тому числі найбільше, Київ, за чисельні-

стю мешканців не могло рівнятися, скажімо, з тодішнім Львовом (наприкінці XVI ст. у Києві жило 7 тис., а у Львові – понад 12 тис. осіб). Однак загалом показник заселеності змінився невізнанно. За обрахунками Миколи Крикуна, на ще недавно напівпорожніх Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII ст. мешкало, відповідно, 500–550 та 450–500 тис. осіб, що не надто відрізняється від аналогічного показника Волині (до 700 тис.) – регіону здавна високої густоти населення.

Раптовий стрибок в освоєнні півдня та південного сходу став прямим наслідком, з одного боку, притлумлення татарської небезпеки, а з другого – протекційної політики уряду, помноженої на приватну ініціативу людей, що оселялися в зухвалому сусідстві з татарськими шляхами. Щодо першого, то практикувана у Польському королівстві система захисту порубіжжя виявилася безумовно ефективнішою за ту, що існувала у Великому князівстві Литовському. Зокрема, позитивну роль відіграло створення у 1563 р. кварцяного війська: підлеглі польному гетьманові (тобто воєначальнику «в Полі», на відміну від генерального головнокомандувача – коронного гетьмана) кварцяні роти охороняли південну пограничну смугу. Паралельно, у 1570-х рр., структурно оформлюється й Військо Запорозьке – ще один захисний щит на краю Поля, про що детальніше мова піде далі. Окрім того, наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. устальюються загони самооборони – надвірні війська князів та волинського, київського і подільського панства, які брали на себе чималу частку антитатарських бойових дій, з'єднуючись на виклик польних гетьманів із кварцяним військом. Це не розв'язало остаточно татарську проблему, але часи тотальної беззахисності порубіжжя справді минули.

Сприятливі умови для колонізаційного поживавлення створювала й протекцій-

на політику уряду, яка виражалася у наданні прикордонним, а особливо новим містам податкових та митних пільг. Наприклад, «яко люди українні» були повністю звільнені від сплати торговельного мита на території всієї Речі Посполитої купці Канева, Черкас, Переяслава, Вінниці, Брацлава, Білої Церкви та ін. Міщани згаданих міст не знали й звичних на інших територіях податків: їхньою єдиною повинністю було, як тоді говорили, «конно оружно» виїжджати в почті місцевих королівських намісників назустріч татарам під час чергової тривоги.

Королівський уряд, декларуючи потребу в будівництві оборонних замків і навіть не раз обіцяючи їх споруджувати власним коштом, не мав на це ні сил, ні грошей. Тому участь короля в колонізаційних акціях обмежувалася до сприяння приватним ініціативам. Скажімо, після ревізії 1570 р., яка мала на меті облікувати «пустки» Київського, Брацлавського і Подільського воєводства, Стефан Баторій, а далі його наступник Зигмунт III виношували плани роздати «заслуженим особам», тобто воякам-ветеранам, порожні землі, виявлені ревізорами. Проте ця акція наразилася на спротив сейму, котрий ревниво ставився до відчуження нічийного земельного фонду в приватні руки, й була здійснена у більших масштабах лише тричі: в 1584, 1590 і 1609 роках. У 1584 р. заслужений вояк, князь Кирик Ружинський, отримав урочище Котельню під Житомиром. Сейм 1590 р. санкціонував надання чотирьом тогочасним козацьким «старшим» (Войтеху Чоновицькому, Криштофу Косинському та ін.) земель на південь від Білої Церкви: городища Володарка, селища Розволож і урочищ Рокитна та Ольшаниця. На цьому ж сеймі черкаський староста князь Олександр Вишневецький добився потвердження на «пустиню річки Сули», перекуплену ще його батьком від брацлавського зем'янина Михайла

Байбузи – спадкоємця давніх володінь князів Глинських. Урешті, 1609 р. наблизений короля, подільський магнат Валенти-Александр Калиновський «за значні й криваві заслуги» в обороні прикордоння (а ще більше – за підтримку короля у згаданому вище рокоші 1607 р.) отримав «певну пустку, звану Умань» – розлогий степовий обшар над Полем, у верхів'ях річки Ятрань.

Ці надання нерідко згадуються як приклад нібито нестримної і невпинної роздачі королем українських земель польській шляхті після Люблінської унії. Це, проте, не відповідає дійсності. Щодо роздарування земель кожному, хто тільки побажає, то після перерахованих вище акцій такого просто не було, бо цього не дозволив би сейм. Сказане не означає, що вільний земельний фонд, контрольований королем, лежав пустою. На Київщині й Брацлавщині, зазвичай – за поданням гетьманів, король справді надавав спорожнілі земельні наділи «заслуженим жовнірам», тобто воякам-ветеранам. Але, по-перше, ці данини були невеликими, а по-друге – являли собою не спадкову, а пожиттєву власність. Коли ж узяти до уваги, що йшлося про немолодих, покалічених війнами людей, то їхнє перебування в Україні виявлялося справді тимчасовим.

Отож колонізаційний стрибок після Люблінської унії був наслідком передусім господарської активності місцевої еліти – князів і панів (це однаково стосується як приватних земель, так і королівщин, старостами яких були на той час волинські князі: саме вони на власний кошт будували «замочки» та осаджували нові поселення). У цьому неважко переконатися, переглянувши імена власників чи ініціаторів заснування міст та містечок, якими зарясніла Київщина й Брацлавщина впродовж 1570–1620-х років:

князі Острозькі: Березань, Биків, Біла Церква, Вільськ, Гельмязів, Димер (Хо-

95. Переяслав
на рукописній карті
Задніпров'я 1630-х рр.

дичів), Красне, Переяслав, Пиків, Рокитна, Тетіїв, Триліси, Яблунів;

князі Збараські: Антонів, Бершадь, Володарка, Гайсин, Дашів, Ладижин, Погребище, Прилука, Сокоlecь;

князі Ружинські: Котельня, Паволоч, Романів[ка], Ружин;

князі Корецькі: Білалівка (Раствавця), Білогородка, Кальник, Линці;

князі Вишневецькі: Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволока, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин;

Києво-Печерський монастир: Васильків, Радомишль;

київські пани: Аксаки – Мотовилівка (Гуляники); Бутовичі – Брусилів; Вільгорські – Яминка; Вороничі – Денеші, Троянів; Горностаї – Ліщин; Лозки – Рожів; Немиричі – Олевськ, Черняхів; Макаревичі-Івашеневичі – Макарів, Мотижин; Тишкевичі – Бердичів, Білоп'яла, Кодня, Махнівка, Нехворощ, Слободище; Олізари-Волчко-

вичі – Коростишів; Проскури-Суцанські – Іванків, Корнин; Харленські – Бишів, Гостомель, Ржищів; Тиші-Биковські – Ходорків;

брацлавсько-віницькі пани: Стрижовські – Янів; Мелешки – Куна; Шашковичі – Вишківці і т.д.

Тож, як бачимо, впродовж першого півстоліття після унії лише поодинокі населені пункти міського типу Київщини й Брацлавщини були засновані німісцевими багатіями, як, наприклад, Фастів і Чорногородка неподалік Києва – київським католицьким єпископом, чи Буки й Умань на межі Київщини та Поділля – відповідно, Струсями і Калиновськими. Відтак, активне господарське освоєння пристепового пограниччя здійснювалося, сказати б, власними силами. Однак на момент вибуху козацької революції і на Волині, і в Київщині та Брацлавщині вже проживало чимало польської шляхти. Серед шляхів, якими вона сюди проникала, особливу роль судилося відіграти шлюбним зв'язкам. До Люблінської унії головними шлюбними партнерами місцевих князів виступали

або білорусько-литовські магнати (Радзивили, Глібовичі, Сапєги, Ходкевичі тощо), або білоруські князі (Крошинські, Слуцькі, Соломерецькі та ін.), або впливові місцеві панські родини – Чапличі, Семашки, Горностаї, Ело-Малинські і т.д. Шлюби з польським, на той час «заграничним», панством були вкрай рідкісними, якщо не одиничними. Деякий час після унії ситуація принципово не мінялася, але наприкінці XVI – в перших десятиліттях XVII ст. бачимо помітний злам. Його можна зрозуміти – до самостійного життя прийшло перше поунійне покоління княжих нащадків, які відчували себе вже часткою Польського королівства, а не Великого князівства Литовського. Тож лише до середини XVII ст. шлюбними партнерами волинських князів стало понад 40 родин польської (чи спольщеної галицької) знаті: Даниловичі, Замойські, Зборовські, Калиновські, Конецьпольські, Лещинські, Любомирські, Мнішки, Опалінські, Остроґи, Потоцькі, Собеські, Струсі, Тарли, Тенчинські, Фірлеї, Язловецькі та ін. Деякі з них родичалися відразу з кількома княжими родинами, як Лещинські – з Сангушками, Заславськими, Корецькими і Вишневецькими, Замойські – з Острозькими та Вишневецькими, Фірлеї – з Вишневецькими й Збаразькими тощо.

Наслідком цих шлюбних контактів стало те, що маєтки, які досі при згасанні тієї чи тієї гілки роду циркулювали в замкнутому колі «своїх», почали поводити перетікати до потужних і впливових польських магнатів. Саме так, наприклад, на Даниловичів перейшли спадщиною розлогі землі волинців Семашків, на Фірлеїв – володіння згаслого роду Гойських, на Лещинських – частина Київського Полісся, належна з правданих часів Горностаям, і т.ін. Особливо виразно окреслилися ці зміни після раптового, заледве не містичного вимирання княжих родів упродовж 1620–1650-х років. Згасаючи один за од-

ним, з історичної арени сходять Острозькі (чоловіча лінія роду припинилася 1620 р., а остання представниця померла 1654 р.), Збаразькі (1631), Пронські (1638), Порицькі (1640), Корецькі (1651), гілка Сангушків-Кошерських (1653). Без перебільшення обвальна смерть Острозьких (упродовж 1618–1620 рр. з життя пішло четверо представників чоловічої лінії цього роду – немовля Ян-Володимир, юнаки Адам-Костянтин та Януш-Павло й уже літній син Василя-Костянтина Острозького Януш) передала більшу частину неозорих володінь некоронованих королів Русі до рук двох малопольських магнатських родин – Замойських та Любомирських, чії представники були одружені з онуками Василя-Костянтина Катериною та Софією. В аналогічний спосіб до Конецьпольських перейшли спадком землі Порицьких, до Лашів – Курцевичів-Буремльських, до Красицьких – Сангушків-Кошерських тощо.

Польські земельні набутки спадковешлюбного походження локалізувалися здебільшого на Волині та Центральній (не степовій) Київщині. Натомість на Брацлавщину й Подніпров'я польські магнати приходили іншим шляхом – перебираючи на себе після вимирання князів адміністративно-намісницькі уряди у староставах прикордоння. Це давало змогу тримати руку на пульсі локального життя, зокрема – скуповувати землі, що вивільнялися при зубожінні або згасанні того чи того роду місцевої шляхти. Наприклад, на початку XVII ст. саме такий контроль вдалося встановити над Вінницьким та Брацлавським староствами родині Калиновських, представники якої поступово скуповували міста й села від давніх брацлавських зем'ян – Козаків-Звенигородців, Кудренків, Золотарів, Слупиць та ін.

Особливо інтенсифікувався цей своєрідний «адміністративний наступ» після смерті в 1620 р. останнього чоловічого пред-

96. Шляхтичі.
Аматорський малюнок XVII ст.

ставника роду Острозьких – князя Януша, який монополював контролював порубіжну смугу Київщини, бувши білоцерківським, богуславським, канівським, переяславським та черкаським старостою. Ці староства швидко стали здобутком жменьки потужних польських родин із великими придворними впливами – Конєцпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських, Калиновських. Наприклад, Переяславське староство з 1636 по 1649 р. тримав один по одному двоє Конєцпольських; двоє Любомирських між 1621–1649 рр. володіли Білоцерківським староством і т.д. Реалізувалося таке, замалим не спадкове, врядування у найгіршому для місцевого населення варіанті: пишний магнат сам не мешкав у глухому закуті над татарським шляхом, тож реально староством правили його намісники («підстарости»), котрі дбали насамперед про себе. Недарма один із сучасників писав про українські намісницькі уряди так: «Попростому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що Бонове».

Нові власники швидко вписалися в розпочату ще князями гостру конкуренцію за землі, котрі з кінця XVI ст. набули несподіваної вартості й тут, у колишніх напівпорожніх пограниччях. Сусідські сутички завжди були звичною справою по-

між князями й панами: хто мав шаблю при боці (до того ж підсилену надвірним військом), той волів не обтяжувати себе судовими клопотами. Острозькі воювали зі Збараськими й Вишневецькими, Ружинські – з Корецькими й Тишкевичами, Збараські – з Корецькими і т.д. (на ці «війни» часто виводилися багатотисячні загони «з усією гарматою воєнною» і навіть з бубнами та корогами). Важливо інше – досі це були «свої», внутрішні «війни», такі собі сварки в родинному колі. Польські магнати, власне, робили все далі як і раніше, але тепер їхні дії вже сприймалися як «чуже» вторгнення, посягання на нібито усталений мир і порядок. Показово щодо цього є солідарна ненависть київської шляхти до Самійла Лаща-Тучапського – свояка й спадкоємця князів Ружинських, який на посту коронного стражника разом зі своєю командою «з пекла родом» (саме так її називали кияни) у 1630–1646 рр. стеріг татарські шляхи. Паралельно Лащ вправлявся у безперервних конфліктах із сусідами, заробивши собі в судових процесах 236 баніцій (вироків на позбавлення громадянських прав) і 17 інфамій (вироків на позбавлення чести). Користуючись протекцією коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, зухвалець навіть, як оповідали, підшив судовими вироками свій плащ, з'явившись у ньому при дворі. Після смерті Конєцпольського († 1646) осміліла шляхта, зібравшись посполите рушення, силою вибила Лаща з усіх захоплених ним маєтків і примусила до втечі з Київщини.

Безпрецедентне вивершення купки польських магнатів, що їх русини називали «королев'ятами», локалізувалося, крім усього, у сейсмично загрозовій зоні – на теренах козацького світу, що з логічною неминучістю вело до катаклізму. Почти магнатів, збройний контингент їхніх слуг та орендарів – здебільшого зверхньо й презирливо настроєних до місцевого населення, робили непримиренними соціальний анта-

гонізм, релігійні суперечності, майнові конфлікти, врешті – просто побутові сутички. І хоча наступ польського землеволодіння був далеко не таким усеохопним, як традиційно вважають (його усереднена частка коливалася приблизно між чвертю й третинною місцевого поземельного фонду, причому переважно за рахунок якогось десятка магнатських латифундій, бо маєтки дрібної та середньої шляхти не місцевого походження обіймали зазедве 6%), однак усі негативні зміни в суспільному бутті асоціювалися в свідомості русинів саме з «ляхами» – носіями нового, чужого режиму. Цю суму антагонізмів Богдан Хмельницький охарактеризує невдовзі простими й вичерпними словами: «Поляк і спокій на Русі співіснувати не можуть».

* * *

Проникнення польських магнатів у пристепові краї супроводжувала ще одна обставина, котра згодом призведе до кривавих подій. Поява в містах Київщини та Брацлавщини єврейського населення, доти епізодична, відтепер стала масовою. Перші конфлікти, пов'язані з раповим збільшенням числа євреїв-купців, спостерігаються в Києві у 1619 р., за воєводського правління Станіслава Жулкевського. Незвична для тутешніх місцевостей активна єврейська підприємливість викликала нарікання конкурентів-киян (аналогічні сутички у 1620-х рр. сталися також у Богуславі, Житомирі, Борисполі та ін.), але справа тим не вичерпувалася. Незадоволення посилювалося й тим, що євреїв – як людей, не підпорядкованих «міському праву» – не залучали, на відміну від городян, до збройної служби в Полі при наближенні татар. Активні кияни добилися вирішення спору на свою користь: розглянувши їхню скаргу, Зигмунт III визнав, що справді «українним людям» від євреїв немає ні допомоги, ні користі в питаннях

оборони, тому недоцільно дозволяти їм селитися в Києві. Однак по дрібніших містечках чисельність єврейського населення зростала й далі.

Паралельно з 1620–1630-х рр. поширюється практика, котра втягнула в конфлікт не тільки міщанство, але й козаків та селян. Потребуючи грошей, шляхта й королівські намісники починають усе ширше передавати в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти, ба навіть цілі староства. У різний час у руках євреїв-орендарів перебували Житомирське, Корсунське, Богуславське й Любецьке староства. І в приватних володіннях, і в королівщинах орендарі намагалися за короткий строк, відпущений контрактом, здобути якнайбільше прибутків, стягаючи всупереч звичаю мито і впроважуючи наднормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв повністю зосередилися оренди млинів та корчом, а також господарсько-промислова діяльність – випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, скупівля й перепродаж мисливських товарів. Образ ненависного здирці-орендаря доповнювався тим, що євреї прийшли на ці терени разом із поляками, – отже, як і поляки, були новими людьми, носіями чужого режиму. Антиюдейські настрої підігрівалися також релігійним упредженням: адже нарівні з татариним єврей належав до категорії «невірних». Це поволи накопичувалося паралельно з соціальною ненавистю, і зрештою в полум'ї козацької війни єврейському населенню, як про це піде мова далі, довелося сторицею заплатити і за свої, і за чужі гріхи.

Селяни, бояри, міщани: специфіка життєвого укладу

За розораною цілиною, чередами худоби, спорудженими замками, пасіками, млинами й риболовними ставами німою стіною стояли піддані – селяни, що нарівні

з землею являли собою приватну власність шляхти. Соціальні й податкові групи та регіональне розмаїття цього найчисельнішого класу населення України-Русі були настільки неоднорідними, що навіть їх побіжна характеристика зайняла б надто багато місця. Тому обмежимося поглядом на загальні напрями в зміні становища селян у період між давньоруською добою та часами, про які тут ідеться. Їх можна представити трьома головними лініями, першою з яких стала поступова втрата власності на оброблювану землю, коли в процесі так званої «феодалізації» верховний землевласник – князь чи король – передавав своїм збройним васалам у володіння території, освоєні селянами-орачами. Другу зміну спричинило повільне, але неухильне злиття вільних хліборобів із невольниками – людьми, що їх осаджували власники на незайнятих землях: паралельне існування обох типів людності призводило до поступового пониження майнових та особистих прав вільного сільського населення. Нарешті, третя хвиля змін була обумовлена прикріпленням селян до оброблюваної ними землі, внаслідок чого підданські стосунки з паном-землевласником, які доти здійснювалися за формулою «опіка й оборона / данина за опіку», трансформувалися у право власника розпоряджатися працею та майном, а згодом і самим життям підданого.

Хліборобське населення України-Русі проходило через ці шаблі нерівномірно. У регіонах стабільно густого заселення, де бракувало вільних земель (як, наприклад, у Галичині чи Холмщині), селяни вже на зламі XV–XVI ст. залежали від власника маєтку. Запровадження підданського примусу прискорювалося тут і в зв'язку з виникненням фільварків – панських господарських дворів, де руками селян оброблялася земля, вирощувалося збіжжя й вигодовувалася худоба на продаж. Філь-

варкове господарювання потребувало робочих рук, тож до грошових і натуральних податків дедалі частіше стала додаватися панщина, себто відробітки в панському господарстві. І якщо давніше такі відробітки обмежувалися кількома днями на рік, збігаючись із сезонними роботами – оранкою, косовицею чи жнивими, то наприкінці XV ст. селяни вже працювали на пана по одному дню щотижня від кожного двору, а з середини XVI ст. повсюдно стає дводенна, а деколи й триденна панщина. Не зменшувалися й натуральні данини та разові відробітки у так званих «толоках», коли піддані силпили чи лагодили греблі, брали участь у спорудженні господарських будівель, возили власними підводами й кіньми збіжжя до торгових пунктів тощо.

Фактично селяни володіли своїми ґрунтами без обмеження – успадковували їх, дарували, купували, продавали, ділили тощо. Але це ніколи не було оформлене на законодавчому рівні, тому з погляду права селянською власністю визнавалося тільки рухоме майно – реманент, урожай, худоба й хатне та господарське начиння. Із поширенням фільваркового господарювання часто виникала потреба збільшити панську оранку чи присадібні фільваркові землі, і підданих просто зганяли з їхніх ґрунтів, що викликало особливе озлоблення, оскільки власноруч відвойовану в природи землю селянин уважав своєю натуральною, санкціонованою від Бога власністю.

Одночасно з перетворенням вільного орача на робочу силу панського фільварку прогресувало й обмеження його особистих прав. Зокрема, сейм Польського королівства прийняв уже в 1505 р. ухвалу, згідно з якою селянин міг покинути своє господарство й перейти на інше мешкання лише за згодою пана. Обмеження свободи переміщення супроводжувалося підпорядкуванням селян юридичкій власника, або так званому доменіальному судо-

ві, причому його рішення не підлягали жодній апеляційній інстанції, навіть королівській.

Однак цей класичний образ підневільного селянина, про якого в середині XVII ст. французький інженер Боллан, проживши майже 20 років у Речі Посполитій, писав, що він перебуває «у гіршому становищі, ніж каторжани на галері», не був повсюди однаковим. Селянське законодавство Великого князівства Литовського було набагато м'якшим, ніж норми польського права, що діяли в Галицькій Русі та на Західному Поділлі. Наприклад, Литовські Статути послідовно розрізняли статус вільного селянина й невільника (у литовсько-руській державі неафішоване рабство проіснувало майже до кінця XVI ст., аж доки його під тиском християнської моралі скасував Статут 1588 р.). Чималий контингент невільників («паробки», «жонки невольние», «челядь невольная»), що постійно поповнювався за рахунок московських полонених і бранців-татар, працював на двірських роботах або отримував обмежені в праві відчуження земельні наділи, що закріплювалися за їхніми нащадками. Завдяки контрастові з невільниками незалежність вільних хліборобів у Великому Князівстві затрималася набагато довше, ніж на території Польського королівства. Зокрема, право «виходу», себто переміщення на інше мешкання, обмежувалося тільки сплатою «відступного» (втім, досить високого, тому, переходячи від одного власника до іншого, селяни воліли робити це нелегально – шляхом так званої «втечі»).

У зв'язку з уповільненим розвитком фільварків запровадження панщини теж розпочалося пізніше й нормувалося так званою «Уставою на волоки» – аграрною реформою 1557 р., що виражалася в перемірі селянських ґрунтів та запровадженні нормованих повинностей залежно від якості й кількості земельних наділів («волоки»). На Волині «волочна поміра» заче-

97. Оранка. Київська гравюра 1637 р.

пила тільки два староства, Кременецьке й Ковельське, та невелику частину приватних маєтків у північно-західному, ближчому до Берестейщини куті. Що ж до Київщини й Брацлавщини, то тут, за винятком кількох приватних епізодів, «волочна поміра» взагалі не проводилася. Ось характерна реакція тутешніх селян на одну таку спробу, яку 1593 р. хотів здійснити в Слободищах на Житомирщині Фридрих Тишкевич. Як оповідає землемір, зібрана з цієї нагоди громада, почувши новину, «в один голос закричала»:

Боже того борони, щоб ми це зробили й дали розібрати свій ґрунт на волоки та вписати до реєстру свої родини! У жодному краї тут такого немає, аби наші пани переписували нас – вільних людей – і дітей наших, і маєтності наші, щоб у себе в неволі тримати. Ані батьки наші, ані ми самі, вже тут і постарівшись, такого ніколи не чули й не бачили... Ані – так ми зараз же як вільні люди віддамо нашому пану, у котрого тут сидимо, по 20 грошів [відступного. – Н.Я.] й виїдемо геть, а в неволі бути не хочемо.

Уповільнене поширення фільваркового господарювання сприяло тому, що в стосунках між паном і селянами досить дов-

98. Праця підданих.
Київська гравюра 1637 р.

го трималася модель підданства за формулою «опіка й оборона / данина за опіку». Відтак, селянські повинності обмежувалися натуральними податками, виконанням підводних та фортечних робіт і толоками (іноді частина повинностей і данин або й усі вони замінювалися на грошовий податок – чинш). Саме тому, наприклад, прискорене втягнення Волині в останній чверті XVI ст. у гданську торгівлю збіжжям і, відповідно, бурхливий ріст фільварків із їхнім неминучим супутником – панщиною, потягнули за собою обвальну лавину неоголошених селянських виходів – «втеч».

На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини хронічний брак робочих рук на неозорих просторах порожньої землі примушував землевласників до особливої обережності щодо селян, котрим надавалося тим більше пільг, чим ближче до татарського пограниччя лежали панські володіння. Наприклад, зафіксовані в ревізіях другої чверті XVII ст. селянські повинності у тутешніх старостах виразно розрізняються між собою саме під цим кутом зору. Піддани Житомирського староства мусили працювати

на замкових роботах раз на тиждень узимку і двічі влітку, натомість білоцерків'яни – лише раз на тиждень улітку і два дні на рік під час косовиці, а взимку їм належало привезти на замок тільки по возу дров. У Брацлавському старостві селяни відробляли всього шість днів щороку, а в Переяславському – взагалі були звільнені від робіт, повинностей і данин, окрім натуральної на утримання старости. Варто додати, що й сама панщина (там, де вона існувала) відроблялася на Київщині не з «диму», тобто селянського двору, а з «дворища» чи «служби» – сукупності дворів так званої великої селянської сім'ї, де мешкало разом кілька її поколінь (у степових регіонах дворища називали «хуторами»). Це фактично зменшувало кількість відробіткових днів, оскільки їх виконання сумарно покладалося на доросле чоловіче населення усього дворища.

Ще однією прикметою Київщини й Брацлавщини була величезна кількість освоєної, але необроблюваної землі. Податкові переписи постійно нотують такі випадки, зазначаючи, котрі селянські дворища («служби») заселені, а котрі порожні, бо їхні власники потрапили в татарський полон чи перейшли деінде у пошуках кращої долі. Ось, для прикладу, як виглядало це співвідношення в кількох сусідніх селах однієї з волостей Київського Полісся за даними ревізії 1571 р.: с. Ключки – 9 служб зайнятих, 5 порожніх; с. Дорогині – 2 зайнятих, 2 порожніх; с. Кам'яна – 24 зайнятих, 10 порожніх; с. Норинськ – 10 зайнятих, 2 порожніх. На прикладі цього невеличкого (зауважно, більш-менш благополучного від татар) закутка, де третина освоєної землі лежала пустою, чекуючи робочих рук, видно, наскільки гострою була проблема браку селянського населення. Практично невичерпний резерв родючих, уже підготовлених кимось колись до обробітку незайнятих ґрунтів, перетворював Київщину й Брацлавщину

(а з кінця XVI ст. – і лівий берег Дніпра) на гігантський насос, який втягував найактивніший селянський елемент з інших регіонів. Сюди шляхом «втечі» міг переселитися кожен достатньо енергійний селянин, що був готовий заради волі й достатку виходити на свою ниву, як писав у 1593 р. зачудований побаченим австрійський посол Ерих Ласота, «з рушницею за плечима і тесаком при боці». Пільгове становище переселенців гарантувалося практикою «слобід», тобто звільнень від усіх податків та повинностей строком від 10–15 до 30 років (магнати широко йшли на це, аби привабити робочі руки у свої розлогі, але порожні й неприбуткові володіння).

Селянська «втеча» – це одне з химерних тогочасних явищ. Згідно з законом, термін, після якого переселенці не підлягали поверненню до попереднього пана, дорівнював за польським законом роковий і шести місяцям, за русько-литовським – десяти рокам, а для втікачів із Польського королівства у Велике Князівство – трьом рокам. Упродовж цього часу шляхтич міг розшукати своїх підданих і силоміць повернути їх, а якби новий власник цьому опирався – йому загрожували штрафи, а то й судова баніція, тобто оголошення поза законом. Законодавство рясніє грізними ухвалами про штрафи за переховування чужих підданих, прискорення процедури судочинства і підвищення грошових компенсацій. Паралельно й замалим не відкрито по селах мандрують «викотці» (завичай колишні втікачі, які вже обжилися на новому місці), що намовляють селян і організують переселення. На велелюдних ярмарках княжі й панські «осадчі» закликають «на слободи», оголошуючи місця переселень та умови пільг. При закладенні «слобід», тобто нових пільгових сіл, публічно закопуються стовпи, на яких вирізана цифра вказує число років, доки діятиме звільнення від податків і повинностей. Князь Василь-Костянтин

2 ЖИТЬ СІНЬ 2

Оо іудичи водіть пиніє дашіи,
внїдє колі йма тїдє. о тїєтє дашіи
Оголь болює тїчїє і дїєнїє
Гїлє вїєтє на тїє, йнїє на тїє дїєнїє.

99. Ловіння риби. Гравюра Никодима Зубрицького 1712 р.

Острозький, наприклад, укопав такого стовпа на Старокиївській горі, засновуючи слободу прямо над Києвом, а князь Януш Збаразький у 1604 р. в одній лише Ясенцькій волості над р. Здвижем поставив 15 стовпів на селищах-пустках (словом «селище» в ті часи позначали споряджені села). Найпарадоксальніше, що з селян-переселенців, коли ті, здійснюючи «нелегальну акцію», переганяли свою худобу через чийсь володіння, їхній власник брав ще й спеціальну данину за поправу – так звану «мимоходщину».

Коли переглядаєш судові книги з процесами шляхти про повернення підданих чи про сплату відступного за вивезене майно, здається, ніби вся селянська Україна-Русь кінця XVI – середини XVII ст. жила на колесах. «Ера селянського відходу», як інколи називають цей період історички, справді дала надзвичайно високий процент міграцій. Згідно з підрахунками Миколи Крикуна, за даними судових книг Руського й Белзького воєводств втікачі покинули в першій половині XVII ст. близько двох тисяч тутешніх сіл, а з територіально невеликого Подільського воєводства – 618. У цьому безперервному русі були свої закономірності. Поряд із локальними міграціями до кращого пана в сусідню волость (таких теж не бракувало), окреслюється генеральний напрям – із Галичини, Волині й Поділля на схід та південний схід, тобто на новоколонізовані обшари Київщини, Брацлавщини, Задніпров'я. Активно переміщується на південь і селянська людинність північної Київщини – Полісся, Овруччини, Остерщини. Характерно, що в цю переселенську хвилю майже не були втягнуті мешканці неукраїнських етнічних теренів: серед втікачів практично немає селян ні з власне польських, ні з литовських, ні з білоруських земель.

Добробут переселенців залежав лише від їхньої працовитости та запевзятливости. Прикладів подиву гідної селянської заможности в цих краях, де, як говорили ревізорам брацлавські бояри ще в 1545 р., «мужик пишніший і багатший, аніж пан», можна навести чимало. Ось кілька з них: 1587 р. в с. Пісках на півдні Житомирщини пограбовано 20 селян, і ті складають переліки втрат, більш-менш однакові за вартістю. Один з них перераховує серед украденого: 10 кіп готівки (робочий кінь коштував 5–6 кіп); 2 свити лондонського (себто тонкого) сукна вартістю по три копи кожна; жупан лондонського сукна з 24 срібними гудзиками за 8 кіп; 6 узорчастих плахт; 100 ліктів тонкого полотна; 6 жіночих

сорочок тонкого полотна; 4 чоловічих сорочки; лисячу шапку, криту лондонським сукном; сагайдак з луком і трьома десятками стріл. Отже, що в скринях – можемо приблизно уявити. Що в хліві? Аналогічна історія: жовніри 1602 р. захопили худобу двох селян поблизу містечка Пикова на Брацлавщині: в одного взято 5 коней, 15 волів, 14 корів, 70 овець, 40 свиней; у другого – 10 волів, 8 корів, 4 телиці, 30 свиней, 40 овець. Що на полі? У 1613 р. в сусідській війні Тишкевичів з Острозькими під час наїзду на с. Махнівку Житомирського повіту захоплено у 48 мешканців села 1.215 кіп жита, 1.115 кіп пшениці, а в 25 із них – ще й 1.375 возів сіна.

Проте все-таки, всупереч незрівнянно вільнішим умовам життя київсько-брацлавського селянина порівняно з його волинським, а особливо галицьким братом, саме Брацлавщина й Київщина невдовзі стануть вогнищем соціальних конфліктів. Причини цього бачаться не стільки в економічних реаліях чи надмірних утисках селянської маси, скільки в специфічній ментальності хліборобів степової зони. Освоївши власною працею землі й води небезпечного краю, переселенці не допускали думки, що це не їхня, санкціонована Божим правом власність. З іншого боку, життя віч-на-віч із татариним виробляло незалежність та відвагу, споріднену з козацькою. Тому навіть легкі спроби запровадити панщинні порядки, звичні для внутрішніх регіонів держави, викликали тут бурхливу реакцію як замах на волю. А тим часом підданський режим польського типу не міг помалу не проникати й сюди – хоча б тому, що, як уже зазначалося, чимала частина тутешніх земель потрапила у безпосередню власність польських магнатів, для кого незалежність престолою була явищем дивним і протиприродним.

Іншим фактором, що підживляв опір селян спробам поставити їх у підданське становище, була близькість козацького сві-

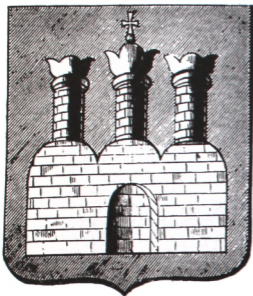
ту. Так зване «показачення селян» – це привид небезпеки, що завис над шляхтою «українних» воеводств уже від початку XVII століття. Кожний переселенець-колоніст так чи інакше мусив бути воїном, тож особисто незалежне козацтво, яке мешкало на цих же теренах поруч із селянами, мало чим від них відрізнялося. А назвати себе козаком, перемістившись із хутора в одному старостві на хутір в іншому, було не так і складно. Тим-то ревізори порубіжних королівщин, не знаючи, як кваліфікувати чималі групи населення, прикладають до них у 1620–1630-х рр. досить дивний як для офіційних документів термін – «непослушні». Таких «непослушних» чи то селян, чи то козаків за люстрацією 1622 р., наприклад, у 25 хуторах Переяславського староства було понад тисячу – поруч із 280 «послушними». У Черкаському старостві «непослушних» на хуторах мешкало теж понад тисячу, а в Богуславському на 12 хуторах жило тільки декілька «послушних» селянських родин. На небезпеку зближення селян із козаками ще 1605 р. вказував князь Януш Острозький, закликаючи вжити термінових заходів, «аби хлопи наші ... до козаків не приставали». Досягнути цього так ніколи й не вдалося, а особливо після того, як з 1625 р. територія шести південних староств була офіційно визнана резиденціями козацьких полків – Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського і Чигиринського. Це сприяло настільки щільному переплетенню козаків та селян, що спроба упокорити панщиною селянина стала дорівнювати ризикованій спробі натягнути ярмо на негнучку козацьку шию.

* * *

Воєнізований характер прикордонного життя на Подніпров'ї покликав до існування широку «нічийну смугу» між шляхтою і селянами, заповнену збройним лю-

дом усіх мастей. Наприклад, окрім козаків, зародження яких ми вже простежували, тут від XV ст. бачимо ще одну своєрідну групу військової людності – так званих «кінних слуг», які заселяли округи довкола великокняжих замків: Житомира, Овруча, Остра, Любеча, Черкас, Канева. Оборонні завдання потребували чималого контингенту рицарства-бояр нижчої категорії, які за право користування землею несли збройну службу охорони відповідної замкової округи, де лежав боярський наділ (його так і називали – «служба»). Подібно до західноєвропейських ленів чи феодрів, такий наділ передавався у спадок лише по чоловічій лінії і лише за умови, що наступні покоління власників виконуватимуть ті ж самі збройні послуги на замок, що й їхній предок, перший отримувач «служби».

Згодом, коли впродовж першої половини – середини XVI ст. йшло розшарування кінних слуг на «урожоних» (шляхту) і «подлейших» (бояр), тільки небагатьом із них вдалося втриматися на вищому щаблі. Більшість же, не здобувши шляхетських привілеїв, утвердилася в статусі напіврицарів, або, за термінологією тих часів, «панцирних бояр» (на відміну від «правого» рицарства – шляхти). В останній третині XVI ст. острівці панцирних бояр існували ще при всіх замках Київщини, а в XVII ст. – лише в Овручській, Остерській і Любецькій замкових округах (наприклад, поблизу Остра в 1636 р. їх жило 36 родин, або майже 70 зобов'язаних до збройної служби чоловіків). Ці люди були підпорядковані старості того замку, в окрузі якого володіли землею на умовах спадкової збройної служби. Інших повинностей, окрім служби «конем» у почті старости, панцирні бояри не виконували. Від розмірів наділу, яким володіла боярська родина, залежало число «коней», тобто збройних вершників, що їх вона мала виставляти. Як люди зброй-

100. Міський герб Остра.
За малюнком 1660-х рр.

ного, тобто шляхетського роду занять, бояри мали право купувати землю в справжньої шляхти, досягаючи при цьому і прав особистого шляхетства. А що від служби «конем» на замок їх це не звільняло, то й називати їх починали «замковою шляхтою», або «замковими зем'янами» (саме з цього соціального прошарку походили, зокрема, Іван Мазепа й Павло Тетеря).

Напівшляхетський статус панцирних бояр відтінявся тим, що між ними та селянами існувала ще одна сходинка – так звані «путні бояри», або «замкові слуги», що теж мешкали на земельних наділах довкола великокняжих замків. До їхніх повноважень належало розвезення пошти, забезпечення замку дровами, сторожування на валах тощо. Путні бояри не могли набути шляхетських прав, але, на відміну від селян-підданих, були особисто незалежними людьми.

Цю плутанину, надто складну для непосвячених у тонкощі «українного» життя, люди з-поза Київщини розрізняли важко.

Ось, наприклад, як характерно називає бояр-овручан один із вироків Люблінського трибуналу [апеляційного суду] 1624 р.: «козаки, що зветься боярами Овруцького староста». Втім, люблінські канцеляристи, плутаючись у термінології, правильно передали суть. Для сучасників не було загадки в тому, що професійні вояки з числа панцирних бояр та їхньої «ошляхетненої» братії – замкових зем'ян – комплектували старшинський контингент Війська Запорозького, і то нерідко за спадковою традицією одних і тих самих родин. Наприклад, рід овруцьких бояр, а далі замкових зем'ян Федоровичів дав Запорозькій Січі двох полковників: Саська, вбитого 1594 р., і Тимоша, який очолював один із полків Сагайдачного у битві під Хотиним 1621 року. Серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII ст. бачимо чимало бояр і замкових зем'ян Любецької замкової округи. Це, зокрема: Величковські (із Савичів-Величковських походив, найімовірніше, гетьман Григорій Савич-Чорний), Томиловичі (Томиленки), Кононовичі (пор. «старшого» Війська Запорозького Саву Кононовича, котрого тогочасні джерела називають «Москалем»: так нерідко іменували любечан – мешканців московського прикордоння), Семаковичі (Злобицькі), Гладкі, Тупичі (Тупиці), Пушкарі (Ресинські), Жуки та ін. Не менш активно інтегрувалися у козацький світ остерські та овруцькі бояри: серед старшини натрапляємо на представників тутешніх родин Вешняків, Пашин (Пашинських), Шумейків, Тетерь тощо. З-поміж житомир'ян у такій самій ролі можна згадати Шаул, Заньковичів, Зубовичів (Білашів), Андрієвичів, Малковичів (Маловичів); серед київської боярсько-шляхетської дрібноти – Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Мух, Яблоновських та багатьох інших.

Так само незвичним, як і бояри, було на погляд мешканця внутрішніх регіонів Речі Посполитої міщанство Київщини. Як

уже згадувалося, окрім питомих занять городянина – ремесла й торгівлі, на ньому лежали оборонні функції, тобто, власне кажучи, сторожова боярська служба при тих замках, де козаки витіснили бояр, а тим часом місцеві намісники не надто покладалися на такого норувистого підданця, як козацтво. Це добре видно з ревізій Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня й Богуслава 1615–1636 рр., де зазначено, що єдиним обов'язком міщан є «конно оружно» ставати на виклик старости для виїзду в Поле, а понад це, як пишуть ревізори, вони «не повинні нічого». Очевидно, саме воєнізованим характером тутешніх міст можна пояснити те, що невдовзі, в добу козацьких воєн, кілька вихідців із міщанських родин Подніпров'я стануть добрими полковниками – як брати Золотаренки, Мартин Небаба чи претендент на гетьманство Яким Сомко.

Найхарактернішою рисою з-поміж головних прикмет уживаного в ті часи міського поняття «яко на Україні» була умовність станових перегородок між дрібним шляхтичем, боярином, міщанином і козаком. На прикордонних теренах, людність яких жила під загрозою спільної небезпеки, замість станового бар'єра на перше місце висувався чинник фахової солідарності «збройного люду». Це сприяло витворенню своєрідної соціальної мікроструктури, властивої лише «Україні» (в тогочасному значенні слова). Її можна окреслити як мішану: шляхетську – за незалежною позицією та усвідомленням власної гідності, боярсько-козацьку – за родом занять, виключно хоробру – за способом життя й усталеними цінностями, врешті, що вельми суттєво – мало розширеною за майновим показником. Не підлягає сумніву абсолютна перевага в цьому пограничному соціумі українського чи, принаймні, зукраїнізованого етнічного елементу. Тож не дивно, що в кожному черговому конфлікті з місцевими владами

нової (польської) хвилі, яка проникала на Наддніпрянщину від 1620–1630-х рр., стає потенційно присутнім елемент міжетнічного антагонізму. Зрештою, прикладів не треба шукати далеко: саме така сутічка між чигиринським шляхтичем-козаком Богданом Хмельницьким і Александром Конєцпольським стане поштовхом до спалаху козацької революції.

Козацтво між «реформою Стефана Баторія» і смертю Петра Сагайдачного

Пізніші козацькі літописи зазвичай оповідають, як король Стефан Баторій (1576–1586) вибрав із-поміж козаків шість тисяч «добірного війська», поділив його на шість полків, призначив гетьмана, надав клейноди й печатки, наставив полковників, обозних, суддів та сотників і наказав стерегти татарське пограниччя, а за це виділив козакам платню, місто Чигирин під резиденцію і Трахтемирівський монастир під шпиталь для літніх та покалічених. Баторієва легенда, оформлена ще перед Хмельниччиною, звела до купи серію урядових заходів в порядкування козацької стихії, яка з 1540-х рр. перетворилася на серйозний чинник ускладнення дипломатичних стосунків між Туреччиною та польсько-литовською державою. У 1568 р. король і великий князь Зигмунт II Август уперше адресував свого універсала не прикордонній адміністрації, а «поданим нашим, козакам тым, котрыє з замков і мест українных зъехавши, на Низу перемешкивают». У ньому він спершу пригрозив суворими карами за вилазки в татарські улуси, а далі запропонував обійняти службу з певним жалуванням при пограничних замках.

Здійснивши за дорученням короля ревізійну поїздку на Дніпровий Низ, тогочасний коронний гетьман Єжи Язловецький, що замолоду й сам козакував на По-

101. Панорама Трахтемирова. Німецька гравюра 1687 р.

діллі, запропонував уточнений варіант. За його поданням, козаків цілковито виводили з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрему військову одиницю підпорядковували гетьманській владі. Їхнім безпосереднім керівником, підзвітним лише королю й коронному гетьманові, ставав призначений згори «старший і суддя над усіма низовими козаками», а самі козацькі збройні сили прирівнювалися до найманого війська зі встановленою платнею. Відтак, у 1570 р. було сформовано перший «почот» із 300 осіб під командуванням «старшого» – барського шляхтича Яна Бадовського, вояка зі шляхетської родини, здавна причетної до козакування (чи то батько, чи то брат Яна загинув у нещасливому поході князя Дмитра Вишневецького-Байди в Молдову). Роль цієї акції, незважаючи на її позірну скромність, надзвичайно велика, оскільки організація козаків в окремий підрозділ, підпорядкований власному «старшому», створювала прецедент визнання козащини за легітимний елемент суспільства.

І Язловецький, і Бадовський померли 1575 р., тож створений ними козацький загін проіснував недовго й мало вплинув на припинення самовільних походів на татарсько-турецьку територію. Зокрема, без порозуміння з козацьким началь-

ством у 1574 р. відбулася гучна експедиція в Молдову, де точилися військові дії між турками та черговим претендентом на престол Іоном Воде (Івонею), який запросив на допомогу сусідню подільську шляхту. Кілька ротмістрів прикордонних квартяних рот (Сверчовський, Козловський, Осмольський, Копицький, Яницький, Соколовський, Стужинський та інші – всі з родин, так чи інакше згадуваних у військовій історії пограниччя), – із загонами чисельністю по 200 запорожців, брацлав'ян та «бар'ян», тобто мешканців Барського староства, вирушили в Молдову. Командував ними Іван Сверчовський, якого пізніше уславив Леонард Горецький у книжці «Опис війни Івоні», виданій 1578 р. у Франкфурті-на-Майні. Горецький описує козацького ватажка як «мужа досвідченого у воєнній справі і наділеного незвичайною силою», а запорожців – як хоробрих вояків, яким належить основна заслуга в перемогах Івоні над турками. Під іменем «Свирговського» Іван Сверчовський увійшов до пізнішої козацької традиції як один із перших гетьманів Війська Запорозького, а народна пісня, присвячена його загибелі (за переказом, у битві під Килією), є високим взірцем жалобно-героїчної поезії козацького циклу:

Тоді буйні вітри завівали:

– Де ж ви нашого

гетьмана сподівали?

Тоді кречети налітали:

– Де ж ви нашого

гетьмана жалковали?

Тоді орли загомоніли:

– Де ж ви нашого

гетьмана скоронили?

Тоді жайворонки повилися:

– Де ж ви з нашим

гетьманом простилися?

На першу половину 1570-х рр. припадають походи ще одного легендарного «гетьмана» – князя Богдана Ружинського. Існують глухі свідчення про козакування цілої династії Ружинських – збіднілої княжої родини з Волині, представники якої служили «княжатам головним» – Сангушкам, Острозьким та Вишневецьким. Зокрема, сотником надвірної корогви брацлавського воеводи й польного литовського гетьмана Романа Сангушка був Григорій Іванович Ружинський, дядько Богдана, а його батько, Остафій Іванович, служив черкаським і канівським підстаростою Михайла Вишневецького, а далі – київським підвоєводу Василя-Костянтина Острозького (обидва мали зв'язки з козацьким світом). Отаманами низових козаків перекази називають також обох Богданових братів – Миколая († 1592) і Кирика († 1599), які нібито між 1587–1588 рр. очолювали козацькі походи; з Військом Запорозьким пов'язується ім'я ще одного, найстаршого дядька Остафійовичів – Михайла Івановича.

«Гетьман Богданко» наприкінці 1575 р., у відповідь на набіг 80-тисячного війська перекопських татар, здійснив нічний кінний рейд убрід через Сиваш, зайняв фортецю Ор [на Перекопському перешийку; нині не існує], а далі рушив на турецьку Кафу й оволодів нею, звільнивши сотні бранців. Наступного 1576 р. Ружинський вирушає у другий похід – на Асламкерман, турецьку фортецю на Таванській

102. Озброєний вершник.
Гравюра кінця XVI ст.

переправі в пониззі Дніпра [на місці сучасного Берислава]. Щоб зробити прохід у стінах, гетьман наказав закласти під одну з них порох. Стався неочікуваний вибух, який ударив по своїх; серед інших загинув і Ружинський. Цей похід чисельно був одним із найзначніших на ті часи: у скарзі королю хан нараховує у війську покійного князя три тисячі дніпровських, брацлавських і вінницьких козаків.

Наступним, 1577-м, роком датується чергова козацька вилазка, цього разу у Молдову, де після загибелі Івоні династичну, а заразом і антитурецьку війну продовжив Іван Підкова, що оголосив себе братом убитого й за посередництвом барського шляхтича-козака Станіслава Копицького (учасника походу Сверчовського) закликав на допомогу козаків. Очолени «гетьманом» Яковом Шахом, козаки у вересні з тріумфом увели Підкову в столицю Молдови

103. Іван Підкова. Малюнок XVII ст.

Ясси, але втримати міста не змогли й відступили на Січ. По дорозі Підкова був позрадянському схоплений і на вимогу султана стятий у Львові. Свідок його страти Талдуччі, агент тосканського герцога, описуючи цю подію, вкладає в уста Підкови сповнену гордої риторики промову, яку той нібито виголосив на лобному місці:

... Мене привели на страту, і я не знаю – за що, бо не відчуваю за собою жодної провини, гідної такої кари. Одне лиш я знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни. Бути щитом проти невірних було моєю постійною думкою...

(Переклад Дмитра Наливайка.)

Навесні 1578 р. близько двох тисяч козаків, а в червні того ж року – ще один козацький загін ходили в Молдову з новими претендентами на господарський престол – Олександром і Петром, воюючи з турками, а разом і пустошачи молдавські території. Тим часом на Дніпрі взимку 1576–1577 р. згаданий Яків Шах учинив напад на татарське посольство. У відпо-

відь кримчаки вогнем і мечем пройшли південну Волинь, нібито шукаючи Шаха, що знайшов схованку в маєтках Острозького; влітку 1577 р. вони повторно напали на Поділля й Східну Галичину, а на початку 1578 р. – на Острожчину. Зі свого боку, султан після молдавської війни пригрозив, що введе в Річ Посполиту власне військо для замирення козацької сваволі.

За таких тривожних обставин черговий крок у спробі впорядкувати пограничну стихію робить новообраний польський король – Стефан Баторій [Іштван Баторі]. Цей семигородський князь і загартований у битвах 42-річний воїн був коронований на польський престол у травні 1576 р. після довгого й драматичного суперництва претендентів. Людина крута й рішуча, Баторій відразу після обрання заявив на сеймі, що буде «не глиняним і не мальованим», а справжнім королем. Упродовж 1578 р. він провів енергійне реформування армії: зокрема, було створено загоны так званої вибранецької піхоти – війська, рекрутованого з добровольців-селян, і збільшено чисельність гусарської (важкоозброєної) та «козацької», себто легкоозброєної, кінноти. У рамках цих заходів міркувалося і використання козаків.

У липні 1578 р. королівський покойовий, угорець Янчі Берер, поїхав до Черкас, аби набрати на королівську службу 500 козаків, а 16 вересня цього ж року у Львові з козацькими представниками було укладено угоду, відому під назвою «Постанови з низовиками». Найвищим зверхником [dux supremus; у польських текстах – «hetman»] «Дніпровського війська, що зветься низовиками» й має отримувати відповідну грошову платню та сукно зі скарбниці, призначався черкаський староста князь Михайло Вишневецький (двоюрідний брат славетного Байди-Вишневецького), «старшим» – Ян Оришовський, брацлавський шляхтич із пригородної шляхти, а писарем, тобто скарбником та інтендантом, –

Янчі Бегер. Резиденцією новоствореного військового місто Трахтемирів під Каневом зі старим Зарубським монастирем, де мав розміститися козацький шпиталь і зберігатися надані королем регалії – малинова короґва, військова печатка, бунчук, булава, бубни й труби. Натомість козаків зобов'язували

не воювати Волозької землі й не чинити в ній жодних розбоїв... Того ж дотримуватися щодо Білгорода, Очакова, Тягині [суч. Бендери. – Н.Я.], не завдавати шкоди кримському цареві, його землям, людям, улусам, степам та челяді, худобі й усякій речі...

Згаданий козацький загін під проводом Михайла Вишневецького брав активну участь у Ливонській війні проти Московії. Зокрема, зберігся звіт 1581 р. про видачу платні людям, що ходили «на службу Короля Його Милості до Москви» – прообраз майбутніх козацьких реєстрів. Оскільки поряд з іменем здебільшого зазначалося походження козака, згаданий реєстр відображає етнічний склад тодішнього козацтва. Окрім українців, великий відсоток становлять вихідці з Білорусі (напевне, позначилося те, що саме тут розміщався театр воєнних дій); є трохи поляків, росіян, молдаван, у поодиноких випадках трапляються німці, серби, татари, черкеси.

Пізніші набори впродовж останнього двадцятиліття XVI ст. більшали. Наприклад, загін 1583 р. нараховував 600 осіб, а 1590 р. на офіційній службі значилася тисяча козаків. І хоча ці цифри не охоплювали всього люду, що зараховував себе до козацтва чи «козакував» епізодично, однак реєстри утверджували козаків у відчутті їхньої окремішності. Тож не дивно, що вже перша відома козацька петиція 1582 р. містила скаргу про порушення козацьких вольностей місцевою прикордонною адміністрацією, яка «хоче

104. Стефан Баторій. Гравюра кінця XVI ст. з портрета Мартина Кобера

побирати [з них] данини й податки» і пробує встановити свою юрисдикцію через голову «старшого». У листі-відповіді Стефан Баторій погодився з протизаконністю цих дій, бо, як зазначалося тут, «низові козаки, особливо ті, що беруть від нас платню, а мешкають у містах, містечках і деінде», мають бути підпорядковані тільки власній адміністрації. Уже на початку XVII ст. цей лист використовували як доказ вольностей, наданих козакам від короля. Саме так постав легальний козацький імунітет – перша віха на шляху утвердження Війська Запорозького.

* * *

Заходи Стефана Баторія на введення козацтва у шори нормованої служби виявилися не надто результативними. Це переконливо доводять самовільні козацькі виправи, раз по раз здійснювані з кінця 1570-х років за вже звичними маршрутами: у Молдову, на Білгород і Тягину, на татарські стійбища й навіть морем – на Гезлеве [сучасна Євпаторія]. У безуспішних репресіях, спрямованих на погамування козацької активності, 1583 р. був страчений навіть королівський уповноважений і перший писар Війська Запорозького Янчі Бегер разом із 30 козаками, яких звинуватили в нападі на турецькі укріплення на Дністрі та поширенні чуток, нібито вони зробили це за наказом короля. Колоритним доказом того, наскільки всмоктувала в себе запорозька стихія людей, призначених урядом для її притлумлення, може послужити епізод, описаний у сеймовому щоденнику 1587 р., коли козацький «старший» Ян Оришовський, з'явившись на сеймі із петицією про сплату його реєстровикам жалування, сів під час її читання у Посольській Ізбі «по-турецькому».

Цикл партизанських вилазок скінчився, як і можна було чекати, зворотнім ударом: на 1589 р. припадає один із найбільших на ті часи татарських нападів на Поділля й Галичину, коли татарські загони досягнули Львова, і лише об'єднаними зусиллями шляхти та козаків їх удалося відбити. Одночасно почав готуватися у великий похід султан Мурад III, погрожуючи вислати в Україну 200-тисячну армію й винищити козацьчину, якщо вже Річ Посполита, як він заявив, безпорадна стосовно власних підданих. Реагуючи на цю погрозу, сейм 1590 р. ухвалив «Порядок щодо низовиків та України», що мав би гарантувати виконання взятих перед султаном зобов'язань – вивести «українних людей з Низу всіх». Козаки передавалися

під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним «старшого», а їхні ротмистри й сотники неодмінно мали бути шляхтичами. Людей, внесених до реєстру, зобов'язували складати присягу, що вони самовільно не переходитимуть кордонів Речі Посполитої

ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не перейматимуть купців..., не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старших.

Суворо заборонялося записувати до реєстру вигнанців, дезертирів та осіб, засуджених на позбавлення чести, а всі прикордонні урядники мусили вилловлювати й карати на горло за законами війни людей, «що рушають у Поле по здобич, особливо через кордони сусідніх держав».

Грізну ухвалу супроводжувала затверджена сенатом «ординація» [розпорядження] про набір тисячного козацького загону, очоленого «старшими» – Яном Оришовським, Криштофом Косинським, Войтехом Чоновицьким та Федором Загоровським. Під стале місцезбудування («лежі») козацького війська відбулося урочище Кременчук на лівому березі Дніпра або спеціально збудований замок, а продовольче утримання покладалося на прикордонну адміністрацію. Із цих, загалом продуманих, заходів, як писав сучасник подій і один із перших хроністів козацьчини Йоахим Бельський (до речі, родич Яна Оришовського), «не вийшло анічого-сінького». З одного боку, уряд не спромігся забезпечити обіцяного жалування, а з другого – годі було сподіватися, що нечисельні почти старост прикордонних замків дадуть раду морю «свавільного козацтва» (саме так стали називати всіх, хто опинився поза реєстром і жив з «козацького хліба», що його мала на меті викоринити ординація 1590 р.).

* * *

Іскрою, що спровокувала вибух, став конфлікт між одним із козацьких «старших», Криштофом Косинським, та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким, який силоміць приєднав до маєтків староства «пустош Рокитну», надану Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 року. Наприкінці грудня 1591 – на початку січня 1592 р. Косинський, відновлюючи на власну руку справедливість, штурмом здобув кілька міст, у тому числі Білу Церкву й Переяслав, захопив зброю та продовольчі запаси й укріпився у Трипіллі, звідки провадив переговори з королівськими комісарами, що їх було вислано розслідувати ексцес. Про раніше життя козацького ватажка невідомо практично нічого, окрім того, що він був шляхтичем із Підляшшя і до виходу на Дніпровий Низ, найімовірніше, служив князем Острозьким; серед козацької старшини згадувався з 1586 року.

Доки Косинський сидів у Трипіллі, події (мабуть, несподівано для нього самого) набули характеру чималої війни. Впродовж усього 1592 р. спалахи козацької непокори фіксуються на Київщині, Брацлавщині, звідки долинали глухі свідчення про якісь «великі шкоди» від козацьких наїздів, та південній Волині, де ватаги козаків почали нападати на шляхетські садиби. Оскільки в придворних колах історію з Косинським уважали приватною справою Острозьких, у каральну експедицію, зібрану на початку 1593 р., рушили переважно надвірні загоны Януша Острозького й тодішнього черкаського старости Олександра Вишневецького. В бою під П'яткою [нині Чуднівського р-ну Житомирської обл.] 2 лютого 1593 р. козаки зазнали нищівної поразки: за тогочасними згадками, швидше за все перебільшеними, на полі бою полягло від двох до трьох тисяч козаків; переможці захопили 26 гармат і «всі корогви». Відтак, повстанці ка-

Belli Ostrogiani ad Piatkos

LIBER PRIMVS.

A Roma virosq̄ cano deuictos à Catharacili,
Quos dira, inuocans Alello armarat in agros
Rusia vasta tuos, regiones fusa per amplas.

Musa mihi causas memora, quo fulmine belli,

Quidue parans Alello ferox, tot adire labores,

Insignes pietate Duces, queis Sarmata sulget,

Impuleris: tantene animi audacibus ira?

Si tua thuricremis onerani altaria dona,

Aonas ad montes, viridi proeclis in herba.

Si merui luuenis ruatum gestamina lauros,

Impatiens otii, nummi contempitor auari.

Magnanimos fer in astra Duces, dic funera Martii,

Utq̄, repentino sonuerunt praelia motu.

Fare age, qui prima commisit semina pugna?

Vireutesq̄, virosq̄, aut tanti incendia belli?

Tange ebelym plecltro, nam magnos itur in hostes.

Gens faciliu ruelu, bellu & nescia vinci:

Europa atque Asia, populares affueta penates,

Omne auum ducit, per densa pericula Martii.

Tu memorare potes, fumantia culmina liti,

Es bello extincllos luuenes, & praelia pugna.

A

P

105. Сторінка з поеми Шимона Пекаліда
«De bello Ostrogiano» (Жраків, 1600 р.)

пітулювали, зобов'язавшись скинути з гетьманства Косинського, відступити за пороги, відрасувати з війська княжих слуг-утикачів, що пристали до повстання, і надалі «овшем служить» Острозьким, ніколи проти них не бунтуючи. Окрім присяжного листа, який «іменем усього війська» підписали Криштоф Косинський та його писар Іван Кречкович, переможений козацький ватажок мусив особисто тричі, схиливши коліно, «ударити чолом» перед старим князем Василем-Костянтиним та його синами, що входило до рицарського ритуалу «покори» васала перед сеньйором.

Як бачимо, дебют козацтва в ролі збройної опозиції точився як суто внутрішній конфлікт патрона з непокірним слугою – без втручання сторонньої сили. Аналогічний характер мало і коротке продовження цієї історії навесні 1593 року. Цьо-

106. Алгоритична композиція «Успішна війна». Дереворит 1618 р.

го разу об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, якому Косинський не пробачив участі в битві під П'яткою. Підступивши у травні під Черкаси, двотисячний козацький загін готувався до штурму, але після того, як в одній із сутичок загинув Косинський, козаки відійшли. Влітку напад повторився, і цього разу успішно, бо Вишневецький був змушений піти на поступки. Згідно з укладеною між ним і запорожцями угодою, козаки отримували право вільно виходити на Низ і повертатися, учасникам війни 1591–1593 рр. було гарантовано амністію, а князь мав повернути захоплене майно та коней.

Це фактично перекреслювало грізні пункти сеймової ординації 1590 р., однак нагальна зовнішньополітична потреба змусила короля заплушити очі на чергове «козацьке свавілля». У зв'язку з початком австро-турецької війни 1593–1606 рр. (так званої П'ятнадцятилітньої), за ініціативою папи Климента VIII та австрій-

ського імператора Рудольфа II Габсбурга обмірковувалися плани антитурецької коаліції – «Священної Ліги». Певна ставка робилася і на козацькі сили, підгрунтям чого служили, серед іншого, регулярні повідомлення європейських дипломатів зі Стамбула й Варшави про вилздки козаків на турецькі й татарські володіння. За характерний зразок такого документа може служити «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною», адресована 1587 р. секретарем папського нунція в Польщі Карло Гамберіні Венеційському сенату. Як інформув автор, йому вдалося провести попередні переговори з «козацьким гетьманом» (Оришовським?), і той пообіцяв:

Козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому дожу, як він накаже, і я сам поведу на поле бою 10 тис. хоробрих вояків.

Дещо пізніше, у 1592 р., венеційський посол у Польщі П'єтро Дуодо обраховував чисельність козаків у 12–15 тис., характеризуючи їх як «люди надзвичайної бойовитости» [gente valorosissima].

Ідея антитурецької ліги, відхилена обережними урядовими колами Речі Посполитої, знайшла прихильника в особі князя Януша Острозького. Зокрема, влітку 1593 р., ще до початку П'ятнадцятилітньої війни, князь Януш через свого білоцерківського підстаросту заохочував козаків на імператорську службу. Дехто з істориків припускає, що не без посередництва Острозьких влітку 1594 р. на Січ, що розташувалася тоді на острові Базавлук, переправили Ериха Ласоту, імператорського посла (він мешкав тут майже місяць, описавши згодом запорозький побут у своєму безцінному для історії козацтва «Щоденнику»). Посольство Ласоти, підкріплене дарунком імператора Рудольфа II у 8 тис. срібних талерів та вояцькими корогвами з імператорською символікою,

не дало бажаних наслідків: козаки обмежилися невеликими диверсіями проти татар і турків, відмовившись від великого походу за браком коней.

Восени 1594 р. через папського посла Алесандро Комуловича не названому на ім'я козацькому ватажкові було передано буллу папи із закликом до «спільного захисту християнства» та 100 золотих флоренів дарунку на Військо Запорозьке. Перед цим Комулович провадив переговори з Василем-Костянтином Острозьким, і обережний князь висловив готовність воювати проти турків, але тільки за згодою короля. Це дозволяє припускати, що не названим «козацьким гетьманом» міг бути слуга Острозьких Северин Наливайко – утакий спосіб Острозькі неофіційно включалися у війну.

* * *

Відомостей про особу Северина Наливайка (сам себе він називав «Семерій») збереглося небагато. У листі, надісланому до короля на початку 1596 р., він пише про себе як про вояка-професіонала, котрий «з молодих літ за багатьох козацьких гетьманів у багатьох місцях і неприязельських землях промишляв козацьким хлібом». Під час повстання Криштофа Косинського Наливайко служив сотником надвірної корогви Острозьких, тож брав участь у розгромі запорожців під П'яткою. Це спричинило тривалу неприязнь між ним і низовиками, хоча, як оповідає у своєму «Щоденнику» Ласота, очевидець подій, Наливайко напередодні першого походу в Молдову прислав на Січ свою шаблю на знак «покори» перед товариством. Не зовсім ясне й походження козацького героя. Традиційно його вважають сином гусятинського ремісника, вихідцем із простолюду. Однак імовірніше, що це є даниною тогочасній польській традиції, яка збірною називала козаків «хлопством» і «збунтованую черню», хоча насправді більшість

старшини походила зі шляхти чи напівшляхти-бояр (наприклад, у подіях, про які піде мова далі, всі козацькі ватажки були шляхтичами: Микошинський, Лобода, Шаула, Кремпський, Підвисоцький та ін.). Схоже, рід Наливайків-Бирковських належав до бояр-слуг князів Острозьких, а один із Северинових братів, Дем'ян, був навіть настоятелем соборної замкової церкви в Острозі, активним діячем Острозького вченого гуртка і, можливо, сповідником старого князя Василя-Костянтина.

Військо Северина Наливайка вперше згадується у червні 1594 р. – поряд із загонами запорожців, що діяли під проводом тодішніх «старших» Григорія Лободи, Богдана Микошинського та Матвія Шаули. Випаливши турецькі й молдавські поселення на нижньому Дністрі, Наливайко на власну руку спробував зробити те, чого безуспішно добивалися від запорожців послані антитурецької коаліції – затримати похід кінноти кримського хана, котрий вирушив на допомогу туркам до театру війни. Однак досягти успіху не вдалося: татари швидким рейдом пройшли Молдову й уторглися через Покуття в Галичину, грабуючи й випалюючи все на своєму шляху (тож для Русі похід наливайківців виявився ведмежою послугою), а далі через Карпати рушили в Угорщину. Тим часом Наливайко поєднався з Лободою і під імператорськими корогвами продовжив у Молдові військові дії проти турецького ставленника – господаря Арона, послаючиись «на листи від Його Імператорської Милости, а також панів воевод семигородського, мунтянського і волоцького» (Трансильванія, Волощина та її східна частина, Мунтенія, вступили у П'ятнадцятилітню війну на боці Габсбургів). Коли ж Арон і сам пристав до антитурецької коаліції, обидві козацькі армії (Лободи й Наливайка) чисельністю близько 12 тис. у лютому наступного 1595 р., вже спільно з молдаванами, брали участь у боях про-

107. Станіслав Жулкевський.
Копія з портрета XVII ст.

ти турків у пониззях Дністра та Дунаю. Опісля Наливайко та його люди нібито «за писанням Його Милости християнсько-го Імператора» воювали в Угорщині: як згодом свідчив сам Наливайко – «не за якісь гроші, а тільки з нашої рицарської охоти».

Тим часом коронний гетьман Ян Замойський наприкінці літа 1595 р. увів до Молдови власне військо й посадив на господарський престол свого ставленника Єремію Могилу; останній визнав подвійний протекторат – короля та султана, а паралельно було залагоджено назрівання збройного конфлікту між Османською імперією і Річчю Посполитою. За стабілізації польсько-турецьких узамин продовження молдавської одисеї козаків ставало небажаним, тож Замойський ультимативно зажадав її припинити. Відтак, на осінь 1595 р. і запорожці під проводом реєстрового гетьмана Григорія Лободи, і наливайківці, що повернулися з Угорщини, залишилися без «козацького хліба».

Реєстровики знайшли радикальний вихід зі становища, розмістившись «на зимові лежі» в Поділлі й південній Київщині і збираючи «стації» [побори на власне утримання] у маєтках місцевої шляхти. Дискомфорт від козацького сусідства полягав не тільки в стаціях, хоча й вони були досить брутальними. Довготривале перебування козаків «на волості» вело до покозачення селян та й узагалі до селянської соціальної активності, що не могло не драгувати шляхту.

Наливайкові та його воякам «на ближній волості» місця не залишилося. Тож його багатотисячна армія рушила спершу на Волинь, узявши восени 1595 р. чималу контрибуцію з Луцька, а далі – на Білорусь, де здійснила грабіжницький рейд через Слуцьк, Бобруйськ та Могильов і наприкінці січня 1596 р. знову повернулася на Волинь. У містечку Степані, володінні Острозьких [нині Сарнівського р-ну Рівненської обл.], козацький гетьман влаштував собі зимову штаб-квартиру. Не виключено, що козацькі наїзди на садиби прибічників церковної унії, здійснені саме в цей час, відбувалися не без мовчазної згоди старого князя. Принаймні, про надвірний почет Василя-Костянтина говорили, що в ньому ледь не половина «Наливайкових козаків» і що вони «п'ють за здоров'я Наливайка».

Ні місцева королівська адміністрація, ні шляхта не мали достатньо сили, аби протидіяти майже 12-тисячному добре озброєному й загартованому в битвах війську. Тому вперше було вирішено задіяти коронну армію, яка наприкінці лютого 1596 р. вирушила в каральний похід під проводом польного гетьмана Станіслава Жулкевського. В Україні до неї приєдналися збройні почти колишнього козацького «приятеля», князя Кирика Ружинського, князів Януша Заславського й Михайла Вишневецького, брацлавського старости Єжи Струся та кількох місцевих панів. Жулкевсь-

кий планував розбити загопи неприязних між собою запорожців Лободи і наливайківці поодинокі. При дворі знали про незгоди між ними. Наприклад, королівський секретар Рейнольд Гейденштейн писав:

Лобода керував старими чистої крові низовиками, а Наливайкові підкорялися одні злочинці й утікачі.

За цим твердженням мусила стояти частка правди, бо такого людського матеріалу, про який говорить Гейденштейн, ніколи не бракувало серед строкатого «українного люду». З іншого боку, йшлося не про селян-утікачів, котрим сам козацький ватажок у вже згаданому листі до короля пропонував «обрізати ніс і вуха, не допускаючи до [козацького] війська». Це повністю спростовує погляд на наливайківщину як «селянське повстання», особливо коли взяти до уваги присутність у Наливайковому війську численної шляхти, у тому числі католиків, ба – навіть дрібних князів, як Юрій Друцький-Горський та Флоріан Гедройц.

Стратегічний план Жулкевського не вдався. Маневруючи й приймаючи невеликі бої, Наливайко відірвався від противника і пробився до Білої Церкви, де з'єднався з запорожцями Лободи. Після кількох сутичок, особливо після битви в урочищі Гострий Камінь поблизу Трипілля, в якій загинуло багато старшини, козаки змушені були переправитися через Дніпро й відступити до Переяслава, а далі відходити вглиб Поля, сподіваючись, що війська Жулкевського не наважаться їх переслідувати. Проте одному з загонів польного гетьмана вдалося обійти повстанців із тилу, перекирвиши відступ. Неподалік м. Лубен оточені заклали табір, відомий під назвою «табору на Солониці» (за назвою річки Солониці, що саме тут впадає в Сулу). Біля 26 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького укріплення, зміцненого чотирма рядами возів, ровами й

108. Легка кіннота війська Речі Посполитої. Малюнок з гравюри 1656 р.

насіпними валами. Серед обложених було багато небойового елемента з родин козаків, які рушили слідом за військом, що відступало, тож швидко забракло води, харчів і корму для худоби. У кризовій ситуації, як і можна було чекати, відразу загострилися суперечності між згаданими вище групами повстанців; в одній із сутичок навіть загинув гетьман реєстровців Григорій Лобода, на якого впала підозра у таємних зносинах із Жулкевським.

Під безперервним гарматним обстрілом обложени погодилися на вимогу Жулкевського – видати ватажків, причому, як пише хроніст Йоахим Бельський, «між ними був великий розрух, аж було чути в нашому таборі». Капітулюючи, козаки передали до рук польного гетьмана понад десять осіб зі старшини, у тому числі Наливайка й Матвія Шаулу, а також гармати, корогви, булаву та інші військові клейноди. За умову капітуляції служила обіцянка Жулкевського, що після того, як зброю буде складено, їх відпустять неушкодженими. Так, проте, не сталося. У раптовому замішанні, конкретний привід до яко-

109. Козацька старшина.
Малюнок на мапі
Боплана 1650 р.

го залишився неясним, жовніри вчинили різно в уже обеззброєному таборі і, як записав Йоахим Бельський,

так їх немилосердно сікли, що на милю або й далі лежав труп на трупі. І як було всіх у таборі з черню й жінками до десяти тисяч, то вирвалося не більше як півтори тисячі...

У донесенні польного гетьмана, котрий намагався пом'якшити цей не вельми лицарський інцидент, згадано «кілька десятків осіб», нібито убитих жовнірами, угорцями й русинами, в запалі помсти.

Так завершилася перша справжня війна коронної армії з козаками. Матвія Шаулу та решту запорозьких ватажків було страчено того ж літа у Львові, а Северина Наливайка після слідства, що тривало майже рік, скарали на смерть у Варшаві 11 квітня 1597 р., застосувавши звичне для тих часів покарання державних злочинців – четвертування. Описуючи страту Наливайка, вже згаданий Йоахим Бельський резюмував: «Була то особа красна, до того ж і воїн не останній...». Півстоліття пізніше поширяться легенда, нібито козацького гетьмана спалили у спеціально зробленому для цього мідному бикові. Аналізую-

чи її, Іван Франко дійшов висновку, що в основу цієї похмурої казки – збірного витвору фантазії людей середини XVII ст. – лягли давньогрецькі перекази про жорстокого аргігентського тирана VII ст. до н. е. Фаларида.

* * *

Перший же після розгрому повстання сейм 1597 р. оголосив козаків «військовими злочинцями й ворогами батьківщини», а коронному гетьманові доручив «винищити їх до останку». Нездійсненість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї причини, що козаччина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все «українне» життя. Доки влада пробувала репресіями збити верхівку айсберга – збройні «свавільні купи», помалу розширювалося козацьке землеволодіння – супровід «значного» козацтва, що займалося козакуванням у кількох поколіннях. Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність сплачено податком крові та вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на справедливість. «Знач-

ні козаки» вже на зламі XVI–XVII ст. володіли розлогими маєтками на межі з Полем, безстрашно закладаючи свої хутори та пасіки заледве не на татарських шляхах. Першою згадкою про появу власне козацького землеволодіння можна вважати привілей короля Зигмунта Августа 1571 р. «товаришу низових козаків» Омеляну Івановичу на «землю Сівера по обидвю сторонах Ворскли». Згідно з заповітом 1600 р. іншого «значного козака й обивателя чигиринського» Тишка Волевача, йому належав куплений ще його дідом і розтягнутий на десятки кілометрів земельний клин за р. Тясмином – із хуторами, лісом, орними землями й сіножатями, а крім того – двір у Чигирині, чотири табуни коней, кілька отар овець, великі запаси зброї та дві тисячі кіп грошей готівкою (для порівняння, робочий кінь коштував 5–6 кіп). Під 1615 роком згадується земельний обшар ще глибше в степу під назвою «Плоский ліс» – власність іншого чигиринського козака, Максима Михайловича, а в 1630 р. син Тишка Волевача, обозний Війська Запорозького Іван, купує від чигиринської козачки Федори її «отчизні» землі з пасікою та лісом, розташовані взагалі за р. Інгульцем, тобто ледь не в серці Поля. З пізнішої згадки також відомо, що пасіками аж до Чорного лісу й гирла р. Кам'янки, притоки Інгулу, володів батько чигиринського сотника Богдана Хмельницького Михайло.

Чисельність людей, які самі себе зарховували до реєстрових козаків (запорозців годі порахувати в зв'язку з плінністю мешканців Січі), обраховується у першій чверті XVII ст. тисячами родин. У Білій Церкві згідно з люстрацією 1616 р. на 300 міщанських дворів припадало 300 козацьких, у Богуславі аналогічне співвідношення виглядало як 200:400, у Корсуні 200:1.300, у Стеблеві 100:400, у Чигирині 50:500, у Крилові 50:400, у Каневі 100:1.346, у Черкасах 150:800, у Переяславі 300:700, у Бо-

110. Печатка Війська Запорозького 1595 р. (реконструкція)

ровиці 50:100 і т.д. У цілому ж дослідники за матеріалами податкових переписів 1616 та 1622 рр. нараховують у степовій частині Київського воєводства близько 9–10 тис. козацьких дворів, тобто щонайменше 50–60 тис. осіб, які жили «на козацькому праві», аж ніяк не поділяючи урядового погляду на себе як на суспільну аномалію.

До обрахунків треба долучити ще й тих, хто володів землею у княжих та панських латифундіях під обов'язком виставляти на військову потребу пана одного озброєного «козака» на коні. Про чисельність цього службового прошарку можуть дати уявлення згадки про розміри «козацьких почтів» того чи того магната, що склалися з «погребцищан» і «прилучан» князів Збаразьких, «уманських козаків» Калиновських, «лубенських козаків» князів Вишневецьких (під 1623 р. фігурує навіть «отаман Війська Запорозького лубенський») тощо. Цей збройний люд, що теж ототожнював себе з козацтвом, збільшує загальну чисельність боєдатного козацького населення не менш як удвічі.

Взявши це до уваги, не варто дивуватися, що у військовій скруті король раз

по раз залучав такого вибухонебезпечно-го помічника, як козаки. Адже у перших трьох десятиліттях XVII ст. Річ Посполита втяглася в кілька воєн зі Швецією, Московією і Туреччиною, а козаки були резервом дешевої збройної сили (наприклад, утримувати 6 тис. козаків коштувало дешевше, ніж найняти 600 німецьких піхотинців). Тож слідом за репресивними ухвалами простували чергові набори до козацьких реєстрів, що фактично знову й знову поновлювало легальне становище Запорозької Січі. Сейми розлого обговорювали «козацьку сваволю», ухвалювали грізні декларації, але водночас біжучі потреби змушували використовувати козацьку зброю.

З-поміж способів розв'язання козацької проблеми, яких на зламі XVI–XVII ст. було пропонувано чимало, без уваги залишилися якраз ті, котрі, за висловом тогочасного польського публіциста Криштофа Пальчовського, спиралися «не на меч Олександра Великого, а на Соломонову мудрість», зокрема – керувалися потребою територіально окреслити козацьку автономію, де за козаками було би визнано права «рицарського» стану. Серед далекоглядних, хоча й утопійних, проєктів такого змісту заслуговують на увагу пропозиції, викладені в низці творів та листів 1590-х рр. київського католицького єпископа Юзефа Верещинського, та суголосний їм меморіал 1596 р. ксьондза Петра Грабовського «Нижня Польща». Верещинський, серед іншого, пропонував створити у Задніпров'ї «козацьке князівство» за такою устроєвою схемою: всю територію розбити на 13 адміністративних одиниць-полків, очолюваних козацькими полковниками, які, своєю чергою, у військових питаннях, виставляючи «на всіляку потребу короля» 3–4-тисячну армію, мали би підкорятися гетьманові, а роль найвищою владці у цій мікродержаві відводилася «благородному князеві» – з по-

ширенням його влади як на козаків, так і на решту населення. У схожий спосіб міркує Грабовський: на його думку, в степовій частині Київщини чи Брацлавщини варто створити автономну територіальну одиницю, підпорядковану безпосередньо королю й заселену урівняними в правах шляхтичами, козаками та міщанами. Завданням цих людей, наділених за службу земельними маєтками, мусила би стати оборона кордонів від турків і татар, а водночас сприяння господарській колонізації. Вельми показово, що схожу спрямованість мають пропозиції Северина Наливайка, викладені 1596 р. в листі до короля. Козацький ватажок обґрунтував потребу збудувати замок у межиріччі Дністра та Південного Бугу, «де від створення світу ще ніхто не жив», і передати його округу під розселення козаків, сплачуючи зі скарбниці їхні вартівничі послуги тими грішми, що йдуть на сплату упоминків кримському ханові.

Усі ці проєкти залишилися паперовими не лише тому, що в королівській скарбниці хронічно бракувало грошей, а й тому, що одночасно зі зростанням козацької сили зростав привид козацького сепаратизму. Наприклад, під час повстання Наливайка й Лободи серед шляхти кружляв поголос, нібито козаки хочуть проголосити власну державу на чолі з «царем Наливаєм», себто Наливайком. Самі козаки усвідомлювали власну силу тією мірою, якою зростав обсяг послуг, що їх Військо Запорозьке надавало Речі Посполитій. Великі загони реєстровців під проводом Самійла Кішки брали участь у війні зі Швецією 1601–1602 років. Одразу по ній широким полем козацької активності стали події так званої Московської смути та пізнішої інтервенції Речі Посполитої до Росії. Поштовхом до цього, як відомо, стала поява 1602 р. у Києво-Печерському монастирі загадкової особи, що видавала себе за царевича Дмитрія, сина

царя Івана Грізного. За рекомендацією архімандрита Єлисея Плетенецького Дмитрія Самозванця переправили до Острога шукати підтримки князів Острозьких; не отримавши її, навесні 1603 р. він перейшов до двору іншого православного князя – Адама Вишневецького. Той, своєю чергою, переслав «царевича» своєму братові, Костянтину Вишневецькому, за чіткою ініціативою Самозванця представили королю. У підсумку коаліція пограничних магнатів із власними надвірними загонами, здебільшого козацькими, восени 1604 р. вирушила разом із «царевичем» здобувати московський престол. Найімовірніше, за посередництвом князя Адама Вишневецького «царевич» наприкінці 1603 – на початку 1604 р. також відвідав Січ, заручившись допомогою запорожців. Тож до його табору під Чернігів у листопаді 1604 р. прибуло близько 7 тис. козаків, які разом із донським козацтвом склали основне ядро армії. Пізніше до неї приєдналося ще близько 10 тис. запорожців, які після загибелі «царевича» підтримали в 1607–1610 рр. наступного самозванця – авантюриста Лжедмитрія.

Тисячі козаків бачимо також у війську короля Зигмунта III, який офіційно вступив у війну 1609 року. Зокрема, у московській кампанії 1611–1613 рр. лише на легальній королівській службі їх значилося 30 тис., а в полках, які гетьман Петро Сагайдачний 1618 р. повів на Москву, щоб визволити з облоги королевича Владислава, їх було близько 20 тисяч. Власне, успіхам козацької зброї (а особливо Сагайдачного в кампанії 1618 р.) Річ Посполита зобов'язана Деулінським перемир'ям 1618 р., згідно з яким вдалося повернути від Московії втрачені свого часу Смоленськ, Чернігів та Новгород-Сіверщину.

У московських походах, позбавлених ореолу боротьби за віру, з особливою яскравістю проявлялася добожницька суть «козацького хліба». Запорожці палили й нищили все живе на своєму шляху не мен-

ше від татар. Наприклад, армія Сагайдачного, простуючи на виручку королевичу, обернула по дорозі на попіл російські міста Ливни, Єлець, Скопин, Рязьк та ін., вибиваючи населення, як писали тогочасні російські джерела, до немовляти й сіючи панічний жах перед «богопротивними запорогами». Ось характерна погроза, яку Сагайдачний нібито адресував узятим в облогу мешканцям м. Михайлова напередодні штурму:

...Вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його оберну, і піддам вогню. А тим, хто живе в ньому, малому й старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам.

Утім, уже наприкінці цього-таки 1618 р., після укладення перемир'я, три сотні

111. Дмитрій Самозванець.
Дереворит 1606 р.

НА КОНТЕРФЕТУ

Obraz Dimitra Wielkiego Czarza Mosciewskiego.

На великого ДИМИТРА не величавішого царя /
Сидиць з нами пречеває, гониме ту з ним іже /
Пары инь сіма істачевоє, умиле і сєр цєсаря /
І рєчєдє сіє єноє оєрєчєніє ієрє. /
Сєрє сіє Оєрєчєно мєлє і прєрєдє рєчєнєлє /
Тєгє сібє істачєно ієрє і єдєнє ієчєлє.

112. Петро Конашевич-Сагайдачний.
Київська гравюра 1622 р.

запорожців перейшли на службу до московського царя, діючи в звичних традиціях збройного найманства, що пропонує свою шаблю кожному, хто добре заплатить, а сам Петро Сагайдачний у січні 1620 р. відіслав до Москви посольство з пропозицією «служити головами своїми».

Найпереконливіше козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р., коли у відповідь на безперервну козацьку партизанщину та польські втручання у молдавські справи турецька армія під проводом самого султана Османа III рушила «завойовувати Лехістан». Грізна армада зі 150-тисячного регулярного війська (не рахуючи татарської кінноти та допоміжних відділів) у липні 1621 р. перейшла Дунай. Наприкінці серпня вона вже стояла навпроти армії короля під Хотином [нині райцентр Чернівецької обл.], загрожуючи роздушити її 35 тис. вояків самою тільки масою. В останні дні перед початком боїв до коронних загонів приєдналося понад 38 тис. зібраних після тривалих переговорів із королем козаків на чолі з Петром Сагайдачним. Варто додати, що напередодні похо-

ду султан теж заслав на Січ своїх шпигунів, намовляючи до союзництва й обіцяючи опіку автономній козацькій окрузі зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському. Кровопротитні позиційні бої, головний удар яких прийняли козацькі загони, тривали протягом усього вересня, аж доки 8 жовтня 1621 р. не було укладене перемир'я.

Хотинська війна стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій: козаків порівнювали з античними вірцями звитяги й патріотизму, називаючи головними рятівниками «спільної вітчизни» від ісламської армії. Вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського, сучасник подій, писав: «Якби козаків не було, один Бог знає, чи не були би поляки знищені за три-чотири дні». А панегірик школярів Київської братської школи 1622 р., констатує, що справді «Бог вість, як би било, кгдаби Запорозькое войско не прибило», повчально резонує:

Одоль відаймо, чого згода доказует,
Доми, панства [держави. – Н.Я.]

і царства вцалє заховует.

Дай, Боже, згду межі всіми

християни

І звитязство християнським царом

над погани.

Проте братерство зброї, що з'єднало козаків зі шляхтою у боротьбі проти спільного ворога, втрималося недовго. Смерть Петра Сагайдачного 10 квітня 1622 р. від рани, завданої у Хотинській війні, прискорила спалах ворожнечі, яку доти гасив дипломатичний хист авторитетного козацького гетьмана.

Боротьба за самоутвердження: козацькі війни 1625–1638 років

На похороні Петра Конашевича-Сагайдачного він був оспіваний у жалобній поемі тодішнього ректора Київської брат-

ської школи Касіяна Саковича як «славний рицер і правий гетьман», гідний не- смертельної слави, що «в мовчанню ні- гди не зостане, поки Дніпро з Дністром многорибнії плинути будуть». Не обді- ла повагою козацького гетьмана й поль- ська сторона. Якуб Собеський, батько май- бутнього короля Яна III Собеського, по- мітний політичний діяч свого часу, у ме- муарах про Хотинську війну писав:

Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужности й зрілости у судженнях, винахідливий у словах і вчинках ... в очах майбутнього потомства гідний стати поряд із найвизначнішими в Польщі людьми свого часу.

Відомості про походження та юнацькі роки Сагайдачного доволі скупі. Припу- скають, що він народився 1577 або 1578 р. у родині Конашевичів-Попелів, руської шляхти з-під Перемишля. У 80–90-х рр. навчався в Острозі; протягом другої поло- вини 1590-х нібито служив у київського земського судді Яна Аксака, а перед 1600 р. вийшов на Запорозьку Січ. Початок його гетьманування датують десь між 1605–1610 роками. Виразним же лідером коза- цької спільноти Сагайдачний став після того, як під його проводом відбулося кі- лька гучних морських походів небаченої доти зухвалости: 1614 р. на малоазійсь- кий порт Синоп; 1615 р. – в околиці Стам- була, коли сам султан бачив з вікон пала- цу дим від учинених запорожцями по- жеж, а в бою з турецькою флотилією бу- ло взято в полон турецького адмірала й захоплено кілька галер; 1616 р. на Кафу і вдале – на Трапезунд та Босфорське уз- бережжя.

Зухвали морські походи запорожців саме від цього часу започатковують по- яву в українському письменстві героїко- патріотичного образу лицаря-козака. Ось, приміром, як це звучить у згаданій поемі Касіяна Саковича 1622 р.:

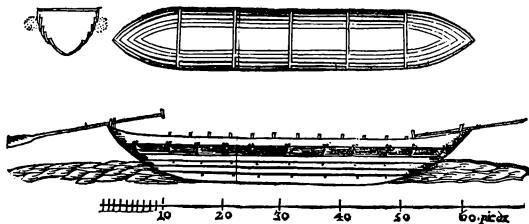

113. Козацькі чайки під Кафою.
Київська гравюра 1622 р.

Оні ойчизни нашої суть обороною,
Од татар поганих і турков заслоною...
О Запорозском Войську хто писма
читаєт,
Тот їм мензство і славу, хоть не рад,
признаєт...
І жадное рицарство в нас не єсть так
славно,
Як запорозьке, і неприятелюм
страшно.

Суголосним цій патетиці є й відлуння козацьких походів у Західній Європі, що дізнавалася про події від дипломатів, які резидували в Стамбулі. Зокрема, детально описують їх венеційські послы Вальєр та Контарині, посол Франції де Сезі (у белетризованій формі його донесення були надруковані окремою брошурою 1620 р.), англійський дипломат По, італійський мі- сіонер у Криму Дортелі д'Асколі та ін. Фран- цузський історик Бодьє, автор виданої 1631 р. в Парижі «Загальної історії турок», писав:

Саме ім'я козаків наводить переляк і жах на Константинополь. По місту ча- сто проносяться чутки, що вони з'яви- лися знову, щоб піддати все вогню і мечу.
(Переклад Дмитра Наливайка.)

114. Кресленик козацької чайки
Гійома Левасера де Боплана 1660 р.

Козацькі перемоги у згаданих працях трактувалися як тріумф християнського духу над страхітливою ісламською імперією. Захоплені інтонації чуємо і в мемуарах французького інженера-фортифікатора Гійома Левасера де Боплана, який протягом 1630–1647 рр. працював у Речі Посполитій як слуга гетьмана Станіслава Конєцпольського (отже, воюючи з козаками, не відчував до них особливого сентименту). Боплан детально описує тактику морських походів і навіть, як людина технічного мислення, подає кресленик козацької чайки. За його словами, запорожці без свободи не уявляють собі життя і так мало дорожать ним у бою, що «більшість їх гине почесною смертю на війні». Змальовуючи свою подорож до порогів, хвалюватий француз підкреслює власну відвагу в досить промовистий спосіб:

Серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся [човном] через усі пороги. Отже, за їхнім звичаєм і мене можна визнати за козака, і саме в цьому – моя слава, яку я здобув під час цієї подорожі.

(Переклад Зої Борисюк.)

Натомість у політичній еліті Речі Посполитої піднесення популярності козац-

тва захвату не викликало, і підстави для цього були поважні. Козацька героїка надто дорого коштувала скарбниці та мирному населенню, бо відповіддю на кожную морську чи суходутну експедицію запорожців ставав черговий татарський набіг. Наприклад, у помсту за похід під Стамбул татари 1615 р. пройшли спустошливим смерчем через Поділля та Волинь, коли, як хвалився хан, було спалено 200 міст і сіл й узято на кожного татарина по сім-вісім бранців. У відповідь на здобуття Трапезунда 1616 р. кримчаки напали на Волинь, де їм, як тоді говорили, «рук до збирання і лик до в'язання [бранців] не вистачало». Логічним наслідком козацьких походів стало й загострення взаємин з Османською імперією. Над Річчю Посполитою, а фактично над її прикордонням – Україною, з осені 1615 р. нависла загроза турецького вторгнення (невдалою спробою його реалізації була Хотинська війна 1621 р.).

Інша проблема, що непокоїла уряд, стосувалася внутрішньої ситуації. Добре обізнаний з українськими реаліями князь Єжи Збараський вказував на «явну чи потаємну прихильність до козаків трохи не всієї Київської землі й Білорусі», де їм «сприяють і бажають усякого успіху» як шляхта, так і міщани. Коментуючи поширення козацького впливу в Україні, сеймова уха-

ла 1609 р. під страхом смертної кари вимагала, аби «міста й місцани не піддавалися під їхню юрисдикцію», а королівські леґації на сеймики 1615 та 1616 рр. констатували «внутрішню небезпеку» в Україні, де «заводять собі свою удільну державу козаки».

До якогось часу, завдяки гнучкій дипломатії та авторитетові Петра Сагайдачного, вдавалося зберігати бодай хиткий мир. Чимало сприяло цьому й те, що гетьман мав тяжку руку для надмір заповзятливих запорожців. Як писав уже згаданий Якуб Собеський, Сагайдачний «не задумує чинити карав смертю за найменші провини». Обминаючи гострі конфлікти у стосунках із владою, гетьман провадив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для «значного козацтва», себто спадкових реєстрівців. Маневрування між «яструбами» з урядових кіл та радикалізмом свавільних запорожських низів виразно ілюструється угодами на Ольшаницькій 1617 р. та Раствавицькій 1619 р. переговорних комісіях, де Сагайдачний нібито поступався вимогам королівських комісарів скоротити реєстр і спалити козацький флот, але невдовзі знову досягав того, що Військо Запорозьке фактично зберігало попередньо здобуті права.

На період гетьманування Петра Сагайдачного, очевидно, слід віднести й остаточне організаційне оформлення Війська Запорозького (хоча початки його, ясно, закладалися раніше). Йдеться про такі фундаментальні інститути козацького самоврядування, як рада й козацьке коло; поділ на полки, сотні та десятки на чолі з полковниками, сотниками й десятниками (отаманами); усталення військових посад осавулів, тобто гетьманського штабу, обозних, що відали артилерією, військового писаря, прапорників (хорунжих); появу віднині обов'язкових сурмачів і довбишів, які подають бойові сигнали.

Під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного було здійснено і такий ва-

гомий суспільний акт, як відновлення православної церковної ієрархії, про що вже йшлося. Це перетворювало козацьку спільноту на офіційного захисника руського церковного життя. Раптове навернення в лоно Церкви степових лицарів, про яких іще недавно говорили, що вони «*religionis nullius*» [«ніякої віри»], вимагало обґрунтування. Та й саме Військо Запорозьке у 1620-х рр. уже було такою потужною й структурованою збройною силою, що ототожнювати його зі «свавільними купами безрідного наброду» не випадало. Відтак, на початок 1620-х рр. припадають перші спроби київських церковних інтелектуалів скласти «історичну біографію» козацтва. В її основу, як можна припускати, лягли твердження польського історика Мацея Стрийковського, одного з найбільших авторитетів руської історичної думки тих часів. У своїй «Хроніці польській, литовській, жемайтійській і всієї Русі» (1582 р.) Стрийковський уперше назвав «козаками» давньоруських дружинників, а «козаки» у війську великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича є взагалі узвичаєними персонажами його праці. Розвиваючи думку про давньоруські витoki козацтва, київський митрополит Йов Борецький у своїй брошурі «Протестація» (1621 р.) доповнює її промовистим акцентом про споконвічну «православність» козацького війська – органічної частини «руського народу». Козаки, як піднесено пише Борецький, це не безрідний набрід, а

плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, чий предки разом із Володимиром охрещува-

лись і віру християнську приймали від Константинопольської Церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть.

Ідеться, як бачимо, передусім про те, аби поєднати козаків, досі трактованих як різноплеменна мішанина авантюристів і «степовий набрід», із православною Руссю, тобто довести законність їхнього права представляти інтереси Православної Церкви. Теза Борецького виявилася такою злободенною, що її вміть підхопило православне духовництво по всій країні. Зокрема, майже дослівно родовід від «руського коліна» повторюється в уже згаданій жалобній поемі Касіяна Саковича на смерть Петра Сагайдачного. Того ж таки 1622 р. у Вільні вийшла анонімна праця «Еленхус» із підкресленням ролі козацтва у релігійних конфліктах, а в 1625 р. звітягу Війська Запорозького пишними бароковими віршами прославив у поемі «Лабіринт» вихованець Краківської академії, білорус, майбутній ректор Київської братської школи Фома Ієвлевич, резюмуючи: «З того проквітає їхня слава у світі, що небес сягає».

Зближення Православної Церкви з Військом Запорозьким супроводжувалося низкою символічних акцій. 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний почесним ескортом з усією старшиною зустрів на кордонах Речі Посполитої і випроводжав за її межі ерусалимського патріярха Теофана – «от волков противных сторожаху», як багатозначно натякне літописець. Напередодні Хотинської війни, коли Сагайдачний приїздив до Варшави заручитися обіцяною короля «заспокоїти грецьку релігію», його супроводив князь-чернець, ігумен козацького Трахтемирівського монастиря Єзекііл Курцевич. Врешті, сповнене символики й саме поховання гетьмана – «при церкві школи словенское» Київського Братського монастиря.

Оточення Війська Запорозького німбом героїки «старої Русі» стало першим

кроком до фундаментальної зміни суспільних структур. На очах мінявся провід православної спільноти: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, перший крок до політичного лідерства зробила козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених. У цьому поруху молоду політичну еліту підтримала загнана в безвихідь Православна Церква. І хоча після відновлення у 1632 р. православної ієрархії Церква, не потребуючи такого непрогнозованого спільника, як козацтво, зайняла обережнішу позицію, ситуація, як ми далі побачимо, вже вийшла з-під її контролю.

Вибуховість союзу Церкви та козацтва не пройшла повз увагу опонентів. Папський нунцій Козимо де Торес у своєму звіті до Риму 1622 р. писав:

Не можна застосовувати проти них насильницьких засобів, бо, окрім свободи совісті, яку король гарантував своєю присягою, є ще на перешкоді козаки – войовничий і сміливий народ, який стоїть на її сторожі часом з просьбою, часом з грозьбою на устах, але завжди зі зброєю в руках.

Небезпеку використання козацької сили у цьому-таки 1622 р. фіксує і полоцький унійний архієпископ Йосафат Кунцевич, застерігаючи:

Вони [козаки] пізніше, знехтувавши Богом, його помазаником [королем] та власним сумлінням, зважаться на ще більші справи, ніж зважився Наливайко.

На здійснення віщувань Кунцевича не довелося чекати довго. Приводом до найближчого після смерті Петра Сагайдачного конфлікту стало втручання запорожців у кримські справи, де точилася міжусобна боротьба між членами династії Гереїв, яка завершилася інтронізацією у 1623 р. Мехмед-Герей та його брата Шагін-Герей. Коли 1624 р. Стамбул спробу-

вав позбавити обох влади, брати звернувся по допомогу на Січ. Навесні 1624 р. загін козаків здійснив похід на Кафу в інтересах Мехмеда й Шагіна, а в липні й серпні, доки турецький флот ходив на Крим, щоб погромити непокірних васалів, запорозькі чайки, палячи й грабуючи, тричі висаджувалися в околицях Стамбула. У грудні 1624 р. Шагін-Герей уклав із Військом Запорозьким, немов з окремою державою, формальний договір, де писалося:

Якби у пана гетьмана, осавулів, отаманів і всього Війська з'явився якийсь неприятель, то я, Шагін-Герей, як тільки мене оповістять, з усіма бєями та мурзами прийду їм на допомогу. А якби з'явився неприятель у мене, вони мають, за моїм оповіщенням, допомагати мені згідно з присяжними листами.

Тоді ж, у 1624 р., на Запоріжжі за прохання митрополита Йова Борецького з'явився якийсь Олександр Яхія, що називав себе сином султана Мехмеда III (1595–1603) та грекині-християнки і шукав союзників для організації династичного перевороту. Хоча з цих планів нічого не вийшло (Яхію переправили до Москви, а звідти через Архангельськ – у Західну Європу), козацька дипломатична активність занепокоїла королівський двір. Краплею, що переповнила чашу терпіння, стала реакція запорожців на вимогу уряду втриматися від морських походів (навесні й улітку 1625 р. було здійснено аж три чергові вилазки на узбережжя Босфору). Відповідаючи королівському посланцеві, січовики зухвало заявили: їм відомо про угоду короля з султаном, але козаки з султаном угоди не укладали.

Восени 1625 р. каральне військо чисельністю 8 тис. жовнів під проводом польного гетьмана Станіслава Конєцпольського швидким маршем рушило в Україну й підступило до Черкас, на кілька днів випередивши запорожців, яких вивів із Січі гетьман Марко Жмайло. Вирішальна бит-

115. Станіслав Конєцпольський.
Копія з портрета XVII ст.

ва точилася з 19 по 22 жовтня спершу на р. Цибульник під Криловом, а далі біля Курукowego озера в урочищі Медвежі Лози [навпроти сучасного Кременчука], куди відступив Жмайло. Козаків на цей час нараховувалося близько 20 тис., а вояків Конєцпольського – близько 17–18, враховуючи й надвірні загоони, що приєдналися до коронної армії. Її склад дуже характерно визначають тогочасні московські джерела: «поляки й ляхи» («поляками» тут названо людей із загонів київських панів – Немирича, Єльця, Стрибиля та ін.).

Штурм козацького табору не приніс успіху, тож Конєцпольський запропонував мирну угоду. Її умови впродовж кількох днів бурхливо обговорювала козацька рада; на ній-таки Михайлові Дорошенку, представникові поміркованої частини реєстровців, передано гетьманську булаву. Врешті, 5 листопада 1625 р. було укладено мир, від козаків прийнято присягу, а на прощання польний гетьман «вітав і частував» Дорошенка та його старшину

у себе в ставці на знак остаточного замирення. Куруківська угода скорочувала реєстр до 6 тис.; козаків зобов'язували попалити чайки й надалі утримуватися від морських походів, не вступати в зносини з іноземними володарями і не втручатися в справи міських та замкових урядників. Виписаним із реєстру козакам не відібрано козацьких прав, але вони мусили переселитися в котресь із шести староств, що віднині ставали резиденціями шести козацьких полків: Черкаського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Білоцерківського й на лівому березі Дніпра Переяславського. А той козак, який хотів би й надалі володіти землею на території магнатських латифундій, автоматично перетворювався на підданого.

* * *

Злагоди вистачило на п'ять років. Початок війни зі Швецією за узбережжя Балтики, яка тривала з 1626 по 1629 р., знову спонукав збільшити козацький реєстр, перекресливши головний пункт Куруківської угоди. Паралельно в 1628 р. відновилося суперництво Мехмед-Герая і Шагін-Герая з султаном, повторно втягнувши в себе запорожців. Із політичних міркувань це було на руку урядові Речі Посполитої, тож влада заплущила очі на нові козацькі експедиції в Крим, що денонсувало решту домовленостей на Куруковому озері. Наступні ж події розкручувалися вже силою інерції, підштовхнутої випадком. У кримському поході загинув Михайло Дорошенко. І коли обраний на його місце інший представник поміркованої старшинської групи, Григорій Савич-Чорний, під час чергового перегляду козацького реєстру в січні-лютому 1630 р. зажадав, аби 300 виписаних із нього запорожців прибули з артилерією до гетьманської ставки, якщо хочуть бути повновленими, відповіддю став повстанський вихід січовиків «на волюсть».

Там їх чекав добрий горючий матеріал: після завершення шведської кампанії в Україні повернулося багато козаків, не вкесених до реєстру, а до того ж на Київщині було вперше розташовано на постій виведених з Прибалтики жовнірів, які сваволили й грабували населення. На чолі з Тарасом Федорівичем (Трясилом) близько 10 тис. запорожців наприкінці березня 1630 р. підступили до Черкас, зненацька захопили Чорного і в містечку Боровиці судили його й четвертували як зрадника, відрубавши спершу руки, а потім голову. З іменем Тараса Трясила пов'язані перші в козацькій історії універсали, звернені до всіх, хто «був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати» – із закликом битися «за віру й давні вольності». На цей заклик до повстанців почали стікатися козаки-випишки, міщани й покозачені селяни, а коли Федорівич підступив до Корсуня – на його бік перейшла й більшість зосереджених там реєстровців. Паралельно спалахнули бунти по селах, тож, як писав Конєцпольський, «ніхто з тамтешньої шляхти не був у безпеці в своєму домі».

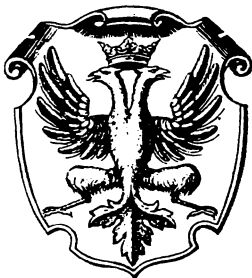
На придушення повстання було вислано спершу кілька кварцяних рот, які відтіснили козаків на лівий берег Дніпра, до Переяслава. З підходом основної армії бої стали запеклішими і тривали близько трьох тижнів, але взяти козацький табір не вдалося. Після того, як за ініціативою поміркованої старшини розпочалися мирні переговори, Трясило разом із частиною козаків покинув табір і відступив на Січ. Врешті, 8 червня 1630 р. було підписано Переяславську угоду, за якою козаки погоджувалися виконувати пункт Куруківського трактату, а Конєцпольський визнав амністію учасникам повстання. Запорожці вкотре пообіцяли спалити чайки й не виходити в море, натомість реєстр збільшено до 8 тисяч.

Станіслав Конєцпольський назвав усю Переяславську війну «комедією», бо вона

й справді нічого не змінила. Відразу після підписання угоди запорожці здійснили черговий напад на турецьке узбережжя коло Килії й Варни, а в 1632 р. король, розпочинаючи війну з Московією, оголосив розширений набір до реєстру. У Смоленській війні, що точилася упродовж 1632–1634 рр. і завершилася капітуляцією московського війська та остаточним переходом до Речі Посполитої Смоленщини й Чернігово-Сіверщини, було залучено великі козацькі сили. Зокрема, лише на Сіверщині під команду Адама Киселя й князя Яреми Вишневецького їх діяло близько 20 тис.; інший загін під проводом гетьмана реєстровців Тимоша Орендаренка брав участь в облозі Смоленська й воював під Вязьмою, Ржевом та Калугою. Як бачимо, воєнно-політична кон'юнктура знову вкотре перекреслила наміри уряду максимально скоротити чисельність козацтва.

Тим часом в Україні наростали тертя між радикальними та поміркованими козацькими угрупованнями і час від часу спалахували локальні виступи. Зокрема, в Ніжині навесні 1631 р. сталася заплата збройна сутичка козаків із коронними жовнірами; якісь козацькі ватаги поза відомом і контролем козацького гетьмана скупчувалися в Лубнах, Острі, Перяславі та Черкасах, а на козацькій раді в Каневі на початку 1635 р. знову агітував за повстання невтомний Тарас Федорівич.

Відповіддю на це передгрозове напруження стала чергова ухвала сейму 1635 р., згідно з якою до Київського воєводства вводилося кварціане військо і запроваджувалися кари на горло для кожного реєстровця, що «проявить себе як бунтівник, непокірний нашим гетьманам, своїм начальникам і своїй старшині, або як ініціатор чорної ради» («чорними» називалися ради, скликані не старшиною, а козацькими низами – «черню»). На пропозицію Станіслава Конєцпольського цей же сейм ухвалив спорудити фортецю над першим із по-

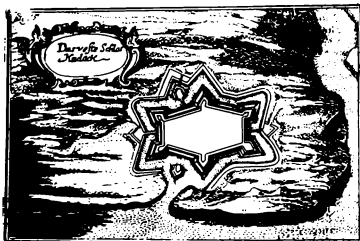

116. Герб Чернігівського воєводства.
Малюнок 1633 р.

рогів, Кодацьким, аби перекрити підвіз хліба й боєприпасів на Січ, а водночас контролювати вихід запорожців у Подніпров'я.

Фортецю спорудили блискавично, з березня по липень 1635 р.; сам Конєцпольський, на той час уже коронний гетьман, був присутній при її закладенні, а керівництво інженерними роботами здійснював уже згадуваний французький інженер де Боплан. Не менш оперативною була й козацька реакція на її появу. На початку серпня загін запорожців під проводом Івана Сулими, повертаючись із морського походу, захопив Кодак, перебив замкову залогу й зруйнував фортечні укріплення. Відразу по тому Сулиму оточили на одному з Дніпрових островів, і реєстровці, що були в загоні, погодившись із вимогою королівського комісара, спалили на його очах чайки й по-зрадницькому видали ватажків. Троє з них, у тому числі Сулима, були четвертовані у Варшаві, а четвертого, Павла Бута, помилували на клопотання коронного канцлера Томаша Замойського.

Після цього ексцесу перемирні затишся різко скорочуються. «Стогорова ко-

117. План Кодака.
Німецька гравюра 1687 р.

зацька гідра», як тоді називали козаччину політики Речі Посполитої, знову заворушилася вже у першій половині липня 1637 р., коли на Січі проголосили гетьманом помилуваного товариша Сулими Павла Бута (Павлюка). Намагаючись випередити події, військово начальство терміново усунуло тодішнього реєстрового гетьмана Василя Томиленка, запідозреного в контактах із запорожцями, і призначило тимчасовим «старшим» переяславського полковника Саву Кононовича. Павлюк відреагував на це універсалом до переяславських козаків, оголосивши в ньому Кононовича та його наближених зрадниками, яких належить «зловивши, припровадити до Війська».

Наприкінці липня 1637 р. загони Павлюка вийшли з Січі, заклавши табір у Крилові поблизу Черкас, куди було допроваджено Саву Кононовича, його писаря Федора Онушкевича та кількох інших старшин; там же на козацькій раді їм винесли вирок про страту. Повстанські загони, громадячи козаків-випищиків, міщан та покозачених селян, почали нападати на шляхетські садиби, так що, як писав у своєму щоденнику очевидець подій Шимон Окоський, їхні власники «втікали зі своїх маєтків із душами...», бо краще личане здо-

ров'я, ніж шовкова смерть». Водночас Павлюк розсилав універсали із закликом:

...Іменем Війська під загрозою кари: хто зветься нашим товаришем, нехай стане за християнську віру й наші золоті вольності, які ми заслужили своєю кров'ю.

Проте бажаного ефекту ці заклики не дали: чимала частина реєстровців не підтримала повстання, навпаки – виступила проти нього в складі війська польного гетьмана Миколая Потоцького, якому було доручено каральну експедицію. Тож кровопролитна битва під Кумейками поблизу Канева, що відбулася 16 грудня 1637 р., стала до певної міри братовбивчою – першою в шеругу її подібних, якими рясніє українське XVII століття. Сили Бута зазнали нищівної поразки й були примушені з великими втратами (за тогочасними даними, до 5 тис.) відступити на південь, під містечко Боровицю біля Черкас. Там, за посередництвом православного шляхтича Адама Киселя, розпочалися переговори, в ході яких повстанці видали польному гетьманові Буту й інших ватажків. На козацькій раді в таборі під Боровицею «старшим» було обрано переяславського полковника Ілляша Караїмовича, а військовим писарем – Богдана Хмельницького,

що власним підписом скріпив акт капітуляції. Був разом із полковниками Василем Томиленком і Григорієм Лихим, як і їхні попередники, був четвертований у Варшаві; схопленого пізніше київського сотника Богдана Кизима Потоцький наказав піддати ганебній з погляду вояцьких звичаїв страті – посадити на палю (це сталося у Києві в перших днях січня 1638 р.).

По Україні прокотилася хвиля терору. Козацькі голови з наказу польного гетьмана котилися з плах у Переяславі й Ніжині, а за прикладом Потоцького, як свідчить очевидець подій Шимон Окоцький, «пани карали своїх свавільних підданих, одних позбавляли життя, інших маєтності». Так невідворотно наростав рахунок пролитої крові: як невдовзі напише новий бунтівний козацький гетьман Дмитро Гуня, «невинно пролита кров волає до Бога про помсту, закликаючи й нас до цього».

На весну 1638 р. в повітрі запахло черговою війною. Королівський комісар, який безуспішно спробував випередити події, здобувши у березні силами реєстровців Січ, мусив визнати: «За допомогою козаків важко воювати проти їхнього ж народу – як вовком орати». Під проводом новообраного гетьмана Яцька Остриниці (Остринина) запорожці в другій половині березня виступили на лівий берег Дніпра, звернувшись з відозвами тепер уже не до козаків, а до «всього руського народу» – навіть до православних шляхтичів у віддалених закутах Поділля, Волині й Покуття. Повстання блискавично охопило й Лівобережну Україну, і цього разу ситуацію вдалося переламати тільки завдяки втручанням надвірного війська князя Яреми Вишневецького. Після кількох великих боїв, особливо в червні – під містечком Жовнином (при впадінні р. Сули в Дніпро), де повсталі зазнали значної поразки, Остриниця з найближчою старшиною та кількома сотнями козаків, прорвавши облогу, вийшов на територію Московії.

118. Миколай Потоцький.
Копія з портрета XVII ст.

Проте близько 20 тис. обложених не капітулювали, вибравши на місце Остриниці одного з героїв Павлюкової війни – Дмитра Гуню. 10 червня вони окопалися у вигідній позиції в гирлі одного з Дніпрових рукавів – так званої Стариці. Старицький табір, укріплений, як писали очевидці, «від води до води», під безперервним обстрілом і атаками витримав 6-тижневу облогу, чекаючи на допомогу з Січі. Проте козакам, які везли запаси продовольства й зброї, пробитися без утрат не вдалося: гармати були відбиті противником, а харчів привезено лише на два дні. Ця невдача зламала енергію обложених. Але й коронне військо було виснажене і втомлене не менше, тож 3 серпня 1638 р. розпочалися переговори.

Фінал кампанії був уже майже традиційним, хіба що без вимоги видати ватажків, бо Гуня з кількома старшинами на-

119. Козацькі послы. Фрагмент малюнка Вестерфельда, бл. 1651 р.

передодні покинув табір. Козаки передавали польному гетьманові зброю та військові клейноди й присягали на покору. Вперше склали взаємну присягу не мститися одні одним запорожці та реєстровці, бо в цій війні, як і в Павлюковій, вони воювали по різних таборах.

Наприкінці листопада 1638 р. в урочищі Маслів Став [поблизу сучасної Миронівки на Київщині] відбулася «заклучна комісія з козаками». Згідно з «Ординацією Війська Запорозького», яку ще навесні ухвалив сейм, а тепер підписала старшина, козацтво приймало нові умови свого буття в Речі Посполитій. Воно мусило погодитися на ліквідацію виборності гетьмана та полковників (їх мали замінити призначені королем комісар і полковники з

благонадійної шляхти); артилерію та клейноди Військо Запорозьке передавало до рук згаданого комісара; підтверджувався 6-тисячний реєстр із поділом на шість полків відповідно до Куруківської угоди. Всі, хто не ввійшов до реєстру, перетворювалися на міщан у королівських містах або панських підданих (в ухвалі сейму 1638 р. на цьому особливу наголошено: «Тих, кого військове щастя залишило живими, волимо перетворити на селянський простолоуд»). Було відновлено й Кодацьку фортецю, її залога з 700 жовнів мала пильнувати шлях на Запорозьку Січ; а на самій Січі віднині постійно резидував загін реєстрових козаків, склад якого належало періодично оновлювати, аби реєстровці не встигли спокуситися «на свавілля». Так Річ Посполита, як тоді здавалося її політикам, розрубала вузол проблем, пов'язаних із козащиною.

* * *

Гребля, якою 1638 р. уряд загатив козацьке річище, цього разу втрималася відносно довго – до 1648 року. Передумовою «десятиліття золотого спокою», як згодом називатимуть цей часовий проміжок, став не тільки антикозацький терор, але й те, що Річ Посполита не провадила жодної війни, тож не потребувала козацької шаблі і не провокувала неспокою черговими вербуваннями реєстрів. Крім того, стиснута козацька маса знайшла дві віддушини, через які витікав надмір енергії. Першою користувалася переважно козацька «чёрнь» – випищики та козаки, яким загрожувало обернення на панських підданих. Ідеться про еміграцію в задніпровські степи московського прикордоння, або, як тоді говорили, «государеву украину». Чималий потік емігрантів спровокували й повстання 1637–1638 рр.: їх учасники покидали рідні місця – як самі говорили в «распросных речах», зафіксованих російськими дяками, «боясь от по-

ляков убойства». Прибульців приводили до присяги й відправляли на визначені терени проживання – довкола Курська, Воронежа, Орла, Кромів, Білгорода (до Білгорода лише в червні 1638 р. переселилося близько 10 тис. українців). Під час переговорів 1640 р. у Москві послі Речі Посполитої вимагали повернути 20 тис. утікачів, називаючи пункти їх проживання під Ливнами, Осолом, Валуїками, Вороном, Курськом тощо. Переселенцям надавалася допомога у вигляді грошового «жалування за вихід», а на місцях їх наділяли землею та підсобними угіддями для заведення господарства, зараховуючи селян до розряду «государевых», а козаків прирівнюючи в правах та обов'язках до російських козаків сторожової служби. В такий спосіб шлях, прокладений у російське степове порубіжжя впродовж «десятиліття золотого спокою», заклад початок майбутній Слобідській Україні.

Інша частина козацтва шукала щастя в найманських військах на Заході. Сприятливі умови для цього створювала так звана Тридцятилітня війна, яка точилася від 1618 до 1648 року, охопивши більшість європейських країн. Іще в середині 1620-х рр. спроби використати запорожців у боротьбі з Католицькою лігою (Австрією, Іспа-

нією та Папською державою) робив шведський король Густав Адольф, а в маніфесті 1631 р. він називав козаків «благородними й вільними лицарями» та «володарями Дніпра й Чорного моря». Послугами козаків користувалися й інші країни антигабсбурзького угруповання, у тому числі Франція. Першу спробу найняти запорожців французький уряд зробив 1636 р.; у другій половині 1640-х козацький корпус чисельністю 2.600 вояків брав активну участь у бойових діях у Фландрії, за непевними даними – відзначившись при облозі Дюнкерка 1646 року. Своєю чергою, Альбрехт Валенштайн та інші полководці Католицької ліги прохали короля Зигмунта III, аби той надіслав їм на підтримку запорожців. Наприкінці 1632 р. радник австрійського імператора Квєстенбер повідомляв Валенштайнові, що вжив заходів «будь-якою ціною набрати шість тисяч козаків і прислати їх до Відня». І хоча новообраний король, Владислав IV, заборонив вербунок, однак є свідчення, що вербувальні пункти таки діяли 1635 р. у Львові і з наберованих козаків було сформовано корпус під командою Павла Носковського; ще один 4-тисячний загін під командою Тараського воював на території Люксембургу.

4. Розтятий світ, або загальний образ культури України-Русі кінця XVI – середини XVII століття

Вітер перемін заторкнув не лише соціальний бік життя руського суспільства, а й релігійний побут та форми побожності, освіту, писемність – словом, культуру в широкому розумінні. Буквально на очах двох поколінь докорінно міняються Церква й школа, впевнено заявляє про себе щойно започатковане книговидання, з'являються незнані доти форми мистецтва – шкільний театр і віртуозний багатоголосий («партесний») спів. Гостра ре-

лігійна полеміка підштовхнула до появи першої світської публіцистики й паралельно – до впорядкованого богословського мислення, викладеного в теологічних трактатах; розповсюджується смак до віршованого слова, врешті – вперше пробуджується історична думка з її одвічними питаннями: «Хто ми? Звідки й куди прямуємо?». Пояснюючи феномен «культурної революції» в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст., не можна обійти

120. Йосиф Велямін Рутський.
Копія з портрета XVIII ст.

увагою того, що вона виразно перегукується з так званою конфесіоналізацією – системним контролем Церкви над життям мирян, який з другої половини XVI ст. став помалу утверджуватися в Європі, докотившись наприкінці цього-таки століття до Речі Посполитої. Конфесіоналізація універсально проявила себе як у католицькому, так і в протестантському світах, а в часи митрополитства Йосифа Рутського й Петра Могили – також у спільнотах східного обряду, унійній та православної. Змагаючись за душі вірних, кожна з Церков прагнула чіткіше, ніж доти відмежувати «власну територію» – шляхом уніфікації конфесійних практик, підготування освіченого кліру й проповідницьке душпастирство; шляхом своєрідної «націоналізації» церковного просто-

ру – з підкресленою апеляцією до «своїх» релігійних цінностей; через запровадження дієвої опіки над шкільництвом та пропагування активних форм поборності – у тому числі в «світських», себто культурно-мистецьких проявах. В Україні-Русі першопочтових до таких змін дало зіткнення Православної та Унійної Церков, бо обох логіка конкуренції примусила до оновлення, або, за влучним висловом о. Бориса Гудзяка – до «ментальності реформ», що потягнуло за собою радикальне перенадання дотеперішньої руської освіти, а далі, логікою самого розвитку, – й лавиноподібні новації в культурі загалом.

Перші кроки на шляху конфесіоналізації: «ментальність реформ»

Першою на шляху конфесіоналізації стартувала Унійна Церква, очолена 1613 р. європейськи освіченим і гнучким митрополитом Йосифом Веляміном Рутським. Найдаєкогляднішою акцією нового митрополита стала реформа чернецтва, започаткована 1617 року. Віднині унійні монастирі, вилучені з відання єпархіяльної влади, мали підпорядковуватися – за взірцем католицьких чернечих орденів – одному зверхникові, протоархімандриту, об'єднуючись у спільноту Василіянського ордену (новий Орден було названо за іменем св. Василія Великого – одного з отців Церкви, особливо шанованого у християн східного обряду). Єдине послушництво і спільний чернечий устав, окрім зміцнення дисципліни, відкривали шлях до впровадження обов'язкового богословського вишколу монахів-новачків («новіціїв»). Це відповідало завданням отців василіян, націлених, подібно до єзуїтів, не на аскетичне усамітнення, а на освітню й душпастирську роботу серед мирян. Духовний та інтелектуальний рівень Східної Церкви завжди визначало чорне духівництво, з якого формується вища ієрархія, тож

реформа заклала реальний фундамент для піднесення престижу Унійної Церкви. Реалізуючи цю стратегію, Рутський виклопотав для василіян 26 щорічних безкоштовних стипендій у Грецькій колегії в Римі та папських колегіях Оломоуца, Праги, Відня, Браунсберга й Вільна. Зокрема, особливий авторитет здобула Грецька колегія, через яку впродовж першої половини XVII ст. пройшло найбільше майбутніх ієрархів нової Церкви: сам Йосиф Веламін Рутський, Ілля Мороховський, Афанасій Селява, Лев Крєвза, Єремія Почапівський, Рафаїл Корса, Никифор Лозовський, Адам Терлецький, Кипріян Жохівський та інші.

Новий унійний митрополит відмовився від силових прийомів, характерних для часів архіпастирства його попередника Іпатія Потія, і зініціював перші кроки до примирення з православними. Уже з середини 1620-х рр., реально оцінюючи ситуацію, за якої в Київській митрополії функціонували дві паралельні церковні спільноти східного обряду, Рутський розпочав обережні переговори з Йовом Борєцьким та Мелетієм Смотрицьким, водночас підтримуючи приязні контакти з луцьким православним владикою князем Афанасієм Пузиною, а згодом – і з Петром Могилою. Хоча спільний синод православних та унійтів, запланований на 1629 р. у Львові, зібрати не вдалося, вже самий задум свідчив, що діалог «Русі з Руссю» розпочався. Помірковані кола вбачали вихід у створенні патріархату в Києві під подвійною юрисдикцією – константинопольського патріярха й папи (з таким проєктом, зокрема, в 1635 р. виступив волинський вєвода князь Адам Сангушко, а 1645 р. – сам православний митрополит Петро Могила). Однак протидія Римської курії, не захищеної появі альтернативних церковних структур, перешкодила реалізації цих задумів. Безініціативність наступників Рутського, який помер 1637 р., а далі смерть самого Могили († 1647) і початок козаць-

121. Герб господарів Молдови.
Гравюра 1630 р.

кої революції зробили зі згаданого проєкту такої собі музейний експонат – доказ того, що обидві сторони врешті-решт усвідомили розкол Руської Церкви як зло, котрого можна позбутися, лише йдучи на взаємні поступки.

Що до Православної Церкви, то після легалізації в 1632 р. православної ієрархії вона вступила в смугу незнаного доти піднесення. Окрім об'єктивної причини – підтримки більшістю мирян, за цим стояв і суб'єктивний чинник: особистість київського митрополита 1632–1647 рр. Петра Могили. З латиномовної епітафії невідомого автора, складеної на смерть митрополита, добре видно масштаби цієї фігури в очах сучасників:

Цей ось владика в покорі
держав за життя всіх русинів,

Зараз могила сумна
й небо тримають його.

Тіло Могили – в могилі,
душа ж десь у небі літає.

Світ же і тут, і отам
буде йому замалий.
(Переклад Віталія Маслока.)

Петро Могила народився у 1596 або 1597 р. в родині молдавських господарів: престол займали по чергово його дядько Єремія (1595–1606) та батько Симеон (1606–1607). Через чотирьох дочок господаря Єремії, своїх двоюрідних сестер, Могила був посвячений із найпомітнішими родинами Речі Посполитої, у тому числі руськими князями: Раїна Могилянка взяла шлюб із князем Михайлом Вишневецьким, а другу, Катерину, було видано за князя Самійла Корецького. Освіту молодий воеводич здобув відповідну своєму походженню; припускають, зокрема, що він навчався у Замойській академії. Не плекаючи надій повернути втрачений Могилами трон, він

122. Петро Могила. Фрагмент фрески 1644 р.

розпочав службу в коронному війську Речі Посполитої, зокрема – брав участь у Хотинській війні з турками 1621 року. Проте військова кар'єра не вабила молдавського аристократа, а тим часом після смерті Захарії Копистенського звільнився один із найпрестижніших у православної ієрархії пост – архімандрита Києво-Печерського монастиря. Тож у 1627 р., схоже – ще навіть не прийнявши черничого постригу, Могила був обраний архімандритом, а з листопада 1632 р., після легалізації Православної Церкви, став її главою – київським митрополитом.

Після десятиліть гнаности й заледве не підпілля Київську митрополію очолила людина династичного роду, рівна серед рівних у колі перших осіб держави. Ця обставина, трактована як знак повернення втраченого престижу, не могла не відлунити сплеском ентузіязму. «През тебе прагнет Русь направи», – звертаються до Могили, вітаючи його зі вступом у сан, типографи Лаврської друкарні в панегірику «Евфонія веселобрмячаа» [«Дзвінкоголосий хорал»] – одному з найпатетичніших утворів ученої київської музи тих часів. Панегірик починається з піднесеної строфи:

Преч з Роксоланских смутки

уступуйте

Границ, ламенты сердца не турбуйте:

Юж ест веселье, ах, досыт стогнаня!

Преч нареканя.

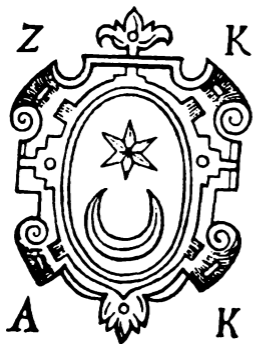
Могила прийшов до митрополичого престолу, за авторською образністю, «по риках сліз... по смутних плачах», але тепер усе позаду. Немов біблійний щит («тарча Сіона»), він стане в обороні руських прав, і Русь урешті втішиться спокоєм, бо Могила «усе добре справить, добре направить».

Встановлення миру серед пастви нової митрополит таки досяг, а водночас піддав очікуваній «направі» церковне життя, запровадивши низку нововведень, що

внутрішньо зміцнили Православну Церкву. Його реформи виразно перегукуються з тими, котрі наприкінці XVI ст. оздоровили католицький церковний світ. Як і там, в їх основу було покладено два основні принципи: зміцнення церковної дисципліни і формування нового покоління церковнослужителів – освічених і краще підготовлених до пастирських обов'язків (про освітні новації, підпорядковані цій меті, піде мова далі). Одним із найважливіших кроків до реформування суто церковного життя стала уніфікація літургії і затвердження у 1646 р. нових обов'язкових літургійних правил, відомих під назвою «Требника Могили». Київський Требник (звід церковних служб і виклад порядку проведення треб, себто молитов та обрядів), величезний фоліант обсягом близько півтори тисячі сторінок, уперше в історії православ'я виданий друком 1646 р. у Києво-Печерському монастирі, уклав сам Петро Могила. Готуючи його, митрополит та його помічники здійснили масштабну редакційну роботу, добираючи пастирські чини з церковнослов'янських та грецьких текстів, почасті доповнюючи перекладами з латинського ритуалу, коли відповідного тексту бракувало, а часті складаючи самотужки. Одночасно для провітницьких потреб було підготовлено перший православний катехізис із тлумаченням основних правд віри; його обговорили 1640 р. на синоді в Києві та 1641 р. на соборі в Яссах, а після схвалення чотирма патріярхами Східної Церкви надрукували 1645 р. в Києві. (Для порівняння, перший католицький катехізис за ухвалою Тридентського собору було видано латиною в 1566 р., польський його переклад з'явився 1568 р., литовський – 1585 р.) Врешті, як і в оновленій реформами Римо-Католицької Церкви, до обов'язків священика вводилося проголошення по неділях та святах виховних проповідей для парафіян (у Польщі їх перша офіційна програма вишла друком 1601 р.).

Із загальним річищем Католицької Реформи, яка започаткувала оновлення ортодоксального християнства після Тридентського собору, перегукуються й заходи, спрямовані на «націоналізацію» православ'я (саме так з кінця XVI ст. «націоналізувалися» польська, чеська та інші Церкви латинського обряду). Цій меті служили пропагування культу місцевих реліквій та ікон, шанування власних святих, використання локального християнського фольклору тощо. За Петра Могили було здійснено цілеспрямоване коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-русина завдяки близькій достовірності об'єктів поклоніння – святих, ікон, чуд. У Лаврській друкарні в 1635 р. було надруковано твір одного з найближчих сподвижників Могили Сильвестра Косова «Патерикон» – збірку житій печерських святих, скомпоновану на підставі Києво-Печерського патерика; 1638 р. в цій же друкарні побачила світ «Тератургема» Афанасія Кальнофойського з описом новіших чуд, пов'язаних зі славетним монастирем. Урешті, в 1643 р. Могила урочисто канонізував усіх Печерських угодників, понад сто мощей яких спочивало в печерах. Цього ж року з'явився друком і текст молебну з поминанням небесних заступників руського народу – святих, «в Малой Россії просіявших».

Під дещо ширшим кутом зору варто оцінити й ініціативу митрополита у проведенні (здебільшого на його власний кошт) масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а «речовим доказом», що унаочнював безперервність буття «руського народу», тож їх відновлення

123. Герб Захарії Копистенського «Леліва». Гравюра 1625 р.

являло собою потужну ідеологічну акцію (недарма саме в цей час уперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ).

На часи митрополитства Петра Могили припадає також пропагандистське наповнення «доказами» погляду на Руську Церкву як апостольську, тобто започатковану апостолом Андрієм – отже, рівновелику Римо-Католицькій Церкві апостола Петра. Ця ідея зародилася у 1620-х рр., спираючись на літописну легенду про мандрівку апостола Андрія повз київські гори. Згідно з «Повістю минулих літ», апостол «вшед на горы сия, благослови я, и постави крест». У «Густинському літописі» – першому узагальнювальному творі з історії України-Русі, що його, як припускають, написав архимандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копис-

тенський між 1624–1627 рр., ця сама подія набуває топографічної конкретності й доповнюється сценою охрещення киян:

...Их же [київські гори] благослови и крест на них водрузи недалече нынешней браны от полудня; также и о создании града прорече, и люди, яже тамо быша, учи и крести.

Згаданий вище «Патерикон» Сильвестра Косова, виданий 1635 р. під патронатом Петра Могили й оздоблений усіма прикметами тодішньої вченості – посланнями на праці попередників, елементами диспуту за схемою «закид/відповідь» та розлогими теологічними міркуваннями, поширює апостольське охрещення не тільки на киян, а й на весь «роксоланський», себто руський, народ:

Згідно з нашими слов'янськими хроністами, роксоланський народ виводить першопочатки свого охрещення від Андрія, святого апостола...

На той факт, що сприйняття Руської Церкви як апостольської на середину XVII ст. вже міцно закорінилося, вказує, зокрема, характерний пасаж із жалобного панегірика 1658 р. киево-могилянських студентів на смерть наступника Могили – митрополита Сильвестра Косова: тут престол Київської митрополії прямо названо «апостольським».

Апостольська легенда, з одного боку, служила доказом прадавності руської християнської традиції, що, за Копистенським, «трваєт юж тому тисячний шестсотный и двадцатый ся пишет рок», а з іншого – немовби санкціонувала ще одну ідею Захарії Копистенського, обґрунтовану у щойно процитованому трактаті «Палінодія, або Книга оборони» 1621 р. – ідею лідерської місії Православної Церкви у житті руської спільноти. На цій Церкві, як розлого доводить Копистенський, лежить безперервно оприявлюваний «знак притомности Духа Святого и Благодати

124. Обряд поховання.
Гравюра майстра Іллі
1646 р.

его»: спершу в апостольському Андрійовому хрещенні, далі – у «виборі віри» князем Володимиром, ще пізніше – у чудотворенні в Києво-Печерському монастирі. Тому саме з Києва розпочнеться пробудження «рода нашого російського»: Русь воскресне, пізнаючи київські святощі, нині (тобто в 1621 р.) ніби покриті темрявою «пред очима малодушних».

Саме в розвиток цих думок Захарії Копистенського – схоже, головного «теоретика» київського церковно-інтелектуального пробудження в передмогилянське десятиліття – побачили світ, уже заходами Петра Могили, два згадані агіографічні твори 1635 і 1638 рр.: «Патерикон» Сильвестра Косова з викладом житій давніх киево-печерських чудотворців і «Тератургема» Афанасія Кальнофойського – з описом біжучих чуд. Головний пропагандистський акцент обох праць задекларовано у вступній частині «Патерикона». Нагромаджуючи барокову астральну символіку, Косів представляє читачеві Київ як центр всесвіту, довкола якого оберта-

ються планети, персоніфіковані в поста-тях киево-печерських угодників. Тож до Києва, немов до неба, належить звертатися православним християнам, які хочуть врятувати душу, бо «Kiovia postra coelum est» [«наш Київ є небом»].

Наголошення у цьому й інших тогочасних творах на місянянській функції Києва – «богохранимого града» й «другого Єрусалима», а також акцент на провідній ролі Православної Церкви, яка одна може забезпечити «добрий і потужний фундамент» для руської спільноти, височіючи над багатим і бідним, знатним і простолюдином, з «князями світу сього» включно, набудуть несподіваного ракурсу, коли ми візьмемо до уваги роздуми Петра Могили над постагттю ідеального володаря, засвідчені в кількох написаних ним передмовах і посвятах до лаврських видань. Для європейських мислителів ця проблема була зазедве не банальною, коли судити з кількості праць, їй присвячених, однак на українському ґрунті вона прозвучала вперше саме в інтерпретації Моги-

ли. Характерно, що за його редакцією (а, можливо, у його власному перекладі з грецької) Лаврська друкарня 1628 р. вперше видала знамениту візантійську пам'ятку VI ст. – «Повчання» диякона Агапіта імператорові Юстиніану, де формулювалися основні постулати ідеї обожествлення влади, покликаної здійснювати посередництво між Богом і людьми (цей твір був дуже популярний в Європі і з 1509 р. його не раз перевидавали). У передмові Могила закликає «боговінчаних» володарів «навчитися», для чого їм «на землі властительское правление вручено есть», а хто саме має «навчати» – бачимо ще з однієї передмови митрополита до Учительного Євангелія 1637 р.:

Стан Цесарский и Кролевский есть досить поважный, але ... годность священническая над станами наизащнейшими того світа продукует.

У яких категоріях це розуміли сучасники – видно, зокрема, зі згаданого панегирика типографів Лаврської друкарні 1633 р. новопоставленому митрополитові. На Петра Могилу, пишуть панегіристи, чекають у Києві «руїни Софії» та київські «мури», що височать «от Ярослава», себто від князя Ярослава Мудрого. Перший пункт очікувань («руїни Софії») – це повернення Руській Церкві її колишнього давньоруського блиску, відбудова з цих-от «руїн». Другий пункт очікувань (зведених князями київські «мури») не такий прямолінійний. Простежуючи перевантажений бароковою пишномовністю хід думок авторів, можемо переконатися, що повернення митрополичої столиці до Києва асоціювалося у їхній уяві з відновленням прав Русі: панегіристи «нагадують» Петрові Могилі, «яко пред тым Россія бывала славна, як много патронов мівала». Нині вона в занепаді, але з появою могутнього покровителя грядуть кращі часи:

Маєш, Россія, юж тепер отмину Фортуни, маєш триумфу годину:

Ото прав твоих Петр есть оборона,
Тарча [щит] Сиона.

У цьому ж контексті варто нагадати панегирик київських студентів на честь Петра Могили 1632 р., де митрополита прямо ототожнюють із королем:

В особі твоєї світлой,
отче велебнійшій,
витаю кроля, вижу
триумф презащнійшій.

Не менш промовистим є також епіграфічний напис про реставрацію Могилою у 1643–1644 рр. київського храму Спасу на Берестові: тут титул митрополита недвозначно паралелізується із титулом фундатора, князя Володимира:

Сию црковь созда великій и всяя России княз и самодержец С[в]ятыи Владимир ... обнови ся смиреннымъ Петром Могилою архієспсом Митрополитом Киевски[м] Галицким и всяя России...

Ці специфічні акценти й опосередковані натяки на сприйняття постаті митрополита-аристократа як володаря, що «в покорі держав усіх русинів», залишають чимало місця для марних здогадів на тему: «Що було б, якби...». Проте передчасна раптова смерть Петра Могили († 1647) поставила крапку на теократичних планах митрополитового оточення – коли такі справи снувалися.

Школа, колегія, гімназія, академія

Оновлення церковного життя проходило під акомпанемент реформаторських новацій у сфері шкільної освіти, на архаїчність якої ще наприкінці XVI – на початку XVII ст. нарікали ранні полемісти, а безкомпромісний Йоан Вишенський, опонуючи їм, викрешував громи й блискавки на «латинську злоковарну мудрість», зачерпнуту «з граматики, риторик, діа-

лектик і прочих коварств тщеславних, діавола вмістних». Початок реальному компромісу між візантійсько-слов'янською просвітницькою традицією і «латинською наукою», як уже оповідалося, був закладений в Острозькій колегії, де вперше до практики православного шкільництва було впроваджено «сім вільних мистецтв» – граматику, поетику, риторичку, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Поєднання греки та церковнослов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії і теології надавало острозькому починанню характер крото реформаторський.

У сліди Острозької колегії пішла й найавторитетніша з братських шкіл – Львівська, зорганізована наприкінці 1585 р. як «грецкая и руская ведле стародавних обычаев и порядков», однак уже з початку 1590-х переорієнтована на викладання латини й циклу «семи вільних мистецтв» (граматою константинопольського патріарха Єремії 1589 р. тутешній братській друкарні дозволялося також видавати книги, «училищу потребные, сиріч граматику, піітику, реторику, філософію»).

Остріг і Львів зробили першу заявку на прилучення православного шкільництва до європейських освітніх комунікацій, де від середини XVI ст. остаточно утвердився тип школи, згодом названої істориками «гуманістичною». Це термінологічне визначення породжене тим, що вивчення латинської мови тут завершувалося так званими «гуманістичними студіями» [studia humaniora] – поетикою і риторикою. Обидві дисципліни спиралися на засвоєння та копіювання у власних вправах текстів античних авторів – як стилістичного еталону «наслідування стародавніх» [imitatio antiquorum]; ці ж тексти, правлячи за моральний еталон, мали прищеплювати учням взірці добродесної поведінки. Загальноприйнятій канон цієї всеєвропейської програми «освіченого благочестя» [pietas

litterata] кристалізувався упродовж другої половини XVI ст. у протестантських гімназіях та єзуїтських колегіях. Технічний бік «гуманістичної» освіти був зіпертий на впорядкування послідовності навчальних дисциплін, поділ учнів на відповідні класи, запровадження чіткого розкладу занять та більш-менш зуніфікованих методик студювання. Щодо решти, то школи непримиренних опонентів у вірі відрізнялися хіба тим, що протестантські наставники доповнювали античну лектуру катехізисом Лютера, а єзуїти – тлумаченням отців Церкви.

На тлі сказаного переорієнтація руської освіти в бік західних взірців робить предметнішим обурення Йоана Вишенського, котрий небезпідставно вболівав над чистотою «преділов, яко же положили отци наши». З подвійною силою ця дискусія спалахнула в Києві, коли влітку 1631 р. Петро Могила, тоді ще киево-печерський архімандрит, паралельно до братської школи «греко-словенського» профілю, що діяла з 1615 р., відкрив власне училище при монастирі, яке вперше в практиці православного шкільництва відверто взувалося на організаційну структуру єзуїтських колегій. Православні фундаменталісти сприйняли це як виклик; опоненти Могили доводили, що вихованці Лаврської школи, «западняя схизмы упившесьа ... ко римляном уклоняются». Часом дебати набували такої гостроти, що, як писав ректор нової школи Сильвестр Косів, її професори, лягаючи спати, не мали певности, чи вночі ними не «начинять шлуники дніпровських осетрів». Але врешті компромісу вдалося досягти. Лаврська та Братська школи об'єднувалися, територіально зостаючись на міщансько-ремісничому Подолі, однак з умовою організації навчання у формах, передбачених Петром Могилою.

Отак з осені 1632 р. розпочав свою замалим не трисотлітню історію славетний

Києво-Могилянський колегіум, який сучасники називали академією, хоча формального королівського привілею на існування школи підвищеного рівня митрополит за життя добитися не встиг (уперше це було зроблено в акті Гадяцької унії 1658 р., а далі підтверджено грамотами Петра I 1694 та 1701 рр.).

Окрім граматики, поетики й риторики, у колегіумі практично від часу його створення вивчали «вищі науки» [superiora] – філософію та скорочений, а з останньої третини XVII ст. повний курс богослів'я. Розпорядок учбового дня, структура й послідовність дисциплін та форми їх викладання, а також система шкільних почестей і градацій молоді збігалися з організаційним порядком протестантських гімназій та єзуїтських колегій підвищеного, або так званого академічного типу. Вихованців трьох нижчих («граматичних») класів, як і там, називали рует [«дитина»], а двох середніх («гуманістичних» – поетики й риторики) і двох вищих (філософії та богослів'я) – studiosus [«спудей», тобто студент]. Максимально зближеними були навчальні програми, особливо у нижчих і середніх класах, що спиралися на використання універсальної для всієї Європи навчальної літератури: граматики іспанського єзуїта Емануїла Альвара – для вивчення латини; відповідно препарованих творів Вергілія, Цицерона, Горация, Лівія, Овідія, Тацита та ін. – для читання й тлумачення римських класиків. Однаковими були й підручники поетики та риторики – наприклад, знаменитий трактат з поетики Юлія Скалігера, уперше виданий 1561 р., чи підручник з риторики Кіпріано Соареса 1562 р., офіційно введений до єзуїтських програм навчання з 1599 р. і згодом передрукований по всіх краях Європи понад 200 разів.

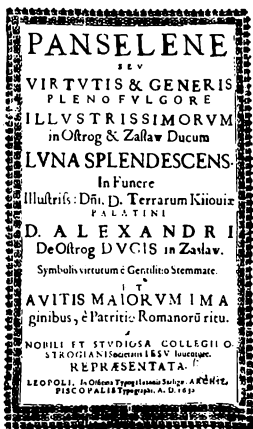
Зміцненню вузлів, що єднали українську освітню практику з європейською, сприяла також поява наприкінці XVI – про-

тягом першої третини XVII ст. на території України-Русі мережі єзуїтських колегій. Безпосередній поштовх до проникнення єзуїтського шкільництва у Річ Посполиту пов'язується з Чехією. У 1563 р. саме звідти з оглядовою місією був присланий доктор теології Балтазар Гостоунський, а вже у 1565 і 1566 р. на його подання було відкрито дві перші школи – на західних теренах держави у Браневі (Брансберзі) та на східних – у мазовецькому Пултуську. Третьою стала заснована 1570 р. школа у Вільні, яка з 1578 р. отримала статус академії з правом надання «академічних ступенів» – бакалавра й магістра. Від цього часу кількість єзуїтських колегій неухильно зростала: на середину XVII ст. їх було в Речі Посполитій 32, а число професорів, що тут навчали, сягало понад 400 осіб. Більш як третина цих навчальних закладів – дванадцять – діяло на теренах майбутньої України. Згідно з правилами Товариства, відкриття нової школи могло відбуватися лише в тому разі, коли фундаційний акт забезпечував засобами прожитку щонайменше 20 осіб навчального персоналу та обслуги. Вперше на українській території така ситуація склалася завдяки дарчим записам 1571 р. дідичок м. Ярослава – Софії з Одровонжів Косткової та її дочки Анни, дружини князя Олександра Острозького. Реально Ярославський колегіум почав функціонувати з 1575 р.; наприкінці XVI ст., коли він мав уже понад 600 учнів, його було перетворено на одну з небагатьох у Речі Посполитій колегій академічного рівня – з регулярним викладанням філософії і теології.

Дві наступні колегії на українських теренах відкрилися майже одночасно у Львові й Луцьку – відповідно, у 1606 та 1609 році. У Львівській, зокрема, в 1608 р. уже навчалось близько 200 осіб; після відкриття перед 1613 р. класу філософії число учнів збільшилось до 500, а пізніше,

коли у 1650-х навчання доповнилося теологією, сягало 700 і більше осіб; з 1646 р. при колегії діяла власна друкарня. Варто додати, що цей навчальний заклад у 1661 р. здобув привілей на статус університету – першого на території України-Русі (на жаль, реально втілити цю акцію в життя не вдалося). Луцька колегія таких освітніх висот не сягала. Після кількарічного функціонування лише нижчих («граматичних») класів, тутешні професори відкрили в 1614 р. «гуманістичні» класи поетики й риторики; тоді ж було засновано спеціальний клас церковнослов'янської мови [Slavonicae linguae]; пізніше час від часу, за наявності відповідних професорів, тут викладали філософію й моральну теологію, а число учнів коливалося у межах 150–200 осіб. Аналогічний рівень – із нерегулярним викладанням філософії та елементів теології – мали також колегії у Кам'янці-Подільському (з 1610 р.), Острозі (з 1626 р.), Перемишлі (з 1628 р.). Кілька інших колегій функціонувало як навчальні заклади середнього рівня, де студії завершувалися поетикою і риторикою: у Фастові (з 1625 р.; в 1647 р. перенесена до Києва), Вінниці (з 1630 р.), Барі (з 1636 р.), Овручі (з 1646 р.). Врешті, лише граматичні класи існували в заснованих напередодні козацької революції школах у Переяславі (з 1635 р.) та Новгороді-Сіверському (з 1638 р.).

Ставлення православного загалу до єзуїтських навчальних закладів важко схарактеризувати однозначно. З одного боку, збереглося чимало свідчень про гостро негативну, навіть ворожу оцінку освітньої діяльності єзуїтів як «ловців душ», але з іншого – вочевидь переважали прагматичні міркування. Адже єзуїтська «наука» була дуже якісною, а до того ж безкоштовною. Показовим у цьому плані є заповіт 1579 р. брацлавського каштеляна Василя Загоровського – ревного благодійника Православної Церкви. Детально інструктую-

125. Титульний аркуш жалобного панегірика студентів Львівської єзуїтської колегії на смерть князя Олександра Заславського (Львів, 1630)

чи виконавців своєї останньої волі, як належить виховувати його малолітніх синів, аби ті «писма своего руского и мовеня рускими словы и обычаев цнотливых и покорных русских не забачали», Загоровський насамкінець пише, що коли діти підروуть – їх належить послати до Віленської єзуїтської академії, бо «там фалят дітям добрую науку». Варто додати, що таким самим прагматичним гаслом керувалися не тільки шляхтичі й городяни, але подеколи навіть православні священики: наприклад, серед учнів Луцької колегії під 1634 р. згадується Андрій Сакович, по-

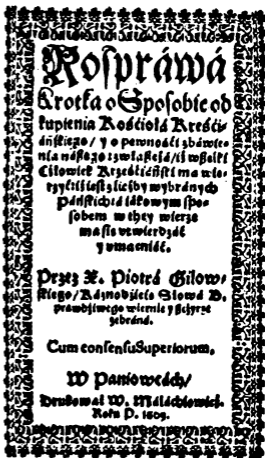
пович із Потелича. Назагал же через єзуїтські школи, розміщені на території України-Русі, від кінця XVI до середини XVII ст., за приблизними підрахунками, могло пройти близько 2,5–3 тис. юнаків. Приклади помітніших осіб, чії біографії достатньо відомі (як, скажімо, Богдан Хмельницький чи Лазар Баранович), показують, що навчання в колегіях Товариства не конче призводило до релігійних конверсій, як звично стверджувала стара історіографія, де саме слово «єзуїт» правило за метафору мракобісся.

Оцінюючи роль єзуїтського шкільництва в історії української культури, мусимо також узяти до уваги «інтернаціональний» склад та високий освітній багаж професури, яка приїжджала викладати по тутешніх колегіях, опосередковано прищеплюючи учням у буквальному розумінні «всеєвропейські» інтелектуальні стереотипи (варто нагадати, що єзуїти перед викладанням проходили багаторічний вишкіл). Близк їхньої ерудиції, влаштовувані ними пишні театралізовані процесії, шкільні вистави на релігійну тематику й хорові декламації, поглиблене студювання античних авторів давали як безпосередній взорець, так і поштовх до оновлення української культури, бурхливо започатковане саме в цей час.

Опоненти єзуїтів – протестанти – теж створили власну мережу шкіл на теренах майбутньої України. Помітним явищем серед них була, зокрема, вже згадувана кальвіністська гімназія в Дубецьку Перемиської землі (1560–1580-ті рр.). Кальвіністські школи середнього рівня, тобто з класами поетики й риторики, існували також у м. Панівцях поблизу Кам'яця-Подільського (1590–1611 рр.); при ній діяла навіть власна друкарня), у Крилові (1593–1612 рр.), у Берестечку (між 1585 і початком 1640-х рр.). З кінця XVI ст. на Волині та Західній Київщині з'явилася низка соцініянських навчальних закладів. Дослід-

ники обраховують їх на кілька десятків, утім – умовно, бо архівна спадщина цих шкіл загинула після занепаду в середині XVII ст. самих протестантських громад. На підставі опосередкованих згадок можна припускати, що «гуманістичного» рівня (тобто з класами поетики й риторики) вони досягали рідко. Гіпотетично такими час від часу, за наявності відповідних викладачів, були школи в Черняхові поблизу Житомира (друга чверть XVII ст.), а також на Волині – у Гощі (1600–1639), Киселині (1614–1638), Бабині (між 1633–1649 р.) та Березті (1638–1644). Варто додати, що

126. Титульний аркуш трактату кальвініста Петра Гільовського «Rozprawa krótka o sposobie odkupienia» (Панівці, 1609)

професорами цих шкіл подеколи бували відомі теологи, переслідувані в Польщі (Теофіл Молітор, Криштоф, Ян і Петро Статоріуси та ін.), які знаходили притулок у володіннях заможних місцевих протестантів – волинян Гойських і Сенют та киян Немиричів. Це автоматично підносило рівень навчання у Гощі та Черняхіві – центрах маєтків тих і других.

Зі щойно згаданим Киселином [нині Локачинського р-ну Волинської обл.] пов'язаний і найяскравіший спалах протестантського шкільництва в Україні-Русі – так звана соцінянська Киселинська академія, що діяла впродовж 1638–1658 років. Саме сюди, до належного волинському магнатові-протестанту Юрію Чапличу містечка Киселина, перебралися з Малої Польщі після закриття у 1638 р. знаменитої Раківської академії вигнані за вироком сенату раківські професори. З фрагментарних згадок про діяльність Киселинського навчального осередку можна припускати, що він зберігав раківський академічний рівень – з викладанням філософії і теології. Дійшло до нашого часу й кілька імен тутешніх ректорів та магістрів, кожний із яких залишив слід в історії Реформації: Євстафій Гізель (Кисіль), Теодор Симонід, Петро Стегман, Людвіг Голайсен, Матис Твердохліб та ін.

Врешті, говорячи про нову освітню хвилю, треба ще раз згадати Унійну Церкву. Перші кроки в напрямі створення власної школи «гуманістичного» типу зробив митрополит Іпатій Потій, який на власний кошт заклад у 1609 р. такий освітній заклад при єпархіальному соборі м. Володимира (Волинського), де, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати «всіх наук язиком грецьким, латинським, словенським [церковнослов'янським], польським і руским». У 1639 р. аналогічна школа-гімназія «грецьки і латинських наук» була відкрита в Холмі за ініціативою місцевого унійного владики Методія Тер-

лецького; її першим ректором став відомий ариограф і церковний письменник Яків Суша, а 1643 р. школа отримала спеціальний привілей папи Урбана VIII. Зростання авторитету Холмської гімназії навіть викликало спробу перетворити її на унійну академію, однак цей задум реалізувати не вдалося.

Підсумовуючи огляд новацій у шкільництві, варто додати, що з появою навчальних закладів «гуманістичного» типу помітно зінтенсифікувалися освітні мандрівки по закордонних університетах, а водночас зазнали суттєвих змін їхні установлені маршрути. Впродовж XV – середини XVI ст. «пересадковим пунктом» для юнаків з України-Русі служила Краківська академія, після чого вони прямували здебільшого до університетів Італії. Натомість у другій половині XVI ст., по-перше, освітні подорожі стають заледве не модою для вихідців із заможних родин, а по-друге, коло університетів різко розширюється за рахунок протестантських навчальних закладів Центральної Європи. Вельми популярним стає Лейденський університет, де в той чи той час навчалися хлопці з руських панських родин Черленковських, Сенют, Немиричів, Древинських, Мушат-Охлоповських та багатьох інших. Те саме стосується кількох німецьких (у Ляйпцигу, Страсбурзі, Гайдельберзі, Ростокі) і пруського Кенігсберзького університету, а також лютеранської академічної гімназії в Гданську, вищі класи якої дорівнювали університетській освіті (тут, зокрема, навчалися волинці Гулевичі, Чапличі, Городинські, Іваницькі та ін.). Після студій у протестантських навчальних закладах Пруссії, Німеччини, Швейцарії чи Бельгії юнаки нерідко простували далі – до католицьких університетів Франції та Італії, і така мандрівка тривала багато років. Наприклад, записаний до каталога Лейденського університету під 1639 р. волинець Остафій Мушата-Охлоповський по-

IOANNES ZAMOISHI, DE ZAMOSCHIE,
MAGNVS CANCELLARIVS REGNI POLO
- - - - - NIA, ET DVX MILITIAE. *Fines Farni*

127. Ян Замойський. Гравюра XVII ст.

вернувся додому аж у 1647 р. – як записано в книгах замкової кацелярії м. Володимир, а

меновите зе Франциєи, в которой од року 1639 през тые вси прошлие лета аж до року теперешнего студиорум кавза [задля навчання] был и зоставал.

Показово, що право навчання в будь-якому із закордонних університетів – католицькому чи протестантському – розцінювалося як невіддільний елемент свободи особи. Папський нунцій у Речі Посполитій Маріо Філонарді, характеризуючи цю ситуацію, писав у своєму звіті 1639 р.:

Не тільки схизматики, а й католики мають свободу посилати своїх синів туди, куди їм подобається, в Польщі чи за кор-

доном, і на сьогодні цього не можна забаронити, не викликавши заворушень по всьому королівству.

Розцінюючи як позитивний фактор освітні мандрівки молоді в західноєвропейські університети, українські історики досі майже не надавали уваги університетові набагато ближчому, розташованому безпосередньо на українсько-польському пограниччі й створеному, згідно з задумом його засновника, якраз для поширення освіти в «занедбаній Русі». Йдеться про Замойську академію – вищий навчальний заклад, відкритий на фундацію канцлера й великого коронного гетьмана Яна Замойського в центрі його володінь, м. Замості Холмської землі Руського воєводства. У жовтні 1594 р. папа Климент VIII спеціально буллою дозволив започаткувати новий університет із трьома факультетами – «вільних мистецтв», права та медицини (1648 р. до них було додучено теологічний факультет). Невдовзі, у 1595 р., було затверджено статут, згідно з яким мали діяти класи й катедри. Програма навчання передбачала два рівні студій – нижчий п'ятирічний і вищий академічний, що тривав шість років. На нижчому щаблі, як і в «гуманістичних» колегіях, вивчалися граматики, поетика й риторика, натомість академічні класи відповідали університетському рівневі, обслуговуючись спершу вісьмома, далі десятима профільними катедрами (число катедр пізніше зростало; напередодні закриття університету в 1784 р. їх налічувалося 23). Збережені програми студій із математики й астрономії, природничих наук, політики та права свідчать як про ґрунтовне навчання молоді, так і про намагання пов'язати теоретичні знання з життям. Таку саму спрямованість мало й вивчення юриспруденції, де професори читали лекції з римського і саксонського та магдебурзького права, коментували статuti Речі Посполитої, знайомили студентів з особливостями про-

цесуального перебігу та канцелярськими формулами судочинства й нотаріату.

Згідно з задумом Яна Замойського, завдання заснованої ним академії було прагматичним – готувати своїх вихованців до публічної служби. Такий ракурс студій був особливо привабливим для малозаможної шляхетської молоді та городян, що розраховували заробляти на хліб чи робити кар'єру в адміністраціях та адвокатурі. Іншою рисою, що забезпечувала популярність академії, був її, висловлюючись по-сучасному, демократизм: поряд із юнаками з «великих фамілій» (як Замойські, Потоцькі, Лещинські, Конєцьпольські та ін.) тут, завдяки дешевизні утримання та недалекоїм відстаням від домівки, навчалися діти ремісників, купців і навіть селян з галицьких, малопольських та волинських теренів. Як засвідчують збережені реєстри, вихідці з простолюду нерідко складали до половини студентів, тоді як шляхта, за підрахунками Генрика Гмітерека, ніколи не посідала понад 60%. Поза тим, вельми важливою рисою, що сприяла притокові юнацтва з некатолицьких родин, були спокійні міжконфесійні стосунки: в університеті поруч із католиками навчалися православні, уніянти, вірмени-григоріянці та протестанти, а тимчасом джерела не фіксують конфліктів на релігійному ґрунті.

Від моменту заснування Замойської академії до середини XVII ст. у студентських метриках, згідно з обрахунками Генрика Гмітерека, занотовано близько 4,5 тис. прізвищ (оскільки деякі прізвища повторювалися щорічно при переході у вищі класи, це число, зрозуміло, є більшим за абсолютну кількість слухачів). Коли говорити про територіяльне походження молоді, то тут безсумнівно перед вела Галичина; дві других за чисельністю групи, майже однакові, становили вихідці з Волині та сусідніх польських Люблінщини й Мазовії. Характерно, що серед волинців бачи-

128. Будівлі Замойської академії.
Малюнок початку XVII ст.

мо юнаків із таких помітних некатолицьких родин, як Бокії, Войни-Оранські, Гойські, Древинські, Єловицькі, Єло-Малинські, Жоравницькі, Киселі, князі Курцевичі, Ледуховські, князі Пузини, Чапличі та ін. Трохи менше зафіксовано у студентських реєстрах прибульців із Київщини, Брацлавщини та Поділля; як і серед волинців, тут переважав заможний контингент: Аксаки, Бутовичі, Вороничі, Грузевичі, Єльці, Стрибилі, Сущанські-Проскури, Тиші-Биковські, Дешковські, Черленковські, Шашкевичі, Слупиці, Ярмолинські та багато інших. Показово, однак, що поруч із багатими юнаками в Замості навчалось чимало хлопців із бідних шляхетських родин, які в кількох поколіннях заробляли на хліб адвокатською практикою або службою при судово-адміністративних канцеляріях тих воєводств, де зберігало чинність русько-литовське право: Верещакі, Колчицькі, Минковські, Мужилівські, Родкевичі, Шпаковські та ін. Варте уваги й те, що в Замойській академії часто студіювали один по одному представ-

ники кількох поколінь тієї самої родини, як-от: Аксаки (1608–1642), Балабани (1598–1684), Гулевичі (1619–1680), Киселі (1609–1651), князі Пузини (1595–1647), Семашки (1597–1655), Терлецькі (1615–1642), князі Четвертенські (1634–1760) тощо. Цей факт опосередковано свідчить про усталення певної тягlosti освітньої традиції, коли сама освіта й інтелектуальні цінності дедалі більше переставали бути екзотичним набутком енергійних одиниць, поступово перетворюючись на буденну норму життя. Як скаржилися до суду в 1645 р. Гулевичі, недоброзичливі сусіди, наїхавши на їхню садибу в с. Радошин на Волині, вивезли серед іншого майна й родинну бібліотеку – «болше ніжли тисечу книг». Якихось пів століття тому на таку колосальну книжкову збірку годі було натрапити не те що в сільському шляхетському дворі – у княжих замках чи монастирських книгозбірнях.

Розмаїття мовних і конфесійних практик

Обвіши оком поле шкільництва, неважко переконатися, наскільки стрімко воно розрослося наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. Проте головна суть перемін полягала навіть не в тому, що з'явилось багато нових шкіл, а в тому, що вони засадничо суперечили попередньому змістові освіти, розвертаючи Україну-Русь, за образним висловом Дмитра Чижевського, «обличчям до Заходу». Нині ми звично бачимо в цьому явищі лише його позитивний бік, а тим часом на плюси таких масштабних новацій зазвичай накладаються і мінуси. Немає сумніву, що вестернізація руської культури стала альтернативою її колонізації, озброївши православну інтелектуальну еліту власною вченістю, брак якої так гостро закидав русинам Петро Скарга у 1577 році. Од-

нак надто прискорений темп запозичення нових культурних стандартів, які не встигали ні селекціонуватися, ні модифікуватися, пристосовуючись до свого, питомого, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це проявилось у сфері найуживанішої – мовній.

Саме в цей час у «високих» та шкільних зразках тогочасного українського письменства вперше усталюється тримовність, тобто тип літератури, яка творилася трьома мовами – «словенською» (церковнослов'янською), польською та латинською. Як бачимо, у цьому перелікові немає власне української, тобто розмовної мови, що її тоді називали «простою». Характерно, що така запізніла ієрархія мововжитку, яка свого часу була властива всій середньовічній Європі, а впродовж XV–XVI ст. уже почала долатися шляхом витіснення універсальної латини «національними» мовами (по-латині кожному з них теж називали «простою» – *lingua vulgaris*), затрималася і серед вірменів та євреїв Речі Посполитої. Перші розмовляли вірмено-кипчацькою, а в релігійних текстах використовували старовірменську (грабар), а другі говорили мовою ідиш, що сформувалася на основі німецьких діалектів, але писемною мовою залишалася гебрейська (іврит).

Щодо «простої руської», то, слід думати, її кар'єрі писемної мови завадила рвучка кодифікація польської, здійснена впродовж XVI ст. – «золотого віку» польської культури. Саме польська – як зрозуміла мешканцям Русі – вкупі з новозасвоєною латиною перетворилася на засіб світського культурного обігу, тоді як церковнослов'янська й надалі обслуговувала сферу сакрального. Відтак, можемо ствердити, що якраз згаданий вище шкільний бум пригасив той стихійний процес розвитку «простої» мови, який простежується в останній чверті XVI – на початку XVII ст.

в судових протоколах, канцелярських жартах-пародіях чи публіцистиці Острозького вченого осередку. Чим потужнішим ставав подих латинсько-польської вчености, тим більше нашпиговувались латиною й полонізмами судові протоколи, аж доки практично не втратили живий мовний колорит, а жартівники й церковні публіцисти – ті просто перейшли на польську (за підрахунками Ярослава Ісаєвича, впродовж 1586–1616 рр. тексти «простою» мовою становили всього 8,5% продукції українських друкарень). Причина такого стану справ ховалася не в особистому спольщенні авторів «простих» текстів – писарів, адвокатів чи церковних публіцистів: абсолютна більшість із них сповідувала й надалі східний обряд, а багато хто згодом підтвердить свою «руськість» у лавах козацького війська. Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що свідомістю пишучих керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку (зусиллями оновленої школи) зайняли латина й польська, а руська, якою ще донедавна й писалося й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Серед іншого, переконливим свідченням цього є підписи руської шляхти на різноманітних колективних протестах, заявах та актах (наприклад, на акті виборів митрополита Сильвестра Косова 1647 р.), коли особи, відомі твердістю проруських позицій, записують свої прізвища польською, оскільки або просто не вміють писати кирилицею, або неусвідомлено підкоряються відчуттю меншовартости руського підпису в публічних урочистостях.

Тримовність українського письменства того часу є, без сумніву, явищем барвистим, навіть феноменальним, бо, пишучи польською (як Мелетій Смотрицький, Сильвестр Косів чи Афанасій Кальнофойський), «словенською» (як Захарія Копистенський) чи латиною (як Іван/Ян Домбровський), людина не переставала

129. Титульний аркуш поеми Яна (Івана?) Домбровського «Camoenae Borysthenides». 1620 р.

бачити світ очима своєї «милої Русі» і свого середовища. Однак, побоююсь, наш піетет перед цим яскравим феноменом у чомусь подібний до захвату туриста вузькими вуличками середньовічного міста, тобто не бере до уваги дискомфорту проживання в ньому. Адже для тогочасної людини можливість вибору вперше порушила звичну логіку усталених віками канонів поведінки. Соціальні переміни, доповнені розмаїттям мовних та релігійних практик, вносили сум'яття у світ стабільних вартостей – доти затишний, бо єдино можливий.

Це, зокрема, найвиразніше простежується у сфері віровизнання. Вже не беручи до уваги тих людей, які під впливом протестантських шукань встигали тричі за життя міняти обряд, мігруючи від православ'я до кальвінізму чи соцініянства, а

звіди – до католицизму, погляньмо під цим кутом зору на роздвоєння Руської Церкви на православну й унійну. Його наслідком була не тільки соціальна дестабілізація, про яку оповідалося вище, але й відтік чималої частини вірних до католицизму. Надто поверхово було б звести це явище до самої тільки гонитви за «престижнішою вірою». Тріщина в прадавній батьківській конфесії вносила дисбаланс у релігійну свідомість індивіда, розгойдуючи його між старою й новою Церквами, аж доки він не робив свого вибору на користь третього – чужого, але певного берега. Цілком очевидно, що Руська Церква напередодні унії потребувала «направи» і що унія заклала можливості для цього. Однак не менш очевидно й те, що моголянське оздоровлення православ'я виявилось просто запізнілим для тієї частини вірних, котра, стомившись від протистояння, віддала перевагу латинському обрядові.

За характерний приклад розбалансованого світовідчуття може служити також зміна Церкви в екстремальних ситуаціях – ніби в гарячковому пошуку «надійнішої» віри, яка захистить і врятує від хвороби, лиха, полону. Саме так, наприклад, смертельно поранений у Московії в 1610 р., прямо у військовому таборі, став уніятим князь Роман Ружинський, який іще 1600 р. підписав листа на підтримку Львівського православного братства. Аналогічним шляхом прийшов до Католицької Церкви князь Кароль Корецький, вихований у строгому православ'ї, кого ні освітня мандрівка на Захід, ні воєцька служба в коронному війську, тобто переважно в католицькому оточенні, не відвернули від віри предків. Однак сподіваючись на чудо, князь змінив обряд під час полону й ув'язнення в Стокгольмі у 1608–1613 роках. У переддень страти став католиком навіть козацький герой Іван Сулима. Описуючи цю подію, Альбрехт Радзивил у своєму щоденнику лаконічно констатує:

Сулима прийняв католицизм... А був у нього золотий образок, подарований папою Павлом V за геройську битву, у якій він, захопивши турецьку трірему, звільнив 300 полонених і привіз їх до Риму; тож просив, аби ця пам'ятка перемоги була покладена в землю разом із його тілом.

«Ментальність реформ», тобто світогляд, суголосний початкові модерної епохи, коли стали можливими зміни фундаментальних вартостей Середньовіччя, бачимо і в дивовижному перемішанні святощів та обрядів поміж іншівірцями. Ніколи доти й ніколи пізніше, ніж у часи, про які йде мова, ми не натрапимо на більшу кількість шлюбів між людьми різних конфесій, на масову участь при відправах у храмі «чужого» обряду, на поховання не за конфесійною приналежністю, а за особистим вибором – поруч із тілами предків байдуже якої віри, на поклоніння «не своїм» іконам, на обдаровування «не своїх» храмів тощо. Варто також звернути увагу на мирне співіснування християнських, мусульманських та юдейських анклавів: для прикладу, в невеликому Острозі на початку XVII ст., окрім православних церков, функціонували мечеть, синагога, молільня соцініян та кальвіністський і католицький храми.

З іншого боку, релігійна відкритість тогочасної людини дедалі більше вступала в дисонанс із поступом згаданої вище конфесіоналізації, тобто поступовим запровадженням системного контролю Церкви над мирянами. В боротьбі за «ужинок душ» кожна з Церков наполягала на релігійній дисципліні своєї пастви, тавруючи як блюзнірство перемішання конфесійних практик та розповсюджуючи легенди-страшилки про «віровідступників», тобто осіб, що міняли обряд. Характерно, що такі легенди часто дзеркально перегукуються у виконанні опонентів по вірі, обігруючи одні й ті самі сюжети: страш-

не материнське прокляття віровідступнику, його показово зловісну чи «закономірну» смерть тощо. Серед прикладів такої, зазедве не дзеркальної, парности можна з католицького боку згадати дві оповідки єзуїтів – про анатемування у 1593 р. матір'ю «схизматичною» свого сина, ново-наверненого католика Юрія Тишкевича, та про зловісні знамення, що нібито супроводжували в 1631 р. смерть зятятого ворога Товариства Ісуса, князя Єжи Збарзького. Православними репліками цих оповідок стали легенди про материнське застереження-прокляття княгині Раїни Вишневецької († 1619) своєму синові Яремі, аби той не приймав католицизм, і про віщування ченця-пустельника, згідно з яким двоє останніх представників роду князів Острозьких загинуть, коли навернуться у католицьку віру, що й сталося: обидва, як напише Петро Могила, «в єдином літі окаанні умроша», і на них припинився славетний рід «отступства ради от правыя греческія віры».

Утім, «розмежування територій» поміж Церквами аж до початку воєн і катаклізмів другої половини XVII ст. ще не надто впливало на побутові контакти мирян. Про це свідчать промовисті згадки в тогочасних джерелах, де натрапляємо то на епізоди дружнього застілля унійних та православних ієрархів (Волинь, 1614 р.), то на різдвяний бенкет, де в «досконалії гармонії» бавляться православні, католики й протестанти, ба – навіть пробують дискутувати про божествену природу Христа (Полісся, 1617 р.), то на веселу пиятику соцініян з їхніми «добрими приятелями», єзуїтами (Кам'янець-Подільський, 1640 р.) і т.д. На рівні масової свідомості терпимість до людей іншого обряду пояснювалася не лише раціонально – як право вільного шляхтича дотримуватися власної віри, але й містично – як переконаність у тому, що віра є незбагненним Даром Божим, тож підлягає лише

130. Раїна Могилянка, дружина князя Михайла Вишневецького. Копія з портрета початку XVII ст.

Божому осудові чи схваленню. Цей другий – містичний – складник віротерпимости передавав право вироку щодо «правильности/неправильности» обряду на юрисдикцію потойбічного суду, не впливаючи на земні, побутові й товариські, взаємини різновірців.

Однак такий стан речей, за інерцією ще властивий повсякденному життю, дедалі більше вступав у суперечність як із настановами Церков, так і зі світською писемністю, куди теж починають входити антагоністичні мотиви, доти властиві здебільшого церковній пропаганді. У такий спосіб стосунки католиків із православними поступово набувають форми войовничої «націоналізації» конфесій, кожна з яких починає увялятися вже не як спільнота інакшого (звичайно ж, «неправильного») обряду, а як втілення етнічної приналежності опонента – ляха-католика чи руси-

131. Алегорія шляхтича-«сармата».
Дереворит 1615 р.

на-православного: боротьба вір логікою самого протистояння крок за кроком зближується у сприйнятті з боротьбою народів – «руського» та «лядського».

«Сармати-роксолани» та /або «польські сармати»

Релігійна та мовна строкатість руського суспільства, у якому в химерний спосіб перепліталися, з одного боку, вживання в польську культуру немов у свою власну, а з другого – нехті до «лядських хитростей», визначила своєрідні форми політичної тотожності тогочасних українців-русинів. Як уже згадувалося, поштовхом

до виокремлення з річпосполитської спільноти «двох народів» третього складника – «старожитного народу руського Володимирового кореня» – стали: 1) панегірична традиція князів Острозьких, що нею було окреслено прадавню територію спільного замешкання та політичної єдності русинів, 2) довколаунійна полеміка, де вперше чітко артикульовано ідею контракту, себто договірного входження «руського народу» до польсько-литовської держави. Те й друге керувалося ідеями та аргументаціями, що служили фундаментом тогочасної Речі Посполитої як країни «народу-шляхти», об'єднаного спільними правами й свободами.

Величезну роль у вписуванні «руського народу» в річпосполитську спільноту відіграв так званий сарматизм, започаткований, як уже згадувалося, у середині XVI й бурхливо розвинутий у першій половині XVII століття. Нагадаю, що в основі сарматської ідеології лежав етногенетичний міт, згідно з яким племена «войовничих сарматів» (майбутня шляхта) нібито підкорили свого часу тубільне населення (майбутній простолюд), створивши з плinom часу державу «золотої шляхетської вольности» – Річ Посполиту. Оспівуючи культ військової звитяги, патріотизму й богообраности Речі Посполитої як «передмур'я християнства» [antemurale Christianitatis], трубадури сарматизму наголошували на винятковості політичного устрою «держави сарматів» – вільної спільноти вільних громадян, які самі обирають собі правителя й самі керують своєю країною на засадах «згоди й братерства», себто всезагальної шляхетської рівности. Вже в першій половині XVII ст. сарматизм перетворився з ідеологічної доктрини на справжнє «повітря епохи», витворивши власне словництво, етикет поведінки, побутові вартості, моду, психологію, мистецтво (що його деколи так і називають – сарматське Бароко). Щодо Русі, то вже

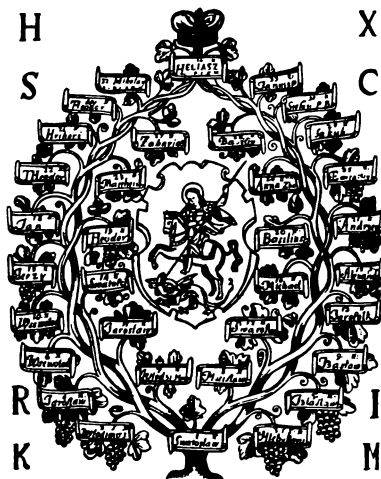
згадувалося, що галицька шляхта взагалі стояла біля витоків сарматизму, називаючи себе «племенем сарматів-роксоланів» і виступаючи – як партнер «польських сарматів» – рівноправним претендентом на сарматську спадщину.

Ідея «Великої Сарматії», що розкинула свої простори від Балтики до Чорного моря, міцно й надовго оселилася у письменстві Речі Посполитої, підштовхнувши до витворення «сарматської» політичної ідентичності, яка єднала шляхту незалежно від етнічної приналежності, мови чи конфесії. Характерно, що в патріотичному запалі виокремлення «руського народу» як спільноти, рівної двом титульним народам Речі Посполитої – полякам та литвинам, руська версія сарматизму навіть обростає курйозною мегаломанією – твердженням, ніби «Сарматію» започатковано на Русі. У своїй поемі «Про Острозьку війну» (1600 р.) Шимон Пекалід локалізує сарматський корінь в Острозі, де вперше «заклали свої оселі войовничі сармати-алани», а за поемою Яна (Івана?) Домбровського «Дніпрові камени» (1620 р.) «войовничий сармат» уперше з'явився на Дніпрі поблизу Києва, звідки запанував «над усіма племенами Сарматії». Головним героєм оспіваної у цій поемі «імперії русів», що виросла із сарматської коліски, є Київ, звідки логічно випливає, що стара княжа столиця є водночас прабатьківщиною усього «сарматського світу». Так само чітко розмежує польських і руських сарматів у своєму виступі на сеймі 1641 р. волинець Адам Кисіль. Як і церковні інтелектуали 1620-х рр., він тлумачить поєднання Русі та Польщі через призмю контракту, хоча суб'єктами договірних взаємин для нього вже є не руські князі, а шляхта:

...Наші предки, руські сармати, добровільно прийшли до ваших милостей, польських сарматів... Не до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією,

не до титулів і відзнак, але з титулами й відзнаками – так ми прийшли до нашої спільної вітчизни.

Заледве не обов'язкові екскурси в історію, притаманні руському письменству тих часів, стають головним засобом мобілізації «історичної пам'яті», демонструючи правонаступність і безперервність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим, сакральним символом цього служить, як уже згадувалося, тяглість чудотворення у Києві – столиці першосвятителів Русі Ольги й Володимира, а за наочний доказ спадковості влади виступають княжі роди «Володимирової парости» – Острозькі й Четвертенські. Континуїтет же власне «народу» (в його тодішньому значенні – як «народу-шляхти») забезпечують панські родини, чий родовід нібито простежується з давньоруських часів. Характерно, що саме на 1630–1640-і рр. припадає творення генеалогічних легенд впливового руського панства – як на сучасний погляд курйозних, але цілком умотивованих тодішньою логікою мислення. Наприклад, походження волинців Киселів Сильвестр Косів у передмові до «Патерикону» (1635 р.) виводить від літописного епізоду 997 р., коли кмітливі мешканці Білгородки, взяті в облогу печенігами, показали наївним посланцям противника колодязі, наповнені киселем, а ті «подивившася и от града всвоєи идоша». Епізод перенесено до Києва, а ініціатором дотепної вигадки оголошується основоположник роду – «рицар Свентольдич, гетьман війська руського», який саме за це отримав прізвисько Кисіль. Ще один приклад: рід київських панів Суцанських-Проскур Петро Могила виводить від юного пажу візантійської царівни Анни, жінки Володимира Великого: отримавши наказ віднести з церкви до палацу просфору, голодний молодик нібито по дорозі з'їв її, за що й отримав «титул Проскуров».

132. Генеалогічне дерево князів Четвертенських. Гравюра 1638 р.

Те, що «давньоруські» акценти генеалогічних легенд сприймалися з повною довірою, засвідчує їх фіксація у 3-томовому гербівнику вченого львівського домініканця Шимона Окоцького, де чимало позицій присвячено русинам (гербівник вийшов друком у Кракові в 1641–1645 рр.). Скажімо, переповідаючи фантастичну байку про походження волинців Єловичів від сина Олександра Македонського та його коханки Роксани на ім'я Єло, Окоцький «простежує» переміщення цього Єла: спершу він мешкав у Херсонесі, звідти «вийшов» на Русь і заснував місто, яке назвав на честь своєї першої батьківщини Chersonia, тобто Корсунь, а всьому до-

вколишньому терену дав ім'я на честь матері – Роксоланія (звідки, як бачимо, теж впливає згаданий вище пріоритет «роксоланської» Сарматії над «польською»). Ба, навіть фіксуючи вочевидь неруське походження тих чи тих родин, Окоцький примудряється пов'язати їх із княжою Руссю. Скажімо, для нібито вихідців із Литви Немиричів (насправді людей тюркського кореня) їхню «руськість» підкреслено так: предок Немиричів, переселившись на Русь, змінив свій герб на новий – «Клярри» («Скоби»), бо на Русі скоби буцімто символізують благочестя. Адже візантійський імператор, як оповідає Окоцький, намовляючи князя Володимира охрес-

титися, прислав йому вигравійовані на золотій пластині скоби – символ Страшного Суду. Той же, довідавшись від послиця, що це означає, тяжко замислився і т.д. (далі йде короткий переказ літописного сюжету про «вибір віри»). Відтак, як бачимо, навіть у «литовській» легенді роду акцент зміщено на користь «руськості» прибульця – коштом згадки про навернення на християнство Володимира Святославича.

У виокремленому в такий спосіб «руському народі» князів та шляхти Йов Борецький уперше, про що вже згадувалося, знайшов місце і для козаків: їх трактовано як нащадків тих княжих воїнів, котрі «за руського монарха Олега» плавали на своїх чайках по Чорному морю й штурмували Константинополь.

Дисгармонію у струнку тріяду «народу» князів-панів-воїнів вносила лише одна, проте, як недовзі виявиться, найсуттєвіша деталь – неоднорідність «руського народу», поділеного не тільки по вертикалі – на князів-шляхту-козаків, а й по горизонталі – за критерієм сприйняття універсальних вартостей шляхетської Речі Посполитої. Утім, тут основний вододіл теж збігався зі становими перегородами, бо ясно, що руська родова знать та православні ієрархи-шляхтичі – як повноправні члени шляхетського суспільства – почувалися в Речі Посполитій набагато комфортніше, ніж козацтво, постійно наражене на репресії (вже не кажучи про омріяні права). Ідея договірною входження «руського народу» до польсько-литовської спільноти «двох народів», скріплена сарматськими гаслами братерства й «золотих вольностей», дистанціювала шляхту – русинів та поляків – регіонально, але не політично: «ляха» недолюбували як «чужого», проте не вбачали в ньому ворога. Натомість для козаків та міщансько-селянського простого люду, виштовхнутих за борт «шля-

хетської республіки», усвідомлення своєї причетності до «руського народу» потенційно означало ворожість, спрямовану на осередя Речі Посполитої – Польщу.

Світ загалу на тлі «ментальності реформ» елітарної культури

На завершення лишається додати, що оновлення вартостей та ідей, якими живилася думка інтелектуалів, співіснувало з мало зачепленою «ментальністю реформ» свідомістю звичайних людей. Розумові та мистецькі пошуки еліти виглядають мозаїчним орнаментом на поверхні повсякденного життя України-Русі, й надалі регульованого давніми параметрами поведінки, або так званими звичками свідомості. Саме вони визначали сортування вчинків на «добрі» та «злі», оцінку «статечної» чи, навпаки, «своевольної», себто неадекватної усталеним нормам поведінки тощо. Форми соціальної реакції, що з цього випливали, мають власний культурний код, який сьогодні зрозуміти важко. Виховані на інакших поведінкових еталонах, ми деякі вчинки сприймаємо як побутові курйози (для прикладу, дії, спрямовані на збезчещення, – кидання у воду чи смикання за бороду), деякі здаються нам химерними, а деякі – просто дикими, хоча насправді всі вони мотивуються «правилами» тодішньої повсякденної культури. Ще однією перешкодою на шляху витлумачення цих «правил» є те, що вони становили «повітря епохи», в якому органічно жила кожна людина – отже, не було потреби ні осмислювати це, ні фіксувати в писаному слові – на відміну від запропонованих інтелектуалами «новинок». Опосередковані прояви традиційної ментальності можна зауважити в наївному консерватизмі, що озивається в нечисленних приватних листах тих часів або висміюється у жартівливих пародіях, героями яких виступають адепти «старовини» – напри-

133. Відьми, що викликають бурю.
Дереворит 1489 р.

клад, вайлуваті «палешуки» (поліщуки). Зокрема, дотепно глузує над цим типом людей пародія у формі нібито промови на сеймі берестейського шляхтича-поліщука Івана Мелешка: її автор соковито ганить «тиї нуднії німецькі штуки» та різноманітні новомодні «дурнини» в побуті, харчуванні, поведінці жіноцтва тощо.

Другим сигналом із густого туману часу є разюча забобонність найширших груп населення – від еліти до простолюду (втім, це явище не було суто українським: уся Європа XVI–XVII ст. жила в істеричній атмосфері «диявольського знаку», есхатологічних тривог і побутового марновірства). Характерні зразки забобонності знаходимо, для прикладу, в одній з анонімних хронічок, укладеній між 1637–1647 рр.

в Острозі. Автор не мав честолюбних «письменицьких» амбіцій: його нотатки названо виписками з книжки популярного польського хроніста Мартіна Бельського («З Кройніки Бельського речі потрібнії вибрані»). Оскільки ж хроніка Бельського завершується 1598 роком, то після виписок автор самотужки додав низку інформацій пізнього часу, до 1636 р., причому більшу половину тексту тут займають описи загибелі князя Самійла Корецького в турецькому полоні та гонінь на православних княжни-фанатички Анни Алоїзи Острозької. На кількох аркушах рукопису, зайнятого цими нотатками, вміщено оповідь аж про шість містичних явищ: про появу таємничих письмен на будівлях острозьких іншівірців – католиків та євреїв; про янголів із оголеними мечами та про свічки, що самі собою спалахують на церковних банях; про відьом, які спричинили мор на Волині; про диявольське наслання княжні Острозькій через сушені жаб'ячі лапки та про зачарований Острозький замок.

Детальні описи ворожби, повір'я й чаклунства русинів – «руські чари» – залишили й тогочасні польські поети. Наприклад, Себастьян Кльонович присвятив цьому сюжетові окрему «пісню» своєї поеми «Роксоланія» 1600 р., вже з перших рядків інтригуючи читача:

Радше тепер дивуватися
будеш ти звичаям руським –
Нині про них я тобі
віршем своїм оповім.
(Переклад Михайла Білика.)

Описуючи різноманітні ворожбитські ритуали, поет і сам не демонструє «раціоналізму», ба, вповні серйозно пише:

Бачив чаклунок я сам,
що ночами у небі ширяли,
Бачив летючих відьом,
що гарцювали вночі.

Бачив, як з чистого неба
своїм чародійним закляттям
Ті чарівниці дощі
й хмари стягали з небес.

У згаданій Острозькій хроніці про відьом оповідається без поетичного натхнення, але з такою самою несхибною переконаністю в їх існуванні. Зокрема, пишучи про пошесть на Волині 1624 р., автор з епічним спокоєм, як про річ цілком буденну, говорить:

...І попалили відьми в Мирополю для перестатя [припинення] мору, ано єще горше мерло. І в Барановці знайшли відьм кілька і боялися палити, аби не горій [гірше] було.

Середньовічна релігійна культура з її екзальтованою вірою в диявольські підступи та чудеса мирно співіснує з філософськими знаннями. На 1640-ві рр. припадає, з одного боку, поява першого повного курсу філософії, читаного по-латині в Києво-Могилянській колегії – «Opus totius philosophiae» Інокентія Гізеля, а з другого – разюче наївна хроніка «поточних» чуд, складена тут же, в Києві, Петром Могилою. Не менш соковито описує такі самі чуда освічений львів'янин, вихованець Замойської академії Михайло Гунашевський, який у 1640-х рр. склав так званий Львівський літопис. Як православній людині, Гунашевському особливо імпонують чуда з антикатолицьким підтекстом – приміром, уміщений під 1637 р. сюжет про «новину» з Рима. Там, оповідається в літописі, падав неймовірної величини град і «кривавий дощ», а над містом літав чернець у білих шатах, волаючи: «Біда тобі, біда, Риме!».

* * *

Підсумовуючи, варто ще раз підкреслити, що багатомірність культури Нового часу прийшла в Україну-Русь надто

134. Муза Каліоп, покровителька наук.
Дереворит 1597 р.

прискороною ходою, проминувши щаблі тих поступових модифікацій, які змінювали людину, суспільство, науку, політику, економіку Європи впродовж XVI ст., крок за кроком формуючи обриси «нOVOЇ» картини світу. Але навіть там, попри всю свою повільність, цей перехід супроводжувався хворобливими пароксизмами насильства, сум'ять і злоби. Тим тривожнішою ця загроза ставала для України, раптово вкинutoї у вир «новин», а до того ж обтяженої конфліктом всередині Руської Церкви та неоднорідністю суспільства, частина якого вписалася у рiчпосполитську систему «нових» вартостей, а частина – гостро її відштовхувала. Ще ширший простір для суперечностей відкривало дроблення доти спільної та єдино можливої віри на низку альтернативних – на вибір самої людини. Щезала точка опори – непорушність старих традицій, оточених авторитетом божественного установлен-

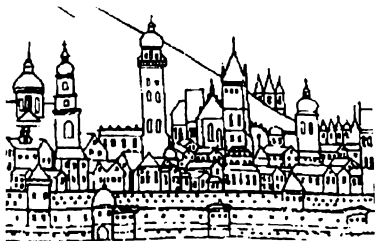
ня; індивід опинявся сам-на-сам зі своїми сумнівами, беручи на власні плечі відповідальність і за свій вибір, і за свою долю. Аналізуючи прощання Європи з Середньовіччям, італійський філософ Романо Гвардіні писав:

...В епохи перелому прокидаються найглибинніші шари людського ества. З невідомою раніше силою пробуджуються первісні інстинкти: страх, насильство, жадоба, обурення проти порядку... Внутрішня напрута вихлопується в історію.

Слушність цієї думки переконливо довели діти й онуки людей доби оновлення, які вже в другій половині XVII ст. залили власну землю потоком еґоїзму, політичних зрад, жорстокости, лютого й алогічного протиборства. Початок же смузі «бездомности духу», як називають філософи часові відрізки сум'ять, що періодично охоплюють життя людських спільнот, був закладений, хоч як це парадоксально, впродовж кількох десятиліть бурхливого культурного переоснащення України-Русі.

Розділ п'ятий

Козацька ера

1. Козацька революція 1648–1657 років

Нову сторінку української історії перегорнуло козацьке повстання 1648 року. Розпочавшись як черговий спалах козацької непокори, воно невдовзі переросло у грандіозну війну, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекраяла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи, де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита. Історики називають цей вибух по-різному: великою козацькою війною, козацькою революцією, національно-визвольною війною, Хмельниччиною. Кожна з назв по-своєму виправдана, бо виопуклює той чи той із язиків полум'я, в якому Україна палала майже 40 років, щедро поливаючи своєю і чужою кров'ю землю, котру ще недавно вважали краєм, що плине молоком і медом. Ужите в цій книжці поняття «революція», гадаю, найадекватніше відображає суть подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не лише всі стани та соціальні групи, а й кожну окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного вихору. По-друге, внаслідок повстання змінилася конфігурація політичного довкілля, де пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства. По-третє, у нововитвореній козацькій державі постала вже цілком інакша соціальна ієрархія: адже замість родової – кня-

зівської та шляхетської – еліти до влади вперше прийшли люди, що здобули її «правом шаблі»: козацька старшина. Врешті, по четверте, війни середини XVII ст. на багато віків уперед, коли не донині, визначили український національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура – постать героя-козака, борця «за волю України».

Період, про який піде мова, завжди був у центрі уваги істориків, що писали про Україну, і сама лише бібліографія праць, йому присвячених, склала би том завбільшки з цю книжку. Романтична героїзація і жорстока завзятість селянського бунту, битва за національну незалежність і священна війна «за віру», зіткнення польського та українського культурних світів і метафора боротьби за «возз'єднання з братнім російським народом», повстання черні й епохальна сторінка народження Української держави – ось найголовніші ракурси бачення цієї доби. Проте всяка одновимірна оцінка, хоч би як сумлінно вона фіксувала перемоги/поразки, героїства/зради, успіхи/невдачі, неминуче нівелює вибуховий драматизм колізій і характерів, коли йдеться про катаклізм такого масштабу. Геніяльний Микола Гоголь, виношуючи мрію написати власну історію козацької революції, як мало хто з дослідників-фахівців відчував цю сповнену екс-

пресії поліфонію. Вона бачилася йому ого-
рнутою

в потоп мови непогамовної пристрас-
ти, і в рішучий, уривчастий лаконізм
сили й свободи, і в жахливий порив, що
дихає помстою, і в грубі, суворі чесно-
ти, і в залізні, незм'якшені пороки, і в
самовідданість нечувану, дику і нелюд-
ськи великодушну.

Такої історії, у якій, за Гоголем, «чуєш
запах і колір землі, часу, народу», не на-
писано досі. Не під силу вона й мені. Тож
моя мета скромніша – помалу перегорта-
ючи сторінки минулого, дошукуватися мо-
тивів, що керували «отими страхітливими
лицарями Хмельниччини», як називав ко-
заків неприязний до повстання Пантелей-
мон Куліш. Душею козацької революції від
першої миті її спалаху став Богдан Хмель-
ницький – людина-легенда вже у сприй-
нятті сучасників. Тож із погляду на цю по-
стать і варто розпочати.

Богдан Хмельницький – людина, вождь-визволитель, «бич Божий»

У 1648 р. Богдан Хмельницький мав по-
над 50 років, тобто був людиною досвідче-
ною і зрілою (припускають, що він наро-
дився 1595 р.). Про юність майбутнього
гетьмана чи про життя в зеніті віку відомо
дуже мало. Його батько, дрібний шлях-
тич Михайло Хмельницький гербу «Аб-
данк», походив, за гіпотезою Івана Кри-
п'якевича, з Перемиської землі; як слуга
польного гетьмана Станіслава Жулкевсь-
кого жив при його дворі у м. Жовкві [нині
Львівської обл.], далі перейшов на служ-
бу до іншого галицького магната – Яна
Даниловича, власника м. Олеська [теж нині
Львівської обл.]. Коли в 1597 р. Дани-
лович обійняв уряд корсунського й чиги-
ринського старости, Хмельницький став
від його імені чигиринським «підстарос-
тою», тобто замковим намісником. При-

пускають, проте, що він переселився на
Чигиринщину кількома роками раніше,
виконуючи «з руки» Даниловича функції
осадчого – організатора селянських пере-
селень на так звані «пустки». Десь у цей
самий час отримав від Даниловича хутір
Суботів під Чигирином, заклав там пасі-
ку, а пізніше навіть осадив власну слобо-
ду Новосельці з кількома підданими. У
1620 р. брав участь у поході Станіслава
Жулкевського на Молдову, а в жовтні цьо-
го ж року поліг у битві з турками під Це-
цорою. Живучи в серці козаччини, мав
близькі контакти з козаками, ба – навіть
одружився з козачкою, матір'ю Богдана
Хмельницького. Переказ, що якийсь час він
був нібито сотником Війська Запорозь-
кого, очевидно, легендарний.

Місце народження Богдана спірне: за
суперечливими тогочасними згадками, ним
могли бути і Черкаси, і Переяслав, і Субо-
тів, і Чигирин (останнє вважається найві-
рогіднішим). При охрещенні хлопець от-
римав подвійне ім'я – Теодор (у простомов-
ній формі Богдан) та Зиновій. В урочис-
тих ситуаціях духівництво називало його
Зиновієм, але власноруч гетьман завжди
підписувався як Богдан. Є надійні свідчен-
ня, що підлітком він учився у Львівській
єзуїтській колегії, де пройшов класи гра-
матики, поезики й риторики, тобто здобув
звичайну для шляхтича тих часів «гума-
ністичну» освіту.

Перша згадка про військовий досвід
Хмельницького-молодшого припадає на
нешасливу битву під Цецорою 1620 р., у
якій загинув його батько, а сам юнак по-
трапив до турецького полону. Через два
роки бранця викупила мати, за іншими да-
ними – його обміняли на котрогось із ту-
рецьких полонених. Після цієї пригоди
Богданова доля вже тісно пов'язана з реє-
стровим Військом Запорозьким, а сам
себе він зараховує до професійних во-
яків – людей, що «звикли здобувати шма-
ток хліба шаблею». Є згадки, щоправда,
сумнівної достовірності, про його участь

135. Панорама
Чигирина.
Малюнок
другої половини
XVII ст.

у козацьких морських походах 1620-х рр., а в 1633 р. він нібито так відзначився у Смоленській війні, що був обдарований від короля Владислава IV шаблею. Брав участь у козацькому повстанні 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка), а після поразки був серед тієї реєстрової старшини, яка, усвідомивши безвихідність ситуації, пішла на переговори з польним гетьманом Миколаєм Потоцьким. Його підпис – як тодішнього писаря Війська Запорозького – стоїть на акті капітуляції під Боровицею 1637 р.; у 1638 р. бачимо Хмельницького серед членів козацького посольства до короля.

Після запровадження в дію сеймової ординації 1638 р., яка зліквідувала козацьке самоврядування і, зокрема, виборний уряд писаря, Богдан Хмельницький став одним із десятиох сотників Чигиринського полку. Є, проте, опосередковані свідчення, що його особистий авторитет істотно перевищував цей непоказний ранг, і то навіть в оточенні короля Владислава IV. Коли французький посол у Речі Посполитій граф де Брежі розпочав переговори про найм козаків на французьку службу для

участі в Тридцятилітній війні, то хтось із придворних рекомендував йому вести справу саме з Хмельницьким. У 1644 р. де Брежі писав кардиналові Джулію Мазарині, що серед козаків є «дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі поважають». Свою зустріч із Богданом посол описує так:

Цими днями був у Варшаві один зі старшин козацької нації, полковник (!) Хмельницький... Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові.

Одружувався Богдан Хмельницький тричі. Його першою дружиною була Ганна Сомківна, сестра майбутнього наказного гетьмана Якіма Сомка, яка померла між 1645–1647 рр. (від цього шлюбу народилося троє синів – Тиміш, Юрій та Остап, який помер хлопчиком, і чотири доньки). Вдруге Хмельницький обвінчався в липні 1648 р. в Чигирині з нібито вихованкою своєї жінки, шляхтянкою Мотроною. Цьому шлюбові передувала драматична пригода: недруг Хмельницького, чигиринський підстароста Данило Чаплинський, вчинив наїзд на Суботів, жор-

136. Богдан Хмельницький.
Гравюра Вільгельма Гондіуса 1651 р.

стоко побив канчуками сотникового сина Остапа (від чого хлопчик помер), а красуню Мотрону вивіз і обвінчався з нею. Тож друге одруження Хмельницького, оскільки відбулося при живому чоловікові, набуло законної сили тільки після того, як єрусалимський патріарх Паїсій повторив обряд вінчання у Києві, на початку 1649 р. Шлюб із Мотроною завершився не менш драматично, ніж почався. Влітку 1651 р. старший Богданів син Тиміш, ненавидячи мачуху, наказав повісити її на воротах батькового двору в Чигирині начебто за подругиною зраду. Врешті, в серпні 1651 р. Хмельницький одружився втретє з сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною, вдовою одного з козацьких полковників. Ця статечна й розумна жінка користувалася загальною повагою; померла 1667 р. черницею Київського Вознесенського жіночого монастиря.

Зовнішність гетьмана відтворено на відомій гравюрі гданського гравера Гондіуса, що була зроблена з замальовки 1651 р. Абрахама Вестерфельда, придворного маляра литовського гетьмана Януша Радзивіла. Доповнюють уявлення про зовнішній вигляд і манеру поведінки Хмельницького нотатки мемуаристів. Ось як описує гетьмана у своєму подорожньому щоденнику венеційський посол Альберто Віміна, що відвідав Чигирин у червні 1650 р.:

Зріст його швидше високий, ніж середній, кістяк та статура міцні; його мова говорить про зрілість суджень, гострий інтелект... Його манери люб'язні й відкриті, і це викликає любов у солдатів, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну. Всім, хто заходить до нього в кімнату, він простягає руку і садовить на лаву, якщо це козаки.

(Переклад Ксенії Константиненко.)

Про побутові звички Хмельницького відомо, наприклад, що він палив довгу турецьку люльку й полюбляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука та, як і всі шляхтичі й козаки тих часів, завжди носив при собі шаблю. В доброму настрої міг пограти на бандурі. Врешті, як тоді було заведено, багато пив, віддаючи перевагу домашнім напоям – горілці, пиву й медові. Павло Алепський, племінник антіохійського патріарха Макарія, якого гетьман приймав у Богуславі в 1654 р., описує цей спартанський прийом так:

Потім подали на стіл миски з горілкою, яку пили ложками [чарками?] ще гарячу. Гетьманові поставили в срібнім кубку горілку найвищого гатунку. Він спочатку пропонував пати нашому владіці патріярху, а потім пив сам і частував кожного з нас... Після цього було подано на стіл розписні глиняні блюда з вареною солоною рибою та іншим у малій кількості. Не було ні

срібних блюд і кубків, ні срібних ложок, ні чогось іншого подібного, хоча в кожного з його слуг є по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками й скарбами ляхів зі срібла та золота.

(Переклад з російського перекладу Г. Муркоса.)

Простоту побуту Хмельницького фіксують і ті мемуаристи, що відвідували гетьманську резиденцію в Чигирині. Альберто Віміна в уже згаданому щоденнику так описує покій, де його приймали:

В цій кімнаті немає ніяких розкошів, стіни голі, не обставлені вишуканими стільцями. Стоять лише грубі лави, вкриті шкіряними подушками... Не більш розкішно виглядає і стіл, їдять звичайно без серветок, зі срібла тільки ложки та чарки, а весь інший посуд полив'яний. Можливо, він [гетьман] запровадив цей стиль, щоб пам'ятати про свій стан і водночас не підноситися до засліплюючої гордині...

(Переклад Ксенії Константиненко.)

Збереглися яскраві свідчення про вдачу гетьмана, у якій відзначали ніби два ества – одне вибухово-холеричне, інше задумливе й похмуре. Сучасники не раз описують вибухи гетьманського гніву, коли він міг кричати

з такою несамовитою люттю, що кидався по покоях, рвав себе за волосся, ногами бив землю або ж метався, немов шалений, що втратив розум.

У такі хвили, як тоді писали, ніхто не наважувався йому суперечити – «а хто посмів би, позбувся б життя». Напади люті могли супроводжуватися блискавичним розкаванням. Якось на раді, коли старшина заперечила доцільність походу в Молдову (про що піде мова далі), гетьман рубонув по руці шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка, але зараз же, отямившись, тричі вклонився й звелів винести

бочку меду зі словами: «Дітки мої, напийтеся і мене не судіть!». Назагал же в публічних виступах та в поводженні з рядовими козаками демонстрував досконале володіння мистецтвом показної відвертості й сміливого жесту. Це забезпечувало йому стійкий авторитет у козацькій масі, а його тяжка рука сприймалася за належне у підтриманні дисципліни (литовський канцлер Альбрехт Радзивил, наприклад, у своєму щоденнику під 1650 р. писав, що Хмельницький «тримає всіх русинів у такому послуку, що готові все зробити на один його порух»). Загальновідомою була і така примітна риса гетьманової вдачі, як хитрість, котрою часто маскувалися почуття й наміри, цілком протилежні оголошуваним. За словами одного з сучасників,

це була людина з тисячею штук, і його слід було остерігатися тим більше, чим більше він виявляв покори.

Розбіжності у сприйнятті козацького вождя бачимо вже в поглядах сучасників – людей, котрі, за висловом Івана Франка, «перетерпіли на власній шкурі криваву драму Хмельниччини». Для шляхтичів-ворогів гетьман був, звичайно ж, зрадником, розбійником, «кровожерним тираном», «збурювачем спокою», але водночас ніхто не ставив під сумнів його зв'язку й силу – втім, трактовані як «бич Божий», посланий на Річ Посполиту за гріхи, ба – саме ім'я Богдан тлумачилося як «Богом даний для кари». Саме з цієї алегорії розпочинає свою книгу «Історія громадянських воєн у Польщі» (її видано друком у Венеції в 1671 р.) згадуваний вище Альберто Віміна. Описуючи комету, що з'явилася над Польщею 15 травня 1648 р., венецієць надає їй містичного сенсу. За його словами, це був «могутній знак небес про полум'я цієї війни», тому саме ім'я її вождя є символічним – Богдан, себто «Богом даний» [«Deo dato»]. Сучасник

і земляк Віміні Майоліно Бізачіоні, автор двотомової праці «Історія громадянських воєн останнього часу» (Венеція, 1654), змальовує Богдана Хмельницького як одного з найстарших і найавторитетніших у козацькому війську – людину, наділену гострим розумом, але зрадливу, жорстоку й підступну. У таких самих похмурих тонах описано гетьмана в «Елогії визначним полководцям» неаполітанця Лоренцо Красо (Венеція, 1683 р.). Хмельницький постає тут як зрадник батьківщини – Польського королівства, особа видатних здібностей, але охоплена сум'яттям і роздвоєністю духу. У латиномовній віршованій епітафії гетьманові Красо пише:

Знаменитий силою тіла й хитрістю ума, щоби побороти шляхту, він озброїв селян. Здобувши посеред них шляхетство, руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий, знов побивав, змушений до втечі, сам змушував тікати, немов той Антей, сам себе попихав вперед. Збунтувавшись проти короля, просив у нього прощення, одержавши його, бунтував знову. Хоч був у союзі з татарами, московитами, турками – часто ламав їм віру, в тім однім не ламаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні, бо прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її до основи. Чоловік без всякої релігії, вмер без неї неспокійний, бо його бунтівничий дух одна смерть могла втихомирити.

(Переклад Івана Франка.)

Більше співчували подіям в Україні на протилежній частині європейського континенту – в охопленій революцією Англії. Вбачаючи у Богдані Хмельницькому союзника, що борює спільного ворога – «латинників і папистів», лорд-протектор Олівер Кромвель у 1649 р. нібито навіть написав послання до гетьмана. Його текст не розшукано, однак збереглася інтитуляція,

де в патетичному стилі перераховано здобутки й чесноти козацького вождя:

Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісімус війська й стародавньої грецької релігії та Церкви, володар усіх запорозьких козаків, пострах і винищувач польської шляхти, завойовник фортець, викоринювач римських священників, переслідувач язичників, антихриста і юдеїв...

У українських свідченнях доби революції постає гетьмана теж представлено по-різному. Вчена православна поезія вже на початку війни – у віршах, доданих до реєстру Війська Запорозького 1649 р., – обігрує тлумачення імені гетьмана «Богдан – Богом даний» для того, аби підкреслити його богообраність та місієність у зверненні двох подвигів – перед Церквою і перед Руссо:

Помазанець Божий кроль,
а Богдан єст даний
От Бога, сего ради
Богданом названий...
При Могилі Петрові
хрести заслужоні,
При Богдану в Русі єст воздвижоні...
З синов Володимирових Россія упала –
З Хмельницьких за Богдана
на ноги повстала.

Ще раніше, на початку 1649 р., коли гетьман тріумфально в'їжджав до Києва, спудеї Києво-Могилянської колегії вітали його декламацією як Мойсея, рятівника, оборонця й визволителя «з лядської неволі». Ця метафора надовго оселилася в українському письменстві, живлячи українську думку впродовж усього XVIII ст., і лише в «Історії Русів», анонімною історико-публіцистичною творі кінця XVIII – початку XIX ст., до густої завіси слави вперше додано трохи сумніву. Тут Хмельницький – це й надалі герой із героїв, однак, описуючи дебати старшини щодо переходу України під протекцію московського царя, автор вкладає в

уста козаків гострі антигетьманські випади: ті називають гетьмана «перекинчиком і зрадником батьківщини», бо він веде свій народ

у нові кайдани рабства й неволі до держави, в котрій панує найлютіше рабство й невольництво.

У потоці фольклорних пам'яток збереглося чимало дум, що прославляють Богдана – гетьмана-визволителя. Проте є й такі, де йдеться про спілку Хмельницького з татарами, за яку платилося українським ясаром. І тут уже до гетьмана звернені не славослів'я, а прокльони:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва
куля не минула,
а другая устрілила – у серденько
уцілила.

У так званому «Літописі Самовидця», складеному свідком козацької революції, ця ганебна платня теж згадується доволі часто, і то на докір гетьманові. Втім, поміркований Самовидець взагалі бачить у революції не стільки її героїчний бік, скільки лихо для мирного населення, персоналізоване в особі Хмельницького:

И хто может зраховати так неощацванную шкоду в людех, що орди позабирали, а маєтности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людским. Не тил жидов губили и шляхту, але й посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была.

На терезах військового щастя

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її сусіди з заходу та півночі – німецькі князівства і Швеція – гоїли рани спустошливої Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., а східний противник – Московія – був упокорений переможною Смоленською війною 1632–1634 років. На півдні не найкращі

137. Титульний аркуш «Реєстру Війська Запорозького 1649 року».

часи переживала доти непереможна Османська імперія: яничарські бунти розгрітали трон, по країні сваволили зграї розорених воїнів – тимаріотів, а видатки держави ледь не вдвічі перевищували її прибутки. Тим часом Річ Посполита, широко розкинувши свої володіння від Балтики до Чорного моря, виглядала імпазантно. Замирення українського козацтва у війнах 1630-х рр. здавалося надійним і остаточним, знаменита гусарська кіннота непереможною, економіка й торгівля – квітучими, а внутрішнє політичне життя – гармонійним і досконалим. Трищин, прикритих цим ефектним фасадом, до якогось часу не було видно, та з початком козацької революції вони, як стало буває, оголилися всі й одразу. До головних

хвороб, що підточували державний організм ізсередини, належали, з одного боку, слабкість королівської влади, а з другого – корупція верхів та політична демагогія, прикрита гучними тирадами про патріотизм і «золоті шляхетські вольності». Одним із наслідків корумпованості, що проявляла себе в купівлі урядів та посад за гроші, стали, зокрема, легкі перемоги козаків над коронним військом у перші два роки козацької революції. Це особливо увиразнювало занепад войовничості серед «сарматської» шляхти. Як уїдливо іронізував автор одного з тогочасних анонімних віршів «Нарікання на теперішніх поляків», звичай мужніх предків перевернуто «догори ногами», бо

їм труби, а нам кури подають знак вставати, вони стерегли свої табори, а ми вози, вони отримували винагороду за мужність, а ми за скупість, їхню думку надихали шанці, а нашу танці...

Розквіт «золотих шляхетських вольностей» іще контрастніше підкреслював соціальну прірву між безправ'ям простолоуду і необмеженою владою над ним панів («славне Польське королівство є небом шляхти, пеклом селян» – каже одна з тогочасних епіграм). У десятиліття «золотого спокою» 1638–1648 рр. селянська проблема, доти зм'якшена козацьким опором та успіхами колонізації Наддніпрянщини, загострилася і в Україні. Збільшення промислового вивозу збіжжя й худоби з Київщини та Брацлавщини, яке спостерігається саме в цей час, опосередковано засвідчує, що й тут розпочато запровадження фільваркової системи господарювання, отже – добігали кінця терміни звільнення колоністів від податків і панщини, провокуючи селянський протест. Поза тим, дедалі виразніших рис набувала нехоть до «ляхів». Анонімний автор «Розвідки про теперішню козацьку війну», написаної у 1651–1652 р., підкреслює це як одну з головних причин повстання:

Руський народ здавна почав відчувати невмирущу ненависть до ляхів і, усладковуючи її, в ній аж донині перебуває; це розгоряється при найменшій нагоді і настільки міцніє, що Русь волила б... терпіти ярмо турка чи будь-якого іншого тирана, ніж спокійно й щасливо жити у вільній Речі Посполитій.

Саме на 1630–1640-ті рр. припадають виразні словесні декларації цієї «невмирущої ненависти». Виявляється вона по-різному, головний же зміст можна звести до протиставлення поляків і русинів як непримиренних ворогів, готових до взаємовинищення. У Львівському літописі під 1637–1638 рр. натрапляємо на описи антикозацьких каральних експедицій, під час яких, стверджує автор-русин, населення того чи того містечка нібито знищено за етнічною ознакою: «буде би только русин був». Мешканці Коростишева на Житомирщині, виганяючи 1640 р. з міста католиків, керуються аналогічним гаслом: геть кожного, хто тільки «віри католицької або лях». Гаслом козацьких ватажків стає помста: як пише в 1638 р. Дмитро Гуня з обложеного Старицького табору до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, «невинно пролита кров волає до Бога про помсту». Поміркований і не вельми прихильний до «запорозького гулятьства» автор Літопису Самовидця починає свої записки фразою, яка теж апелює до відплати за кривди: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение» («чого не звикла была Україна терпіти», як додає він).

Становище козаків упродовж десятиліття «золотого спокою» 1638–1648 рр. влучно передає тодішня козацька приповідка: «Ляхи нас запхали у міх, але не зав'язали». «Стогорова козацька гідра», у якої, за висловом коронного гетьмана Миколая Потоцького, замість відтятої голови негайно виростає друга, лише завмерла в чекан-

ні іскри, з якої вибухне полум'я. Роль саме такої іскри судилося зіграти лихий пригоді з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, якому 1647 р. підстароста Александра Конецпольського Данило Чаплинський «заїхав» хутір Суботів. Хмельницький спробував шукати справедливості легально і навіть особисто скаржився королю Владиславу IV, проте, як твердить легенда, отримав від нього відповідь: «Vel non habes frameam stupide?» [«Хіба у тебе, дурню, немає шаблі?»].

Було це сказано чи ні, але за рік до того король розпочав таємно готуватися до війни з Туреччиною, маючи намір збільшити чисельність коронної армії, серед іншого, за рахунок 20-тисячного козацького корпусу (варто нагадати, що реєстр Війська Запорозького за ординацією 1638 р. обіймав лише 6 тис.). Навесні 1646 р. козацьке посольство, у складі якого був і Богдан Хмельницький, провадило переговори з Владиславом IV, домагаючись за участь у планованій війні повернення вольностей та збільшення реєстру. Якщо вірити тогочасним чуткам (утім, не безсумнівним), король нібито вручив послам відповідні привілеї, корогву з власним гербом і гетьманську булаву, а вони зобов'язалися до часу не розголошувати ні змісту переговорів, ні отримання клейнодів.

Опозиція сейму войовничим планам Владислава IV перекреслювала згадані домовленості. Король, проте, не полишив задуму. Наприкінці літа 1647 р. за його дорученням Україну відвідав канцлер Єжи Осолінський, повторно зустрівшись із козацькими представниками й нібито передавши їм гроші на виготовлення чайок для морського походу та вручивши лист на набір козацьких загонів. Тоді ж буцімто Осолінський передав Хмельницькому корогву й булаву, тобто утвердив його в гетьманському достоїнстві. Згодом гетьман посилався на цю «волю Його Королівської Милости», однак чи це було тільки

VLADISLAVS SIGISMUNDVS DVX POMERANIE SVEDICAE PRINCIPES
ELECT MAGN DVX MOSCOVIE SACR CAESARIS

138. Владислав IV. Гравюра з портрета
Пітера Рубенса 1624 р.

засобом надати повстанню законності, чи мало під собою реальну підставу – на завжди лишиться таємницею, бо якщо навіть такі переговори й справді відбулися, то проходили вони без сторонніх очей.

Припускають, що Хмельницький та його однодумці мали намір наприкінці жовтня – в листопаді 1647 р. раптово напасти на ставку урядового козацького комісара Яцка Шемберка в Трахтемирові, щоб захопити артилерію та клейноди Війська Запорозького. Однак ці плани було викрито, а Хмельницького заарештовано й передано під варту чигиринському полковникові Станіславу Кричевському, котрий доводився Богданові кумом. Тим часом до полковника звернулися колеги Хмельницького – чигиринські сотники Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй і Токайчук, прохаючи відпустити в'язня на поруки, аби той

зміг поїхати до ставки Шемберка й виправдатися. Кричевський кума з в'язниці випустив, а поручники, вдавши, нібито готуються до поїздки у Трахтемирів, «борошна до возів набрали, самі на коней посідали» і з невеликим почтом наприкінці грудня 1647 р. вирушили з Чигирина. Проте шлях їхній проліг, як і можна було чекати, не до ставки Шемберка, а за Дніпрові пороги.

Цей від'їзд, на який місцева адміністрація не звернула уваги як на епізод, для України буденний, дав перші наслідки вже на початку лютого 1648 року. Закликавши до себе запорожців на острів Томаківку, Богдан Хмельницький напав на Січ, що тоді була розташована на місці Микитин Ріг, і розбив залогу коронного війська, яка після 1638 р. регулярно там перебувала. Козаки-реєстровці у складі цієї залоги просто перейшли на бік повсталих, укотре підтвердивши стару приповідку: «Воювати козаками проти козаків – все одно, що вовком орати». Те саме за кілька днів зробили й чигиринські реєстровці, яких було послано для замирення інциденту. Тоді ж козацьке коло обрало Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

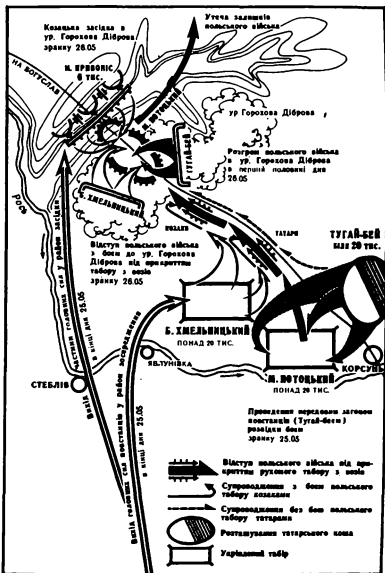
До кінця квітня, коли новий гетьман вийшов із Січі, розпочалася закупівля через довірених осіб на Волині, в Галичині і навіть у Польщі пороху та інших військових припасів. Водночас були налагоджені зносини з кримським ханом Ісламом-Герем III, внаслідок чого сторони досягли домовленості про взаємну допомогу. І хоча в цілому, за висловом одного з ближніх гетьмана, Силуана Мужиловського, «татарове, учувши о той війні, з боку гляділи, которому нога послизнеться», і тільки переконавшись у силі козацького війська, стали допомагати йому «яко воїн воїнові», дві важливі стратегічні проблеми Богдан Хмельницький вирішив – забезпечив себе від удару з тилу й зміцнив козацьке

військо, традиційно піше, татарською кіннотою.

Паралельно точилося листування з коронним гетьманом Миколоєм Потоцьким. Посилаючись на кривди й утиски козакам, Хмельницький просив «відновити справедливість» – скасувати ординацію 1638 р., вивести з України коронне військо й дозволити морські походи. А коли гордовитий коронний гетьман пригрозив: «Швидше будете на палі, ніж діждетеся вольностей», Хмельницький відповів розважливо: «Буде, пане гетьмане, так, як Бог дасть».

Дочекавшись 5–6-тисячного загону перекопського бєя Тугая, козацьке військо чисельністю близько 10–11 тис. наприкінці квітня 1648 р. вийшло з Січі. Миколай Потоцький, готуючись до сутички, вислав чотири козацькі реєстрові полки човнами вниз по Дніпру, а два інші приєднав до квартального загону, що рушив сухоходом назустріч повсталім. Загальне керівництво цим з'єднанням, яке нараховувало до 5–6 тис. вояків, мав здійснювати 20-річний син Миколая Стефан Потоцький, а обидва гетьмани – коронний Миколай Потоцький і польний Мартін Калиновський – залишилися очікувати в таборі під Корсунем на підхід надвірних магнатських військ.

29 квітня 1648 р. Потоцький-молодший підійшов до верхів'їв р. Жовті Води, притоки Інгульця, де зіткнувся з козаками й татарами. Сили за чисельністю були вочевидь нерівними, тож було вирішено, не приймаючи бою, окопатися табором і тримати облогу. Тоді Хмельницький, залишивши частину війська біля обложених, рушив навперейми реєстровому козацтву, що спускалося вниз по Дніпру. Після переговорів реєстровці без жодного пострілу перейшли на бік повсталих і разом із ними рушили до Жовтих Вод. 12 травня, вишикувавшись у бойовий стрій, з'єднане вперше за багато років військо реє-

139. Схема Корсунської битви 1648 р.

стровців і запорожців пройшло з вітальними залпами повз табір обложених. Наступного дня козаки тих двох полків, що залишалися в таборі, теж перебігли до повсталих. Усвідомлюючи безвихідь, Стефан Потоцький погодився капітулювати, проте переговори зірвалися, і 14 травня розпочався штурм табору. Гетьманич спробував врятувати становище відчайдушним проривом, але в ніч з 15 на 16 травня

в урочищі Княжі Байраки у верхів'ях р. Кам'янки був оточений і повністю розгромлений. Уцілілих вояків узято в татарський полон, а сам Потоцький отримав смертельну рану. Серед інших бранців був і київський шляхтич Іван Виговський: гетьман нібито виміняв його, як давнього знайомця, у татарина за коня; невдовзі він стане писарем Війська Запорозького, а згодом – гетьманом.

Відразу після битви козацько-татарська армія швидким маршем рушила на північ і обложила табір обох гетьманів на лівому березі р. Росі поблизу Корсуня. Оточені прийняли рішення йти проривом, однак Хмельницький, дізнавшись через шпигунів про цей план, наказав влаштувати пастку на шляху відступу – в балці Горіхова Діброва неподалік Корсуня. Вдосвіта 26 травня 1648 р. козаки й татари пропустили противника, що в бойовому порядку покидав табір, і помалу рушили за ним. Коли опівдні ця маса людей наблизилася до Горіхової Діброви, їх почали густо обстрілювати з тилу, заганняючи в порослий чагарником глибокий байрак, де шлях був умисне перекопаний ровами й завалений колодами. Тут і зчинилася шалена битва, у якій сам коронний гетьман Миколай Потоцький хоробро рубався, як простий солдат, отримавши три шабельні удари в голову, а польний гетьман Мартін Калиновський був поранений кулею в руку і татарською шаблею – теж у голову. За кілька годин бій скінчився; більшість жовнірів загинуло, а хто залишився живим – потрапив у полон до татар. Як оповідає Львівський літопис, переможений коронний гетьман після битви нібито гордовито кинув Хмельницькому: «Хлопе, мовить, чим же так зацному рицезству Орд татарских ... заплайтиш?», на що отримав лаконічну відповідь: «Тобою». Так і сталося, бо в татарський полон пішло обидвоє гетьманів – коронний і польний.

Звістка про катастрофу в Горіховій Діброві приголомшила сучасників. Як пишномовно писала одна з тодішніх англійських газет, «Польща в пилу та крові впала під ноги козаків».

* * *

За кілька днів перед Корсунською битвою помер король Владислав IV, тож, згідно з традицією, владу в державі на час безкоролів'я перебирав глава Польської

Церкви, гнізненський архієпископ Мацей Лубенський. Фактично ж вона зосереджувалася в руках канцлера Єжи Осолінського, тверезо наставленого до козацької проблеми. За його ініціативою вже в червні розпочалися переговори з повстанцями, доручені лідеру православної шляхти Адамові Киселю. Вимоги Богдана Хмельницького звучали так, як і в попередніх козацьких повстаннях: збільшити реєстр до 12 тис., відновити козацьке самоврядування й повернути вольності, заспокоїти конфлікти православних та уніятів у спорах за храми. Історики по-різному оцінюють цю скромну, коли врахувати виграшний розклад сил, платформу. Одні, як Михайло Грушевський, уважають, що гетьман діяв у рамках звичної козацької логіки, інші припускають, що він маневрував, виграючи час, іще інші – що відтягував продовження бойових дій, намагаючись залучити союзників. Деколи можна натрапити на думку, нібито Хмельницький від перших днів війни мав усвідомлену «програму визволення українських земель з-під польського гніту». Поза сумнівом, це перебільшення: гетьман іще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за рамки «козацького автономізму», як слушно окреслював таку позицію Вячеслав Липинський, аналізуючи початок революції.

Паралельно з переговорами обидві сторони нарощували сили. Під с. Чолганський Камінь на Волині з кінця червня 1648 р. почало громадитися коронне військо. Обоє гетьманів були в полоні, тож командування було доручене трьом «регіментарям» без достатнього військового авторитету – князеві Владиславу-Домініку Заславському, Миколаєві Остророгу й Александрові Конєцпольському (Хмельницький згодом саркастично назве їх, відповідно, «Периною» – за пухку статуру й розпещеність, «Латиною» – за схильність до вчених занять і «Дитиною» – за молодість

і недосвідченість). Напередодні поновлення військових дій під Чолганським Каменем було зібрано близько 35–40 тис. шляхтичів і жовнірів, серед яких панувала легковажна зверхність в оцінці козацьких сил. Ця армія не була міцною й тому, що приведені магнатами надвірні загони не хотіли підлягати неавторитетному командуванню, а офіцерський корпус роз'їдали амбіції, бо, як писав князь Заславський, кожний «товариш» (рядовий вояк) хотів ротмиструвати, ротмістр – полковникувати, полковник – гетьманувати.

Суперечності поглиблювало й те, що серед сенаторів уже виразно окреслилися дві партії у ставленні до козацької революції – поміркована, схильна до поступок, і агресивна, найяскравіше втілена в позиції князя Яреми Вишневецького, якого автор Львівського літопису влучно називає «з руського покоління лях».

Князь Ярема (1612–1651) був сином оверуцького старости Михайла Вишневецького і молдавської господарівни Раїни Могилянки, двоюрідної сестри київського митрополита Петра Могили. Рано осиротівши (його батько загинув 1615 р., а мати померла 1619-го), хлопець виховувався в родині опікунів у католицькому оточенні, далі вчився у Львівській єзуїтській колегії та католицьких університетах Рима, Падуї і Болоньї, а в 1631 р. оголосив про свій перехід на католицький обряд (за легендою, Могилянка перед смертю заповіла страшною материнською клятвою, аби Ярема не відрікався від віри предків, і це прокляття призвело до його передчасної смерті). Спадкоємець неозорих володінь у Задніпров'ї, один із найбагатших магнатів Речі Посполитої, Вишневецький-молодший належав до останньої генерації руських можновладців, котрі ще відчували за собою голос династичної крові й моральне право на владу над Руссю, водночас і розчиняючись у політичному світі Речі Посполитої, і претендуючи там на особливе становище пер-

140. Князь Ярема Вишневецький.
Портрет XVII ст.

шого серед рівних. Утім, справжнє ставлення князя Яреми до ідеалів Речі Посполитої колоритно ілюструється епізодом 1647 р., коли зачеплений на гідності задніпровський правитель оточив 4-тисячним надвірним військом святиню польського парламентаризму – Посольську Ізбу, готуючись рубати кожного, хто піде поперек його волі, «бодай і самого короля» (цей скандал вдалося залагодити тільки гарячковими зусиллями посередників).

Повстання «невдячної черні» розлютило Вишневецького (зазвичай у поняття «чернь» тут вкладають надто буквально зміст, забуваючи, що з погляду бундючного князя до цієї категорії міг потрапити будь-хто). Вибух війни застав Яре-

му в Лубнах, однак уже невдовзі, переpravившись через Дніпро в районі Любеча, він оголошує своє credo:

Якщо Хмельницький та його гультяйство після знищення кوارцяного війська й захоплення в полон гетьманів доб'ється своїх вимог і залишиться при давніх вольностях – я в такій вітчизні волію не жити. Бо ж і справді нам краще вимерти, ніж над нами запанує поганство й гультяйство.

Кривавий каральний марш 6-тисячної армії Вишневецького, стинаючи «винного й невинного», як писали очевидці, проліг через Овруч, Житомир, Котельню, Бердичів, Костянтинів і Збараж до Чолганського Каменя, де збиралося коронне військо. Цей похід обірвав і без того тонку нитку порозуміння в мирних переговорах. Князь уважав себе месником за жорстокий терор над поляками і євреями, який після корсунської перемоги вихлюпнувся в страхітливих формах селянської війни, про що детальніше піде мова далі. Однак хроніка кривавих жнив червня – липня 1648 р. настільки облутана перехресними гаслами помсти, що навряд чи можна в ній знайти правого й винуватого. Ураган сліпої ненависти темного простолюдю впав на голови католицького духівництва, шляхти та євреїв-орендарів, а вихований у трьох європейських університетах добрий християнин і зразковий лицар Ярема відповів на нього такими ж безтямними розправами. Водночас і поруч із ним, то випереджаючи, то відстаючи, справляв криваву тризну «вождь шаленого плебсу» (як його називають польські джерела), козацький полковник Максим Кривоніс. Саме він, доки відпочивало Військо Запорозьке, у червні й липні рейдував по Брацлавщині й Поділля, захоплюючи міста та містечка й винищуючи іншовеірне населення. Сумну рівновартісність «правд» обох месників – шляхет-

ського й козацького – влучно інтерпретував Хмельницький: на жадання урядових комісарів видати для належної кари Кривоноса гетьман відповів: «Взамін на Вишневецького».

У вересні 1648 р. коронне й козацьке військо вирушили назустріч одне одному. Коронна армія рухалася переобтяжена обозом: кількість возів сягала 100 тис., бо, легковажачи майбутньою битвою, шляхта, як писав один із очевидців, «вибрала-ся на війну, немов на весілля». Козаки мали чисельну перевагу, їх було 50–70 тис., а дещо пізніше до них приєдналася і татарська кіннота. Противники зійшлися біля с. Пилявці поблизу Старокостянтинова [нині Пилява Хмельницької обл.], і 23 вересня на невеликій багнистій рівнині обабіч р. Ікви, де заздалегідь укріпився Богдан Хмельницький, почався вирішальний бій. Козакам вдалося загнати піхоту противника на вузьку греблю й фактично винищити її, водночас зав'язуючи бої з розрізненими загонами кінноти, котра діяла безладно й неузгоджено. Військова рада, що її прямо на конях скликав князь Владислав-Домінік Заславський, вирішила відступати під прикриттям табору з возів, однак планованого порядку втримати не вдалося, бо серед вояків розпочалася паніка на звістку про нібито наближення ще однієї армії татар. Тоді вирішено було покинути табір і рятуватися верхи. Першими це зробили самі регіментарі, а далі, як оповідає очевидець,

військо, побачивши, що немає вождів, кинуло на землю зброю, панцирі, списи, і все пішло врозтіч.

Александр Конєцпольський тікав, переодягнувшись у селянську одіжку, а Заславський навіть загубив по дорозі гетьманську булаву. На ранок порожній табір став здобиччю козаків: їм дісталося понад 90 гармат, запаси пороху й зброї, коні; загальну ж вартість спорядження та іншого май-

на оцінювали на колосальну як на ті часи суму – від 7 до 10 млн. золотих. Пилявецька втеча, ставши ганебною й безприкладною сторінкою у військовій історії Речі Посполитої, одночасно відкрила козацько-татарській армії дорогу на захід.

Похід на Галичину мав характер демонстрації сили. Головна армія, до якої приєднався спадкоємець кримського престолу, ханів брат Крим-Герей, через Базалію, Збараж, Тернопіль, Зборів і Глиняни попрямувала до Львова і на початку жовтня 1648 р. вже атакувала його передмістя. Облога тривала три тижні, аж врешті, узявши з городян контрибуцію в сумі понад 200 тис. дукатів, тобто 1,2 млн. золотих, Хмельницький рушив далі – на Замостя. За спиною його далі вирувала сліпа селянська війна, породжуючи десятки повстанських ватаг на Волині, в Галичині й на Покутті, які руйнували шляхетські двори, розливаючи хаос і анархію.

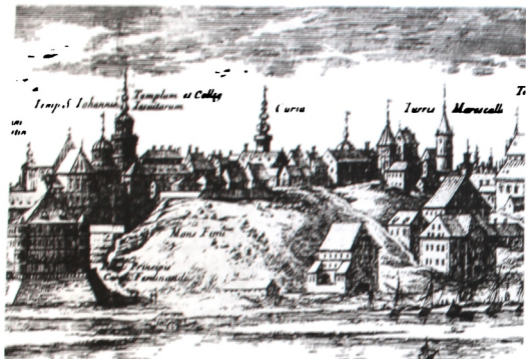
Захоплення Замостя відкрило би повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про скликання посполитого рушення, тимчасовим командувачем якого сейм призначив князя Ярему Вишневецького. У вирішальну фазу зайшла й боротьба між причінниками двох претендентів на досі порожній престол – Яна Казимира і Карла Фердинанда, братів покійного Владислава IV. Не останню роль зіграло і втручання Богдана Хмельницького, який оголосив підтримку кандидатурі Яна Казимира (дехто з істориків припускає, що на позицію гетьмана вплинула секретні гарантії, які надав йому королевич).

Доки впродовж листопада тривала облога Замостя і велися переговори з городянами про викуп та проходили вибори нового короля (17 листопада 1648 р. ним став Ян Казимир), козацьке військо почало потроху танути. Відразу після Львова повернули додому татари Крим-Герей. Залишила війською й частина повстанців, удо-

141. Козацька кіннота під Львовом.
Фрагмент гравюри середини XVII ст.

вольнившись захопленою здобиччю, а решта потерпала від втоми й холоду. Розпочалися епідемії та голод, посилений ворожістю місцевого польського населення. За цих умов продовження війни ставало безперспективним, і поміркована група старшини висловились за переговори з новообраним королем. Відтак до Варшави рушило козацьке посольство, пропонуючи мир на умовах, що передбачали: амністію повстанцям; встановлення 12-тисячного реєстру; відновлення козацького самоврядування; надання права вільного виходу в море; усунення з території козацької юрисдикції кварцяного війська; визначення гетьманові Війська Запорозького «під давулу» одного зі староств Наддніпрянщини. Після попередніх переговорів із секретарем Яна Казимира Миколаєм Смяровським, що прибув до козацького табору, Хмельницький 23–24 листопада 1648 р. завернув свої полки додо-

142. Панорама Варшави.
Гравюра з малюнка 1636 р.

му. Такий перебіг подій переконливо засвідчує, що в уяві гетьмана мета війни, як і давніше, зводилася до розв'язання козацької проблеми в межах Речі Посполитої.

На другий день нового 1649 р. (за новим стилем) Хмельницький тріумфально в'їжджав до Києва. Його зустрічали тисячі патовни люду, дзвони церков, гарматні постріли на замку. Церемонією було передбачено в'їзд гетьмана через Золоті ворота, де спудеї Києво-Могилянської колегії привітали його декламаціями, називаючи, як уже згадувалося, «Моисеєм, спасителем, освободителем і визволителем з людської неволі». Тут же чекали на гетьмана єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів, які ввели його до міста, посадивши на сани поруч із собою. Кілька днів потому патріарх у Софійському соборі відпустив Хмельницькому всі сьогочасні й

майбутні гріхи (відпущення майбутніх гріхів являло собою один з елементів коронаційної процедури, що надає несподіваного підтексту даній церемонії) і під гарматні залпи благословив на війну «з ляхами». В розгадці сценарію цієї зустрічі, особливо проведення козацького гетьмана по під Золотими воротами, тобто дорогою володарів княжої Русі, лежить, як здається, відповідь на запитання – у чийій голові «козацький автономізм» уперше перетворився на ідею незалежнення козацької України від Речі Посполитої. Сам Богдан чи високі православні ієрархи обставили цей тріумфальний в'їзд саме так? І чи не він став тією неважимою миттю, коли історія на крутому віражі міняє свій стрімкий лет?

* * *

Переговори, започатковані під Замоцтям, продовжилися в лютому 1649 р. у

Переяслав. Проте перемир'я кляв, що надіслав з Варшави, побачила перед собою, бо мов же не козацького ватажка, а владаря, то, невпинно у своєму ідилі володаря Русь, який говорив шлюбним переяславом:

Правда є, що я маий і незачий те дови, але не Бог мені дав, що ині єдиновладці з амерержень руський. Я вже дови, про що ніколи не думав, а дади доведу, що задумав. Вибю з людської неволі увесь руський народ, а що ранше я воявав за свого шлюбду й кривду, то ині вояватиму за нашу віру праву даву...

Українським панам, яких у пол'ї була більшість, Хмельницький радив, щоб «ляхів зречлися і з козаками залишилися, бо Лядська земля затине, а Русь пануватиме...». Про Київ же він дови я так:

Вільно мені там розпоряджатися, мій Київ, я є паном і володою київським; дав мені те Бог... за допомогою моєї шаблі.

З дебатів із комісарами, що ретельно послушалися у щоденнику посольства, бачимо також територіальну трансформацію позиції гетьмана. «Козацький автономізм», котрий ще місяць тому живив його думку, набув цілком інших політичних обрисів, перемістившись від традиційної козацької території – Наддніпрянщини на «всю Русь по Львів, Холм і Галич».

Даремно голова посольства Адам Кисіль терпляче вмовляв Богдана Хмельницького не шкодити вітчизні – Речі Посполитій – та гуртом протистояти «свірним»; марно переконував, що небезпечно втягати у війну простолюди, бо ж самим Богом встановлено, аби «селяни орали, а козаки воявали». Непочутими залишилися й нагадування про вірність королю, якого сам гетьман обрав собі за володаря. Переговори завершилися всього лиш тимчасовим перемир'ям «до травня», тобто до весни, коли знову стануть можливими кінні

141. Адам Кисіль.
Голова з прижиттєвого портрета

переходи. Пограничною межею перемирних територій на півдні був визнаний Кам'янець-Подільський, на заході межиріччя річок Случі та Горині, на півночі – р. Прип'ять.

Дотримуватися перемир'я виявилось важко обоєм сторонам. Злилого 1649 р. точлася боротьба за прикордонний Бар на Поділі, у березні 1649 р. почалися локальні сутички по володіау річок Случі та Мурафи, а наприкінці травня коронне військо вступило на козацький бік Горині. Водночас в Україну прибували татарські загони, а згодом підійшов з 40-тисячними силами сам хан Іслам-Герей III. Під булавою Хмельницького було зібрано 30 козацьких полків загальною чисельністю близько 80–90 тис. вояків (цифри в 300, а то й 400 тис., не раз згадувані в

старій історіографії, є витвором перебільшеної фантазії сучасників). Окрім 40–50 тис. козаків-професіоналів, сюди належала й маса добровольців – міщан та селян. Про цю частину козацького війська Літопис Самовидця, скептично посягаючи ентузіазм простолоду жадобою військової здобичі, писав:

Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селі такого человека, жеби не міл або сам, або син до воиска йти ... навет где в городах были й права магдебурскіе и присягаіе бурмистрове, и райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того войска йшли...

Коронна армія за чисельністю була незрівнянно меншою, сягаючи 15 тис. жовнірів. Тож коли наприкінці червня 1649 р. козацько-татарські сили почали наближатися до Старокостянтинова, загопи регіментаря Адама Фірлея та з'єднані з ними магнатські корогви спішно відступили під захист Збарзької фортеці, укріпившись табором попід її мурами. Кілька штурмів, у яких Хмельницький кидав на професійних вояків зойно змобілізованих добровольців, оберігали добірні козацькі полки, скінчилися невдачею. Відтак під прикриттям щільного гарматного вогню нападники почали сипати вали довкола табору Фірлея і окопувати його глибокими ровами, аби заблокувати армію противника. Так з 10 липня 1649 р. почалася місячна облога голодного війська у Збаржі [нині райцентр Тернопільської обл.]. Її героєм з коронного боку став князь Ярема Вишневецький, який узяв на себе фактичне керівництво обороною і зумів під шквалом обстрілу й штурмів захистити фортецю, а з українського – полковник Станіслав Мрозовицький, що загинув тут же в одному з боїв і під іменем Морозенка був оспіваний у одній із найпоетичніших пісень-дум козацько-героїчного циклу («Ой Морозе-Морозенку,

преславний козаце, за тобою, Морозенку, вся Україна плаче»).

Доки тривала облога, київський полковник Станіслав (Михайло) Кричевський на чолі Київського, Чорнобильського та Овруцького полків перекинув підхід в Україну литовському гетьманові Янушу Радзивилу, прийнявши бої в районі білоруського Лоєва на правому березі Дніпра (де й сам був смертельно поранений). Інша частина козацько-татарської армії на чолі з Хмельницьким та Ісламом-Гереем III на початку серпня рушила навперейми 15–20-тисячному війську, яке вів на допомогу обложеним сам король Ян Казимир. Маючи інформацію про маршрут його просування, гетьман улаштував засідку біля переправи через р. Стрипу поблизу м. Зборова [нині райцентр Тернопільської обл.] й 15 серпня 1649 р. в момент форсування за умовленим сигналом завдав раптового удару по авангарду й тилу королівської армії. Кровопротитний бій на переправі біограф Іслама-Гереея III Хаджі Мехмед Сенай зі східною барвистістю описує так:

Саме цього дня почався такий запеклий бій, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. ...Блиски гострих шабель від полудня до вечора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит [мусульманських коней] покрив небесне склепіння мороком.

(Переклад Ферхада Туранлі.)

Коронна армія втратила до 7 тис. убитими й пораненими, а сам король опинився у пастці: його табір зі спішно насипаними валами та ровами кільцем оточували зусібіч козаки й татари. Вечері сенатори пропонували таємно вивести Яна Казимира з облоги, однак той навідріз відмовився. Навпаки, демонструючи неабияку мужність, він під обстрілом ходив по табору й підбадьорював вояків. Тоді виник інший план: за спиною Хмельницького розпочати переговори з ханом, граючи на чут-

ливий струні кримської політики – не зосереджувати надмірної потуги в руках жодної зі сторін, підтримуючи перманентний стан війни «між гяурами», яка приносила Криму прибуток. Тож 16 серпня між ханським візирем Сефером Газі-агою та канцлером Єжи Осолінським розпочалися офіційні переговори без участі козацької сторони. І хоча від вимог кримчаків, як писав Осолінський, у нього «відібрало мову й у голові запаморочилося», однак вибирати не було з чого. Згідно з досягнутою домовленістю, Річ Посполита зобов'язувалася до сплати щорічних упоминків «дворові Чингізидів», себто ханові, погоджувалася на випас татарської худоби в нейтральній смузі над річками Інгулом та Великою Виссю, а окрім того, мусила виплатити 200 тис. золотих відступного за повернення кінноти до Криму без ясиру і ще додатково 200 тис. – на викуп армії, обложеної в Збаражі. Ханський візир, який вів переговори, торкнувся й козацького питання, зажадавши від уряду визнати 40-тисячний реєстр Війська Запорозького.

Загроза перетворення хана із союзника на могутнього ворога змусила Богдана Хмельницького слідом за татарськими послами спорядити до табору Яна Казимира й своє посольство, запропонувавши вироблені напередодні власні 17 переговорних статей. «Козацькі пункти» цього разу окреслювали набагато ширшу територію автономії – три воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля до р. Случ. Тутешні адміністративні уряди мали надаватися лише руській шляхті православного обряду, а всі євреї та єзуїти мусили виселитися. Рівночасно посла вимагали амністувати шляхту, що брала участь у військових діях проти коронної армії, а також селян і міщан, причетних до повстанських виступів. Знайшлося місце в угоді й для релігійного питання: на козацькій території

144. Ян Казимир Ваза. Гравюра 1649 р.

мала бути скасована Унійна Церква, а православний митрополит і двоє владик – отримати місця в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Надвечір 19 серпня 1649 р. перед Єжи Осолінським та Адамом Киселем Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди, а наступного дня в супроводі старшинського почту в'їхав на білому коні до королівського табору, де його прийняв Ян Казимир. Свідки оповідають, що гетьман виглядав похмуро, але тримався з гідністю. У ніч на 23 серпня було знято, нарешті, й облогу Збаража. За кілька днів коронне військо вирушило на захід, а козацьке – у напрямі Києва. Завернули додому й татари, вибираючи по дорозі, всупереч домовленостям, платню живим товаром за участь у війні. Траплялося, що ясир брали навіть на очах козацьких

полковників, безпорадних на це лихо. Так скінчилася Зборівська кампанія 1649 року.

* * *

Зборівський договір, вигідний для козацької верстви, повертав назад у підданство селянську масу, яка проливалася нарівні з козаками кров у боях і нині теж уважала себе вільною. Втім, її інтересів під час мирних переговорів до уваги ніхто й не брав, а переяславський полковник Петро Головацький, колишній драгун, прямо говорив селянам, котрі перебували в козацькій армії під Зборовом, що їм уже «годи воювати з панами, пора йти гречку сіяти». Козацька верхівка, вперше зіткнувшись із селянським питанням, опинилася у двозначному становищі. І хоча повернення шляхти до своїх маєтків, обумовлене в угоді, супроводжувалося нагадуванням Хмельницького, аби власники поводитися зі своїми підданими «скромно», це навряд чи могло зарадити неминучим конфліктам. Уже на початку жовтня 1649 р. Адам Кисіль в одному з листів сповіщав: «Плебс залишається в купах, не впускає панів до дому».

У безпосередньому зв'язку з селянською стояла й проблема укладання козацького реєстру. Визначена угодою 40-тисячна квота навіть наближено не відповідала реальній чисельності козацтва та покозаченого простолюду, а тим часом усіх не вписаних до реєстру Зборівський договір автоматично обертав на підданих. Тож перші звістки про збройний опір реєструванню надходять уже з вересня 1649 р., тобто з часу, коли поширилася сама тільки чутка про цей пункт угоди. Складання реєстру розтяглося на кілька місяців, просуваючись із великими складнощами. Зокрема, в грудні 1649 р. частина козаків, що до нього не потрапила, підступила під Чигирин – резиденцію гетьмана, погрожуючи йому розпоровою. У січні на бік

випищиків стало кілька полковників, у лютому на Запорозькій Січі спалахнуло повстання козацької голоти, очоленої Худолієм, а в Кальнику – антигетьманський заколот покозачених міщан.

Так само непростого посувалося затвердження Зборівського договору сеймом, де розгорнулися гострі дебати між прибічниками поміркованої та войовничої позицій. Зокрема, завис у повітрі пункт із вимогою скасувати церковну унію й не було зратифіковано статті, яка забезпечувала постійне місце в сенаті для київського православно-митрополита та двох владик. Наприкінці літа 1650 р., коли коронний гетьман Миколай Потоцький, повернувшись із татарського полону, закликав воювати, аж доки вся земля не почервоніє від козацької крові, прихильники силової політики отримали перевагу. Відтак уже наприкінці 1650 р. пограничні військові сутички набули характеру відвертого готування до майбутньої війни, а грудневий сейм, ухваливши довести чисельність коронного війська до 36, а литовського до 15 тис., водночас оголосив на наступний 1651 р. послплате рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти.

У квітні 1651 р. цю армію було сконцентровано поблизу м. Сокаля, на межі Галичини й Волині. Богдан Хмельницький, завершивши зі свого боку мобілізацію, у другій половині травня перекинув козацьке військо в район Збаража, очікуючи підходу татарської кінноти. Напередодні боїв чисельність коронних і козацьких сил була більш-менш однаковою. Під булавою Хмельницького перебувало близько 100 тис. чоловік, у тому числі «доброго війська», тобто професійних козаків – до 40–50 тис., решта – селяни та міщани. Союзницька татарська кіннота, яку привів особисто хан Іслам-Герей III, нараховувала від 30 до 40 тис. вершників. Коронні сили мали близько 40 тис. вояків регулярної армії, стільки ж жовнірів із надвірних загонів

та до 40 (за іншими даними, 60–80) тис. шляхтичів посполитого рушення. Дехто з істориків уважає ці цифри завищеними, обраховуючи козацько-татарську армію у 100, а коронну у 60–70 тис. чоловік (сучасники, схильні до перебільшень, писали, що в битві зійшлося 400 тис. вояків). Так чи інакше, але обидва велетенські війська готувалися до зіткнення, яке стало однією з наймасштабніших і найкривавіших битв в Європі XVII століття.

Армії було стягнуто на низину у околицях м. Берестечка [нині райцентр Волинської обл.], що починалася від р. Стиру, обрамовуючись з одного боку болотами, а з другого лісом. Сам же бойовий стрій, у якому точилася операція, розтягся на 7–8 км. Перший день боїв, 28 червня 1651 р., не дав переваги жодній зі сторін. На другий день шалька терезів ніби почала схилитися на користь козацько-татарського війська. На третій день поле битви зранку вкривав такий густий туман, що сутички поновилися лише пополудні, коли кіннота князя Яреми Вишневецького під звуки сурми і барабанів пішла в атаку, а до неї негайно приєдналися інші полки. Обидві сторони билися з відчайдушною відвагою; як оповідає очевидець,

Усе було у вогні, не було нічого чутно, лише гук ... з ручної стрільби й гармат, так що ми вже думали, що звідати живим ніхто не повернеться.

Найманий німецькій піхоті вдалося, потіснивши козацькі ряди, прорватися до пагорба зі ставкою хана, і кілька ядер упало поблизу ханського намету. Вибухом нібито був поранений у ногу сам Іслам-Герей, загинув його брат, калга Крим-Герей, і отримав тяжку рану Тугай-бей. Налякані татари почали втікати. Богдан Хмельницький із кількома старшинами кинувся навперейми, аби завернути їх. Після гострої розмови, що відбулася між ним і ханом, той буцімто наказав повернути на-

ISLAM-GHREYAT Sultan Murad III Grand Cham des Turques, fameux par sa guerre contre les Mofcovites, et Chinois, et encore contre le Moger.

145. Іслам-Герей III. Гравюра з середини XVII ст.

зад, однак тут вже збунтувалися мурзи, відмовляючись вступати в бій: мовляв, їхні коні мокрі, перетомлені й голодні, а нині – байрам, коли мусульманам узагалі воювати заборонено. Найгіршим же стало те, що Іслам-Герей, відступаючи, силоміць вивів із собою гетьмана, позбавивши козацьке військо генерального командування (згодом кружляли чутки, що хан вів подвійну гру, нібито навіть пообцявши королю видати Хмельницького).

Зазнаючи поразки, козацька армія відступила до р. Пляшівки, притоки Стиру, де тил прикривали болото й хащі. Уночі козаки під зливою вирили окопи й насипали земляні укріплення, що перетворювало табір на своєрідну фортецю, яку можна було здобути лише облогою. Від 1 по 10 липня обложені успішно відбивали штурми й навіть самі здійснювали бойові вилазки, проте становище в таборі не було добрим. Давалися ознаки незгоди між старшиною,

146. Берестецька битва 1651 р.
Гравюра середини XVII ст.

не стримувані твердою рукою гетьмана. Бракувало питної води. Наростали тертя між селянами й козаками (археологічні розкопи табору показують, що підрозділи одних і других навіть тут трималися нарізно). Обложени спробували зав'язати мирні переговори з королем, але вони не принесли успіху, а ультиматум про беззастережну капітуляцію був неприйнятним. Тож виник план вирватися з оточення, навітьши переправу через болота й Пляшівку.

Кальницький полковник Іван Богун, який перейняв на себе функції наказного гетьмана, уночі з 9 на 10 липня 1651 р. почав лаштувати переправу, вимощуючи її возами, наметами, сідлами, кожухами, військовим спорядженням. Проте коли селянська частина війська довідалася про початок операції (а Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби забезпечити збройне прикриття прориву), обложених охопила паніка: вони були впевнені, що старшина з козаками навмисне покидає їх у пастці, відволікаючи противника. Юрми людей кинулися до переправи, топлячи одне одного, а зарозум і наведені з таким зусиллям мости. У цьому хаосі Богуну вдалося вивести без утрат лише 20-тисячний загін кінноти й урятувати частину ар-

тилерії. Впродовж одного лише дня, 10 липня, у боях та паніці загинуло до 8 тис. чоловік, аж, як оповідали очевидці, «вода від їхньої крові зачервонілася». Повністю було винищено й козацький ар'єргард, що прикривав відступ. Саме з ним пов'язаний легендарний епізод Берестецької битви, коли близько 300 козаків стримували кількогадинну облогу одного з острівців на переправі. На пропозицію дарувати їм життя, якщо складуть зброю, смертники демонстративно повитрушували у воду гроші з гаманців і боронилися далі. Мужність останнього з них, котрий, як писали свідки, «сам протидівав усій польській армії», отримавши 14 ран, вразила Яна Казимира. Король запропонував герою помилування, однак той гордо відповів, що про життя вже не дбає і хоче померти як воїн. До рук жовнірів, які надвечір зайняли табір, потрапило 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких хорогов, гетьманська булава й печатка, документи канцелярії Богдана Хмельницького та його скарбниці з 30 тис. талерів.

У замішанні під час узяття табору загинув також коринфський митрополит Йоасаф, який привіз у дарунок гетьманові меч, освячений на Гробі Господнім. Митру й оздоблену коштовностями Єван-

гелю, що належали покійному, король разом із козацькими корогвами власноручно поклав на вітвар чудотворної «грецької» ікони Холмської Богородиці. Цю ікону зберігали у спеціальному наметі в ставці короля, вшановуючи як небесну опікунку коронного війська. Як напише один із учасників битви, перемогу було здобуто

за підтримки Найсвятішої Діви, чий чудотворний образ, узятий із Холма, з монастиря отців василян-уніятів, мав при собі король.

* * *

Розгром козацького війська під Берестечком став тією останньою краплею, що перепоновила чашу взаємних порухунків. Доти повстання ще точилося як громадянська війна всередині Речі Посполитої; після Берестецької битви воно остаточно переростає на польсько-українську війну. Марш коронної армії від Берестечка на південь і одночасний похід литовських загонів під командуванням Януша Радзивіла у бік Києва супроводжували безперестанні партизанські вилазки населення. Жовніри харчувалися тільки смаженим зерном, яке самі збирали на полях; у таборах забивали та їли власних коней і навіть падало, а невдовзі почалися епідемії та масове дезертирство. Зокрема, саме тоді, в таборі під Паволоччю, прохворівши сім днів, на 39-му році життя помер від дизентерії шляхетський герой, князь Ярма Вишневецький. Як писав один з учасників цього тяжкого походу,

тепер ми оточені ворогом звідусіль – спереду, з боків і ззаду. Селяни за нами мости і переправи руйнують, погрожуючи нам: «Якби ви й хотіли втекти, то не втечете».

Богдан Хмельницький, своєю чергою, уже 17 липня 1651 р. розіслав із Білої Церкви наказ правобережним полковникам

«не відкладаючи ані на тиждень» прибувати до його ставки з усіма полками. Тут же, у Білій Церкві, заклали сильний військовий табір, про який коронний гетьман Миколай Потоцький невдовзі напише королю: «Здобути їхній табір неможливо». На другу половину серпня під булавою Хмельницького сконцентрувалося близько 25 тис. козаків і 6 тис. козацьких, приведених Карач-беєм, а на лівому березі Дніпра навпроти Києва, здобутого Янушем Радзивилом, стояло два полки чисельністю до 4 тис. осіб. Несподівана міць відродженого після розгрому козацького війська, а рівночасно голод, епідемії та втома з'єднаної польсько-литовської армії примусили переможців відкинути мову ультиматумів і перейти до погодження взаємних поступок. За таких обставин розпочалося спершу перемирне листування, а з 10 вересня 1651 р. – і самі переговори.

Перемирна комісія, очолена з коронного боку Адамом Киселем, а з козацького Іваном Виговським, засідала у Білій Церкві з 15 по 28 вересня під акомпанемент подій далеко не мирних. Серед рядових козаків поширилася чутка, нібито старшина наміряється зрадити їх, «передавши ляхам». Тож близько 10 тис. заколотників разом із татарами Карач-бея оточили Білоцерківський замок, у якому йшли перемовини, і почали готуватися до штурму. І хоча Хмельницькому вдалося придушити заколот, стративши 15 ватажків і двох полковників, однак ситуація досягла максимальної напруженості й обидва війська було приведено в бойову готовність. За таких умов королівським комісарам довелося піти на ще більші поступки, ніж планувалося. Згідно з Білоцерківською угодою, козацький реєстр мав бути скорочений до 20 тис., а юрисдикція Війська Запорозького обмежувалася Київським воєводством (Брацлавське й Чернігівське поверталися у підпорядкування коронної адміністрації). Гетьман також

зобов'язувався розірвати спілку з татарами й надалі не провадити закордонних зносин.

Утім, мирна Білоцерківська угода залишилася тільки паперовою пам'яткою перипетій війни, бо зібраний навесні 1652 р. сейм її не зратифікував – цього разу не з принципових міркувань, а тому, що вперше в історії річпосполитського парламентаризму був зірваний одним зі шляхтичів, який наклав вето на проєкт сеймової ухвали. Україною тим часом котилися чутки про скорочення реєстру. Як писала з властивою їй образністю Олександра Єфименко,

довкола сторін, що домовлялися, вивувало таке море ненависти, озлоблення й недовіри, що безглуздо було б повірити у можливість приборкати цю дикку стихію договором; ніхто й не вірив.

Згадане незатвердження угоди розв'язувало руки Богданові Хмельницькому, який у квітні 1652 р. оповістив старшину про готування до нової війни. Формальним приводом для початку бойових дій став похід гетьманича Тимоша на чолі козацько-татарського загону в Молдову (про молдавську дипломатію Хмельницького детальніше йтиметься далі). Напереріз йому було послано армію під командуванням польного гетьмана Мартіна Калиновського. Військо Калиновського, що складалося з 12 тис. гусарської кінноти та 8 тис. піхоти, стало табором між горою Батіг над р. Бугом і містечком Ладжином (нині райцентр Вінницької обл.), чекаючи на підкріплення. Позиції були розташовані й укріплені недбало: швидкого нападу не очікували, й раптова поява противника стала повною несподіванкою. До вечора 1 червня 1652 р. козаки й татарська кіннота оточили табір, а другого дня розпочали штурм. Коли їхня перевага стала очевидною, гусари вирішили відступати до річки й вирватися вплав, залишаючи напризволя-

ще піхоту. Калиновський з оголеною шаблею кинувся їм навперейми. А тим часом від гарматного пострілу загорілися вози з сіном – вогонь охопив намети, зчинилася паніка, під час якої козаки й татари остаточно прорвали оборону. До вечора у бою полягло близько 8 тис. коронних вояків і було винищено половину знаменитої шляхетської гусарії; загинув гетьман і багато інших воєначальників, іще більше потрапило в полондо татар. Так було здобуто кривавий реванш за Берестечко.

Проте батізький розгром не охолодив запалу бойовничої групи сенаторів. Сейм, що зібрався невдовзі після катастрофи, відхилив пропозицію Богдана Хмельницького про поновлення Зборівських статей. Девіз «яструбів» у вустах канцлера Анджєя Лещинського звучав так:

Слід або протиставити сили бунтівника останні сили, або видати на пограбування нас самих і наших дітей, а третього виходу немає.

До кінця 1652 р. було створено 68 нових кінних корогів, а загальну чисельність коронного війська доведено до 34 тисяч. Пробний наступ нової кампанії розпочали в березні 1653 р. загони коронного обозного Стефана Чарнецького, які вихором пройшли Брацлавщину, керуючись гаслом свого начальника: «Не залишати русина й на розплід!». З липня 1653 р. поблизу Львова почали зосереджуватися основні сили під проводом самого короля, а переговори, кілька разів пропоновані Хмельницьким, уряд демонстративно відкинув.

На початку жовтня 1653 р., після кількох маневрових переміщень, коронна армія отаборилася під містечком Жванцем над р. Дністер навпроти Хотина (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Її чисельність сягала 40 тис.; приблизно таким було й козацьке військо, яке разом із татарами блокувало жванецький табір, розгромивши підкріплен-

ня, що туди поспішали. Почалася затяжна облога, в якій обидві армії однаково терпіли від холоду, голоду й нестачі фуражу; для обох буденним явищем стало дезертирство. Богдан Хмельницький, аби запобігти йому, навіть дозволив татарам брати в ясир козаків, що без дозволу залишають табір, а серед обложених наприкінці листопада спалахнув заколот піхоти, частина якої з боями покинула позиції. Сил для вирішальної битви не вистачало у жодній зі сторін, і тоді Іслам-Герей III, як і під Зборовом, узяв на себе роль посередника, не зацікавленого у надмірному піднесенні будь-кого з противників. Відтак, розпочалися переговори, на яких хан вимагав поновлення Зборівського договору, сплати «упоминків» і дозволу вибрати ясир на території Польського королівства аж до р. Вісли. Саме на цих пунктах після тривалих дебатів 17 грудня 1653 р. було досягнуто домовленості.

Переговори між кримчакми та Яном Казимиром виглядали дивно: по-перше, вони завершилися усним погодженням, а не формальною письмовою угодою; по-друге, не відбулося навіть перемирної зустрічі коронованих осіб, хоча й хан і король були присутні на позиціях. Окрім того, королівські комісари не наполягали на присязі козаків, а сам Хмельницький усунувся в тінь, виставивши замість себе полковників-статистів. Проте ця двозначна ситуація задовольняла всі три сторони. Татари досягли рівноваги сил виснажених сусідів, отримавши ще й величезну суму «упоминків» та вигоди від ясиру. Коронна верхівка тішилася ілюзією, боцімто Зборівська угода залишилася непідтвердженою. Не менш складні розрахунки були і в грі Богдана Хмельницького, який робив ставку вже на третю сторону: 11 жовтня 1653 р. Земський собор Московського царства ухвалив прийняти Військо Запорозьке з «городами их и землями» під

«государя високою рукою». Так козацька проблема після кривавої шестилітньої війни вихлюпнулася за рамки внутрішніх незгод Речі Посполитої.

Жахи війни

Банальною істиною є те, що кожна війна, поза високими мотивами, в ім'я яких її ведуть, приносить незчисленні страждання, смерть, спустошення й жорстокий автоматизм у винищенні людиною подібних до себе. Не стала винятком із цього печального правила й козацька революція. Як і всякий грандіозний катаклізм, в уяві нащадків вона асоціюється з полями битв, стрімким летом коней в атаці, різьбленими ликами вождів, діяннями героїв. Знецінене життя тисяч непомітних людей – не героїв, а жертв війни – не потрапляє до поля нашого зору. Та якщо ми, придивляючися до тих часів, маємо на меті пізнати минуле, а не тільки впізнати в ньому звичний образ, мусимо наповнити-ся співчуттям і до їхніх дол.

Проникливий діагноз тому, що спалахнуло як чергове для Речі Посполитої козацьке повстання, поставив уже наприкінці травня 1648 р. Адам Кисіль у листі до короля: починається «жахлива селянська війна». За два-три тижні після Корсунської битви Україну охопила буря, що вирувала вже поза контролем та, мабуть, і поза бажанням Богдана Хмельницького. Звістка про козацькі перемоги під Жовтими Водами й Корсунем стала іскрою, що впала на бочку сухого пороху, викликавши доти не бачений вибух активності простолюду. В ньому змішалися докупі затятий соціальний антагонізм і сп'яніння від беззладдя, віковичний потяг до «життя без пана» й жадова помсти за старі кривди. Ледає не кожний селянин миттєво перетворювався на воюка – ворога старих порядків, що персоніфікувалися в «ляхах» (під якими розумі-

ли й українських панів) та євреях-орендарях, а шал юрби, як завжди, знімав табу на вбивство. Навпаки, прочитавши «руський отченаш», належало «змішати ворожу кров у полі з жовтим піском» (саме так мовиться у кількох думках про Хмельниччину). Громади сіл і містечок ставали збройними ватагами, з них формувалися більші загони й висувалися найенергійніші «старшини», які оголошували їх «козацькими». Самовидець у своєму літописі напише про це так: «Усе, що живо, піднялося в козацтво».

На лівому березі Дніпра, де простолод традиційно був найбільше перейнятий козацьким духом, великі повстанські загони вже на початку червня 1648 р. розгромили резиденцію князя Яреми Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новгород-Сіверський. По Південній Київщині, Брацлавщині й Поділліу, випалюючи шляхетські садиби й палюдруючи міста та містечка, смерчем покотилися загони Івана Ганжі, Олександренка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминикорчи, Кошки (Кушки), Степка та ін. У липні – серпні селянсько-міщанські ватаги з'явилися на Волині й Поліссі, а наприкінці серпня – у Галичині й на Покутті, до осені 1648 р. замкнувши у вогненному кільці увесь український простір від Чернігово-Сіверщини до Карпат.

Звичною військовою одиницею повстанських ватаг ставала створена за козацьким взірцем сотня (що могла налічувати кількості осіб); там, де повсталых було істотно більше, на чолі висувалися «полковники». Коли на охоплену заворушеннями територію прибувало Військо Запорозьке, селянсько-міщанські формування діяли з ним у порозумінні або й просто вливалися до його складу (з чим недовзі матиме клопіт гетьман, укладаючи козацький реєстр 1649 р.). Як писав Кисіля,

простолод створив друге й третє військо, набагато більше від війська

Хмельницького, і вже тоді не плєбс виявився у підпорядкуванні Хмельницького, а Хмельницький став залежним від його величезного розростання.

Рушієм терору, як видно з тогочасних свідчень полонених повстанців та зі скарг шляхтичів, кому пощастило врятуватися, була ненависть. Шляхта твердила, що бунти почалися «з неблаганної ненависти до католиків і поляків»; «до католицької віри»; «до людей шляхетського стану». Аналогічними є заяви самих в'язнів: вони вбивали з ненависти до неволі й не можуть стерпіти «польського панування»; мстилися за кривди «благочестивої Русі»; прагнули не залишити «жодного ляха на світі», бо, мовляв, «відтепер швидше язика людські назад обернуться, ніж ляхи будуть над нами панувати». Варта уваги й обмовка в літописі Самовидаця, назагал неприємного до простолоду:

Была тая поголоска по всей Україні ... же по знесенню тоєй своєвоі з Хмельницким міли панове Україну палюдрувати й болшую часть осажают людми німецкими й полскими.

Згадка про чутки такого змісту перегукується з фразою із приписуваного Хмельницькому зазивного універсалу, нібито виданого навесні 1648 р.:

Поляки за святу мету своєї політики покладали знищити наш лад самоуправи і ставлять над нами урядників не для того, щоб законно урядувати над міщанами й селянами, а лише для того, щоб утримати смлою в своїх руках міста.

Каральний марш князя Яреми Вишневецького, який, переправившись із 6-тисячним надвірним військом із лівого берега Дніпра на Полісся, у другій половині червня 1648 р. рушив на замирення Київщини й Брацлавщини, лише підкинув у вогонь хмізу. Саджаючи на палі, заставляючи міські площі шибеницями, рубляючи го-

лови й руки та виколюючи очі всім, кого лише запідозрили у співчутті до козаків, князь пройшов через міста Котельню, Вчорайше, Погребище, Вахнівку, Немирів та Прилуки. Гаслом цього кривавого рейду було «вистинати винного й невинного», аби навести на простолюду жах – єдине, чим, на думку Вишневецького, можна «приборкати мерзенну чернь». Однак дія наразилася на рівну протидію. Зупинивши княже військо під м. Махнівкою [нині Вінницької обл.], селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса почали тиснути Вишневецького назад, навалньо здобуваючи за підтримки тутешнього люду міста Південної Волині: Бистрих, П'ятку, Чуднів, Чорторію, Полонне, Остріг, Межиріч, Старокостянтинів. Водночас окремі повстанські загони оволоділи практично всією територією між річками Случчю та Горинню, захопивши Заслав, Гощу, Рівне, Клевань, Олику, а врешті разом із козаками Кривоноса – Крем'янець, Луцьк та Володимир. Це супроводжувалося повальним терором. Як писав Самовидець,

усе забияли, не щадячи ані жон і дітей їх, мастиности розбивали, костели падали, обвалювали, ксьондзов забияли, двори зась і замкн шляхецкіє і двори жидовськіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкий в той крові на тот час рух своїх не умочил...

Нечувана різанина літа 1648 р. викресувала з обох сторін фанатичну готовність боротися до останньої межі. В уже згаданому зазивному універсалі, що нібито видав Хмельницький, сказано:

А як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла і трупи, дамо не стації [податкя], а душу і кров нашим начальникам; не полшимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами.

«Селянська чернь виглядає найкраще плачучи, найгірше сміючись», – повторювали карателі, а український простолюду відповідав сповненою жорстокого сарказ-

му примовкою: «Шляхтич і жид тільки печені добрі». Епічним апотеозом ненависти звучить пісня про загибель полковника Данила Нечая, убитого трохи пізніше, в лютому 1651 р.: героєві відрубали голову, але й мертвий він погрожує «ляхам»:

Качається Нечая голова по ринку.
Качається і говорять: «Ще буду жити,
Як ся біла із ляшками, так і буду бити».

* * *

У кривавому поррахунку, що підсумував нагромаджене десятиліттями протистояння, особливо трагічною виявилася доля євреїв, розтщених маховиком сліпої селянської війни. Варто зауважити, що оприявленний у ній антиюдейський фанатизм українського селянства виглядає дещо несподіваним: адже руські терени Речі Посполитої майже не захопила хвиля антиєврейських настроїв, яка в першій половині XVII ст. проявила себе погородами у Вільні, Бересті, Кракові, Любліні й Перемишлі та ритуальними процесами проти «осквернителів Святого Причастя» у містах Малої Польщі – Ленчиці, Сандомирі, Сельці, Сохачові, Бохні, Кракові тощо, де купців та ремісників драгувала єврейська конкуренція. Проте раптовий спалах юдофобії в охопленій повстанням Україні теж мав соціальну причину: причетність єврейської торговельно-посередницької маси до світу «ляхів». Як уже зазначалося, магнати охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків у своїх володіннях, на різноманітні промисли та оренду корчом і млинів. Отож єврей-орендар ніби перемикав на себе напругу між власником та підданими, а релігійна нехоть – відчуття «християнського приниження» – додатково підсилювала соціальну ворожість. Самовидець, перераховуючи заповідні Русі кривди, на-

Ліпшеє пошанованнє... жидищеві спросному било, аніжелі найліпшому християнининові русинові.

Характерно, що автор тогочасної єврейської хроніки Натан Гановер вкладає в уста Хмельницькому подібну думку, буцімто висловлену напередодні повстання:

Мало того, що нас перетворили на рабів пани, але навіть плем'я, найприниженіше серед усіх народів, панує над нами.

(Переклад з російського перекладу Самуїла Борового.)

До соціальної та релігійної причин додавалася ще одна, зафіксована у джерелах лише опосередкованими натяками, отож чітко окреслити її важче. Ще один – також апокрифічний, як і згадуваний вище – гетьманський універсал закликав «війтів, бурмистрів, райців та всяких урядників грецької віри»:

Своїх панів та їхніх слуг, євреїв, вибавайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною.

На містичну метафору землі, «очищеної» від невірних, що «розіп'яли Бога» (яка вочевидь не належала Хмельницькому, що проводив прагматичну політику стосовно євреїв), натрапляємо вдруге у віршах, котрі декламували студенти Києво-Могилянської колегії, вітаючи в'їзд гетьмана до Києва на початку січня 1649 р.:

Честь Богу, хвала, навіки слава
Войску Дніпровому,
Же з Божей ласки загнали ляхи
ку порту Вісяльному.
А род проклятий жидовський стятій,
чиста Україна...

Через кілька років про «очищення благословенної країни» згадає також архідиякон Павло з Алено, який 1654 р. пейрежджав у почті антіохійського патріар-

ха Макарія через Україну, прямуючи до Москви:

Що стосується породи жидів і вірмен, то їх повністю винищили... Хміль (хай буде довгим його життя!), заволодівши цими численними містами, винищив у них повністю всі чужі народи, і тепер ця країна зайнята чисто православними козаками... О, який це благословенний народ! І яка це благословенна країна! Велике достоїнство її в тому, що в ній зовсім немає ні одного чужого іншої віри, а тільки чисто православні, вірні й набожні.

(Переклад з російського перекладу Г. Муркоса.)

У розгадці символіки «очищеної землі», схоже, ховається оця третя – не соціальна чи релігійна, а ментальна – причина єврейських погромів. Найімовірніше, за уявленнями про «чисту землю» стояло переконання, буцімто «скверна» кров невірних, стікаючи з землі до пекла, «очищає» її саму. Принаймні, на таку думку нашто-вхує дещо пізніша репліка 1670-х років, адресована іншим «невірним» – туркам:

Дождь идет частый, скверна кров
поганских башей
Дождем да истекает скоро
с земли нашей.
Недостойна тых псов кров,
дабы нам светила,
Праведно ест, бы псов кров
дождем во ад снисходила...

Можна припускати, що уявлення про «праведну» мету знищення євреїв – соціального ворога та релігійного опонента – знімало гріх убивства як такого, призвівши до масового терору.

Червень – липень 1648 р. увійшов до пам'яті євреїв Речі Посполитої як «Брама помсти», а 21 червня, день здобуття Немирова, й донині присутній серед дат скорботи єврейського календаря. За даними тогочасних єврейських хроністів, повстанці убили до 100 тис. осіб, у тому

числі при здобутті Максимом Кривоносом Немирова – близько 6 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис., Острога – близько 1 тисяч. Ці цифри вочевидь перебільшені, бо в усій Речі Посполитій перед початком козацької революції, згідно з підрахунком сучасних єврейських істориків, мешкало близько 150–170 тис. євреїв, у тому числі в охоплених полум'ям регіонах – 51 тис., однак безсумнівним є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме тоді. Ось типова картина страхітливих погромів, засвідчена в одному з жовнірських листів: «Жида всі вирізани, двори й корчми попалені». Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, що її склав мешканець Заслава Натан Гановер (надрукована вперше у Венеції 1653 р.), з есхатологічною патетикою оповідає про нечувані жорстокості, умисне руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей. Інший єврейський хроніст напише про своїх нещасних земляків так:

Губив їх меч на вулиці і жах у домі.
Мужчини і жінки, юнаки і дівчата, немов вівці, підставляли шию під ніж, не бажаючи рятувати своє життя служінням чужим богам. Гірко оплакують голосильниці розтерзані Священні книги і сувої Тори, з яких ворог поробив собі сандалі.

(Переклад з російського перекладу Самуїла Борового.)

За дивним збігом, початок козацької революції – 1648 рік – у юдейських кабалістичних книгах був визначений наперед як рік пришествя Месії. Рабин Гехель-Міхель, убитий 1648 р. в Немирові, незадовго до загибелі вирахував, що літери слова «Хміль» (Хмельницький) – це перші літери гебрейського вислову: «Муки народження Месії настають у світі», тож козацька різанина стала сприйматися як

147. Гравюра з книжки Йосифа Ліпмана Машеля «Плач на біди св. общини України» (Прага, 1648)

їхній перший симптом. Замість обіцяного воскресіння та повернення «кожного в свій уділ» прийшли страхіття погромів, але це тільки підсилило місянські очікування. Пізніше, після появи кількох «учителів» і «праведників», це зрештою зумовило виникнення саме на території України в середині XVIII ст. нового єврейського віровчення – хасидизму, до якого ми далі ще повернемося.

* * *

Разом із «чужими» – поляками та євреями – щедро напився воєнного лиха й сам український простолод – селяни та городяни малих містечок. Дотеперішня історіографічна традиція настільки щільно поєднала їх із козаками у понятті «[селянський] народ», що вивільнитися від цієї ілюзії тяжко донині. Справді, соціальним ідеалом підданського простолоду був вільний козак. Проте можна впевнено, спираючись на джерела, стверджувати, що то була любов без взаємності. Козаків і селян розмежовував багатовіко-

вий поділ суспільства на «людей війни» та «людей праці», де першим належало проливати кров, а другим – працювати, годуючи воїнів і захоплюючись їхнім щедрим «рицерським обичаєм», зневагою до смерті, баским конем і гострою шаблею. Пролита «рицерська» кров коштувала за такого світоподілу дорожче, ніж «мужицьке» життя. Чимало доказів презирливого ставлення козаків до простолюду («мужиків») можемо знайти і в подіях козацької революції, зокрема – в епізодах насильства над мирним населенням. Його грабували й винищували без поділу на «своїх» та «чужих» – городян і селян, одновірців і людей іншої конфесії. Ось лише один разючий приклад «пропорційності» в розподілі жертв між різними конфесіями: у містечку Киселин на Волині, коли восени 1648 р. його розграбували й спалили козаки разом із татарами, з 35 християнських дворів уціліло 15, із 37 єврейських – 20.

Грабунки поєднувалися з масовим вандалізмом стосовно простолюду. І козаки, й жовніри коронного війська поводитися з однаковою жорстокістю, бо саме в ній «люди війни» завжди вбачали ту ознаку рицарської сили, якої з природи своєї не можуть мати люди ганебних для воїна занять: ремісники, купці, селяни. Характерним прикладом цих звичних практик війни може послужити облога Гомеля, що його осадив улітку 1649 р. полковник Мартин Небаба, наказавши своїм козакам винищити як «ляхів», так і міщан-одновірців:

Підіть-но, молодці, дорідні голови, а добувайте тих міщан і ляхів, а добувши їх – всіх упень стинайте, не залишаючи живим жодного, місто ж спаліть.

Трагедію мирного селянського населення, яке металася між двома протидіючими сторонами, не можучи вберегтися від насильства ні там, ні там, з особливою яскравою силою передає один з епізодів го-

лодної збараської облоги, зафіксований очевидцем-жовніром 20 серпня 1649 р.:

Селян, що з'їхалися до нас із волості перед облогою і дуже терпіли й умирали від голоду, було випущено від нас додому. Проте вони не отримали милосердя від козаків, на яке сподівалися: зараз же татари загребли до 4-х тис. душ з жінками й дітьми обох статей. Інших же, котрі втікали поміж рови, сікли й стріляли, на що дивилася решта селян, які залишилися в [обложеному] місті.

За браком джерел вирахувати загальну цифру втрат мирного населення важко. Проте свідчення, збережені по окремих регіонах, вражають. За даними податкових присяг від лютого 1650 р. лише на півдні Волині впродовж перших двох років війни зникло від 80 до 85% мирного населення, тобто орієнтовно до 100 тис. осіб. Як записано у податкових присягах зі слів «старців», тобто уцілілих селян та міщан похилого віку, людей «стинали» козаки й коронні жовніри, брали в ясир татари, добивав на спустошених господарствах голод; декому, з-поміж енергійніших і молодших, удалося втекти за Дніпро. Схожі наслідки козацько-татарського походу осені 1648 р. на Галичину засвідчує, серед іншого, податковий реєстр Перемиської землі 1651 р.: тут про багато українських сіл і містечок зазначено, що колишнього поселення немає, бо воно «цілком спустошене козаками» [«*tota per Cosacos desolata*»].

Винищення населення, вплив величезних мас від хліборобської праці, валки біженців, безкарні ватаги роз'юшених терором озброєних людей – цей неминучий супровід війни за короткий час перетворив квітучий край на пустелю. Мешканці охоплених війною регіонів масово виселялися в Молдову та на лівий берег Дніпра й далі – в «московську україну»

(майбутню Слобожанщину), а тисячі нещасних потрапляли в ясир. Наприкінці 1648 р. бранців було так багато, що на них нечувано впали ціни: татари міняли в козаків шляхтича на коня, а єврея – наменьку тютюну. Вдруге людський товар настільки ж знецінився під час кампанії осені 1654 – весни 1655 рр., коли татари, які тоді виступали на боці коронної армії, спустошили на самому Поділлі 270 сіл і містечок, спалили не менше як тисячу церков, винищили до 10 тис. дітей. Вояки каральної експедиції Стефана Чарнецького тоді ж, за свідченням очевидців, самі передавали татарам маси бранців, вмінюючи їх на луки, стріли й харчі. Восени 1655 р. московська армія, простуючи на Львів, про що піде мова далі, випалила по дорозі села й міста на відстані 30–60 км від маршу армії, а паралельно 100-тисячний корпус кримських, ногайських, білгородських і буджацьких татар спустошив територію від Києва до Кам'янець-Подільського.

Логічним супутником розваленого військового господарства став голод. Львівський літопис відносить його початок уже на осінь 1648 р., зазначаючи: «Бул теж і голод всюди, куди тільки прошли войська козацькіі». Щоправда, московський цар виразив співчуття одновітцям, дозволивши безмитний вивіз хліба в Україну, однак ціни піднялися так стрімко, що гроші та коштовності, здобуті як військовою здобич, швидко перетікали до рук тих самих московських купців, і в листопаді 1649 р. козаки й міщани знову скаржилися російським дипломатам, що «вони нині помирають голодною смертю».

За голодом простували епідемії. Від однієї з них, коли взимку 1648–1649 рр. «люди мер округне всюди», помер, зокрема, і полковник Максим Кривоніс. Друга звістка про велику пошесть припадає на 1650 р.: «Люди падають і лежать, мов дрова, до Дністра, біля Шаргорода і далі до Брацлава».

Черговий спалах великої епідемії тривав від літа до глибокої осені 1652 р., винищивши цілі села між Дністром і Дніпром; новий епідемічний вибух припав на весну 1655 р., зосередившись цього разу на Уманщині й виморивши до половини розташованого тут на постій московського війська. Втім, епідемічні хвороби були звичним явищем в армії, де скупчувалися багатотисячні людські маси: пошесть лютувала в часи облоги Замостя й Жванця, а в епідемії дизентерії, яка косила коронне військо під час літнього маршу з-під Берестечка до Білої Церкви, загинув, як уже згадувалося, один із головних воєначальників Речі Посполитої, князь Ярема Вишневецький.

Ось такою не в героїчному, а в людському вимірі постає Україна доби козацької революції, коли, як писав Самовидець, «не було милосердя межі народом людським».

Дипломатія гетьмана у пошуках виходу

Описуючи скликану Богданом Хмельницьким у Переяславі в лютому 1649 р. старшинську раду, Літопис Самовидця додає:

Там же й послове от короля венгерского на той раді були; так зараз по усіх землях слава козацкая й Хмельницького пошла, же монархи разніе отзивалися з приязню і подарки прислали, бо послове от его Царского Величества з Москви, от господарей волоцкого, мулянского з великими подарками почали приходити, що до болшего зятрення й них гетмана Хмельницького побуждали...

Проте на дипломатичній шахівниці, над якою уже з літа 1648 р. ламав голову гетьман, «пиха» була далеко не головною фігурою. Раптові дипломатичні зміни ак-

центів, вояжі козацьких послів та етикетні поклони впереміш із погрозами лише на перший погляд здаються хаотичними. Придивившись, можемо побачити за ними доволі послідовне маневрування між трьома великими державами, що височіли над козацькою Україною. Прагнути здобути вигоду від збурення політичної рівноваги між Річчю Посполитою, Туреччиною і Московським царством, гетьман водночас намагався втягнути в цю ризиковану гру менших сусідів – Кримський ханат, Молдову, Волощину, Семигород. Далеко не всі комбінації вдалися, а після передчасної смерті Хмельницького наступні маневри вже не могли мати такої самої гнучкості, якої вдавалося досягти лише завдяки його розуму й авторитету.

Головним «приятелем» Хмельницького (саме такий термін уживається в тогочасному листуванні хана з гетьманом) був Іслам-Герей III та сателіти Криму – беї Ногайської та Перекопської Орд. Зважаючи на двовікове співжиття/протиборство татар і козаків, цей вибір основного партнера не здається несподіваним. Прецеденти його, як уже згадувалося, сягали ще напівлегендарних часів Остафія Дашковича, а в середині XVII ст. природу своєї схожості розуміли обидві сторони: як говорив один із кримських послів у Варшаві, «козакам і татарам не можна знитися до хліборобства, їм потрібна війна». Вигодувані одним Степом і призначені до однакового добичницького (вольського) хліба, козаки легко входили у порозуміння з татарами, та й самі були для них «кардаш козак» [«браття козаки»]. Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставилося саме життя, важила небагато. Досить колоритно цей подвійний рахунок проступає з виправдань Богдана Хмельницького перед назаретським митрополитом Гавриілом:

Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі зносини і спілку.

Тільки ж зараз ... настав такий час держати з бусурманами братство і єднання, ... щоб визволити святі Божі церкви і православну християнську віру від польських та від єретичних рук.

Дипломатичні зносини розпочалися посольством до хана з Січі напередодні повстання (схоже, серед послів був і Богданів син Тиміш, який на випадок спільних військових дій мав би залишатися як заручник у Бахчисараї). Наслідком переговорів став похід перекопського бея Тугая з кількатисячним загоном кінноти, яка на боці козацького війська брала участь у боях під Жовтими Водами й Корсунем 1648 року. Військова здобич розподілялася між союзниками згідно з наперед досягнутими домовленостями – бранців татарам, коней навіплі, майно козакам. Цього, правда, не завжди вдавалося досягнути полюбовно, а що стосується ясиру – то, всупереч постійним запевненням татар, буцімто вони не вибиратимуть полон із мирного населення, ця союзницька домовленість упродовж усієї війни на практиці дорівнювала нулю. Нагадування ж Хмельницького, аби татари «людей віри грецької не брали, лише хлівів», можна розцінити хіба зі злою іронією: хапаючи ясир, кримчаки не влаштовували своїм жертвам катехізічного іспиту.

У битві під Пилявцями на козацькому боці виступала буджацька кіннота Аутимір-мурзи чисельністю близько 5 тис.; під Львів і Замостя Хмельницького супроводжували загоны вже згаданого Тугайбея та ханового брата, калги-султана (спадкоємця престолу) Крим-Герейя: на оплату його послуг пішла взята із львівських городян контрибуція грішми й товарами на суму близько 200 тис. талерів. До Зборівської кампанії було залучено сили ногайських орд; брав у ній вперше особисту участь і сам хан Іслам-Герей III разом зі своїм візиром Сефером Газі-агою. У переговорах, які візир від

імені хана провадив із канцлером Єжи Осолінським, його пояснення татарської присутності тут гранично відверте:

Ми воліли б служити краще вам, ніж вашим хлопам, однак своїм життям ми ризикуємо задля тих, хто нам більше платить.

Офіційний біограф Іслама-Геряя III Хаджі Мехмед Сенай висловив суть кримської політики афористичніше: «Хоч би з якої сторони вправ труп, користь споживе Іслам».

Колоритну деталь до козацько-татарських узаємин додає згадуваний уже заколот проти підписання Білоцерківської угоди у вересні 1651 року. Розтривожена чуткою про те, нібито гетьман збирається і козаків, і татар віддати до рук «ляхів», збунтована чернь, узявши в облогу Білоцерківський замок, де проходили перемовини, й погрожуючи старшині, діяла у повній братерській згоді з 6-тисячним загоном перекопських татар Карач-бея, який тоді перебував під булавою гетьмана.

Стосунки Богдана Хмельницького з татарською елітою склалися по-різному. На переговорах із королівськими комісарами в Переяславі у лютому 1649 р. гетьман, схоже, зі щирим афектом говорив про перекопського бєя Тугая:

...Мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готовий зробити для мене все, що я захочу. Вічна з ним наша козацька приязнь, якої світ не розірве.

За протилежний приклад може служити епізод літа 1653 р., коли під час військових дій на Поділлі мурзи, яким здалася малою здобич, захоплена в нападах на подільські містечка, почали грабувати козацьку територію. Гетьман наказав відбити полон силою, і лише втручання хана залагодило збройний конфлікт, що тривав чотири дні. Наприкінці цього ж року після жванецької облоги Хмельницький,

знаючи звичаї тих, із ким його єднала «вічна приязнь», навіть розставив козацькі залоги на шляху повернення татар додому в Крим, а уманському полковникові наказав про всяк випадок звести мешканців Уманщини до більших містечок.

У тісному переплетенні з кримським питанням розгорталася складна дипломатична інтрига, яку Богдан Хмельницький розпочав уже в жовтні 1648 р., відправивши посольство до Стамбула. Зміст перших перемовин невідомий, але друге козацьке посольство, що невдовзі знову вирушило в Туреччину, повезло прохання про султанську протекцію над Руссю «аж по Віслу». До нашого часу дійшла лише копія гетьманського листа, який везли посли, тому є небезпідставні сумніви в її достовірності, оскільки тут міститься надто несподіване прохання надати Хмельницькому у володіння Молдову, господар котрої, мовляв, зрадив османів. Голінський, один із тогочасних польських мемуаристів, оточив цей епізод напівказковою історією про те, як султан Ібрагім I зігнурував «малозначну людину» – козацького гетьмана, а той, образившись, звернувся до яничарів; ті збунтувалися, скинули Ібрагіма й наставили нового султана – неповнолітнього Мегмеда IV, чий радники пообіцяли Україні татарську допомогу взамін за уступку Кам'янець-Подільського. У цій байці достовірними є хіба дві деталі: повстання яничарів у Стамбулі справді відбулося, а Хмельницький інтенсивно листувався з візирем неповнолітнього володаря Бектеш-агою, сподіваючися за його посередництвом закріпити союз із ненадійними кримчакми. Детальніша інформація про перші офіційні переговори стамбульського посла з Хмельницьким припадає на літо 1650 р., коли в Суботіві гетьман прийняв султанського покойового Осман-агу, а у відповідь направив до Порти чергове посольство на чолі з полковником Антоном Ждановичем.

Згідно з практикою османської дипломатії, встановлення зносин зі Стамбулом прирівнювалося до визнання васалітету, оскільки, пишучи до султана, належало величати його своїм Паном, а себе – підданим. Зрозуміло, що від формул дипломатичного ритуалу до реального підданства було ще надмір далеко, однак сам факт козацько-турецького зближення набув великого розголосу. Зокрема, Адам Кисіль, який із тривогою стежив за розвитком подій, тоді ж звернувся до київського митрополита Сильвестра Косова з проханням вплинути на гетьмана, аби «запобігти вкрай безумному союзу з невірними».

На інтенсивність дипломатичних узаємин, налагоджених упродовж 1650 р., вказує те, що в жовтні Осман-ага прибув до Чигирини вдруге, пробувши там понад місяць, а в Стамбулі гетьманові взагалі запропонували утримувати свого резидента, тобто постійного представника. У центрі переговорів було прийняття Військом Запорозьким турецького протекторату. Султанське оточення детально обмірковувало це, бо єдності у ставленні до козацького повстання серед членів уряду не було: одні вважали за корисне уникати прямої підтримки, мотивуючи це потребою зберегти мирні стосунки з Річчю Посполитою, інші наголошували на вигідних перспективах прийняття гетьмана в опіку (характерно, що прихильників союзу з козаками підтримувала й мати неповнолітнього султана, «будучи русинкою»; ширших відомостей про цю красуню-бранку, ще одну Роксолану султанського двору, немає). Друга партія перемогла, і на початку 1651 р. до Чигирини вирушило посольство з султанським нішамом (офіційним листом), де йшлося про протекцію,

яка надається іншим християнським монархам від моєї [султана] могутньої імперії і буде вам видана у детальних артикулах і умовах.

Пізніше посольство 1653 р. привезло гетьманові санджаки, тобто клейноди правителя, що визнав зверхність султана: булаву, шаблю, бунчук і кафтан. Варто нагадати, що васалами турецького султана були всі найближчі сусіди України, володарі великих держав причорноморсько-карпатського регіону – молдавський і волоський господарі, кримський хан та князь Семигорода (Трансильванії). Стамбул обіцяв гетьману навіть більші права, ніж їх мав хан, а формула васалітету пропонувалася вельми пільгова, передбачаючи лише часткове обмеження зовнішньої політики і сплату до скарбниці Османської імперії певної щорічної данницької суми. Натомість султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога.

Пропозиції Стамбула виглядали принадно, особливо коли зважити на скрутне становище виснаженої війною України, тож частина полковників на старшинській раді висловилися «за». Однак чергові усобиці претендентів на молдавський господарський престол, у яких козацька армія, очолена гетьманом Тимошем, підтримала не турецького протеже Штефана Георгіцу, а його противника Васіле Лупу, відстрочила вирішальний акт з'єднання з Портою. А зближення з Московією, що виразно окреслилося влітку 1653 р. і завершилося Переяславською угодою, взагалі перетворило турецьку карту на неактуальну аж до часів протиборства наступників Богдана Хмельницького, про що детальніше піде мова далі.

В контексті козацько-турецьких узаємин яснішими стають і перипетії контактів Хмельницького з рештою християнських васалів султана – Молдовою, Волощиною та Семигородом (до складу якого входила тоді частина сучасного Закарпаття). Дипломатичні зносини з володарями цих держав (господарями Васіле Лупу й Матеєм Басарабом та князем Дьордем I Ракоці) розпочалися з осені 1648 року. Пер-

ші посольства від них Богдан Хмельницький приймав у таборі під Львовом, а посольство-відповідь до семигородської столиці Феєрвар [нині на території Угорщини] відправився в середині листопада (правда, вже не заставши в живих князя Ракоці, що помер якраз у цей час). Стосунки з його сином і спадкоємцем Дьордем II Ракоці (1648–1660), започатковані в грудні 1648 р., розвивалися мляво, і до об'єднання військових зусиль, якого прагнув Хмельницький, так і не дійшло. Навпаки, коли 1653 р. розпочалася вже згадана боротьба за владу в Молдові між Лупу та Георгіце, трансильванський князь прийняв сторону другого, вступивши у відкритий конфлікт із козацьким військом. Невеликі угорські підрозділи восени цього ж року навіть брали участь у Жванецькій кампанії на боці коронної армії, а збройний союз було укладено аж у 1656 р., на тлі зближення між Трансильванією, Швецією та Україною.

Так само нерівно склалися взаємини з обома придунайськими князівствами – Молдовою і Волощиною. Василе Лупу, правитель Молдови, підтримував зв'язки з Чигирином з жовтня 1648 р., паралельно не забуваючи і про послуги Варшаві, куди він передавав шпигунську інформацію та гроші для найму жовнів. Нагодою тісніше прив'язати Молдову до української політики став літній похід 1650 р. калги-султана Крим-Геря на молдавські землі – нібито для покарання за напади молдавських загонів на татар. Богдан Хмельницький як союзник хана був зобов'язаний до участі в цій експедиції (або, принаймні, помітно підкреслював це у своїх листах). Переправившись разом із татарами через Дністер, гетьман у вересні 1650 р. зненацька зайняв Ясси, а далі в ультимативній формі зажадав укладення союзу, заручкою чого мусив стати шлюб доньки Василе Лупу Розанди з сином Хмельницького Тимошем. Прив'язуючи Молдову до Ук-

раїни, цей шлюб водночас вводив би козацького ватажка до кола легітимних володарів, протегованих османами. Далекочасна політична комбінація гетьмана дозволяла б також потенційно претендувати на молдавський престол (Лупу не мав синів), а з іншого боку – давала шанс досягти нейтралітету в українсько-польському конфлікті фактичного правителя Литви Януша Радзивила, одруженого зі старшою донькою Василе Лупу.

Весілля Тимоша й Розанди мало відбутися наприкінці 1650 – на початку 1651 року. Справа, однак, не завершилася так швидко, як планував гетьман. Лупу зволював, шукаючи способів уникнути небезпечного свояцтва, і лише підтримані ханом погрози врешті прискорили весілля. Наприкінці липня 1652 р. 6-тисячний козацький загін Тимоша вирушив у весільний похід; вінчання відбулося у Яссах, а на початку вересня гетьманич із молодою дружиною повернувся на батьківщину. Варто додати, що «домна Розанда», як її називали в Україні, народивши через рік двох дітей-близнят, чия подальша доля невідома, після загибелі Тимоша 1653 р. ще деякий час мешкала в Чигирині, а згодом вийшла заміж удруге за француза Андре де Бюї, що пристав до козаків під прізвищем Антоновського (загинув 1685 р. в Молдові під час чергового безладдя в цій країні).

Посвоячення з Василе Лупу не принесло Хмельницькому очікуваних вигод. Навесні 1653 р. в Молдові спалахнув черговий династичний заколот, у якому претендента на престол, Стефана Георгіцу, підтримали правитель Семигорода та Волощини. Козацьке військо під проводом Тимоша Хмельницького пішло виручати гетьманського свата і навіть здобуло столицю Молдови Сучаву, однак за наказом честолюбного гетьманича рушило далі на територію Волощини, викликавши опір з'єднаних трансильвансько-волоських сил. Відкинуті назад до Сучави й узяті в щільну

148. Тиміш Хмельницький.
Портрет другої половини XVII ст.

двомісячну облогу, козаки зазнали великих втрат, а під час одного з обстрілів отримав смертельну рану й сам Тиміш. Старшина прохолодно ставилася до молдавських планів гетьмана і недолюбувала задержуватого гетьманича. Тож коли Богдан наказав виступати у похід на допомогу обложеним, то наштовхнувся на відвертий опір полковників, які заявили, що немає потреби воювати чужу землю, покидаючи безборонною власну. Рятувальна експедиція надійшла запізно: під захистом табору обложені з тілом гетьманича вже вийшли з Сучави, простуючи в Україну. 30 жовтня 1653 р. до гетьманської столиці Чигирини під гарматні залпи внесли труну з покійним Хмельниченком. З його смертю втратили актуальність і молдавські династичні плани гетьмана, пов'я-

зані з відчайдушно хоробрим, але нерівноважним, запальним і надмір упертим старшим сином Тимофієм.

Переяславська угода 1654 року

Дипломатична активність Богдана Хмельницького в балансуванні між Варшавою та Стамбулом і його васалами – Кримом, Молдовою й Семигородом – від перших днів війни доповнювалася складним плетивом контактів із північно-східним сусідом – Московським царством. Замало було б пояснювати це лише реальною потугою великої сусідньої держави, з позицією якої належало рахуватися. В основі зближення лежала передовсім традиція давніх зв'язків із Московією Запорозької Січі: адже ще від часів Байди-Вишневецького цар підтримував запорозьке козацтво як потенційного охоронця не лише польсько-українського, а й російського порубіжжя від татарських набігів. Не раз відбувалися й спільні експедиції «московських козаків» із так званих «царевих україн», донців та запорожців проти кримчаків. За царським розпорядженням на Січ час від часу постачали порох, зброю та харчі, а наприкінці 1580-х рр. серед пропозицій вирішення козацької проблеми обговорювалася й така, аби коштом царя збудувати низку фортець у пониззі Дніпра, розмістивши там сторожові запорозькі залоги, утримувані московським урядом. У цьому ж контексті показовим здається те, що наймане царське військо кінця XVI ст. складалося головню з шукачів вояцького хліба з України (наприклад, за свідченням англійця Джильса Флетчера, що перебував у Росії 1588 р., на 4.300 найманих піхотинців тут припадало 4 тисячі українців).

Не менш традиційними були й контакти запорожців зі своїми побратимами по способу життя – донськими козаками. Дон-

ці разом із запорожцями садили на московський престол Дмитрія Самозванця і воювали у війську Лжедмитрія; великий донський відділ був у Війську Запорозькому під час Хотинської війни 1621 р.; на 1637 р. припадає знаменитий спільний похід на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону, коли об'єднаним козацьким силам у так званому «азовському сидінні» вдалося до 1641 р. утримувати в своїх руках це потужне укріплення. Майже регулярними були також спільні морські походи на турецькі узбережжя, коли запорозькі чайки й донські струги за попередньою домовленістю зустрічалися просто в морі. На 1631 р. припадає навіть укладення «приговору» про обопільну допомогу на випадок нападу третьої сили на Січ або Дон.

Паралельно до стихійної козацької дипломатії зв'язки з двором царя-одновірця налагоджувала православна ієрархія, підштовхувана загостренням православно-уніятського конфлікту в Речі Посполитій. Цьому, зокрема, особливо сприяло те, що виразних промосковських симпатій дотримувався таємно висвячений 1620 р. на Київську митрополію Йов Борецький, який підтримував особисті контакти з царським двором і доклав чимало зусиль для встановлення доволі тісних узаємин Москви з козацькою верхівкою.

Тож перший лист Богдана Хмельницького до царя Алексія Михайловича, написаний одразу після перемог під Жовтими Водами та Корсунем 18 червня 1648 р., не виглядає несподіваним. Його написання прискорили й тактичні міркування: занепокоєний повстанням в Україні, а особливо козацько-татарським союзом, царський уряд навесні 1648 р. розпочав мобілізацію війська в російському прикордонні – Путивлі, Білгороді, Курську. Реальною загрозою ставав вихід цих сил на українську територію для з'єднання з коронною армією в боротьбі з татарами – союзниками Хмельницького, і лист гетьма-

149. Цар Алексій Михайлович.
Віденська гравюра 1670 р.

на до царя був покликаний відвернути катастрофу.

Оповідючи про початок повстання, Хмельницький не лише описував кривди християнам «від ляхів», але й пропонував Алексію Михайловичу висунути свою кандидатуру на вакантний престол після смерті Владислава IV, обіцяючи підтримку Війська Запорозького:

Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своей земли, ако Ваша Царская Велиможност, православный христианский цар...

Утім, восени цього ж року, у листі до трансильванського князя Дьордя І Ракоці, гетьман писав, що радий був би бачити «опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини» саме його, а водночас уживав дипломатичних заходів на підтримку кандидатури Яна Казимира (що зайвий раз підтверджує різницю між декларованими й справжніми намірами Хмельницького).

Лист до царя дав потрібні тактичні наслідки, бо готування до запланованого походу в Україну зійшло нанівець. Розвиваючи дипломатичний успіх, гетьман наприкінці липня 1648 р. ще раз листовно звернувся до царя – цього разу з проханням оголосити війну Речі Посполитій. Московії пекли території, втрачені у Смоленській війні з Річчю Посполитою 1632–1634 рр., однак сил на порушення мирної угоди – а саме так виглядало би втручання в козацькі справи – царський уряд не відчував, тож усі домагання військової допомоги, якими Хмельницький засипав Москву після того, як дипломатичні взаємини з січня 1649 р. стали вельми інтенсивними, позитивних наслідків не дали. Гетьманських послів приймали в Москві ласкаво, обдаровували щедро і навіть допускали до аудієнції у царя, під час якої той за дипломатичним етикетом наказував «питати про здоров'я Богдана Хмельницького». Одночасно московські посольства відвідували Чигирин, однак далі пропозиції посередництва між королем і Військом Запорозьким, яке сприяло би припиненню війни, справа не посувалася, а тим часом гетьман робив головну ставку на втягнення царя у війну. У цій дипломатичній грі програма Хмельницького поступово мінялася. Спершу йшлося тільки про обережне намацання можливої протекції царя над Військом Запорозьким як мілітарною одиницею («чтоб он, государь, им помочь учинил ратными людьми, а они, черкасы, ему, государю, вперед будут надобны»). Пізніше, на переговорах у квітні 1649 р., вже мовилося про перехід «під високу руку» царя Війська Запорозького «с землями», а в листі до Алексія Михайловича, датованому кінцем квітня цього ж року, гетьман уперше писав про «всю Русь», яка очікує милости й оборони від царя. Врешті, з 1651 р. в гетьманових листах уже йдеться про договірне підданство:

Всією Малою Руссю, духовного чину і світські», а в листі до Алексія Михайловича, датованому кінцем квітня цього ж року, гетьман уперше писав про «всю Русь», яка очікує милости й оборони від царя. Врешті, з 1651 р. в гетьманових листах уже йдеться про договірне підданство:

і козаки, дамо на себе договірні листи за руками [підписами] й великим підтвердженням [присягою].

Як здається, зміна планів гетьмана стосовно взаємин із Московією – від збройних послуг цареві до його протекторату над територією – сталася під впливом двох чинників. З одного боку, султанські пропозиції підтверджували, сказати б, ціну молоді козацької держави, а з другого – Богдан Хмельницький зазнавав дедалі активнішого ідеологічного тиску з боку високих ієрархів Східної Церкви, які гостро таврували зближення з «невірними». На суттєвість першого моменту вказує те, що саме турецьку карту гетьман використовував як подразник Москви, демонстративно заявляючи російським послам, що прийме протекторат султана, коли не отримає позитивного рішення царя:

А якщо тільки нам і нашим послам не буде виявлено повної государевої милости, то нам немає куди подітися, окрім як до турецького царя.

Що ж до впливу церковних ієрархів, то про них, зрозуміло, можна лише здогадуватися, бо ж ніхто не нотував, які душпастирські напучення давали гетьманові поштиві старці, що приїжджали в Україну прямо з «пашеки бусурманської», себто з теренів Османської імперії. Показово, однак, що саме ерусалимський патріярх Паїсій урочисто зустрів Богдана Хмельницького під час тріумфального в'їзду до Києва на початку 1649 р., благословивши у Софійському соборі «на війну з ляхами». Він же супроводжував перше посольство гетьмана до Москви, відправлене зразу після згаданих урочистостей. За словами патріярха, Хмельницький доручив йому особисто клопотатися перед царем, аби той «зволив Військо Запорозьке держати під своєю государя рукою», тобто цілком можливо, що саме патріярх, до раджуючи гетьманові, став ініціатором

ство думного дяка Ларіона Лопухіна, яке засвідчило, що в Москві почали серйозно обмірковувати перспективи прийняття у підданство козацької України – з прицілом на війну проти Речі Посполитої. Скликаний у лютому 1651 р. Земський собор висловився за розірвання «вічного миру» з королем, а в липні цього ж року назаретський митрополит Гавриїл привіз гетьманові словесні обіцянки царської милости. У березні наступного 1652 р. розпочалися переговори про умови можливого союзу. Московська дипломатична машина діяла повільно, тож лише через рік, на початку червня 1653 р., сановники російської держави остаточно схилилися до прийняття Війська Запорозького під царську протекцію. Султанське посольство, яке наприкінці травня 1653 р. привезло гетьманові, як уже згадувалося, клейноди васала Османів, остаточно переконало царський двір, що зволікати ризиковано. Тож уже 2 липня 1653 р. цар Алексій Михайлович видав грамоту, в якій ішлося про прийняття України «під нашої Царської Величності високу руку», аби Військо Запорозьке не стало «ворогами Христа Христового». Проголошена навздогін осіння ухвала Земського собору від 11 жовтня була формальною церемонією для обґрунтування розриву мирних стосунків із Річчю Посполитою: «вічний мир» 1634 р. оголошувався недійсним, а водночас ухвалювалося:

Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під Государеву високу руку ... щоб їх не відпустити в підданство турському салтанові або кримському ханові.

Справа вважалася пильною, тому вже на другий день було сформоване повноважне посольство з титулом «про государеві великі діла» на чолі з боярином Василем Васильовичем Бутурлінін. Супроводили Бутурліна досвідчені дипломати

Іван Олфер'єв та Ларіон Лопухін, а також понад 40 сановників і службовців різних рангів. Спеціально відряджені церковнослужителі везли корогву, хрест і образ Спаси – царський дарунок гетьманові. За перекладача їхав вихованець Києво-Могилянської колегії шляхтич Степан Колячицький. Наскільки всерйоз враховувалися можливі коливання козацької політики, свідчить те, що посли вирушили, навіть не дочекавшись обов'язкової в тогочасній дипломатичній практиці посольської інструкції (вона наздогнала їх уже в дорозі). У першій декаді листопада 1653 р. посольство прибуло до Путивля – тодішнього прикордонного пункту, але змушене було затриматися тут аж до кінця року, очікуючи, доки в Переяславі, призначеному за місце звершення урочистого акту, зберуться полковники з військом. Врешті, на початку січня 1654 р. Бутурлін та його супровід наблизилися до Переяслава, де тутешній полковник Павло Тетеря влаштував їм почесну зустріч на в'їзді до міста.

Вибір незначного Переяслава, а не Києва (як попередньо хотіли в Москві) для здійснення урочистої церемонії є фактом багатозначним. Історики ніколи не дізнаються, про що насправді думав Богдан Хмельницький, форсуючи укладення союзу, бо наївно було б ототожнювати словесні заяви цього віртуозного майстра політичної інтриги з його реальними намірами. Останні можна реконструювати почасти за діями, а почасти (бо ж не все задумане втілювалося) – за мереживом супутніх, на перший погляд несуттєвих деталей. Однією з них, схоже, якраз і був вибір місця церемоніального акту, який підказує логічну паралель: замість сакрально освяченої столиці «всієї Русі» – козацький полковий Переяслав, замість декларованого вічного союзу з царем-одновірцем – збройна козацька угода, продиктована ситуацією.

Вранці 18 (8 за старим стилем) січня 1654 р., у неділю, гетьман напередодні офіційної церемонії скликав закриту старшинську раду, яка ще раз схвалила планований акт. О другій годині дня довшиші вдарили в барабани, скликаючи на раду «все товариство». Втім, це звучить досить перебільшено, бо в місті перебував лише Переяславський полк Павла Тетері, гетьманового хрещеника. Всього ж, за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників.

Як занотовано у звіті московського посольства, Богдан Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни «з гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викоринити Божу церкву». Ця рада, сказав він, зібрала для того,

щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький цар – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо.

(Переклад Івана Крип'якевича.)

У відповідь на цю промову, згідно з текстом посольського звіту, всі загукали:

Волимо під кріпкою рукою царя східного, православного у нашій благоче-

стивій вірі помирати, ніж ненависнику Христовому поганину дістатися.

Потім Павло Тетеря, ходячи по колу, ще раз питав присутніх: «Чи всі так-от зізволяєте?», і люди відповідали: «Всі до одного». Далі знову заговорив гетьман: «Хай буде так, і Господь Бог наш нехай укріпить його царську кріпку руку», а присутній люд одноголосно заволав: «Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми всі навіки були заодно!»

Коли, читаючи цей звіт, ми навіть зважимо на стилістику московського дипломатичного етикету, ритуально піднесено стосовно царської персони та питань, дотичних православ'я, то все одно мусимо констатувати, що рада пройшла у згоді (що траплялося нечасто). Натомість затьмарив її публічний скандал в Успенському Переяславському соборі, коли прислані з Москви церковнослужителі запросили старшину складати присягу. Здивований гетьман зажадав, аби спершу присягали від імені Алексія Міхайловича послі, що

государ не видасть його, гетьмана, і все Військо Запорозьке польському королю, а також не порушить їхніх вольностей.

Бутурлін, своєю чергою, обурено запропонував: у Московській державі «піддані повинні складати присягу своєму государю, а не він їм», ба – гетьману навіть говорити про це «непристойно», бо ж йому й козакам, якщо вони хочуть служити цареві, слід «дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву».

Ситуація ставала критичною, тож гетьман зі старшиною, покинувши собор, провели довгу нараду. Вислані ще раз до московських послів полковники Тетеря і Григорій Лесницький намагалися вмовити Бутурліна аргументом, який здавався їм переконливим: польські королі завжди

присягають своїм підданим. На це Бутурлін відповів, що «того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержці»; цар прийняв Військо Запорозьке на його прохання, тому козаки повинні пам'ятати про царську ласку й присягнути, а «государеве слово перемінним не буває». Попри очевидну двозначність становища, відступати було нікуди. Повернувшись до собору, гетьман і старшина виконали присягу,

щоб бути їм з землями і з містами під государевою високою рукою навіки невідступними.

Після закінчення переговорів, які тривали ще кілька днів після церемонії, Бутурлін та члени посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягнуло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося вище духівництво, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату; частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля складала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала з присягою і Запорозька Січ. Проте говорити про серйозний опір присяганню немає підстав. За свідченням Літопису Самовидаця, «увесь народ з охотою тоє учинил ... и немалая радость межи народом стала». Впродовж шести літ виснажливої війни люди щодалі виразніше настроювались на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних злигоднів, не розуміючи, що насправді наближалася війна ще масштабніша, заради якої, власне, й було укладено Переяславську угоду.

* * *

Класифікація переяславського акту з точки зору міжнародного права є предметом тривалих дискусій. Документи, які

мали би складати повний комплект договору 1654 р., це: 1) так звані 23 «Статті Богдана Хмельницького», з якими українське посольство у березні 1654 р. виїхало до Москви, і погоджений варіант з 11 статей, або «договірних пунктів» (перші втрачені цілком, а від других збереглися лише зроблені московськими дяками переклади з царськими резолюціями); 2) три чорнові проекти (їх оригінали загинули в часи Руїни) жалуваних грамот Алексія Михайловича – на підтвердження вольностей Війська Запорозького, закріплення при гетьманській булаві Чигиринського староства і визнання давніх прав шляхти. Згідно з «Березневими статтями» (як традиційно називають «договірні пункти») та згаданими жалуваними грамотами, що їх уточнюють і роз'яснюють, гетьманові належала верховна влада у сферах законодавства, адміністрації, суду, фінансів, закордонних зносин і війська на власній території. Тобто йшлося про поширений тоді протекторат правителя сильнішої держави над слабшою (власне, у такій залежності від султана перебували Кримський ханат, Семигород, Молдова та Волощина, і на таких умовах Стамбул пропонував свою опіку Хмельницькому). Ознакою васальної залежності в московському (як і в турецькому) варіанті служило два обов'язки: виплата грошової данини до скарбниці володаря-протектора і певне обмеження обсягу зовнішніх зносин, які правитель васальної держави не міг вести на шкоду суверенів. В українському випадку гетьман мав інформувати царський двір про свої зовнішні контакти і не вступати без його санкції у переговори з польським королем і султаном (за життя Хмельницького українська сторона цей пункт ігнорувала, а згодом його порушення служило головною підставою для звинувачення гетьманів у зраді). Дещо незгодженим було формулювання пункту про данину: за гетьманським варіантом договору її належало передавати в готовій

сумі, а за «Березневими статтями» її мала збирати царська адміністрація. Врешті, величезну роль у майбутньому зміцненні позицій Москви на українській території судилося відіграти необачній згоді козацької сторони на введення до Києва та Чернігова російських воевод як постійних резидентів царя.

Окрім наведеної характеристики Переяславського договору, сформульованої Андрієм Яковлівим, існують варіанти його інакшої інтерпретації з погляду міжнародного права: як акту неповної інкорпорації Московією козацької держави у вигляді автономії (це трактування виникло у XIX ст., його ж дотримувалася й радянська історіографія); як з'єднання двох держав у персональній унії під владою царя; як мілітарного союзу, скріпленого протекторатом. В останній час можна натрапити на спроби визначити поєднання Московії та козацької держави як конфедерацію, але ця думка є неправомірною з огляду на саму природу конфедеративного зв'язку, що передбачає рівне партнерство з'єднаних політичних організмів, тим часом як правитель України – гетьман – визнавав себе підданим царя.

Багато нюансів післяпереяславської історії російсько-українських взаємин, про яку детальніше піде мова далі, пояснюється тим, що Москва й Чигирин вкладали різний зміст у суть укладеного в Переяславі договору. Гетьман та його оточення вбачали в цьому акті передусім вигідну політичну комбінацію, котра гарантувала оборону на тлі збереження внутрішнього миру. Адже безумовна більшість населення сприйняла прихильно союз з царем-одноверцем, тоді як кількавікова упередженість до «бусурманів» робила аналогічний союз із Туреччиною непопулярним, а можливість польсько-українського порозуміння вже перекреслив рахунок взаємно пролиті крові. Натомість у

Москві, згоджуючися прийняти гетьмана «під високу царську руку», завжди розуміли протекторат як поглинання, і саме під цим кутом зору було використано і неясність чи непродуманість формулювань Переяславської угоди, і внутрішні чвари (яких після смерті Богдана Хмельницького не бракувало). За слухним висловом Миколи Костомарова,

Московська політика не допускала федеративного ідеалу, і приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як у значенні перетворення вільних козаків на царських холопів.

Це не лише рефлексії ліберального інтелектуала XIX століття. У російському «Літописі о многих мятежах», написаному 1658 р., простодушню сповіщалося, що цар з Божою поміччю «пополнил Литву, Білу Русь і Малу Русь».

На завершення варто нагадати, що чимало істориків, коментуючи входження козацької України до складу Московської держави, послуговувалися метафорою «возз'єднання», що сформувалася під впливом декількох історіографічних традицій. Головний вклад у розповсюдження погляду на переяславський акт як на «возз'єднання» належав церковній історії: починаючи від київського письменства кінця XVII ст. й до праць початку XX ст. історики церковного кола оцінювали минуле в поняттях суцільного, російсько-українсько-білоруського, православного простору, якому смертельно загрожує «латинство», а рятую від загибелі «возз'єднання» під берлом православного царя. Для істориків XIX ст., над якими домінували так звані «державно-юридичні» підходи в інтерпретації подій, не останню роль відігравала магія термінів «милости» й «пожалування», якими оперує Переяславська угода (хоча насправді обидві формули – це тільки елемент

дипломатичного етикету, а російські урядовці сприймали взаємини з Україною як договірні ще й за часів Петра I). Врешті, в радянський час проблема набула ідеологічної актуальності, бо формула «возз'єднання двох братніх народів» санкціонувала монолітність радянської імперії – з наголошенням на ролі її організації ядра, Росії, що «визволяла від чужоземних загарбників» уведені до свого складу («возз'єднані») сусідні терени.

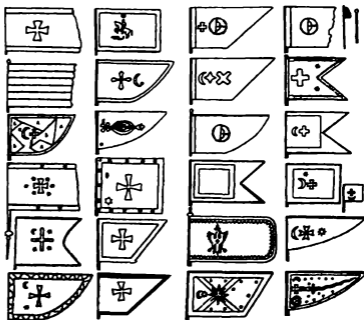
Територія і модель влади й управління козацької держави

Засади внутрішньої організації козацької держави формувалися «на марші», впродовж війни, тож не дивно, що їх – у наближенні до сучасних понять – можна порівняти з військовою диктатурою, де гетьман здійснював владу від імені війська, ба, навіть сама назва держави – «Військо Запорозьке» – з ним ототожнювалася. Промовисте підтвердження того – офіційна титулатура Богдана Хмельницького та його наступників: коли, приміром, за іменем короля, хана тощо перераховувалися землі, підвладні його юрисдикції, то титул правителя України звучав як «гетьман Війська Запорозького». Гетьмана обирали козаки, але як провідник держави він очолював усі стани, користуючись правом уставодавства й вищою адміністративною та судовою владою – для козацтва в ролі прямого зверхника, для решти населення – як найвищий арбітр. Повноправні мешканці держави, що не виконували збройної служби (шляхта й міщани), залишалися «при давніх правах і вольностях», тобто зберігали традиційне самоврядування і свої майнові прерогативи. Щоправда, коли вірити московським присяжним спискам 1654 р., шляхти на козацькій території залишилося близько 300 родів, тож вона рано чи пізно мала зміша-

тися з міською верхівкою або влитися до козацької старшини, як і сталося. А між міщанами та козаками межа взагалі була дуже рухома: за підрахунками Івана Крип'якевича, в ході війни покозачилося від 50 до 80% міського населення.

У правній площині радикальних новацій не зазнали й селяни: вони й надалі мали виконувати «звичну повинність» на користь своїх власників. Утім, свою частку виграшу покозачена в ході війни селянська маса отримала, звільнившись від приватної підданської залежності й перетворившись на підданих Війська Запорозького – «посполитих» (себто, простих людей), що володіли землею, яку самі обробляли, за умови сплати податків до військової скарбниці.

Розвинуті форми міського (магдебурзького) і шляхетського (земського) самоврядування з традиційною виборною ротацією компенсували той очевидний факт, що шляхту й міщан було фактично відтручено від політичного життя, віднині зосередженого в руках нового «політичного народу» – козацтва, а реально – старшини. Часткова її виборність, як і вже згадана рухомість перегоронок між соціальними групами населення, надавали козацькій державі стихійно-демократичного характеру. У ній, хоч і без відповідних юридичних декларацій, утвердилася станова рівність – із розподілом функціональних обов'язків без виділення жодного зі станів у верству, упривілейовану законом на шкоду решті. З часом цю гармонію буде порушено, в козацькій старшині прокинеться смак до «благородного» походження і власницькі апетити, розпочнеться закріпачення посполитих і зазіхання на права міщан. Але це – справа майбутнього, тим часом як державі Богдана Хмельницького, а почасті і його наступників, удалося поєднати два малопоєднані принципи: військову диктатуру й родовладдя.

151. Прапори
козацького війська
середини XVII ст.
(прориси)

Держава, яку створив Богдан Хмельницький, зуміла проіснувати (хоч і втрачаючи крок за кроком елементи своєї суверенності) майже півтора століття, і це достатньо засвідчує її життєздатність. За життя Хмельницького вона охоплювала територію з населенням понад 3 млн. чоловік і площею близько 200 тис. кв. км. На півдні її межі розтягалися обабіч Дніпра до Дикого Поля, на заході більш-менш збігалися з порубіжжям старого Брацлавського воєводства, на півночі в районі м. Звягеля [суч. Новоград-Волинський] дотикалися р. Горині, далі вище Овруча тягнулися через Прип'ять на лівий берег Дніпра, де крайніми північними пунктами були Любеч, Новгород-Сіверський і Стародуб [тепер Брянської обл. в Російській Федерації]; наприкінці 1650-х рр. Війську Запорозькому належала ще й частина Південної Білорусі.

Адміністративний поділ дублював структуру війська: територіяльні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забез-

печуючи максимально швидко мобілізацію військовозобов'язаного населення, тобто козацтва. Цю політико-адміністративну систему іноді вважають козацьким новотвором, але такий погляд не видається незаперечним: територіяльні поділи багатьох середньовічних держав зважали на потреби оперативної мобілізації збройного люду. Не були тут винятком і повіти та воєводства Великого князівства Литовського та Польського королівства, що первісно стали як осередки замешкання рицарства-шляхти, котра на виклик володаря мусила ставати «на коні і в зброї» під корогву власної округи – повіту, звідки простувала під стяг кількох повітів, що підлягали вищому воєначальникові – воєводі. Інша річ, що на середину XVII ст. первісний зміст такого територіяльного поділу вже притлумився, бо з плином часу на нього наклалися фіскальні та судові функції. Що ж до поділу нерицарського населення (службових бояр та міщан) на десятки й сотні, то аж до козацької ре-

волюції, як уже згадувалося, саме за таким принципом було організовано самооборону від татарських набігів.

Найнижчим військовим підрозділом козацької армії був курінь, відповідник десятка, до якого входило від 10–20 до 30–40 вояків певного хутора, села чи частини містечка або міста. Очолював курінь виборний курінний отаман, а місцевою громадою, яка споряджала козацький загін на війну, у селах керував виборний вїйт. Курені об'єднувалися у вищу військову, а водночас і адміністративно-територіальну одиницю – сотню, на чолі із сотником, якого призначав полковник і який разом із сотенною старшиною (осавулом, писарем і хорунжим) резидував у сотенному містечку; цивільними справами сотні відав городовий отаман у співробітництві з органами міщанського самоврядування. Усталених розмірів сотня не мала, переважно її складало 200–300 вояків. Сотні були об'єднані у полки й територіально підпорядковані конкретному полковому місту, де перебувала резиденція полковника (якого призначав гетьман) і полкової старшини: осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого.

Кількість полків не завжди була однаковою. В реєстрі, складеному за Зборівським договором 1649 р., їх нараховувалося 16: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський. У 1651 р. виник Павловоцький полк, у 1655 р. – Білоруський тощо. Згідно з даними Зборівського реєстру, полк міг охоплювати від 11 до 22 сотень; наприклад, у 1654 р. Корсунський полк нараховував понад 5 тис. козаків, Полтавський – понад 6 тис., Ніжинський – близько 12 тис. тощо. Як і в сотенному містечку, у полковому місті цивільними справами козацтва відав го-

родовий отаман, а міщанськими – органи самоврядування. Обов'язки командирів свого полку як бойової одиниці полковники поєднували з функціями голів адміністрацій полкової територіальної округи, де їм було надано широкі судові, карні та фінансові повноваження.

Автономною одиницею лишалася Запорозька Січ, яка, не виходячи до жодного з полків, була підпорядкована безпосередньо гетьманському правлінню й обирала собі кошового отамана (на відміну від призначуваних гетьманом полковників).

Верхівку владних структур складала генеральна старшина, котру також називали «військовою»: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, двоє осавулів, хорунжий і бунчужний. У віданні генерального писаря, чії обов'язки можна прирівняти до функцій канцлера, тобто охоронця державної печатки, а співвідносно з новітніми поняттями – міністра закордонних справ або державного секретаря, перебувала Генеральна військова канцелярія – штат дипломатичних та адміністративних служб. Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, тобто в умовному наближенні до сучасних понять був міністром оборони, маючи власний допоміжний штат з осавулів, хорунжих, економів, гарматних писарів тощо. Генеральні судді (зазвичай їх було двоє) завідували гетьманським судом; у XVIII ст. він переріс у спеціальний апеляційний орган – Генеральний суд, через який проходили справи, розглянуті попередньо в сотенних та полкових судах. Уряди генерального осавула, генерального хорунжого та генерального бунчужного не мали чітко окреслених функцій, зводяться до виконання безпосередніх доручень гетьмана (іноземці називали цих людей «генерал-ад'ютантами»). Сукупність генеральної старшини при геть-

мані складала малу старшинську раду, а за участі полковників витворювала велику раду (венеційський посол Альберто Віміна називає її «сенатом»).

Резиденцією гетьманського апарату, а отже, столицею держави за Богдана Хмельницького й кількох його наступників служив Чигирин [нині райцентр Черкаської обл.], а точніше – Чигиринський замок на стрімкій горі над р. Тясмином. У мирні проміжки тут було місце зберігання гетьманських регалій влади: булави, короги (прапорів), бунчука і печатки Війська Запорозького (під час походів як регалії, так і гетьманська канцелярія перебували при гетьмані). Прапори ще не мали стандартизованого вигляду – з одним і тим самим кольором, емблемою тощо: на корогві, врученій Богданові Хмельницькому у Переяславі від імені царя, було вишите золотом зображення Спаса Нерукотворного, а сам прапор, найімовірніше, був чорно-червоним; під тим самим 1654 р. згадано також чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом, а під 1655 р. – три прапори: із зображенням покровителя руського воїнства архангела Михаїла (без зазначення кольору), білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний (без зазначення емблеми).

Що стосується фінансових служб, то в 1654 р. вперше згадано гетьманського підскарб'я, котрий відав прибутками й видатками Військової скарбниці, однак офіційно за часів Хмельницького уряду генерального підскарб'я ще не було, і всю фінансову справу гетьман контролював особисто. Джерелом прибутків скарбниці мали б служити землі колишніх королівщин, Католицької Церкви та шляхти, котра емігрувала, однак запровадити регулярне оподаткування їх мешканців у військових сум'яттях так і не вдалося. Джерелами грошових надходжень були прикордонне тор-

152. Освячення прапора.
Мініатюра 1665 р.

гове мито з привозних і вивозних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чинш і податки на шинкування (продаж пива, меду й горілки), користування млинами, оренду й улаштування рудень і дігтярень, продаж тютюну тощо. 1649 та 1652 роками датовано згадки про гіпотетичні спроби карбувати в Чигирині власну монету, проте вірогідність їх сумнівна, бо пізніше про гроші Богдана Хмельницького вже ніхто не згадує, і нумізмати такої монети не знають. В грошовому обізі ходили тоді польські, австрійські, венеційські, російські й турецькі золоті та срібні монети, втім – як і в кожній з тогочасних держав, оскільки переміщення грошових мас не обмежувалося.

Старшинський корпус: соціально та світоглядні несумісності

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, звично діяв на козацьке й шляхетське крило, нібито принципово протиставлені. У цьому є певне спрощення, бо насправді довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд, вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби «всіх проти всіх», який настав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в політичну еліту одностумців.

Першою з цих груп була реєстрова («старинна») старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям вояцької солідарності незалежно від того, з козацького а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшов і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від самих початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вешняк, Іван Волевач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Максим Нестеренко, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Чернята), Прокіп

Шумейко та багато інших. Багато хто з цих людей – переважно ровесників Хмельницького – мав досвід власного старшинування або навіть належав до старшинської династії, як, наприклад, овруцькі шляхтичі Федоровичі, чий імовірний прапрадід Сасько був полковником Війська Запорозького ще 1594 р., а прадід чи дід Тиміш очолював один із полків Сагайдачного під Хотиним у 1621 році. З роду любецьких замкових зем'ян Савичів-Величковських походив реєстровий гетьман Григорій Савич-Чорний, а взагалі любецька шляхетська околиця дала козацтву не одного старшину з родин Томиленків, Гладких, Пушкарів-Ресинських. Задовго до козацької революції пов'язували з Січчю свої долі овруцькі й остерські зем'яни та бояри Вешняки, Шумейки, Клиші, Ворони. Не новачком серед козацтва був київський шляхтич Федір Лобода, нащадок реєстрового козацького гетьмана часів Наливайківщини Григорія Лободи. З дрібношляхетського роду Буцнів-Чарнот, мешканців Барського староства, що протягом XVI ст. постачало шляхетський елемент до козащини (пор. легендарного «гетьмана» Івана Свирговського), походив Іван Чарнота. «Бував гетьманом запорозьким», як свідчать тогочасні джерела, батько Лук'яна Мозирі, а Михайло Дорошенко, дід іще молодого на початку війни Петра Дорошенка, очолював Військо Запорозьке після смерті Петра Сагайдачного. Цим людям Хмельницький довіряв найбільше, вони й склали ядро гетьманового оточення, як-от, скажімо, Федір Вешняк, котрого називали дорадником гетьмана, чи Філон Джеджалій, що «невідлучно при ньому перебував».

Другу групу старшини впродовж 1648 р. витворили шляхтичі, котрі до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були (хоча, коли йдеться про київсько-брацлавську шляхту, то тут важко знайти родину, що в той чи той час не мала би кон-

тактів із Січчю). Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям «руської» солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло, українська шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції на вернень, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу Кричевському. Свого часу він був улюбленцем коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського; з 1643 р. обіймав посаду полковника Чигиринського реєстрового полку як «шляхтич родовитий і в лицарських справах досвідчений» (походив із берестейської руської шляхти, на середину XVII ст. вже покатоличеної). Перейшовши під Жовтими Водами на бік повсталих, літній чигиринський полковник заново «відкриває» своє руське коріння і навіть міняє віросповідання з католицького на православне, прийнявши нове ім'я – Михайло (пізніше те саме зробить київський магнат Юрій Немирич; цілком можливо, що через подібну конверсію пройшли полковники Адам Хмелецький, Станіслав Мрозовицький та ін.). Як київський полковник, Михайло Кричевський був учасником усіх боїв 1648 – першої половини 1649 рр. й мав величезний авторитет у козаках. Але наприкінці липня 1649 р. він дістав смертельне поранення під Лоевом, де зазнав великих втрат, перекриваючи підхід армії Януша Радзивіла в Україну. Очевидець оповідає, що коли пораненого привезли до ставки Радзивіла і його давні знайомі стали нагадувати йому «шляхетство й коли-

153. Іван Виговський.
Копія з портрета XVII ст.

шні заслуги», Кричевський «тільки знизував плечима і хапаючись за голову, одне повторяв: хіба ж це мала річ – 30 тисяч людей загубити».

Помітною постаттю серед передвоєнної православної шляхти був овручаний Іван Виговський. Він починав кар'єру канцеляристом і адвокатом у Луцьку, а на початку 1648 р. служив писарем при Шемберкові, урядовому комісарі реєстрового Війська Запорозького, і саме з його загоном потрапив у полон під Жовтими Водами. Завдяки професійним зусиллям Виговського протягом 1648 р. сформувався адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральна військова канцелярія. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: «Жодний полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський», – писав один із сучасників.

Майже з перших днів війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Виговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленського, Сидуяна Мужжловського, Григорія Сахновича-Лесницького, Ярему Петрановського та ін. Уже на початку повстання на козацький бік переходить жовнір драгунської короги, майбутній переяславський полковник й один із найзавзятіших противників порозуміння з Польщею Петро Головацький (Гловацький). Після битви під Корсунем у червні 1648 р. свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмелецький із Перемиської землі, небіж покійного героя антитатарських походів, київського воєводи Стефана Хмелецького. Інший галичанин, Іван Креховецький, тоді ж розпочинає свою «козацьку кар'єру» на посаді корсунського полкового писаря (згодом він стане одним із найпомітніших дипломатів Хмельницького і генеральним суддею). На Поліссі восени 1648 р. організує власний 15-тисячний загін із дрібної шляхти, міщан та селян галицької шляхтич Семен Височан (згодом, перейшовши на територію козацької України, він стане лисянським полковником). Із Західної Брацлавщини виходить зі своїми людьми на козацькі терени представник старовинного панського роду Степан Байбуза, з часом уманський полковник, з київського Полісся – Прокіп Бережецький і Григорій Закусило, з чернігівського Лівобережжя – борзнянський полковник Петро Забіла та його син Іван. Водночас на Західному Поділлі повстанські загони очолює син теребовельського підстарости, покойовий паж покійного Владислава IV, вихованець Краківського й Падуанського університетів Станіслав Мрозовицький.

Новий шляхетський доплив поповнює Військо Запорозьке у 1649–1650 рр., коли

після Зборівської угоди почалося масове покозачення шляхти у воєводствах, що перейшли під козацьку юрисдикцію – Київському, Брацлавському та Чернігівському. Лячний спалах революції весни-літа 1648 р. примусив сотні шляхетських родин емігрувати на захід, кидаючи домівки й часом утікаючи, як вони самі писали, «в самій сорочці». Якийсь час вигнанці жилися ілюзорними сподіванками на матеріальну підтримку від польської «братії шляхетської». Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців дебатувалася на сеймах, однак допомагати розореним емігрантам ніхто не поспішав, бо – позицію коронної шляхти можна звести до вислову одного з польських послів: «Хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує». Не дивно, що врешті сталося те, про що застерігав на одному з сеймів Адам Кисіль: руська шляхта, «доведена до останньої розпуки, почне сама дбати про себе».

З осені 1649 р. спостерігається масове повернення біженців та їхнє покозачення (на кінець цього ж року у Війську Запорозькому було, за донесенням московського дипломата Григорія Кунакова, понад 6 тис. шляхтичів). Саме тоді серед козацької старшини вперше фіксуються прізвища Бруяк, Верещак, Гуляницьких, Дзиків, Житкевичів, Іскрицьких, Кохановських, Красносельських, Кропивницьких, Кульчицьких, Миневських, Немир, Сулим, Чекановських та багатьох інших. Практично стовідсотково шляхта укомплектує штати полкових писарів і Генеральної військової канцелярії, що й зрозуміло: ця служба вимагала освіти, знання законів і канцелярської практики, а в посольствах – етикету дипломатичних зносин. Шляхетське навернення до козацького війська сприймалося як цілком природне. Характерною деталлю, що це підкреслює, є, наприклад, обов'язок шляхти Білоцерківського замку їздити в осо-

бистому почті гетьмана. Дещо пізніше, у 1664 р., це формулювалося так: шляхетні мешканці тутешніх замкових сіл Лесевичі, Ковшовата, Насташка, Скаржівка, Мазепинці та ін. мусять,

перепоясавшись зброєю, виступати при боці гетьмана завжди, коли гетьман сідатиме на коня для війни.

Третю групу старшини, яку винесла на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко злилися зі «старинною старшиною», набувши військового досвіду і навіть слави полководців. Наприклад, колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Небабу шведська дипломатична агентура характеризувала як «одного з найкращих полковників Хмельницького». Про феноменальну мужність Небаби свідчить його останній бій під Лоевом 1651 р., де він, втративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонявся до останнього подиху.

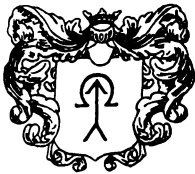
На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо остеронь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло (Подобайло), ще довоєнний «польовий вождь» козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), ватажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менше помітні з погляду тогочасних джерел полковники і старшини Александренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен

154. «Герб власний» Гуляницьких. Дереворит 1684 р.

Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник.

Всі три згадані групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету війни. Полковники зі «старинного» козацтва, відчувуючи гостру особисту антипатію «до ляхів», водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усякій війні. З погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним зі звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не новина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького, ця традиційна модель козацької поведінки не озивалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаб-

155. «Герб власний» Нечая

лю і як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старе, і саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не при звичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі, амбіції.

Втім, тертя за право першости траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринали якраз у «старинній» старшинській групі, певній свого досвіду й популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко звалили до автократизації його влади (це з їдкою влучністю підмітив у 1654 р. київський непокозачений шляхтич Павло Олекшич у листі до свого приятеля — «старинного» козака-шляхтича Івана Богуна: «Хмельницький, що був вашим товаришем, тепер став вашим паном»). Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають «першою особою після Хмельницького», ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові «хотілося бути другим гетьманом». Всічні 1652 р. було звинувачено у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника «старинної» старшини, корсунського полковника Лук'яна Мозиру. Навесні 1652 р. антигетьманський рух очолив мигородський полковник Матвій Гладкий,

котрий, за свідченням московських агентів, «назвався замість Хмельницького гетьманом».

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й міялася авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділити два головні спрямування й співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадку — це фанатична антипольська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись приєднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, й якісь дрібні поступки з польського боку нічого не міняли в їхньому становищі, навпаки — увиразнювали їхню зраду. А тому, як писав у своєму посольському звіті 1649 р. московський дипломат Грігорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні,

Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапляється, тепер ось і треба приборкати поляків.

Серйозно ставилися до цього противника і на коронному боці, розрізняючи власне козаків та шляхту й селян. «Плебс розпустити, шляхту-зрадників видати» — ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню і навпаки — не менш стереотипний пункт перемирних угод: «Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амністувати».

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли стала очевидною сумнівність альянсу з Московським царством — державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах річпосполитських вольностей, настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека, примножена повинню анархії, підштовхує їх до компромісу зі ста-

рим, звичним світом: на зміну антипольській затятості приходять спроби порозумітися, втім – уже запізнілі, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: престолою.

Із-поміж лідерів чорні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю «до панів», безжалісний і жорстокий навіть із погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людяність часів. Початок війни Кривоніс зустрів уже людиною немолодою, бо серед повстанців був його дорослий син Кривоносенко, який після батькової смерті (наприкінці 1648 р.) якийсь час навіть очолював один із полків. Довоєнної біографії «вождя шаленого плєбсу» не знали самі сучасники: одні твердили, що він походив із міщан Острога чи був купцем із Могилева-Подільського, інші називали колишнім підданим Немирчів із Житомирщини; ходила навіть чутка, нібито він узагалі чужоземець, уродженець Шотландії, «змалку вихований у всіх родах морської служби». Блокуючись із найзавзятішими противниками мирного порозуміння, полковниками шляхтичами Головацьким та Хмелецьким, Кривоніс обстоював гасло: «кінчати цю війну своїм щастям, яке їх [повстанців] супроводжує, а не переговорами».

Поживним середовищем для антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впровадження козацького реєстру, що повертало до підданського статусу покозачених селян і міщан. У жовтні 1651 р. проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолив Степан Пободайло, обра-

ний полковником на козацькій раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 р. гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очолених миргородським полковником Матвієм Гладким. У відповідь на репресії чорнь Миргородського й Прилуцького полків нібито обрала гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент.

За своєрідний символ майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював «старинний» козак Філон Джебжалій, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі «старинного» козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилася за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього.

Роль «козацького батька», який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгійна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 р. один із ватажків престолою Іван Безпалый скаже:

Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжусобної брани не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі єсьмо вкупі жили.

Початок московсько-польської війни. Смерть Богдана Хмельницького

Навесні 1654 р. почалася підштовхнута зусиллями козацької дипломатії московсько-польська війна. Головні сили царської армії рушили на Білорусь, де передбачався стратегічний удар уздовж смоленського прикордоння; до осені цього ж року було взято Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. У цій інтервенції діяльну участь брав 18-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. В липні 1654 р. Золотаренко окупував Бихівський, Кричівський і Могилівський повіти, де його армія перезимувала, а влітку 1655 р. рушив на північ, здобувши Свислоч, Менськ і врешті – спільно з московськими полками – Вільно й Гродно.

Наступ на Білорусь мав збігатися з паралельним наступом на Волинь, однак ширших бойових дій, які планували царські воеводи, Богдан Хмельницький не підтримав, заклопотаний безпекою південного прикордоння. Навесні та влітку 1654 р. тут точилися локальні бої між коронними загонами й козаками Подністров'я, проте ще гірша перспектива була попереду: у червні 1654 р. польській дипломатії вдалося досягти значного успіху, уклавши «вічний договір» з ханом. Він денонсував віднині не вигідну для Криму козацько-татарську угоду й встановлював оборонно-наступальний союз проти Московії та козацької України.

У жовтні 1654 р. 30-тисячна армія під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького «Ревери» ввійшла на Брацлавщину, а татарське військо рушило в напрямі Умані. Початок спустошенню Брацлавщини поклато здобуття невеликого містечка Буші [нині Вінницької обл.], обложеного наприкінці листопада коровами Стефана Чарнецького. Після того, як більшість оборонців полягла, жінка

156. Московський стрілець.
Гравюра середини XVII ст.

місцевого сотника Зависного підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе, решту оборонців замку й нападників. Розлучені великими втратами жовніри винищували усіх підряд. Близько 70 уцілілих мешканців заховалося в печері над річкою, відмовляючись здатися, і тоді до схованки була спрямована вода з потоку. Слідом за Бушею, як писав Чарнецький, 130 міст і містечок між Дністром і Бугом «впали до ніг короля». Наприкінці 1654 – на початку 1655 р. десятки тутешніх населених пунктів повністю вилудніли, бо їхніх жителів було або винищено, або їх вивели в ясир татари, або вони розбіглися (зокрема, протягом цих місяців лише до Молдови втекло близько 10 тис. подолян). Один з учасників походу описує тодішнє запустіння Брацлавщини так: «Міста й села порожні, куди військо не прибуде – людей не застає».

У другій половині січня 1655 р., коли в Україну підійшли полки московського воеводи Василя Шереметева, з'єднані ко-

зацько-російські сили врешті теж виступили до театру воєнних дій. 29–31 січня над р. Багвою під Охматовом [нині Черкаської обл.] відбулася генеральна битва, у якій з обох боків полягло до 30 тис. воєнків, а багато замерзло, бо стояли люті морози (пізніша козацька традиція назве це місце Дрижиполем). І хоча війни не виграла жодна зі сторін, наступ коронної армії зупинився.

Літо 1655 р. пройшло під знаком подій, що в польській історії отримали назву Потопу – п'ятирічного сум'яття, яке охопило країну, поставивши її на грань загибелі. Шведський король Карл Густав Х, розцінюючи початок московської інтервенції в Білорусь і Литву за слушну нагоду поставити крапку в півстолітніх змаганнях Швеції з Польщею за балтійське узбережжя, в липні 1655 р. ввів свою армію на територію противника. Блискавична капітуляція познанського воєводи разом із послонимим рушенням шляхти стала сигналом до катастрофи: армія масово складала зброю перед шведами, а сам король Ян Казимир мусив відступити в Силезію. На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків. Тоді ж, одразу після захоплення московсько-козацьким військом Вільна, оголосили про прийняття шведського протекторату і фактичні правителі Великого князівства Литовського Януш та Богуслав Радзивіли.

Драматичні перипетії шведсько-польської війни, яка скінчилася аж у 1660 р., мали безпосередній вплив на розвиток подій в Україні. Вже наприкінці травня 1655 р., тобто за кілька місяців до нападу Карла Густава на польську територію, розпочинаються інтенсивні дипломатичні зносини між ним і Богданом Хмельницьким, до яких були залучені й союзники шведського короля – семигородський князь Дьордь II Ракоці та бранденбурзький курфюрст Фридрих-Вільгельм. Згідно з до-

157. Карл Густав. Гравюра Кюсселя, середина XVII ст.

сягнутими домовленостями, козацька армія разом із московським допоміжним корпусом Бутурліна виступила у похід на захід, до Львова. 29 вересня 1655 р. місто було взяте в облогу, яка мала тягтися до початку листопада. Звістка про появу в тилу татар змінила плани гетьмана: узавши з городян контрибуцію, він завернув свої полки назад, назустріч ханові. Після кількох боїв, проведених у цьому марші, Хмельницький і Мегмед-Герей IV поновили мирну угоду, скріпивши відновлення союзу взаємною присягою.

Пасивність Хмельницького в підтримці шведів спричинялася серйозними розходженнями в погляді на територіальну проблему, що виявилися під час облоги Львова. Згідно з намірами гетьмана, західні руські терени після падіння Польщі мали ввійти до складу козацької держави, і саме про це він писав, звертаючись до обложених городян Львова:

Ми вже поділилися з цими трьома народами [Семигородом, Бранденбур-

гом і Швецією): Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог у його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську – при цьому я стою.

Натомість шведський король, трактуючи Хмельницького як збройного найманця, виставив власні претензії на Галичину, що і в старшини, і в гетьмана викликало гостре обурення. Паралельно почали накопичуватися тертя з Москвою. Дразливим приводом до них стала вимога Бутурліна, аби здобуті галицькі міста склали присягу на вірність цареві, що в намірі старшини аж ніяк не входило. Суть цих перших зіткнень добре ілюструється словами Івана Виговського, сказаними на переговорах з представниками Львівського магістрату: «Доки козацька шабля зайшла, доти теж мусить бути і козацьке панування». Ще на одне яблуко розбрату між московським урядом і Богданом Хмельницьким перетворилися регіони Південної Білорусі, окуповані Золотаренком. Наказний гетьман запроваджував тут козацьку адміністрацію, натомість царські воеводи вважали ці землі приєднаними «на цареве ім'я».

За таких обставин, враховуючи непевність ситуації, Богдан Хмельницький вступає у таємні зносини з королем-вигнанцем Яном Казимиром, пропонуючи козацьку допомогу в обмін на уступку руських територій «включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем». Щоправда, як тверезо додає Хмельницький, це малоймовірно, бо

коли б навіть сотня шляхтичів залишилася в усьому королівстві, і то вони ніколи не погодяться на це добровільно.

Пом'якшення антипольської позиції відсутнє і в обговоренні пунктів щойно згадуваної мирної угоди з ханом: гетьман нібито обіцяв Мегмед-Гереві «відступи-

тися від Москви» і сприяти поверненню на трон Яна Казимира.

Тим часом набув несподіваної зміни розклад союзницьких сил. Царський уряд, занепокоєний успіхами свого союзника Швеції – потенційного претендента на володіння всім балтійським узбережжям, круто міняє орієнтири зовнішньої політики. У травні 1656 р. Московія оголошує війну Карлові Густаву й розпочинає мирні переговори з колишнім противником – Річчю Посполитою. На перемирний з'їзд, призначений у Вільні на серпень–жовтень 1656 р., Богдан Хмельницький вислав власних представників, які мали добитися, аби кордон між Річчю Посполитою й козацькою державою проходив «як за давніх князів руських». Однак козацьких послів не було допущено до переговорів, ба – їх навіть не повідомляли про зміст дебатов, трактуючи, за словами самих посланців, «яко псів коло церкви Божої». Мало того, за непевною інформацією, що дійшла до козацьких дипломатів, умови договору нібито повертали Україну Речі Посполитій (чого насправді не передбачалося).

Коли посланці доповіли гетьманові про те, що сталося, той, як описує очевидець,

заволав, немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: «Уже, діти, про те не печальтесь! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика – не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана».

З листопада 1656 р. Хмельницький розвиває шалену дипломатичну активність, форсуючи підписання угод зі Швецією, Семигородом, Волощиною, Австрією, Молдовою та Кримом; поновлюються також переговори з королем Яном Казимиром і султаном. Тоді ж, усупереч московській політиці, 20-тисячний козацький корпус під команду Антона Ждановича виру-

158. Ілїнська церква
в Суботіві.
Сучасне фото

шає разом із Дьордем II Ракоці в похід на Польщу, а зі шведами – на Берестя. Наслідком останнього стало звернення до гетьмана шляхти Пінського повіту: у червні 1657 р. його підписали і православні й католики, прохаючи про прилучення «на вічні часи» Турово-Пінщини до козацької держави.

Однак жити Хмельницькому залишалося недовго. Ознаки тяжкої хвороби проявилися на початку 1657 р.; відчуваючи наближення смерті, він у квітні скликав старшинську раду і за її згодою заповів гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію. Зрозуміло, що постать юного гетьманича мала значення суто символічне: гадалося, що ореол Богданового імені приглумить розбрат серед честолюбної старшини.

Наприкінці липня гетьмана вразив крововилив у мозок, і за кілька днів, 6 серпня 1657 р., він помер у Чигирині, а через місяць був похований у Суботіві, в збудованій ним же Ілїнській церкві. Козацький історик початку XVIII ст. Самійло Величко вкладає в уста гетьманського секретаря Самійла Зорки промову, нібито виголошену на похороні. З неї пронизливо

чутно, як оцінювали роль Богдана Хмельницького нащадки, що вже пережили і Руїну, і мазепинський погром:

Помер, полишивши по собі несмертну славу, той добрий вожда наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Росії Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом з тим ворогів наших – польських савроматів...

(Переклад Валерія Шевчука.)

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоді козацьку державу зусібіч оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека – незгода – зачалася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

2. Руїна (1658–1678)

4 вересня 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка до повноліття Юрія Хмельницького поклала гетьманські обов'язки на генерального писаря Івана Виговського; ще через місяць це рішення схвалила велика рада в Корсуні за участю рядових козаків, міщан і духівництва. Присутніми на ній були й послы іноземних держав – Швеції, Семигорода, Австрії, Туреччини, Кримського ханату, Молдови та Волощини, що додавало авторитету регентству Виговського. Тоді ж гетьман-регент (уже від власного імені) продовжив переговори з королем Яном Казимиром, підтвердив «приятельські» ханові та султану й оформив союзний договір зі Швецією, а до царя було відряжене посольство з проханням визнати нового гетьмана.

Приймаючи булаву, Виговський заявив:

Ся булава доброму на ласку, а злому на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може.

Рада схвалила цю жорстку лінію. Ба більше, як пише у своєму звіті царський посол Артамон Матвеев, котрому багато що зі сказаного в Корсуні вдалося «неприсстойними речами», присутні на раді «всі душі укріпилися, щоб їм за гетьмана і за своєї вольності стояти одностайно».

Оточення Виговського на цей момент виглядало імпозантно. Окрім давньої старшини (як генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний, обозний Тимофій Носач, полковники Григорій Гуляницький, Григорій Лесницький, Іван Богун, Антон Жданович, Павло Тетеря, Петро Дорошенко та ін.), в гетьманській столиці за кілька тижнів перед смертю Богдана Хмельницького з'явилася людина, що належить до найяскравіших постатей цієї, багатой масшталбні особистості, доби – Юрій

Немирич. Немирич (1612–1659) походив зі старовинного панського роду Київщини і був одним із найбагатших аристократів Речі Посполитої. Охрещений у протестантському віросповіданні, до якого на вернувся його батько, він замолоду отримав блискучу освіту спершу в соцініянській академії у польському Ракові, далі в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Навчаючись у Сорбоні, видав у Парижі латинською мовою працю під назвою «Розвідка про московитську війну», присвячену порівнянню устроїв Московського царства і Речі Посполитої. Його перу належало також кілька творів теологічного змісту, зокрема, надрукований у Парижі латиномовний трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн». Повернувшись додому, молодий магнат бере участь у кількох військових кампаніях, а водночас, як сеймовий посол, починає представляти інтереси київської шляхти на сеймі, здобувши репутацію зухвалою та красномовним лідера протестантів. Козацьку революцію Немирич сприйняв вороже, однак шок несподіваних поразок отверезив його, тож він, як ще один магнат-русин Адам Кисіль, стає на позицію компромісів: у 1652 та 1654 рр. у ролі комісара брав участь у переговорах із Хмельницьким, а з осені 1655 р. виступав посередником між гетьманом та шведами, на чий бік перейшов, шукаючи – як протестант – підтримки короля-протестанта. Коли шведська інтервенція до Польщі зазнала поразки, київський магнат, на той час уже зрілий 45-річний політик, робить карколомний в очах сучасників крок – у липні 1657 р. переїжджає до Чигирини, де, як тоді писали, вдався «під протекцію козаків» і «охрестився на руську віру», тобто повернувся до віросповідання своїх дідів – православ'я. Тоді ж отримав титул козацького полковника, а піс-

160. Козак із головою турка.
Малюнок середини XVIII ст.

кам гріх було не скористатися такою нагодою, тим більше, що в новому гетьмані небезпідставно вбачали прибічника антимосковського курсу, що окреслився впродовж останніх місяців життя Богдана Хмельницького. Тож декларативно підтримуючи Виговського як законно обраного гетьмана, Москва починає одночасно концентрувати війська в українсько-російському прикордонні, а царський уповноважений Богдан Хитрово їде до Мартина Пушкаря, аби запевнити його в царській милості. За цієї двозначної ситуації Виговський вирішив ударити першим. Дочекавшись підходу ногайської кінноти Карач-бея, гетьман у травні 1658 р. виступив у похід на лівий берег Дніпра, де в околицях Полтави точилися локальні сутички між прогетьманськими силами й козаками Пушкаря та його піхотним полком, зібраним, як недоброзрозумливо зауважить у своєму літописі Самійло Величко,

із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, ... і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригодної до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Після двотижневої облоги Полтави Виговському вдалося виманити строкате ко-

зацько-запорозько-селянське військо Мартина Пушкаря і Якова Барабаша на урочище Жуків Байрак під містом, де 11 червня 1658 р. стався відкритий бій. Пушкарців було щент розгромлено, загинув і сам Пушкар, що бився надзвичайно хоробро (за висловом Величка, «працював у тому бою пребагато»). Відтату голову полковника – першу старшинську голову, яка покотилася у братовбивчій війні – на списі принесли до намету Виговського. Полтаву цього ж дня було дощенту спалено, Барабаша ввіймано і згодом повішено. Як твердили сучасники (втім, як завжди, перебільшуючи), антигетьманський виступ потягнув за собою загибель з обох сторін до 50 тис. людей, винищених уже без втручання «ляхів».

Самійло Величко, народжений у часи Руїни, пізніше з незрівнянним пафосом опише цей вступний акорд до громадянської війни:

Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачливої війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких лядських і українських бойовищах від посварної зброї, ще не зми-та дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не очистилося до чистого свого первісного й нешкідливого стану посмержене від людських трупів повітря, ще не засохли сльозотічні зиниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кривних, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від поляків, ні поляки від України зійтися з кривними своїми в господах своїх улюбому колі чи поспати солодким сном, будши впевненими у сподіваному мирі, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського

полковника Мартина Пушкаря, заповів і набрав своєї сили до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Спроба повернутися у звичний світ: Гадяцька угода 1658 року

Похід Івана Виговського на бунтівного полковника, підтриманого царем, продемонстрував, що жереб кинуто. Антимосковські настрої старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духовництва, яке від самого початку косо поглядало на Переяславську угоду, втручання в козацькі справи методами подвійної дипломатії, врешті – ближче знайомство з політичними звичаями Московії, відразливими для людей, вихованих у пієтеті перед ідеалом «золотих вольностей» Речі Посполитої, прискорили те, що почалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли старий гетьман гарячково шукав альтернативних союзників. Іван Виговський, виконавець цих дипломатичних мережив, продовжив започаткований курс, поновивши угоди з ханом і султаном та правителями Волощини, Молдови й Семигорода, уклавши союз зі Швецією і, врешті, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з королем Яном Казимиром, розпочаті Хмельницьким.

Після тривалих переговорів гетьман зібрав 16 вересня 1658 р. під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. Один із них, волинець Станіслав-Казимир Беневський, добрий знайомий більшості старшини, виголосив промову, завершивши її патетичним закликом: «Вітчизна озивається до вас: «Я вас породила, не москалі – я вас вигодувала, викохала, усавила. Схаменіться, будь-

те рідними дітьми, а не виродками!» – на що, свідчить очевидець, козаки схвально загукали: «Гаразд говорити!».

Беневський зачепив тонку струну. Справді, надто міцною ще була на той час пуповина, яка зв'язувала українську еліту – «старинну» й нову старшину зі шляхти, міські верхи, вище духовництво – з політичним світом Речі Посполитої. Адаже на його традиціях вони виростили і до його стандартів приміряли власні цінності (яскравим доказом, зокрема, може бути епізод довкола складання присяги в Переяславі 1654 р., описаний вище).

Рада схвалила так звані Гадяцькі пункти – угоду про повернення козацької держави під скіпетр польського короля. Гадяцький трактат, головним архітектором якого вважають Юрія Немирича, спирався на спробу перетворити Річ Посполиту у федерацію трьох держав – Польського королівства, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, тобто козацької території у межах, що на той час склалися. Всі три частини федерації мали об'єднуватися особою спільно вибраного короля, спільним сеймом і зобов'язанням погоджених військових дій проти зовнішнього ворога. Органом законодавчої влади на території Великої князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада мусила належати довічно обраному й затверженому королем гетьманові. Князівству належала власна скарбниця, свій вищий судовий орган та підпорядкована гетьманові армія у складі 30-тисячного Війська Запорозького й 10-тисячного найманого війська. Православна Церква урівнювалася у правах з Римо-Католицькою тим, що в спільному сенаті Речі Посполитої постійні місця сенаторів отримували православний митрополит і п'ятеро владик, а унія на території Князівства мусила бути скасована. Окремим пунктом Гадяцької

угоди оговорювалося заснування двох університетів – Києво-Могилянської академії, урівняної у правах із Краківською, та новоствореної вищої школи зі статусом університету; по всій території держави дозволялося без обмежень засновувати колегії та гімназії з правом викладання по-латині. Врешті, проголошувалася повна свобода друку (в тому числі в питаннях, дотичних релігії), аби лиш друкована продукція не містила випадів проти особи короля.

Якби ідеї Галяцького трактату – яскравої пам'ятки тогочасної політико-правової думки – було зреалізовано, це справді дало би Речі Посполитій шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу. Виступаючи на сеймі у квітні 1659 р. як «канцлер Великого князівства Руського», Юрій Немирич від імені «войовничого, славного з давніх віків на морі й суші Народу Руського» саме цю свободу назве головною причиною повернення козацької держави до складу Речі Посполитої:

Ми народжені у свободі, виховані у свободі, і як вільні люди нині повертаємося до неї. І готові умирати за неї... разом з усією нашою вітчизною. Вона [свобода] була нашою спонукою, цей ґрунт, який не розірвали ні відмінність у мовах, ні навіть релігія...

На хвилі післягаляцького ентузіязму Іван Виговський здобув блискучу перемогу над московським військом у Конопській війні 1659 року. Сигналом до неї стала царська грамота, оголошена після Галяцької ради із закликом до непокори «зрадникові» Виговському; водночас через агентів і шпигунів було розпочато антигетьманську агітацію серед простолюду, зіперту на антишляхетські настрої низів. Своєю чергою, гетьман наприкінці

березня 1659 р. видав власний універсал, де писав, що цар хоче «невольничим способом» уярмити Україну й ліквідувати козацькі вольності, тому він, гетьман, зважився «приклонитися до польської держави», аби «нашу свободу, кров'ю здобути й освячену, ми могли зберегти й по смерті передати нашим нащадкам».

Після цього словесного артобстрілу та низки локальних сутичок із загонами царських воєвод понад 100-тисячна московська армія під командуванням князів Алексея Трубецького, Григорія Ромодановського й Семьона Пожарського перейшла у квітні 1659 р. український кордон і, спустошуючи околиці, рушила на південь. Після кількох боїв із козаками Ніжинського та Чернігівського полків ця армія відтіснила 5-тисячний козацький загін полковника Григорія Гуляницького до Конотопа й взяла його в облогу. На початку липня на виручку обложеним підійшов Іван Виговський: його 16-тисячне військо було підкріплене майже 30-тисячною татарською кіннотою під проводом самого хана Мегмед-Геря і кількатисячним загоном найманців – поляків, сербів, німців та румунів. Влучним маневром армія Виговського відтягла частину сил противника від Конотопа і, влаштувавши засідку, 9 липня 1659 р. вдарила по ньому на переправі через р. Соснівку. Царські воєводи зазнали нищівної поразки, від якої, за висловом Самійла Величка, «міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні». У битві на Соснівці загинув князь Пожарський, а двоє інших воєвод почали поспіхом відступати в напрямі російського Путивля. Загалом же на полі бою полягло до 40 тис. московського війська (приголомшені сучасники називали, як завжди, перебільшені цифри, обраховуючи втрати до 130 тис.). Тим часом Орда в околицях Севська й Білгорода спалила до 10 тис. дворів і вивела в ясир та знищила близько 27 тис. жертв. Видатний

російський історик Сергей Соловйов згодом опише цю подію так:

Краса і гордість московської кінноти ... зникла в один день... Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле такого блискучого війська. В жалобній одежі вийшов Алексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву... Після здобуття стількох міст, після захоплення литовської столиці Москва затремтіла за свою власну безпеку ... йшли чутки, що государ виїздить за Волгу, за Ярославль.

Однак Іванові Виговському було не до походу на Москву. Сейм Речі Посполитої урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди, вкотре рубаючи сук, на якому повисла й без того тонка нитка мирного порозуміння (зокрема, було заперечено право Великого князівства Руського карбувати власну монету; вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження короля не однієї, а чотирьох кандидатур; обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, якому заборонялося приймати іноземні посольства; зменшувався реєстр Війська Запорозького). Ці поправки перетворювали угоду на змодифікований варіант Зборівського договору 1649 р., з чим не могли змиритися навіть однодумці гетьмана – наприклад, полковник Іван Богун. Іще більший опір викликала угода серед козацької черні, особливо – у відверто ворожих після розгрому Мартина Пушкаря південних полках на лівому березі Дніпра. Під проводом перяславського полковника Тимоша Цицюрки там почалося повстання, відтак – у тилу Виговського виникли промосковські пункти опору в Ромнах, Гадячі, Лохвиці, Полтаві. Ще одним ударом стала диверсія кошового Запорозької Січі Івана Сірка в улуси Ногайської Орди, приурочена до відсутності чоловічого населення, яке брало участь у Конотоп-

ській війні як союзник гетьмана (повертаючись із походу, невтомне «низове товариство» попрямувало на ненависний Чигирин).

Тож і хан, і гетьман, не зліквідувавши опору в тилах і не вибивши московських залог із Києва, Чернігова, Переяслава та Пирятина, як попередньо планувалося, мусили зайнятися знешкодженням запорозької експедиції. Тим часом Цицюра, спираючись на полковників Якіма Сомка й Василя Золотаренка, двох свояків Богдана Хмельницького, незадоволених тим, що регентство при юному гетьманіччї було доручене Виговському, а не їм, удалив по загонах, залишених для оборони чернігово-сіверського прикордоння, розгромив їх і урочисто запросив воєводу Алексея Трубецького вступити в Україну.

На початку серпня 1659 р., в одній із локальних сутичок на прикордонні («за Кобижчею»), від рук людей Цицюрки загинув 47-річний Юрій Немирич – найосвіченіший русин, аристократ і перший канцлер задуманого ним, але так і не збудованого Великого князівства Руського. Показово, що смерть цієї людини викликала однаково полегшене зітхання і в Польщі, і в Московії. В одному з листів-новин, які кружляли серед польської шляхти, зловтішно писалося: «Не допомогло йому те, що став русином», а в Москві задоволено сконстатували: врешті вбито «найбільшого злодія і єретика».

20 вересня 1659 р. в урочищі Маслів Став під містечком Германівкою [нині Київської обл.] зібралася «чорна рада», тобто козацьке зібрання за ініціативою низів; брали в ньому участь і запорожці. Опанувати цю раду шансів у Виговського практично не було. Його противники били безпрограшною картою: гетьман «запродав Україну ляхам». Козацьким послам на сейм Іванові Сулімі й Прокопу Верещаци не дали слова, зарубавши їх на місці, а сам Виговський мусив рятувати-

ся втечею. За кілька днів по тому старшинаська рада в Білій Церкві проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Іван Виговський скорився цьому рішення й відіслав Хмельниченкові гетьманські клейноди – бунчук та булаву. Зміна гетьмана, аргументовано стверджує сучасна дослідниця Руїни Тетяна Яковлева, не означала тріумфу антипольських настроїв, як досі традиційно вважалося, – навпаки, на згаданій старшинській раді вперше виразно окреслилися цілком самостійницькі позиції: не бути ні під владою короля, ні під владою царя.

Після Білоцерківської ради ексгетьман – як номінальний київський воєвода (бо в Києві на той час уже сидів царський намісник) – 1660 р. брав участь у боях коронної армії з московсько-козацьким військом під Чудновом, про що детальніше йтиметься далі. Під 1662 р. є згадка про його перебування, разом із тодішнім польним гетьманом Єжи Любомирським, у Львові (саме тоді один із мемуаристів опише зовнішність Виговського: «Людина висока, ніс великий, борода жовта»). Після утвердження на гетьманстві Павла Тетері (про це теж мова піде далі) Іван Виговський підтримав антигетьманську опозицію, був по-зрадницькому схоплений і 26 березня 1664 р. з наказу Тетері розстріляний – без суду й слідства, хоча як сенатор користувався недоторканністю (виправдовуючися перед сеймом, Тетеря звинувачував ексгетьмана у підбурюванні до заколотів).

Загибель Юрія Немирича та Івана Виговського остаточно перекреслювала майбутнє Гадяцької угоди. Добре задумана теоретично, вона розбилася, з одного боку, об анархію козацьких низів, а з другого – об притаманну їм соціальну антипатію до шляхетського правопорядку. Як слушно писав Микола Костомаров,

українці показали, що вони неспроможні зрозуміти й оцінити цей про-

дукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу.

Безталання Юрася Хмельниченка

Обраний на Білоцерківській козацькій раді наприкінці вересня 1659 р. гетьман Юрій Хмельницький (1641–1685) 4 жовтня задекларував вірність Польському королівству, а кількома днями пізніше, аби досягнути порозуміння зі старшиною лівобережних козацьких полків, що присягнула цареві, вислав посольство до московського воєводи князя Алексея Трубецького. Посли повезли з собою проєкт так званих Жердівських статей, сформульованих гетьманським оточенням, де васальну залежність Гетьманату від царя було зведено до мінімуму. Пропонувалося, зокрема: щоб московські залоги не резидували ніде, окрім Києва, як за Богдана Хмельницького; щоб військо, прислане в Україну, підлягало командуванню гетьмана; щоб царський уряд не зносився зі старшиною, оминаючи гетьмана, і не брав до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою; щоб у всіх зовнішніх переговорах, дотичних інтересів України, були присутні її представники з правом голосу.

Алексей Трубецький, прийнявши посольство, запросив Юрія Хмельницького на особисті переговори до Переяслава. Той певний час зволював, побоюючись засідки, але врешті з нечисленним старшинським супроводом поїхав, однак там на них справді чекала пастка. Воєвода, за погодженням із лівобережною, промосковськи настроєною старшиною, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця «вільна» рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис не ті статті, що були передані в посольстві, а так звані Переяславські

статті – фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р. (пізніше під назвою «Статтей Богдана Хмельницького» саме цей текст увійде до Зводу законів Російської імперії).

Переяславські статті 1659 р., на яких нового гетьмана примусили присягнути силою, затверджували супротивне до того, що вимагала у своєму жердівському проєкті старшина. Різно обмежувалося право закордонних зносин гетьмана; він мусив посилати військо на перший виклик царя і, навпаки, без його дозволу не розпочинати жодних військових дій; московські воєводи мали бути введені, окрім Києва, до всіх більших міст; без санкції царя гетьман не міг призначати й усувати полковників, а військо не могло переобрати гетьмана; київському митрополитові належало визнати зверхність московського патріарха. Зайве коментувати настрий гетьманського оточення, з яким воно поверталось до Чигирина. У повітрі зависав неминучий конфлікт, і дедалі виразніше окреслювалася його демаркаційна лінія – Дніпро, що розділив задніпрянців і правобережців спершу на дві взаємоворожі партії, а згодом – і на дві держави. Хмизу у вогонь підкинула й розправа з братом Івана Виговського Данилом, гетьмановим швагром (Данило був одружений із дочкою Богдана Хмельницького Оленою). Взятий у полон московськими стрільцями, Данило, бихівський полковник, був жорстоко закатований, а його тіло демонстративно надіслане вдові, можливо – з метою залякати бунтівників. Реакція натомість виявилася зворотною. Ось як про неї оповідає очевидець, польський посланець Силецький:

В понеділок [5 січня 1660 р.] у Суботів привезли тіло Данила Виговського, жорстоко замученого в столиці за наказом самого царя. Все тіло його пошматоване батогами, очі виколоті й сріблом залиті, вуха свердлом вивернуті й сріблом залиті. Пальці пере-

161. Юрій Хмельницький.
Начерк портрета, 1749 р.

різані. Ноги по жилах розібрані. Одне слово – нечуване звірство... Прибиг Хмельницький уранці, побачивши тіло, гірко плавав. Данилова дружина [Олена Хмельницька] кляла його страшними прокльонами... Велике після цього почалося збурення, як побачили таку жорстокість.

(Переклад Тетяни Яковлевої.)

Поштовхом до розірвання угоди, вимушеної на Юрії Хмельницькому, стали події літа 1660 р., коли після укладення миру між Швецією та Річчю Посполитою звільнена на шведському театрі війни річ-посполитська армія вибила з Литви й Білорусі російські загони й перемістилася на Волинь. Назустріч їй мали вирушити московські сили й гетьман «зо всіми полками», а очолив цю кампанію самовпевнений царський воєвода Василій Шереметєв, який нібито нахвалявся:

Сими мне от государя моего врученными войсками всю Польшу оберну в пе-

пел, и самого короля в сребрних кайданах представляю государю моему.

Не церемонився Шереметєв і з козаками. За свідченням Літопису Самовидця, він публічно кинув на адресу Юрія Хмельницького:

«Прилично би тому гетману ще гуси пасть, а не гетмановать», – якое слово боярское зараз Хмелниченкови донеслося, и не тилко єго велми уразило, але и до зміни намірної скорейшу подадо причину.

Відак, фінал походу Шереметєва не став несподіванкою. 15 вересня 1660 р. під містечком Чудновом [нині Житомирської обл.] 40-тисячне московське військо і 30-тисячний козацький загін під командою наказного гетьмана Тимоша Цицюри були оточені польсько-татарською армією, у складі якої були й козаки, вірні Іванові Виговському. Трохи повагавшись і витримавши на підступах до Чуднова кілька боїв, Юрій Хмельницький, що простував на допомогу обложеним, вступив у переговори з польським командуванням. Вони завершилися підписанням 17 жовтня під с. Слободищами угоди, яка назагал повторила Гадацький трактат, але вже без згадки про Велике князівство Руське. Тоді ж частина задніпрців із загону Цицюри перебігла до Хмельницького, а решту розлучений Шереметєв, капітулюючи, видав татарам. Це, щоправда, не допомогло ні московським ратним людям, ні самому воеводі: частину з них татари вирізали, а частину погнали в ясір разом зі зрадженними козаками (долю бранців розділив і сам Шереметєв, відведений до Криму, де пробув у неволі 20 років).

Слободищенська угода не вгамувала пристрастей. Козацька рада в Корсуні схвалила її, а в той самий час Яким Сомко від імені Переяславського, Ніжинського та Чернігівського полків склав у Переяславі повторну присягу на вірність цареві і був

проголошений наказним гетьманом замість Цицюри. Юрій Хмельницький, спираючись на підтримку польсько-татарських загонів, восени 1661 р. спробував зламати опозицію Сомка (до речі, свого рідного дядька: Юрасєва мати була Якимовою сестрою), однак успіху не досяг, навпаки – роздратував населення безчинствами, без яких не обходився жодний татарський похід. Наступна спроба замирити лівобережні полки, влітку 1662 року, виявилася такою ж безпорадною. Облога Переяслава не вдалася, Сомко з московськими залогами відтиснув сили Хмельницького до Дніпра і тут, навпроти Канєва, розгромив уцент. Гетьман, ледве встигнувши втекти в Чигирин, послав по Орду, але її на дорозі до гетьманської ставки перейняли запорожці; хоча великих утрат татари не зазнали, однак скористалися з нагоди відшкодувати збитки, розпустивши загопи від Дніпра до Лубен для вилову ясиру.

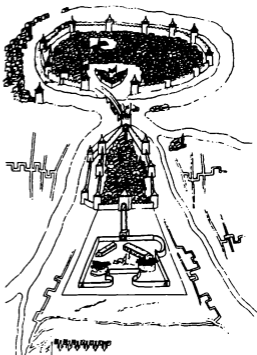
Серед загального хаосу й безладдя стало врешті ясно, що гетьманська булава є затяжкою для хлоп'яти, якому на час виборів на гетьманство заледве минуло вісімнадцять. Крім усього, Юрій узагалі був фізично кволою людиною («з натурі євнух», як писав літописець): він змалку хворів на епілепсію і страждав від періодичних приступів іпохондрії та екзальтованої релігійності. Почуваючи себе сліпою іграшкою в руках долі, юнак у критичних ситуаціях губився й панікував. Уже в Чуднівській кампанії 1660 р. він поривався зректись булави під претекстом своєї хвороби й «безталання», а наприкінці 1662 р., на старшинській раді в Корсуні, оголосив, що йде в монастир. У січні 1663 р. київський митрополит Діонісій Балабан особисто постриг ексгетьмана в ченці під іменем Гедеона.

Дещо забігаючи наперед, коротко заглянемо в подальшу долю цієї людини, що мала нещастя народитися під зорею бать-

ківської влади, не успадкувавши ні хисту, ні волі батька. Чернечий постриг не сховав Юрася-Гедеона від мирських бурь: упродовж 1664–1667 рр. його за обмовою Павла Тетері тримали в ув'язненні в Мальборкській фортеці на півночі Польщі. Невдовго довелося пожити на волі й після звільнення: 1672 р. гетьманича захопили в полон татари, переправивши як потенційну політичну карту в Стамбул, де він жив до 1677 року. Коли ж турецька армія розпочала 1677 р. війну з Річчю Посполитою, про що детальніше піде мова далі, султанські радники згадали про гучне ім'я в'язня. Під помпезним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького» колишнього ченця було послано завойовувати власну батьківщину. Коли ж потреба в гетьмані-маріонетці відпала, Юрія 1681 р. знову повернули до Стамбула. Описуючи свою тодішню зустріч із ним, польський дипломат писав:

Хмельницький дуже сумний і перебуває весь час під вартою. Жалюгідне його життя: має в грудях три рани, з яких постійно тече кров, та й на інші недуги страждає.

Врешті, на чергову політичну потребу Хмельниченка 1683 р. ще раз привезли в Україну. Два останні роки життя «сарматський князь», нещасна жертва власного імені, жив у Немирові [нині Вінницької обл.], урядуючи за допомогою турецької залоги й проявляючи вочевидь хворобливу жорстокість. Одна зі страхітливих розправ, яку вчинили за його наказом над родиною багатого тутешнього купця-єврея нібито за несплату мита, потягла за собою скаргу до Стамбула. Вже непотрібного туркам лялькового гетьмана наприкінці 1685 р. привезли на суд до Кам'янця-Подільського, де за вироком султанського намісника публічно задушили мотузком на мосту, що й донині з'єднує

162. План Кам'янця: міста і фортеці, з'єднаних мостом. Турецький малюнок кінця XVII ст.

фортецю і місто, а тіло кинули у р. Смотрич. Такою жалюгідною смертю завершилося 44-річне життя спадкоємця славетного Богдана.

«Війна берегів»: Павло Тетеря та Іван Брюховецький

Скликана в Чигирині після зречення Юрія Хмельницького рада правобережних полків у січні 1663 р. обрала гетьманом Павла Тетерю, який у новітній історіографічній традиції отримав характеристику людини нікчемної, жорстокої та користолюбної – найімовірніше, засновану на репліках його опонентів із промосковської партії. Наприклад, у нотатках київського полковника Василя Дворецького, ворога правобережних гетьманів, під 1663 р. записано таке:

163. Павло Тетеря. Портрет XVII ст.

В том же року Павел Тетера по нем [Юрію Хмельницькому] гетьманом зостав, болший згубца и разорител всей Україні, єдної мисли из Виговским Иваном, увесь дух лядзкий, и на лядзкую руку всю Україну он хотів подвести.

Набагато спокійніше пише про Тетерю Самійло Величко, віддалений двома поколіннями від протистояння тодішніх старшинських партій:

...Рожаю шляхетного козако-русько-го, в науці письма навчений і у всяких речах біглий.

Новий гетьман справді був людиною «козацького рожаю», походячи з роду остерських замкових зем'ян Тетерь-Моржковських, пов'язаних, як і весь збройний люд Подніпров'я, з козацьким світом. Зокрема, під 1630 р. згадується остерський козацький полковник Іван Тетеря, можливо – батько Павла (хлопчика хрестив Богдан Хмельницький, тож найвірогідніше, що

його батько належав до тодішньої старшинської верхівки Війська Запорозького). Напередодні козацької революції Павло служив канцеляристом у Володимирі, а відразу після її початку став переяславським полковним писарем. Аж до смерти Хмельницького гетьманів хрещеник залишався одним із його найдовірених послів у особливо важливих місіях; помираючи, Богдан указував старшині на Тетерю, тоді вже переяславського полковника, як на можливого претендента на булаву. За гетьманування Івана Виговського Тетеря був генеральним писарем (саме він готував текст Гадяцького трактату); пізніше одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою молодшого гетьманового брата Данила Виговського. При юному Хмельниченку виконував функції головного радника, тож, складаючи повноваження, Юрась призначив наказним гетьманом Тетерю, а Чигиринська рада затвердила цей вибір.

Як і люди його кола, новий гетьман пов'язував майбутнє козацької держави не з Москвою (яку зблизка знав, не раз відвідавши в ролі посла), а з Варшавою та Бахчисараєм. Повідомляючи про своє обрання королю, він наголошує на тому, що зміна влади пройшла мирно, а перед радою він сам нібито їздив до хана для порозуміння (на виборах справді був присутній кримський представник Батирчамурза, якому дехто з полковників навіть пропонував «стати в коло», тобто взяти участь у процедурі обрання). Тож немає нічого дивного, що сакраментальну дилему орієнтації Павло Тетеря пробував розв'язати за допомогою союзників – поляків і татар, а долаючи внутрішню анархію, спирався на «статечне» козацтво й православну шляхту.

Доки правобережні полки міняли гетьмана, лівий берег Дніпра теж струснули драматичні події, пов'язані з булавою. Навесні 1662 р. у Козельці гетьманом бу-

ло обрано полтавського полковника Якіма Сомка, дядька й опонента Юрія Хмельницького. Однак цей вибір задовольнив не всіх. Ніжинський полковник Василь Золотаренко, Сомків свояк, сам приміряючись до булави, пустив у хід випробувальну зброю: звинуватив суперника у зраді «великого государя»; Сомко відповів тим же. З Москви на обох – як на родичів Хмельницького – поглядали з недовірою і не квапилися підтвердити рішення Козелецької ради, мотивуючи це відсутністю на ній царського представника й тим, що обрання відбулося не на повній раді – «без совіту всього Війська Запорозького».

Отож обидва претенденти змагалися, хто вірніший цареві, а тим часом на поверхню політичного життя виринула ще одна постать – Іван Брюховецький (1623–1668). За вбивчою характеристикою «старинної» старшини Брюховецький, колишній «старший слуга» Богдана Хмельницького, був «чоловічком нікчемним і непородним козаком». Після смерті Хмельницького він супроводжував неповнолітнього Юрася «на науку» до Києва, а коли того проголосили гетьманом, подався на Січ. Бувши вправним демагогом і майстром впливати на юрбу, Брюховецький за роки свого перебування на Запоріжжі завоював авторитет серед простодушної голоти, граючи на чутливій струні січовиків – нелюбові до старшини. Разом із загоном запорожців у 1662 р., у давно забутому званні «кошового гетьмана», він прибув до московського воеводи Ґригорія Ромодановського, нібито прямуючи на козацьку раду, що скликалася для вручення булави. Кількатижневе перебування в ставці князя не минуло даремно: демонструючи підкреслену лояльність, Брюховецький настільки ввійшов у довіру до Ромодановського, що той рекомендував його цареві як найвідданішого претендента на гетьманство. Запорозька ж агітація проти старшини, поширюючи думку, нібито Брюховецький,

164. Іван Брюховецький. Портрет XVIII ст. за малюнком Самійла Величка

людина з Січі, є захисником інтересів черні, привернула на його бік козацькі низи.

За такого розкладу настроїв результат виборів ставав уже справою техніки. Наприкінці червня 1663 р. в полі під Ніжином було скликано «повну», або чорну раду, на яку з'явилось понад 40 тис. городових козаків і запорожців (Самовидець у своєму літописі коментує цю подію як «нове лихо, чого за иних гетманов не бивало»). Приблизники Брюховецького й Сомка з Золотаренком (ці двоє запізно взялися миритися) прибули туди в повному озброєнні, навіть із гарматами, а царський уповноважений князь Данило Великий-Гагін про всяк випадок оточив Ніжин вартою. Серед бурхливих сутичок і галасу, що не вщухали три дні, чернь проголосила Брюховецького гетьманом, а Сомка й Золотаренка та їхніх прихильників Великий-Гагін під претекстом захисту їхнього життя ув'язнив у Ніжинській

фортеці. На початку жовтня 1663 р. обох разом із кількома полковниками за поданням нового гетьмана було страчено як зрадників царя, а ще близько 50 осіб вислано до Сибіру. Відразу після Ніжинської ради голола заходилося грабувати садиби старшини й заможних міщан, що супроводжувалося повальним терором і насильствами. В одному зі старшинських літописів читаємо:

И тогда запорожци великую беду людям чинили и грабительство за поблажкой Бруховецкого. Обезчестило себе людославне Низовое Войско Запорожское, христианское, не менш татар знущаяся всячески, глумили честь девичую и жоночую, и бедние мужи и отци не смели перечити их безчинству басурментскому... А сколько забили оны людей, застающих честь семейную, страшно и вспомянуть.

Те саме, хоч і стриманіше, констатує Самовидець:

Которое забойство три дни тривало... а старшина козаки значіе яко могучи крилися где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли.

Тоді ж був повністю замінений апарат влади. Передавши полковницькі уряди своїм прибічникам, передовсім людям, що вийшли разом з ним із Січі, Іван Брюховецький здійснив своєрідний переворот, густо замішаний на соціальной демагогії. Московський уряд був цілком задоволений таким перебігом подій, адже посередником між Москвою та непрогнозованою козацькою масою став той, хто, за влучним висловом Тетяни Яковлевої,

цінував царські подачки більше від гетьманської влади, хто догоджав воеводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Страшна сила анархо-запорозького крила, породженого Хмельниччиною, нарешті перемогла, нав'язавши Україні свого лідера...

Чорна рада червня 1663 р. знаменувала остаточний розподіл козацької держави на «два береги», очолені двома гетьманами, кожного з яких визнавала верховна влада: Павла Тетерю король Речі Посполитої, Івана Брюховецького – московський цар. У жовтні цього самого року правобережний і лівобережний гетьмани вперше формально опинилися по два боки фронту, оскільки було відновлено війну між Річчю Посполитою та Московією (вона фактично припинилася 1664 р., але без підписання мирної угоди). Поділ України на два гетьманати розставляв крапки над «і» в протиборстві обох держав, розчищаючи поле для бойових дій і гарантуючи залучення як до королівської, так і до царської армії «вірного» козацтва.

Не надто велику коронну армію на чолі з самим Яном Казимиром 22 жовтня 1663 р. урочисто вітав у Білій Церкві Павло Тетеря, виголосивши промову по-українському (аби, як запише свідок, «сподобатися своєму людови»). За кілька днів коронні сили, разом із десятима полками Павла Тетері під команду наказного гетьмана Івана Богуна й 30-тисячною союзницькою кіннотою татар, переправилися через Дніпро, швидким маршем пройшли до Глухова і в московському прикордонні з'єдналися з литовським військом, що наступало через Сіверщину. Однак ні здобути штурмом Глухова, ні закріпити наступу не вдалося. Зазнаючи великих втрат від голоду й хвороб, Ян Казимир уже в лютому 1664 р. почав відступати в Білорусь. Цей похід став останньою спробою Речі Посполитої переламати на свою користь понад столітнє протистояння з Московією, розпочате ще в часи Ливонської війни. Втрачаючи свої раніші територіяльні здобутки у Смоленщині та Сіверщині, Річ Посполита одночасно втрачала й козацьку Лівобережну Україну.

Залишається додати, що в королівському поході 1663 р. загинув один із най-

популярніших героїв козацької революції, який від її спалаху був соратником Богдана Хмельницького, – Іван Богун. Під час облоги Глухова та в інших бойових акціях на Чернігово-Сіверщині козак діяв мляво, за свідченнями інших учасників боїв – «нічим не допомагали й навіть дуже заважали», тобто вкотре підтвердили стару приповідку: козаком проти козака воювати – як вовком орати. Це послужило підставою для звинувачення наказного гетьмана у зраді: 27 лютого 1664 р. Богун заарештували й розстріляли нібито з наказу короля, можливо – він загинув при спробі арешту. Богунова смерть у тогочасних повідомленнях оповита вигадками, що й не дивно: сучасники вважали козацького героя «характерником», якого куля не бере, тож Богун міг лише в таємничий спосіб зникнути, а не загинути (саме в такій іпостасі людини «з кількома життями» Богун утвердиться і в новітньому сприйнятті завдяки романові Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем»).

Доки король просувався з військом у московське прикордоння, Павло Тетеря пробував упокорити Полтавщину, а тим часом повстання вибухнуло у його тилах. На Київщині антигетьманський рух очолили полковники Дмитро Сулименко й Семен Височан, а на Поділлі брацлавський полковник Остап Гоголь проголосив себе (втім, на досить короткий час) підданним московського царя. Вірогідно, що в підготованні антигетьманського перевороту брав участь Іван Виговський, розстріляний, як уже згадувалося, в березні 1664 року. Саме його називає «головним підбурювачем заворушень» донесення папського нунція з Варшави.

Впродовж літа 1664 – весни 1665 р. правобережний гетьманат перетворився на арену жорстокої і хаотичної війни, в якій зішлись, з одного боку, переправлені за Дніпра полки Івана Брюховецького, загони місцевих повстанців, виведені ко-

шовим Іваном Сірком із Січі запорожці та московські ратні люди, а з іншого – полки Павла Тетері, підсилені татарами й коронним військом горезвісного ще з часів Хмельниччини Стефана Чарнецького. Сам Тетеря описував у одному з листів ситуацію так:

Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом, як тепер. Роздмуханий з усіх боків, він спалахнув над моєю головою.

Репресивний похід Чарнецького, людини безжалісної у придушенні черні, став похмурим символом цієї братовбивчої війни. Особливо жорстокому винищенню було піддано міста Наддніпрянщини: Канів, Білу Церкву, Стеблів, Бужин, Суботів, Ставище. Про сумний стан Суботова, гнізда Богдана Хмельницького, один із тогочасних хроністів писав так:

Суботов был пуст, а псов с Чигирина, з Суботова и з інших пустых міст украинских великое множество было, которые чередами ходячи не только мертвых трупы їли, але й живим людем шкодили.

Легендарна традиція приписує польському регіментареві ще один гріх: осквернення могили Богдана Хмельницького в Суботові, де нібито за його наказом жовніри розкопали могилу гетьмана й викинули з домовини кістки Богдана й Тимоша. Перевірка тогочасних свідчень показує, що такого насправді не було, однак сама поява легенди промовиста: наруга над прахом творця козацької держави сприймалася як зловісне провіщення її власної долі.

Жодний із гетьманів не досягнув перемоги у «війні берегів», а дрібні сутички, що точилися по всьому Правобережжю, мало впливаючи на стратегічний розклад сил, виснажували змучене населення і сіяли деморалізацію та анархію. Коли навесні 1665 р. коронне військо, потрібне

королю Янові Казимиру, відступило до дому, Павло Тетеря зрозумів, що його становище безнадійне. Втім, песимістичні настрої супроводжували «резидента Його Королівської Величності в Україні», як називала Тетерю тогочасна «Gazette de France», впродовж усього його короткого гетьманування. Вже повідомляючи про своє обрання, Тетеря в листі до короля від 21 лютого 1663 р. називає його «тяжкою і небезпечною ношею»; у липні того самого року, посеред хаосу, що охопив Україну, гетьман пише Янові Казимиру:

Не бажаю більше залишатися при моїх
нинішніх клопітних обов'язках, та й не
можу через розладнане здоров'я...
[мірю] колись насолодитися спокій-
ним життям, без задрости та людсь-
ких підоєр.

Покинувши Чигирин, Павло Тетеря певний час резидував у Брацлаві, а в середині квітня 1665 р., зазнавши поразки від ватажка уманської козацької голоти Василя Дрозденка, остаточно покинув Україну — як писали сучасники, «поїхав до короля, ... а військо своє розпустив, хто куди схоче». Від'їжджаючи, ексгетьман вивіз із собою гетьманські клейноди, архів, частину гармат і військову скарбницю (клеїноди й архів у 1669 р. буде від імені Речі Посполитої урочисто повернуто Петрові Дорошенку). На козацьку територію Павло Тетеря більше ніколи не повертався, доживаючи віку на Волині в містечку Колках [нині Волинської обл.] як шляхтич-землевласник. Симптоматично, проте, що він зберіг авторитет серед запорожців: саме йому вони доручили посередництво між Січчю та урядом за гетьманування Михайла Ханенка. Перед смертю († 1671) Тетеря нібито прийняв римо-католицьке віросповідання, заповівши своє майно єзуїтам (за іншою версією — помер уніятом).

У «війні берегів» довіру козацтва втрапив не лише Павло Тетеря. Не менш стрімко падала популярність Івана Брюховецького серед задніпрців. І коли Тетеря розв'язав вузол проблем самоусуненням, то лівобережний гетьман почав шукати опори серед тих, хто підніс його до влади. Восени 1665 р. він, перший з-поміж гетьманів, разом із генеральною старшиною, трьома полковниками та з поштом у 500 чоловік, виїжджає на поклін до царя (як висловлюються офіційні російські документи, «видети его Государевы пресветлыя очи»). У Москві гетьмана зустріли ласкаво й обдарували щедро, ба, навіть оженили (на його ж клопотання) на «московській дівіці» — княжні Дарії Ісканській з роду Долгоруких. Тоді ж Брюховецькому був пожалуваний титул боярина, а старшині з його супроводу — звання дворян. Водночас гетьманський візит до столиці не залишився тільки виявом етикетної чемності. Саме тут у грудні 1665 р. Брюховецький підписав ганебні Московські статті, що зводили автономію козацької держави до символічного мінімуму. Передбачалося, зокрема: що податки з міщан та селян, як і прибутки з торгівлі, віднині мали збиратися під контролем воєвод і йти безпосередньо до царської, а не до гетьманської скарбниці; що в усі без винятку більші міста України і навіть на Кодак над Січчю вводилися воєводи зі збройними залагами; що воєводам передавалися юрисдикція над некозацьким населенням; що на Київську митрополію буде наставлятися «руський святитель», присланий із Москви. Проєкт статей, поданих у вигляді чолобитної цареві, писався у самій Москві — ймовірно, у тісних консультаціях із боярами. Однак сама ідея нововведень, що фактично санкціонували передачу влади воєводам, належала, як аргументовано доводить Тетяна Яковлева, не царським радникам, а Брюховецько-

му. Відчуваючи непевність свого становища, гетьман панічно шукав захисту й підтримки (характерно, що він навіть випросив у царя двір у Москві – як сам пояснював, «щоб йому було куди приїхати... бо там [в Україні] хиткі бувають часи»). Своєю чергою, цього ж прагнули й полковники – адже зведення до мінімуму гетьманської влади забезпечувало їх від можливої розправи з боку того-таки гетьмана.

Навесні 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські дяки для проведення перепису населення та його прибутків, що стало провісником вибуху. Ще одним його симптомом можна вважати конфлікт Брюховецького з українським духівництвом. У відповідь на гетьманський лист, яким повідомлялося, що віднині в Києві «бути московському митрополитові», киево-печерські ченці заявили:

Як тільки прибуде до них у Київ московський митрополит – вони запруться у монастирях, і хіба що їх з монастирів за шию й за ноги тягнутимуть.

Те й друге, разом із дикими в очах козацтва титулами гетьмана та генеральної старшини, вели до краху гетьманування Брюховецького. Увірвався терпець навіть прихильним щодо гетьмана запорожцям; у листі з Січі кошовий Іван Рог писав:

Почули ми, що Москва буде на Кодаку, але її нам не треба. Погано робиш, що починаєш з нами сваритися... Хоч ти від Царської Величності дістав пожалування, однак достоїнство своє отримав від Війська Запорозького, Військо ж не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана.

Андрусівське розполовинення 1667 року

Після втечі Павла Тетері у правобережних полках швидко висунувся його наступник – владний, енергійний і често-

165. Петро Дорошенко. Портрет XVIII ст.

любний. Ідеться про Петра Дорошенка (1627–1698) – «старинного козака», сина козацького полковника Дороша (Дорофія), онука реєстрового гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка, що був убитий татарами в 1628 році. Петро народився в Чигирині; отримав непогану освіту (гіпотетично – у Києво-Могилянській колегії); за свідченнями сучасників, був «у мові світській вправний, а також умілий у всіляких речах». На початку козацької революції згадується при Богданові Хмельницькому як його «старший слуга»; з 1649 р. – гарматний писар Чигиринського полку, згодом наказний полковник і дипломат, а від 1657 р. – полковник Прилуцького, пізніше Чигиринського полків. На боці Івана Виговського брав участь у розгромі пушкарівської опозиції і підписанні Гадяцького трактату; від іме-

ні Юрія Хмельницького провадив переговори під час Чуднівської кампанії; за Павла Тетері обіймав пост генерального осавула й черкаського полковника.

Коли після від'їзду Павла Тетері гетьманом проголосив себе один із ватажків козацьких низів, медведівський сотник Степан Опара, Дорошенко розпочинає власну гру. В серпні 1665 р. його за підтримки татарських мурз обирає гетьманом мала рада під Богуславом. Велика рада, скликана на початку 1666 р. в Чигирині (на ній зібралось ледве тисячу козаків, бо кілька правобережних полків на той момент визнавали владу царя, а в Корсуні й Білій Церкві стояли коронні залоги), підтвердила це обрання. Учасники ради склали взаємну присягу на вірність, причому, як зазначає очевидець, «при якому монархові будуть залишатися – чи російському, чи польському – не застерігали».

Звернувшись до короля з проханням визнати його гетьманське звання, новий гетьман водночас розпочав рішуче придушення угруповань промосковської орієнтації – овруцького полковника Василя Дєпика і вже згаданого уманського ватажка Василя Дрозденка, що називав себе брацлавським полковником. Узнявши після кількатижневої облоги Брацлав, гетьман розсіяв майже 40-тисячне військо Дрозденка, а його самого стратив. Число прихильників Дорошенка – з діда-прадіда козака, що «Поле знає», – почало зростати: в облозі Брацлава він уже мав 20-тисячне військо, а тепер до нього перейшла й більшість козацтва із загонів невадх-суперників.

Старшинська рада, яку, зміцнивши свої позиції, скликав у 1666 р. Петро Дорошенко, схвалила його стратегію: «вигнати усіх ляхів з України до Польщі» і, заручившись підтримкою хана Адиль-Геря, об'єднати полки по обох берегах Дніпра. Тоді ж, ідучи слідами Богдана Хмельницького, гетьман розпочав переговори з

султаном як імовірним протектором України. Вже в січні 1666 р. йому вдалося витіснити коронні залоги з України, а влітку того самого року – вибити з Наддніпрянщини московські війська.

Перебіг подій прискорила звістка про попередню ухвалу перемірної комісії в Андрусові неподалік Смоленська, де 8 червня 1666 р. знесилені війною Московія та Річ Посполита погодили взаємні територіальні поступки. Згідно з Андрусівським перемир'ям від 20 січня 1667 р., остаточно затвердженням дещо пізніше, до Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина, а козацькі терени сторони ділили по Дніпру на дві половини, підпорядковані, відповідно, королю й цареві. Київ тимчасово залишався за лівобережним гетьманом, а Запорозька Січ мала перебувати під спільним протекторатом обох держав. Таким чином прецедент фактичного існування двох гетьманатів – на лівому та правому берегах Дніпра – закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання, що тривали вже майже двадцять літ. Як слушно напише Самійло Величка, умови були корисними «для обох монархій; покривджено тільки козаків».

Загальне обурення енергійніше від усіх виразив Петро Дорошенко. В листопаді 1666 р. він приєднався зі своїми полками до татар, які напали на коронну армію і спільно з козаками завдали їй нищівної поразки. Для Петра Дорошенка це стало першим кроком до переходу під турецький протекторат. Як писав сучасник, ніжинський протопоп Симеон Адамович,

Дорошенко со своїми единомышленники безбожными хану крымскому учинил присягу на вечное подданство, ни царскому величеству, ни королю полскому не служито, толко з Ордою на обеих монархов воевати.

На початку жовтня 1667 р. армія Дорошенка, підсилена 20-тисячною ордин-

ською кіннотою і 3-тисячним загоном яничарів, взяла в облогу під містечком Підгайцями на Галичині коронне військо, очолене тодішнім польним гетьманом, згодом королем Яном Собеським. Однак у момент, коли військо щастя, здавалося, обіцяло повну перемогу, кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, діючи в погодженні із Собеським, вчинив нищівну вилазку на Перекоп та Північний Крим. Цей похід, після якого в Криму, як писали сучасники, залишилися «тільки пси та коти», а півтори тисячі татарських жінок і дітей було виведено в неволю, коштував Дорошенкові союзника. Козаки про всяк випадок навіть почали копати рови, аби захистити свій табір від розлючених татарських вояків. 16 жовтня 1667 р. калга Керим-Герей уклав з обложеними сепаратну угоду й поспішив додому, а Петрові Дорошенку, замість очікуваного виходу України з-під влади короля, довелося приєднати до вірності Речі Посполитій і повернутися до Чигирини ні з чим.

Неспокійно було і в лівобережному гетьманаті. Як уже згадувалося, проведення фіскального перепису населення, передбаченого Московськими статтями 1665 р., різко вдарило по популярності Івана Брюховецького. Як говорив у травні 1666 р. московському воеводі Петру Шереметеву місцєблюститель Київської митрополії Мефодій Філімонович:

Учала бысть в Запорогах и в Полтаве шатость великая, потому что запорожцы, и полтавцы, и всех малороссийских городов полковники, и старшина, и казаки, также и духовенство – все боярина и гетмана не любят.

Виявом цієї нелюбові стали влітку 1666 р. бунти у Полтавському та Переяславському полках. Зокрема у Переяславі було вбито місцевого полковника Данила Ермоленка й кількох старшин, «посічено», як тоді висловлювалися, частину москов-

ської залоги, самого воеводу взято в облогу, а місто спалено.

Рештки лояльності задніпрянців підірвала звістка про підписання Андрусівського перемир'я. Як і в оточенні Петра Дорошенка, очі лівобережної старшини звернулися до третьої сторони великого трикутника, у котрому Україна маневрувала від початку козацької революції – до Туреччини. Симптоматичною (а, можливо, й підозрілою) є синхронність двох старшинських рад, що відбулися в січні 1668 р.: лівобережних полків у Гадячі (її скликав Брюховецький) і правобережних – у Дорошковому Чигирині. Обидві ухвалили не визнавати зверхності ні царя, ні короля, віддавшись під протекцію султана й живучи «з обох сторін Дніпра жителями в з'єднанні». Тоді ж, майже одночасно, з Гадяча та Чигирини до Стамбула було вислано два посольства. Після цього на лівому березі Дніпра відразу спалахнуло повстання проти московських гарнізонів, а Брюховецький разом із татарами, котрих прислав на допомогу хан, рушив визволяти пограничні міста, вже взяті в облогу московською армією, що на звістку про «шатості» швидко перейшла кордон і почала просуватися вглиб української території.

Звертаючись із універсалами до задніпрянців, Іван Брюховецький закликав рятувати «нашу милу отчизну Україну», а причиною свого виступу проти царя називав те, що «росіяни і поляки, помарившись нас, Військо Запорозьке, і весь народ християнський український вигубляти й Україну, вітчизну нашу, доценту розорити ухвалили». Чи гетьман справді вирішив рятувати «милу отчизну», чи тільки ловив черговий шанс у політичній кон'юктурі – залишитися вічною таємницею, бо до кривавого фіналу його правління зоставалося менше місяця. З авторитетної руки Миколи Костомарова, першого дослідника Руїни, Брюховецький звично служить символом моральної деградації:

Ненажерливий, лютий, підступний, облудний, у нього не було в житті жодного ідеалу, окрім брутального особистого егоїзму, він не відзначався ані гостротою розуму, ані вмінням керувати обставинами... і згинув жахливим, однак гідним своєї аморальности способом.

У цій характеристиці, звичайно ж, багато емоцій та моралізаторського ригоризму. Іван Брюховецький справді був не жертовним героєм, а тільки людиною, вкинутою у вир труднощів, завеликих на людські сили. Йому вірила наївна козацька чернь, і на цій хвилі він маневрував у демагогічній політиці пристосуванства. Проте джин анархії, якого він випустив із пляшки, швидко ставши некерованим, знищив самого гетьмана.

У травні 1668 р., на залик лівобережної старшини, полки Петра Дорошенка переправилися через Дніпро. В урочищі Сербине Поле під Диканькою [нині Полтавської обл.] 18 червня війська обох гетьманів, двох колишніх «старших слуг» Богдана Хмельницького, зійшлися, і Дорошенко закликав Брюховецького на розмову. Особиста охорона лівобережного правителя, що складалася з відданих йому запорожців, пробувала цьому перешкодити, але решта козаків «з великим гуком та прокльонами» потягла Брюховецького до Сербиної могили, на якій верхи на коні чекав Дорошенко. За його знаком (як потім буде сказано – неправильно витлумаченим) натовп розтерзав безпорадну жертву. Після цього Дорошенко заявить запорожцям, що не бажав смерті свого противника, і звелить відвезти знівечене тіло до Гадяча, аби з честю поховати у соборній Богоявленській церкві, яку той збудував. На могильній плиті викарбували епітафію, складену чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, яка прозора натякала на «злості» покійного, що прохає людей про милосердя і прощення:

Прошу всіх посполу,
в земном лежа долу,
Не стався суворо, то дай мі слово:
«Вічна йому буди
пам'ять от всіх людей».

Дем'ян Многогрішний «за» і «проти» Москви

Гетьманом «обох берегів» Петро Дорошенко не пробув і року. Відбивши московський наступ і повертаючись до Чигирини, він доручив оборону північного кордону чернігівському полковнику Дем'янові Многогрішному, однак сили Многогрішного супроти армії воеводи Григорія Ромодановського були вочевидь нерівні. Тим часом Дорошенко не міг дати їм підкріплення, бо на обрії знову закрутився анархічний вихор із Січі. Замість покійного Брюховецького запорожці відразу після його загибелі обрали на гетьманство Петра Суховія, а той за підтримки традиційно пов'язаних із Січчю лівобережних південних полків та хана Адиль-Геря зайняв Переяслав, Миргород, Полтаву й Лубни. Боротьба з заколотниками, яка розтяглася до середини наступного, 1669 р., розпоршувала й без того нечисельне військо Дорошенка та Многогрішного, а тим часом Ромодановський узяв в облогу Чернігів. За напученням чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який у проповідях невтомно закликав повернутися «під високу руку» царя, старшина Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського полків оголосила Многогрішного «сіверським гетьманом» і розпочала переговори з воеводою. У березні 1669 р. в Глухові, у присутності царських послів та Лазаря Барановича, козацька рада лівобережних полків підтвердила гетьманські повноваження Многогрішного й схвалила запропоновані його оточенням нові – так звані Глухівські – статті, що мали замінити у взає-

минах із московським урядом горезвісні Московські статті 1665 року. Зокрема, у відання гетьманської адміністрації було повернуто збір податків; кількість міст, де мали стояти воєводські залоги, обмежувалася; дозволялося сформуувати особливий гетьманський полк із тисячі найманців для охоронної та поліцейської служби (пізніше такі полки отримують назву компанійських); резиденція гетьмана переносилася зі скомпрометованого Гадяча до Батурина.

Дем'ян (Демко) Многогрішний не втримав гетьманської булави довго. Селянин із походження (за що «старинна» старшина зневажливо називала його «мужичим сином»), людина простакуватої, крутої і недипломатичної вдачі, новий гетьман нажив собі ворогів на диво швидко. Різкі ж висловлювання стосовно московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо – неприхована симпатія до Дорошенка, за здоров'я якого Демко дозволяв собі привселюдно пити на бенкетах, давали добру поживу для доносів, що скоро посипалися в Москву. Наприклад, автори останнього з них, перерахувавши аж 37 пунктів «зради», додають:

Якби ми записали усі докази Демкової зради, то не помістили б усього не лише на аркуші паперу, а й на воловій шкурі.

Усунуті Многогрішним із посад генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Кость Мокрієвич, переяславський полковник Думитрашко Райча та ще кілька осіб, заручившись підтримкою царського резидента, 12 березня 1672 р. силами російського загону оточили вночі гетьманський двір у Батурині й забили в кайдани захопленого зненацька гетьмана. Розпаленому безсилою люття, пораненому в сутичці Демкові залишалося хіба дати словесний вихід ненависти, по-

166. Дем'ян Многогрішний.
Малюнок Самійла Величка,
перша чверть XVIII ст.

грожуючи, що ось він збере козаків і татар та «зажене з ними москалів аж за столицю», бо Москва, мовляв, хоче по-зрадницькому винищити всіх тутешніх людей і спустошити Україну.

Прозріння прийшло до «мужичого сына» запізно: йому на собі довелося спізнати, як далеко просунулася влада царя над козацькими порядками. Обраного вільними голосами гетьмана судив не суд Війська Запорозького в Батурині, як велів би звичай. Першого з-поміж гетьманів, його таємно, без відома полків вивезли до Москви, допитали із застосуванням тортур і засудили до страти. На лобному місці її було замінено вічним засланням; деякий час Дем'яна, його родину та кількох слуг, вивезених разом із ним, тримали в Тобольському острозі, а далі зарухували на московську козачу службу при Селенгінському острозі. Востаннє екс-гетьман згадується під 1688 р., наприкінці життя нібито постригся у ченці; помер на початку XVIII століття.

Описуючи падіння Многогрішного, не можна оминати мовчанкою угодовської поведінки духівництва. Одним із перших донощиків на гетьмана став ніжинський протопоп Симеон Адамович, який іще напередодні його офіційного затвердження запопадливо доповідав у Москву,

що той нібито нахваляється зробити так, аби «у нас у Малій Росії і нога московська не стояла». Коли після арешту гетьмана його брат, чернігівський полковник Василь Многогрішний, шукав тимчасової схованки в котромусь із місцевих монастирів, йому відмовили і архімандрит Єлецького монастиря, відомий проповідник та богослов Йоаникій Галятовський, і обидва ігумени – Микільського та Максаківського монастирів. Переодягнутому в рясу втікачеві все-таки вдалося спуститися човном по Десні й Дніпру до Києва. Проте коли він попросив допомоги в ігумена Братського монастиря, ректора Києво-Могилянської колегії Варлаама Ясинського, той просто видав його московському воєводі.

Позбувшись Многогрішного, вірно піддана старшина вислала цареві проект нових статей, що ними б мали регулюватися взаємини московського уряду з Гетьманатом. Було запропоновано, зокрема: заборонити гетьманові раз і назавжди зноситися з чужоземними державами; контролювати його дії військовим судом, а компанійський полк, на який він міг би спертися, розпустити; надалі ніколи не допускати козацьку чернь до участі у виборах гетьмана. Цими пунктами й було доповнено нові – Конотопські статті 1672 р., які в решті питань збігалися з Глухівськими. Остерігаючись несподіванок, старшина збрала вузьку раду «значних людей» у Козацькій Діброві між Конотопом та Путивлем, і то не по українській, а по московській бік кордону. В оточенні стрільців воєводи Грігорія Ромодановського, під акомпанемент невтомної агітації чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, згоди вдалося досягнути відразу, тим більше що кандидатуру було наперед узгоджено. 27 червня 1672 р. гетьманом лівобережних полків став генеральний писар, один із донощиків на Многогрішного Іван Самойлович, син свяще-

ника з Правобережної України. Запорожці, які відразу стали в опозицію до гетьмана-поповича, досить уїдливо прокоментували це обрання. Для козацьких рад, писали вони,

особое місто есть – Росава [тобто, урочище Маслів Став над р. Росавою між Каневом і Кагарликом], а нинішними времены под Стародуб забрело.

Проте Самойловичу, людині розумній, гнучкій і дипломатичній, вдалося втримати булаву найдовше з-поміж тодішніх гетьманів – цілих 15 літ.

Турецька альтернатива Петра Дорошенка

Доки в лівобережному гетьманаті відбувалися описані події, Петро Дорошенко, зневірившись у можливості самотужки подолати анархію, що перетворювала на недосяжний міраж його задум стягнути, як він говорив, у єдиній козацькій державі «Князівство Руське, що мало за межу Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир», кидав небезпечний жереб. Його преамбулою стали так звані «Статті, на яких Дорошенко піддався турецькому султанові», передані ще на початку 1668 р. в Стамбул. До кінця року Чигирин відвідало двоє султанських послів, а в березні наступного, 1669 р., на генеральній раді під Корсунем було офіційно проголошено «підданство султанові». На чергову раду в липні цього самого року турецький посол привіз «санджаки», тобто ознаки султанської милости гетьманові – булаву, бунчук, корогву і кафтан, а також нішам [грамоту], де оголошувалося, що султан приймає зазаків під свою протекцію:

Так, як служать мені господарі волоський і мунтянський... щоб земля ваша в спокої була, і щоб ніхто її не пу-

стошив... І за те не хочу від вас жодної дані, праці й дарів, але надаю вам вольності, при яких можете непорушно жити. Тільки ви, як буде мені потрібне військо, мусите йти з гетьманом, куди буде наказано... Якщо будете непорушно держати слово, буду всім вам і землі вашій оборонцем...

(Переклад Дмитра Дорошенка.)

Характерно, що в грамоті йшлося про територію «обох боків Дніпра». Як це розуміли Дорошенко та його прибічники, видно з тих застережень, що були ними попередньо надіслані до Стамбула:

По Перемишль, Самбір і од міста Києва на 12 миль, до Вісли й Німана, і до Севська й Путивля.

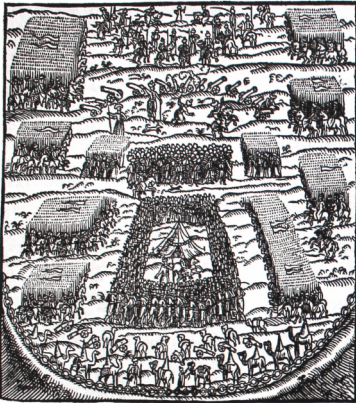
І хоча паралельно Петро Дорошенко не поривав із Річчю Посполитою, визнаючи себе також васалом польського короля, чутка про султанську протекцію різко вдарила по популярності гетьмана, що «запродав Україну в турецьке ярмо». На цій хвилі моментально виринуло аж двоє претендентів на його булаву, причому обидвох висунула Запорозька Січ. Першим був уже згаданий Петро Суховій, який привернув на свій бік Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Павлоцький, Торговицький і Кальницький полки, а після нього – обраний тими-таки запорожцями в серпні 1669 р. уманський полковник Михайло Ханенко, людина пропольської орієнтації. Останній утримав провід над частиною козацтва аж до 1674 року. За цей час війська обох правобережних гетьманів тричі сходилися у братовбивчих сутичках, а втрати загинилих рахувалися на тисячі. Скінчив Ханенко тим, що в березні 1674 р. перебрався на лівий берег Дніпра й присягнув на вірність цареві, але вже 1677 р. знову вступив у зносини з польським королем; був ув'язнений і, найімовірніше, страчений.

Боротьбу поміж Дорошенком і Ханенком зручно використовував королівський

уряд. За добрий приклад тут може послужити епізод із так званою Острозькою комісією. Восени 1669 р. Петро Дорошенко вислав своє посольство на коронаційний сейм, намагаючись добитися від новообраного короля Міхала Вишневецького поновлення Гадяцької угоди. Влітку 1670 р. в Острозі розпочала роботу переговорна комісія, на розгляд якої Дорошенко представив 24 пункти з вимогами, що були суголосні пунктам Гадяцького трактату: підтвердити козацьку юрисдикцію в Київському та Брацлавському воєводствах і на прилеглих теренах Поділля, Волині й Полісся; скасувати тут церковну унію й гарантувати статус Православної Церкви; поновити згадане в Гадяцькій угоді право на заснування «двох академій» тощо. Оскільки королівських комісарів такий радикальний варіант не задовольняв, вони провели паралельні переговори з посланцями «справжнього гетьмана» Михайла Ханенка, чиї вимоги були набагато скромніші. Саме з Ханенком 2 вересня 1670 р. було підписано Острозьку угоду, де про козацьку державу не згадувалося, а поступки обмежувалися визнанням «вольностей і привілеїв» Війська Запорозького та гарантуванням статусу Православної Церкви. Саме в такій редакції угоду наприкінці 1670 р. зратифікував сейм; там же Петра Дорошенка оголосили «зрадником вітчизни». Гетьман на цю сеймову ухвалу відреагував категорично:

Коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров.

Погроза гетьмана справдилася швидко. Влітку 1671 р., після низки сутичок із коронними відділами та загонами Михайла Ханенка, дійшло до масштабних військових дій на Поділлі. Армія коронного гетьмана Яна Собеського разом із полками Ханенка та запорожцями, що їх очолював Іван Сірко, зайняла Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж та Вінницю, а в грудні

167. Турецький військовий табір у бою. Гравюра кінця XVI ст.

1671 р. полки Дорошенка, татари й кількатисячний корпус яничарів почали відбивати згадані міста. І це було тільки прелюдією до великої війни. Адже прийняття Петром Дорошенком турецького протекторату логічно провадило до зіткнення Речі Посполитої з Туреччиною, як свого часу прийняття московського підданства – до війни між Московією та Річчю Посполитою.

Наприкінці 1671 р. султан Мегмед IV надіслав королю формальне оповіщення, що виступає походом «на Лехістан» для захисту «вілаєту» свого скривдженого васала Дорошенка та «козацького народу». У червні 1672 р. понад 100-тисячна турецька армія, очолена самим султаном, перейшла Дунай; на марші до неї приєдналося 10–15-тисячне татарське військо, 6 тис. вояків із Волощини та Молдови і 12-тисяч-

ний загін Петра Дорошенка. Після десятиденної облоги 26 серпня 1672 р. впав неприступний Кам'янець-Подільський, про який турки говорили, що цю фортецю збудував «сам Аллах», а на початку вересня був узятий в облогу Львів. Приголомшене Польське королівство лежало навстіж відкритим перед страхітливою армadoю, що легко здобувала одне укріплення за другим, стираючи з лиця землі непокірних. Про серйозний опір годі було думати, тож посли короля Міхала Вишневецького прибули в турецький табір просити миру. Його було підписано 28 жовтня 1672 р. в Бучачі [нині райцентр Тернопільської обл.] на ганебних для Речі Посполитої умовах: Західне Поділля під назвою Кам'янецького еялету переходило до складу Османської імперії; Дорошенкові як султанському васалові передавалося Брац-

лавське та південна частина Київського воєводства (ці терени угода називала «Українською державою у давніх кордонах»); султанові мала бути сплачена величезна контрибуція і надалі – чималі щорічні «упоминки». Сейм цієї угоди не зратифікував, тож хоча військові дії вщухли, про кінець війни не могло бути й мови.

Тріумф османців виявився Піровою перемогою для Петра Дорошенка. Падіння Кам'янця-Подільського, в якому турки обернули частину церков в костелів на мечеті, безчинства татарських роз'їздів, вивезення хлопчиків до яничарських шкіл викликали панічний жах у населення. Люди почали масово розбігатися з території гетьманської юрисдикції, і без того напівпорожньої. Безлюдні цілі округи; навантажені нехитрим домашнім скарбом, жінучи худобу, тисячні валки біженців тяглися до Канева й Черкас, скупчуючись на переправах і прямуючи на лівий берег Дніпра, де розселялися у полках або рушали ще далі, на терени московської «україни» – Слобожанщину. Це вавилонське стовпотворіння сприймалося як кінець світу, і винуватцем його вважали Дорошенка, що «запродав Україну в турецьке ярмо». На довершення у січні 1674 р., скориставшись з ослаблення Речі Посполитої, на правий берег Дніпра вступили полки Івана Самойловича та російське військо. Московсько-козацькі сили зіткнулися з Петром Дорошенком та його союзниками – татарами й турками, проливаючи ріки крові у винищенні одне одного, а разом і в приверненні лютими репресіями до послуху (не знати кому і як надовго) вкрай знеямлене населення. З осені цього самого року на Дорошенкові міста в Східному Поділлі – Рашків, Бар, Могилів, Брацлав – почав наступати Ян Собеський (на той час уже обраний королем), який присягнув сеймові повернути землі, втрачені за Бучацькою угодою. Протидія турецької армії Со-

беському доповнювала страхітливу руйнацію спірних територій.

Тікаючи світ за очі з цього вогненного пекла, впродовж 1674–1675 рр. на лівий берег Дніпра, Волинь та Галичину переселилося майже повністю населення Брацлавського та Уманського полків і практично цілком вилудила Наддніпрянина. Її мешканці почасти емігрували спонтанно, почасти їх примусово вивіз Самойлович, котрий наказав масово переселяти тутешніх жителів за Дніпро, аби позбавити Дорошенка людей і продовольства. Забігаючи трохи наперед, слід додати, що в 1678–1679 рр. Іван Самойлович за ініціативою московських воевод масштабно продовжив цю акцію, остаточно випаливши зацілілі населені пункти правобережної подніпровської смуги, щоб покласти край існуванню Черкаського, Канівського, Чигиринського та Корсунського полків (люди називали це «великим згоном»). Згідно з тогочасними донесеннями про завершення операції, мешканці Черкас, Канева, Корсуня, Ржищева та інших міст були

на сю сторону [Лівобережжя] зигнані й від неприятеля відлучені, а села й містечка в тій стороні всі без остатку спалені.

Оплакуючи знесення з лиця землі наддніпрянської колиски козащини, Самійло Величко у своєму літописі порівняє цю катастрофу з падінням Вавилону:

Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козацько-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон! ... доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Іванів Про. Атаманів Дорощенко

168. Підпис Івана Сірка

З падінням популярності Петра Дорошенка його починає покидати старшина. Одні визнають владу Івана Самойловича, складаючи, відповідно, присягу на вірність цареві, другі переходять на бік новообраного (й визнаного навесні 1675 р. королем) «наказного гетьмана» Остапа Гоголя, якому підпорядковувалися Подільській (Могилівській), Брацлавській, Кальницькій та Уманській полки. На осінь 1675 р. при Дорошенкові в Чигирині, що ледь не єдиний уцілів у викорі руйнації, залишалося не більше як 5 тис. козаків. Саме місто, за свідченнями очевидців, перетворилося на страхітливий невірницький ринок: татари привселюдно перепродували тут захоплені на лівому березі Дніпра християнський ясир, у чому їм, як переказують, допомагали самі чигиринці. Люди страждали від нестачі хліба, не сіяного вже два роки, а голодні ватаги татар тероризували околиці. Всі проклинали гетьмана, і його воля у двобої з долею врешті зламалася.

На початку жовтня 1675 р. він запрошив кошового Запорозької Січі Івана Сірка (цього разу спільника на ґрунті неприязні до лівобережного гетьмана-поповича), прибути до Чигирина, де він, Дорошенко, відасть гетьманські клейноди «січовому товариству» й складе присягу на вірність царю. Ця церемонія відбулася 10 жовтня: гетьман передав Сіркові булаву, бубни й прапори і заприсягся на Євангелії, відаючи себе на царську ласку, гарантовану словом Сірка. Але на цьому покута не завершилася. Від Дорошенка зажадали прибути на лівий берег Дніпра й там повторно присягнути перед Самойловичем та Ромодановським, а після його відмови на Чигирин виступило 30-тисячне московсько-

козацьке військо. Мешканці довколишніх міст, капітулюючи, присягали на підданство царю; Чигирин залишився сам-на-сам із нападаючими. Оборонятися зі зменькою вірних козаків було марно; не надійшло підмоги ні з Січі, ні від колишніх союзників – турків і татар. Після короткого бою Петро Дорошенко капітулював; акт присягання відбувся 9 вересня 1676 р. на р. Янчарці під Чигирином, куди з міста рушила процесія священників із хрестами, а за ними – гетьман зі старшиною, козаки й городяни. 19 вересня довелося присягнути втретє, вже на лівому березі в таборі Самойловича і Ромодановського; там же Дорошенко передав Самойловичу дві булави, надіслані від турецького султана. Через місяць, 17 жовтня 1676 р., Дорошенкові гетьманські клейноди з тріумфом увозили до Москви – прапори волочили по землі, а булави й бунчук несли головами вниз. У Кремлі їх склали до ніг царя, що сидів на троні, а той звелів на три дні виставити все напоказ народові.

На цьому скінчилося бурхливе політичне життя Петра Дорошенка. Перших півроку після капітуляції він прожив у Сосниці [нині райцентр Чернігівської обл.], наданій йому у власність універсалом Самойловича, котрий поставився до розчавленого суперника з гідною поваги коректністю. Навесні ж 1677 р., на вимогу царського уряду, всупереч опорів Самойловича й старшини, довелося виїхати до Москви. Там певний час екстремні перебував ніби в почесному ув'язненні при дворі, виступаючи в ролі консултанта для ведення війни з Туреччиною та Кримом, а далі, з 1679 по 1682 р., служив воєводою у Вятці, після чого був пожалуваний маєтком у с. Ярополчому під Москвою. Помер 9 листопада 1698 р.; похований у Ярополчому. Не маючи вітхи у родинному житті вдома (дружиною Дорошенка була некерована у вчинках алкоголічка, дочка Павла Яненка-Хмельницького), Дорошенко 1684 р.

одружився з Агафією Єропкиною і навіть мав із нею трьох синів і дочку. Далекою правнучкою гетьмана від цього шлюбу стала знаменита російська красуня, дружина Александра Пушкіна Наталія Гончарова. У її родині це походження пам'ятали: брат Наталії поставив над могилою Дорошенка капличку, яку розібрали щойно у 1953 році.

Рукотворна пустеля після Чигиринських воєн 1677–1678 років

Дорошенкова капітуляція не спинила російсько-турецької війни, що точилася на території розшматованої України. У ході боїв турецька армія у жовтні 1676 р. оточила військо Яна Собеського поблизу містечка Журавно на Дністрі [нині Львівської обл.] і примусила підписати так званий Журавницький мир, що підтвердив територіяльні поступки відповідно до Бучацького трактату. Тим часом московський уряд, уважаючи окуповану Дорошенком територію своєю, демонстративно не вивів із неї війська. Тож навесні наступного 1677 р. знову почалася війна, цього разу російсько-турецька.

Турки, як уже було згадано, використали маріонеткову постать Юрія Хмельницького, котрому султан нібито мав намір «повернути землю і булаву». У березні 1677 р. Юрія вивезли зі Стамбула до турецького табору на Дунаї, де армія готувалася до маршру, й стали розсилати від його імені закличні універсали, оповіщаючи, що турки йдуть захищати населення від кривд та насильств з боку татар, поляків і росіян.

90-тисячне військо сераскира [головнокомандувача] турків Ібрагіма-Шейтана, що рушило на Чигирин, складало кіннота і яничарська піхота з'єднання султанських васалів – татар, молдаван і волохів. У Чигиринському замку по-

спіхом споруджували нові укріплення, поглиблювали рови, завозили зброю та запаси продовольства. Фортешний гарнізон на початок облоги нараховував 12,5 тис. вояків – козаків лівобережних полків та московських ратних людей. Водночас підтягалася 50-тисячна московська армія, вперше підкріплена слобідськими козацькими полками – Сумським та Охтирським; готувалися до походу й полки Самойловича чисельністю близько 20 тисяч. Облога Чигирина припала на серпень 1677 р. і протривала три тижні: коли головні сили Самойловича й московських воевод із боями пробилися до міста, турки мусли відступити перед їхнім навалним натиском.

Невдача під Чигирином коштувала свobody Ібрагіму-Шейтану, ув'язненому з наказу султана, і влади – кримському ханові Селім-Герейу, що був засланий на о. Родос (хан справді брав участь в облозі неохоче, бо напередодні уклав мирну угоду з кошовим Січчю Іваном Сірком; татари воювали мляво й першими відступили від міста). В Османській імперії було оголошено загальну мобілізацію, а головнокомандувачем нового походу призначено великого візира Кара-Мустафу. Наприкінці червня 1678 р. турецька армія разом із кіннотою нового хана Мурад-Герей (загальним числом 130–140 тис.) знову вступила в Україну. Кара-Мустафа віз за собою і гетьмана-невільника Юрія Хмельницького, тримаючи його, як доносили московські шпигуни, під пильною вартою. Самойлович, готуючись до війни, теж віддав наказ про тотальну мобілізацію, після якої його загоны нараховували до 50 тис., а військо князя Ромодановського – до 70 тис. осіб.

Турецька армада, як і минулого року, попрямувала до Чигирин і 18 липня 1678 р. взяла його в облогу, розклавши величезний табір, розтягнутий на 10 км вздовж р. Тясмина. Вже наступного дня почався шквальний обстріл замкової гори з гар-

169. Кара-Мустафа.

Гравюра Георга Етцлера, після 1683 р.

мат, який переривався лише задля нової атаки; водночас турки намагалися проламати вибухівкою отвори у фортечних укріпленнях, здійснивши за час облоги 25 підкопів.

У лівобережному Гетьманаті на боротьбу за Чигирин – колыску козацької держави – дивилися як на справу надзвичайну. Тодішній місцєблюститель київського митрополичого престолу Лазар Баранович розпорядився, аби щодня по всіх церквах священники молилися за перемогу. Козацькі панегіристи оспівували успіхи першого чигиринського походу як повернення «руської слави». Ось як, наприклад, звучить це у поемі Олександра Бучинського-Яскольда:

Зараз Русь на дорозі
своїх предків гордих
Гонить скоком лісами татарської орди

І, збиваючи з турка блискучі шишаки,
Собі слави малює довічної знаки.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Зовсім інакше розцінювали Чигиринську кампанію в Москві. Урядові було шкода сил і коштів на боротьбу за стратегічно несуттєву фортечку, а з геополітичної перспективи можливість перетворити округу довкола неї на нейтральну зону видавалася цілком прийнятною. Тож воевода Григорій Ромодановський, діючи згідно з секретною інструкцією, не поспішав на виручку обложеним, а коли московсько-козацьке військо у першій половині серпня 1678 р. все-таки пробилось в околиці Чигирини, наказав оборонцям залишити замок, підпаливши всі дерев'яні будівлі й попередньо набивши порохом гармати. В ніч з 11 на 12 серпня, після того як пожежа розгорілася, вони почали вибухати, аж врешті злетів у повітря й головний пороховий льох. Сила вибуху була такою, що заграва осяяла обидва ворожі табори, а до неба здійнялися кам'яні брили фортечних стін. На ранок турки увійшли в руїни Богданової фортеці, а за кілька днів по тому великий візир наказав зрівняти рештки укріплень з землею.

Перманентні військові дії тривали ще два роки, доки Московія та Османська імперія не уклали в січні 1681 р. у Бахчисараї перемир'я на 20 років. Згідно з ним, московсько-турецький кордон пролягав по Дніпру, однак територія південніше від Києва між Дніпром і Бугом (тобто колишні Дорошенкові володіння) мала залишатися незаселеною. А коли через п'ять років (у 1686 р.) цар і польський король уклали так званий Вічний мир, спрямований проти Стамбула, то його пункти, що в цілому повторювали Андрусівське перемир'я, були доповнені аналогічною домовленістю, за якою Дорошенкова смуга між Києвом та Чигирином оголошувалася «пусткою» і не мала належати жодній зі сторін: «Ті місця мають залишатися порожніми так,

як вони є тепер». Отак наприкінці XVII ст. три великі держави розв'язали вузол суперечок довкола ще недавно квітучої козацької Наддніпрянини. Російський чернець Іван Лук'янов, переїжджаючи через ці місця й не зустрівши за п'ять днів подорожі жодної живої душі, описав свої враження так:

И поидохом в степь глубокою; и бысть нам сие путное шествие печально и уныливо, бяше бо видети ни града, ни села; аще бо быша прежде сего грады красны и нарочиты селы видением – но ныне точию пусто место и не населяемо, не бе видети человека... А земля зело угодна и хлебородна и овощу всякого много; сады – что дикий лес: яблоки, орехи воложские, сливы дули, да все пустыня...

Про те саме пише Самійло Величко: простуючи від Білої Церкви на захід, можна було побачити лише руїни замків та оборонних валів, де кубилися дикі звірі, а повалені стіни служили схованкою для гадя. Поділля, традиційна житниця довоєнної України, не могло прогодувати власним хлібом 15 тис. вояків турецького гарнізону в Кам'янці: харчові припаси довозили сюди з-за Дністра, з Молдови. У Барському старостві населення не лишилося зовсім, не рахуючи жменьки місцевих татар, що мешкали тут з середини XVI ст. (і тепер, як оповідали, повернулися до напівкочового способу життя). Цілком припинився і торговельний рух, лише нечисленні каравани верблюдів ходили під турецьким конвоем від Кам'янця до Шаргорода, де була факторія східних купців. Характерну згадку містять так звані «Мемуари Божо», видані 1699 р. в Парижі (їх приписують секретареві польської королеви Деларакові, який у середині 1680-х рр. був в Україні). Змалювавши жахливе спустошення краю, Божо пише, що голандці нібито пропонували польському королю проєкт його реколонізації, але уряд цю пропозицію відхилив.

170. Іван Самойлович. Портрет XVIII ст.

Так завершилася Руїна. Не тому, що брати вжахнулись, озирнувшись на ріки пролитої крові, а тому, що вбивати одне одного вже було нікому.

* * *

Недовзі після підписання Вічного миру 1686 р. добігла кінця кар'єра лівобережного гетьмана Івана Самойловича, якого сучасники вважали (вочевидь перебільшуючи його провину) головним винуватцем страхітливої пустки на правому березі Дніпра. Ось як говорить про це Самійло Величко, умістивши до своєї праці лист, що його нібито написав гетьманові від імені «товариства» запорозький кошовий Іван Сірко:

Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав еси, яку прислугу Богові й вітчизні зробив еси: Дорошенка заслав у вічну неволю, Чигирин з

усією цьогобічною Україною втратив, допустив пролитися великій християнській крові і від таких непевних газрадів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цьогобічному запустілому боці? Якого сподіваєшся пожитку й збагачення? – роздивися... ти є властивий погубитель Чигирини й решток цьогобічної України...

(Переклад Валерія Шевчука.)

Насправді ж після сплюндровання козацького Правобережжя промосковська лояльність гетьмана «обох берегів» таки захиталася, і він уже не зміг стриматися від натяків, що

не так буде, як Москва з поляками в мирних своїх договорах постановила: учиним ми так, як нам потрібно.

Старшина не любила Івана Самойловича, звинувачуючи його у владолюбстві, гордині й непотизмі, тож знайшлися вуха, які почули ці необережні випадки. Підкинув хмизу у вогонь і безглуздий похід на Крим 1687 р., очолений фаворитом царівни Софії князем Василем Голіциним,

коли московсько-козацьке військо даремно промаршувало степом, на якому татари випалили траву. Спосіб позбутися гетьмана був уже вторований: кілька осіб із генеральної старшини підписали донос, звинувативши Самойловича у сепаратистських намірах, хабарництва й навіть змові з татарами, яким він нібито сам наказав запалити степ. 1 серпня 1687 р. його прямо в поході було взято під варту й відправлено до Москви, а в листопаді цього ж року заслано разом із сином до Тобольська; іншому синові, чернігівському полковнику Григорію, також звинуваченому в зраді, відрубали голову. За ними, як здається, мало хто пожалкував, а Самовидець не без зловтіхи зазначив у своєму літописі:

Вмісто роскоши – срокгая неволя, вмісто карет дорогих і возников – простий возок, теліжка московская с подводником, вмісто слуг нарядних – сторожа стрелцов... вмісто усіх роскошей панских – вічная неволя. На том скончилось гетманство Поповичово...

3. Мазепа і мазепинці

Багатоликий Іван Мазепа

За кілька днів після арешту Івана Самойловича, 3 серпня 1687 р., в таборі над р. Коломаком козацька рада, оточена полками князя Василя Голіцина, обрала нового гетьмана. Вибори пройшли без несподіванок: обдаровані напередодні старшини назвали рекомендоване князем ім'я генерального осавула Івана Мазепа. Подійкували, що рекомендація обійшлася новому гетьманові в 10 тис. золотих і що хабар було сплачено за кошт попередника, бо половину Самойловичевого майна сконфіскували для царської казни, а другу передали до скарбниці Війська Запорозько-

го. Тоді ж Мазепа завірив підписом так звані Коломацькі статті з 22 пунктів. Загалом вони повторювали попередні, Конотопські, та були, однак, і певні доповнення, спрямованість яких виглядала вже традиційною: декларуючи збереження «прав і свобод», бодай на децицію посилити залежність гетьмана від московських влад. Зокрема, ухвалювалося, що він не матиме права зміщувати старшину «без волі й указу», ані конфіскувати її маєтків, наданих царем. Новинкою став той пункт статей, який передбачав загладження різниці у підданстві українців та росіян:

Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соеди-

нять и в неразорванное и крепкое огласие приводить, дабы никто голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзывались бы везде единогласно – Их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы.

Так розпочиналося 21-літнє правління Івана Степановича Мазепа-Колединського, людини, чия постать залишається донині спірною, а життєпис обріс плетивом фантастичних вигадок. Цьому додатково сприяло те, що за доби Романтизму доля Мазепа силою випадку й моди опинилася у фокусі зацікавлень багатьох європейських митців – художників, музикантів, поетів (свої твори гетьманові присвятили Джордж Байрон, Віктор Гюго, Александр Пушкін, Юліуш Словацький та ін.). З певністю можна сказати, що жодний інший діяч української історії не став героєм стількох зарубіжних художніх творів. Зрозуміло також, що романтичний антураж, скажімо, Байронової поеми має з Україною кінця XVII ст. не більше спільного, ніж голівудська кінострічка про Робін Гуда – з британською дійсністю XIII століття.

Що ж до історіографії, то до початку XX ст. над іменем Мазепа тяжіло офіційне тавро зради, випалене імперською ідеологічною машиною настільки глибоко, що саме його ім'я правило за метафору віроломства (цю ж тональність підхопили в писаннях про Мазепу й радянські історики). Натомість за межами Радянського Союзу в наукових розвідках, що виникли на хвилі українських національних змагань, Мазепа не раз оспівувався як жертвний лицар української ідеї. Коментуючи це, Михайло Рудницький писав:

Мазепа при всій своїй інтелігенції та енергії не був таким програмовим героєм. Як справжній державний діяч і добрий дипломат, він шов за потребами своєї доби, хитався, кидався на всі

171. Іван Мазепа.
Гравюра Даніеля Бея, XVIII ст.

боки, був лисом, вовком і тільки людиною з пристрастями, себелюбством, упертістю та інколи надто великою вірою в свої сили.

Врешті, у новітніх працях (приміром, Ореста Субтельного за кордоном чи Валерія Смолія в Україні) постать гетьмана зважується спокійніше, з метою відшукати логіку раптового переродження вірного царського слуги на борця за незалежність. Політичні мотиви, гадаю, доцільно відтінити ще й тим очевидним фактом, що антимосковська конверсія Мазепа не була явищем індивідуально-психологічним. Адже саме так, прослуживши коротше чи довше цареві й зневірившись у можливості зберегти права лівобережного Гетьманату легальним шляхом, закінчували і Брюховецький, і Многогрішний, і Самойлович. Їхні дії видаються менш помітними, бо не вийшли за рамки локальних, внутрішніх подій. Натомість крок Ма-

172. Герб Івана Мазепи «Курч»

зепи освітився зіткненням двох найяскравіших зірок європейської історії початку XVIII ст. – шведського короля Карла XII та російського царя Петра I. Перетворення Московії з провінційного царства на одну з найвпливовіших імперій континенту, розпочате завдяки перемозі над Швецією, вписало Мазепу в контекст європейської геополітики, а відтак – надало масштабности типовому для України завершенню гетьманської кар'єри.

Варто точніше розставити акценти й стосовно такого популярного в старому письменстві «лицемірства» Мазепи, котрий, мовляв, «з єзуїтською хитрістю» говорив царю й московським сановникам одне, а думав інше. По-перше, вимагати прямодушної моральності в політиці наївно, бо всяка політика – це узаконене потребою публічне лицемірство. По-друге (що набагато суттєвіше, але рідко береться до уваги), в гетьманській Україні всі не любили росіян, причому з однаковою нехиттю – і рядових ратних людей, і воєвод. Ментальне неприйняття московського світу проходить приглушенням акомпанементом по всій українській історії післяхмельницької доби, суттєво відрізняючись від попередніх поррахунків із «ляха-

ми». Хоч як парадоксально, ворог-лях був людиною «своєї» політичної та культурної орбіти, натомість одновірний «москаль» – ніби істотою з іншої планети, засадничо відчуженою від українців. Ця прихована опозиційність легко потрапляла на сторінки доносів, бо її не треба було шукати довго – вона жила в підсвідомості, вихлюпуючись то під чаркою, то в сутичці, то в довірчих розмовах, але, зрозуміло, ніколи офіційно не декларувалася на рівні контактів із московськими владами. Тож Мазепине «лицемірство» в цьому питанні анітрохи не відрізнялося від «лицемірства» всього населення – від рядового козака до церковного ієрарха.

Життєвий шлях гетьмана складався досить звивисто. Народився він 20 березня 1639 р. у с. Мазепинцях Білоцерківської замкової округи в родині місцевого замкового шляхтича Степана-Адама Мазепи-Колединського. Його батько, як і решта дрібної білоцерківської шляхти, підтримав козацьку революцію, а в 1654 р. навіть став білоцерківським городовим отаманом; згодом належав до прибічників Івана Виговського. Мати, Марина Мокіївська, після смерти чоловіка під іменем Марії (у схимі Магдалина) постриглася в черниці; з 1686 р. була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря, котрий згодом було перенесено на київський Поділ та об'єднано з Флорівським, де він існує й донині. Як жінка освічена, розумна й владна, мала до самої смерти († 1707) великий вплив на сина. Освіту хлопець отримав у Києво-Могилянській колегії, далі – в Краківській академії. Завдяки знайомству батька з левними людьми з придворних кіл молодого провінціала прийняли на двірську службу як покойового пажу короля Яна Казимира; на королівський кошт упродовж 1657 р. він вивчав військову справу в Голандії; вдало ввійжджав в освітню подорож до Німеччини, Італії та Франції.

Пізніше служив при дворі, виконуючи дипломатичні доручення, зокрема – у посольствах до Івана Виговського (1659), Юрія Хмельницького (1660), Павла Тетері (1663). Після 1665 р. виїхав додому, вірогідно – у зв'язку зі смертю батька. Пізніша романтична традиція з подачі автора одного з тогочасних щоденників (і особистого недруга Мазепа) Яна Хризостома Пасека прив'яже від'їзд Мазепа до любовної авантюри: чоловік Мазепиної коханки буцімто наказав його, голого, прив'язати до необ'їждженого коня, а той заніс бідолаху з-під Варшави аж... в українські степи.

Між 1668–1669 рр. Мазепа входить до вужчого кола правобережної козацької старшини, одружившись із дочкою білоцерківського полковника Семена Половця, одного зі сподвижників Богдана Хмельницького (київські шляхтичі Половці-Рожиновські вважали себе нащадками старовинного татарського княжого роду). Завдяки цьому шлюбові вчорашній королівський придворний близько зійшовся з Петром Дорошенком, невдовзі досягнувши рангу генерального осавула й очолюючи важливі гетьманські місії до Криму й Туреччини. Під час чергової поїздки в Крим 1674 р. був захоплений у полон запорожцями, які нібито хотіли його стратити, однак красномовний бранець, як оповідається в праці Самійла Величка, настільки переконливо промовляв на свій захист, що кошовий Іван Сірко вирішив: «Не вбивайте його, колись він стане в пригоді батьківщині».

Так це було чи ні, але Мазепу разом із Дорошенковими листами запорожці справді як бранця переправили до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Варто нагадати, що саме у 1674 р. багато хто з Дорошенкової старшини, зневірившись у його шансах, перейшов на лівий берег Дніпра. Цей шлях обрав і Мазепа, невдовзі повернувши до себе симпатії Самойловича настільки, що той зробив його

вихователем власних синів, а з 1682 р. – генеральним осавулом Війська Запорозького. Паралельно зростала прихильність до нього московського двору, куди він мало не щороку їздив від імені Самойловича, у 1680 р. заприязнившись, зокрема, з фаворитом царівни Софії Алексіївни князем Василієм Голіциним. Завдяки цій обставині обрання Мазепа на гетьманство на Коломацькій раді 1687 р. відбулося ніби автоматично, без конфліктів.

Стрімкій кар'єрі нового гетьмана сприяв не тільки життєвий, військовий та політичний досвід, вигідно відтінений освітою та добрими манерами. Природа наділила Мазепу унікальним даром приваблювати до себе людей. Ось як про це згодом напише один із найближчих спільників гетьмана, його генеральний писар Пилип Орлик:

Ніхто-бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю... Небіжчик Мазепа вельми гарно провадив розмову, й любо було його слухати, все одно – з ким і про що не говорив. (Переклад Ілька Борщака.)

Варто додати, що гетьман вільно володів, окрім польської та російської, латиною, італійською, німецькою та, мабуть, французькою й татарською мовами, тож справді міг говорити з будь-ким його мовою у буквальному сенсі. Окрім того, за свідченням очевидців, він належав до людей, що вміють уважно слухати, мало говорючи, а на додачу досконало володіли мистецтвом «говорити й не сказати», як висловився французький дипломат Жан Балюз, котрий 1704 р. відвідав гетьмана в Батурині.

Відомості про зовнішність Мазепа (як і близько 20 його портретів-гравюр) дають уявлення про гетьмана вже в немолодому віці: найраніше із зображень, ви-

конане відомим київським гравером Леонтієм Тарасевичем, датується 1695 роком. Впадає в око, що митці та автори словесних описів більш-менш однаково зафіксували гордовитість, а водночас витонченість гетьманської постави. Наприклад, уже згаданий Балюз писав:

Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий.

Інший очевидець зазначав:

Мазепа був вельми негарний на обличчя... Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його гордовита голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим велич-

ність, почуття гідності й суворість, яку злагоднювала елеганція.

(Переклад Ілька Борщака.)

Придворний вишкіл юнацьких років та освітні подорожі по Західній Європі пояснюють дещо незвичний для козацької старшини спосіб життя гетьмана. Скажімо, Балюз відзначав «куртуазію, притаманну панові Мазепі», світську приємність спілкування з ним та розкішні бенкети в гетьманській резиденції на Гончарівці під Батурином. Згадує Балюз також про колекцію зброї та картин і «добірну бібліотеку гетьмана». Останню ностальгією згадував на еміграції й Пилип Орлик, пишучи, що вона обіймала «багатство книжок, якому не було рівного в Україні», у тому числі старовинні рукописні кодекси. Інтерес до речей такого роду добре ілюструється тим фактом, що

173. Гравюра Івана Мигури з панегірика на честь Івана Мазепи (фрагменти). 1706 р.

1701 р. Мазепа купив пишно ілюміноване Пересопницьке Євангеліє, котре згодом подарував Переяславському катедральному соборові (нині на цьому кодексі, як відомо, складають присягу презденти України).

Ймовірно, не без впливу матері гетьман залишив слід в історії церковного будівництва як один із найщедріших меценатів, що їх знала Україна. Перелік будівель Мазепиної фундації вражає: дослідники нараховують 12 новозбудованих і до 20 відреставрованих на його кошт храмів, а старшина після смерті Мазепи в Бендерах навіть не змогла доклади підрахувати всього, що він видав «щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів». Наприклад, лише в Києві гетьман спорудив Богоявленську церкву Братського монастиря на Подолі, Миколаївський військовий собор, церкву Всіх Святих над економічною брамою Києво-Печерського монастиря і мур довкола нього, а водночас відреставрував собор Св. Софії, Кирилівську церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерського монастиря. Особливою сторінкою меценатства Мазепи, котрого панегіристи називали «протектором київських Атен», було піклування про власну Alma Mater – Києво-Могилянську колегію, яка на його клопотання отримала від Петра I у 1701 р. потвердження титулу академії та щорічну субсидію в розмірі тисячі золотих. На кошт гетьмана було зведено головний корпус (так званий Мазепинський, перебудований у 1730-х рр.) та оновлено академічну бурсу; в часи його гетьманування тут навчалося найбільше студентів за всю попередню й пізнішу історію закладу – близько двох тисяч, а чимало вихованців вирушило в освітні мандрівки за кордон. Від колекцій та книжкових фундацій Мазепи, як і від виготовлених на його замовлення

іконостасів чи церковного начиння, мало що збереглося. Тим ціннішими є дві унікальні пам'ятки за межами України. Одна з них, що зберігається в Халебі (Алепо) у Сирії, – це переписана коштом Мазепи Євангелія арабською мовою, оправлена дорогоцінним камінням, а друга – срібна стільниця для причастя у Храмі Гробу Господнього в Єрусалимі, різьблена італійським майстром-гравером як дар гетьмана.

Щоб опукліше уявити світ цієї яскравої людини, варто згадати й про інтимну сторону життя Мазепи, зокрема – про його любовні пригоди. Впродовж усього життя гетьмана супроводжувала слава підкорювача жіночих сердець, однак її апотеозом став зв'язок 60-літнього суворого воєначальника з власною хрещеницею Мотрею, 16-літньою донькою генерального судді Василя Кочубея. Батьки дівчини рішуче запротестували проти їхнього шлюбу, бо, вже не кажучи про різницю віку, церква забороняла одруження між хрестим батьком і хрещеницею. Закоханим бачилися потай, аж доки 1704 р. дівчина не втекла до свого коханця; її рішучість та палкість були настільки нестримними, що родичі вважали – їй пороблено. Остерігаючись церковного прокляття і скандалу, який вкрив би Мотрю ганьбою, а для нього обернувся непередбаченими наслідками, Мазепа відіслав дівчину назад до батьків. Збереглося 12 написаних ним після цього таємних листів до Кочубеївни, сповнених ніжності та обіцянок любити до смерті, «хоч будеш за мною, хоч не будеш».

Варто додати, що внаслідок цієї пригоди гетьман нажив в особі Кочубея непримиренного ворога. Шляхи помсти були вже випробуваними: у 1707 р., віддавши доньку за одного з козацьких старшин, Чуйкевича (згодом Мотря разом із чоловіком буде заслана до Сибіру, а після повернення пострижеться у черниці), Кочубей послав цареві донос, звинувативши

174. Василь Кочубей.
Портрет першої половини XVIII ст.

Мазепу у зраді. Навесні 1708 р. повторний донос підписав, окрім нього, і полтавський полковник Іван Іскра. Однак підкуплене Мазепою слідство, яке провадили московські приятелі гетьмана, визнало змовниками... самих донощиків. Після тортур їх у кайданах вислали до Мазепи, що в той час стояв похідним табором біля с. Борщівки під Білою Церквою. Саме тут у липні 1708 р. відбулася публічна страта – обидвом відтяли голови, хоча до подій, які підтвердили правдивість звинувачень, залишалося всього кілька місяців (пізніше умовні прахи Кочубея та Іскри перенесуть до Києво-Печерської Лаври і символічно поховать під стінами трапезної).

Завдяки дозові Кочубея та Іскри зберігся текст нібито складеної у 1698 р. Мазепою думи, що її донощики приклали на доказ гетьманської неблагонадійності. Дума й справді сповнена натяків,

а закінчується вона закликком, котрий недовзі мазепинська старшина спробує перенести з площини поезії в площину життя:

Гей, панове-сперали,
чому ж есте так оспалі?
І ви, панство-полковники,
без жадної політики
Озмітєся всі за руки –
не допустіть горькой муки
Матці своїй больш терпіти,
путь врагов, путь бити!
Самопали набивайте,
острих шабель добувайте,
А за віру хоч умрїте
І вольностей боронїте!
Пехай вічна буде слава,
же през шаблю маєм права!

Шлях до полтавської катастрофи

Між 1687 і 1708 роками, тобто в період Мазепиного гетьманування, на території Гетьманату не провадилося жодної внутрішньої війни, а ті чи ті спалахи козацьких бунтів гетьман придушував доволі твердою рукою. Завдяки цьому мирному перепочинкові тут остаточно усталилися норми соціального укладу, які більшою чи меншою мірою визначали життя козацької держави аж до ліквідації її автономії. Стабілізації соціальної структури суспільства перекопливо підтвердила, наскільки далекими від життя були популістські гасла козацької революції про нібито скасування старих звичаїв «козацькою шаблею». Коли хвиля перемін спала, виявилось, що змінилися тільки імена й титули людей, які заступили місце колишньої шляхти. Вирішальну роль у закріпленні цього відіграли заходи Івана Мазепи. Дехто з істориків пояснює внутрішню політику Мазепи свідомим прагненням сформувати міцний упривілейований стан, на який можна було би спертися в боротьбі за «вольності». Причина, однак, здається простішою: Мазепа був сином

свого часу, тобто не уявляв ипорядкованого світу без поділу його на вищих і нижчих, упривілейованих і залежних, власників і підданих. Зрештою, так уявив собі державну будівлю й Богдан Хмельницький, а повведенням Мазепи (яке насправді лише узаконило чинну практику) стало те, що до корпусу нової (старшинської) еліти почали зараховувати вже не саму тільки посадову старшину Війська Запорозького, а й членів старшинських родин, яким забракло урядів у військово-адміністративній ієрархії.

Ідеться про запровадження Інституту «знатних товаришів» – бунчукового, значкового та військового. Ці звання надавалися родичам генеральної, полкової та сотенної старшини, особам, які чомусь залишилися без посад, або й просто заслуженим на певних послугах людям. Носії таких звань урівнювалися з посадовою старшиною, будучи певним резервом кандидатів на заміщення відповідних урядів. Наприклад, бунчукові товариші, що могли перебувати біля гетьмана для його особливих доручень, за рангом ішли безпосередньо за полковниками, а значкові (для доручень полковників) урівнювалися з сотниками. Ці титулярні військові звання закріпили прецедент існування спадкової упривілейованої групи, відмежованої від рядового козацтва.

Старшинська верхівка саме за Мазепи починає вперше називати себе «шляхетською», неусвідомлено демонструючи власну спадкоємність від традицій політичної культури своєї колишньої батьківщини – Речі Посполитої. Це й не дивно: адже і сам гетьман, і зміцнена його зусиллями когорта нової знаті, по суті, залишалися носіями стереотипів та навичок цієї культури. З особливою виразністю згадана тяглість проступає в обігвівій політичній риторичній старшини – з посиленням на права, законні привілеї та вольності (що було цілком чуже московській елі-

ті). У відповідності до річносполитських суспільних практик залишається також уявлення про лад і порядок, бо його регулятором, як і колись, виступають старі судово-адміністративні кодекси – Литовський Статут для козацтва (в спадок від «народу-шляхти») і Саксон, тобто звідміського права, для городян. Відповідно, цілком інакше, ніж у Московії, трактуються інститути станового самоврядування, категорії підсудності, відповідальності й недоторканності особи, врешті – саме поняття приватної власності як центрального елементу правового поля.

Підкреслюючи свою пряму наступність щодо руської дореволюційної шляхти, старшина вперше «пригадає» лінії споріднення та власні шляхетські герби. У зв'язку з переходом на бік повсталого козацтва чималого числа шляхтичів відшукати «благородних» родичів було неважко. Тож нова, козацька знать наприкінці XVII – на початку XVIII ст. починає гордовито зображати на печатках такі самі герби, як і ті, що їх уживала шляхта по річносполитський бік кордону. Наприклад, в Апостолів – це герб «Юньчик», особливо поширений у Литві, де він об'єднував близько 20 родин; у Гамалій – герб «Дрия», зафіксований з XIII ст., яким послуговувалося понад 40 родин; у Думитрашків – герб «Сас», надзвичайно розповсюджений серед руської шляхти Галичини (тут ним користувалося близько 200 родин, зокрема Креховецькі, Кульчицькі, Попелі, Шептицькі та ін.). Таких прикладів можна навести безліч, адже більшість старшинських фамілій Гетьманату вживала герби, перенесені з колишньої Речі Посполитої кимось із покозаченої шляхти й передані у спадок своїм козацьким родичам. Зайне говорити, що нащадки питомої шляхти автоматично залишалися при своїх старих гербових знаках, як Адамовичі – при знакові «Леліва», Голуби – «Юньчик», Дубницькі – «Заглоба», Забіли – «Остоя»,

Косинські – «Рогаля» і т.д. Щоб опукліше уваяти, наскільки цей звичай не збігався зі звичаями Московії, нагадаю, що російське дворянство почало користуватися гербами лише наприкінці XVIII ст., причому самі гербові знаки оформилися переважно під впливом так званих «польських», тобто польсько-українсько-литовсько-білоруських гербових символів.

Зміцнення упривілейованого, відокремленого від простолоду стану йшло паралельно до принципів змін у системі землеволодіння. Деякий час після козацької революції «голоду на землю» не існувало: обшири колишніх магнатських латифундій при невисокій заселеності Лівобережної України давали достатньо простору для започаткованої 1648 р. форми власності, що звалася займанщиною. Універсал Івана Брюховецького 1668 р. проголошував «вільне кожному, де хто захоче, помешкання», а земля, в яку було вкладено працю, автоматично ставала невідчужуваною. Пізніша юридична пам'ятка середини XVIII ст. «Права, по котрым судитись малороссийскіи народ» (про неї детальніше йтиметься далі) фіксувала прецедент займанщини так:

Кто бы себе какие грунты и угодья нажил, а оные прежде никакова владельца не имли или бы кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал либо лес расчищал или занял... такие недвижимыя именія имеют быть того, кто владеет собственно, как бы купленныя.

Селяни («посполиті») нарівні з козаками осідали на вільних землях, уважаючись підданими Війська Запорозького, тобто підляючи військовій адміністрації та сплачуючи певні податки (частково грішми, частково натурою, частково відробіткою) на користь гетьманської скарбниці. При цьому селянська верста відрізнялася від козацької не обсягом особистого права, а характером обов'язків:

хто мав потяг до збройної служби й був достатньо заможний, аби придбати коня й зброю, міг записатися в козаки, і павпак – зубожілий козак вільно переходив до дешевших селянських повинностей.

Поряд із селянськими та козацькими шляхом освоєння займанщини витворювалися й більші, старшинські маєтки. Власник великої займанщини, підтверженої гетьманом, міг закладати слободи, тобто селити на освоєній території та надавати робочий інвентар тим, кого тогочасні документи називають «легкими людьми», – бездомним і неосілим, а також «із інших сторон захожим». Завдяки воєнним спустошенням та селянським утечам із Волині, Галичини й Білорусі «легких людей» не бракувало. Вони охоче стікалися на старшинські слободи, отримуючи багаторічні (до 15 років) пільги. Але пільгові строки рано чи пізно закінчувалися, а це автоматично перетворювало слобожан на підданих землевласника.

Знеухильним зменшенням резерву вільних земель розповсюджується так звана «скупля», тобто викуп старшиною від збіднілих селян та козаків їхніх займанщин (щоправда, більшого поширення це набуло пізніше, у першій третині – середині XVIII ст.). При цьому траплялося й так, що козак чи селянин, продавши своє поле, залишався жити на ньому «під протекцією» особи, яка купила землю, а з плином часу його нащадки врешті теж перетворювалися на підданих. Зайве говорити, що коли клапти ще вільних займанщин вклинювалися у володіння багатіїв, «скупля» супроводжувалася зловживаннями, а то й насильством.

Чималу роль у витворенні старшинських латифундій зіграли так звані «рангові маєтності», тобто землі гетьманського фонду, податки з яких мали йти на утримання певних посадових осіб. Ці володіння надавалися носіям того чи того військового уряду («рангу») разом із селянами, що тут мешкали. Старшина досить швид-

ко почала трактувати «рангових посполитих» як власних підданих. Це закорінилося тим легше, що «рангові села» могли передавати й відставним урядникам – як винагороду за службу, а на поповнення рангового фонду приписувалися інші маєтки гетьманського підпорядкування. І коли до Мазепи гетьмани ще скупко користувалися таким засобом винагороди «за послуги, которіє доброї заплати ожидають», то новий гетьман роздавав прибутки з рангових володінь надзвичайно широко, у тому числі вдовам та дітям старшини. Наприклад, за Самойловича в Чернігівському полку було відчужено 27 таких маєтків, а за Мазепи – вже 48; усього ж, за підрахунками дослідників, Мазепа видав близько тисячі універсалів на землеволодіння новій знаті.

Форми селянської залежності від землевласників тодішні документи визначають як «обыклоє [звичне] послушенство». В останній чверті XVII ст. воно зводилося, очевидно, до сезонних відробітків та натуральної данини. Проте на зламі XVII–XVIII ст. уперше натрапляємо на забуту панщину, тобто регулярну працю кожної селянської родини на панському лані чи дворі. Характерним є універсал Івана Мазепи 1701 р. про покарання одного з сотників за надужиття в наданому йому на ранг селі із застерженням, аби

не болше, только два дни в тиждень роботу йому панщиною отпраоввали, а іншіи дни на свої оборочали потреби.

Отже, як бачимо, переживши бурю соціальних потрясінь, розірване коло знову замкнулося й соціальні відносини повернулися до звичної моделі підданства, яка існувала в переддень козацької революції. Зрозуміло, це не додавало популярності ні Мазепі, якого простолюди завжди називав «ляхом», ні його старшинському оточенню. Дорікаючи гетьманові, кошовий Запорозької Січі Іван Гусак писав:

175. Косовиця. Гравюра Олександра Тарасевича 1677 р.

«Тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів». Не забарилися й локальні заворушення: впродовж 1687–1691 рр. у південних полках чернь палила старшинські маєтки та грабувала худобу, а Мазепа відповідав на це рішучими репресіями. Соціальний спротив «новим багатим» виявився також у виступі 1692 р. військового канцеляриста Петрика (Петра Іваненка), який за допомогою запорожців та хана Саадат-Герая намагався здійснити антигетьманський переворот, розсилаючи з Січі закличні універсали й щедро пересипаючи антимосковські закляки соціальною демагогією:

Мазепа і старшина при підтримці московського царя поділили між собою нашу братію, позаписували її собі... в неволю і тільки що до плуга не запрягають.

Про настрої козацької черні Мазепа добре знав, однак, вихований у поняттях, згідно з якими право голосу належить лише «політичному народові» (знаті), він діяв як гетьман верхів, навіть не пробуючи здобути популярність серед простолюду. Події близького майбутнього показали, наскільки нерозважною була така політика (варто порівняти, як уміло маніпулював настроями черні Богдан Хмельницький, хоча в соціальній сфері провадив ту ж саму простаршинську лінію, що й Мазепа).

176. Пётр I. Гравюра Файторна 1698 р.

Ще більшої непопулярності додавала гетьманові його лояльність до московських влад. За царським розпорядженням, прямим виконавцем яких був Мазепа, козацтво втягали в безперервні, виснажливі, часом безглузді походи, як-от у 1689 р. під команду князя Васілія Голіцина, коли його армія за участі 50-тисячного корпусу козаків дійшла до Перекопа і, навіть не штурмуючи, відступила. У 1695–1696 рр. молодий честолюбний цар Пётр I провадив так звані Азово-Дніпровські війни за вихід до морського узбережжя. У тяжких (і не надто успішних) азовських походах на козацьке військо припала велика частка боїв та людських втрат, але ще більший тягар несло мирне населення, страждаючи від передислокацій московської армії. У 1699 р. Мазепа писав царю:

Ось уже 11 літ вершиться війна з Кримом, і всі війська московські йдуть через нашу землю... топчуть трави й хліб, витинають і випалюють байраки. Гінци безперестанно їздять не тільки з цар-

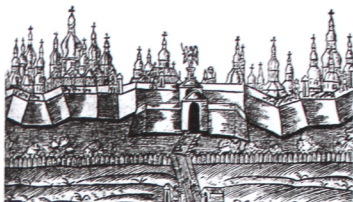
ськими грамотами, але й з воєводськими листами, вимагають від жителів собі корму й пиття, а ні – то б'ють і безчестять навіть козацьку старшину.

Ще через рік він знову пише:

За 12 літ з початку свого гетьманування я зробив 11 літніх і 10 зимових походів – тож не тяжко всякому розсудити, які труднощі, збитки й розорення від цих безперестанних походів терпить Україна.

Однак гірші часи були попереду. У 1700 р. почалася так звана Велика Північна війна за контроль над балтійським узбережжям між Швецією, з одного боку, і Росією та її союзниками – Данією, Саксонією, Річчю Посполитою та Прусією – з іншого, й точилася вона аж до 1721 року. Балтійські плани Петра I були безмежно далекі від інтересів України, навіть більше: пізніша примусова переорієнтація української торгівлі на російське «вікно в Європу», що його прорубав Пётр, завдала економіці Гетьманату тяжкого удару. Однак козацькі полки змушені були брати участь і в цій війні, початок якої ознаменувався розгромом у листопаді 1700 р. царської армії під шведською фортецею Нарва [нині на території Естонії]. Протягом 1701–1704 рр. багатотисячні козацькі корпуси під командуванням полковників Михайла Боруховича, Данила Апостола та Михайла Миклашевського воювали в Естляндії [Естонії], Ливонії [Латвії] та Литві, беручи участь у здобутті фортець Нотебург [перейменованій Петром на Шлісельбург; нині під м. Санкт-Петербургом], Нієншанц [на цьому місці 1703 р. був закладений Санкт-Петербург]; Кінгісеп [нині на російському боці прикордонної з Естонією р. Нарви], Дерпт [нині м. Тарту в Естонії] та ін.

Военну ситуацію додатково ускладнювали події в Речі Посполитій. У 1702 р. шведський король Карл XII увів сюди свої

177. Києво-Печерська фортеця.
Малюнок 1726 р.

війська, захопивши в блискавичному марші Краків та Варшаву й водночас окупувавши територію Великого князівства Литовського. Шляхта, яка вважала головним винуватцем поразок обраного 1697 р. на польський трон правителя Саксонії Августа II, влітку 1704 р. проголосила його дестронізованим і звела на престол познанського воєводу Станіслава Лещинського. Восени 1705 р. той підписав польсько-шведську мирну угоду, спрямовану проти Росії. Натомість інша частина магнатів і шляхти не визнала вибір Лещинського, підтримавши Августа Саксонця та його союз із Петром I. Це перетворило Річ Посполиту на арену затятої війни як між сусідніми державами, так і між власними громадянами. Активну участь у ній, діючи в Галичині та Білорусі на користь Августа II, брали й козацькі полки, очолені полковниками Іваном Мировичем та Михайлом Миклашевським. Восени 1706 р. Карл XII, аби нейтралізувати Августа II, вступив на територію належної йому Саксонії і примусив до сепаратного миру. Згідно з підписаною в Альтрандштадті угодою, Август відрікався від польської корони на користь Станіслава Лещинського й розривав військовий союз із Росією. Пьотр I, втративши союзника, розпочав гарячкові приготування до війни на власній території, бо навесні 1707 р. очікувався генеральний наступ з'єднаних польсько-швед-

ських сил через Білорусь і Смоленськ – на Москву, а через Волинь – на Київ.

Козацьке військо, яке впродовж цих семи тяжких років воювало на всіх фронтах разом із московською армією, не тільки не отримало жодної винагороди за участь в економічно виснажливих і незвичних для себе з огляду на кліматичні умови півночі експедиціях, але, навпаки – терпіло зневагу й утиски від царських офіцерів. Дискримінація була настільки неприхованою, що навіть найлояльніші полковники ремствували, а стриманий гетьман мусив написати цареві: від такого повоження у козаків «зело отпадає серце к великому государю».

Передислоковані наприкінці 1706 р. в Україну царські полки, очікуючи нової кампанії, поводитися тут як на окупованій території і чинили зухвалі беззаконня та реквізиції харчів, фуражу й худоби, хоча офіційний тягар надзвичайного податку був уже сам по собі величезним: належало зібрати запаси продовольства для 70-тисячної армії та фуражу на 55 тис. коней на три місяці, а в Києві – провіанту для 2-тисячного міського гарнізону на два роки, а крім того, навести два мости через Дніпро. У 1706 р. почалося прискорене спорудження Києво-Печерської фортеці, якій Пьотр I надавав великого значення як опорному пунктові на шляху можливого просування противника. Ек-

стреним порядком на ці «городові роботи» було кинуте козаків Гадяцького, Перяславського, Київського та Чернігівського полків. Полковники скаржилися Мазепі, що московські пристави «козаків палками б'ють, вуха шпагами відтинають», а тим часом по їхніх домівках

великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті.

Розгук свавілля й безкарності царських воєнків на тлі чуток про очікуване розформування козацького війська виразно ілюструється зафіксованою в одному з тогочасних документів напівп'яною погрозою московського офіцера, роздратованого нагадуваннями про закон: «Полю вам, блядини дети, холам свои вверх поднимать! Уже вы у нас в мешке».

Напруження цих часів яскраво описане в листі генерального писаря Пилипа Орлика, що був складений ним уже на еміграції, у 1721 р., й адресувався тодішньому місцезаблюстителю патріяршого престолу, колишньому вчителю Орлика Стефанові Яворському. Орлик, наприклад, оповідає, як фаворит Петра I Александр Меншиков у липні 1706 р., на званому обіді в Батурині, вибалакав під чаркою наміри царя стосовно України. Показуючи на старшину очима, він майже вголос сказав Мазепі:

Гетьмане Іване Степановичу! Час уже братися за цих ворогів... Не може бути кращого часу, як тепер, коли тут Царська Величність з армією... Ти вірний государю, але треба на ділі це довести і пам'ят' у нащадках про себе залишити... що один такий вірний був гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку користь державі російській зробив.

Глуха ненависть старшини, на очах якої руйнували козацьке військо, нищили стат-

ки й обмірковували ліквідацію вольностей та й самих життів, поволи доходила критичної межі. Одні, як запорожці, вважали Мазепу «не батьком, а вітчимою України» – царським запроданцем, котрий «живе в Москві, тільки тінь його в Україні». Інші покладали надію на гетьманську ініціативу. Орлик у вже згаданому листі оповідає, що миргородський полковник Данило Апостол прямо говорив гетьману:

Очі всіх на тебе звернені, і не дай Боже тобі смерті – тоді ми опинимося в такій неволі, що й кури нас загребуть.

А прилуцький полковник Дмитро Горленко висловився ще ясніше:

Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його благославляємо, що Україну від ярма лясського взволяв, так, навпаки, і ми, і діти наші у вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі зоставиш.

Іван Мазепа бачив, слухав, вагався і вичікував. Як ніхто зі старшини, він розумів, що ні перемога Росії, ні перемога Швеції та підтримуваної нею Речі Посполитої не обіцяє Україні добра. За припущенням Олександра Оглобина, одного з найкращих знавців проблематики, пов'язаної з Мазепою, у близькому оточенні гетьмана вже від початку Великої Північної війни дебатувалися два варіанти можливої політичної орієнтації: провольський, спрямований на відновлення Гадяцької угоди 1658 р., і прокримський, розрахований на досягнення незалежності в союзі з татарами. Сам гетьман, старий і досвідчений політичний лис, мало вірив в обидва, однак розумів, що пасивно вичікувати теж згубно. Тож з осені 1705 р., за посередництвом тітки короля Станіслава Лещинського, княгині-русинок Анни Дольської, що стала його кумою в Дуб-

ні під час походу на Волинь, Мазепа починає обережне листування з Лещинським. Імовірно, на початку 1707 р. до цих контактів долучився і Карл XII. Прямі інформації про зміст перемовин між Мазепою, Карлом XII і польським королем не збереглося: вони були настільки таємні, що їх зміст досить плувано передає навіть сповідник і майбутній біограф Карла Георг Нордберг.

Дату перелому, що стався в душі обережного гетьмана, зафіксував його найближчий спільник Пилип Орлик. Як він згодом детально опише, 27 вересня 1707 р. посланець приніс Мазепі два чергові листи, зашиті у шапці, – від княгині Дольської і від короля Станіслава Лещинського, де повідомлялося, що проект договору готовий, слово за гетьманом. Цієї ночі ні Мазепа, ні Орлик не спали. На ранок Мазепа закликав писаря до себе і, тримаючи в руках хрест, сказав:

Я присягаюся перед всевидячим Богом, що [роблю це] не для власної користі, не для вищих почестей, не для більшого багатства ані якхось інших прихил, але для вас усіх, хто є під моєю владою і урядом, для жінок і дітей ваших, для спільного добра матері моєї втічизни, бідної України, усього Війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення й поширення прав і вольностей Війська. Я хоту з Божою поміччю вчинити так, щоб ви, ваші жінки й діти і батьківщина разом з Військом Запорозьким не залишили ні від Москви, ні від шведів. Коли ж я зважуюсь це робити заради якхось приватних моїх інтересів, то побий мене на душі й тілі, Боже, у Трійці Святий Єдиний, і безсмертний Христові.

Після цих слів Мазепа поцілував хрест і попросив присягнути на ньому Орлика. На той момент йому було майже 70 років, він був бездітним і казково багатим, відтак не думав про забезпечення своїх на-

щадків. Не бракувало й почестей: у 1702 р. Мазепа став кавалером шойно встановленого Петром I почесного ордена Андрія Первозваного, а в канцелярії німецького імператора у Відні вже лежав виклопотаний царем диплом про пожалування гетьманові княжого титулу. Тож можна вірити, що старий політик сказав Орликові правду: не честюлюбство й користь штовхали його на смертельний ризик, а потуга відповідальності за долю «бідної втічизни» та Війська Запорозького. Так у ніч між 27 і 28 вересня 1707 р. був кинутий небезпечний жереб.

На початку 1708 р. тристороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Її точний зміст залишається неясним до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а перемовини було оточено найсуворішою секретністю. Обережний гетьман, боячись наразитися на передчасну біду, вважав, що відверто виступити варто лише тоді, коли цар, як він говорив Орликові, «не зможе не тільки України, а й держави своєї оборонити від шведської потенції». На думку Миколай Андрусяка й Ореста Субтельного, які реконструюють зміст українсько-польсько-шведських домовленостей на підставі опосередкованих свідчень, угода назвала спрарася на ідею Гадяцького трактату 1658 року. Україна в подоби Великого князівства Руського мала б увійти до складу Речі Посполитої як рівноправної третій член федерації, а гарантом дотримання пунктів угоди виступав би шведський король. До повного завершення військових дій із ним укладався договір суто мілітарного характеру: Карл XII брав на себе зобов'язання обороняти Україну від Петра I власним допоміжним військом, яке на території Гетьманату діяло би під командою Мазепи; на період війни шведи отримували право дислокуватися у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві й Гадячі.

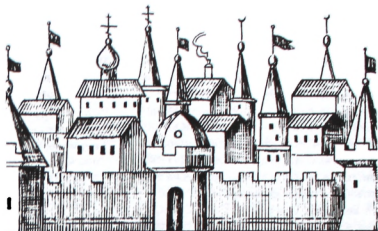
178. Карл XII. Гравюра Флілжеха 1743 р.

Фатальний збіг обставин прискорив події. Через серію нещасливих випадковостей Карл XII зазнав невдачі в наступі на Москву, тому в жовтні 1708 р. раптовим маршем перейшов з московської Сіверщини на територію Стародубського полку. Причиною цього непланованого переміщення стала загроза голоду: російська армія, відступаючи перед шведами, застосувала тактику «випаленої землі», і Карл, потерпаючи від нестачі продовольства та фуражу, вирішив перечекати зиму у володіннях союзника-гетьмана. Присутність шведської армії потенційно перетворювала Україну на арену головних військових дій, однак ні гетьман, ні втаємничена в його плани старшина не були до цього готові, оскільки порозуміння з Карлом XII надалі зашишалося глибокою таємницею, тоді як рядове козацтво готувало-

ся воювати «проти шведа». Часу на відповідну агітацію та організаційні заходи вже не лишалось. До того ж, через тактичну помилку одного зі шведських генералів Стародуб опинився в руках московської армії, тобто по той бік фронту зостався один із найближчих спільників Мазепи, стародубський полковник Іван Скоропадський. Крім усього, з 10 полків, що перебували під булавою гетьмана, на жовтень він мав у своєму розпорядженні тільки три, а решта воювала в Польщі та Білорусі. Враховуючи безпосередньо підлеглі Мазепі три компанійські та чотири сердюцькі полки, його сили загалом були більш ніж скромні – близько 5 чи 7 тис. воювків (замість обіцяних Карлові 30 тис.).

Марш Карла XII на південь став для гетьмана разючою несподіванкою. Як напише згодом Орлик, на звістку про це він не зміг стриматися від вигуку: «Який нечистий жене його сюди? Він же приведе мені всю московську зграю!» Так насправді й сталося. Московські відділи, перейшовши український кордон, рушили в напрямі Батурина, а Пётр I почав листами квапити Мазепу до походу. Коли царський авангард був уже в двох днях переходу від гетьманської столиці, Мазепа спішно виїхав з Борзни, де перебував ці тривожні дні, до Батурина, за одну ніч спалив небезпечну частину архіву і 3 листопада 1708 р., залишивши близько 3 тис. людей для оборони Батурина, виїхав із рештою козаків назустріч Карлові XII. Разом із ним рушила й генеральна старшина: обозний Іван Ломиковський, суддя Василь Чуйкевич, писар Пилип Орлик, осавули Андрій Гамалія та Дмитро Максимович, хорунжий Іван Сулима та бунчужний Федір Мирович; при боці гетьмана на той час перебувало також дев'ять полковників, кілька бунчукових товаришів і частина канцеляристів.

Анонімний автор «Історії Русів», публіцистичної пам'ятки кінця XVIII – початку XIX ст., вкладає в уста Мазепи зна-

179. Панорама Батурина.
Гравюра XVIII ст.

ГРАДЪ БАТУРИНЪ.

мениту промову, нібито виголошену перед військом на переправі через Десну:

Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути...

(Переклад Івана Драча.)

Чи в такій вишуканій формі промовляв гетьман до козаків, чи ні, але, безумовно, пояснення своїм діям він мусив дати: адже ті вважали, що йдуть походом «проти шведа». Відповіддю на його аргументи стала розгубленість; частина тієї ж ночі втекла назад, не сприйнявши заклику з'єднатися з чужинцями-єретиками (шведи визнавали лютеранство).

Vae victis*

Чутка про перехід Івана Мазепи на бік шведів застала Петра I в с. Погребках неподалік Новгород-Сіверського. У середині листопада 1708 р. було оголошено перший царський маніфест, де сповіщалося, що «вор Мазепа ... забувши страх Божий і свою присягу», зрадив царя, аби «Мало-

російську землю обернути в рабство». Населення умовляли не піддаватися на заклики «вора» й підтримати царське військо; безпрограшним ударом у маніфесті було те, що Пётр I обіцяв скасувати надзвичайні військові податки, буцімто накладені гетьманом для власного збагачення, про що він, цар, лише нині з обуренням дізнався.

Першою жертвою царського гніву впала гетьманська столиця: Петро наказав Меншикову «Батурин ... другим за приклад спалити увесь». Взятє в облогу 11 листопада місто мало добру артилерію й заздалегідь підготовлені запаси пороху та харчів, тобто могло би протриматися до підходу Мазепи, однак розв'язку прискорила зрада. Прилуцький полковий обозний Іван Ніс показав воякам Меншикова таємний підземний хід. На світанку 13 листопада 1708 р. московське військо вступило в місто і раповим ударом перебило козацьку залогу Дмитра Чечеля й німця Фридриха Кенігсека, керівників оборони. Після цього вояки взялися за беззбройних городян, котрі, як підкреслить згодом автор «Історії Русів», «німа-ло в умысле Мазепином не участвовали»: за один день було винищено близько 6 тис.

* Горе переможеним (лат.)

батуринців (за іншими даними – до 15 тис.), у тому числі жінок та дітей. Насамкінець Меншиков, «быв чужд человекеству», наказав дощенту спалити розграбоване місто разом з усіма переказок: як шве очевидець, після пожежі відііла тільки «одна хатка, под самою стіною вала стоячая». Групи вешасних жертв вкривали вулиці, а понівечені тіла взятих у полон козаків прив'язували до дощок і кидали в р. Сейм, аби, плавучи, вони наводили жах на всіх, хто намірється підтримати Мазепу. Кенігсек виявився відсалюванним за Чечеля, бо помер від ран, Чечеля ж на пострах населенню колесували в Глухові.

Розплата за зраду гетьмана на цьому не скінчилася. На другий день після батуринської різанини Пьотр I писав до Меншикова:

Скало мені на дулку, що в Прилуках гетьманських одводущів, котрі зараз при ньому, в багатьох є жінки й діти. Для чого зволь послати тудя спеціально кого-небудь з драгунів і взяти їх під варту.

Тож події в Батурині стали ніби преюдією до терору, який охопив Україну. Невдовзі в Лебедині [нині Сумської обл.] почала діяти спеціальна слідча комісія, яка жорстокими тортурами виривала признання від підозрюваних. Водночас нагороджувалися ті, що зробили донос, і це довело, як висловився один з істориків Рубини та мазепинства Дмитро Дорошенко,

до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, випало тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру.

Автор згаданої «Історії Русів» обраховує число закатованих Лебединською комісією до 900 осіб (на той час у Гетьманаті жило близько 800–1000 старшинських родин, себто терор мало кого обми-

нув). Холами вешасних на спеціальному кладовищі «мазепинців», відокремленому від звичайного. В цілому ж, як доповідав своєму Міністерству закордонних справ французький посол у Росії,

московський генерал Меншиков приїс на Україну всі страхиття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано; Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшний картину варварства переможців.

Тоді ж маєтки старшини, що виїхала з Мазепою, були конфісковані й роздані московським генералам (так стали «українськими поміщиками» Меншиков, Головкин, Долгорухови, Шереметєви, Шафірови) або тій частині козацької верхівки, котра встигла «передумати» й засвідчити лояльність. Зокрема, ще напередодні батуринської різанини до царської ставки перебігли з каяттям миргородський полковник Данило Апостол, компанійський полковник Гнат Галаган, генеральний хорунжий Іван Сулима та кілька інших. Зібравши 17 листопада 1708 р. старшинську раду в Глухові, Пьотр I оголосив гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського. Напередодні виборів йому пропонували кандидатуру молодшого й енергійнішого чернігівського полковника Павла Полуботка, але цар відвів її з промовистою мотивацією: «Полуботок надто хитрий, з нього може вийти другий Мазепа». З формального боку, щоправда, царське призначення виглядало як обрання: старшина, поставлена в коло, назвала ім'я Скоропадського сама (як запише очевидець, «помолчав мало всі»).

За день до виборів, 16 листопада 1708 р., у Глухові провели імітацію страти Мазепи. На майдані було встановлено ешафот із шибеницею, на нього поставили опудало, що уособлювало гетьмана, голосно зачитали вирок, а далі кат повісив опудало, попередньо зірвавши з нього кавалерську стрічку ордену Андрія Первозваного. На

лез'ятини після «страш», 23 листопада, одночасно і в Глухівському Троїцькому соборі, і в Успенському соборі Москви було інсценізоване знамените анатемування Мазепи (відтоді церковну анатему на гетьмана проголошували понад 200 років по всіх церквах Російської імперії у першу неділю Великого Посту аж до її трочастого зняття за правління Павла Скоропадського 10 липня 1918 р.). Автором сценарію церемонії в Глухові, як припускають, був префект Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович, а в Москві її особисто проводив колишній приятель Мазепи Стефан Яворський – на той час місцезблудитель патріяршого престолу. Досить детальний опис глухівського церемоніялу залишив автор «Історії Русів» (його інформації про події XVIII ст., на відміну від містифікованих вигадок про давніші часи, доволі достовірні). Отже, анатемування було проведене в присутності царя, новообраного гетьмана та старшини. Духівництво у чорному одязі внесло свічки чорного кольору, кат, проволочивши через усе місто «тіло» символічно повивеного гетьмана, себто опудало, затягнув його до храму. Священники, обступивши «тіло» й співаючи псалми, обертали свічки подулом Афанасій Зарудський, що проводив відправу, кінцем жезла ударив опудало в груди, вигукуючи: «Анафема! Нехай буде проклятий!» Опісля «тіло» гаками було витягнуте з храму й кинуте, немовби на поталу псам. Стефан Яворський, анатемувачи Мазепу в Москві, відгукнувся на цю подію ще й віршами, у яких порівняв гетьмана з «ядовитим і лютим змієм», що пожирає утробу «матері-батьківщини».

* * *

Тим часом військове щастя склалося не на користь Карла XII й Мазепи. Просування шведської армії, яка в умовах надзвичайно суворой зими 1708–1709 р. тер-

піла від браку повивікань та одягу, йшло тяжко, перемінившись вранці на лінії Ровни – Галич – Прилуки – Лохвиця. Реквізичні карчі і фуражу викликали обір населення, бо простолюди дивилися на шведів як на окупантів. Закладені гетьманські універсали мало викрадували ставовинне – «лях» Мазепа був надто невогударем, і саме на цю антипатію спиралися царська контраінталія. Про гетьмана повиворювали чуття, що він – таємний католик, що намірється повернути Україну «в вольське ядро», що в якомусь селі будіють зірвав у храмі образ Богородиці, топтав його ногами й присягав «на шведську віру». Ці байки переповідали місцеві священники, і теж на маса віршла їм попри всю безглуздість обвинувачень, бо ж насправді Мазепа був щедрим опікуном Церкви і релігійно православним, його мати-ігуменя та сестра-черниця обидві померли в монастирях, а до особистих приятелів належали найвищі тогочасні церковні ієрархи: Варлаам Ясинський, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Йоасаф Кроковський. Утім, саме вони, підкорюючись царському наказові, налаштували проти Мазепи нощче духівництво, тож волам залишалося тільки підкреслювати зв'язок гетьмана з лютеранним Карлом XII і католиком Станіславом Лещинським.

Вояки Карла як протестанти додатково наражалися на елементарну ксенофобію, бо не хрестили лоба, не ходили до церкви, їм м'ясо в пісні дні, говорили незрозумілою мовою. Коли голодна зима итовхнула військо до харчових реквізицій, почалися партизанські вилазки, підкріплені царською щедрістю: за половевого шведського генерала давали 2 тис. московських рублів, за полковника тисячу і т.д. – аж до трьох рублів за голову рядового вояка. Ворожість населення особливо посилювалася після невдалої спроби Карла XII оволодіти на початку 1709 р. Слобідською Україною, коли в боях зазнали руйнації Краснокутськ, Котельва, Мурафа, Опішніа.

У цій ситуації єдиною втіхою Мазепи стало те, що в березні 1709 р. на його бій перейшла Запорозька Січ – вічний опонент гетьмана впродовж усіх довгих літ його правління. Колишніх ворогів помирила спільна антиросійська ворожість, тож кошовий Кость Гордієнко, розбивши по дорозі кілька московських залог, 6 квітня 1709 р. привів 8-тисячне військо до ставки Карла XII й Мазепи. Тоді ж шведський король письмово потвердив, що бере Військо Запорозьке під свою опіку й зобов'язується не підписувати угоди з Петром I без участі козацьких представників; окрім того, король ще раз гарантував збереження прав і вольностей козацької держави.

Відповідь Петра I на дії запорожців була швидкою і рішучою. Наприкінці квітня на Січ рушило три полки під командою Петра Яковлева та козацький компанійський полк Гната Галагана. Спускаючись по Дніпру, вони спершу здобули козацьке містечко Келеберду, далі вирізали понад тисячу мешканців запорозької фортечки Переволочна, розташованої нижче впадіння Ворскли у Дніпро, й спалили річкову флотилію січовиків, що стояла на тутешній переправі. Після цього в середині травня 1709 р., завдяки зрадницькому посередництву Гната Галагана, який царським словом обіцяв недоторканість Січі, було взято й самі січові укріплення. У полон потрапило 300 запорожців, котрих тут же «по достоїнності» стратили. Як згодом опише кошовий Стефаненко, їм

голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті задавано... мертвих з гробів багатьох не тільки товариства, а й ченців відкопувано, голови їм утинано, шкури луплено і вішано.

Так перестала існувати Чортомлицька (інакше Базавлуцька) Запорозька Січ. Ще за кілька днів січові укріплення були розкидані й дощенту спалені, а зі скарб-

ниці вивезено 36 гармат, 13 прапорів та інші військові клейноди. Після цього полк Яковлева разом із козаками Галагана рушив униз по Дніпру, вилловлюючи й страчуючи навіть тих запорожців, які перебували на промислах і взагалі не знали, що діється в Україні.

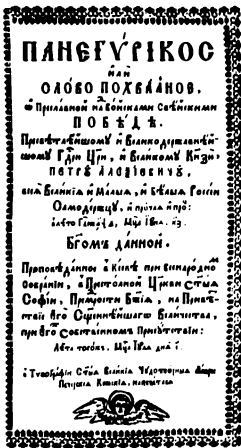
Січовики, котрим пощастило врятуватися, втекли в пониззя Дніпра на ханську територію, де при впадінні р. Інгул у Дніпро заклали Олешківську Січ, до якої ми далі ще повернемося. Колишні запорозькі землі були приписані до Миргородського полку, і Пётр I з втіхою констатував «зруйнування проклятого місця, яке корінь злу і надія ворогові»; в іншому зі своїх тогочасних листів він пише:

Полковник Яковлев заволодів цим клятим кублом і вирізав усю наволоч. Тим способом ми винищили останній пень Мазепиного роду...

Так наближався момент вирішального шведсько-московського зіткнення. Сили обидвох сторін стягалися до Полтави. Карл XII розраховував, оволодівши містом, забезпечити армію провіантом та амуніцією (ще з часів Мазепи у тутешній фортеці були зосереджені великі запаси харчів, фуражу, пороху й одягу). Водночас взяття Полтави дозволяло би встановити контроль над басейном р. Ворскли, отже – над зручною річковою переправою через Дніпро у Переволочній, що, своєю чергою, полегшувало зв'язок із Кримом, Туреччиною та річкосполитським військом Станіслава Лещинського. Однак спроби взяти фортецю облогою й штурмами не вдалися. Врешті на світанку 8 липня 1709 р. обидві армії зійшлися у відкритому бою поблизу с. Яківців під Полтавою. Битва тривала всього кілька годин, і ще до полудня шведська армія була розгромлена: її втрати рахувалися на 10 тис. загиблих і до 3 тис. полонених. Причина страхливої поразки доти непереможного героя

Карла XII, яка змінила політичну карту Європи, висунувши на одне з перших місць Росію і фактично назавжди підірвавши міць Речі Посполитої та Швеції, донині дебатуються істориками як певного роду феномен. Сили противників чисельно були нерівними (шведсько-козацька армія нарахувала до 25 тис. вояків, а військо Петра I – близько 42–45 тис.), однак фінал бою вирішило не це. Вважають, що фатальну роль відіграла та обставина, що Карл, легендарний вождь, чий лиш вигляд підносив дух солдатів, не зміг особисто очолити армію. Напередодні його було тяжко поранено, після операції він лежав п'ять днів непритомний, а в день битви його возили поміж військом на ношах. Між генералами панувала ревнива незгода, а крім того, вони просто не звикли в критичних ситуаціях давати самі собі раду. Тож коли в окремих точках бою виникало напруження, водночас спалахувала й паніка, бо її не гасив єдиний тактичний план. До всього, у якийсь момент гарматне ядро розірвалося під ношами Карла, вони розламалися навпіл, і король упав, знепритомнівши. Солдатам здалося, що його вбито, і це стало поштовхом до загального безладдя й утечі.

Короля вдалося всадити до карети й розпочати організований відступ у напрямі переправи на Переволочній. Однак пороми й запорозькі човни, що стояли на переправі, як уже згадувалося, були спалені під час руйнування Січі. Після довгих умовлянь генерали переконали Карла, аби той у супроводі прибічної гвардії в ніч з 10 на 11 липня 1709 р. переправився через Дніпро, прямуючи в турецькі володіння, а головний відділ із 13 тис. вояків залишився для прикриття; надвечір 11 липня він капітулював. Разом зі шведами на момент капітуляції було близько 3 тис. козаків, але в полон потрапило не більше 500, бо решта, знаючи, що пощади їм не буде, кинулась у річку, долаючи її під обстрі-

180. Титульний аркуш панегірика Теофана Прокоповича на честь перемоги Петра I в Полтавській битві (Київ, 1709)

лом уплав. Іще близько 2 тис. козаків (переважно запорожців Костя Гордієнка, які, власне, й роздобули кілька човнів та влаштували пором для перевезення короля й гетьмана) переправилися у порт Мазепи, що відступав разом із Карлом. 12 серпня 1709 р. втікачі прибули в Бендери, де їм надала притулок турецька адміністрація. Лестошами і навіть підкупом Пьотр I намагався схилити султана видати Мазепу, обіцяючи 300 тис. золотих за його голову, однак той на прохання Карла XII та іноземних дипломатів оголосив гетьмана своїм недоторканим гостем.

Проте ці перипетії вже мало хвилювали Мазепу. Знесилений поразкою і тяжким переходом через розпечені степи, він майже не вставав. Помер, як оповідають свідки, під час грози й страшенної зливи вночі з 2 на 3 жовтня 1709 року. За кілька годин до смерті прощатися з ним приходили Карл XII і англійські та голандські дипломати, котрих він уже не впізнавав, натомість марив, кликав у безпам'ятті матір, говорив про якісь битви й скриньку з секретними паперами, що їх конче треба сховати. На звістку про його смерть у Бендерській фортеці ударили з гармат.

Урочистий похорон відбувся 4 жовтня 1709 р. у церкві с. Варниця під Бендерами; невдовзі тіло гетьмана перевезли до монастиря св. Георгія в Ґалац над Дунаєм [нині на території Румунії] й поховали в крипти монастирського собору. Не зазнавши спокою за життя, Мазепа не знайшов його і після смерті: під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. грабіжники, шукаючи гетьманських скарбів, викинули прах із домовини, тож зусиллями Орлика його було перепоховано втретє. Врешті, у XIX ст. останки гетьмана нібито ще раз перенесли з соборної крипти на подвір'я монастиря, але це не підтверджується документально, тож могила Мазепи й досі залишається такою самою загадкою для істориків, як і його бурхливе життя.

Спроба реваншу Пилипа Орлика

На день смерті Івана Мазепи у Бендерах перебувало до 5 тис. козаків (переважно запорожців на чолі з Костем Гордієнком) і понад 40 старшин: його небіж Андрій Войнаровський, генеральний писар Пилип Орлик, обозний Іван Ломиковський, хорунжий Клим Довгополий, бунчужний Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, бунчукові товариші Іван Максимович, Григорій та

Іван Герцики, Федір Третяк, Федір Нахимовський та ін. Матеріальне становище втікачів, особливо рядового козацтва, було невтішним. Уже восени 1709 р. запорожці заставляли й продавали зброю, аби забезпечити собі прожиток, а частина навіть наймалася на роботу коло землі. Тим часом надії на реванш значною мірою залежали від наявності грошей – цього споконвічного «нерву війни». Тож після смерті гетьмана гостро постало питання про його спадщину, що обіймала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини (враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, спадщина Мазепи оцінювалося у величезну суму до 1,2 млн шведських рейхсталерів).

Перед смертю Мазепа рекомендував наступником на гетьмануванні свого племянника Андрія Войнаровського, і тоді скарбниця не вийшла би з-під контролю війська. Войнаровський від гетьманства відмовився, однак на спадщину претендував. Для залягодження конфлікту за розпорядженням Карла XII було створено спеціальну комісію, яка мала визначити співвідношення між приватним майном покійного й тим, що належить Військовій Запорозькому. Опитавши низку свідків, комісія вирішила спір на користь Войнаровського, відписавши йому левову частку Мазепиною майна. Не став дошукуватися глибшої істини й король: він сам заборгував покійному гетьманові, а далі, вже в Бендерах, Войнаровському близько 300 тис. талерів і волів мати справу з приватним кредитором, а не з військовою скарбницею. Відтак емігранти zostалися практично без засобів до прожитку, і хоча згодом шведський уряд надав їм невелику грошову пенсію, фінансова скрута переслідувала мазепинців усе життя. Нарікання на Войнаровського, котрий, на думку старшини, підкупом привласнив собі гетьманські скарби, звучали так довго, як довго жили лю-

ди, що змагалися за мазепинську спадщину в Бендерах. Забігаючи наперед, варто додати, що сам Войнаровський, як потенційно небезпечна політична фігура, був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ; помер на засланні 1742 р., мало скориставшись гетьманськими грішми, що дісталися до його рук не зовсім щирою правдою.

Доки в Бендерах ішов спір за спадщину, паралельно дебатувалася й кандидатура нового гетьмана. Врешті 16 квітня 1710 р. ним був обраний генеральний писар покійного Мазепи Пилип Орлик (1672–1742), котрому судилося стати першим в українській історії політичним емігрантом. Його багатолітнє служіння «загальному добру матері моєї Вітчизни, бідної України» (як він сам писав) особливо вражає, коли взяти до уваги, що Україна була названою, а не рідною матір'ю цього, за висловом шведського історика Альфреда Єнсена, «Дон-Кіхота вимріяного образу». Коріння Пилипа Орлика тяглося з чеського баронського роду Орликів, одна гілка якого ще під час гуситських воєн XV ст. виїхала до Польського королівства, з часом осівши в Західній Білорусі. Саме тут, у с. Косуті поблизу Ошмян [нині Гродненської обл.] 21 жовтня 1672 р. народився майбутній гетьман. Мати, Ірина Малаховська, охрестила хлопця у православному віросповіданні, а батько Стефан, шляхтич-католик, загинув у бою з турками під Хотиним (1673), коли малому не було й року. Навчався Пилип у Віленській єзуїтській академії, далі для продовження студій поїмав до православної Києво-Могилянської академії. Тут звернув на себе увагу професора філософії, майбутнього місцеблюстителя патріяршого престолу Стефана Яворського; за рекомендацією Яворського у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії київського митрополи-

181. Пилип Орлик.
Копія з портрета XVIII ст.

та, а невдовзі перемістився в Батурин до гетьманської канцелярії.

На освіченого шляхтича-канцеляриста швидко звернув увагу Мазепа, і молодий чужинець починає стрімко злітати на щаблях козацької адміністрації, досягнувши у 1706 р. однієї з найвищих посад – генерального писаря Війська Запорозького. У ці ж роки Орлик входить до тісного родинного кола козацької еліти: 1698 р. він одружився з донькою полтавського полковника Ганною Герцик, а 1702 р. сам Мазепа охрестив його першого сина Григора. Генеральні писарі традиційно стояли найближче до гетьманів, оскільки були втаємничені в усі справи внутрішньої та зовнішньої політики. Не став винятком із цього правила й Орлик: йому одному Мазепа звирявся у небезпечних планах, перед ним, як уже оповідалося, виголосив клятву про безкорисли-

вість своїх намірів і взяв із нього взаємну присягу на вірність.

Гетьманську булаву 38-річний Орлик брав без особливої радості, розуміючи, що доведеться покласти власне життя на вівтар обов'язку – адже разом із клейнодами козаки передавали гетьманові турботу про повернення втраченої батьківщини. У вітальній промові до Карла XII, виголошеній невдовзі після виборів, Орлик згадує про цей непосильний тягар, і крізь барокове словесне плетиво проступає щира тривога й розгубленість:

Чи мені, що не має ніяких заслуг, виставити на раменах, подібно Атланту, що підтримував падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розгойданий вихорами й бурями український корабель до благословених островів? Чи мені, подібно Тезею блукаючи по кручених стежках, вивести із лабіриту страшного рабства красуню Аріяду – нашу вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю?

(Переклад Василя Різниченка.)

Найімовірніше, саме Орликові належить ідея (а можливо, й авторство) угоди, укладеної в день виборів між гетьманом, з одного боку, та старшиною і військом – з другого. Цю угоду, відому під назвою «Конституція прав і свобод Війська Запорозького» [«*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»], нерідко з наївним ентузіазмом трактують як «першу конституцію Української держави», вкладаючи новітній зміст у формулу «*pacta et constitutiones*». Насправді ж укладачі акту 1710 р. мислили його як традиційні для Речі Посполитої *pacta conventa* [«договірні пункти»], на дотримання яких обраний володар (там – король,

тут – гетьман) присягав перед «вільним народом» (там – шляхтою, тут – козацтвом). Ідеал договірного правління являв собою стрижень річесполитської політичної культури, і саме на цей взірць орієнтувалися Орлик та його старшина, надавши своїй угоді навіть ідентичну з річесполитськими практиками назву – *pacta et constitutiones*. Інша річ, що прийняття Військом Запорозьким власних «договірних пунктів» стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше «самоусвідомила» себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов'язків між гетьманом і «козацьким народом».

Конституція розпочинається з історичного екскурсу – свого роду офіційного представлення української історії під козацьким кутом зору, до чого ми далі ще повернемося. Після цього окреслено головні елементи державної правосуб'єктності – територію, фінанси, судочинство, релігії. Пильну увагу приділено також формам «корисного устрою», який личить «вільній нації». Останній передбачав систему обмежень гетьманської влади завдяки чітко структурованій драбині виборних урядів: їх представники мали витворювати Генеральну раду – свого роду сенат, доповнений інститутом «послів» від полків та запорозького (січового) козацтва. Ці органи мусили вирішувати всі державні справи разом із гетьманом, регулярно збираючись на три щорічні сесії і стримуючи його завдяки «свободі голосу» від «самоуправства» та «викривлення прав і вольностей». Опікуном же «посполитого люду», тобто міщан і селян, оголошувався політичний народ держави – козацтво.

У преамбулі Конституції урочисто декларувалося, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування», і саме щоб досягнути цього, Військо Запорозьке передає себе під

протекцію шведського короля. У заключній частині вміщено текст присяги гетьмана, якою той зобов'язувався, серед іншого, бути відданим і вірним «нашій Вітчизні», дбаючи про її недоторканність та благо.

З наведених пасажів видно, що боротьба передбачалася безкомпромісна й конкретно спрямована – проти Петра I. Головним союзником у ній і надалі залишався Карл XII, який у травні 1710 р. потвердним дипломом визнав себе опікуном козацької держави. Знайшовся й ще один, традиційніший спільник: на початку лютого 1711 р. в Бахчисараї, після тривалих переговорів, Пилип Орлик і хан Девлет-Герей підписали угоду з 23 пунктів. Вона декларувала «нерозривне братерство, дружбу й військовий союз» татар із козаками як на період звільнення України «з-під московського ярма», так і на майбутнє. Сторони зобов'язувалися боротися за від'єднання від Росії не тільки лівобережного Гетьманату, але й Слобідської України; татари віднині не мали ані вибирати ясиру в Україні, ані палити церков на її території; кордони між ханатом, козацькою державою і Туреччиною закріплювалися «за давнім утвердженням» (натяк на спроби Петра I оволодіти узбережжям Чорного й Азовського морів, у боротьбі проти чого, зрештою, і шукав союзників хан). Характерно, що в угоді згадано й донських козаків: вони мали б з'єднатися з українськими під булавою гетьмана, отримавши такі самі права та вольності, як Військо Запорозьке (формулюванню цього пункту передувала поїздка генерального осавула Григорія Герцика до Кубанської Орди, де після розгromу повстання Кіндрата Булавіна 1708 р. мешкало чимало донців-емігрантів). Отже, як бачимо, йшлося про широкий антимосковський фронт у Приазов'ї й Причорномор'ї для опору просуванню Росії на південь.

Карл XII, зі свого боку, доклав чимало дипломатичних зусиль, аби залучити до

182. Ханський палац у Бахчисараї.
Гравюра 1687 р.

спільних дій Османську імперію та польську опозицію (у Речі Посполитій після Полтавської битви, спираючись на царське військо, знову утвердився Август II Саксонець, а частина прибічників Станіслава Лещинського із загоном близько 3 тис. чоловік залишилася при Карлі XII). У підсумку наприкінці листопада 1710 р. султан оголосив війну Петрові I. Пробною експедицією перед виступом головної армії мав стати похід татар, козаків Пилипа Орлика й згаданого польського корпусу.

У січні 1711 р. кіннота хана Девлет-Герей разом із Кубанською Ордою рушила на Слобідську Україну, дійшовши до Харкова, проте глибокі сніги паралізували дії вершників, тож назагал похід скінчився безрезультатно. Майже одночасно з-за Дністра на територію Поділля виступили козаки Пилипа Орлика спільно з польським загоном та майже 20-тисячною кіннотою ногайців Буджацької та Білгородської Орд. Спершу наступ розвивався успішно, навіть втягуючи місцеве населення, так що козацькі сили суттєво збільшилися. Однак під час затяжної облоги Білоцерківської фортеці, яку не вдалося взяти штурмом, ногайці вийшли з-під контролю. Наближалася весняна повінь, що утруднювало би їхнє повернення додому, а похід без ясиру не обіцяв жодних вигод. Резонні, що хан при-

сягнув не пустошити козацький край, для ногайських мурз, споконвіку опозиційних до Бахчисарая, важили мало. Тож покинувши армію, татари розпустили дрібні загони від річок Росі й Тетерева до Дніпра, вибрали Ясир і з ним завернули додому. Розбіглися по домівках, рятуючи свої оселі, й ті люди, що приєдналися до Орликового війська, а гетьманові з малою жменькою прибічників довелося ні з чим повертатися в Бендери. Оповідуючи в листі до Карла XII перебіг цього нещасливого походу, Орлик писав:

На всьому просторі від Дністра до Росі нахпали вони [ногайці] в Ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, поспільства, жінок і дітей, і погнали в свої білогородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край... Все зруйновано, розграбовано, спалено, народ загнано в неволю, тільки город Умань зі своїми передмістями один остався оплакувати нещастя, що спіткало Україну. Досить того сказати, що в мене було понад 16.000 козаків Війська Запорозького, окрім міщан, у полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кількисот в полку Білоцерківським, – тепер же ледве 3.000 лишилось. Не тільки міщани, але й козаки, що мали в цих полках свої хати й сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглись від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей...

(Переклад Василія Різницького.)

Так відбувся останній із масштабних ординських набігів на Україну, і ця спустошлива навала (попри те, що мурзів з наказу султана було покарано, а бранців повернуто) позбавила Орлика підтримки української людности, що перекреслило його плани.

На початку літа 1711 р. Пьотр I розпочав контрнаступ. Населення тих міст, які навесні підтримали Орлика, було примусо-

во перегнане на лівий берег Дніпра, ще раз повторивши маршрут «великого загону», проведеного, як уже оповідалося, у 1678–1679 рр. Іваном Самойловичем. Тим часом царська армія попрямувала до Молдови, розраховуючи на підтримку тодішнього господаря Дмитра Кантемира, який у квітні 1711 р. підписав угоду про союз із Росією. Однак не все в цих розрахунках справдилось, і в липні 1711 р. військо Петра I було заблоковане поблизу с. Станішешти біля Ясс, на правому березі р. Прут. Узятому в кільце турками, татарами й Орликовими козаками, цареві довелося капітулювати, підписавши так званий Прутський мир. Серед іншого, Пьотр I мав зректися і претензій до України:

Стосовно Польщі та прилетих до неї козаків, запорожців і тих козаків, що перебувають у союзі з найяснішим ханом Криму, паном Девлет-Гереем, то надалі ... він повинен з усіх цих місць негайно відійти.

Як бачимо, даний пункт сформульовано доволі розпливчато (є свідчення, що російські дипломати добилися цього шляхом підкупу великого візира). Тож відразу після підписання миру почалися дискусії російської і турецької сторін про те, що ж слід розуміти під «землями козаків». У грудні 1711 р. до Стамбула для консультацій із султановими радниками виїхало також Орликове посольство – генеральний писар Іван Максимович, декілька старшин і запорозький кошовий Кость Гордієнко. Вони наполягали на тому, що під «землями козаків» належить розуміти Україну «обох боків Дніпра з усім Військом Запорозьким» – так, як про це йшлося у тристоронній угоді гетьмана з ханом та шведським королем. За їх аргументами, саме ця територія мала би витворювати козацьку державу під протекторатом шведського короля й опікою султана.

Таке тлумачення спірного пункту виглядало прийнятним для турецького уря-

183. Панорама Ясс.
Гравюра кінця XVII ст.

ду, зацікавленого у створенні буферної держави між Османською імперією та Росією. Тож наприкінці 1711 р. султан оголосив Петрові І нову війну, вимагаючи виведення його армії з України. Проте до збройних операцій цього разу не дійшло. Царське військо було зайняте на театрі Великої Північної війни, де тривала боротьба за Естляндію [Естонію], тож російські дипломати використали іншу зброю – хабарі й підкуп. За солідні суми, передані великому візиреві та решті членів султанського дивану [ради], у квітні 1712 р. було погоджено, а в червні підписано строком на 25 років Адріанопольський договір, згідно з яким «землями козаків» султан визнавав лише територію на правому березі Дніпра, тож звідси належало вивести царське військо, тим часом як лівий берег Дніпра та Київ залишалися під юрисдикцією Росії.

Напередодні підписання Адріанопольської угоди, 16 березня 1712 р., султан Ахмед III видав привілей на ім'я Пилипа Орлика – володаря «України на цьому боці Дніпра», де «гетьман Запоріжжя й України Петро Дорошенко жив зі своїм народом». Орликовій державі надавався пільговий протекторат за кримським зразком – без сплати данини, але з обов'язком підтримувати турецьке військо під час війни. Цей привілей, як і колись Дорошенків, залишився мертвою буквою. Коли в лютому 1713 р. козацький загін під про-

водом Дмитра Горленка рушив утверджуватися на Правобережжі, то зустрів сильний опір введеного сюди річпосполитського війська. Понад рік пройшло в перманентних боях, аж врешті в квітні 1714 р. султан, заклопотаний набагато важливішими для себе проблемами на Балканах, фактично відпродав Орликову державу Речі Посполитій, уклавши з нею договір про уступку спірної території.

* * *

Справу було програно і в Бендерах робити далі було нічого. Наприкінці 1714 р. Пилип Орлик та понад 20 осіб із його оточення виїхали через Відень до Швеції (решта гетьманської старшини, у тому числі Дмитро Горленко та Іван Максимович, рушили додому, в лівобережний Гетьманат, сподіваючись на помилування, а Кость Гордієнко разом із запорожцями попрямував на Січ). Від цього часу й до смерти життя гетьмана-емігранта підпорядковувалося єдиній меті – переконати володарів європейських держав у потребі коаліції проти Росії. Добиваючись «визволення бідної отчизни нашої України від тяжкого й тиранського московського підданства» (як він сам пише), невтомний емігрант уперше заявив про небезпеку, що її приховувало для сусідів зміцнення потужної держави Петра І. Збережена донині писемна спадщина вигнанця величезна: вона охоплює приватне та офіційне листування, політичні проекти, врешті – унікальний щоденник обсягом понад 2 тис. сторінок, який Орлик вів з 1720 по 1733 рік, описуючи свої кружання по європейських дворах, часто серед тяжкої матеріальної скрути і ще тяжчої безнадії, коли його охоплювала, як він сам признається: «крайня розпука, котра готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, з голови до п'ят».

Поставленої мети «Дон-Кіхот вимріяного образу», як відомо, не досяг: над-

то міцно стояла на ногах нова Росія, створена Петром I та його наступниками. Помер 70-літній Пилип Орлик на самоті

(дружину й шістьох дітей життя розкидало по всій Європі) в Яссах 4 червня 1742 року. Місце його поховання невідоме.

4. Останні десятиліття козащини на Правобережній Україні

Гетьмани «турецькі» – гетьмани «польські»

Адріанопольський трактат 1712 р. та статті 1714 р. на його доповнення остаточно закріплювали за Річчю Посполитою козацькі терени Правобережної України, що простягалися її степовою частиною від Середнього Подніпров'я до Дністра. Впродовж кількох попередніх десятиліть, доки між Османською імперією, Росією та Річчю Посполитою точилася боротьба за ці землі, Подніпров'я в стислому значенні – від Стайок до Чигирини – мало залишатися незаселеним, служачи своєрідним буфером між трьома державами. Декларованого нейтралітету, однак, не дотримувалася жодна зі сторін, широко використовуючи у взаємній боротьбі козацтво. В такий спосіб на Правобережній Україні формується замалим не паралельно дві козацькі юрисдикції, що визнавали зверхність, відповідно, султана або польського короля, то воюючи між собою, то хаотично переміщуючись на той чи той бік. Першим із-поміж «турецьких» гетьманів, зокрема, став після падіння Петра Дорошенка Юрій Хмельницький, який упродовж 1677–1685 рр. резидував із перервами у Немирові, аж врешті був страчений. Після укладення Бахчисарайської угоди у 1681 р. султан передав Правобережжя в управління своєму васалові, молдавському господарю Георгію Дуці – з титулом «господаря Молдови й України». Саме за правління Дуки (1681–1684) та призначеного ним наказного гетьмана Івана Драгинича були відновлені осередки козацької адміністрації в Білоцерківському, Корсунському та Чигиринському

полках і розпочалася реколонізація спорожнілих теренів людьми, що повертали-ся з лівого берега Дніпра до своїх домівок.

Паралельно козацькі формування продовжував використовувати обраний 1674 р. на польський трон Ян III Собеський: наприкінці 1670-х – на початку 1680-х рр. його зверхність визнавало близько 3 тис. козаків під проводом гетьмана Остапа Гоголя († 1679), який резидував на Київському Поліссі, у м. Димері. Коли ж розпочалася нова польсько-турецька війна, на бік короля у 1683 р. перейшов зі своїми людьми один із «султанських» козацьких старшин, Степан Куницький, призначений наказним гетьманом. Саме його козаки брали участь у поході Собеського 1683 р. на визволення Відня, що був узятий в облогу 138-тисячною армadoю великого візира Кара-Мустафи.

Ослаблення турецького тиску, підштовхнуте військовими невдачами османів, розв'язувало руки королю. Відтак Ян Собеський 1684 р. офіційно відновив «Військо Запорозьке Його Королівської Милости», котре, як і давніше, локалізувалося на території традиційних козацьких полків. Його гетьманом був затверджений колишній запорожець Андрій Могила, якого козацька рада обрала замість Степана Куницького, звинуваченого в поразці козаків під час одного з походів на Молдову (самого Куницького на цій же раді вбили, коли він нібито збирався утекти, «змінивши козацький жупан на одягу ченця»). Сейм 1685 р. підтвердив козацькі «права й вольності», тож до кінця 1680-х тут уже сформувалася округа козацької юрисдикції, що охоплювала чотири полки: Богуславський, Брацлавський, Корсунський

і Фастівський (інакше Білоцерківський). Укладений Могилою в 1686 р. «правдивий реєстр» козацького війська, поліченого «від голови до голови», нараховував близько 2 тис. осіб.

Паралельно з утвердженням Андрія Могили на «польському» гетьманстві, в турецькій частині Правобережної України з 1684 р. гетьманом Сулименом визнаний султаном Теодор Сулименко – перед тим один зі старшини Куницького. Впродовж 1684–1685 рр. обидва гетьмани, «польський» і «турецький», затято билися за Немирів та Брацлав, аж урешті загін Сулименка чисельністю до 1.200 осіб перейшов на бік Могили, а самого Сулименка захопили в полон і стратили. Його наступником на «турецькому» гетьманстві був якийсь Самченко, а далі Стецик Ягорлицький (на думку Тараса Чухліба, цим іменем позначали козацького полковника Степана Лозинського). Стецик резидував у Ягорлик, підлягаючи від 1690 р. не безпосередньо султану, а кримському ханові Селім-Герюю й безнастанно воюючи з «польськими» гетьманами (помер від рани, вірогідно, восени 1695 р.). Невдовзі припинив своє існування й сам «ханський» гетьманат: згідно з Карловацькою мирною угодою 1699 р., вся територія Правобережної України поверталася Речі Посполитій, відтак пост «українського гетьмана, що перебував на службі Османській Порті» було скасовано.

Тим часом у «польському» гетьманаті після смерті Андрія Могили († 1688) булаву по чергово тримали наказні гетьмани Гришко Іванович (1689–1692) та Самійло Самуш (1693–1704), а полковниками п'яти козацьких полків – Фастівського, Богуславського, Брацлавського, Корсунського й Кальницького – були Андрій Абазин, Захар Іскра, Семен Палій та ін.

За «приповідними листами» короля, що надавали полковникам право комплектувати козацьке військо, почалося за-

184. Титульний аркуш праці Христофора Гарткноха «*Respublica Polonica*» з потрійним зображенням Яна III Собеського (Франкфурт, 1678)

селення згаданих полкових округ. Людей закликали селитися на слободах, заново освоюючи старі згарища та пустки. Хоча підписаний у 1686 р. Вічний мир між Річчю Посполитою та Росією передбачав існування на південь від Києва нейтральної порожньої смуги, проте її фактична колонізація потягла такий відтік людности з лівого берега Дніпра (а саме звідти напливала основна маса, повертаючись до не так давно покинутих домівок), що лівобережний гетьман Іван Самойлович навіть виставляв сторожові застави над

дніпровськими переправами, аби вилувати перебіжчиків.

Формальним поштовхом до нового піднесення «польського» козацтва стала ініціатива короля Яна Собеського, героя антиманських воєн останньої чверті XVII століття. Прагматичний політик і солдат, король прагнув дешевим коштом захистити прикордоння держави від Росії, Криму й Туреччини. З іншого боку, вбачаючи в козацтві вибухонебезпечну силу, Собеський розглядав поступки козакам як тимчасовий захід – доки в них є потреба (за його висловом, «потураючи їм до певного часу»). Ускладнень не довелося чекати довго. Коли почалася реколонізація спустошеного краю, шляхтичі-землевласники теж звернули погляди на свої, здавалося б, назавжди втрачені володіння. Проте шансів повернути їх, доки там хазяйнують козаки, було небагато. 1687 р. один із колишніх тутешніх магнатів Стефан Пісочинський писав:

Козаки в цих місцях... узурпували владу... підкорили наш край, чинячи такий опір, що навряд чи хтось із нас зможе сюди повернутися.

Полковники й справді не мали гадки «повертати» колишнім власникам заново освоєні терени, а козацьке самоврядування, швидко міцніючи, поволі набувало не лише адміністративної, але й політичної незалежності (шляхта твердила, що козаки створили у Подніпров'ї «свій удільний край»).

Паліївщина

У 1696 р. помер Ян Собеський, а в 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією був підписаний, як уже згадувалося, Карловацький трактат, за яким султан, серед іншого, зрікався претензій на Правобережну Україну. «Потурання» ко-

зацтву втрачало актуальність, тож сейм 1699 р. ухвалив розпустити козацькі формування. У відповідь на універсал коронного гетьмана, що вимагав виконати цю постанову, фастівський полковник Семен Палій від імені зібраної в серпні 1699 р. старшинської ради написав лист-протест до нового короля – Августа II Саксонця. Палієві ж приписують і таку горду фразу, нібито сказану тоді:

Я не вийду з Фастова; я заснував його у вільній козацькій Україні, і Речі Посполитій немає до цього діла, бо тільки я – справжній козак і гетьман козацького народу.

З літа 1700 р. розпочалися збройні сутички козаків із коронним військом, а наприкінці 1701 р. протистояння набуло масштабів справжньої війни, охопивши територію Київщини, південної Волині й східного Поділля. Це супроводжувалося, як і в 1648–1649 рр., винищенням шляхти, євреїв та католицького й уніяцького духівництва. Повстанцям, зокрема, вдалося вибити коронні залоги з Немирова, Вінниці, Бара, Бердичева та ін., а в листопаді 1702 р. захопити Білу Церкву, оголосивши, що війна припиниться лише тоді, коли «по всій Україні від Дніпра до Дністра й до річки Случі не буде лядської ноги». Нездорозумілі апеляції до Петра I з проханням військової допомоги не мали успіху, бо російського царя та польського короля поєднували союзницькі інтереси у Великій Північній війні. Відтак, уже навесні 1703 р. коронній армії вдалося відбити частину здобутих козаками міст. Коли ж у травні 1704 р. царське військо разом із козаками-задніпрянцями перейшло Дніпро, простуючи вглиб Речі Посполитої на допомогу Августу II Саксонцю, про що згадувалося вище, проблема козацького Правобережжя розв'язалася сама собою. Окуповане Мазепою, воно автоматично переходило під його булаву, а між 1704–1709 р.

тут навіть зросла кількість полків, бо до вже наявних було додано ще три – Могилівський, Уманський та Чигиринський.

На чолі правобережного козацтва виступав Семен Палій – за його іменем події 1700–1704 рр. отримали у фольклорній традиції назву Паліївщини. Народні перекази наділили героя, як і годиться, рисами захисника бідних і скривджених – козацького характерника, що його куля не бере, вороже око не бачить, шаблю ніхто не може підняти і т.д. Справжнє прізвисько фастівського полковника було Гурко; народився він у козацькій родині на лівому березі Дніпра, у м. Борзні [нині Чернігівської обл.]. Нібито вчився в Києво-Могилянській академії; довго перебував на Січі. На Правобережну Україну вийшов звідти, можливо, разом із Андрієм Могилою після офіційного відновлення «польського» козацтва. Як білоцерківський полковник резидував у Фастові [нині Київської обл.], організуючи козацькі слободи й порядкуючи на території полку, за власними словами, «немов коло свого господарства». Тут за кілька років набув слави «козацького батька» в успішних походах на татарських мисливців за ясиром. Був, без сумніву, людиною непересічних організаційних та військових талантів і великої особистої мужності (як писав російський чернець-паломник Іван Лук'янов, що спілкувався з турками в Очакові, Білгороді та Бендерах, там про Палія ходила «страшно грізна слава»).

Хоча до повстання, окрім козаків, були втягнуті міщани й навіть українська шляхта (наприклад, за контакти з Палієм у 1702 р. був публічно страчений, згідно з вироком військового суду, родовитий волинський шляхтич-поет Данило Братковський), проте головну базу Палієвих сил витворювала козацька чернь. Специфічний колорит цього війська яскраво описує щойно згаданий Іван Лук'янов:

А когда мы приехали [до Паволочи] и стали на площади... так нас обступили,

185. Малюнок зі збірки віршів Данила Братковського (Краків, 1697)

ли, как есть около медведя; всё казаки, палеёвщина... а все голудба безпорочная [голата безштання], а на ином и клока рубахи нет, страшны зело, черны что арапы и лихи что собаки: из рук рвут.

Коли повірити цьому описові, стане зрозумілим, чому Запорозька Січ фаворизувала «козацькому батькові» Палію, а не «ясновельможному» лівобережному гетьманові Мазепі, заявляючи: «Як буде Палій гетьманом, то зможе управитися з усією начальною старшиною». Контакти між Мазепою та Палієм започаткувалися ще в 1688 р., коли фастівський полковник уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти округу правобережців під царський протекторат (пізніше такі звертання повторювалися). Проте після вступу царської армії на Правобережжя на своїх місцях залишилися всі полковники, окрім головного героя – Семена Палія. На подання Мазепи, «козацького батька» було влітку 1704 р. заарештовано й за звинуваченням у зраді вислано до Тобольська (після переходу Мазепи на бік шведів Палія навесні 1709 р. при-

вели назад в Україну, і він навіть був присутній на Полтавській битві, хоча через слабкість уже не брав у ній участі; помер 1710 р. в Межигірському монастирі під Києвом, куди від'їхав, передчуваючи наближення смерті; похований там же).

Вважають, що Мазепа «здав» знаменитого козацького ватажка царським воєводам з двох причин. По-перше, надто протилежною мазепинській була соціальна орієнтація Палія, що потенційно могло перекинути полум'я заворушень на лівий берег Дніпра. По-друге, популярний серед козацьких низів Палій був небезпечним конкурентом, а Мазепа добре пам'ятав, як вправно Москва уміє маніпулювати настроями черні, використовуючи її висуванців.

* * *

Козацький лад у формах, зближених із лівобережним Гетьманатом, проіснував на території колишньої Дорошенкової держави, що обіймала сім полків, до 1714 року. Легальні засади його були доволі химерними. Фактично у краї порядкувала Росія (втім, як і взагалі по всій Речі Посполитій за часів правління царського ставленика Августа II Саксонця), натомість юридично він належав королю. З

іншого боку, ці терени зоставалися й надалі об'єктом пильної уваги Османської імперії, зацікавленої у створенні буферної козацької держави між Кримським ханатом та Росією. Спробою кожної з трьох великих держав розв'язати заплутаний клубок на власну користь стала російсько-турецька війна 1711–1713 років. На турецькому боці, як уже згадувалося, у ній брали участь із польського боку прибічники короля-емігранта Станіслава Лещинського, а з українського – козаки Пилипа Орлика та частина місцевих полків, що до них приєдналися на чолі з колишнім «польським» гетьманом Самійлом Самусем. Адріанопольський мир Росії й Туреччини 1712 р. і поновлення пунктів Карловацького трактату між Стамбулом та Варшавою 1714 р. остаточно вирішили долю козацького Правобережжя, котре віднині оголошувалося невіддільною частиною Речі Посполитої. Восени 1713 – навесні 1714 р. тутешнє населення було – вже втретє – зігнане на лівий берег Дніпра царським військом у ході офіційної передачі спірної території королю. Ще півстоліття пізніше колісці українського козацтва судитиметься востаннє спалахнути в зловісних подіях Коліївщини, про які ми говоритимемо далі.

5. Культура, освітлена загравами воєн

Поколінняві ритми «довгого» XVII століття

Прагнучи впорядкувати знання про надто широкий потік минулого, що обіймає мільйони особистих доль та групових прагнень, ми його вимушено спрощуємо, членуючи або за галузями пізнання (політика, економіка, соціальні відносини тощо), або за часовими проміжками – «століттями». Зазвичай кожне зі «століть», асоціюючись із певною визначальною рисою, набуває в нашій уяві узагальнено-

го образу: XVI ст. постає як «століття Реформації», XVII – як «століття воєн», XVIII – як «століття Просвітництва» тощо. Образи ці, звичайно ж, умовні, бо відділити соціальні відносини від культурного чи економічного тла так само неможливо, як неможливо пов'язати в єдину цілість усі події, що потрясли, скажімо, Європою в часових рамках 1600–1700 років. Проте особливо відчутною стає умовність членування «по століттях», коли йдеться про історію конкретної країни, бо внутрішній зв'язок між

подіями, що тут точилися, неминуче «стискає» або «розширює» те чи те століття. З іншого боку, образ «власного століття» формується із сукупності наших знань не лише про події, а й про господарське життя, релігійну свідомість, стереотипи поведінки й мистецьку моду, врешті – про якусь суму колективних прагнень, що їх поділяла помітніша частина суспільства. Нагромаджуючись, згадані прагнення у якийсь момент зазвичай підштовхують суспільство до новацій, торуючи в такий спосіб шлях новій політиці, новій свідомості й новим поведінковим стереотипам, що визначатимуть обличчя вже наступного «власного століття».

Фіксуючи ці коливання, або, як їх іще називають, кон'юнктурні ритми, історики намагаються визначити певні домінуючі ознаки культури того чи того суспільства впродовж якогось цілісного проміжку часу (під культурою тут маються на увазі не мистецькі твори, а система усталених у спільноті понять, цінностей та світоглядних настанов). Щодо української спільноти, то в переддень козацької революції, як ми вже бачили, домінуючою рисою її культури була світоглядна мозаїчність – синдром «розтятого світу» з притаманною йому строкатістю політичних, соціальних та конфесійних тождностей, а тип освіти, запропонований надто швидко модифікованим шкільництвом, породжував швидше нову культуру в Україні, ніж власне українську. Натомість уже на зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразно цілісний образ «українськості», що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних властостей. «Розтятий світ» першої половини XVII ст. ніби зіпвівся до купи, причому його нововитворена іпостась надовго (а в певних моментах аж досі) визначила прикметні риси української культури Нового часу.

У нагромадженні змін, які до цього підштовхнули, можна зауважити певну чи-

кличність, що збігалася з приблизно 30-літніми часовими відрізками, себто відповідала життєвій активності п'яти поколінь. Кожне з них ставило перед собою власну мету, проте ці зусилля, неначе яруси багатоповерхової будівлі, нашаровуються одне на одне. Першому поколінню після Люблінської унії 1569 р. випало фізично «зблизити» дві доволі різні Русі-України – «литовську» та «польську». На долю їхніх синів – покоління 1596–1620-х рр. – припала азартна боротьба з церковною унією, що вперше запотребувала «історичних спогадів» на доказ безперервного буття «старожитного руського народу Володимирського кореня». Третє покоління 1620–1640-х рр. спробувало довести право «руського народу» бути третім рівним у Речі Посполитій – державі «Двох Народів», а разом уперше побачило в «народі» спільноту «крові й віри», що об'єднує не лише рицарів-шляхту, а й козаків та міщан. Логічним завершенням цього акту народження ранньонаціональної свідомості стала здійснена наступним, четвертим поколінням спроба збройно розламати річпосполитський, ворожий ідеї «руського народу» світ – із наступним жорстоким розбратом і громадянською війною.

Врешті, на долю п'ятого покоління – останнього в цьому «тривожному столітті» – випало у відблисках прощального феєрверку Мазепи та Орлика осмислити пройдений шлях крізь призму одвічних питань: «Хто ми? Куди йдемо? Чого прагнемо?». Люди мазепинських часів виростили вже з козацького кореня, тож формуючи свою відповідь, бачили перед собою не княжу киево-руську, як інтелектуали Острозької академії, а козацько-руську Україну. Це, проте, не перешкоджало одним і другим залишатися стосовно себе «сучасниками». Адже вони спиралися на спільне коло понять, прагнень та світоглядних стандартів і підкорялися одній і тій самій надії – знайти у потоці буття міс-

це для «руського народу». Саме ця обставина дозволяє говорити про «довге XVII століття», розтягнуте від Люблінської унії до часів Мазепи й Орлика. Носії цієї культурної «програми» на початку XVIII ст. були фізично винищені або виштовхнуті на еміграцію, тож «довге XVII століття» залишило в спадок наступному, «короткому XVIII століттю», лише її декоративну інтерпретацію епігонами (їх, як відомо, теж урешті перемеле імперська ідеологічна машина, аж доки молода хвиля романтиків чергового «довгого XIX століття», осмислюючи власну українськість, не переформулює русько-козацьку ідею на козакофільство – символічний прапор модерної України).

Ще раз кинувши оком на українську культуру XVII ст. в цілому, можемо ствердити, що вона саме тоді пережила воістину революційні потрясіння, остаточно попрощавшись зі своєю понадетнічною, візантійсько-руською, спадщиною і набувши виразно індивідуальних («модерних») прикмет. Вступною фазою цієї «націоналізації», що розпочалася наприкінці XVI ст. з повороту освіти, писемності та політичної культури «обличчям на Захід», став період світоглядної роззятості, спричинений паралельним побутуванням старосвітської та нової систем цінностей. Козацька революція, розламавши старий світ і залити кров'ю Україну, водночас підготувала простір для остаточно утворення нових культурних цінностей, які би виправдали та морально скомпенсували як соціальні катаклізми, так і безтямний шал взаємовинищення. Справді, як казали в давнину, *bellum omnium patet* [війна – всьому батько].

Народження «козацько-руської вітчизни»

Коли в хаосі Руїни зіткнулися розділені власним розумінням добра для Украї-

ни лідери московського, річпосполитського й турецько-татарського угруповань, ледь не кожний із них нарікав на згубність розбрату. «Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини», – віршував Іван Мазепа, а Петро Дорошенко закликав універсалами «обидва береги Дніпра» з'єднатися у «первісній згоді й братерській любові». До єднання закликають «королівський» гетьман Михайло Ханенко, «царський» гетьман Іван Самойлович і «ханський» гетьман Петро Суховій. В одному з найскравіших документів доби Руїни – універсалі 1669 р. – Суховій пише:

Згуба усім вам, старшим і меншим, батькам і матерям, молодим і старим, і всьому єдиноутробному братству моему посполитому українському – християнському народів, що по цей і по той бік Дніпра живе! Оголошую і сповідаю, і застерігаю, аби ви в союзі поміж собою, перебуваючи міцно, твердо і не порушу в милій любові й братерській згоді, не піддалися на розіслані від Царської Величності грамоти й слова, м'якші, ніж єлей, а насправді – стріли, що ними, розриваючи нашу єдність, силкуються нас приєднати до себе і, взявши до свої рук, увічє звести...

В унісон Суховієвим деклараціям лунають заклики прибічників його опонента Дорошенка (ось як виразно це звучить, наприклад, у листі 1670 р. до «товариства й посполства» міста Лубен):

Кожен, хто тільки Бога й правду любить, мусить визнати, що пан гетьман Дорошенко ... привів усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного жаданого братерства і єдності, так що всі з того єднання тішилися..., бо як не будемо між собою триматися одної думки, то якої вольности і якої безпеки кожен з народу нашого може потім сподіватися?

Мотив осуду тих «безрозсудних», що самі на себе шаблі обертають, та похвали

тим, хто тяжіє до «братерства й згоди», незмінно присутній у листах тогочасної старшини будь-якої зі сторін. До припинення міжособної бійни закликають і поважні церковні авторитети. Лазар Баранович, чернігівський архієпископ і місцєблюститель Київської митрополічної катедри, поет і проповідник, у 1671 р. в одному з віршів пише:

Як в морі човен хвилі хитають,
Так Україну війни донимають,
Або і гірше: човен в морі плава,
В крові Україна. В чварах гине слава!
Над морем, Боже, пан Ти і вітрами –
Дай, щоб затихли бурі поміж нами.
(Переклад Володимира Крєкотня.)

Нехай і не так вправно, як славетний чернігівець, але про це саме віршують численні анонімні поети другої половини XVII ст., змальовуючи громадянську війну в апокаліптичних картинах міжособної бійни, де

Брат брата убиваєт
і самого отця кров проливаєт...
не один внук діда,
не один сусід сусіда забив,
власний брат на брата,
батько на дитята меч нагострив...

Саме внутрішня незгода, а не зовнішній ворог, сприймається за головну причину бід, або, як напише у своїй думі Мазєпа: «През незгоду всі пропали, самі себе звоювали». Йому вторить «козацький панегіриста» Олександр Бучинський-Яскольд у своїй поемі «Чигирин» 1681 р.:

Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років
плаче на Руїну,
Геть обдерта з багатства
ворогами чужими,
Та найбільше у чварах
між синами своїми,
Розшматована тими,
що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі.
(Переклад Володимира Крєкотня.)

186. Лазар Баранович. Гравюра Олександра Тарасєвича 1693 р.

Над хаотичною розбіжністю політичних орієнтацій, персональних ворожнеч та особистих амбіцій, як бачимо, височіє спільна ідеальна мета – відновити «братерство» мешканців краю, знівченого громадянською війною. У ролі словесного символу цієї мети утверджується метафора Матері-вітчизни, розтерзаної власними дітьми. Вона присутня без перебільшення у безлічі текстів починаючи з кінця 1650-х років. Про «милюю свою матку, плачущую отчизну» пише Суховій; цим образом постійно послуговуються Дорошенко та його старшина, нагадуючи опонентам про «бідну Україну, милу отчизну нашу». Долею «оплаканої отчизни нашої України» журяться Михайло Ханенко, Іван Брюховецький, Іван Самойлович і Петро Іваненко (Петрик). Буквально в лічені роки колишня «милая наша Русь» (іще в свідомості Богдана Хмельницького – частина політичної вітчизни, Речі Посполитої) завдяки трагедії братовбивства перетворюється в очак людей Руїни на самодостатню патріотичну

вартість – «милу отчизну нашу Україну». На ту обставину, що колишня «мила Русь» і теперішня «мила Україна» – це лише різні означення одного й того самого, вказує окреслення територіального простору новонародженої «України». Як видно з декларацій Дорошенка й Самойловича (а згодом Мазепи й Орлика), вона не обмежується козацьким ареалом. Дорошенко визначає її межі «от Путивля за Перемишль і Самбір аж до Сянока», а в уявленні Самойловича її західний кордон обіймає

Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острів, Заслав, Корець, котрі від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів.

Зматеріалізувавшись у свідомості своїх мешканців, «козацько-руська вітчизна» (як невдовзі назве її Самійло Величко), нагально запотребувала власного місця на мапі історії. Інтелектуали не примусили на себе чекати, і першою слово взяла Церква.

Зміни в житті Православної Церкви. Минуле й сучасне очима її служителів

Щоб краще зрозуміти позицію людей церковного кола, варто кинути побіжний погляд на зміни, що сталися у внутрішньому житті Православної Церкви після козацької революції. За архіпастирства Петра Могили († 1647) православні ієрархи, вже не потребуючи, як доти, козацької шаблі для захисту своїх інтересів, переорієнтувалися на королівську владу та православну знать. Революція, проте, внесла корективи в політику церковних верхів. Релігійні гасла, що їх виголосив Богдан

Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, зробили православ'я панівною конфесією на території новоствореної козацької держави. З іншого боку, концентрація необмеженої військової та адміністративної влади в руках гетьмана суперечила ідеї домінації духовної влади над світською – ідеї, котру, як уже згадувалося, київські церковні верхи пропагували напередодні революції. Після низки конфліктів Хмельницького з тодішнім митрополитом, Сильвестром Косовим, Церква зазнала поразки, а гетьманові вдалося не лише перебрати на себе верховний патронат над нею, але й нав'язати церковній верхівці тісні контакти зі східними патріярхами і – вже за їхнім посередництвом – досягнути визнання Церквою законності своєї політичної влади.

Проте після смерті в 1657 р. авторитетного митрополита, котра всього на кілька місяців випередила смерть Богдана Хмельницького, «слухняність» церковних ієрархів стосовно козацьких влад обернулася гіршим боком. Підтримка тих чи тих гетьманів на угоду Москві або Варшаві перетворюється на норму поведінки церковних верхів, поглиблюючи розкол у суспільстві, а нерідко й прямо проваючи конфлікти. З поділом козацької держави на ліво- і правобережну фактично розділилася й Церква. Обраного на митрополію після смерті Сильвестра Косова луцько-острозького владика Діонісія Балабана (1657–1663), кандидата Івана Виговського, не визнали лівобережні гетьмани, тож він резидував у Чигирині (помер і похований у Корсуні). Тим часом у Києві та на лівому березі Дніпра архіпастирські функції з 1659 по 1685 р. виконували так звані «місцєблюстителі митрополичого престолу» – чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1659–1661, 1670–1685) та поставлений з ініція-

тиви московського уряду ніжинський протопоп Мефодій Філімонович (1661–1668). Духівництво ж козацьких теренів Правобережної України після смерті Діонісія Балабана обрало митрополитом Йосифа Нелюбовича-Тукальського (1663–1675), прибічника Петра Дорошенка, який постійно резидував у Чигирині, жодного разу не ступивши до престольного Києва. Паралельно єпархіями Галичини, Волині й Поділля керував обраний на митрополитство кандидат Павла Тетері, перемиський владика Антоній Винницький (1663–1679). Наприкінці XVII ст., з переходом тутешніх вірних до унії (про що детальніше йтиметься далі), поодинокі православні парафії та монастирі козацького Правобережжя взагалі позбулися архіпастиря і стали рахуватися «задніпрською» частиною створеної 1701 р. Переяславської єпархії.

Окреслений вище розбрат ослабив Православну Церкву якраз у момент, коли їй найбільше знадобилися би сили. Адже відразу після смерти Богдана Хмельницького царський уряд заходився підпорядковувати Київську митрополію Московському патріархатові. Проте, незважаючи на постійний тиск, цього вдалося досягти лише тридцятьма роками пізніше. Нагодою стала поява кандидатури на пост найвищого церковного ієрарха, однаково зручної і для Москви, і для козацької верхівки. Це був луцько-острозький владика, сват гетьмана Івана Самойловича князь Гедеон Святополк-Четвертинський, котрий 1684 р. емігрував з Волині до лівобережного Гетьманату, конфліктуючи з уніятами (ті йому, як він писав, «пакости деяху» і навіть «на отнятіе живота ... многажды наглствоваху»). Волинський емігрант являв собою постать з усіх оглядів показну: князь, нащадок благодійників Православної Церкви, мученик за віру, єпископ з 25-літнім стажем, а до всього – ще й гетьманський сват. Лазар Баранович саме так і оцінив його при-

187. Діонісій Балабан.
Копія з портрета XVII ст.

буття в Батурин, іронічно зауваживши: його «хіба що митрополитом київським зробити, бо іншого йому місця немає».

На подання Самойловича у Києві в липні 1685 р. був скликаний собор для обрання митрополита. Вище духівництво на нього не з'явилося, розраховуючи в такий спосіб зірвати цю акцію як незаконну (санкції константинопольського патріарха на неї не було). Проте присутні на соборі миряни, гетьманські посланці, наполягли на своєму – владика Гедеона було проголошено митрополитом. Обурені ієрархи не гаючись скликали другий собор і заявили на ньому протест, який, зрозуміло, не мав жодних наслідків. У листопаді 1685 р. в Москві, у присутності царів, патріарх Йоаким посвятив Гедеона на Київський митрополитичий престол, взявши з нього присягу

причитання ніякого [до Константинопольського патріархату] не мати, під послушанням у нього не бути і з-під

188. Гедеон Святополк-Четвертинський.
Копія з портрета XVII ст.

його пастирства, за віддаленістю дальнього путі, цілком відстати.

У травні 1686 р. царські дипломати, заручившись згодою султанського двору, за хабар ціною 200 золотих і 120 соболинних шкурок, вручений константинопольському патріярхові Діонісію, отримали відпускні грамоти про уступку архіпастирства над київським митрополічним престолом. У розписці, яку Діонісій дав московським дякам, хабар носив милозвучну назву «милостині».

Царська грамота, видана з нагоди обрання Гедеона Четвертинського на митрополію, урочисто проголошувала підтвердження «звичних прав і вольностей». Позірно так і було ще за обох наступників владики Гедеона, обраних київськими соборами – Варлаама Ясинського (1690–1707) та Йоасафа Кроковського (1708–1718). І хоча певні тертя з Московським патрі-

ярхатом почалися вже з кінця 1680-х, зокрема – через його спроби цензурувати видання Києво-Печерської монастирської друкарні, однак у цілому українська церковна верхівка не могла покаржитися на своє становище. За правління царів Федора Алексійовича (1676–1683), царівни Софії (1682–1689) і Петра I, інтронізованого 1689 р., наставником яких був киево-могилянський вихованець, проповідник і церковний письменник Симеон Полоцький, у Москві широко входять у моду «латинники», себто представники київської учености. Долаючи опір ортодоксів, які протестували проти «душетлильної отрави латинского зломудрія», до Росії з останньої чверти XVII ст. починає напливати продукція українського книгодрукування, українське проповідництво, взірці шкільництва, а невдовзі – й вищі церковні кадри (ця «українізація» російської культури триватиме за малим не століття).

На тлі сказаного стає зрозумілим, чому київські церковні інтелектуали демонстрували підкреслену лояльність до царського престолу, що видавався їм гарантом спокою та стабільности – на противагу розбурханій міжусобицями старшинській еліті. Показову символіку, яка відбиває цей тип думання, бачимо, зокрема, на гравюрі виданого у Києві 1669 р. трактату «Мир з Богом чоловіку» – його автором був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель, один із найвищих інтелектуальних та духовних авторитетів свого часу. В центрі композиції Бог-отець через Святого Духа надихає царського двоголового орла, а на крилах орла виписано увесь куц цнот, нібито притаманих царському правлінню:

Віра, надія, мудрость, правда, бодрость,
мужество, любовь, молитва, милостиня,
воздержаніє, кротость, благодсть.

Тут же, у гербовому вірші «На єго Царского Пресвітлого Величества мир-

ное знаменіє», себто на царський герб, Гі-зель називаєє Алексія Михайловича «миротворцем», а в прозовій посьвяті, не раз виопуклюючи поняття «миру» як однієї з головних християнських вартостей, серед іншого пише:

Будут ділеса Твоя правная Мир, и удержит правда Твоя Покой, и вселятся людіе Твои в граді мирном, и вселятся уповаше, и почиют с богатством... Того ради Россія Малая аще и ест от многих воєн нещаслива, блаженна обача за сіє ест, яко сих лютых времен на отвращеніє бід, на утоленіє скорбей Тебе, Пресвітлый Цару, тако благочестивого и премудрого монарху над собою имієт.

У схожій тональності коментує царський герб і чернігівський архієпископ Лазар Баранович – один із найвідоміших тодішніх проповідників та церковних письменників. У гербовому вірші «На Єго Пресвітлого Царського Величества знаменіє», що передує текстові його книги «Труби словес проповідних» (1674), він уславляє царського орла, тобто царя, як найвищого й справедливого суддю-арбітра:

... ОРЕЛ всюды смотрит,
Аще кто добрі творить, или
в царстві лотрить [розбійничає].
МЕЧ злomu, а добромy
ВІНЕЦЬ зготований,
Злый будет покараний,
а добрый вінчаний.

Важливо й те, що в православному монарху церковні уми вбачали не лише запоруку внутрішнього миру, а й гарантію від ісламської загрози. Адже, згідно з християнською традицією XVI–XVII ст., «богомерзкіє агаряни», себто турки й татари, розцінювалися як абсолютне зло, тож контакти старшинської верхівки з Кримом і Туреччиною давали духівництву достатньо поживи для побоювань. Із-поміж багатьох славослів'їв такого змісту, адресованих «благочестивому» царю, згадаю гербовий вірш, що його типограф

189. Царський герб.
Чернігівська гравюра 1705 р.

Йоан Армашенко долучив до Мінеї, виданої в Києво-Печерській друкарні у 1680 році. Прославляючи царського двоголового орла, автор наголошує, що саме в його силі – «власть лунну бісурманску поврещи под нозі». Ще виразніше цей мотив звучить у його ж гербовому вірші, що передує «Синопису», про який детальніше мова піде далі:

С тым даром російській род наш
ликовствуєт.
Под кровом Орлих Крыл знамени
царска
Не повредит нас луна бісурманска.

Згадані два моменти – почуття персональної комфортності, яка вигідно відрізняла життя церковних ієрархів від непевної долі козацької старшини, а також загальноприйнятій у церковних колах погляд на царя як «миротворця» – послу-

жмам головию тлом для оформлення церковного погляду на минуле й сучасне України. Найпослідовніше церковна концепція виражена у двох творах, що датуються 1670-ми рр., – в анонімному «Синописі» та «Кройніці з літописців стародавніх» архимандрита Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоровича. «Синопис» уперше вийшов у друкарні Києво-Печерського монастиря в 1674 р., уже 1678 р. побачило світ друге видання, 1681 р. – третє, а загалом до кінця XVIII ст. працю перевидаво близько 30 разів. Натомість «Кройніка» ходила тільки в списках-копіях (один із них 1687 р. навіть потрапив до Швеції й зберігся довгий; у XVIII ст. окремі розділи з цього списку було перекладено по-шведському).

У передмові до «Кройніки» Феодосій Софорович декларує свою мету так:

В Русь я уродившися в вірі православной за слушную речь вочиталем, абияк відда сам я певшим руском синосом сказал, откода Русь вочалася и як Павство Руское, за вочатку ставши, до сего часу яеть...

Правду кажучи, що звучну декларацію автор навряд чи виконав. Основна частина його твору, яка займає понад 60% усього тексту, переказує традиційну (за «Хронікою» 1582 р. Мадяє Стрийковського) подієву канву давньоруської історії. Історію Русі XIV–XVI ст. Софорович взагалі не вгаєлює в окремій сюжет, практично ототожнюючи її з історією Литви та Польщі, а воді Хмельниччини й Руїни викладає як перелік боїв. Козацькі змагання трактуються при цьому доволі відсторонено, навіть без звичного для давніх текстів слівця «наші», яким автори маркували власну приналежність до тієї чи тієї сторони. Як і решта людей церковного світу, Софорович симпатизує сильній монархійній владі, мало того – висловлює несводілану для українського літописан-

ня похвалу цареві Івану III, об'єднувачу російських земель довкола Москви. У подіях Руїни він схвалює тих представників старини, які «держалися царя православного», і засуджує їхніх опонентів, що «не пам'ятали на великі царські добродіства».

Таким чином, власне континуїтету «Павства Руського» від Київської Русі «до сего часу» читач у творі не побачить. Однак сам намір, задекларований у передмові, промовистий: автор уважав сучасну йому Україну спадкоємцею «Павства Руського», а чи вистачило йому хмсту вдатнути свою думку у переконливий виклад – то вже інша річ.

На відміну від концептуально розпливчатої «Кройніки», цілком по-новому переформулює погляд на історію України анонімний автор «Синопису» (дослідники ідентифікують його з Інокентієм Гізелем, не відкидаючи також можливого авторства Йоана Арманенка або єконома Києво-Печерського монастиря, укладача двох компільтивних історичних праць Петра Кохановського). Головна мета «Синопису» (до речі, написавого, на відміну від «Кройніки», не по-українському, а близькою до церковнослов'янської мовою), закладена вже в його назві, де автор обіцяє простежити безпервну історію Києва від «самодержца Володимира» до спадкоємця його «держави», царя Алексія Михайловича:

Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-российского народа и первоначальных князех Богоспасаемого града Киева, о житіи святого благоверного великого князя киевского и всея Россіи первейшого самодержца Владимира, и о následниках благочестивых державы его російския, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексія Михайловича, всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи самодержца.

Після викладу киево-руської історії аж до зруйнування Києва Батием автор, ігноруючи традиційне для попереднього українського історіописання представлення Галича як спадкоємця Києва і лише побіжно згадавши Галицько-Волинське князівство, перескакує на боротьбу Москви з татарами в XIV ст., детально описує про Куликівську битву і змальовує виїзд із Києва митрополита – з наступним утворенням Московського патріархату, котрому належить перебувати в Москві «як в Третім Римі в место папи Ветхого Рима». Війни другої половини XVII ст. трамачаються як повернення Києва, загарбаного чужинцями, під законну владу московського царя, спадкоємця давніх київських князів: «по многих временах своих — аки на первое бытие возвращаясь». Погляд на історію «Великої, Малої і Білої Росії» як неподільної династичної спадщини московського скіпетра дозволяє авторів ствердити існування єдиного політичного тіла «російських народів» — українців та росіян — зі спільним історичним коренем та спільною сучасністю. Особливо ж прикметно, що в подіях «повернення отчини» про роль Богдана Хмельницького і козацької старшини взагалі не згадується.

Концепція «Святописку» була дуже швидко розтиражована через Києво-Могилянську колегію. За наочний приклад її найімовнішого школярського засвоєння можна взяти анонімний вірш кінця XVII — початку XVIII ст. «О Великій Росії і о сопротивіі с Аляхи, і о граді Києві». Після коротенького переліку діянь киево-руських князів («преславной Росії») автор описує, як на неї, спустошену Батием, «Аляхи... востана»: «Государство свое распространява, Киев-град пременял, і над нами возногал, І Русь надвое заі розділява».

Далі йдеться про те, як у Великоросії «цари вірніі возсіява», і як вони, побачив-

190. Івокентій Гіваль.
Копія з портрета XVII ст.

ши, що «Русь бо Малая обижана, от лека — утиснена», на всезагальну радість «совокупляють» обидві землі, внаслідок чого:

**Киев-град ивогожди явленей,
От врагов окресни оустовешней
Рамосю аякует и, боя, торжествует.**

Це незграбне ніколярське віршування є одним із перших симптомів того, як на підставі історичної концепції київських грекокатоліків формувалася ідеологія нової тотальності слов'янського населення російської держави. Відомий київський гравер Іван Ширський, виконавець Києво-Могилянської академії, проілюстрував це графічно, запровадивши популярну доведана алгебру трьох «літ» як символу України, Білорусі та Росії. «Діви» були зображені ним на тезі 1708 р. з нагоди ображення Йосафа Кроковського київським митрополитом. Сама теза не збереглася, але є її опис, складений у першій половині XIX ст. істориком Києво-Могилянської академії Віктором Аскочевським:

191. Військовий канцелярист.
Малюнок Тимофія Калинського,
остання чверть XVIII ст.

На першому плані ліворуч зображені три діви в коронах із містечок і веж, які представляють Велику, Малу та Білу Росії. Мала Росія, вбрана у порфиру, стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йоасафа; на обличчі діви, яка представляє Білу Росію, видно скорботне моління; Велика ж Росія неначе доручає своїх одноплемінниць під опіку ієрарха, виражаючи рухом своїм, що вона все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя.

(Переклад Дмитра Степовика.)

Отже, як бачимо, образ минулого, запропонований «Синописом», представляв Україну пасивною жертвою «злих ляхів», що була звільнена й оцасливлена завдяки «со-вокупленню» з царем-одновірцем. Свободі, здобутій «през шаблю» у вогні козацької революції та Руїни, ця смиренна схема місця не залишала, і тоді за перо вперше взялися козацькі публіцисти.

Образ української історії в «літературі канцеляристів»: Григорій Грабянка, Пилип Орлик, Самійло Величко

До історичних творів, що вийшли зі старшинського середовища кінця XVII – початку XVIII ст., традиційно прикладають невдалу назву «козацько-старшинські літописи», хоча з літописами у звичному значенні слова вони мають небагато спільного – це радше публіцистика, вбрана в шати історіописання. Тому ще Михайло Грушевський пропонував для них влучніше окреслення: «література канцеляристів», а Дмитро Чижевський кваліфікував як «історичну літературу», тобто теж пов'язував із красним письменством. Неприхованою метою цих творів було обґрунтувати правомірність погляду на козацький Гетьманат як законну «отчину» Війська Запорозького, тобто злегітимізувати свою державу, створену «през шаблю» рядовими людьми збройного стану, що в тогочасному розумінні права на владу уривнувалося з бунтом.

Запропоноване козацькими інтелектуалами «нове прочитання» української історії фіксується вперше одночасно в трьох пам'ятках – преамбулі до «Конституції» Пилипа Орлика (1710 р.), творі Григорія Грабянки «Дійствія презильної брані» (1710 р.) та двох книгах Самійла Величка, згодом об'єднаних під умовною назвою «Літопис» (їх було написано між 1715–

1728 рр.). Автори всіх трьох текстів майже в один і той самий час пройшли однаковий шлях: усі троє навчалися в Києво-Могилянській колегії та більш-менш одночасно, тобто наприкінці 1680-х – на початку 1690-х, розпочали службові кар'єри – Грабянка козацьку (дослужившись у 1730 р. до рангу гадацького полковника), Орлик і Величко – канцелярську (зокрема, той і другий, відповідно, близько 1700 та в 1705 рр. стали канцеляристами Генеральної військової канцелярії). Після падіння Мазепи Орлик, як уже оповідалося, став гетьманом-емігрантом, а Величко, запідозрений у співчутті мазепинцям, упродовж 1708–1715 рр. перебував у в'язненні. Подібність концепції усіх трьох текстів, що були ними створені, ба, іноді навіть дослівні збіги – це одна з загадок тогочасного письменства. Чи всі троє просто виклали на письмі те, що на злами XVII–XVIII ст. висіло у повітрі? Чи скористалися якимось спільним прототекстом, знищеним у вогні подій 1708–1709 років? Чи винесли зі стін своєї Alma Mater однакові погляди на історію? Чи були здавна одностайними, тому й написали про одне й те саме з такою подібністю? Мабуть, на ці запитання переконливої відповіді ми ніколи не отримаємо, а тому звернімося до самої концепції. Найконцентрованіше її викладено в преамбулі до «Конституції» Пилипа Орлика, у вступному розділі «Дійствій» Грабянки і в так званому «Універсалі Богдана Хмельницького, посланому в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста»* – псевдодокументальній вставці до Велич-

кового «Літопису» (Величко охоче користувався цим прийомом, до чого ми далі повернемося).

Отже, головним (і практично єдиним) суб'єктом історії в усіх трьох текстах виступає «козацький народ» – свого роду двійник «сарматського народу-шляхти» Речі Посполитої. Як уже згадувалося, сарматська легенда приписувала шляхті прийшло походження – від «войовничих сарматів», що нібито в прадавні часи підкорили місцевий слов'янський люд. Козацька версія сарматської легенди (згодом її назвуть «хозарською», інакше «козарською») знаходить аналогічних предків для козаків у «скитському роді хозар», які свого часу буцімто вийшли з Передньої Азії і, перейшовши Дон та підкоривши тутешню людність аж до р. Ельби, змінили іменування «хозари» на «козаки». Особливо буйні історико-географічні фантазії на тему войовничості «алано-хозарів», що були «постраховиськом для навколишніх народів», містить твір Грабянки. Стисліше, але не менш категорично, про це йдеться і в преамбулі до «Конституції» Пилипа Орлика – тут козаків названо «войовничим прадавнім козацьким народом, що раніше звався хозарським». Перекидаючи місток тягlosti між «козаками-хозарами» та сучасністю, преамбула легко перелітає від Хозарії у Київську Русь, а звідти до Речі Посполитої:

Той народ своїми завзятими походами морем і сухопуттю не лише довели племена, а й саму Східну імперію [Візантію] потрясав таким страхом, що східний імператор, прагнучи жити з ним у мирі, заручився тривким подружнім зв'язком із його зверхником – нарік своєму синові дочку кагана, тобто князя козаків. Описав прославлений у вишніх праведний Бог-суддя через примножені кривдні вчинки і гріхи відвернувся від того козацького народу, покаравши його множеством покут... А наостанок підкорив Польсько-

* Тут і далі літописи Грабянки та Величка, написані складною для сучасного сприйняття книжною мовою, цитуються у перекладах, відповідно, Романа Іванченка та Валерія Шевчука, а преамбула до «Конституції» – у перекладі з латинської Мирослава Трофимука.

му королівству зброєю звияжних Болеслава Хороброго і Стефана Баторія, королів польських.

Характерно, що про згаданий тут епізод одруження в 732 р. Константина, сина візантійського імператора Льва III Ісавра, на дочці хозарського кагана оповідає й Григорій Грабянка (плутаючи, щоправда, хронологію та імена).

Легітимізаційна функція саме такого представлення української історії, у якому головну роль відведено воїнам, а отже – й заслуженій ними «през шаблю» влади, ще яскравіше виопуклюється у творі Самійла Величка. Тут послідовно підкреслено «шляхетність» козаків: у Величковому «Літописі» вони завжди «шляхетно уроджені», тобто рівні з воїнами-шляхтою Речі Посполитої. Ба більше, шляхом прямого отождолення понять «сармати» й «хозари» Величко з'єднує до купи обидві легенди – сарматську та хозарську, називаючи предків руського воїнства то «сарматсько-козацькими», то «сарматсько-хозарськими». У складі ж теперішнього «козацько-руського-савроматійського народу» Величко (так само, як і Грабянка та Орлик) розрізняє дві соціальні верстви – «шляхетно уроджених козаків» та «сілський посполитий люд». Призначенням перших, як і шляхти, є війна та «лицарські подвиги» – в ім'я захисту друзів, а ті, своєю чергою, мусять, як бачимо з «Конституції» Орлика, сплачувати податки на військо та виконувати повинності, «які входять в обов'язки посполитих». Життєвий простір цієї політичної спільноти, за Величком, це

землі Київська, Галицька, Львівська, Холмська, Белзька, Подільська, Волинська, Перемиська, Мстиславська [!], Вітебська [!] й Полоцька [!]. (В іншому місці – «від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільна й Смоленська».)

Доходячи до сакраментального пункту – обґрунтування законності козаць-

кого повстання проти короля-помазаника, Грабянка апелює до релігійних кривд («ляхи заборонили православну віру»), Орлик – до захисту «православної віри, прав і вольностей», Величко – до лицарського «права на опір»*:

Польські королі, як їм належало й подобало, були пани ласкаві й милостиві до своїх підданців, людей Руси та козаків... зміцнювали їхні стародавні права та вольності. Однак пани, порушуючи королівську волю, наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав та утяжень..., завзялися завести у підданче собі ярмо вільний від віку православний і шляхетний козако-руський народ.

Отже, в тому, що козаки зламали присягу, винні передусім «пани», тобто магнати. Адже саме вони, всупереч королівській волі, зневажили права козаків, порушивши «Боже і природне право вільного, шляхетного, савроматійського козацько-руського народу». Варто звернути увагу на аналогічну апеляцію до «природного права» у «Виводі прав України», якого написав Пилип Орлик у 1712 р. і який разом із так званим «Маніфестом до європейських держав» мав на меті довести законність дій Івана Мазепи та його власних. Змалювавши порушення царем прав і вольностей козацької держави – «не-

* «Право на опір» [jus resistendi] та «відмова від покори» [non praestanda oboedientia] були невилучним елементом середньовічного лицарського права, оскільки сюзерен (у цьому випадку король), приймаючи васала на службу (тут – Військо Запорозьке), проголошував над ним «опіку», тобто зобов'язувався захищати від кривдників. На випадок недотримання «опіки» васал міг проголосити «відмову від покори», і тоді збройний виступ проти сюзерена розглядався не як зрада, а як дозволений законом засіб самооборони – «право на опір».

зачина. Старшини XVIII ст. вона служила підставою для обстоювання автономії Гетьманату, а останньому співдеві козацьких вольностей, авторів «Історії Русів», – для обґрунтування неперервності політичного буття Русі-України, чий народ має «природне право» боронити власну свободу.

Запорозька Січ – квінтесенція народовладдя

Окреслені вище концепти «літератури канцеляристів» із кінцем козацької доби перейшлися в кабінети істориків. Інакше майбутнє спіткало ще одну ідею, теж уперше сформульовану козацькими авторами початку XVIII ст. – про Запорозьку Січ як еталон та квінтесенцію народовладдя.

Перша спроба рефлексії над вартостями «військового народовладдя» належить, схоже, Пилипові Орилику, котрий, як згадує у мемуарах його син Григорій, повторював, що «козацький народ завжди висловлювався проти автократії». У «Конституції» 1710 р. колективну думку виборної старшини названо «старовинним законом вольностей» Війська Запорозького; згідно з «Конституцією», гетьман не повинен нічого ні вирішувати, ні здійснювати без схвалення Війська, бо справедливого ладу можна досягнути, лише кермуючи з допомогою «загальних порад». Серцевиною ж Війська, або, як сказано в «Конституції», його «гвіздом», є «Січ-передмур'я» (принагідно варто додати, що поняття передмур'я [antemurale] належало до обігових у сарматській ідеології, прикладаючись до Речі Посполитої в цілому як до «передмур'я християнства» на межі з ісламським світом).

У дещо розмитому вигляді образ «Січ-передмур'я» присутній і в творі Григорія Грабянки. Описуючи виникнення низового козацтва, він підкреслює, що за порогами оселялися наймушніші – ті, що

«зневажали ярмо рабське і рабську покору»; їхній побут був по-спартанському невибагливий, а багатство вони зневажали, вважаючи «Русь за своє велике багатство». Акцент на нехтуванні матеріальними благами ще від античного письменства був загальником в описах втраченого «золотого віку» людства, тож прикладання його до Січі промовисте – саме в запорозькій спільноті автор убачає «зіпсовану» пізнішими українцями гармонію.

Проте справжнім творцем січової легенди став Самійло Величко. Стилістичний засіб, за допомогою якого він конструє свій образ Січі, – це вставки до авторського тексту так званих «листів», що ними нібито обмінювалися гетьмани з кошовим товариством. Саме у цих псеводо-документах «істинний Малої Росії син» (як він сам себе називає), уникаючи прямих оцінок, виклав власний погляд – далеко не завжди лояльний щодо Москви – на дії «добрих» і «поганих» гетьманів, на «справедливий лад» та «блага вітчизни». Окрім згаданих «листів», Величко вмістив до свого твору низку справді автентичних документальних матеріалів, тож уже з XIX ст. історики, потрапляючи під магію «документальності» його твору, широко дебатували й питання про те, чи справжніми були згадані «листи». Безсумнівно, кошові Січі й гетьмани листувалися, і Величко, як канцелярист Генеральної військової канцелярії, знав документи такого типу. Тож його «листи», оформлені за правилами тогочасного справочництва, позірно справляють враження достовірних. Інша річ, що він наповнив їх власними рефлексіями, вельми далекими від реального перебігу подій. Залишається додати, що з погляду тих часів це було не фальсифікатом, а загальноприйнятим літературним прийомом, який не забороняв художній вимисел в історіописанні.

Отже, в «Літописі» вміщено тексти 15 «листів» із Січі та 7 на Січ – від Богдана

Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Самойловича (сюди належить додати ще три листи мазепинських часів, схоже, справді автентичні). Модель ідеальних стосунків між «володарем» (гетьманом) та «політичним народом» (Військом Запорозьким, уособленням якого виступає Січ) сформульовано вже в першому комплекті листування – між Богданом Хмельницьким і кошовим товариством. Гетьман «доповідає» запорожцям про свої дії, просить «зізволенья й поради» на такий крутий поворот зовнішньої політики, як Переяславська угода, надсилає «до відома й на пораду» копії царських грамот, нібито обговорюючи перспективи царського протекторату тощо. Військо (Січ), своєю чергою, «радить» йому те чи те й застерігає «щільно додивлятися», аби в проєктованій угоді не було нічого

зайвого і шкідливого нашої вітчизни, некорисного і супротивного нашим прелековичним правам та вольностям.

Умовний характер цього «листування» стане цілком очевидним, коли пригадати, що Запорозька Січ як політична одиниця для Богдана Хмельницького просто не існувала: після свого виходу з Запорозжя на початку повстання, віддавши данину козацькій традиції, гетьман якщо й провадив зносити з кошовим товариством, то хіба репресивні, придушуючі ворожі для себе прояви анархії.

Окресливши ідеальний еталон, Величко підганяє під нього оцінку Богданових наступників. Скажімо, Виговський після смерті Хмельницького нібито сповіщає кошове товариство про своє обрання, заявляючи, однак, що не хоче «затверджуватися на тому гетьманському уряді» без згоди «Війська Низового Запорозького», бо саме воно становить

корінь і утвердження честі та вікопаної слави іншим городовим українсько-малоросійським військам.

Водночас Виговський обіцяє кошовому товариству наслідувати в усьому Богдана Хмельницького, котрий нібито «у різних випадках за свого уряду чинив усе лише з відома й поради Січі» (насправді гетьманування Виговського, як уже оповідалося, почалося із силового придушення січової опозиції).

Лист-відповідь січовиків містять головні постулати поведінки «володаря», сформульовані колективним розумом «народу»: гетьман не повинен починати жодних «затівок та новинок» без поради з Січчю, особливо коли йдеться про «загальне добро» чи «запад вітчизни», бо лише колективна рада дасть йому гарантії «невідомної прихильності». Головне ж завдання гетьмана – бати про збереження давніх вольностей і пильнувати, аби не сталося нічого «некорисного ... для нашої вітчизни».

В усіх наступних «листах» до гетьманів Січ виступає в ролі мудрого порадирика й вищого судді, який то повчає на прикладі «доброго нашого вождя» Богдана Хмельницького, то дорікає за «розор нещасливої українсько-малоросійської вітчизни», то погрожує Божою карою і помстою «усіх обобічних українців», коли надійде час за кров «братії» заплатити власною кров'ю. Сюди ж закладено й оцінку дій гетьманів, із-поміж яких усі, окрім «доброго вождя» Богдана, виявлялися клятвoporушниками, владолюбцями, «виродками нашої вітчизни». Анатомія зради й неминучий сумний кінець кожного з них, як констатовано в «листах», закономірні: вони «минали волю й відомість ... Низового Запорозького Війська», порушуючи закон козацької старовини, встановлений Хмельницьким, бо той

завжди про все з нами словесно й листовно радився, а з радою нашою ніколи, аж до смерті своєї, не завівся.

Січ у концепції Величка виступає і головним гарантом давніх прав та вольно-

193. Козацька старшина.
Фрагмент ікони 1741 р.

стей «козацько-руського народу». Як наголошено в одному з «листів» до Самойловича, Богдан Хмельницький, приймаючи протекцію царя, подбав, аби було «міцно закріплено всілякі козацькі ... вольності і права». Саме їх завжди захищатимуть запорожці, готові «стояти до смерти при [цих] знаменитих і славних знаках». Що ж до намірів царських воевод узяти владу в свої руки, то це означало б

Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець ... не захоче пристати.

Запорожців цим не залякаєш, бо, як гордо заявляє Величко устами кошового товариства, «сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою і плідна наша мати козацька».

Коли пригадати, що саме Величко об'єднав сарматську та хозарську легенди й оточив «козацький народ» із «сарматсь-

кою» шляхтою Речі Посполитої, ідейне підґрунтя його позиції стане зрозумілішим. Запропонувавши свою – козацьку – модель освітаного трубадурами сарматизму народоваддя, Величко ніби констатував остаточне розщеплення козацького й польського політичних світів. Місце ж для символу сарматського республіканізму, прочитаного по-козацькому, було відшукано ідеальне: у Січі, яку сама природа відділяла від терену кривавого зіткнення задніпрців із правобережцями, а козацька традиція огортала ореолом старовини. Можливо, тому, що Величкового твору, на відміну від Грабянчиного, сучасники не знали (зберігся, окрім автографа, єдиний його список, тимчасом як Грабянки – понад 50; і друком Грабянку вперше видано у 1793 р., а Величка – аж у 1848–1864 рр.), образ Січі як символу українськості практично не має аналогів у письменстві XVIII століття. Натомість уже від «Енеїди» Котляревського, потрапивши на сприятливий ґрунт романтичних, а далі народницьких візій, образ Січі-символу тотально завойовує український культурний простір, достаточо стираючи бар'єр, який у реальній історії завжди розділяв двох антагоністів – козацтво низове (Запорозьку Січ) і козацтво городове (Військо Запорозьке в прямому значенні).

Сприйняття Січі як головного виразника «справедливого ладу», нібито співзвучного українському національному духові, видозмінюючись залежно від віянь часу, дожило до наших днів. Ба – не кожен навіть історик, поклавши руку на серце, зможе похвалитися, що слово «козак» асоціюється в його спонтанній уяві з чимось іншим, ніж напівголий запорожець, який «пише листа турецькому султанові».

«Ми» і «вони», або нове сприйняття сусідів

Народження цілісного сприйняття «козацької вітчизни», де етнічна територія

194. Малюнок зі збірки віршів Лазаря Барановича «Lutnia Apollinowa» (Київ, 1671)

У тон Самойловичу, повторюючи обігові стереотипи періоду козацько-польських воєн, висловлюється в одному зі своїх листів 1708 р. Іван Мазепа:

Спершу зірки б опинилися на небі, а небо переоралося плугом, ніж Україна змогла б коли-небудь повернутися до Корони Польської, і козацький народ, що має од віку ненависть до польського, з'єднався б з Річчю Посполитою. *Jak świat światem, nie będzie Kozak Polakowi bratem, obpięksi się na wodę ljadського побратимства.*

Паралельно, навіть серед людей старшого покоління, можемо натрапити на тих, хто залишав минуле минулому, шкодуючи за втраченою солідарністю. Зокрема, ровесник Самойловича й Мазепи, чернігівський архієпископ Лазар Баранович в одному з віршів виданої ним 1671 р. збірки польськомовних поезій «Lutnia Apollinowa» [«Аполонова лютия»] пише, звертаючись до уявного поляка:

Я б радів лиш, ляше-брате,
Коли б руську вмів ти знати,
Щоб вернулись часи ті
Як ходили турка бити,
І святий гнів на турчина
Єднав ляха і русина.

(Переклад Володимира Кречотня.)

Таку саму двоїстість бачимо й серед молодшого покоління. Одні успадкували емоційно забарвлену антипольськість (хоча

стала вперше ототожнюватися з устрівним козацьким ладом, а «народ» набув ознак політичної спільноти, що увібрала все розмаїття соціальних груп, ба, навіть індивідуальних типів – від «вірних синів», котрі служать «благу вітчизни», до «блаудних синів», що «по недоумству їй шкодять», остаточно виокремлювало Гетьманат у колі сусідів. Радикальні зовнішньополітичні зміни, які перекроїли мапу Речі Посполитої, вирвавши козацьку територію з традиційного, польсько-литовсько-руського, і перемістивши в інший – московський – політико-географічний контекст, теж вимагали осмислення. Тому саме на другу половину XVII – початок XVIII ст. припадає формування нового погляду на так званий бар'єрний простір, заселений людьми, що живуть по той бік козацького кордону. До цього підштовхувало й те, що взаємодія з ними або зазнала цілковитої зміни (поляки, росіяни), або суттєво змодифікувалася (татари, турки). На нюансах сприйняття «литвинів» (білорусів та литовців) і «волохів» (молдаван та румунів) ми не будемо тут зупинятися, оскільки воно не носило бар'єрного забарвлення, маркуючись назагал нейтральною констатацією «іншости».

Розпочнімо з поляків – «ворога №1» козацької революції. В лівобережному Гетьманаті, мешканці якого крок за кроком дедалі більше відщеплювалися від річпосполитського світу, ставлення до «ляха» ніби балансує між двома полюсами, залежними від особистих досвідів та емоцій. Для людей старшого покоління, чия молодість припала на Хмельниччину, Польща й надалі асоціювалася із за давненими кривдами. Наприклад, гетьман Іван Самойлович в одному з листів 1675 р. писав:

У поляків що русин, то й песя кість, і недостоїн русин, а особливо наш брат козак не тільки перед поляком сісти, але й стояти трудно.

самих поляків знали вже радше з переказів, ніж із власного досвіду), а інші демонструють приховану симпатію. Яскравим прикладом першого може послужити твір Григорія Грабянки: тут «пихаті ляхи» служать резонерською ілюстрацією до нагадування, що Господь гордих усмиряє, а понижених підносить. Розвиваючи образ «пихатости», Грабянка з підкресленою огидою змальовує «нутро ляхів», що звикли діяти «підступом, потаємно, хитрстю». Вони, як і належить антигероям, свавільні та непостійні (останнє звинувачення, до речі, є дзеркальним відбиттям польських закидів козакам),

ні королеві не коряться, ні між собою не можуть дійти згоди, і скільки ляхів у Польщі, стільки й рад; кожен хоче, щоб його слово зверху було, тому самі й раду скликають і писанням її утверджають, а опісля від всього того одмовляються.

На противагу антипольським пасажам такого роду можемо натрапити й на рефлексії, де емоційна нехоть відсутня. Тут за особливо яскравий приклад служить «Літопис» Самійла Величка. Попри низку риторичних інвектив у бік «відщепенців ляхів» та попри тріумфальні описи козацьких перемог над коронним військом, у тексті Величка раз по раз натрапляємо на ностальгію за втраченою єдністю. Описуючи витоки обох народів у своїй, вельми своєрідній, редакції сарматської легенди, Величко акцентує увагу на їхньому первісному «братерстві»:

Поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів... були спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадливість до слави й душогубного багатства і відділилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки) і заволоклися аж за Віслу..., а згодом безпричинно й по-зрадницькому повста-

ли (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів...

Мотив первісного «братерства» й пізнішої «зради ляхів» – одна з яскравих авторських знахідок Величка. Характерно, що в пізнішому письменстві XVIII ст. він не поширився, повторно виринувши аж в «Історії Русів» на зламі XVIII–XIX ст., де процитований пасаж відтворено дослівно, а вже звідти він перемандрував до «Закону Божого» – одного з програмових документів Кирило-Методіївського братства, що його наприкінці 1845 – на початку 1846 р. склав молодий Микола Костомаров.

В очах Самійла Величка обидва народи – і свій, і польський – «преславні в Європі», а їхнє взаємне кровопролиття він кваліфікує як «міжусобицю, що наклала на них великі страсти й шкоди». Остаточний розрив Польщі та козацької України Величко фіксує у двох «промовах», показових не так змістом, як елегійною тональністю (Величко справді був блискучим стилістом); першу буцімто виголосив Богдан Хмельницький напередодні Переяславської угоди, а другу король Ян Казимир – після її укладення:

[Хмельницький:] Панове поляки, здається мені, що відтепер розлучимося ми з вами назавжди – ми будемо не ваші, а ви не наші. Цієї собі шкоди ви ніколи не зможете винагородити, а ми самі ніколи до того не схилимося, оскільки не від нас почалося це лихо, а, власне, від вас. Не маєте ви шкодувати за тим, що погубили і втратили по своїй добрій волі або через нерозум і легкомудність.

[Ян Казимир:] Панове браття, дійшли ми через непогамований гнів і нашу впертість до того, що втратили Україну, як золоте яблуко, втратили світ очей наших, втратили й навечно відчужили від себе добрих молодців козаків, бра-

тів наших, завдяки зброї й сторожі яких довго ми лаживали в тиші й спокої і були страшенні всім іншим нашим ворогам...

На побутування у лівобережному Гетьманаті настроїв, аналогічних Величковим, вказує невеликий вірш учня піітики Київської академії Андрія Герасимовича, складений близько 1719–1720 р. (є спроба датувати його часами Виговського, однак термінологія і кілька конкретних реалій це вочевидь спростовують). Наш школяр гостро картає якихось таємничих «ляхолюбців» (отже, такі були), котрі надмір «ляхів хвалять», ба – не можуть вимовити ані слова «без хвал лядських», і їхня «вся охота» адресується «к ляхом» – там вони знаходять «і мудрість, і цноту». Підсумовуючи, школяр застерігає:

Поти добра нам не буде,
Поки у нас сії люде.

Цей наївний віршик свідчить про симптоматичне явище – поляки «відійшовши залишилися» зв'язковою ланкою козацької держави з річесполитським культурним простором. Проявляючись у тих чи тих формах, його присутність в українській культурі триватиме ледь не до кінця XVIII ст., тобто до остаточної перерієнтації духовного життя Києва та Гетьманату на російський взірці.

* * *

Сприєняття українською спільнотою росіян виглядає прямолінійнішим. Як уже зазначалося, аж до остаточного стирання різниць у політичному укладі, тобто до ліквідації Гетьманату й решток автономії, що потягло за собою розчинення «козацької» культури в російській, «москаль» залишався і політично, й культурно «чужим» для українця. Панегіричні пасажі в бік «добронравного й добросердного» царя та його «богохранимої православ-

ної держави» перебували немовби в одній площині свідомості, а буденна реакція на «москаля» як істоту, небезпечну вже своєю інакшістю, – в іншій. Відтак, ставлення до росіян у післяхмельницьку добу позначене глухою недоброзичливістю, підсиленою неприєняттям нового – дивного й незрозумілого – московського світу. Ще й набагато пізніше, на початку XIX ст., нащадок козацької старшини Петро Чуйкевич констатував:

[Малоросійський] народ не любит росіян, от коих различествуєт наречієм, обычаями и правами. Имя москаль служит у них посмеянієм.

Відраза додатково помножувалася тим, що українське населення контактувало переважно з репресивними групами росіян – солдатами та представниками царської адміністрації, які нерідко почувалися тут, немовби в обложеному таборі, а відтак – демонстрували зі свого боку презирство до «хохлів». (Показово, що в Лівобережній і Центральній Україні етнонім «москаль» у XIX ст. звужив своє значення, вказуючи, як правило, на «служивого» – солдата, чиновника тощо, натомість для нейтрального позначення росіян уживалося слово «великорос»; в цей же час у Галичині, яка ближчих контактів з росіянами не мала, слово «москаль» зберегло своє первісне значення – росіянин.)

Побутова нехоть до «дурної Москви», вихлопнута під чаркою чи в необережному слові, була річ звичайна, тим-то легко потрапляла в доноси. Паралельно збереглося чимало свідчень осмислення дій царського уряду як шкідливих Україні. Такі антимосковські випадки висвітлюють глибші причини недоброзичливості, що служили поживним ґрунтом для опозиційних виступів чи, як їх називали в московських канцеляріях – «малоросійських шатостей». Показово, що згадані, сказа-

ти б сьогоднішньою мовою, аналітичні документи виходили з різних козацьких груп – як анти-, так і проросійських. Характерним прикладом першого може послужити лист Дорошенкової старшини 1670 р. до мешканців м. Лубен. Головну причину розбрату в Україні старшина вбачає у «таємному лукавстві» Москви, нагадуючи:

Кожен з вас пам'ятає, як багато гетьманів у недавні часи було учинилось в Україні, отчизні нашій, за допущенням московським; як багато за їхнім приводом виведено з отчизни нашої чесних людей; як багато крові невинних душ з народу нашого було розлито... як багато і по цей час братії нашої... перебуває на московському засланні у неволі; те все діялось на наших очах і за нашої пам'яті... Москва нацьковує народ наш і Військо Запорозьке, щоб ми один другого різали...

Схожу думку розвиває лояльний щодо царя Самійло Величко, вкладаючи її в один зі згаданих вище «листів» Петра Дорошенка на Січ:

Поляки, з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу... Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили нашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяслава, а цю частину, що від Чигирини, зі святим нашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе...

Читаючи цей лист, пише Величко, «статечні й розумні запорожці плакали». Плач запорожців над долею України, розтятою навпіл «росіянами», симптоматичний. У тексті Величкова «Літопису», в цілому проросійського, ми раз у раз натрапляємо на дошкульні антимосковські

випади (ймовірно, сам автор того не прагнув, і такі обмовки підсвідомі). Наприклад, описуючи несимпатичного йому Івана Виговського, котрий привів до розору «матір нашу малоросійську», Величко водночас кваліфікує дії його опонента Цицюри, вірного Москві, як «богоненависну братовбивчу службу». Ще один приклад: виступ Івана Брюховецького проти царя й воевод названо «з'єднанням для оборони й порятунку вітчизни», а до уст запорозького кошового Івана Сірка Величко вкладає пророчі слова про захопленого в полон січовиками Мазепу, що той «нашій вітчизні надалі згодиться» (варто нагадати, що «Літопис» писався уже після полтавської катастрофи, коли з церковних амвонів лунала анатема гетьманові).

Промовистими є й такі вкраплення до переліку діянь Петра I, що їх Величко наводить в оповіді про його сходження на престол:

Розорив був Запорозьку Січ... Полякам віддав тогочасну Україну... знищив і вельми уярмив усіх малоросіян як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Пункт про «уярмлення» українців дослівно збігається з деклараціями антимосковських угруповань, де пасажі про «московське ярмо» і про наміри Москви «починити своїми холопами й невольниками» козаків є одним із загальників, – починаючи від Івана Виговського й завершуючи Пилипом Орликом, який у «Конституції» 1710 р., у «Виводі прав України» 1712 р. та в численних листах і зверненнях, написаних уже на еміграції, до блиску відшліфував стилістику антимосковської публіцистики, доводячи, що козаки добровільно піддали своє «незалежне князівство», створене Богданом Хмельницьким, у протекцію московському цареві-одновірцю, а той «по-тиранському» зламав їхні вольності й привілеї, «на-

кинув їм ... ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам».

Розповсюдженість настроїв такого змісту можна проілюструвати характерним прикладом: коли на початку 1709 р. Пьотр I запитав київського воєводу, чи немає між ченцями Братського монастиря (себто професорами Києво-Могилянської академії) промазепинських симпатій, той відповів, що в усьому Києві є тільки одна людина, щиро прихильна Москві, – Теофан Прокопович. Навряд чи в цьому було особливе перебільшення. Старшина й духівництво служили царю не без ревности – задля оборони України, заради кар'єрних міркувань, заради можливості вивіщитися над загалом чи вислужити маєтки, однак за фасадом службової ретельності «истинных сынов російского отечества» ховалася прохолодна відчуженість до росіян – людей, що представляли ворожий козацьким правам і вольностям московський лад.

* * *

«Дях» і «москаль», попри нехіль до них, були все-таки «своїми», тобто людьми слов'яно-християнського світу. Натомість з іншого боку козацького кордону лежала «земля агарянська», населена, як переконувала Церква, лютим ворогом християнина – турком і татариним. Чи збігалось реальне сприйняття мусульманських сусідів із їхніми церковними образами? Щодо сприйняття турка, то, схоже, загалом збігалось. Доказом може бути те, що українське письменство тих часів не знає турка-людини, лише певний абстрактний символ зла. Турки – це «пси», «скверні варвари», «люнатики» (натяк на ісламський півмісяць), бити їх – «праведно», бо «сам Бог і Божа Мати» благословляють християн «ко брані» з невірними. Святий обов'язок козацтва – боротися з «турчином», як заповідали пред-

195. Теофан Прокопович.
Портрет кінця XVIII ст.

ки. Наскільки глибоко в часі сягало уявлення про безперервність русько-османського протистояння, вказує пасаж із поеми Олександра Бучинського-Яскольда «Чигирин», де поет виводить на битви з турками князя Володимира Святославича, насправді ледь не півтисячоліттям відділеного від самої появи турків:

Бо відколи ще княжив у нас
Володимир,
Ми з турками бились, змагалися з
ними.
Князь той, Руську державу грудьми
захищавши,
Наче скло, пиху гордих крушив,
потоптавши.
(Переклад Валерія Шевчука.)

На відміну від знеособленого «турка», сприйняття татарина виглядає набагато еластичнішим. Як і годиться ісламському опонентові, до того ж щоденному ворогові українського люду, татарин – це «пе-

196. Татарський воєк. Гравюра XVII ст.

кельний син», «нечестивий бусурманин», «хижий злодій» тощо. Відповідно, козацька слава полягає в тому, аби, як напише Грабянка, «мечем та силою з татарами змагатися». Оспівуючи цей бік козацького життя, вихованець Києво-Могилянської академії, наставник царських дітей і придворний проповідник Симеон Полоцький у своїй збірці проповідей «Вечеря духовна» 1681 р. вмістив спеціальне «Слово до православного і христоіменитого Запорозького воїнства», називаючи козаків «левами з даром мови» та «воїнами Царя Небесного»:

Ви грудьми своїми, як необорною стіною, огороджуєте Російську землю і захищаєте її від наскоків нечестивих бусурман. Ви невисипуці чатівники жереба Пресвятої Богородиці... ви поставлені Богом для швидкої помсти залісним ворогам... ви своїм промислом і силою встановлюєте бажаний мир, радість, веселощі й гаразди східним

братам і родичам вашим, а всі христоімениті люде моляться за вас.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Однак церковно-християнська модель, сказати м'яко, не обіймала всіх нюансів козацько-татарських узаємин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Описуючи початок війни, навіть православний ортодокс Грабянка змушений визнати, що бойовий побратим Хмельницького, перекопський мурза Тугай-бей, був «воїн славний і невимовно відважний». Величко піде ще далі, написавши: «Невільницьке лядське ярмо було відтато і знищено козацькою та кримською шаблями».

Втім, саме у Величковому творі, найближчому до реального життя тогочасної України (та й просто найбільшому за обсягом з усього старого українського письменства), ми знайдемо відповідь на те, як козаки сприймали татар. Спотикаючись об традиційні інвективи щодо «бусурман» і поволі гортаючи «Літопис», ми в якийсь момент із подивом зауважимо, що автор встиг непомітно виліпити образ хороброго рицарського народу, який ніколи не воює «неславно й безчесно», хоча й розуміє мету війни інакше, ніж християни: вдається до винагороди «неробським трудом» (себто виловленням ясиру). Взаємини козаків і татар під пером Величка з глобального протистояння перетворюються на ритуал противників-рицарів – вони «гостюють» чи «навідують» один одного (тобто, чинять взаємні відплатні наїзди), а захопивши полон, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і термін викупу. Характерно, що Величко кілька разів програє однаковий епізод: козаки оголошують полоненим татарам, що коли впродовж вказаного терміну ті не доставлять викупу, їх буде відслано в «безвихідну» московську неволю; татари ж, почувши це, «здрігаються від страху» й

швидко здобувають гроші, після чого бранців «ласкаво відпускають». Гетьмани й кошові отамани обмінюються з ханом чемними листами, шукаючи сусідської чи військової «приязні» або висловлюючи подив із приводу якихось неадекватних рицарським поняттям дій. Ось зразок таких докорів, викладених у «листі», що його буцімто написав Іван Сірко до хана з приводу нічного (в рицарському етосі – зрадницького) нападу на Січ:

Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промислом і люблять заховати в собі правду.

Квінтесенцією цього «листа», вочевидь белетризованого чи й просто вигаданого, є не так перелік героїчних запорозьких діянь, для постраху нібито перерахованих Сірком, як підсумкова фраза:

А що ваші й наші чамбули з охочих молодців, гуляючи по розлеглих і диких степах, сходитимуться й битимуться, того нам і вам ставити за достатню причину до зачинання великої війни не треба.

Це – напрочуд точний відбиток козацько-татарських узаємин упродовж кількочотлітнього співжиття над берегами одного й того самого степу. Відтак, саме Величкові мусимо приписати пріоритет у визнанні того очевидного факту, що характер сусідства/побратимства козаків і татар аж ніяк не поміщався у рамки церковної тези про одвічне протистояння. Втім, на політичному рівні це не менш виразно декларується у «Конституції» Пилипа Орлика 1710 р.:

Закони близького сусідства нерозривно в'яжуть і тісно поєднують долю козацького народу з Кримською державою... Військо Запорозьке неодноразово вступало з нею у збройну спілку і приймало союзницьку підмогу для

оборони своєї вітчизни і своїх вольностей, а тому новообраний гетьман мусить домогтися відновлення колишніх побратимських стосунків із Кримською державою, оружною підтримкою неї і підтвердження вічної приязні.

У химерному світі Барока

Пантелеймон Куліш дотепно описує ніколи не бачений ним будинок Малоросійської колегії в Глухові (споруджений 1723 р., згорів 1784 р.) так:

Над глибокими нішами, в яких чинно розтавлені були велічезні Мінерви, Феміди, Марси, древні оратори й філософи у сусідстві з вусатими гетьманами в довгих жупанах та широким горноставевим мантиях, красувалися в різноманітних групах малоросійські військові клейноди, перемішані з купіловими луками і сагайдаками (козаки давно вже не застосовували луків), з лірами Аполлона і Меркурієвими жезлами. Прапора, бучучки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, лати, ковші, змії, шипуваті булави, птахи, півмісяць і зірки – вінчали капітелі колон і пілястрів, оточували вікна, висіли фестонами, шлелися в гірляндах, повзали по карнизях і під ними. Але все це було розташоване з таким химерним смаком, з такою неочікуваною смілявістю і дикою строкатістю, що не хочеться вірити, ніби чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів...

Силою художньої уяви Куліш напрочуд влучно передав естетичні вподобання людей кінця XVII – XVIII ст., котрі ми нині називаємо бароковими, асоціюючи з італійським слівцем «бароко» [«чудернацьке», «химерне»]. Теоретики класицизму наприкінці XVIII ст. нищівно окреслили бароковий стиль, що під різними назвами, поволі витісняючи традиції Ренесансу, протримався з другої половини XVI зазедве не до кінця XVIII ст., як

197. Титульний аркуш панегірика Стефана Яворського на честь митрополита Варлаама Ясинського (Київ, 1690)

непорозуміння в мистецтві і кричущий несмак на шкоду гармонії. Висміювано, зокрема, властиві бароковій естетиці нагромадження прикрас, алегорій та емблем, замилювання в парадоксі, штучно підкреслена театральність. Абсурдними, штучними, в кращому разі кумедними, видавалися барокові твори людям XIX ст., і лише наприкінці XIX – на початку XX ст. історики мистецтва заговорили про Бароко як про вельми своєрідний напрям, спершу відновивши його «добре ім'я» у ділянці пластичних мистецтв, а після Першої світової війни – і в сфері літератури, естетичної та етичної думки, теології (тоді ж оформився погляд на Бароко як на цілісну культурно-історичну епоху). Оскільки цей феномен мав свої формальні

відмінності (й навіть власні назви) в різних регіонах Європи, нині хіба найцікавішим є пояснення локальної специфіки, або так званих «національних варіантів» Барока, пристосованих до місцевих канонів культури. Це набуває особливої ваги, коли пригадати, що «тривожне XVII століття» стало для Європи стартовим у формуванні націй, які почали самореалізуватися у творенні національних держав. Ідеал універсальної людини, виплеканий Ренесансом, був витіснений тією простою істиною, що людина Нового часу – «національна». Передовсім це проявилось у політичних чинах – війнах та соціальних страхах, однак акомпанувало їм Бароко, промовляючи до нової людини у кожній країні близькою мовою – від зрозумілої релігійної символіки до буквального запровадження національних мов у всі сфери письменства.

Щодо загальнішого, світоглядного змісту Барока, то його появу підштовхнула потреба оновити християнські цінності, розхитані Ренесансом і протестантсько-католицьким протиборством XVI «століття Реформації». Формальні новації започаткував Тридентський собор 1545–1563 рр., що намітив шляхи реформування Католицької Церкви, проте це потягло за собою «освіження побожності» не лише серед католиків, а й у протестантському та православному світах. Кризь призьму однієї з центральних дилем барокової етики – між красою земного життя та неминучістю його кінця – моделювалися такі основоположні проблеми людського буття, як призначення індивіда, міра його відповідальності за свої вчинки, критерії досконалості та ступінь їх досягнень в реальному житті. Трагічний конфлікт між відчуттям марноти земного шляху та прагненням здобути щастя тут, на землі, відлунював у розквіті ірраціонально-містичних настроїв та екзальтованих релігійних почуттів. В образотвор-

чому мистецтві й письменстві це виявилось у надмірній декоративності й темній мові символів, алегорій та метафор, які немовби зв'язували докупи все конкретне, скороминуще, надаючи йому позачасової універсальності. Втім, «темною» барокова символіка є лише для нас, людей іншого культурного коду, тимчасом як твори тогочасної культури адресувалися не нам, а «людям Барока», що розуміли мову його алегорій.

У загальній течії Барока як універсальної системи, утвердження якої стало одночасно й відліком існування національних культур Нового часу, інколи розрізняють два головні напрями, метафорично названі «цивілізацією читання Біблії» та «цивілізацією вітваря». В першому, властивому переважно протестантським країнам Європи, гору взяли інтелектуальні абстракції й теологічне заглиблення, у другому, передовсім католицькому – зовнішні ефекти: декоративність, сфера форм, музики, малярства. Перевага чуттєвих елементів над розумовими є прикметною рисою й українського Барока, яке успадкувало барокову естетику своїх перших «учителів» нового мистецтва – поляків.

З легкої руки Дмитра Чижевського, одного з «відкривачів» слов'янського Барока, воно отримало в Україні статус «національно-органічного стилю», нібито співзвучного емоційній українській вдачі. Подеколи також говорять про стихійну бароковість української культури взагалі, де орнаменталізм будімото завжди домінує над глибиною змісту. Залишаючи дискусії з цього приводу на компетенцію знавців мистецтва, мусимо поглянути на українське Бароко в контексті історії, аби зрозуміти, чому саме цей загальноєвропейський стиль (а точніше – культурно-історична епоха) був так жваво підхоплений в Україні другої половини XVII століття.

198. Алегорія скороминущості життя.
Гравюра 1631 р.

Лихоліття Руїни, здавалось би, не мало сприяти розквітові муз, однак класичне *inter arma silent Musae* [«коли говорять гармати, музи мовчать»] у післяхмельницькій Україні себе не підтвердило. Дарована природою пластичність людської істоти, здатної чіплятися за життя в найнесприятливіших обставинах, щасливо поєдналася з ентузіазмом молодого суспільства, яке пише власну історію з чистого аркуша (як уже зазначалося, у свідомості людей кінця XVII – початку XVIII ст. відлік «старовини» розпочинався з козацької революції). Яскраве підтвердження того, як блискавично нормалізувалося життя в Україні там, де хоч на мить відухала військова завірюха, лишив Павло з Алепо [Халеба], супутник антіохійського патріярха Макарія III, описавши в об'ємному щоденнику переїзди свого патрона через козацькі регіони у 1654 й 1656 р., під час подорожі до Москви й назад. Подорожні нотатки дякона з Алепо, хоч і сповнені східних пишномовних перебільшень, цікаві тим, що оком

199. Київський краєвид.
Гравюра Леонтія Тарасевича 1702 р.

стороннього спостерігача він зафіксував важливі деталі самоорганізації суспільства, спрямовані на подолання військових розрух, – велику кількість шпиталів [богаділень] для людей похилого віку, а також налагоджені форми опіки священників над осиротілими дітьми, число яких намножила війна. Особливо ж велике враження справили на диякона Павла не втрачені в сум'яттях жорстоких часів привітність та веселість «благословенного народу» цієї «благословенної країни». Змальовуючи свою ночівлю на зворотньому шляху з Московії, проведена за Дніпром навпроти Києва, так би мовити – з видом на куполи церков Києво-Печерського монастиря, мандрівник пише:

З тої хвилини, як ми побачили Печерський монастир, що сяяв удалини куполами, і як тільки торкнулися нас пахощі цих квітучих земель, наші душі стрепенулися від радості й торжества, серця наші розкрилися, і ми розливалися в подяках Господові Богу. Протягом цілих двох років у Московії замок висів на наших серцях, а розум був до крайньої межі стиснутий і пригніче-

ний, бо в тій країні ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним, хіба що її корінні мешканці... Зате країна козаків була для нас немовби наша власна країна, а її жителі були нам добрими приятелями та людьми, неначе ми самі.

(Переклад з російського перекладу
Г. Муркоса.)

Занотовано у щоденнику Павла Алепського й чимало вражень, що торкаються культурно-освітньої сфери. Наприклад, уже в першому після переправи через Дністер записі (патріярх прямував із Молдови) читаємо так:

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі русинів, себто козаків, ми помітили прекрасну рису, що нас дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні наспіви.

Ще дужче здивувала диякона Павла освіченість черниць та вихованок Київського Вознесенського монастиря: «Всі вони вміють читати, знайомі з філософією та логікою».

Репліки такого роду, розсіяні по інших тогочасних джерелах, опосередковано вказують на піднесення суспільного пре-

стижу освіти. Ба більше, «вченість» починає ототожнюватися з патріотичним обов'язком – утвердженням слави «козацько-руської вітчизни». Ось як характерно окреслює цю функцію «наук» поет Іван Величковський у своєму панегирику 1687 р. на честь гетьмана Самойловича:

Тая тя [побожність. – Н.Я.] устроєт
учених любити,
а наукам патроном особливим быти,
з котрих ростет слава, оздоба,
подпора
милой отчизні нашої и утіха скоро.

Ширше про те саме мовиться у передмові до збірки Величковського «Млеко от овці, пастиру належное» (1691 р.). Уперше подаючи на суд читача так звані «курйозні вірші», побудовані на грі форми, поет присвячує свою спробу «на оздобу отчизни»:

Уважаючи я, іж многії народове... мають не тільки ораторських, але і поетицьких, чудне а містерне [майстерно], природним їх язиком од високих розумов составленних трудолюбій... я, яко істинний син малоросійської отчизни нашої, боліючи на то серцем, іж в Малой нашої Росії до сих час таких... не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой отчизни... умислиаєм... нікоторії значнійшії штуки поетицькії руським язиком виразити... на оздобу отчизни нашої і утіху малоросійським сином її, зважа до читання охочим і любомудрим.

У вступному слові до своєї історичної праці 1710 р., яке має промовистий заголовок «Заради чого ця історія написана», те саме декларує і Григорій Грабянка: його твір – це послуга вітчизні. Хто б нині знав про Мойсея, з патосом запитує він читача, якби про нього не розповіло Святе Письмо? Про Навуходоносора? Кіра? Александра Македонського? Він, Грабянка, не раз про це згадував,

коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів,

200. Теза на честь ректора
Києво-Могилянської академії
Прокопа Колачинського.
Гравюра Івана Щирського 1690-ті рр.

що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться і, бачучи її звитяги в пучини забуття, я не заради якоїсь любов'ястної слави, а спонукуваний спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії...

Нові акценти на ролі вченості автоматично підносили запотребованість освітніх закладів. І справді, з останньої чверти XVII ст., коли трохи вщухають воєнні бурі, Києво-Могилянська академія та зас-

нована Лазарем Барановичем колегія у Новгороді-Сіверському (1689 р. її було переміщено до Чернігова) неабияк розквітають. Число студентів Академії за гетьманування Івана Мазепи досягло, як уже згадувалося, рекордної цифри: 2 тис. слухачів (після полтавської поразки їх кількість різко впала – до 161, але на 1715 р. знову відновилася, складаючи близько 1100 осіб). На чолі академічної громади та серед професорів бачимо чи не найяскравіших за всю історію навчального закладу письменників, проповідників і теологів – Лазаря Барановича, Йоаникія Галятівського, Варлаама Ясинського, Антонія Радивилівського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича.

Відгукуючись на зростаючий попит, активно діють друкарні – стара Києво-Печерського монастиря і нова, заснована 1674 р. Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському (1679 р. її було перенесено до Чернігова). Окрім літургійних книг, вони видають збірки проповідей і посібники з риторики, теологічні трактати, панегірики, духовну поезію, житійні твори, букварі, підручники. І в обох друкарнях книги виходять не лише церковнослов'янською, але й польською, латинською та «простою», себто наближеною до розмовної українською мовами. Найяскравішою рисою світської продукції тогочасного письменства є насиченість античними мотивами, які проникли в руське шкільництво ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., а нині розцвіли особливо буйним цвітом. Античні сюжети використовуються і в пишному графічному оздобленні київських та чернігівських друків – як правило, високої професійної якості, часто дуже дорогих. За приклад однієї з таких коштовних книг може послужити надрукована в Києві 1712 р. «Ифка ієрополітика, или философия нравоучительная» – віршований виклад етики й моралі та норм поведінки (про її

популярність свідчить те, що передруки «Ифки» повторювалися згодом у Санкт-Петербурзі в 1718, 1724, 1764 рр., Львові – у 1760 р., Відні – в 1774 р., Москві – в 1796 р.).

Пожвавлення книжкового обігу сприяло нагромадженню в руках освічених людей чималих книгозбірень. Як уже згадувалося, унікальну бібліотеку мав Іван Мазепа (згоріла при зруйнуванні Батурина 1708 р.), великі книжкові колекції належали Лазареві Барановичу, Йоаникію Галятівському, Теофанові Прокоповичу, Дмитрієві Тупталу, Самійлові Величку та багатьом іншим. Тогочасне ставлення до книги яскраво передане в латиномовній елегії професора Києво-Могилянської академії, згодом місцеблюстителя російського патріяршого престолу Стефана Яворського (1658–1722), чия збірка нараховувала понад 600 книг. Свою елегію, відому під назвою «Слізне з книгами прощання», Яворський написав незадовго до смерті, в 1721 р.:

В путь вирушайте, книжки,
що часто гортав я і пестив,
В путь, моє саяво, ідіть!
Втіхо й окрасо моя!
Іншим, щасливішим душам
поживою будьте однині,
Інші блаженні серця
нектаром вашим поїть!..
Ви-бо єдині були мені
нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки,
солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий,
ви слава моя щонайбільша,
Ви повсякчасна любов і равання моє!
(Переклад Миколи Зерова.)

* * *

Сприятливий громадсько-моральний клімат, що оточував інтелектуальне життя, підштовхуючи обдаровану особистість до активності, не міг не викликати резо-

нансу і в сфері образно-художній, тим більше, що головні функції мистецтва, як їх тоді розуміли – *docere, delectare, movere* [«навчати, приносити втіху, зворушувати»], – були ідеально співзвучні патосові служіння на «оздобу вітчизни». Саме з цього, внутрішнього, імпульсу почалося перетворення «культури в Україні» на «українську культуру», здійснене впродовж другої половини XVII ст. на теренах лівобережного Гетьманату. Усвідомлення людиною себе як «істинного сина» своєї вітчизни ставало немовби майданчиком для творення власних культурних цінностей, на які «чуже», занесене, відтепер могло нашаровуватися, не затуляючи «національного», навпаки – доповнюючи художню образність новими ідеями, небаченою доти стилізацією, несподіваними мотивами тощо.

У такий спосіб українська культура перетворилася на самостійну частку всеєвропейського Барока. Це сталося тим природніше, що барокова естетика вже не була новиною: дослідники датують її проникнення в культуру Речі Посполитої (а отже, й Україні-Русі) останньою чвертю XVI століття. Під знаком Барока київська шкільна писемність жила з 1620–1630-х рр., а в книжкову графіку елементи барокової стилістики увійшли ще раніше. Проте лише під кінець XVII ст. «барокізація» української культури, виокремившись у своєму «козацькому» варіанті з річпосполитського річища, набуває самостійних формальних ознак (показово, що на цей самий час припадає і виокремлення польського, або «сарматського» Барока).

Найвиразніше барокові мотиви дали себе відчутти в пам'ятках архітектури та книжкової графіки. Першому сприяло те, що з останньої чверти XVII ст. лівобережний Гетьманат був охоплений справжнім будівельним бумом. Фундаторами й меценатами храмів уперше стали «нові ба-

201. Георгіївський собор Київського Видубицького монастиря, 1696–1701 рр.
Сучасне фото

гатії» – гетьмани та старшина, чий коштом споруджено чимало архітектурних перлин, почасти збережених донині, якот: Троїцька церква Густинського монастиря (1670-ті рр.), Троїцький собор у Чернігові (1679 р.), собор Мгарського монастиря (1682 р.), храм Покрову Богородиці в Харкові (1689 р.), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1689 р.), церква Усіх Святих над економічною брамою Києво-Печерського монастиря (1696 р.), Георгіївський храм у Київському Видубицькому монастирі (1696 р.), Вознесенський собор у Переяславі (1700 р.), церква св. Катерини у Чернігові (1715 р.), Преображенська церква в Прилуках (1716 р.) та ін. За пожвавленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим наївне релігійне почуття нової еліти, яка від-

202. Гравюра Івана Ширського в панегірику Лаврентія Крщоновича на честь Лазаря Барановича (Чернігів, 1683)

носини з Богом моделювала на суто земний кшталт, намагаючись свої гріхи (а їх у честолюбної і корисливої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріяльними пожертвами.

Зовнішнім виявом посилення побожності стало, як колись у середньовічній західноєвропейській готиці, поривання вгору – вертикальне устремління українських церков. Цю деталь відзначив іще Павло з Алепо: майже про всі побачені храми в нього сказано, що вони «високі й величні», «з високими банями», «з високими апсидами». Ця новація постане як особливо характерна, коли взяти до уваги, що конструктивна модель храмів, як і давніше, спиралася переважно на хрещатокупольний, тобто приземкуватий варіант. Знаменуючи появу нових естетичних смаків, з'являється ліпний настінний декор, вікна оздоблюються колонками й фронтонами, пишно орнаментуються фасади. Ці граціозні прикраси, поєднані зі стрімким рухом храмів угору, складають найприкметнішу рису українського церковного будівництва тих часів.

Кінець XVII – початок XVIII ст. знаменуються також стрімким злетом книжкової графіки, де практично водночас працюють аж троє видатних в історії українського мистецтва майстрів – Олександр і Леонтій Тарасевичі та Іван Ширський. Двоє перших були, ймовірно, братами; їхнє походження спірне: за однією з гіпотез, вони походили з ніжинської козацької старшини, за іншою – були закарпатцями, родичами марамароського і мукачівського єпископа Василя Тарасовича. Обидва вчилися у майстерні граверів Кіліянів в Авгсбурзі, а розпочинали самостійний творчий шлях у друкарні Віленської єзуїтської академії (разом із ними у 1680-х рр. тут почав працювати і чернігівець Іван Ширський). У 1688 р. Олександр Тарасевич переїхав до Києва; невдовзі тут же бачимо і Леонтія Тарасевича та Ширського (Олександр постригся в ченці у Києві, а Ширський у Чернігові). Леонтій Тарасевич між 1689 і 1693 рр. знову працював у Вільні, далі повернувся до Києва, де й помер перед 1710 р., ймовірно, теж прийнявши постриг. Ці троє митців залишили величезну кількість першокласних із

погляду рисувальної техніки й барокових за типом образного мислення графічних творів, сповнених зашифрованого асоціативного змісту та пишної алегоричної театральності.

Український іконопис, на відміну від графіки, барокізувався стриманіше. Посилення малярського начала в трактуванні ликів святих, пов'язане з проникненням в ікону елементів західноєвропейської живописної традиції, більше відчутно у творчості галицьких та волинських майстрів – як Іван Руткович († 1703), Юрій Шимонович-старший († 1690), Василь Петрахович та Йов Кондзелевич (народився бл. 1667 р.). Це, втім, не означає, що вплив західних мистецьких канонів цілком оминув козацькі терени. Безперечною новацією стають великі розміри ікон, зумовлені збільшенням висоти храмів та розширенням їх внутрішніх об'ємів; паралельно розвивається сніцарське обрамлення ікон і пишне, буйно орнаментоване різьблення іконостасів. Великі формати, яскраві барви, широке використання позолоти не затіняють, проте, ідеалізованої духовної піднесеності ікон. Попри яскравість кольорів та цілком реалістично виписані сцени додаткового ряду, ікони й надалі залишаються урочистими та стриманими, відповідаючи своєму призначенню – не світських картин на релігійний сюжет, а предмету поклоніння, що мусить викликати молитовний настрій.

Врешті, величезну роль в утвердженні нових естетичних смаків відіграло письменство. Особливо прислужилися до цього три головні його змістові потоки: 1) світський розповідно-публіцистичний, представлений прозою Грабянки та Величка (тут, уже не кажучи про стиль оповіді, що плине потоком риторичних акордів, бароковим є сам погляд авторів на історію як на грандіозне повчальне дійство, де кожна битва – патетична, кожна дійова

203. Св. Дмитрій Ростовський (Данило Туптало). Портрет кінця XVIII ст.

особа – ідеал або антиідеал); 2) світський панегіричний та емблематичний, котрий у типі алегорій та символів найбільше перерегукувався зі своїми польськими взірцями, ба, навіть мова більшості панегіриків та «емблематичних віршів», тобто римованих пояснень до гербів і алегоричних зображень, і надалі залишалася польською чи латинською; 3) духовний, представлений життями святих, духовними віршами та проповіддю (цей потік письменства функціонував майже тільки українською мовою, апелюючи до побожно-го «руського» читача).

Високі зразки тогочасного духовного письменства засвідчують, що воно оформилося у самодостатній феномен під впливом світоглядно-естетичних віянь Барока. Зокрема, особливо яскраво це виявилось в емоційно особистісному релігійному почутті, що наснажує духовну поезію. Зразків її збереглося багато, однак неперевершеним класиком слід визнати ви-

204. Йоанікій Галятівський.
Копія з портрета кінця XVII ст.

датного теолога й письменника Данила Туптала, що ввійшов до історії Православної Церкви під іменем св. Дмитрія Ростовського. Народився Туптало 1651 р. у м. Макарові під Києвом, у родині козацького сотника. Навчався в Києво-Могилянській колегії; 1668 р. під іменем Дмитрія прийняв чернечий постриг; проповідував та займав ігуменські пости по різних монастирях; у 1702 р. за наказом Петра I був поставлений митрополитом ростовським та ярославським на території Росії; помер 1709 р. (після відкриття 1752 р. його нетлінних мощей канонізований). Найвизначнішою працею о. Дмитрія стало впорядкування житій святих, що їх визнавала Православна Церква (під назвою «Четьї Мінеї» цей монументальний 4-томовий твір було видано Києво-Печерською друкарнею в 1689–1705 рр.).

Дуже популярною була й перша книжка Дмитрія Туптала – збірка оповідей про чуда Богородичної ікони Чернігівського Троїцько-Лалінського монастиря «Руно орошеное»: ще за життя автора, протягом 1680–1702 рр., її перевидавали сім разів. Чимале місце у творчій спадщині о. Дмитрія посідає також духовна поезія, насичена новим для українського письменства, пронизливо особистісним мотивом екстатичної любові до Бога. Ось фрагмент одного з його кантів для співу на три голоси (за переказом, вінок саме цих кантів Дмитрій Ростовський просив заспівати собі перед смертю):

Превзидох міру, о мой вічний Боже,
Во днєвних злобах.

Кто ми в том поможет?
Преступих закон, о мой кріпкий Боже,
И кто ми нині, грішному, поможет?
Разві Ти, Отче, високий в милости,
Подаси руку ми в моєй бідности.
Яко вся моя літа иждих блудне,
В мірских суєтах, грішній,

прєбих гнусє.
Воспріиму на ся зрак сива блудного,
Пойду умолю Отца небесного:
«Согрїших, Отче, и моя єсть вина,
Нісьмь достоин бити у Тебе за сина.
Согрїших к Тобі, Отче милосердний,
Будь ми милостив, молю аз злосердий.
А грїхи, их же творих от юности,
Остави, прости по Твоей благодисти...»

Не менш яскраво новації відбилися на проповідницькому жанрі тогочасного українського письменства, а мистецтво проповіді пережило в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. найвище за всю історію свого побутування піднесення. Перелік багатьох талановитих проповідників, винесених на поверхню бурхливим оновленням релігійного життя, відкриває блискучий ерудит, вихованець, а далі ректор Києво-Могилянської колегії, від 1669 р. архимандрит Єлєцького Успенського монастиря в Чернігові, волинець з походження Йоанікій Галятівський (бл. 1620–

1688). Перу Галятовського належить понад 20 книг, у тому числі таких популярних серед сучасників, як збірка проповідей «Ключ разумія» (її тричі перевидавали ще за життя автора – у 1659, 1663 та 1665 рр.) та дві збірки оповідей про чуда й містичні видіння «Небо новое» і «Скарбница потребная», адресовані проповідникам для використання з них прикладів (перша з цих книжок до кінця XVII ст. теж пережила три видання – 1665, 1666 і 1699 рр., друга побачила світ 1676 р.). Серед богословських праць Галятовського варто згадати теологічні трактати «Гріхи розмаїті» (1685 р.) і «Душі людей умерлих» (1687 р.), а також цілу низку полеміко-богословських творів, спрямованих проти язичництва, юдаїзму, ісламу, протестантизму, католицизму, як-от: «Месія правдивий» 1669 р., «Rozmowa biało oserkiewska» 1676 р., «Alkogan Machometów» 1683 р., «Боги поганські» 1686 р. та ін.

Не менш яскравим проповідницьким талантом природа наділила кількох сучасників о. Йоаникія, як і він – вихованців Києво-Могилянської колегії. Особливої уваги з-поміж цих блискучих представників «київської учености» останньої третини XVII ст. варті: проповідник Києво-Печерського монастиря, далі ігумен Київського Пустинно-Михільського монастиря Антоній Радивилівський († 1688), автор двох збірок проповідей, виданих друком у 1676 і 1688 рр.; уже не раз згаданий чернігівський архієпископ, проповідник, богослов і поет Лазар Баранович (1620–1693), серед численних творів якого – й дві збірки проповідей, що вперше побачили світ у 1666 та 1674 рр., а невдовзі були перевидані вдруге; вже згадуваний Дмитрій Ростовський (1651–1709) – автор, серед іншого, величезної кількості проповідей, що здебільшого досі залишаються в рукописах; врешті, дещо молодший Стефан Яворський (1658–1722), богослов, філософ і проповідник, від 1701 р.

місцезаступитель московського патріяршого престолу, далі перший голова новоствореного в 1721 р. Священного Синоду: авторству Яворського належить понад 250 проповідей, лише частково опублікованих упродовж XIX століття.

Згідно з бароковою настановою проповідницької майстерності, промовець мусив вразити слухача, активізуючи його увагу риторичними ефектами та логічними парадоксами. Першовідкривачем такого типу красномовства в Україні був, без сумніву, Йоаникія Галятовський, який радив проповідникам, аби ті, щоб «повабити» людей, котрі «под час проповідання... в церкви дримають и спять», викладали слухачам різноманітні цікавинки

о звірах, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, каміннях і розмаїтих водах, а також вживали пропозицій ... мудрих та дивних, часом веселих, часом смутних, котрі людей барзо охочюми до слухання чинять.

Саме такою є манера проповідництва Антонія Радивилівського, засвідчена у понад 200 збережених текстах його проповідей. Радивилівський особливо полюбляє моралізаторські приклади з античної та європейської історії: їх вставлено до проповідей у вигляді драматизованих оповідок-епізодів, насичених діалогами та побутовими замальовками, що, без сумніву, мусило «повабити» неуважних слухачів. Інакший, пишніший стиль мовлення культивували Лазар Баранович, Дмитрій Ростовський та Стефан Яворський, чийм проповідям властива ретельно продумана вишуканість форми, навязані одна на другу риторичні конструкції, бажання вразити несподіваною метафорою. Ось, для прикладу, як в одній зі своїх проповідей Дмитрій Ростовський представляє Різаво Христове:

Кругом сили небесні концерти веспівають, а хором управляет Святий

Гавриїл, бія такту неувадающою і в зимі лілеєю.

Зазираючи в майбутнє, ми не зможемо проминути увагою, що барвіста пишномовність і буйний, побудований на паралелізмах синтаксис Грабянки, Величка та барокових проповідників іще не раз відгукнуться в українському письменстві – від російськомовного Миколи Гоголя до власне української прози ХІХ–ХХ століть.

* * *

Завершуючи цей огляд, варто підкреслити, що в ньому не ставилося завдання охопити в деталях усе духовне й мистецьке життя другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть. Метою було не згубити за деревами уявлення про ліс, тобто, вимушено випускаючи ті чи ті його нюанси, не втратити з поля зору магістральної спрямованості культурного процесу. А на прямою його лінією можна вважати те, що за Руїни та Мазепиною правління за-

вершилося формування моделі української культури Нового часу. Прологом до цього став «поворот обличчям на Захід», започаткований у гурті вчених-острожан і продовжений київськими інтелектуалами 1620–1640-х, а завершальними штрихами – творчість нового покоління вихованців Києво-Могилянської колегії: бароково барвистого, наскрізь ідеологізованого Самійла Величка та бароково екзальтованого у побожності Дмитрія Ростовського. Завдяки кривавому вихору воєн перші паростки «українськості», яка претендувала лише на рівне право голосу в спільноті Речі Посполитої «Двох Народів», переросли в усвідомлену любов «козацького народу» до своєї вітчизни і в прагнення «утвердити її славу» не тільки шаблею, але й пером чи мистецьким витвором. Так на мапі Європи з'явилася ще одна національна – українська – культура, зодягнута в шати естетики Барока – стильової домінанти тогочасного європейського культурного простору.

Розділ шостий

Між Річчю Посполитою та Російською імперією

1. «Пророцтво Вернигори» чи Коліївщина: дилема українсько-польських взаємин у Речі Посполитій

Остаточний підсумок війнам, що точилися на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст., підвели Андріянопольська та підтвердна Карловацька мирні угоди 1712 й 1714 років. Згідно з ними, Османську імперію було відсунуто до її давніх сфер впливу, які збігалися з північними кордонами Кримського ханату й Буджацької та Єдисанської Орд у причорноморських степах. Росія закріпилася на козацьких теренах лівого берега Дніпра: їх північною околицею був Стародубський полк [нині на території Брянської обл. Російської Федерації]; на Правобережжі Росії дістався Київ із прилеглою округою близько 40 км завдовжки, оточеною по периметру прикордонними форпостами-митницями у Трипільлі, Василькові, Білгородці та ін. Пізніше, з 1734 р., під російську юрисдикцію потрапили й землі Запорозької Січі, що тяглися степами від Дніпра до Південного Бугу (докладніше про це мова піде далі). За Річчю Посполитою, а точніше, за Польщею, адже українські території входили до Польського королівства, затвердилися Галичина, Поділля, Волинь і більша частина Київщини (її адміністративний центр перемістився з Києва до Житомира).

Втрата Києва, що фокусував на собі спільну «історичну пам'ять» західних та східних земель майбутньої України, а та-

кож відплив найенергійнішого елементу за Дніпро, на козацьку територію, де зосереджувалися головні вияви соціальної активності, обумовили специфіку «колективного портрету» русинів Речі Посполитої. Мабуть, його найпомітнішою – порівняно з попередніми часами – причметою слід визнати брак упродовж усього XVIII ст. усвідомлених маніфестацій «руської» ідентичності. Шляхта, яка ще недавно спільно з козаками боролася за незалежність, опинившись перед дилемою «Росія чи Польща», масово обрала звичний для себе польський світ, інтегруючись у нього тим швидше, чим агресивнішою ставала політика Російської імперії щодо Речі Посполитої. Одночасно сама собою звужувалася до конфесійної диференціації між католиком (поляком) та людиною «грецької віри» (русином) ідентичність городян, уже не підсичувана вітрами з Києва та козацької України. Тож принципових утрат руська спільнота не зазнала тільки на рівні «німої», хоч і найчисельнішої селянської верстви, де залишалися незмінними традиційні вірування, мова, побутові навички. Консервації селянського побуту сприяло й сільське духівництво. З православного воно на зламі XVII–XVIII ст. стало унійним (про що буде ширше сказано далі), однак підпорядкування вищих ієрархів Римові мало в

чому змінило рядовий клір, зокрема – не додало йому ні освіти, ні ширших розумових чи політичних горизонтів. Саме ця – на перший погляд неприваблива – деталь забезпечила збереження руськості священиків, бо освіченість тягла за собою автоматичне переміщення людини в польський культурний світ.

З іншого боку, етнічний традиціоналізм простоліду за обставин мовного та релігійного відчуження від власної еліти (бо ж пани стали говорити чужою польською мовою і ходити до чужого католицького храму) додатково загострював підживлювану соціальним антагонізмом ворожість у сприйнятті «панів-поляків». І хоча політичні верхи Речі Посполитої врешті досягли того, чого так довго прагнули, – знищили «багатоголову козацьку гідру», що «є коренем і початком усього зла», проте цей успіх можна було порівняти з ампутуванням хворого органа, коли не усунуто причин хвороби. Вона й далі роз'їдала зсередини державу, проявляючись, зокрема, у хронічному для XVIII ст. соціальному бандитизмі – гайдамаччині та опришківстві. Привид ворожого «хлопства», принищеного в очікуванні «нової Хмельниччини», раз по раз відлунує у політичній думці тогочасної Речі Посполитої. Як писав заснований у Варшаві 1763 р. журнал «Монитор», від руських селян

завжди тхне духом зухвалим, бунтівничим, і якби їх не тримали в страху постійно розміщені там військо й надвірні гарнізони панської міліції, вони негайно збунтувались би.

В останній третині XVIII ст. виникає навіть ідея примусової акультурації русинського простоліду, що спиралася на уніфікаційні тенденції Просвітництва (такі самі заходи пропонувано й щодо євреїв). Старий погляд на Річ Посполиту як спільноту політично лояльних мешканців

Польщі, Русі чи Литви – байдуже, якої мови й віровизнання – заступила просвітницька концепція «народу» як монолітної цілості – з єдиною мовою та однаковими звичаями. Лише така держава, вважали провідні уми Просвітництва, матиме гарантовану безпеку, торуватиме шлях поступові освіти, правопорядку, усуватиме архаїчні пережитки й досягне добробуту своїх громадян. Варто нагадати, що, суголосно цій доктрині, саме в останній третині XVIII ст. німецька мова була оголошена обов'язковою в багатоетнічній Габсбурзькій монархії, а у Франції, охопленій полум'ям революції, збереження регіональних мовних відмінностей сприймалося за ознаку контрреволюції: як говорив у 1794 р. депутат Конвенту Бертран Барер де Війозак, «мова вільного народу мусить бути одна й та сама для всіх». На схожі ідеї натрапляємо і в політичній думці Речі Посполитої. Наприклад, майбутній вождь повстанців Тадеуш Косцюшко у 1789 р. писав, що розв'язання української проблеми неможливе без призвичаєння русинів до польської мови, у тому числі – навіть завдяки впровадженню її у церковний обряд, бо тільки так «з часом у них увійде польський дух». Мовна асиміляція руського простоліду сприймалася також як запорука його лояльності, бо, як підкреслював один із найвидатніших політичних діячів Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Гуго Колонтай, бунти завжди спалахували тільки там, де низи не вмiли говорити по-польському.

На хвилі тривожної невпевненості щодо майбутнього польсько-литовської держави в останній третині XVIII ст. оформилася (найімовірніше, серед полонізованої руської шляхти) шляхетська версія переказів наддніпрянського простоліду про козака-провидця Муся Вернигора, мазепинця і віщуна, котрий нібито прорікав, що нині в Україні – горе й війни,

але Бог тримає її під особливою опікою, тож після певної кривавої битви настануть добрі часи. У шляхетському варіанті легенди Вернигора передбачає жахи Коліївщини і застерігає українців, аби ті не проливали крові своїх польських братів, оскільки Польща – це і їхня батьківщина. Згодом пророцтва козацького віщуна пов'язують з іншими подіями, а сам він стане однією з популярних постатей польської літератури мало не до наших днів. Зокрема, у 1863 р., під час повстання, яке розбудило надії на відновлення Речі Посполитої, популярною була пісня Антона Шашкевича «Вернигора», яка закінчувалася словами:

Буде добро після лиха,
Помиримся вже з ляхками,
Поклонимся шапочками,
Їдна думка, їдна справа,
Столицею нам Варшава.

205. Август II Сас.

Гравюра з прижиттєвого портрета

У XIX ст. до легенди Вернигори звертався Юліуш Словацький, у XX ст. – Станіслав Виспянський та багато інших. Характерно, що пророцтва могли переноситися на цілком новітні події, однак сама постать Вернигори й надалі служила містичним символом спільності польсько-українських інтересів. Зокрема, яскравим дидактизмом саме такого змісту наповнена картина відомого польського художника Яна Матейка «Вернигора», написана між 1875–1883 р.: постать натхненного віщуна тут уміщено посередині між двома групами персонажів – поляків та українців, а на передньому плані художник зобразив хлопчика в білій одежі – символ з'єднання обох народів у майбутньому.

Антитеза «пророцтво Вернигори – Коліївщина» видається всеохопною метафорою для окреслення русько-польських взаємин у Речі Посполитій XVIII ст., ніби вирізняючи дві головні течії «руськості». Одна з них, шляхетська, злилася з поль-

ською, перепускаючи через власні долі всі драматичні колізії падіння спільної батьківщини – Речі Посполитої. Натомість інша, протонародна, демонструвала зяття-агресивну ворожість до цієї держави. Вказані суперечності ми й спробуємо простежити далі, спершу коротко відтворивши історико-політичне тло, на якому вони співдіяли.

Річ Посполита між хаосом та спробами «направи»

Польська історіографія традиційно поділяє XVIII століття на дві половини – «саксонські часи» (пов'язані з перебуванням на троні представників саксонської династії Ветинів Августа II, 1697–1733 і Августа III, 1734–1763) та період правління останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського (1764–1795). «Саксонські часи» вважаються одним із

найгнітючіших відрізків польської історії, що його супроводжувала затяжна криза в політиці, економіці та культурі. Щойно вийшовши з тяжких воєн попереднього XVII ст., наслідком яких стало зруйноване господарство та великі демографічні втрати, Річ Посполита з ініціативи ставлення Петра I Августа Саксонця втягнулася в нову, ще кровопролитнішу війну – Велику Північну (1700–1721). Її перипетії, зокрема – тимчасова детронізація Августа (1704–1709) й зведення на престол Станіслава Лещинського, перетворили країну на арену громадянського конфлікту між промосковською партією, яка підтримувала Саксонця, і прошведською, що складалася з прихильників Лещинського та його протектора, шведського короля Карла XII. Поразка шведів під Полтавою повернула трон Августові Саксонцю, а водночас зробила російського царя-переможця справжнім хазяїном Речі Посполитої. Це підштовхнуло до нової внутрішньої війни, що точилася протягом 1715–1716 рр. між шляхтою та саксонськими загонами. Врешті, у 1717 р. відбувся так званий Німий сейм, на якому послі, оточені російською армією, підтвердили продиктовані Петром I умови миру, в тому числі – обмеження чисельності війська Речі Посполитої до 18–20 тис. для Польського королівства і до 6 тис. – для Великого князівства Литовського (насправді збройні сили держави надалі були ще меншими, коливаючись між 12–16 тис., тож їх співвідношення з арміями сусідніх держав виглядало як 1:11 стосовно Пруссії, 1:17 – Австрії, 1:28 – Росії).

Роззброєна в такий спосіб країна фактично потрапляла під неоголошений протекторат Санкт-Петербурга. Ще більше поглибилася ця залежність після наступної громадянської війни 1733–1735 рр., викликаній боротьбою претендентів на престол після смерті Августа II. За підтримки Росії, Пруссії та Австрії королем

став син покійного, Август III, котрий мешкав майже тільки в Саксонії, цікавлячись своїми східними володіннями головню Дрезденського двору. Тим часом над територією Речі Посполитої у 1740–1760-х рр. промчали бурі ще двох великих воєн, які зіштовхнули інтереси багатьох держав – так званої «Війни за австрійську спадщину» (1742–1748) та Семилітньої (1756–1763). І хоча знесилена держава участі в них уже брати не могла, її населення зазнавало величезних розорень та господарських втрат, бо частина боїв точилася саме тут. За образним висловом Оскара Халецького, що повторив популярну метафору XVIII ст.,

Давні передмур'я християнства можна було порівняти телер з придорожною корчмою, яка обслуговує переважно російські війська, що завдяки цьому змогли з'явитися на полях битв Центральної Європи.

Сумним наслідком «саксонських часів» стала також деморалізація та корупованість урядово-політичних кіл, привчених до безпринципного маневрування між можновладними дворами потужних сусідів. Від 1720-х рр. і майже до кінця століття головні важелі влади зосереджувалися в руках просаксонського, а далі проросійського угруповання, якому сучасники дали коротку назву «Фамілія» (його члени були пов'язані родинними вузлами з представниками могутнього клану князів Чарториських: саме так у польській вимові стало звучати прізвище волинських князів Чорториських). Опоненти Фамілії, залежно від розвитку політичної інтриги, шукали підтримки то у Франції, то в Австрії, то в Росії чи Пруссії. Це додатково поглиблювало міжгрупові конфлікти, провокуючи внутрішню анархію і щодамі безцеремонніше втручання ззовні.

Сказане, втім, не означає, що політично-устроєва криза залишала суспільство байдужим. Шукати способів «направи» розладнаного державного механізму почали вже в останні роки правління Августа III, а між 1761–1764 рр. вийшла друком 4-томна фундаментальна праця ченця Ордену піярів Станіслава Конарського «Про результативний спосіб рад» [«O skutecznym rad sposobie»]. Спираючись на ідеї старопольського республіканізму, Конарський переконував у нагальній потребі кардинально впорядкувати сеймове представництво, зокрема – скасувати знамените *liberum veto*^{*}, яким будь-хто з послів міг заблокувати рішення сеймів, унормувати чисельність і представницькі функції послів, усунути від участі в голосуванні безземельну шляхту (чийми голосами особливо зловживали розбіжні політичні угруповання) тощо.

До перших реальних спроб реформування дійшло після утвердження в 1764 р. на троні (завдяки черговій інтервенції російських військ) 32-річного ставленника Фамілії Станіслава Августа Понятовського. Згромадивши довкола себе «нових людей» і долаючи опір консервативної частини сенату й сейму, освічений та енергійний король заходився готувати реформи, покликани впорядкувати фінансову систему, скасувати *liberum veto* та врегулювати релігійне питання (в «саксонські часи» права некаатоликів були суттєво обмежені, що спричинило гостре напруження в суспільстві). На сеймі 1766 р. вдалося

* Тут варто нагадати, що сейми Речі Посполитої спиралися на принцип одноголосного ухвалення рішень. Отож незгода одного-єдиного посла, який міг оголосити *veto* на ту чи ту сеймову ухвалу, зривала засідання сейму взагалі. Вперше такий випадок стався, як уже згадано, на сеймі 1652 р., коли через це не було зратифіковано Білоцерківську угоду. В XVIII ст. «вільне veto» (*liberum veto*) стало відчутною хворобою сеймування.

206. Станіслав Август Понятовський.
Прижиттєвий портрет Крафта

схвалити частину запропонованих проєктів. Однак за підтримки російського посла князя Миколи Репніна проти сеймових рішень, заверші 1767 р. було проголошено – під демагогічними гаслами «оборони віри» – аж дві шляхетські конфедерації, а вже у червні на противагу їм (утім, теж з інспірації Репніна) виникла – під девізом «оборони вольности» – третя, Радомська конфедерація. Конфедерати, зібрані в Радомі, звернулися до Єкатерини II з проханням надати гарантії незмінности «давнього устрою».

Політичний хаос, до якого втяглися широкі маси шляхти, спровоковані радомською пропагандою проти «тирана» Понятовського, а водночас обурені безцеремонністю російського хазяйнування в краї, завершився проголошенням найбільшої з

відомих доти шляхетських конфедерацій – Барської. Її проголосили в лютому 1768 р. у м. Бар [нині райцентр Вінницької обл.], а до осені 1769 р. паралельно організувалося ще 35 конфедерацій решти воеводств і земель, ставлячи за мету оборону «золотих вольностей». Дещо пізніше, у 1775 р., платформу конфедератів було викладено у програмовому трактаті одного з ідеологів конфедерації, волинського шляхтича-русина Міхала Вільгорського «Про відновлення давнього устрою згідно з первісними засадами Речі Посполитої». У 1771 р., за особистим порозумінням із Вільгорським, спеціальну працю, присвячену польському суспільному устроєві «золотих вольностей», написав також славетний французький філософ-просвітник Жан-Жак Русо.

Відповіддю на Барську конфедерацію стала чергова інтервенція російської армії. Розпорошені кінні загони добровольців до 1772 р. протидіяли їй методами партизанської війни по всій території Речі Посполитої – від Литви до підгір'їв Татр, доки їх не розгромив поодинокі російський воєначальник Александр Суворов.

Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм «шляхетського народу», що, на противагу деморалізованій верхівці, зумів зберегти безкорисливу жертвовність в ім'я батьківщини та ідеалів. Однак побічні наслідки, які потягнула за собою Барська конфедерація, мали цілком протилежний зміст. Безпосередньо Україні стосувався, зокрема, накликаний нею ефект Коліївщини, до чого ми ще повернемося далі. Що ж до Речі Посполитої в цілому, то розгром конфедератів став формальною підставою для першого поділу країни. 5 серпня 1772 р. у Санкт-Петербурзі представники Росії, Пруссії та Австрії підписали угоду – як евфемічно стверджувалося у відповідному маніфесті, «остереігаючись цілковитого розпаду держави через анархію та дух угруповань», за якою держави-союзники розби-

рали на свою користь так звані «санітарні смуги», тобто території по периметру Речі Посполитої. До Пруссії відійшли три північно-західні воеводства, Вармінська єпископська область і північна частина Великої Польщі загальною площею 36 тис. кв. км із населенням 580 тис. чол.; Австрія отримала частину Малої Польщі, а також Галичину з Руським, Белзьким і західними околицями Волинського та Подільського воеводств обшаром 83 тис. кв. км з 2.650 тис. мешканців; Росії передавалися землі Східної Білорусі з містами Полоцьк, Вітебськ і Мстислав, а крім цього – частина Ливонії [Латвії], тобто загалом 92 тис. кв. км площі з 1.300 тис. населення.

Скликаний у вересні 1773 р. сейм під загрозою ще більших територіяльних втрат зратифікував угоду. Парадоксально, але цей же сейм відкрив серію спроб порятунку Речі Посполитої шляхом реформування. Саме на ньому було створено Комісію національної освіти [Komisja Edukacji Narodowej], якій удалося започаткувати нове шкільництво, а відтак – підготувати суспільство до радикальних реформ 1780–1790-х рр., що ними освітілося останнє десятиліття існування країни (до заходів Комісії ми далі ще повернемося). Невдовзі, у 1775 р., виникла так звана Постійна Рада – стрункий виконавчий орган, який за підтримки короля почав торувати дорогу новаціям, найповніше втіленим у програмі Гуго Колонтая, дрібного волинського шляхтича, уродженця с. Дедеркалі [нині Крем'янецького р-ну Тернопільської обл.].

Згідно з Колонтаєвими поглядами, на зміну застарілому річпосполитському республіканізму мала прийти централізована конституційна монархія – з рівними громадянськими правами шляхти й міщан та збалансованою представницькою системою. Саме цим шляхом пішов

так званий Чотирилітній, або Великий сейм, який засідав з осені 1788 до весни 1792 року. Й хоча більшості з ухвалених тут реформ уже не судилося втілитися в життя, ці роки справді сколихнули громадсько-політичну думку в країні. Кульмінаційним пунктом Чотирилітнього сейму, над яким виразно маяли гасла Великої французької революції 1789–1793 рр. *Liberté, Egalité, Fraternité* [Свобода, Рівність, Братерство], стала ухвала Конституції 3 травня 1791 р., що донині вшановується у Польщі як національне свято. Конституція проголосувала «волю народу» найвищим сувереном держави й визначала нові засади устроєвого ладу: спадковість монархічної влади, регульованої законом; урівняння в правах шляхти й городян; реформування архаїчних сеймових практик, у тому числі відміну *liberum veto*; утворення централізованих органів виконавчої влади тощо.

Відповіддю на цю – вже останню – спробу «направи» Речі Посполитої, в якій не була зацікавлена жодна з великих сусідніх держав, стала так звана «Війна за другий поділ». Формально її заініціювали лідери магнатської опозиції Станіслав Щасний Потоцький, Ксаверій Браницький і Северин Жевуський, незгідні з ухвалами Конституції 3 травня, але фактично за ними стояв російський імператорський двір. Єкатерина II в одному з листів іще напередодні проголошення Конституції писала про це з граничною відвертістю:

Слід відкласти усі особисті наміри і короля, і його міністрів, зберігши таку конституцію, яка тепер є, бо, правду кажучи, для Росії немає ні потреби, ні користі, щоб Польща стала дїездатною.

Відтак, спершу в Петербурзі, а далі в м. Торговиці [нині Уманського р-ну Київської обл.] у травні 1792 р. було проголошено конфедерацію, спрямовану проти но-

вої Конституції (вже через кілька днів до конфедератів приєдналося російське військо). Наприкінці липня 1792 р. взяли Варшаву, а з серпня по січень 1793 р. представники союзних держав узгодили другий поділ Речі Посполитої, згідно з яким Прусія забирала решту Великої Польщі, а Росія – Центральну Білорусь і Правобережну Україну (без Волині).

Останнім спалахом опору стало повстання березня–листопада 1794 р., очолене польським національним героєм Тадеушем Косцюшком (1746–1817). Хоча формально Річ Посполита ще існувала, дні її було полічено, тож повстанці закликали весь народ до зброї під гаслом

або загинути під руїнами власного краю, або звільнити батьківську землю від насильства й ганебного ярма.

7 травня 1794 р. Косцюшко видав знаменитий Полянецький універсал, який звільняв селян від підданської залежності й закликав до участі у війні; до повстання також приєдналися городяни, особливо мешканці Кракова, Варшави та Вільна.

Придушенням опору зайнялися пруська та російська армії. У червні 1794 р. царські загоны оволоділи Краковом, у серпні – Вільною, а 4 листопада російське військо під проводом Александра Суворова штурмом здобуло Прагу, передмістя Варшави. За цей день, доповідав Суворов, його солдати знищили 12 тис. «бунтівників», а 2 тис., рятуючись, потонули у Віслі. За місяць перед тим, у битві під Мацейовіцями на підступах до Варшави, потрапив у полон тяжко поранений Косцюшко; за легендою, падаючи з коня (що й стало причиною полону), він вимовив сакраментальне: «*Finis Poloniae!*» [«Кінець Польщі»]. Так насправді й сталося: 25 листопада 1795 р. король Станіслав Август Понятовський, на той час уже вивезений на почесне ув'язнення до Гродна, підписав зречення від престолу – це був «подарунок»

207. Алгоритія розборів Речі Посполитої.
Гравюра Леміра, кінець XVIII ст.

Єкатерині II, чиї іменини припадали якраз на цей день. У липні 1796 р. було погоджено, а 27 січня 1797 р. підписано остаточний текст трактату між Росією, Прусією та Австрією про третій поділ Речі Посполитої, котрим її існування як самостійної держави припинилося. До складу Австрії відійшла вся Мала Польща з її столицею Краковом і Галицька Русь зі Львовом, до Прусії – Велика Польща й старі землі Ордену з містами Мальборк і Крुлевець [нім. Кенігсберг, нині Калінінград], до Росії – Литва, Білорусь, Волинь, Київщина, Поділля.

Так укотре було змодифіковано рубіж між теренами з руським населенням, розподіленими цього разу на російський та австрійський паї. Кордон загалом збігався зі старою (ще до Люблінської унії 1569 р.) межею Польського королівства та Великого князівства Литовського. Нововведенням став тільки поділ уздовж р. Збруч, яка розривала навпіл старе Подільське во-

єводство: його східна частина з Кам'янцем і Летичевом належала Росії, а західна Австрії. Відтак 80% українського етносу увійшло в нове XIX століття як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом «звільнення і возз'єднання» (обидві дефініції підхопить російська історіографія, а згодом і радянські історики). Демагогічне лицемірство стосовно «звільнення» навряд чи потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським «звільненням» стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у парламентарній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій. Не аж так однозначна теза про «возз'єднання». Попри всю протизаконність цього акту, вчиненого шляхом агресії, з придушенням опору шляхти і при апатії заморочених пропагандою низів, сполучення Волині, Поділля і Наддніпрянщини в рамках одного державного простору заклало територіальну основу для новітнього «національного проекту», що вже невдовзі почне тривожити умі українських інтелектуалів.

Шляхта й городяни: спроба соціального портрету

Драматичні колізії в житті Речі Посполитої XVIII ст. донині зазвичай ототожують з історією Польщі, що робить їх для українських дослідників «не своїми», а відтак – сам цей період постає як величезна «біла пляма» на мапі минулого України. Тим часом активними дійовими особами, а нерідко й лідерами бурхливого століття була еліта всіх територіальних складників польсько-литовської держави – Польщі, Литви, Білорусі, України. Називаючи себе «польською» шляхтою, вживаючи самоназви «поляк» і вважаючи своєю батьківщиною «Польщу», тогочасні литовці, білоруси й українці ще не надавали цьому слову етнічного змісту, тоб-

то «Польща» була для них, як і раніше, синонімом поняття «Річ Посполита» – означником політичної приналежності й загальношляхетської солідарності. Що ж до конкретних «двигунів» їхньої поведінки – досі цілком не вивчених, то тут, схоже, провідну роль відігравали суто місцеві реалії: здавна усталені форми локальних соціальних ієрархій, нюанси «окраїнної» свідомості, стабільність клієнтарних та сусідсько-своєцьких пов'язань, врешті – регіональна тотожність і регіональний патріотизм. Ці прикмети традиційного суспільства – архаїчні з погляду просвітницьких устремлінь варшавських політиків – сприяли тому, що саме на околицях Речі Посполитої поклоніння шляхетському ідолові «старопольських золотих вольностей» залишалось особливо живучим. Найяскравіші патріотичні спалахи були пов'язані зі шляхтою не польського, а литовського, білоруського чи українського кореня. Для прикладу, на сеймі 1773 р., де було зрафіковано перший поділ держави, єдиним послом, який оголосив публічний протест, став шляхтич із білорусько-литовського Новогрудка Тадеуш Рейтан: на знак обурення він розірвав на собі одягу й упав на підлогу з вигуком: «Хто любить Бога, хто вірний вітчизні, нехай зараз від неї не відступається...». Уродженцем білорусько-українського пограниччя був Тадеуш Косцюшко, а волинська шляхта гаряче підтримала Барську конфедерацію. Зокрема, одним із її помітних ідеологів, як уже згадувалося, виступав представник старовинного роду Вільгорських Міхал, чий предки вели боярське коріння, ймовірно, ще з часів Галицько-Волинського князівства. Тут же, на Волині, проявився найактивніший спротив реформам Чотирирічного сейму, що були розцінені як замах на «золоті вольності». Характеризуючи місцеві шляхетські настрої, Гуго Колонтай у 1792 р. писав до короля:

Я щонайдужче застерігаю Вашу Королівську Милість, аби поводитися з Волинию обережно, бо то – зіпсовані громадяни...

У політичних позиціях цих «зіпсованих громадян» справді в дивний спосіб переплїталися цілком протилежні полюси – побоювання перед російською експансією і готовність співпрацювати з Московією, консерватизм у ставленні до селянського питання і просвітницькі погляди на вроджені права людини, сервілізм щодо магнатської верхівки і схиляння перед гаслом «братерства шляхти». У Варшаві вважали, що волинська шляхта «тільки й чекає на прихід Москви, готуючись сісти разом із нею на коней», а в той самий час Бенедикт Гулевич, лідер волинської шляхти 1780–1790-х рр. (і теж виходець зі старовинного руського роду), розважливо писав:

Не багато здобуде Польща, коли, скинувши ярмо 3-го травня [тобто Конституцію – Н.Я.], вернеться під ярмо московських гарантій.

Ще один приклад: загальною антипатичним було на Волині ставлення до Гуго Колонтая, якому закидали, що він «публікує бунтівні з огляду на підданих твори». Водночас Гулевич у 1791 р. викладає свій погляд на селянську проблему теж у доволі «бунтівний» спосіб:

Я – прихильник вольності, не терплю деспотизму і не зношу, щоб мною керував якийсь пан. А мислячи так, чи ж можу я стерпіти, аби мільйони людей були особистими невольниками. Релігія і республіканізм витворюють у мені це почуття, і я мушу простувати за ним...

Аналізуючи настрої прибічників та противників реформ Чотирирічного сейму, дехто з польських істориків пояснює ворожість до них шляхти Галичини, По-

208. Шляхтич. Малюнок Жана Поля Норблена, остання чверть XVIII ст.

ділля, Київщини та Волині тим, що тут мешкало надто багато неосілого й мало-земельного елементу, залежного від опозиціонерів-магнатів. Справді, безрозмірні магнатські латифундії, де сиділа «на кондиціях» дрібна шляхта, залишалися, як і давніше, характерною прикметою цих країв. Однак серед людей, що формували політичне кредо місцевого загалу останньої чверті XVIII ст., бачимо якраз не магнатів, а передовсім нащадків старого руського панства-бояр – Ледуховських, Гулевичів, Вільгорських, Вороничів, Словицьких, Войн-Оранських та ін. Після падіння Речі Посполитої частина з них перемістилася подалі від Росії, на австрійські терени, а частина зробить карколомні кар'єри в Росії (як, наприклад, Вільгорські – блискучі санкт-петербурзькі придворні «графи Вієлгорські»). Абсолютна невивченість шляхетських спільнот XVIII ст. на українських теренах Речі Посполитої, на жаль, не дозволяє ні по-

яснити причин живучості панського авторитету, ні простежити мотиви життєвих виборів цих людей у момент падіння Речі Посполитої. Тож залишається лише наголосити на самій проблемі – як велими суттєвій для розуміння тих життєвих катаклізмів, що їх пережила шляхта Галичини та Правобережної України, поставлена наприкінці XVIII ст. в екстремальні умови політичної та світоглядної завірюхи.

Що ж стосується сфери освіти й побутової культури, то інтегрованість руської еліти в польський світ простежується набагато рельєфніше, ніж у попереднє століття. І надалі побутує двомовність, але вже з акцентованою ієрархією престижності: польська мова служить для товариського й родинного спілкування шляхти, а українська зміщується лише до зносин із підданими. Ужитковим залишається поведінковий типаж «старопольського сармата» – відважного грубуватого воїна, вірного сина вітчизни, прямодушного оборонця «золотих вольностей», якого з рештою шляхти єднає «братерство крові». Закоріненню цього поведінкового стандарту сприяють і магнатські двори: як у Польщі, так і в Литві, Білорусі чи Україні тут панує однакова шкала вартостей, де головне місце відведено чоловічим забавам: полюванню, пияцтву та «політиці», себто участі в сеймикових з'їздах як головних осередках локального публічного життя. Зворотнім боком «сарматських чеснот» є наївна глорифікація старовини, загумінковий консерватизм і загальнокультурна обмеженість, надійно відгороджена від світу нехиттю до всього чужиницького. Тож український шляхтич, нарівні зі своєю «братією» з інших теренів Речі Посполитої, цілком відповідав висміюваному в освічених варшавських колах другої половини XVIII ст. типажеві «старопольського сармата», котрий виголошує довжелезні

промови страхітливою сумішшю польської і латини, їсть і впивається до нестями, а на сеймиках рубається шаблею з сусідом.

Натомість до нових світоглядних явищ, що почали виразно окреслюватися від середини XVII й стали чільними у першій половині XVIII ст., належить віднести фанатизацію релігійного життя. Це безпосередньо пов'язувалося із так званою «конфесіоналізацією», що по всіх європейських країнах мала більш-менш однакові прояви: запровадження чіткіших формулювань правд віри, зміцнення конфесійної дисципліни, уніфікація релігійних практик, встановлення контролю над паствою тощо. Виразним прикладом тут може бути «полювання на відьом»: за підрахунками Богдана Барановського, серед відьомських процесів у Польському королівстві, що закінчувалися загибеллю жертв, на релігійно толерантне XVI ст. припадає лише 4%, натомість 46% на XVII ст. і 50% на першу половину – середню XVIII століття. По Русі аналогічних цифр не виведено, проте можна припускати, що й вона не залишилася осторонь від «хвороби віку». Наприклад, Львів 1754 р. побив своєрідний рекорд у виданні безглуздої літератури про диявольські підступи. Саме тут було опубліковано 4-томну енциклопедію ксьондза Бенедикта Хмельовського «Нові Атени, або Академія, наповнена різноманітним знанням», де, серед іншого, давалися практичні поради щодо розпізнавання відьомських прикмет, різновидів чарування тощо. Спалах фанатизму став одним із симптомів ширшого явища – екзальтації релігійних почувань, нахилу до багатолюдних церковних відправ і торжеств, а також особливого пієтету перед чудодійними культами (наприклад, упродовж XVIII ст. на території Речі Посполитої відбулася урочиста коронація 29 богородичних ікон, а вперше такий церемоніял провели 1717 р., утвердивши

209. Коронована ікона Богородиці.
Шумськ, перша чверть XVIII ст.

культ Ченстоховської Матері Божої як «королеви Польщі»). Релігійне дисциплінування суспільства, без сумніву, мало дати відчутний поштовх до розчинення православної шляхти в католицькому загалові. Це відбувалося тим природніше, чим масовішим ставав щойно згаданий поведінковий стереотип «старопольського сармата», який не передбачав місця для іншівіртів. Специфіку релігійного світовідчуття новонавернених русинів-католиків поки що не досліджено, та деякі свідчення змушують поставити під сумнів дотеперішню думку істориків про їхній агресивний прозелітизм, спрямований на власних підданих. Наприклад, вельми характерно виглядають звинувачення на адресу окраїнних панів, висловлені у що-

деннику одного з варшавських придворних:

Не дбаючи про публічне добро, вони воліли, щоб у їхніх маєтностях будувалися церкви, а не латинські костьоли, бо церкви їм нічого не коштували, окрім наданого громаді дерева на будівлю, тоді як облаштування латинського костьола дороге...

Інвективи доброго католика промовисті: шляхта не накидала простолюду власної віри, примусово обертаючи «грецькі» храми на костьоли. Інакше стала справа з католицькими монастирями: їх на руських теренах у цей час справді значно побільшало. Однак, фундуючи їх, пани навряд чи виношували далекоюсяжні плани примусової католизації. Ішлося про речі прозаїчніші: монастир ставав престижним місцем поховання фундатора та членів його родини, постачав капеланів на потреби панського двору, забезпечував обслуговування церковних урочистостей та святкових відправ, врешті – засвідчував побожність своїх добродійців, зміцнюючи їхній престиж в очах сусідів.

На кінець XVIII ст. припадають і перші прояви «дивацтв» серед осіб польського походження, які починали виключно ідентифікувати себе з українською стороною. Початок цьому, схоже, поклав герой відомої балади про Бондарівну, канівський староста Миколай Потоцький: у 1773 р. магнат «неформал» перейшов із католицького обряду на унійний і став щедрим ктитором Почаївської Лаври, зініціювавши, серед іншого, коронацію образу чудотворної Почаївської Богородиці. Подібну трансформацію пережив Август Яблоновський (1769–1791) – син новогрудського воєводи, народжений у Дрездені, а вихований у м. Ляхівцях на Волині під опікою дворака Стефана Матюшенка. Оселившись у материнському

маєтку в м. Стеблеві [нині Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.], Яблоновський 1788 р. перейшов в унію, відпустив козацького оселедця і звільнив частину підданих від панщини, утворивши з них надвірний козацький загін із 500 вершників. Залишається нагадати, що замишування українським минулим невдовзі поширяться серед польської та сполонізованої шляхти ще більше й спершу вилетять в романтичну – так звану «українську» – течію в польському письменстві, а з середини XIX ст. – у свідоме повернення до українськості молодих людей із правобережних шляхетських родин Рильських, Антоновичів, Старицьких, Косачів та багатьох інших.

* * *

Життя руських міст XVIII ст., на відміну від шляхетського, виглядає доволі безбарвним. Занепад міських осередків як вогнищ економіки й торгівлі, характерний для всієї Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст., не обминув і України. Абсолютно більшість поселень міського типу, чисельність яких примножилася ще століття тому, так і залишилися дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування й переважанням серед їх мешканців не ремісничого люду, а сільськогосподарських виробників. Скажімо, у Волинському воєводстві у 1770-х рр. приватним власникам належало 90,4% поселень міського типу, у Брацлавському – 98%, у Київському – 69,7%, у Подільському – 77,2%. Статус жителів цих міст фактично дорівнював становищу селян-підданих, а ремесло, яким вони займалися, було підпорядковане потребам панського двору та задоволенню попиту власної сільської округи. Вільні, або так звані королівські міста набагато більшою мірою, ніж колись, відчували прес старостинської адміністрації, яка ігно-

рувала міське самоврядування, втручала-ся в дії магістратів, обкладала міщан податками й повинностями понад норму. Паралельно спостерігається розклад міського самоврядування зсередини, що виявлялося у падінні авторитету виборних влад, їхній корумпованості, хабарництві, фінансових зловживаннях. Загальновизнаним серед дослідників є й те, що помітно впав життєвий рівень городян, а відтак – погіршився стан забудови, деградувало міське шкільництво та форми міського життя в цілому. Міська магебургія старілася на очах, перетворюючись на анахронізм, і годі було сподіватися на її оновленням перейматиметься уряд, заклопотаний проблемою виживання самої держави.

Новою сторінкою у житті приватних міст стало закладання на їхній території панських «мануфактур», де поруч із підданими працювали вільнонаймані робітники. Потоцькі відкрили в Тульчині фабрику «ординарних сукон», а в Махнівці – панчішну, екіпажну й крохмальну фабрики; Чарториські в Корці – фабрику «фаянсу, що дорівнює англійському»; Плятери в Немирові – фабрику полотна тощо. Ці мануфактури поволі витісняли відповідні галузі міського ремесла, підриваючи цехову систему, котра й без того дихала на ладан. Мода на шляхетські резиденції в містах, що стала розповсюджуватися з другої половини XVII ст., наповнювала місто контингентом панської обслуги та іншим чужорідним елементом (наскільки поширеною була згадана мода, може служити приклад Перемишля, де на початку XVIII ст. із 31 ринкової кам'яниці 15 належало шляхті). Панські піддані збільшували прошарок населення, невідкладного магістратові й узагалі чужого в міському середовищі, що також призводило до деградації самоврядних традицій.

Окремої уваги варті міжетнічні взаємини в містах. У цілому можна констатувати поступове злагодження конфлікт-

211. Миколай Потоцький. Портрет Якова Головацького, 1770-ті рр.

них зіткнень між поляками й русинами навіть у Галичині, де ще донедавна конкуренція та релігійні тертя робили їх доволі гострими. Це, без сумніву, стало наслідком переходу руського населення в унію, що тягло за собою скасування дискримінаційних обмежень на зайняття виборних посад у самоврядних органах та інші форми участі в міському житті.

Віра бідних: феномен хасидизму

Як і в попередні століття, самобутньою барвою етнічної палітри міст залишалися євреї. Чисельність єврейського населен-

211. Орендар Давид Лейбович.

Аматорський малюнок початку XVIII ст.

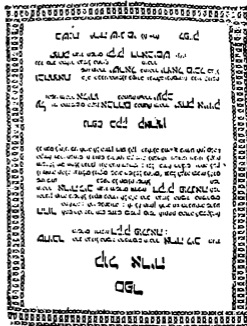
ня міст і містечок наприкінці XVII – впродовж XVIII ст. суттєво зростає завдяки протекції магнатів, зацікавлених у посередницьких та орендарських послугах. Відтак, лише на території Галичини у другій половині XVIII ст. проживало близько 30% євреїв Речі Посполитої, де загалом їх було понад 600 тис. осіб – приблизно третина єврейського населення тогочасної Європи. За підрахунками Єжи Мотилевича, в багатьох поселеннях західного пограниччя Галицької Русі євреї склали до половини, а деколи навіть більше міщанського загалу: у Добромилі 70,2%, Перемишлі 55,6%, Дрогобичі 58,8%, Ряшіві 49,8%, Сяноку 36,4%, Ярославі 22,3%. Подібні співвідношення були властиві й для решти руських територій,

тож саме у XVIII ст. витворюється знаний аж до Другої світової війни колоритний типаж галицького, волинського, подільського чи київського містечка як єврейського «штетла» – з обов'язковою синагогою і школою, зі звучанням на вулицях та базарах трьох – єврейської, української та польської – мов. Додатково цьому сприяло й те, що за Петра I було проведене примусове виселення євреїв з Російської імперії. Заборона проживання у межах Росії особам юдейського віровизнання повторювалася при царицях Анні Іоанівні, Єлизаветі Петрівні, Єкатерині II (саме тоді кенігсберзький рабин Лейб Епштейн навіть написав трактат про те, що євреям не можна жити у Санкт-Петербурзі, бо в період білих ночей віруючий єврей не може точно визначити час вранішньої і вечірньої молитви). Тож єврейське населення скупчувалося у Речі Посполитій, а коли її східні території опинились у складі Російської імперії, саме тут, на колишніх річпосполитських землях, проляже так звана «смуга постійної єврейської осілости».

Заняття єврейського населення залишалися традиційними – торгівля, лихварство, орендарство, корчмарство і нецехове ремесло. Щодо першого, то спостерігається навіть виразна домінація євреїв-купців, які зосереджували в своїх руках три чверті вивозу всіх товарів. Серед ремісників традиційно заможними були майстри-золотарі, тоді як представники ужиткових ремесел – шевці, кравці, кушніри, шклярі – мали ще скромніші достатки, ніж їхні колеги-християни. Вважають, що якраз у XVIII ст. в єврейській спільноті різкіше, ніж доти, почала проявлятися майнова поляризація. Нагромадивши чималі капітали, заможна верхівка купців, лихварів та ювелірів починає дедалі частіше переселятися з єврейських кварталів до престижних міських дільниць, оточує свій побут пишнотою. На тлі

загального зубожіння городян, про що згадувалося вище, це провокувало особливу нехіть християнського населення, завершуючись погромами, як, наприклад, у Заславі на Волині (1747) чи Житомирі (1753), де мали місце фанатичні ексцеси християнського натовпу проти євреїв, звинувачених у ритуальних убивствах. Утім, євреїв-багатіїв нараховувалися одиниці, а в цілому єврейська спільнота, павперизуючись, розділила долю решти міського люду. В останній чверті XVIII ст., за підрахунками дослідників, кожний двадцятій єврей Речі Посполитої не мав надійних засобів до прожитку, а кожний шістдесятій був жебраком.

Майнова поляризація підкреслювала освітню прірву між зубожілою масою та рафінованими інтелектуалами, що провадили вчені талмудичні диспути й опікувалися школами та друкарнями. Неосвічені сільські крамарі, орендарі, корчмарі, рознощики товарів, ремісники могли прилучитися до релігійного життя лише в синагогах, де панувала недоступна для них ученість, а тим часом злидений побут, наповнений боротьбою за існування серед недоброзичливого оточення, потребував емоційної, зрозумілої простій людині віри. Й от у 1730-х рр. серед бідноти започатковується містичний релігійний рух, який вважають одним із найбільших переворотів у духовній історії євреїв – своєрідним аналогом християнської Реформації. Батьківщиною хасидизму (від слова «хасид» – благочесний) судилося стати українському Поділлю. Саме тут, у Меджибожі [нині район Хмельницької обл.], народився його легендарний засновник Ізраель бен Еліезер (бл. 1700–1760), який отримав від сучасників ім'я Баал Шем Тов, тобто у дослівному перекладі «Власник Доброго Імені». Після багаторічних блукань по єврейських громадах Галичини й Поділля в ролі мандрівного знахаря та проповід-

212. Титульний аркуш книги проповідника хасидизму Ар'є Лейба бен Абрагама з Полонного (Корець, 1798)

ника Баал Шем Тов близько 1740 р. осів у Меджибожі, оточивши себе учнями. Писаних праць засновник хасидизму, за винятком кількох листів, не залишив, тож згодом його учні розповсюдили афористичні висловлювання вчителя й систематизували суть його проповідей та бесід. Один із них, рабин Яків Йосиф із волинського Полонного, у 1781–1782 рр. видрукував три збірки власних проповідей, які спиралися на вчення Баал Шем Това.

Його суть можна окреслити формулою «Вся земля наповнена Богом», тобто увесь світ є проявом божественного, оскільки Бог присутній скрізь і в усьому. Постійний зв'язок між Богом і людиною виражається, за уявленнями хасидів, не лише у впливі Бога на людські справи, а й навпаки – у здатності людини силою своєї молитви «вплинути» на Бога й через

нього – на світ. Кожен людський учинок має певне відлуння у небесних сферах, але найбільшу роль грає молитва, котра з механічного ритуалу мусить стати піднесеним порипом до неба, зіпльненням людини від матеріальної оболонки. Найповніше здійснює таке злиття з Богом «праведник» – цадик: його молитва здатна відчутніше впливати на небесні сфери, ніж молитви звичайних євреїв. Душею він постійно перебуває на небі, а його земна функція – рятувати душі людей, тому кожен віруючий мусить передати себе під цю духовну опіку (цадиками стали учні Баал Шем Това та їхні нащадки, пост цадика, наставника й судді своєї громади, вважався спадковим, тож сформувалися цілі династії цадиків, які тягнуться замалюм не до наших днів). Укріпити ж віру можна тільки тим, що кожна людина стане у повсякденному житті благочесною – хасидом. Ось як виглядає ця настанова в одній із рабинських проповідей:

Існує талмудичний вислів: «Якщо всі люди розкаються, то прийде спаситель-Месія». І тоді я вирішив зробити щось для цього. В успіху я не сумнівався, але з чого почати? Світ такий великий! І я вирішив почати зі своєї країни, яку знаю непогано. Але й країна моя надмір велика, чи не краще почати з мого міста? Але й місто моє величезне, почну-но я краще з моєї вулиці, ні – з мого дому, ні – з моєї сім'ї. А, мабуть-таки, почну з самого себе!

Залишається додати, що екзальтований (український) варіант хасидизму не прижився у Литві й Білорусі, де єврейське населення було освіченішим. Натомість великої популярності там набула хасидська течія, початок якій дав наприкінці XVIII ст. знаменитий юдейський теолог Шнеур Залман. Вона раціональніша, зокрема, у ній применшено роль цадика та релігійного екстазу в молитві. Саме в цьому варіанті хасидизм існує до

наших днів, охоплюючи тисячі послідовників по всьому світу; священною прабаб'яквіщиною своєї віри євреї-хасиди вважають Меджибіж, де був похований Баал Шем Тов, а також українські міста Умань, Брацлав і Полонне, пов'язані з іменами його учнів та послідовників.

Селянська проблема. Соціальний бандитизм: опришки та гайдамаки

Упродовж XVIII ст. по всіх країнах європейського сходу, де ще зберігалася, на відміну від Західної Європи, підданська залежність простолюду, фіксується помітне загострення селянської проблеми. Вчені вважають це логічним наслідком так званої «люксуризації» (урозкішнення) життя еліт, що потягло за собою переорієнтацію панського господарства з внутрішніх потреб на ринок, на здобуття коштів для показного способу життя – віднині вже обов'язкового атрибуту вищих станів, для будівництва коштовних палаців і облаштування дорогих парків, для купівлі предметів розкоші. У Росії спорадичні виступи простолюду переросли на криваву селянську війну 1773–1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. Один за одним спалахували – у відповідь на посилення панщизняного примусу – селянські бунти в Угорщині (1735, 1753, 1755, 1764, 1765). В козацькому Гетьманаті на Лівобережній Україні середини – другої половини цього ж століття фіксуються селянські заворушення у Стародубському, Миргородському та Лубенському полках, на Новгород-Сіверщині, Слобожанщині. Щодо українських регіонів Речі Посполитої, то тут ситуація додатково обтяжувалася, як уже згадувалося, ворожістю до «чужого» пана – «ляха/ католика», а спалахи ненависти підкріплювала пам'ять про не такі вже й давні «козацькі часи».

Характерною для річпосполитської України деталлю було й те, що тутешні магнати через велетенські розміри своїх латифундій (для прикладу, Потоцьким у самому лише Брацлавському воєводстві належало 18 тис. кв. км землі) керували ними не прямо, а через оренди й суборенди, себто над селянином височіла ціла піраміда власників, що задовольняли свої апетити шляхом додаткового визиску. Обсяг і характер селянських повинностей був у різних місцевостях неоднаковим. Найтяжчими вони були там, де панцизняний примус свого часу не розхитала козацька революція – в Галичині, на Волині, Західному Поділлі. Наприклад, на Волині відробітки селянського двору на користь панського господарства зросли між початком і кінцем XVIII ст. пересічно з 194 до 240 днів на рік, а в Галичині на кінець століття могли доходити до 300 днів. Окрім цього, селян зобов'язували до численних додаткових робіт – ремонту млинів, доріг і ставів, перевезення вантажів, прядіння вовни тощо.

Збільшення обсягу повинностей понад усталений звичай найчастіше ініціювалося тимчасовими користувачами – орендарями й суборендарями. Це виразно ілюструють тогочасні селянські скарги («супліки»), адресовані власникові-дідичу. Наприклад, в одній із них (1758 р.) мешканці сіл Тершова і Завадки Самбірської королівської економії так описують збільшення панщини, запроваджене орендарем: раніше за день оранки або перевезення снопів чи сіна рахували по два дні панщини, нині – один; за доставку одного воза дров писали день панщини, а тепер за те саме вимагають два вози; за розкидання протягом півдня гною на полі рахували день панщини, а тепер за те саме треба робити повний день і т.д. Конфлікти з орендарями стають чи не основною прикметою селянського життя. Мирною спробою погладити їх були скарги, де після перерахування кривд звично додавалося: «А як на це не буде панської ласки наших

213. Селянин у полі.
Аматорський малюнок 1765 р.

вельможних дідичів, розійдемося з села» (так звані «втечі», тобто переходи підданих на інше місце проживання, залишалися для XVIII ст. так само частими, як і століття тому). Проте скарги мало зараджували лихові, бо вельможний пан був далеко, а орендар почувався в селі царем і богом. Ось як колоритно описує саме таку ситуацію повторна скарга мешканців с. Білої Кам'янець-Подільського староства 1789 р.:

Після від'їзду ясновельможних панів і найособливіших добродіїв [комісарів, яким було подано першу скаргу. – Н.Я.] більш як сто люду вже покарано, і на тім ще не стало, а все нам виказують*: «Ото ваша супліка: Ви собі мислили, же то ваші батьки приїхали, і супліку-сте подали, а ваші батьки в Білій не забавили, до чорта поїхали, а ми як булисьмо вашими панами, так і будемо, скурві сини – і в сміх...».

* До цього місця текст супліки складено польською мовою, а далі погрози орендарів селяни викладають дослівно, себто по-українському.

Траплялися й різкіші форми протесту – погрози, хапання за дрючки, підпали дворів тощо. Проте загалом цим спонтанним спалахам обурення було далеко до тієї загрози, яку ховало в собі бунтівне Подніпров'я. Останнє набуває підкресленої виразності, коли ми нагадаємо, що тутешній панцизний примус не йшов у порівнянні з рештою регіону. Основні повинності у колишньому центрі Руїни, заново колонізованому впродовж 1720–1740-х рр., зводилися до грошового податку (чиншу) та продуктової данини (саме така форма підданської залежності охоплює 60–70% тутешніх селянських господарств). У багатьох місцевостях надовго затрималися «слободи», себто пільгові поселення, взагалі звільнені від сплати податків. Утім, і самі податки – порівняно з галицькими чи волинськими – часто виглядали як символічні. Однак це, як ми далі переконаємося, не поміняло напруги, бо склад тутешнього населення був суттєво інакшим, ніж у внутрішніх регіонах країни, формуючись із напливового елемента – енергійного, підприємливого, а то й авантюристичного. Крім усього, коли на старі місця у 1730-х рр. повернулася вигнана Петром I Запорозька Січ, її близький подих знову став відчуватися на Київщині та Східному Поділлі. Що ж до запорожців, то вони завжди почувалися тут як удома – адже це була їхня земля, віками поливана козацькою кров'ю, тож «гуляти» на ній вони вважали за своє незаперечне право. А до кого схилялися симпатії селян – до чужої «лядської» влади чи до запорозьких гуртів – зайве питати.

Ось на такому неоднорідному тлі у двох прикордоннях Речі Посполитої (київському – на межі з запорозьким степом, і галицькому – у лісах та полонинах Карпат, де сходилися межі Польського коро-

лівства, Волощини й Угорщини) набуває величезного розмаху соціальний бандитизм, який тогочасні джерела називають опришківством і гайдамаччиною. Слово «опришок» (найімовірніше, запозичене з румунської, де воно позначало розбійника) фіксується в офіційних актах з 1550 р., а слово «гайдамака» (від турецького *haydudak*, себто «розбійник») – з кінця XVII століття. Унікаючи лайливого змісту урядової термінології, фольклорна традиція часто називає опришків «чорними хлопцями», а гайдамаків «бурлаками» (з татарської – «волоцюга»). Згодом бурлаками стали звати також заробітчани і мандрівних наймитів, однак первісне значення цього слова виразно фіксується, наприклад, у одній з пісень гайдамацького циклу: за покликком одного з «бурлаків» збираються ховати отамана «всі бурлаки», які самі себе за козацьким звичаєм називають «панове-молодці»:

Гей, збирайтеся, панове молодці,
та все народ молодий!
Гей, збирайтеся, панове молодці,
в славний лісок Лебедин...

Гайдамаків і опришків фольклорна традиція зображала як благородних розбійників, що відбирають несправедливо нажите добро й роздають його бідним, захищають скривджених та убогих. Ось як, наприклад, це звучить у легенді про найзнаменитішого опришка – Олексія Довбуша († 1745):

Розбивали тих панів, що хлопам кривду робили; у багатих брали, а бідним роздавали; за нас заступалися та нас боронили від усякої біді.

Насправді тим і другим траплялося «розбивати» не тільки панів, а й свого брата-простолюдина (ясно, заможного), однак симпатії до них селянського загалу від цього не меншали. Розбійників, як засвідчують тогочасні джерела, радо підтримували по селах – годували, перехо-

ували, лікували. В судових документах увесь час натрапляємо на згадки, що опришки чи гайдамаки діють «у порозумінні і союзі або у товаристві чи й у добрій дружбі» з мешканцями сіл та містечок, а в Наддніпрянщині – ще й із ценцями малих православних монастирів (такі існували впродовж усього XVIII ст., рахуючись, як уже згадувалося, «задніпрською» частиною Переяславської єпархії).

Опришки, як і гайдамаки, мали, окрім симпатій населення, ще одну суттєву перевагу. Діючи у прикордонній смузі, молодечі ватаги, на відміну від урядових каральних загонів, переходили її без вагань. Центром опришківства було так зване Покуття – міжкордоння Польщі, Волощини та Угорщини в Карпатах між річками Дністром і Черемошем, відмежоване хребтом Чорногорою. Опришківські гурти (як і гайдамацькі) збиралися навесні, коли дерева вкривала густа зелень. Обираючи за сталій осідок малодоступні гірські верховини і звідти спускаючись униз, вони нападали на задалегідь вибрані садиби, а в разі переслідування блискавично втікали тільки їм відомими стежками на територію котроїсь із сусідніх країн. Варто нагадати, що по той бік кордону діяли свої розбійницькі гурти, тому розмежувати опришків-«угорців» (тобто, русинів із-за Чорногори або словаків) та опришків-«волохів» (русинів або молдаван із буковинських нагір'їв) можна хіба умовно, на підставі державного підданства. Ну, а для самих розбійників це взагалі не мало жодної ваги, тим-то часто натрапляємо на згадки про своєрідні «міжнародні» ватаги.

Попри схожість мети, засади формування опришківських ватаг суттєво відрізнялися від гайдамацьких. Гурти опришків скидаються швидше на архаїчні «спілки дужих юнаків», вступаючи до яких, молодик ніби переступав межу нормативного світу. Коли судити з переказів

214. Гірські розбійники.
Народна картинка з Підгалля

про найпопулярнішого з-поміж «чорних хлопців» – Олексу Довбуша, вступ до ватаги супроводжувався присягою на топірцях – гуцульській бойовій зброї, яка завершувалася словами:

А коли б я не дотримав присяги – хай мене не мине цей топір і ця опришківська зброя на землі і під землею...

Язичницька присяга на зброї, що закінчується саме таким звертанням – річ відома, у тому числі в Київській Русі, але в устах людини XVIII ст., яка вже багато століть сповідувала християнські святощі, наштовхує на роздуми. Втім, гуцульська язичницька мітологія, як відомо, вважається однією з найживучіших у слов'янській традиції. Нею, зокрема, культивується і символічний образ топірця – зброї пращурів-велетнів («елетів»), які, згідно з гуцульською легендою, колись

215. Олекса Довбуш. Народна картинка

жили в Чорногорі – центрі всесвіту, звідки народи розійшлися навсібіч. Із рудиментами архаїчного світогляду пов'язана також шойно прощитована згадка присяги про світ «під землею»: як бачимо з відомої пісні про поранення і загибель Довбуша, місця тілові розбійника там не було. Помираючи, він звертається до опришків із проханням «підняти [його тіло] на топірші і занести в Чорногору», але не ховати там, а посікти «на дрібен мак». Натомість награбовані скарби належали землі. Смертельно поранений Довбуш (1745), перенесений представниками влади з лісу до с. Космач, на запитання, де сказано здобути ним цінності, як свідчить протокол, відповів: «В полонині у Чорногорі. Бог знає, я знаю. Земля тим буде користуватися». Не менш загадковим є набір сакральних предметів, знайдених у Довбуша: поряд із християнськими ладанкою, пляшечкою свяченої оливи та

дерев'яним хрестиком – «дев'ять зернин у вузлику» та «пір'я різних птахів». Без детальних етнологічних студій неясними залишаються також витоки опришківського звичаю не рятувати, а добивати поранених і хворих членів ватаги під час походу, що наївно було би пояснювати лише інстинктом самозбереження – той, у кого він був достатньо розвинутий, не ходив в опришки.

Опришківство як форма соціального бандітизму протрималося в Карпатах від середини XVI ст. до 1720–1730-х рр., зазнавши найбільшого піднесення саме в часи, про які тут мова. За три століття воно виробило власні ритуали та символіку, пояснити які можливо тільки в тому разі, коли відмовитися нарешті від погляду на цей феномен як на саму лише кримінальність чи «форму класової боротьби селян західноукраїнських земель проти кріпосництва та гіту поневолювачів». Розшифрування глибинних мотивацій поведінки опришків дасть змогу, гадаю, зрозуміти внутрішню структуру та неписані закони опришківських гуртів. Варто додати, що це полегшується порівняльним матеріялом про аналогічні групи «благородних розбійників» у румунських, уторських і словацьких гірських регіонах, а також на Балканах.

Прикордонний фактор грав визначальну роль і в феномені гайдамаччини. Через пограничну смугу між Росією та Річчю Посполитою запорозькі ватаги з території Поля, контрольованої Січчю, переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі (фрагменти цього лісового масиву досі збереглися між містами Смїла, Кам'янка й Чигирин). Звідси, обростаючи спільниками-селянами (або «мужиками», як називають їх гайдамаки-запорожці), розбійницькі гурти здійснювали рейди на садиби шляхти та євреїв-орендарів, костьоли, містечка, хутори. Тактика цих нападів спиралася на

вироблені віками татарсько-козацькі прийоми степового добичництва. За опорну базу загонові служив закладений у безпечному місці кіш (з тюркського *koş* – «стійбище», «табір»), а вже звідси окремі кінні роз'їзди, учасники яких брали з собою по кілька коней для швидкого переміщення, вирушали на небезпечний промисел. Повернувшись із награбованим, гайдамаки «дувалилися» (від турецького *dıvap* – «збори», «поділ здобичі»), а далі врозсіп чи гуртом, як поталанить, відступали назад через кордон на січову територію або й далі – в пограничні терени ханського Степу. Ці переміщення локалізувалися у смузі, яку нині займає південь Черкаської та північна й західна частини Кіровоградської областей. Бездоганна орієнтація у плетиві степових балок та урочищ уздовж допливів Південного Бугу, Інгулу та Інгульця дозволяла без особливих труднощів уникати погоні, ба, навіть переганяти між прикордонними пунктами захоплену худобу, простуючи до центру Бугогардівської паланки на Бузі нижче впадіння р. Синюхи (про адміністративно-територіальний поділ володінь Запорозької Січі див. докладніше далі).

Основною здобиччю гайдамаків були не так захоплені матеріальні цінності, як худоба – її переганяли чередами, отарами, табунами нерідко до тисячі голів. Крадену худобу перепродували й одразу, у прикордонних селах та містечках, і в самій Січі. Походи запорозьких ватаг, що їх самі гайдамаки на допитах називали ходінням «в Полскую область на добич», не раз інспірувалися начальством Бугогардівської паланки, оскільки давали певний зиск і йому. Зрозуміло, від упійманих добичників-невдах паланка категорично відмежовувалася, заявляючи, як, наприклад, на прикордонній комісії 1751 р., що

в претенсии полской не есть причиною, ибо в Запорожском Войске Ни-

216. Гайдамака. Малюнок XVIII ст.

зовом бивает по своей охоті и разных нацей, а потом возвращаются паки в свои отечества, и тамо или инде где от них либо какіе послідовали земе поступки, то оноє Войску Запорожскому Низовому почитать не есть приличное и невадежно.

Традиційність степового добичництва диктувала не менш традиційну, тобто козацьку, структуру гайдамацьких ватаг. На відміну від опришківських побратимських гуртів, пов'язаних взаємною клятвою, гайдамаки створювали суто військової ситуаційні загоони (часто чималі – до

300–500 осіб). На їх чолі, крім виборного отамана, нерідко стояв ще й осавул, а до головного – запорозького – ядра, за принципом творення найманських «зтяжних рот», долучалися на місцях «зтяжні козаки» та «мужики». Траплялося, що гайдамацькі загони ходили з бойовим прапором – короговою, шикуючись у піші й кінні лави. Як дисциплінована збройна група, вони, за свідченням тогочасних джерел, пильно дбали, аби вивезти з поля сутички убитих і поранених, транспортуючи їх на возах, а далі влаштовуючи полеглим почесний вояцький похорон. Ось як, наприклад, описується такий церемоніал у російських оперативних донесеннях 1750 р.:

...При котором де погребени было их, гайдамак, боле 100 человек и все при том чинили пальбу, а по погребени после пальбы заредили ружья свои с пулями...

У повідомленні варшавської газети «Kurier Polski», де під 1736 р. оповідається про повшання гайдамаків під Уманню, теж натрапляємо на схоже свідчення:

Після відходу наших роз'їздів ці гайдамаки, заскочивши у ті ж місця, познімали трупи і під постріли над ними поховали.

У роки війни за престол (1733–1734), що точилася між Августом III Саксонцем та Станіславом Лещинським, добичницькій гайдамаччині було вперше надано політичного підтексту. Наприкінці 1733 р. союзне Саксонцеві російське військо вступило на Правобережну Україну, звертаючись по підтримку до місцевої людності. Це блискавично трансформувалося в заклик «бити панів» і викликало появу цілої низки гайдамацьких ватаг із козаків, жовнірів, селян та різноманітного кримінального елементу. Серед них швидко ви-

ділювся загін Верлана, колишнього сотника шаргородської надвірної міліції Любомірських, який оголосив себе гайдамацьким полковником і навіть узяв штурмом Жванець, Броди та Збараж (після перемоги Августа Саксонця відступив у Молдову; його подальша доля невідома). Паралельно діяло ще кілька гайдамацьких загонів – запорожців Матвія Гриви й Медведя (обидва до 1736 р. чинили наїзди на шляхетські садиби і навіть міста – Вінницю, Павлоч, Сквиру, Погребище, Крилів, Чигирин), а також колишнього сотника надвірної міліції князів Четвертинських Сави Чалого. Після 1735 р. Чалий утік на Січ, 1740 р. знову повернувся на польську службу, але вже наступного року його скарала на смерть як зрадника одна з гайдамацько-запорозьких ватаг.

З'єднаними зусиллями російської та польської армій спалах 1734–1735 рр. вдалося пригасити. Полонених гайдамаків за законом військового часу вішано на місці, часто – спеціально на російсько-польському кордоні «на пострах іншим гультяям». Уже згадувана газета «Kurier Polski» у січні 1737 р. писала:

Козаки, або гайдамаки снують на кордонах, ховаючись у пасіках та придніпровських лісах. Зазнавши кілька разів від нашого війська поразки, вони вже не наслідуються вриватися у нашу країну, а тому тутешні мешканці захищені від цього гультяства...

Цей оптимізм виявився передчасним. Та ж газета впродовж 1737 р. регулярно публікує звістки про те, що в околицях Летицева, Сміли, Білої Церкви, Крилова, Шаргорода, Немирова, Лисянки та Суботова раз по раз з'являються гайдамацькі ватаги, котрі

вриваються, хапають де що можуть схопити і зникають, бо роз'їзди не можуть їх вистежити – вони як у землю провалюються.

Ведучи цю неоголошену війну, каральні загони ловили й страчували ледь не кожного запорожця, який траплявся на очі. Своєрідний рекорд, зокрема, поставила уманська військова адміністрація, котра впродовж 1737–1741 рр., як видно з реєстру канцелярії Коша Війська Запорозького, розпорядилася повісити 110 січовиків. Через нечисельність регулярних військ (скорочена «Німім сеймом» армія Речі Посполитої була в стані виставити на всю Правобережну Україну не більше 4–5 тис. вояків) велику роль у боротьбі з гайдамаччиною почали відігравати надвірні магнатські загони, або так звана «надвірна міліція», сформована зі строкатого козацького елементу – козаків Гетьманату та колишніх запорожців. Спираючись на неї, магнати вкотре забували стару приповідку, що козаком проти козака воювати – як вовком орати: і Верлан, і Сава Чалий, а невдовзі й Іван Гонта починали зі служби в надвірних загонах.

Російський уряд, зі свого боку, грізно вимагав від січового начальства, аби гайдамаки не виходили з території Війська Запорозького, а також аби в Січі «впредь приеманни не были, но вовся искореняемы без пощады». Російські військові загони, як і польські, регулярно ганялися за гайдамаками, втім – часто констатуючи в рапортах, що їх «никак взять было немочно», навпаки – розбійники ще й погрозували, що «команду выколят». Загалом же, як констатував у рапорті 1750 р. до Санкт-Петербурга київський губернатор Міхаїл Леонтьєв, «вышеописанные злодеи не толико умаляютца, но от времени до времени умножаютца».

Вибух Коліївщини 1768 року

На зламі 1765–1766 рр. до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт. Як уже згадувалося, сільські й міські парафії Подніпров'я були унійними,

але паралельно існувало кілька православних монастирів, що належали до «задніпрської» Переяславської єпархії. На залик Мельхіседека Значко-Яворського, ігумена одного з цих монастирів – Мотронинського під Чигирином, священники 150 парафій оголосили про своє навернення до православ'я й підпорядкування о. Мельхіседеку, що на той час виконував функції намісника Переяславського єпархіального правління на Правобережжі. Відповіддю унійних церковних влад стали репресії над «новосхизматиками», а в липні 1766 р., за звинуваченням у шпигунстві, був заарештований і сам Значко-Яворський. Скривджений клір, своєю чергою, узяв під захист жаботинський сотник Харко, нібито заявивши, як пише один із представників місцевого унійного духовництва, що «зміг би вчинити ще більше повстання, ніж покійний Хмельницький». Харка схопили й стратили як бунтівника (за іншими даними – убили в Жаботині), і, як твердиться у щойно згаданій записці, «жах охопив усі тутешні краї». «Жах» – це, мабуть, не надто точне слово для окреслення глухої ворожості простоллю, що звук бачити шибениці, а проте «гультяйського свавілля» від цього не меншало. Належало б радше сказати, що в Подніпров'ї запала передгрозова тиша, яка й вибухне навесні 1768 року.

Роль іскри судилося виконати Барській конфедерації. Керуючись гаслом «оборони віри й вольности», баряни силоміць зганяли людей до Канева, Чигирина та Сміли й примушували присягати на вірність конфедерації. Екзекуції впали також на голови «новосхизматиків»: їх погрозували «вирізати дощенту». Як оповідає одна з тогочасних скарг, писана міщанами Канева, конфедерати

чинили по всій Україні різні жорстокості та заворушення, тож внаслідок таких непристойних учинків дали привід для гайдамацтва...

Мешканці м. Мошни точніше передають очікування простолюду від конфедератів. У скарзі на свого урядника вони твердять, що той намірявся на них «конфедерацію спровадити, то єсть ляхов, чтобы з нас, христіян, каждый в живих не остался...».

Точний діагноз спалахує дещо пізніше поставлять і в Санкт-Петербурзі. В імператорському указі від 12 липня 1768 р. писалося:

Бунт польських в Україні и Подолии крестьян должно считать следствием Барской конфедерации, ибо тут фанатизм католиков возбудил равной и в наших единоверных...

Автори петербурзького маніфесту, проте, не згадують головного – власної ролі у перебігу подій. А їх хронологія була така: в середині березня 1768 р. конфедерати видали перші закличні універсали, а вже між 20–26 березня, як свідчив потім на допиті ватажок повстанців Максим Залізняк, до нього в Мотронинський монастир (куди він прийшов із Січі «на послушаніє») прибуло семеро запорожців на чолі з отаманом Юхимом Шелестом. Той буцімто показав Залізняткові письмове розпорядження кошового, «чтоб итти в Полшу для прогнания конфедератов и жидов и для грабежа их». За кілька днів Шелеста в сварці убили, таємничий лист щез, натомість на заклик «козацької пошти» біля монастиря, розташованого в глухом лісовому урочищі Холодний Яр, до кінця квітня зібралось близько 700 запорожців і 300 мешканців Правобережжя – селян та козаків із надвірних міліцій. На закладеному тут же коші Максима Залізняка обрали отаманом (далі він називатиме себе «полковником Низового Війська Запорозького»), а один із ченців Мотронинського монастиря відслужив, як каже Залізняк, «молебен за наші успіхи» (фольклорна традиція назве цей молебен «освяченням ножів»).

У другій половині травня 1768 р., практично одночасно зі вступом російської армії на Правобережну Україну, повстанці вийшли з Холодного Яру, рушивши звичним гайдамацьким маршрутом – Медведівка (батьківщина Залізняка), Жаботин, Сміла, Корсунь, Богуслав, Канів, Лисянка. Уже на початку червня Залізняк видає універсали з закликком «ляхов и жидов казнить», а начальник російських відділів Апраксін у власних листах, звернених до місцевого населення, умовляє не сприяти конфедератам, бо це буде розцінено як «погані наміри». Підозріла синхронність розгортання подій іще дуже насторожить, коли ми врахуємо, що в цей самий час усе Подніпров'я наповниться чутками про «золоту грамоту», яку імператриця нібито через о. Мельхіседека передала Залізняткові, наказавши йому

увійти в кордони Польщі, щоб вирізати і знищити з Божою поміччю усіх поляків та євреїв.

Збережений текст цієї «грамоти», зрозуміло ж, апокрифічний. Та покажемо, що в протоколі допиту Залізняка немає ані слова про «золоту грамоту», яка, найімовірніше, підштовхнула запорожця до дій і яку він вочевидь мав би згадувати під тортурами як доказ власної невинності. Навпаки, текст протоколу виопуклює компромат на Запорозьку Січ, що ним є згаданий вище лист кошового отамана із закликом «итти в Полшу»: у версії російської влади саме Січ представлено як головного винуватця катастрофи.

Втім, плетиво петербурзької інтриги розгадали вже сучасники. Безпосередні враження від вибуху кривавої стихії 1768 р. описав секретар французького посольства в Санкт-Петербурзі Шарль Юльєр, автор книги «Історія анархії в Польщі». Головною причиною кровопролиття, на його думку, стали провокаційні дії російської влади, яка за посередництвом пра-

вославною духовництвом умисне підбурила спалах релігійного фанатизму серед українських селян та козаків, підсилений соціальною ненавистю.

Самі ж події розгорталися так: після виступу з Холодного Яру гайдамацькі загони, з'єднані в чимале (до 2 тис.) військо, упродовж трьох тижнів здобули штурмом уже згадані міста Медведівку, Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів і Лисянку, супроводжуючи похід розправами над польським та єврейським населенням. 20–21 червня 1768 р. надійшла черга Умані. Коли місто вже було оточене, на бік гайдамаків перейшов сотник надвірної міліції Потоцьких Іван Гонта, на якого покладався оборона. Тож у лічені години фортеця впала й почалося винищення її мешканців та людей із навколишніх поселень, що повтікали сюди, сподіваючись знайти порятунок за фортечними мурами. Кілька учілих очевидців описали жахи уманської різанини, коли, як скаже невдовзі на допиті Максим Залізняк, гайдамаки

против состоящаго во оном местечку народу усилилис, причем поляков, жинов, а притом и тех, кои во услужении конфедератов были веры греческой, поколото немалоє число, а сколько – заподлинно знать не могу, однако думаю, не менее как всех мужеска и женска пола, даже до сущих младенцев, тысячи две человек поколото...

Гайдамацький ватажок, схоже, при меншій числі жертв, бо традиційно їх обраховують від 12 тис. або й більше. Головний удар упав на єврейську частину населення – тут особливо чисельну. У єврейських свідченнях про уманську різанину оповідається:

Усі євреї зачинилися всередині синагоги... Нарешті розбійники привезли гармату і ядрами стріляли по синагозі... Убили тисячі євреїв, аж їхня кров переливалась за поріг синагоги...

217. Іван Гонта. Народна картинка 1822 р.

Утім, не набагато кращою виявилася доля поляків та українців-уніятів: упродовж одного дня було зарізано 400 учнів місцевого василіянського колежіуму, а тіла їх покидано до криниць. Загалом же за три тижні червня 1768 р., згідно з обрахунками польських та єврейських істориків, число вбитих, спалених чи знищених в інший спосіб сягнуло 200 тисяч, хоча з належною безсторонністю цю цифру й досі не перевірено. Гайдамацький вибух трагічних червневих тижнів згодом отримав назву Коліївщини – від слова «колії», яким у Подніпров'ї називають різників, що спеціалізуються на забиванні свиней. Говорячи про Коліївщину, не можна оминати аморальності радянської історіографії, яка навіть етимологічному словникові української мови накинула пояснення цього терміна не від слова «колії», а від слова «кіл», тобто дрючок,

бо, мовляв, це було зброєю більшості повстанців.

У вирі гайдамачини, яка впродовж червня – початку липня 1768 р. винесла на поверхню близько 30 менших повстанських загонів, один із них, загнавшись аж за турецький кордон, спалив прикордонне містечко Балту [нині Одеської обл.]. Запахло міжнародним скандалом і навіть війною, та й сили конфедератів, проти яких російська влада спровокувала гайдамацький вибух, на той час уже були розсіяні, – тож на початку липня 1768 р. царське військо оточило під Уманню табір уже непотрібних гайдамаків. Ті, наївно вважаючи російських солдатів союзниками, не вчинили опору, відтак без жодного пострілу вдалося заарештувати понад тисячу озброєних відчайдушних людей. Більшість із них (понад 840), як підданих Речі Посполитої, було передано польському командуванню, а решту вивезли до Києва. Польську партію бранців невдовзі стратили у с. Сербах [нині Могилівського р-ну Вінницької обл.] та в с. Кодні поблизу Житомира, де четвертовано було й Івана Гонту. Пізніша легенда оповідає, що з нього пасмами дерли шкіру, а він приказував: «І тут збрехали клятї ляхи! Казали, що болітиме, а воно й не болить».

Суд над російською групою в'язнів (понад 220 осіб) відбувся у Києві, і присуд їм випав м'якший. Усіх належало бити батогами, а далі на щоках і на лобі розпеченим залізом ставити тавро з трьох літер – ВОР. Після цього засудженим вивчали ніздрі й у кайданах відправляли до Нерчинських каторжанських копалень. В'язнів поділили на чотири групи, виконавши вирок у формі повчального спектаклю: для заспокоєння турецького уряду – у прикордонній Балті, польського – на Васильківському межовому форпості під Києвом, а для постраху січовиків – під Чорним лісом та на р. Самарі. На завершення варто згадати, що Максим Залізняк по дорозі на заслання пробував

утекти, але був спійманий; його подальша доля невідома.

У другій половині XVIII ст. поодинокі гайдамацькі ватаги ще виринають то на Правобережній, то на Лівобережній Україні, то на Слобожанщині, проте ні чисельністю, ні зухвалістю операцій жодна з них уже не дорівнялася гайдамаччині 1730–1760-х років.

Як і опришківство, гайдамацький соціальний бандитизм завжди був полем протистояння польських та єврейських істориків – з одного боку та російських і українських – з другого. Над першими тяжіє алергія до «розгнужданих інстинктів напівдикого суспільства» (як висловився ще 1901 р. Францишек Равіта-Гавронський), над другими – бажання схватитися від жорстокого перебігу подій за піднесенням гайдамаччини до рангу «національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі». Не вивчаючи гайдамаччину спеціально, не вважаю за можливе пропонувати готові рецепти пошуків порозуміння. Проте вихід усе-таки бачиться в нагадуванні банального постулату: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджували.

Зміни в житті Церкви. Василіянське просвітництво

Востаннє про церковне життя на Правобережній Україні й Галичині ми згадували з нагоди розбрату, що розділив Київську православну митрополію на лівобережну (якою з 1659 до 1685 р. керував місцевий митрополит) та правобережну, де, своєю чергою, у 1664 р. було обрано двох митрополитів – Йосифа Нелюбовича-Тукальського (1664–1675), котрому підлягали вірні козацького По-

дніпров'я, та Антонія Винницького (1663–1679), чие архіпастирство визнавали на Волині, Галичині й Поділлі. У другій половині тривожного XVII ст. не уникала внутрішніх незгод і Унійна Церква, що вдалося врегулювати лише за митрополита Кипріяна Жоховського (1674–1693).

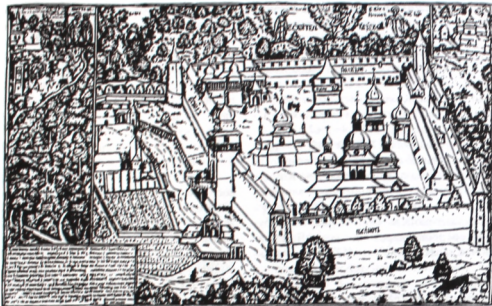
У вихорі Руїни та безперервних воєн – російсько-польської 1654–1667 рр. та польсько-турецької 1672–1676 і 1683–1684 рр. – православні владики єпархій Волині, Галичини й Поділля, ізольовані від Київського митрополітичного престолу, виявилися загнаними в глухий кут. Контакти з Константинопольським патріархатом було перервано через військові дії, а водночас утратився зв'язок із Києвом, оскільки місцєблюститель престолу мешкав у Чернігові, на території ворожої держави. Тут урешті 1685 р. на митрополитство був обраний, як уже згадувалося, князь Гедеон Святополк-Четвертинський, що визнав зверхність московського патріарха, але й Московський патріярший престол після смерті патріярха Адріяна († 1700) не був канонічно обсаджений: спершу ним керував місцєблюститель Стефан Яворський († 1722), а в 1721 р. Пьотр I своїм указом узагалі зліквідував патріяршество. Віднині Російська Православна Церква, а отже й Київська митрополія, підлягали Священному Синодові, що був фактично підпорядкований імператору.

На тлі сказаного не дивує, що напередодні смерті митрополита Антонія Винницького († 1679) частина впливових православних ієрархів, зокрема – особисто близький до короля Яна III Собеського львівський владика Йосиф Шумлянський, перемиський владика Інокентій Винницький та архімандрити Унівського й Овруцького монастирів Варлаам Шептицький і Сильвестр Тваровський розпочали переговори з папським нунцієм про порозуміння з уніятами. Сам Шумлянський

1677 р. у присутності короля присягнув на унію, пообіцявши оголошити її у своїй єпархії після того, як зможе перекопати духівництво та мирян. До його намірів (їх деколи називають «проектом нової унії») входило добиватися так і не досягнутого, всупереч обіцянкам Берестейського унійного акту 1596 р., урівняння прав духівництва грецького й латинського обрядів, а також навернення в унію шляхти й членів міських братств.

У 1680 р. в Любліні відбувся з'їзд православних та унійних ієрархів для богословської дискусії, проте спроба організаційного порозуміння не вдалася. Тим часом слідами Шумлянського пішли згадані вище Інокентій Винницький, Варлаам Шептицький і Сильвестр Тваровський, котрі 1681 р., як і він, негласно визнали унію перед нунцієм.

Серед цих перипетій надійшов 1686 р., коли був підписаний так званий Вічний мир між Росією і Річчю Посполитою. Згідно з одним із його пунктів, царський уряд отримував право опіки над православним населенням польсько-литовської держави, а Православна Церква на її території – як частина Київської митрополії – мала перейти під юрисдикцію Московського патріярхату. Тим самим тисячі православних Речі Посполитої в очах своїх співгромадян перетворювалися на репрезентантів чужих, потенційно ворожих інтересів. Це стало останнім поштовхом до розв'язання церковної проблеми, яка, власне, була вже й так майже вирішена. Між 1692–1703 рр. усі православні єпархії на руських теренах Польського королівства визнали унію: 1692 р. Перемиська, 1700 р. Львівська, 1702 р. Луцька; 1703 р. унію схвалила подільська частина Львівської єпархії, а з 1709 р. до цих рішень приєдналося і найавторитетніше з братств – Львівське, застерігши для себе автономію від єпископської влади. Пам'ятаючи сумний досвід Берестейського собору, ієрархи дип-

219. Крехівський монастир.
Естами Дюнісія Сликевича, 1699 р.

доматично підготували свою паству, тож у цілому навернення величезних територій пройшло без ускладнень. Додатково цьому сприяла й активна участь у церковному житті дрібної православної шляхти, яка розуміла, що за нових політичних реалій зміни в релігійній ситуації стають неунікненними. Залишається додати, що аналогічні процеси відбулися безболісно і в Білорусі.

Отож від початку і майже до кінця XVIII ст. Київська митрополія унійного обряду охоплювала вісім єпархій України та Білорусі, пізніше званих дієцезіями: Київську митрополічу, Полоцько-Вітебську, Володимиро-Берестейську, Пінсько-Турівську, Луцько-Острозьку, Львівсько-Галицьку (їй було підпорядковане й Поділля), Перемисько-Самбірську і Холмсько-Бєльську. Постійною резиденцією унійного митрополита спершу було Вільно, а з другої половини XVIII ст. таку роль почав відігравати Радомишль на Жи-

томирщині, де резидувала митрополічна консисторія – адміністративно-судовий орган для управління церковними справами. Напередодні першого поділу Речі Посполитої (1772) Київська унійна митрополія нараховувала 9.300 парафій і близько 4,5 млн. вірян.

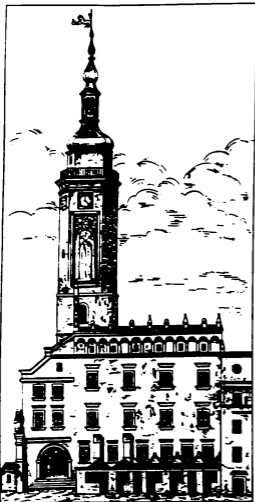
Що стосується її внутрішньої структури й обрядовості, то після Замойського синоду 1720 р., де вперше постали ці питання, вона поступово зазнала помітної латинізації. Зокрема, було внесено певні поправки до богослужбових книг та самого порядку літургії відповідно до католицького канону, а також запроваджено низку суто католицьких релігійних свят. Сталися зміни у внутрішньому устаткуванні храмів (наприклад, було дозволено усунути іконостаси й поставити лави), ба, навіть у зовнішньому вигляді священиків, які стали голити бороди. З одного боку, ці новації віддаляли Унійну Церкву від традиційного православ'я, але з іншого – сприяли кращому порозумінню між людьми грецького обряду та їхніми сусідами-католиками, бо саме у ці часи набуває легітим-

ности так звана «дворитуальність», коли вірнии обох обрядів стали навзаєм хрестити дітей, укладати без перешкод шлюби й брати участь у спільних відправах. Проте якщо екуменічні здобутки уніятства належать до його безсумнівних переваг (особливо коли взяти до уваги внутрішню нестабільність Речі Посполитої XVIII ст.), то безумовно негативну роль відігравало те, що Унійна Церква поволі, але неухильно спольщувалася мовно. Літургію ще традиційно відправляли «по-руськи», але проповіді та інші церковні чини щораз частіше ставали польськомовними, спонтанно, через колонізацію кліру, призводячи до спольщення прихожан. Утім, більшою мірою це стосувалося вищого та міського духовництва, бо сільські священники, як уже згадувалося, були далекими від польської мови й культури (а точніше, від культури взагалі, оскільки поліпшення церковної організації впродовж XVIII ст. так і не встигло докотитися до сільських попів, матеріально нужденних, неосвічених і цілком залежних від шляхти – власників поселень, що входили до левної парафії).

Таким було становище Унійної Церкви напередодні розчленування руських територій між Росією та Австрією. Після падіння Речі Посполитої доля унійних церковних структур склалася в обох державах по-різному. У Російській імперії указом Єкатерини II 1795 р. митрополічу катедрі та підпорядковані їй єпископії, окрім Полоцької, було зліквідовано, останнього митрополита Теодозія Ростоцького депортовано до Петербурга, а мирян, які побажали залишитися в унії, підпорядковано білоруському унійному архієпископу. Водночас Синод форсував перехід населення, офіційно трактованого як «совращенное лествію и насиліем с пути правого в соединеніе с римскою верою», у православ'я. За два-три роки уповноважені Санкт-Петербургом місіонери, за

активної підтримки представників російської влади на місцях, застосовували де антипольську агітацію, а де – примус і шантаж, навернули на Київщині, Волині й Подоллі близько 4.700 унійних парафій (щого вдалося уникнути лише 16 василіянським монастирям, що протрималися до остаточної заборони Василіянського ордену у 1830-х рр.). Упродовж 1796–1797 рр. усталилася й нова церковно-адміністративна структура новонавернених регіонів, де було створено Подільську, Волинсько-Житомирську та Київську православні єпархії. Залишається додати, що в перебігу цієї «реправославізації» чимало вірян, особливо з-поміж шляхти та духовництва, перейшло на католицизм, не сприймаючи православ'я у його російському варіанті. Загалом же, зважаючи на підпорядкованість Російській Православній Церкві світській владі, так зване «возз'єднання» уніятів із православ'ям мало за мету не стільки турботу про душі пастви, скільки політичну потребу прискорити русифікацію новоприєднаних територій.

Набагато сприятливіше склалася доля Унійної Церкви в Галичській Русі, яка з 1772 р. відійшла до Австрії. Віденський двір, на відміну від Петербурзького, став на шлях радикального зміцнення становища уніятів (щоправда, теж із політичних міркувань – аби досягнути балансу сил у новоприєднаних володіннях). У 1774 р. імператриця Марія-Тереза оголосила декрет, яким заборонялося вживати слово «уніят», відіючи замінене словом «греко-католик»: як вона мотивувала, аби «покінчити з усім, що могло б дати привід уніятам уважати себе гіршими за римо-католиків». Тоді ж, у 1774 р., було засновано Віденську греко-католицьку семінарію (1783 р. її перенесли – під назвою Генеральної – до Львова). Син і співправитель Марії-Терези Йозеф II у 1775 р. прирівняв духовництво Греко-Католицької Церкви до світської знаті, що відкривало доступ у сейми; він

219. Львівська ратуша.
Малюнок кінця XVIII ст.

же 1781 р. видав відомий «Толеранційний едикт» про урівняння прав людей різних віровизнань – католиків, греко-католиків, православних і протестантів, що суттєво нормалізувало міжконфесійні стосунки. Водночас уряд подбав про матеріальне забезпечення парафіяльних священників, а з 1786 р. була запроваджена обов'язкова літургія мовою місцевого населення. Врешті, кульмінацією австрійських реформ стало відновлення 1808 р. Галицького митрополитичого престолу. Комплекс

цих заходів, уписуючись у просвітницьку церковну політику Габсбургів, що її започаткував Йозеф II, перетворив греко-католицьке духовництво Галичини на вірних прибічників віденської політики й віденського престолу, а з іншого боку – заклав основу для його неабиякої ролі у майбутніх процесах національного самоусвідомлення мешканців Західної України.

* * *

Впродовж усього XVIII ст. центральну роль в Унійній Церкві відіграв створений 1617 р. митрополитом Йосифом Веляміном Рутським чернечий Орден василіян, про який уже згадувалося вище. В 1770 р. в Речі Посполитій існувало близько 150 василіянських монастирів, у тому числі в Україні – такі великі архімандрії, як Почаївська, Дерманська, Жидичинська, Унівська тощо. Замойський синод 1720 р. ухвалив об'єднати монастирі українських дієцезій в окрему «провінцію» – Святопокровську: білоруські входили до Святотроїцької провінції. Остаточна легалізація обох провінцій, затверджена папським бреве 1742 р., завершила понад столітній період формування Василіянського ордену, що віднині отримував назву *Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum* [«Чин Святого Василя Великого Русинів»]. Його члени були підпорядковані власному ієрархові – протоархімандриту, якого обирали строком на чотири роки з кандидатів то однієї, то другої провінції, а його резиденцією вважався монастир у Тороканях на Підяшші. Статус самоврядної провінції мала також Супраська архімандрія – одна з найбільших і найбагатших василіянських обителей.

Напередодні поділів Речі Посполитої оо. василіяни займали серед чернечих орденів країни п'яте за чисельністю місце, поступаючись лише таким старовинним орденам, як францисканці, єзуїти, бер-

нардинці і домініканці, й обіймаючи понад 1.250 осіб. Після розпаду держави до Австрії відійшло 42 монастирі, але 1782 р. більшість із них у ході секуляризації була закрита (за ті кілька років, коли проводилися вже згадані церковні реформи Йозефа II, уряд секуляризував близько 600 католицьких та греко-католицьких монастирів). Підпали під ліквідацію й ті, що опинилися у складі Російської імперії: лише 16 із них вдалося протриматися до 1839 р., доки царським указом унію не було скасовано остаточно.

Найяскравішою сторінкою в історії Василіянського ордена XVIII ст. стала провітницька робота, хоча, ясно, ченці не полишали й традиційних добротинних занять: утримання шпиталів, себто богаділень, притулків для сиріт, аптек тощо. Василіянське шкільництво було започатковане ще в середині XVII ст., однак до 1770-х рр. його завданням переважно було навчання церковних кадрів у дієцезіяльних семінаріях, що виникли на базі старих соборних шкіл Володимира (близько 1728 р.), Холма (1759) та Луцька (близько 1763 р.), а також нових, заснованих у Бучачі (1712), Львові (1720), Умані (1766) тощо. Принагідно варто зазначити, що більшість із них спонсорували місцеві магнати: наприклад, школа в Шаргороді була упосаджена Станіславом Любомирським, в Бучачі – Миколаєм Потоцьким, у Любарі – Францишком Любомирським, в Умані – Францишком Потоцьким та ін. Вищих, себто теологічних, студій з-поміж них сягали Луцька та Львівська, решта завершувалася класами риторики та філософії.

Паралельно більші василіянські монастирі (у Кременці, Гощі, Загорові, Замості, Кам'янці, Вінниці, Почаєві та ін.) провадили навчальні класи для так званих новіціїв – послушників, що готуються прийняти постриг. Тут навчання тривало ледь більше як рік, протягом якого слухачі вивчали риторику та філософію – підставові дисципліни для оволодіння мистец-

220. Катедральний собор
Холмської унійної єпархії.
Гравюра Теодора Раковецького 1765 р.

твом проповіді; чисельність учнів не була великою, коливаючись від одного до двох десятків осіб.

Новий щабель василіянського шкільництва припадає на останню третину XVIII ст. і безпосередньо пов'язаний із реформами, що їх у 1773 р. започаткувала щойно створена Комісія національної освіти. Цей управлінський орган виник як реакція на бреше папи Клементи XIV від 21 липня 1773 р. («*Dominus ac Redemptor*») про ліквідацію Товариства єзуїтів. Для Речі Посполитої це загрожувало повним крахом шкільництва, бо ще з кінця XVI ст. його мережа майже повністю зосереджувалася саме в руках єзуїтів. Тож сейм зобов'язав виборних членів Комісії взяти під контроль конфісковане на користь державної

221. Гравюра
Івана Филиповича
з видання «Леитургікон
сі єсть Служебник»
із зображенням
Успенської братської
церкви (Львів, 1759)

скарбниці майно зліквідованого Товариства – передусім шкільні будівлі, бібліотеки, капітали та все інше, що забезпечувало роботу єзуїтських колегій. І хоча цей захід не зміг уповні зупинити розкрадання поезуїтської спадщини, однак він став поштовхом до опрацювання нової освітньої стратегії, що сперлася на притаманний просвітницьким ідеалам утилітаризм. Конкретно це виявилось у різкому змен-

шенні занять з латини й вивченні, окрім польської (на Русі також церковнослов'янської), нових європейських мов: німецької, англійської, французької та італійської. Водночас до програм увійшли не практиковані єзуїтськими колегіями природничо-математичні науки, а також історія та право як окремі дисципліни. Головною засадою нової освіти проголошено принцип свободи особистості, а зав-

данням школи – виховання громадянина-патріота без огляду на конфесійну приналежність учнів. Як уже було згадано, подібний комплекс ідей відбився згодом у незреалізованих реформах Чотирилітнього сейму та Конституції 3 травня. Зазираючи в майбутнє, лишається додати, що навчальний напрям, започаткований Комісією, після поділів Речі Посполитої продовжив себе у школах Віленського навчального округу, до якого аж до 1832 р. входила вся Правобережна Україна.

Василіянський орден став одним з найактивніших пропагандистів і виконавців освітньої реформи. Впродовж 1780-х рр. з'явилася ціла низка василіянських 4–6-літніх шкіл середнього рівня, зорієнтованих на програми Комісії: Володимирська, що отримувала особливо високі відгуки про рівень викладання, Канівська, Барська, Острозька та ін. Відповідні зміни було внесено й у навчальні цикли давніших училищ Ордену. Водночас чимало василіян бачимо серед учителів так званих «академічних», тобто підпорядкованих безпосередньо Комісії, шкіл у Кам'янці-Подільському, Крем'янці, Луцьку, Вінниці й Житомирі. Добрі педагогічні кадри Ордену з числа молодих освічених ченців, часто з закордонним вишколом, принесли велику популярність василіянським школам (наприклад, через Володимирську проходило до 300 учнів на рік, у Канівській наприкінці XVIII ст. їх було близько 600 тощо). Навчалися тут переважно юнаки греко-католицького віросповідання, однак не бракувало й дітей місцевої римо-католицької шляхти та городян-євреїв.

Не менш вагомий внесок в освітньо-культурне життя української спільноти зробили друкарні Василіянського орде-

ну, що діяли у Львові, Уневі та Почаєві. За підрахунками Марії Підліпчак-Маєрович, вони за 1648–1800 рр. випустили 469 видань, у тому числі кириличних (церковнослов'янською та староукраїнською мовами) 286, польських – 118, латинських – 80. Найпотужнішою з-поміж цих друкарень була Почаївська, на яку припадає абсолютна більшість надрукованого – 394 позиції. Понад 60% продукції – це літургійна література, а також книги релігійного змісту: збірники проповідей, молитовники, релігійні пісні, до яких, зокрема, належить і тримовний почаївський Богогласник 1790 р., що містив канти українською, польською та латинською мовами й був надзвичайно популярним не лише серед уніятів, але й серед православних по всій Україні.

Світська продукція була представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною лектурою, перекладами з античних і тогочасних французьких авторів, календарями-порадниками тощо. Ці книги друкувалися майже виключно по-польському, що відповідало згаданій вище колонізації інтелектуального життя. До двомовних почаївських видань натомість належав виданий 1722 р. перший польсько-церковнослов'янський словник «Лексикон сиреч словесник славенский» (про потребу в такому виданні свідчить те, що в 1772 та 1803 рр. наклади були повторені). Варто також зазначити, що в Почаєві 1787 р. було перевидано опубліковану в Римі 1783 р. книгу вченого-василіянина Ігнатія Кульчинського «Specimen Ecclesiae Ruthenicae» [«Взірець Руської Церкви»], котру вважають першою спробою синтетичної історії Греко-Католицької Церкви, написаною із залученням документів Ватиканського архіви.

2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні

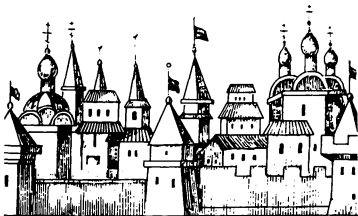
Після поразки мазепинців, довшеної фізичним винищенням чи еміграцією найактивнішої старшини, царська машина Росії почала крок за кроком підминати під себе автономні козацькі осередки у Гетьманській і Слобідській Україні та на Запорозькій Січі. Згасання козацьких автономій збіглося з часами становлення абсолютистської монархії, однак за Російською державою – за висловом Ніколая Бердяєва, «найдержавнішою і найбюрократичнішою у світі» – стояла потужна клькавікова традиція розбудови. Відколи Московське царство проголосило себе наступником Візантії у «єдиній праведній» християнській вірі, територіальна експансія вбиралася ще й у месіянські шати побороення «неправди». Псковський чернець Філофей іще в середині XVI ст., звертаючись до Івана IV Грізно-го, писав:

Нехай відає Твоя держава, Благочестивий Царю, що всі царства православної християнської віри зійшлися в Твоє царство: Ти один у всій піднебесній Християнській Цар. Бережи ж і вслухайся, Благочестивий Царю, що всі християнські царства зійшлися у Твоє єдине, що два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати...

У зусиллях «збирання» руських, а далі й сусідніх земель обшири «третього Риму» між кінцем XV і схилом XVI ст. зросли з 430 тис. до 5,1 млн. кв. км, але це був тільки пролог до розростання російської держави. Для прикладу, в 1914 р. вона обіймала 23,8 млн. кв. км, тобто у середньому збільшувалася на 80 кв. км щоденно. Паралельно до територіальних прирощень розбудовувалася й гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись на «річ-для-себе», спрямовану на

тотальне одержавлення всіх сфер життя. Цьому сприяли як традиції необмеженої царської влади, так і слабкий розвиток громадянських форм активності, котрі могли б через інститути станового самоврядування і парламентарне представництво стримувати простування владних структур до безконтрольної гегемонії (саме таким шляхом, зокрема, пішов суспільний розвиток у країнах Західної Європи та Речі Посполитої, сприяючи поступовому законодавчому оформленню прав особи й станів).

Реформи Петра I Великого, щобув 1682 р. вінчаний на царство, а в 1721 р. проголошений імператором († 1725), спрямовуючись на круту вестернізацію управлінського апарату й армії, не змінили принципової суті владної моделі. Навпаки, унітаризм ще глибше проник в усі ділянки – економіку, політику, культуру, релігію, ламаючи все, що в нього не вкладалося, і підкоряючи життя кожної людини вищій меті: примножити могутність абсолютистської «добре керованої» держави. Її ідеальною моделлю за часів довгого правління імператриці Єкатерини II (1762–1796) стали принципи Просвітництва, згідно з якими неодмінною умовою розумного та справедливого ладу є запровадження всезагальних однакових законів. На цьому тлі особливо дражливою аномалією виглядали західні регіони імперії, суспільний уклад яких спирався на засади договірної співжиття «народу» і «правителів». Розмаїттю їх устроїв «добре керована» держава мусила протиставити єдину адміністративну систему й державний контроль, регульований із центру. Відтак, на долю Петра I та його наступників припало, як писала возвеличувана французькими просвітниками XVIII ст. «Семіраміда Півночі» Єкатерина II, усунути «дерзкі меч-

222. Панорама Глухова.
Гравюра XVIII ст.

танія» з голів нових підданих – українців, білорусів, литовців, поляків.

Козацькій Україні судилося першою потрапити під колеса уніфікації (з кінця XVIII ст. на цей шлях, хоч і за дещо відмінними сценаріями, вступають Правобережна Україна, Білорусь, Литва, Польща). Автономні структури Гетьманату не були готові протидіяти потужній імперській машині. На тлі енергійних устроєвих реформ Петра I їхня військова демократія виглядала анахронізмом, а часу, що уможливив би її природну еволюцію, ніхто дарувати не збирався. Навпаки – в процесі ліквідації автономних інституцій були взяті за прецедент якраз ті вади, що спричиняли слабкість козацької держави від моменту її виникнення: брак єдиної політичної лінії верхів, соціальні тертя між старшиною і козацькими низами, схильність духовництва та городян шукати підтримки в царському уряді, врешті – елементарна відсутність юридично унормованих засад внутрішнього устрою: останній спирався на «права й вольності звичні», але ніколи не був урегульований законодавчо. Уніфікаційні заходи реалізувалися одночасно в двох площинах. З одного боку, крок за кроком урізалися повноваження владних інститутів, а з другого – це компенсувалося пільгами на ко-

ристь упривілейованих груп населення, аби, як писав 1774 р. малоросійський генерал-губернатор Пьотр Румянцев, «привязать их к России и возбудить патриотизм к общему отечеству». В підсумку російській адміністрації вдалося і те й друге. Погляду на перебіг та безпосередні наслідки цих нововведень і присвячено цей параграф.

Політико-адміністративний устрій та суспільство Гетьманату

Політико-адміністративний устрій Гетьманату аж до його ліквідації залишався в основних рисах таким, як він усталився за Богдана Хмельницького. Владний апарат очолював гетьман, управління на місцях здійснювали полковники й сотники, а дорадчим органом при гетьмані була рада так званої генеральної старшини – писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий і бунчужний. Виконавчі функції покладалися на Генеральну військову канцелярію, а апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня, полкових і сотенних, виступав Генеральний військовий суд. Офіційною резиденцією гетьмана та вищих адміністративних і судових органів служив Глухів

[нині райцентр Сумської обл.], куди гетьманська столиця перемістилася у 1708 р., після зруйнування Батурина.

Все козацьке населення Гетьманату, як і за Хмельницького, вважалось «військом», поділяючись на 10 територіальних округ-полків – Гадацький, Київський (розтягнутий по лівому берегу Дніпра з центром у Козельці), Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Загальна кількість вояків, що «на військову потребу» ставали під булаву гетьмана, коливалася від 40 до 50 тис. (наприклад, за даними 1723 р., на мобілізацію з'явився 55.241 козак – 16.540 піших і 38.701 кінних). Згідно з так званими Решетилівськими статтями 1709 р., які старшина подала на підпис Петрові I (щоправда, їх так і не було затверджено офіційно), козацьке військо входило до складу російських збройних сил як частина «Української дивізії» царської армії, однак зберігало особливості в комплектуванні, внутрішній структурі та системі забезпечення й мобілізації. За складом це була станова армія, у якій спадкову збройну службу відбували тільки власники «козацьких ґрунтів». Вважаючись упривілейованим станом, вони не сплачували податків і мали право вільно займатися промислами й торгівлею, зокрема такою прибутковою, як горілчана. Підлягали козаки юрисдикції сотенної, полкової та генеральної старшини. На випадок мобілізації кожний боєздатний вояк, занесений до «компуту» (реєстру) свого полку, мусив з'явитися на місце збору «в ружю, пороху, пулях, свинцю», а в мирний час, за розпорядженням військової адміністрації, нести варту на прикордоннях і брати участь у спорудженні різноманітних укріплень – повинність, якою зловживали вже за правління Петра I: у 1715 і 1721 рр. на так звані «ладозькі каналні роботи» під Санкт-Петербурґ вивезено 20 тис. козаків; піз-

ніше, у 1732–1736 рр., до будівництва «Української лінії» – системи фортифікацій між Дніпром та Сіверським Дінцем довжиною близько 285 км – залучалось понад 25 тис. козаків і т.д.

Самоутримання під час походів та фортифікаційних робіт коштувало недешево. Ще дорожчою була зброя, а козак, прибуваючи на збірний пункт, мусив мати мушкет, шаблю, спис, близько кілограма пороху й до півсотні куль. Традиційно дорогими були коні, а тимчасом у кожного з вояків мало бути двоє «добрих» коней встановленої вартості, що їх не використовували для господарських потреб. До повного козацького спорядження належали також вози з тягловими кіннями і погоничем для транспортування запасів фуражу, провіанту тощо. Далеко не кожен міг витримати такий матеріальний тягар, тож уже з 1720-х рр. реєстри хронічно не доукомплектовувалися. Відтак, гетьманським універсалом 1735 р. козацтво було поділене на дві групи: заможнішу («виборних»), на яку падало виконання власне військової служби, і біднішу («підпомічників»), що мусила постачати військо провіантом, зброєю, кіннями тощо. Одночасно виділилася ще одна група допоміжного населення – «підсусідки», себто люди козацького звання, які мешкали по чужих дворах, не маючи власної садиби й живучи «від свого заробітку», іншими словами, наймитуючи. Загальне співвідношення різних категорій людності Гетьманської України в 1760-ті рр., тобто на час ліквідації гетьманства, за дещо заокругленими підрахунками Зенона Когута, виглядало так:

Старшина – 2,4 тис. осіб;

Священнослужителі, російська та іноземна знать, іноземні службовці та інші особи, звільнені від податків – 11 тис.;

Козаки: виборні 176 тис., підпомічники 198 тис., підсусідки 80 тис., інші 1 тис.;

223. Селяни
Чернігівщини.
Малюнок Тимофія
Калинського,
остання чверть
XVIII ст.

Міщани – 34 тис.;

Селяни: у приватних володіннях 465 тис.,
на рангових землях 25 тис., інші 25 тис.;

Разом 1 млн. 17 тис. осіб.

Як видно з цих даних, половину населення складали селяни, і то абсолютна більшість із них була вже не підданими Війська Запорозького, тобто вільними орачами, а людьми приватного підпорядкування: за обрахунком Михайла Слабченка, на середину XVIII ст. «вільних» сіл залишалося трохи більше ніж 10%, тоді як решта перебувала у приватній власності старшинських родин, і деякі з них (Апостоли, Розумовські, Полуботки, Скоропадські та ін.) володіли тисячами підданих. За сухими цифрами наведених співвідношень стояла гостра селянська проблема, обтяжена специфічно місцевими нюансами. До початку XVIII ст. селяни, приписані до військової скарбниці, могли за бажанням переходити на козацьку службу. Проте старшина, зацікавлена у стабільному виконанні повинностей, за-

ходилася чинити перешкоди таким переходам. Водночас, як уже зазначалося, неухильно зменшувалася кількість «рангових», себто скарбових сіл, які одне за одним – разом зі своїми мешканцями – теж переходили у приватну власність. Великого розмаху набула й скупівля «козацьких ґрунтів» від зубожілого козацтва, що супроводжувалося численними зловживаннями: обертаючи колишніх козаків на підданих, нові власники вдавалися до насильства, шантажу, примусу. Невдовзі, за логікою нових соціальних практик, на черзі стало й питання про заборону вільного переміщення селян з одного місцепроживання на інше. Зокрема, в 1739 р. було заборонене переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, а в 1761 р., згідно з наказом («ордером») тодішнього гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вихід на нове місце і в Гетьманаті: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Врешті, імператорський указ від 3 травня 1783 р., серед ін-

ших заходів на ліквідацію відмінностей місцевого укладу, проголосив остаточну заборону селянських переміщень. Це перетворювало ще відносно незалежну селянську масу на таких самих безправних кріпаків, як і в питомо російських регіонах імперії.

Погіршення становища селян, виразно помітне вже з першої третини XVIII ст., викликало своєрідну реакцію, котра в канцелярській мові тих часів отримала назву «искання козачества». Зменшення козацьких збройних сил, вигідних для імперії, бо заледве не дармових, примушувало царський уряд у дражливому питанні займати ту позицію, яка була вигідною в конкретний момент (щоправда, завжди підкреслюючи свою роль в «охранени прав малороссийского народа» від старшинських зловживань). Скажімо, у 1723 р., потребуючи збільшення армії, Пьотр I видав указ, згідно з яким козаки, обернені на підданих, могли повернутися до попереднього стану, якщо «шукач козацтва» [«ищущий козачества»] документально підтверджував козацьке звання свого батька чи діда. Згодом, коли потреба в численному козацькому війську відпала, аналогічні домагання селян, навіть підкріплені документами, стали розцінюватися як «предерзость» і придушуватися за допомогою каральних команд.

«Шукання козацтва» являє собою одну з яскравих сторінок в історії Гетьманату, особливо коли зважити, що до нашого часу дійшли численні заяви та скарги, пов'язані з цими акціями, де вперше від власного імені «заговорила» доти німа селянська верства. У відчайдушному прагненні відстояти незалежність окремі села чи навіть групи сіл виявляли феноменальну стійкість, десятиліттями протидіючи каральним командам і ніби в зменшеному масштабі відтворюючи на прикладі власної долі драму замирання козацьких вольностей під тиском гігантської дер-

жавної машини. Наприклад, мешканці Кулаги і Суботовичів Стародубського полку вистояли перед спробами обернути їх «на мужиків» понад тридцять років, з 1748 по 1779. Аналогічна «війна» у селах Фоевичі та Чолхів цього самого полку розтяглася на 1731–1749 рр., а в селах Злодіївка, Піни та Угроїди Сумського полку на сусідній Слобідській Україні – на 1713–1784 рр.; тут каральна команда, здобуваючи село, мусила навіть застосувати артилерію. У с. Турбях Миргородського полку протягом 1769–1789 рр. селяни вели справжні бої з армійськими загонами, оголосивши, як записано в одному з рапортів місцевої адміністрації, що вони не погоджуються, аби в козацому званні було визнано лише частину односельців:

Ми хочемо, щоб нас суд зробив усіх козаками по наших показаннях, інакше скільки б суд не жив у селі і чого б від нас не вимагав – ми не послухаємо, хоч усі пропадемо, а не піддамося нікому і ніякій команді, хіба всім царством прийдуть нас брати.

Паралельно до змін у соціальній сфері, населення Гетьманату заторкнули й ті з нововведень Петра I, що спрямовувалися на встановлення державного контролю над економікою – торгівлею, ремісництвом та фінансами. До мазепинського повстання з гетьманської території ще не сплачували податків у російську казну. Перший тягар, який ліг на тутешнє населення після полтавської поразки на загальнодержавних засадах, полягав в утриманні 8–11 полків царського війська, віднині постійно дислокованого тут «для сохрания внутренней тишины и границ»; під час військових кампаній чисельність цієї армії збільшувалася (наприклад, за російсько-турецької війни 1735–1739 рр. у Гетьманаті й на Слобожанщині протягом шести років квартирувала майже вся діюча армія, її обслуга та командний корпус). Відповідно, населення обкладалося

виснажливим грошовим податком та натуральними поборами збіжжя, фуражу й провіанту, не рахуючи численних надуживань – примусового забирання волів і коней для армійських потреб, реквізиції возів, використання місцевого населення погоничами при обозах на засадах самозабезпечення тощо.

Відчутного удару реформи Петра I завдали українській торгівлі, примусово втягнутій у рамки загальноросійських регламентацій. Заборона вільного вивозу цілої низки так званих «заповідних», тобто стратегічно-сировинних товарів, які належало здавати до казенних складів (як конопля, віск, поташ, селітра, збіжжя та ін.), доповнювалася обов'язковою вимогою експортувати решту предметів торгівлі не по звичних, віками усталених шляхах через Річ Посполиту, а через північні російські порти, що збільшувало вдатки на транспорт і взагалі не приносило зиску в зв'язку з труднощами важкого доїзду. Торговельні обмеження на імпорт закордонних товарів швидко позначилися на становищі міст, віднині мимоволі переорієнтованих на внутрішній російський ринок, і то хіба як перевалочні пункти руху сировини до Москви й Петербурга, бо готові промислові товари – текстиль, папір, зброя, металеві вироби – в Україну завозилися звідти, підриваючи її власне ремісниче виробництво. Водночас поява заснованих за ініціативою уряду «казенних мануфактур», тобто фабрик, де працювали приписані до них селяни довколишніх сіл, підважувала традиційну цехову систему.

Нашаровуючись на загальний занепад міського життя, спричинений старінням магдебурзького самоврядування, система заходів Петра I в підсумку призвела до того, що хоча на території Гетьманату нараховувалося близько 200 населених пунктів міського типу, проте місто як таке (за винятком хіба Києва) тут фактично

224. Київський магістрат у XVIII ст.
(реконструкція)

зникло, підмінившись, за влучним висловом Михайла Слабченка, «його сурогатом – ярмарковим пунктом». На це вказують, зокрема, неймовірно низькі показники міських осередків, Києві, кількість дворів коливалася в межах 2,5–6 тис., а в решті полкових центрів пересічно не перевищувала 400–600. Магдебурзьке право, яким користувалися такі «міста» (а швидше, великі села), трактувалося козацькими адміністраціями без належного респекту. Тож раз у раз спалахували конфлікти міських самоврядних органів із сотниками й полковниками, а в Києві – з гетьманами. Виразним прикладом може бути виснажлива епопея протистояння Київського магістрату гетьманам, яка тривала від правління Івана Самойловича до складення повноважень Кирилом Розумовським. Незгоди виникали з будь-якого, часто малосуттєвого, приводу і супроводжувалися розлогими скаргами киян царю та російським воєводам на дії козацьких влад. На цьому втрачали обидві

сторони – і старшина й міщанство, бо кожний конфлікт давав добрий привід для втручання в міські справи, крок за кроком урізаючи повноваження самоврядних інституцій під виглядом «прилічного устроєнія». Каяття прийшло запізно, як видно на прикладі щойно згаданого Києва. Коли указом Миколи I від 23 грудня 1834 р. було остаточно зліквідовано магдебурзьке самоврядування Києва, на той час уже безнадійно розладнане корупцією та фінансовими зловживаннями війтів і бурмістрів, містом ходив анонімний вірш, де, серед іншого, йшлося і про це:

Прогуляли справу нашу,
Москаль буде розбирать!

«Козацькі вольності» в Санкт-петербурзькій редакції 1720–1740-х років

Економіка Гетьманської України поволі руйнувалася ніби сама собою, зсередини, натомість корекція політичного устрою, яку провадив Санкт-Петербург, була цілком спрямованою. Початок їй поклали репресії над прибічниками Івана Мазепи з одночасним встановленням пильнішого, ніж доти, нагляду за старшинським корпусом. Як писав тодішній київський губернатор князь Дмитрій Голіцин:

Для нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом..., треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Згідно з указом 1715 р., гетьман міг затверджувати полковників лише після погодження з царським резидентом, а з 1730-х рр. їх уже без церемонії призначувано, не питаючи гетьманської згоди. Показово, що саме після полтавської поразки серед ви-

щої старшини вперше з'явилися люди місцевого походження, зате «непорочної вірности» – серби Антон Танський та Михайло Милорадович і росіянин Пьотр Толстой.

Коли в ході реформування органів вищого управління новопроголошеної Російської імперії колишні «прикази» було замінено на так звані колегії, Пьотр I замість одного з Посольських приказів, що йому підлягав Гетьманат – Малоросійського, у 1722 р. створив Малоросійську колегію. Вона мала підпорядковуватися не Колегії іноземних справ, що замінила Посольські прикази, а Сенатові. Цей захід виразно продемонстрував, що з погляду царя Гетьманат уже не являв собою окремишнього політичного організму. Потреба в Малоросійській колегії мотивувалася демагогічно – необхідністю припинити «в судах и войску беспорядков для охранения малороссийского народа», але її справжнім завданням стало запровадження контролю над фінансами. Колегія діяла у складі шести офіцерів-росіян – командирів розквартированих в Україні царських полків. Резидувала вона в Глухові, очолювана «президентом» Степаном Веляміновим, який відверто заявляв старшині:

Согну я вас, что и другие треснут! Уже ваши давнины переменить велено, а поступать с вами по-новому.

Конфлікт між Веляміновим і козацькою верхівкою виніс на поверхню політичного життя чернігівського полковника Павла Полуботка, з чім іменем пов'язано останній епізод відкритого протистояння Петербургові. Після смерті Івана Скоропадського († 1722) генеральна старшина звернулася до Петра I по дозвіл обрати нового гетьмана, покладаючи тимчасові гетьманські обов'язки на Полуботка як наказного гетьмана. Одночасно вступила в адміністративні повноваження й

Малоросійська колегія, яка заходилася налагоджувати облік податкових находжень та приймати скарги на дії Генерального суду й старшини від невдоволених. Цим самим президент Колегії фактично ставив під власний контроль козацькі суди, фінанси й адміністрацію, тобто ті сфери, які досі підлягали віданню гетьмана. На кількарізові клопотання про якнайшвидше проведення гетьманських виборів Пьотр I відповів, що, оскільки всі гетьмани були зрадниками, він мусить «підшукати велими вірного й надійного чоловіка». Отже, про вільний вибір уже не було й мови, а Павло Полуботок, кандидатуру якого старшина пропонувала ще 1708 р., коли обрали Скоропадського, був «надто хитрий» і серед благонадійних не числився.

Тим часом конфлікт між генеральною старшиною і Степаном Веляміновим, який докладав енергійних зусиль до підпорядкування Малоросійській колегії Генеральної військової канцелярії, судів та скарбниці, розгорявся дедалі дужче. Врешті, в червні 1723 р. Полуботок – як наказний гетьман – разом із генеральним суддею Іваном Чернишем та писарем Семеном Савичем були викликані до столиці для пояснень. Навздогін клопотанню, котре вони повезли з собою, прохаючи зліквідувати ненависну Колегію, цареві було переслано так звані Коломацькі чолобитні – петицію, складену на старшинській раді в таборі над р. Коломак, де 1723 р. стояло козацьке військо. Один із її пунктів містив прохання про вибори нового гетьмана, а другий – про скасування запроваджених Малоросійською колегією податків, непідпорядкування їй козацьких судів і звільнення Гетьманату від постой російської армії. Під петицією стояли підписи більшості генеральної старшини і полковників, причому останні висловлювалися не лише від себе, а й від імені «товариства», себто рядових козаків.

225. Павло Полуботок.
Копія з портрета початку XVIII ст.

Роздратований цією несподіваною активністю, Пьотр I «з великим гнівом і яростію» наказав ув'язнити в Петропавлівській фортеці спершу Полуботка, Черниша та Савича, а невдовзі – й заарештовану і привезену до Петербурга решту «змовників» – миргородського полковника Данила Апостола, генерального осавула Василя Жураківського, генерального бунчужного Якова Лизогуба, регента Генеральної військової канцелярії Дмитра Володківського та інших – усього 16 осіб. Розпочалося слідство: в'язням загрожувало заслання до Сибіру, а Полуботкові – й того гірше, бо за доносом земляка, а нині «первенствующего члена Священного Синода» Теофана Прокоповича, йому закидали зносини з Пилипом Орликом. Розв'язка прийшла зненацька. 29 грудня 1724 р. у казематі помер Павло Полуботок (його поховано на фортечному цвинтарі церкви Сампсонія-прочанолубця), а за місяць

зійшов у могилу і його могутній ворог Пьотр І. Ще через два тижні справу було закрито, хоча заарештовану старшину разом із родинами ще якийсь час тримали в столиці як заручників.

18 лютого 1725 р. з приводу подій, що сталися, був оголошений маніфест нової імператриці Єкатерини І. Головна провина в ньому складалася на «скверное лакомство» старшини, що прагнула збагачення, «простой народ обидя и разоряя», тоді як захищати його була покликана Малоросійська колегія, створена в інтересах «посольства». Коментуючи це, не можна не визнати, що старшина й справді не гребувала прибирати до рук чуже, утискаючи козаків та селян. Проте ще менше роль народного благодійника пасувала царському урядові: зусиллями Малоросійської колегії грошові податки з населення за два роки її урядування (1722–1724) збільшилися з 45 до 140 тис. рублів.

Гідна жалю смерть Павла Полуботка вже в очах сучасників витворила довкола нього героїчний ореол жертвності в ім'я козацької вітчизни. Очевидно, саме в цей час з'явилася й апокрифічна «промова» Полуботка, буцімто звернена до Петра І, де наказний гетьман сміливо кидає у вічі імператорові звинувачення у кривдах, заподіяних Україні, котру привернуто в «неключиме рабство», гідне «азіятського тирана, а не християнського монарха». Завершується промова патетично:

Я знаю, що на нас чекають кайдани і похмурі темниці, де нас виморять голодом і утисками за московським звичаєм, але доки я ще живий – говорю тобі істину, о Государю! Ти воздаси неодмінний звіт перед Царем усіх Царів, всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу!

(Переклад Івана Драча.)

Автор «промови Полуботка», одного з найяскравіших свідчень тогочасних настроїв старшини, невідомий. Сама вона побутувала у кількох редакціях: одну впер-

ше опублікував у Парижі 1789 р. у своїх «Анналах Малої Росії» колишній аташе французького посольства в Петербурзі Жан Бенуа Шерер. Децю інакшу версію вміщено до анонімною «Історії Русів» кінця XVIII – початку XIX ст.; ще одна редакція була опублікована 1822 р. в «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського.

Врешті, з іменем Павла Полуботка пов'язується новітня легенда, яка виникла вже на початку XX ст. і час від часу бентежить український загал донині. Йдеться про так званий «заповіт Полуботка»: від'їжджаючи за викликом царя до Петербурга, обачний гетьман нібито спакував власні та частину скарбових коштовностей і переправив морем аж до Англії, де їх було покладено в одному з банків – з умовою повернення нащадкам, але тільки тоді, коли вони житимуть у незалежній Українській державі. Характерно, що після тривалої перерви легенда про Полуботкові скарби знову виринула в часи так званої «хрущовської відлиги» 1960-х – як символ мрії про незалежність.

* * *

Після смерті Єкатерини І († 1727) Верховна Таємна рада, опікунський орган при імператорі-немовляті Петрі ІІ, зважаючи на перспективу наближення російсько-турецької війни, змінила політику щодо Гетьманату з метою «приласканиа тамошнього народа» (війна справді розпочалася, але пізніше, у 1735 р., і тривала до 1739 р., супроводжуючись безглуздими втратами й мізерним військовим результатом; лояльність козацької старшини добре придалася урядові, бо територія України служила і базою розміщення, і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії). За рішенням Верховної Таємної ради, зверхність над Гетьманатом передавалася з відання Сенату до Колегії іноземних справ, Малоросійську колегію

скасовували, а козацтву дозволялося «вибрати гетьмана по прежнему». Щоправда, в секретній інструкції міністрові Колегії іноземних справ Фьодору Наумову, посланому контролювати вибори, зазначалося, що обраним має бути миргородський полковник Данило Апостол, а якби справа повернулася інакше – резидент мусив «то собрание под каким пристойным pretextом остановить». Утім, навіть таке обрання /призначення зустріли в Україні з ентузіазмом: імператорський указ читано в храмах «при благодарственном пінії», а до Петербурга йшли листи від усіх полків із подякою за монаршу милість.

Церемонія гетьманських виборів була проведена в Глухові 12 жовтня 1727 року. Згідно з офіційним звітом, її перебіг, після того як усі козацькі полки зібралися біля будинку, де зупинився Фьодор Наумов, виглядав так:

И из дому оною министра, где обрание гетману было, нес Его Императорского Величества присланную к малороссийскому народу милостивую грамоту секретарь Непени в корете цуком на серебряном блюде... За тою грамотою шли з знамям глуховской сотник Иван Мануїлович, з гетманскою булавою бывший полковник Левенец. А оная булава несена на подушке, покрытою тафтою красною. З бунчуком судья наказный Федор Гречаной, с войсковым прапором сотник Иван Гамалия, с войсковою печатью бунчуковой товарищ Андрей Миклашевской ... За оными ж Его Императорского Величества грамотою и гетманскими клейнотами ехал в корете цуком господин тайной советник и министр, да с ним сидел по левую сторону полковник миргородской Данил Апостол, что ныне гетман.

Несподіванок не сталося: гетьманом одноголосно обрали 73-літнього Данила Павловича Апостола (1654–1734), вихідця зі старшинського роду, найстаршого за віком (бо вже з 1682 р.) полковника, «при-

226. Данило Апостол. Малюнок XVIII ст.

ятеля» всемогутнього фаворита Александра Меншикова.

Недовзі після виборів Апостол поїхав до Москви на коронацію малолітнього імператора Петра II, везучи з собою петицію про повернення «давніх вольностей». Відповіддю на неї стали так звані Рішительні пункти 1728 року. Вони не повертали Гетьманатові «вольностей», однак запроваджували м'якший варіант підлеглості, ніж той, що його накинув через Малоросійську колегію Пьотр I. Зокрема, гетьман у військових справах підлягав російському командуванню, проте цивільний резидент, який мав невідлучно перебувати при ньому, наділявся функціями не міністра з розпорядчими повноваженнями, а радника. Генеральну старшину та полковників затверджував імператор, однак із запропонованих гетьманом 2–3 кандидатур, а старшину нижчої ланки гетьман міг наставляти сам. Зреорганізований Генеральний суд віднині мусив складатися з трьох українців і трьох росіян, проте його «президентом» був гетьман, а юридичною основою діяльності – «малоросійські права». Анало-

гічний подвійний контроль запроваджувався і за скарбницею, для чого встановлювалися пости двох генеральних підскарбіїв – українця та росіянина. Врешті, росіяни отримували право купувати землю на території Гетьманату, однак при цьому вони підпорядковувалися козацькій адміністрації і зобов'язувалися не переселяти в новопридані маєтки російських селян-кріпаків.

Опис урочистої зустрічі «при знаменях і музиці войскової», що її влаштовано в Глухові у жовтні 1728 р. на повернення Данила Апостола з Москви, показує, якого значення надавалося і відновленню гетьманства, і Рішительним пунктам. Відповідну жалувану грамоту імператора під час святкового молебну поклали «високо на украшеном амвоні» й публічно зачитували після служби Божої, а вся церемонія завершилася пишним бенкетом:

При музице войскової и пушечной стрелбе целоденною охотою бавился его ясневельможность з бунчуковими и войсковими товарищи и прочею старшиною.

Данило Апостол, маневруючи між чужеродними роздвоєними владними структурами, що їх встановили Рішительні пункти, проявив себе обачним політиком. За його недовгого гетьманування (він помер у січні 1734 р.) вдалося започаткувати, а частково й здійснити низку практичних заходів задля налагодження розхитаної реформи Петра I економіки. Зокрема, впровадж 1729–1731 рр. було проведене так зване Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія поземельного фонду Гетьманської України, що дало змогу розібратися у цій занедбаній ділянці господарства й повернути до скарбниці частину захоплених приватними власниками земель. Апостол також перший із-поміж гетьманів зумів дати лад скарбовим справам, встановивши точний бюджет видат-

ків центральної адміністрації, який покривався за рахунок вивізного мита (ввізне, згідно з Рішительними пунктами, передавалося до російської казни).

З 1728 р. під головуванням генерального судді Івана Борзни почала працювати кодифікаційна комісія у складі 12 осіб. Їй належало узгодити в єдиному зводі правничі нововведення, які проникли до судових практик під назвою «войскових обичаїв», із давнішими кодексами карного та цивільного права, вживаними в Україні. До останніх належали Литовський Статут і так званий «Саксон» – редакція магдебурзького права, що її в міських судах використовували за коментарями польського юриста кінця XVI ст. Бартоломея Гроїцького «Порядок міських прав». Кодифікаційну комісію також зобов'язали подбати про переклади статей, які ввійдуть до укладеного нею зводу, з польської мови на українську (втім, було б надто сміливо називати «українською» мовою курйозний суржик книжної староукраїнської з діловою російською, що його вживали у вищих канцеляріях Гетьманату, – хоча в канцеляріях нижчого рівня побутувала мова, близька до української розмовної).

Забігаючи наперед, варто додати, що кодифікаційна комісія Данила Апостола пережила його самого. Опрацьований нею звід із 30 розділів і 1.716 артикулів, абсолютна більшість яких базувалася на Литовському Статуті, було передано на розгляд Сенату аж у 1744 р. під назвою «Права, по котрым судится малороссийский народ». Цей захід виявився запізним: на той час Сенат уже обмірковував способи поширити на Гетьманат імперське законодавство. Тож спершу «Права» заморозили в канцелярії Сенату, далі (у 1756 та 1766 рр.) їх пробували використати в рамках передбачуваної загальноімперської кодифікації, а 1807 р. навіть поклали в основу нового законопроекту під назвою «Собрание малороссийских прав», але в силу

політичних обставин і його не було запроваджено в життя. Втім, це не перешкодило використовувати «малоросійські права» навіть після ліквідації Гетьманату: в поточній практиці українські суди спиралися на праці місцевих юристів – «Суд и росправа в делах малороссийских» Федора Чуйкевича (1750 р.), «Книга Статут и прочие права малороссийские» Кондратьєва (1764 р.) та ін. Остаточне ж усунення тутешніх правових особливостей збіглося аж зі встановленням у губерніях Лівобережної України, згідно з імператорським указом 1843 р., загальних норм судочинства на підставі зводу законів Російської імперії (на Правобережній Україні чинність Литовського Статуту було припинено указом Сенату в 1840 р.).

* * *

Після смерті Данила Апостола вибори нового гетьмана були знову загальмовані, а владні повноваження передано так званому Правлінню гетьманського уряду – дещо пом'якшеному варіантові Малоросійської колегії. Офіційно цей захід оголошувався тимчасовим, однак за секретною інструкцією тодішньої імператриці Анни Іоанівни – остаточним; ще одна таємна інструкція рекомендувала поширювати чутки, нібито головною причиною податкових тягарів був гетьман, тож ліквідація гетьманської влади принесе полегшення «малоросійському народові».

До Правління входило шестеро осіб: троє росіян з-поміж найвищих чинів дислокованої на території Гетьманату російської армії і троє українців – генеральний суддя, генеральний осавул і генеральний підскарбій. У практичній діяльності Правлінню належало керуватися Рішительними пунктами 1728 р., а на засіданнях, згідно з імператорським розпорядженням, сидіти довкола столу «в равенстве» – офіцерам навпроти старшини. На цьому, щоправда, «равенство» й закінчу-

227. Титульний аркуш рукописного кодексу «Права, по которым судится малоросійській народ» (Глухів, 1743)

валося, бо реально керували вищі чини російської трійки – спершу князь Шаховської, далі князь Баратинський та ін. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. необмеженими повноваженнями був наділений також фельдмаршал Мініх, головнокомандувач царської армії, що квартирувала на території Гетьманату й Слобожанщини. Один час він навіть клопотався, аби йому передали ці землі у спадкову власність як герцогство, ставлячись до українських автономних порядків з підкресленим презирством. Наприклад, коли Генеральний суд розв'язав спір Мініха з родиною Марковичів не на його ко-

228. Єлизавета Петрівна.
Гравюра Чемесова, 1761 р.

ристь, він, не добираючи дипломатичних висловів,

угрожав им словами, що таких-де судей повесить или, бив кнутом, сослать в Сибирь, а о правах говорив, что шельма писал, а каналия судил...

Смуга надій: правління Кирила Розумовського (1750–1764)

Проте, здавалось би, вже приреченому Гетьманові судилося ще раз пережити смугу надій. Щоправда, цього разу причиною послужили не політичні реформи, а сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1762), таємно одруженої з простим козаком із с. Лемешів на Чернігівщині Олексієм Розумовським (1709–1771). Узятий серед інших парубчаків за красивий голос і гарну поставу до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на укра-

їнських музик у Петербурзі не переводилася), Олексій зійшовся там з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину «графа» Розумовського (графський титул був пожалований родині Розумовських 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити «давні вольності», у тому числі й гетьманство.

Бажаного кандидата не довелося довго шукати – ним став молодший брат Олексія Розумовського Кирило, якому на той час виповнилося лише 16 років. Утім, декоративне гетьманство поспіху не вимагало, тож юний граф відбув у закордонну освітню подорож у супроводі свого наставника Грігорія Теплова. Тим часом на Гетьманську Україну щедро сипалися царські милості: її територію було звільнено від армійських постойів, а мешканцям дозволено вільну торгівлю збіжжям; 1745 р. поновилася Київська митрополія, яку за Петра I, у 1722 р., понизили до статусу архієпископії; врешті, 1747 р. вийшов імператорський указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». 5 березня 1750 р. у Глухові, з великою урочистістю та дотриманням належного церемоніялу, 22-річний Кирило Розумовський був заочно «обраний» на гетьманство, а імператриця з цієї нагоди присвоїла йому чин генерал-фельдмаршала і вручила в придворній церкві у Петербурзі гетьманські клейноди – прапор, бунчук, військову печатку і срібні литаври; разом у його розпорядження було передано всі рангові маєтності та фінанси Гетьманату. У липні цього самого року, з численними екіпажами, верховим супроводом, музикантами, скороходами і навіть трупою акторів, новий гетьман прибув до Глухова, де його зустрічала старшина, духівництво, кілька тисяч козаків. Утім, театральність події на цьому вичерпується, бо молодий гетьман виявився

не такою вже й безпомічною іграшкою Петербурга, як можна було очікувати. За його правління (1750–1764) Гетьманат пережив останню спробу пристосуватися до нового стану речей, не втрачаючи на вольностях. Напрямок цих зусиль визначали риси особистості самого Кирила Розумовського. Вихований на столичному дворі і поєднаний родинними зв'язками з найвищою російською аристократією завдяки одруженню з родичкою імператриці Єкатеріною Нарішкіною, гетьман усвідомлював Україну, звичайно ж, часткою Російської імперії, однак під контролем місцевої влади, в центрі якої бачив себе самого. Такий напрям політики виразно підтверджується, зокрема, заходами Розумовського на розбудову гетьманської столиці. За гетьманування Скоропадського й Апостола нею, як уже згадувалося, був Глухів, що належав до непоганих міст – як писав у 1703 р. російський паломник Іван Лук'янов, «в малоросійських городах другою в ряд ли такова города сыскать; лучше Киева строением и житием». Проте Розумовський вирішує перенести свою резиденцію до старої, мазепинської столиці – Батурина. Саме тут, на мальовничому крутому березі р. Сейм, петербурзький архітектор-англієць Чарльз Камерон дещо пізніше почне будувати на замовлення Розумовського розкішний палац першокласної класицистичної архітектури (його центральний корпус зберігся донині), а італієць Ринальді заклав довкола парк. До проектування в Батурині «національних строєній» було залучено найвідоміших придворних майстрів із Санкт-Петербурга (у зв'язку з ліквідацією гетьманства ця частина задуму залишилася на стадії підготовчих робіт). Водночас гетьман виношував плани відкрити у своїй новій столиці університет, а другим мала стати реформована Києво-Могилянська академія.

Намагання зробити з Батурина «маленький Петербург» логічно перегукуєть-

229. Булава, бунчук і литаври

ся із заходами Кирила Розумовського, спрямованими на законодавче закріплення позицій української знаті, що на неї претворилася козацька старшина. Тенденція отожднювати себе з давньою шляхтою намітилася серед козацьких верхів, як уже згадувалося, ще в період правління Івана Мазепи, проте виразно артикульованої форми набула щойно в 1740-х роках. Скажімо, проект «Прав, по которым судится малоросійский народ» передбачав, що носіїв усіх козацьких військових звань, починаючи від сотників, буде визнано «шляхтою» з поширенням на них прав, устанавлених Литовським Статутом для осіб шляхетського стану. Реанімація, здавалось би, затертої від тривалого вжи-

тку фразеології Статуту мала підтекст глибший, ніж юридична казуїстика. Апеляція до шляхетського статусу, та й самого поняття «шляхта», опосередковано засвідчує, що козацька старшина зберігала набагато тісніший, ніж можна було сподіватися, зв'язок зі своєю політичною колыскою – Річчю Посполитою. Уявлення про справедливий лад, про права та функції еліти, про способи її самоорганізації, на які можемо натрапити в тогочасних пам'ятках, живцем перенесено з річесполитських практик разом із поняттям «шляхта», хіба що під останнім уже розуміли не старожитню родову, а військову, старшинську знать.

Реформування судочинства, що його провів Кирило Розумовський у 1760–1763 рр., теж, у суті речей, було спрямоване на реанімацію того укладу, в якому жилося до козацької революції. За реформою Генерального суду невідомо чому поступують складені з депутатів-шляхти апеляційні трибунали Речі Посполитої: двом традиційним генеральним суддям тут віднині мала асистувати виборна колегія з 10 депутатів – по одному від кожного полку. Замість полкових судів запроваджено звичні для Речі Посполитої земські, гродські і підкоморські суди – для розгляду цивільних, кримінальних та межових справ. Мало того, кримінальне (гродське) судочинство, подібно до старост Речі Посполитої, мали очолювати полковники, а земських судів, підсудків, писарів, підкоморіїв та їхніх помічників-коморників мав, як і в Речі Посполитій, обирати «шляхетський» загал відповідної округи.

Ще одним нововведенням, яке підкреслює тенденцію «шляхетнити» Гетьманську Україну за річесполитським взірцем, стало скликання старшинських з'їздів у Глухові для обговорення найважливіших справ – аналогічно до практичних шляхетських сеймів. Зокрема, у вересні 1763 р. саме такий з'їзд, у якому взяло

участь близько ста старшин середнього й вищого рангу з усіх полків, схвалив згадану судову реформу. Один із його учасників у своїй промові, запис якої зберігся, прямо говорить про потребу запровадити «сейми», чи генеральні ради, для відродження «сили нашого шляхетства».

Характерним маніфестом старшинського світогляду часів правління Кирила Розумовського є поема перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией», написана в 1762 році. Нагадуючи воїнські заслуги козацтва, Дівович особливо підкреслює, що козацька старшина – це люди «не без знатних рангов», які не поступаються російській знаті, хіба що називаються інакше. Але це річ дургорядна, бо, як наголошує автор, Україна перейшла під скіпетр російського царя добровільно, і тому її статус рівнозначний статусові Росії:

А разность наша есть
в приложенных именах:
Ты Великая, а я Мала,
живем в смежных странах...
Так мы с тобою равны
и одно составляем,
Одному, не двум
государям присягаем...

Пошуки доказів, спрямованих на те, аби, за влучним висловом Зенона Когути, «прилаштувати Україну всередині більшої, російської ідентичності», не були новиною. Натомість висунення на перший план старшинської «шляхти» в ролі хазяїна Гетьманату засвідчило появу доволі чіткої політичної платформи – зіпертої на лояльність до царя, але з підкресленням того, що Україну та Росію єднає лише скіпетр спільного монарха, тим часом як правитель, уряд, територія, фінанси у Гетьманаті свої. Петиція до імператриці від імені Війська Запорозького та «малоросійського народу», схвалена на Глу-

хівській раді 1763 р., в якій наголошувалося на відновленні договірних узасянь між царем і козацькою державою на підставі «Статтей Богдана Хмельницького», цілком виразно засвідчує саме таку спрямованість поглядів. Радикальним нововведенням глухівських дебатів стала й друга з обговорюваних тут петицій – про затвердження за родом Розумовських спадкового гетьманства: її підписали полковники та частина генеральної старшини.

Глухівський старшинський з'їзд, про який із пильністю донесли в Петербург київський губернатор Фьодор Воейков та митрополит Арсеній Могиляньський ще до того, як туди дійшли згадані петиції, викликав невдоволення тодішньої імператриці Єкаторини II. Тож у січні 1764 р. Кирилові Розумовському було наказано їхати в столицю для пояснень. До всього, якраз напередодні імператриця ознайомила із так званою «Запискою про непорядки в Малоросії, які йдуть нині від зловживань правами й звичаями, підтверженими в грамотах». Її склав секретар Єкаторини II, колишній вихователь Розумовського Грігорій Теплов, котрий після затвердження свого підопічного на гетьманстві кілька років прожив в Україні. «Записка» трактувала Гетьманат як органічну частину російської державної території, силоміць відірвану, а згодом законно повернуту під скіпетр царя. Критичне вістря «Записки» було спрямоване передусім проти старшини, чий надуживання, на думку Тешлова, процвітають через недосконалість «малоросійських прав», особливо ж – через «конфузний польський Статут», положення якого,

Вважають, що саме «Записка» Теплова стала поштовхом до рішучих дій. На вимогу Єкаторини II Кирило Розумовський наприкінці лютого 1764 р. підписав добровільне зречення від гетьманства (в нагороду за лояльність йому було підтверджено надані ще Єлизаветою Петрівною величезні маєтки в Україні й чималу довічну пенсію). Імператорський указ від 21 листопада 1764 р. ліквідував гетьманський пост, а управління передавав новоствореному органу – Малоросійській колегії (її традиційно називають Другою Малоросійською колегією). До складу Колегії мусило ввійти четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини, а «президентом» Колегії і водночас генерал-губернатором краю призначався граф Пьотр Румянцев, який з квітня 1765 р. майже на чверть століття осів у Глухові. Показово, що, згідно з застереженням Єкаторини II, українці та росіяни на засіданнях Колегії мали сидіти не одні напроти одних, як у пері-

230. Єкаторина II. Мрамуровий барельєф Марі Анн Колло, 1769 р.

для республиканского правления учрежденные, весьма несвойственные уже стали и неприличны малорусскому народу, в самодержавном владении пребывающему.

од Правління гетьманського уряду, а впереміш – аби в старшини вивітрувалося «развратное мнение, по коему поставляют себя народом, от здешнего [російського. – Н.Я.] совсем отличным».

Серед інших приписів Єкатерини II варти уваги ті, в яких вона вказує Петрові Румянцеву на потребу викорінювати «внутрішню ненависть» українців до росіян, а також ретельно відстежувати настрої простолуду з метою привернення його на свій бік. Що ж до заходів по ліквідації особливостей місцевого устрою, то їх рекомендовано впроваджувати з повільною обережністю. Як писала імператриця в одній зі своїх інструкцій прокуророві Сенату князю Александрові Вяземському,

Мала Росія, Ліфляндія [Латвія] і Фінляндія [Карелія] суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезли...

Що ж до Кирила Розумовського, то він надалі мешкав у Петербурзі або за кордоном, і лише наприкінці життя повернувся до України. Помер 1803 р. в Батурині; похований тут же, у збудованій на його кошт Воскресенській церкві, що існує донині (прах гетьмана в пошуках коштовностей потривожили за радянських часів, тож його гріб не зберігся). Місцевий переказ, поєднуючи двох батуринських гетьманів – Мазепу й Розумовського, оповідає, що церкву було споруджено з цегли так званого Мазепиного стовпа – башти, яка вціліла під час погрому Батурина 1708 року.

Новий порядок, нові «чини», нові «дворяни»

Губернаторське правління Петра Румянцева розпочалося з проведення протягом 1765–1767 рр. тотальної ревізії господарства Гетьманської України. Саме тоді було вперше здійснено перепис населення, детально зафіксовано поземельну власність і майно кожного господаря тощо (матеріяли так званого Румянцівського опису, збережені донині, охоплюють понад тисячу томів). Водночас поступово відсувалися у тінь старі владні інституції. Спершу Другій Малоросійській колегії підпорядкували Генеральну військову канцелярію, далі – Генеральний військовий суд; його 1767 р. зреорганізовано в один із департаментів Колегії. Такими ж департаментами стали й інші органи гетьманської адміністрації – Канцелярія генеральної артилерії, Генеральна лічильна комісія та Канцелярія малоросійського скарбу. Паралельно в справочинство запроваджувалися єдині для всієї імперії форми документації та контролю за штатами. Цим нововведенням акомпонувала серія «тихих» заходів Румянцева, який добрав на відповідальні посади прихильників нового порядку й одночасно сприяв інтеграції старшинської шляхти в світ російської знаті, надаючи старшині загальноімперські чини, що, за його висловом, мало пробуджувати «патриотизм к общему отечеству».

Початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. дещо загальмував реформаторські ініціативи генерал-губернатора, призначеного головнокомандувачем російської армії. Варто нагадати, що ця війна була успішною для Росії: за Кучук-Кайнарджийським миром 1774 р. вона отримувала частину узбережжя Чорного моря, а Кримський ханат оголошувався незалежним від турецького султана, тобто фактично підпадав під контроль Єкатерини

ни П. (Невдовзі, у 1778 р., близько 40 тис. християнського населення ханату було примусово переселено до Приазов'я, а 1783 р., спровокувавши в Криму внутрішні усобиці, російський уряд скинув останнього хана Шагін-Герая з престолу й приєднав Крим до імперії.)

Після переможного завершення війни рештки партикуляризму, які ще зберігалися на українських околицях імперії, втрачали в очах Петербурга всяку доцільність. Тож у 1775 р. було зліквідовано Запорозьку Січ, до чого ми далі повернемося, а указом від 27 вересня 1781 р. на території Гетьманату замість дотеперішнього полкового устрою запроваджувалося Малоросійське генерал-губернаторство в складі трьох губерній, або намісництв – Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського. Ці адміністративні одиниці мали бути влаштовані згідно з приписами загальноімперського «Установлення про губернії», поділяючись на 11 повітів («уездів»). У губернських центрах та повітових містах створювалися адміністративні й судові установи за зразком тих, що діяли по великоросійських губерніях, а рештки адміністрацій, відмінних від цього зразка – Малоросійська колегія, Генеральний суд і полкові та сотенні правління, втрачали чинність.

Як уже згадувалося, 3 травня 1783 р. вийшов імператорський указ, що прикріплював селян до місць їх проживання, забороняючи покидати своїх власників. Врешті, указом від 9 липня 1783 р. замість козацьких створювалося десять кінних (так званих «карабінерських») полків регулярної армії з 6-літнім строком служби. Вони мали формуватися з колишніх козаків, віднині названих «казенними землепашцями» і зобов'язаних до військової повинності на засадах рекрутування трьох солдатів від 500 душ населення. Старшина, яка теж підпала під дію цього указу, отримувала російські «табельні чи-

ни» у відповідності до «Табелю про ранги» – порядку проходження служби державними чиновниками, що його встановив у 1722 р. П'ютр I («Табель» розрізняв 14 військових, штатських і придворних «рангів», себто чинів, які дорівнювали належності до дворянського стану). Щодо старшини, то вона поділялася на військові ранги залежно від посади: наприклад, полкові осавули та хорунжі, які продовжували службу, віднині ставали, відповідно, ротмістрами й поручниками, а йдучи у відставку, отримували ранги шаблем вище – прем'єр-майора, секунд-майора тощо. Так само жалувалися «табельними чинами» й ті зі старшини, хто вирішив присвятити себе цивільній службі в рангах колезьких асесорів, титулярних радників тощо. Осіб, що не клопоталися про нові звання (як писав один із сучасників, «по привязанностям к малороссийским чинам»), виявилось небагато. До 1784 р., тобто до строку, на який була розтягнута ця акція, абсолютна більшість козацької старшини запаслася «табельними чинами», урівнявшись у такий спосіб із російським служилим дворянством.

Відтак, коли 1785 р. був оголошений знаменитий маніфест Єкатерини II «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства», де вперше гарантувалися недоторканність особи, майна й чести, регіональне самоврядування, а також право вільного в'їзду і виїзду з країни особам дворянського звання, козацькій старшині залишалося тільки формально довести своє знатне походження «по силі малоросійських прав». Така процедура передбачала пред-

* Варто нагадати, що така сукупність прав була законодавчо оформлена в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, а отже – й на українських землях, ще в середині XV ст., і то поширювалася не лише на шляхту, а й на решту вільних прошарків населення.

231. Герб Сологубів «Правдич»

ставлення документів на доказ того, що хтось із предків кандидата в «російські дворяни» або належав до старшини, або походив «не от здешней простонародной породы», а від «польської», себто річпосполитської шляхти. В генеалогіях, що інтенсивно оформлялися (або й фабрикувалися) впродовж тих років, коли проходило підтвердження старшиною дворянства, можемо натрапити на багато кумедних нісенітниць на зразок виведення себе Білецькими-Носенками від згаслої ще в XV ст. волинської гілки князів Носів, чи Скоропадських – від якогось мітичного «референдарія над тогочасною Україною». Бувало й таке, що дворянство доводили у вельми курйозний спосіб. Як приклад можна навести «цедулу» гетьмана Івана Скоропадського 1711 р., подану Сологубами на доказ близькості їхнього предка до гетьмана:

Тоби, скурвому сину Василю Салогубу, нехай буде відомо, иж доносил нам жалобливе пан Антон Трохимович, сотник сребрянській, же ты з своєю мужицкою глупости... овец ему по уговору не отдадеш... зачим умышлені послаючи от боку нашего посланного,

приказали ему конечне тебе, як собаку, за шию взявши и в колоду забивши, примкнути до обозу, гді ... знатного кієвого караня не увойдеш, декляруєм непремінно.

Внаслідок легкості доведення свого «шляхетного» родоводу відсоток дворян у колишньому Гетьманаті на кінець XVIII ст. був значно вищим, ніж у решті регіонів імперії, охоплюючи, за підрахунком Зенона Когута, близько 23–25 тис. осіб. Немає сумніву, що до цього числа потрапило багато людей міщанського або й селянського походження, над чим сучасники дошкулюно глузували. Наприклад, в анонімному чернігівському вірші «Доказательства Хама Данилея Кукси потомствениі» в'їдливо пародіюється доведення дворянства «по гербу», на якому зображено лопату «держалном угору..., усередині граблі, вила й сокира»; знадобилося ж воно кандидатів, аби його «ніхто не брав за зуб».

Останні спроби зарадити переминам у Гетьманаті

Зусилля на забезпечення собі місця в соціально престижних структурах Російської імперії не виключали спроб козацької старшини ще якось зарадити переминам у власній батьківщині. Широким полем для цього, зокрема, стала діяльність «Комиссии для сочинения проекта Нового уложения», вибори до якої проголосила Єкатерина II у 1766 р. – з метою обміркування реформ російського законодавства. У підсумку з реформи нічого не вийшло, тож 1769 р., під приводом початку російсько-турецької війни, Комісією було розпущено. Проте бурхливі вибори до неї (з України було обрано депутатів: 11 від старшини й рядового козацтва, 10 від городян, два від Запорозької Січі), а особливо складені виборцями «накази» засвід-

232. Батуринський палац
Кирила Розумовського.
Сучасне фото

чили, наскільки живучими залишалися тут, як роздратовано писав Пьотр Румянцев, «любовь к своей земле» і прагнення «к умоначертаніям прежних времен».

Спільним пунктом усіх депутатських наказів стала вимога поновити договір, на підставі якого «гетман Богдан Хмельницький со всем малороссийским народом» перейшов «под державу великороссийскую». Щоправда, під тиском генерал-губернатора клопотатися про відновлення гетьманства виборці наважилися лише в одному з наказів – від рядових козаків Прилуцького полку, а в решті обмежилися вимогою дотримання давніх звичаїв та юридичних практик, зокрема – Литовського Статуту, згадка про який звучить особливо часто. Виразним свідченням тогочасних старшинських позицій є розвідка, яку на обґрунтування депутатських наказів написав перекладач Петербурзької Академії наук, депутат старшини Лубенського полку Григорій Полетика:

«Історична довідка: на якій підставі Мала Росія була під польською республікою, і на яких договорах піддалася російським государям, і патріо-

тична думка про те, як її тепер можна влаштувати без порушення її прав та вольностей, щоб вона була корисною для російської держави».

Ідеї цієї «Історичної розвідки» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в публіцистичній формі частково повторить анонімна «Історія Русів» – найяскравіша пам'ятка старшинської політичної думки Гетьманату. «Корисним» правління в Україні, на думку автора «Історичної розвідки», буде тоді, коли воно повністю зосередиться в руках «шляхти». Відтак, їй слід надати право вільно вибирати зпоміж себе урядників, а також установлювати, відміняти й виправляти чинні на українській території закони, визначати податки та повинності тощо.

Вимоги різних соціальних груп виборців збігалися ще в одному пункті – освітньому. Зазначаючи, що «в здешнем народе особеннейшая к наукам склонность и охота видится», накази нарікають на занепад освіти й клопочуться про дозвіл відкрити два університети з друкарнями при них (це виразно перегукується зі згаданими вище проектами Кирила Розумовсь-

кого); про підтримку Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму; про заснування дівочої гімназії; про звільнення книговидання від цензури тощо. Коментуючи цей пункт наказів, варто додати, що й справді на середину XVIII ст. припадає «особливейшая к наукам склонность», засвідчена зростанням числа освітніх мандрівок юнаків з України за кордон – до університетів Німеччини, Швеції, Франції тощо. Тим-то в наказі старшини Глухівського полку слушно зазначалося, що «иные, отсылая детей своих в иностранные земли, приходят в оскудение», а багато хто взагалі «не имеет к тому способу».

На зливу українських ініціатив Єкатерина II відреагувала спокійніше, ніж роздратований «фальшивими республіканськими мыслями» генерал-губернатор Пётр Румянцев. На думку імператриці, «желание к чинам, а особливо к жалованию» рано чи пізно мало переважити попит до автономних вольностей. Цей розрахунок виявився слушним, що добре видно з безконфліктної ліквідації решток козацького устрою впродовж 1780-х років. Ми не знаємо, як оцінювала ці події старшина у довірчих приватних бесідах. На поверхні ж залишилися тільки невіразні сліди єдиного реального прояву опору, пов'язаного з поїздкою сина миргородського полковника, модного в петербурзьких салонах поета Василя Капніста 1791 р. до Пруссії. Від імені своїх однодумців Капніст нібито мав налагодити контакти з канцлером Евальдом Герцбергом, аби прозондувати, чи надасть Пруссія підтримку антиросійському повстанню в Україні. Канцлер відповів ухильно, побоюючись провокації і не бажаючи наражатися на міждержавний конфлікт. Ширшої інформації про людей, від чийого імені Василь Капніст вів перемовини, та про обговорення, що їм мало би передувати, нині в розпорядженні істориків

немає, оскільки сама місія, зрозуміло, була таємною. Свідчення ж про неї, вміщені в рапорті канцлера королю, такі:

Він твердить, що його послали мешканці цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіянам...

(Переклад Ярослава Дашкевича.)

Тихе згасання Слобідської України

Григорій Сковорода в одному з листів називає Малоросію, себто Гетьманську Україну, своєю матір'ю, а Слобожанщину – тіткою. Ця метафора напрочуд влучно відображає споріднену, але неоднакову долю двох козацьких ареалів – старого й нового, «слобідського», який від середини – другої половини XVII ст. розрісся на теренах колишнього Дикого Поля за путівальським пограниччям Московського царства. Переселенці з охоплених пожежею воєн Наддніпрянщини, Поділля та Волині прибували сюди, знімаючися з рідних місць цілими селами, а то й округами. В 1652 р. близько тисячі козаків під проводом полковника Івана Зіньківського, вийшовши з-під волинського Острога цілим полком – з обозним, писарем, дев'ятьма сотниками і навіть двома священиками, заклали на злитті річок Тиха Сосна й Острогоща майбутнє місто Острогозьк; інша переселенська група заснувала на старому Сумному городищі м. Суми. А в 1654 р. 37 козацьких родин спорудили невелику

фортецю на Харковому городищі над р. Лопань – невдовзі сюди прибудуть ще 587 родин, фортецю буде розширено й перебудовано, вона почне обростати передмістями, аж урешті перетвориться на одне з найбільших міст Слобожанщини – Харків. У 1659 р. 670 переселенців осіли на давньому городищі над татарським бродом на р. Сіверській Донець, поклавши початок м. Салтову; трохи пізніше уманський полковник Микола Сененко з 200 козацькими родинами оселився на місці майбутньої Мурафи; 1663 р. отаман Яків Чернігівець зайняв із групою колоністів з-за Дніпра гирло р. Балаклія, започаткувавши однойменне місто, і т.д. Назагал же, за підрахунками Дмитра Багалія, в останній чверті XVIII ст. на цих колись безлюдних степах мешкало понад 990 тис. людей, в абсолютній більшості переселенці з України, і близько половини з-поміж них були вільні «військові обивателі», тобто колишні козаки.

Більші групи переселенців, прибуваючи на свою нову батьківщину, відразу споруджували укріплення, які після допливу міського торгового та ремісничого людю перетворювалися на міста – Острогозк, Охтирку, Харків, Суми та ін. Менші колективи осідали у заснованих ними ж селах, а оскільки ці поселення були звільнені від податків, то за давньою українською традицією їх називали «слободами», що дало ім'я всьому розлогому регіону, який займав сучасні Курщину, Білгородщину та Вороніжщину Російської Федерації і Сумську, Харківську та Донецьку області теперішньої України. Абсолютна більшість колоністів була заможними людьми, або, за канцелярською формулою тогочасних російських джерел, – «семьянистыми и прожиточными», спромогаючись у нелегкій мандрівці через Дніпро та степи перевозити сільськогосподарський реманент і навіть переганяти худобу – коней, корів, волів, свиней, овець.

Не дивно, що такому статечному контингентові царський уряд охоче сприяв. Хазяйновиті «черкаси», як називали їх у московській документації, осідаючи на незалюднених пограниччях держави, одночасно й окультурювали їх, і витворювали живий захисний щит на татарських шляхах та річкових переправах. Переселенці, своєю чергою, отримували власні вигоди від протекції уряду: їхні взаємини з владою на довгі роки обмежувалися складанням присяги вірності цареві, тоді як у «черкаские обыкности», тобто внутрішнє життя козацьких громад, російська адміністрація не втручалася.

До головних привілеїв слобожан належало право вільної, не оподаткованої і не обмеженої в розмірах «займанщини», тобто дозвіл розробляти цілинний ґрунт, із чого виросла тутешня поземельна власність, а також заняття господарськими промислами – під них використовувалися лісові, лугові та річкові угіддя, у ході пізніших урядових межуваль записувані за конкретним населеним пунктом «вопче» – як землі спільного користування. З приватних займанщин належало служити військову службу, а коли вони з тих чи тих причин порожніли – місцева старшина могла передавати їх новоприбулим поселенцям або продавати на сторону (згодом це стало одним із джерел формування великих старшинських маєтків).

До найприбутковіших місцевих промислів належало вільне винокуріння, затверджуване царськими жалуваними грамотами як суто українська пільга, якої не знало населення внутрішніх регіонів Росії. У лісових районах чималі прибутки давало дитярство і бджільництво, а в степових – виварювання селітри, скотарство, садівництво. До «черкаских обыкностей» належало також право переселенців на млинарство та безмитну торгівлю, що разом із винокурінням уважалося заміником грошового жалування за вій-

233. Герб Донців

ськову службу. Торгові пільги сприяли швидкому формуванню великих ярмаркових центрів у Харкові, Охтирці, Сумах. Загалом же на останню чверть XVIII ст. на Слобожанщині, де сконцентрувалася велика сухопутна посередницька торгівля між купцями України, Росії, Туреччини і Польщі, функціонувало понад 270 ярмарків, через які проходила величезна маса сировини й товарів місцевого та іноземного походження.

Стабільно заможне життя мешканців Слобідської України забезпечувалося й тим, що царський уряд аж до 1760-х рр. не втручався у їхнє внутрішнє самоврядування, влаштоване за звичною для козацтва полково-сотенною схемою. П'ять слобідських територіально-адміністративних полків, що сформувалися уже в перші роки заселення краю, охоплювали Острогозьку, Харківську, Сумську, Охтирську та Ізюмську полкові округи. Чисельність козацтва, яке ці полки виставляли на військову потребу, була в різний час неоднаковою: на зламі XVII–XVIII ст. у найбільшому Сумському полку нараховувалося 1.230 боєздатних воїнів, у Харківському – 850, Охтирському – 820, Острогозькому – 350, Ізюмському – 250. Згідно з ухвалою так званої Комісії установаження слобідських полків

1732 р., комплект боєздатних козаків Слобожанщини було визначено в 4.200 осіб – тисяча в Охтирському полку і по 800 у решті (усього ж «виборного» козацтва нараховувалося 22 тис., а «підпомічників» та «підсусідків» – 86 тис.).

Як і в Гетьманській Україні, вся пошота цивільної, судової та військової влади на території полку належала полковникам. Цей уряд був оточений великою повагою, оскільки свого часу саме полковники очолили переселення, а в нових умовах здійснювали посередництво між козаками та царською адміністрацією. Тому досить швидко на чільне місце висулося близько десятка родин, які впродовж усього XVIII ст. спадково комплектували полковницький корпус – Донці-Захаржевські, Квітки, Кондратьєви, Шидловські, Лесевицькі та ін. Варто додати, що спершу полковників обирали на старшинських радах і лише затверджували царськими жалуваними грамотами, а згодом, як і в Гетьманаті, фактично наставляли згори. Проте, в зв'язку з відсутністю сепаратистських настроїв, це відбувалося без помітних конфліктів та з урахуванням думки загалу.

Ні гетьманського правління, ні наближеної до гетьмана Генеральної ради Слобожанщина не знала. Життя полків замикалося на власній полковій старшині, яку складали, крім полковника, обозний, суддя, осавул, хорунжий і двоє писарів – один для військових, другий для цивільних потреб. У військових питаннях полковники підлягали білгородському воеводі – командирові так званого Білгородського полку, до якого були приписані слобідські козацькі формування. Що ж до цивільної сфери, зокрема – «прав і вольностей», то в кожному з полків вона регулювалася власною жалуваною грамотою, а вищою апеляційною інстанцією виступали центральні загальноросійські органи – спершу Розрядний, а далі Великоросійський прикази.

Втім, із плином часу обсяг самоврядування на Слобожанщині, як і в Гетьманській Україні, почав поволі звужуватися. Після перепису населення 1732 р., згідно з рішеннями згаданої Комісії установлення слобідських полків, загальноармійській регламентації було підпорядковано й козацькі збройні сили; з 1735 р. заборонялося вільне переміщення населення за межі Слобожанщини; з 1748 р. козаків прикріпили до полкових територій, утруднивши перехід з одного полку до іншого.

Остаточне скасування полкового устрою Слобожанщини збіглося з ліквідацією гетьманства в сусідній Гетьманській Україні. Згідно з маніфестом Єкаторини II від 8 серпня 1765 р., замість п'яти полкових адміністративних округ було створено Слобідсько-Українську губернію із загальноімперськими органами управління. Віднині тут належало формувати п'ять гусарських полків, до яких на добровільних засадах могли записуватися колишні козаки, а нині «військові обителі». Той із них, хто не ніс збройної служби безпосередньо, зобов'язувався до сплати грошового «подушного окладу» від кожної особи чоловічої статі своєї родини. Старшина ж, подібно до старшини Гетьманату, отримувала «табельні чини». На їх підставі після 1785 р. вона теж почне клопотатися про підтвердження російського дворянства, однак кількість родин, яким пощастило його досягти, була незначною – трохи більше за 60. Судячи з «наказів» слобідської знаті депутатам згаданої вище Комісії Нового уложення, вона, на відміну від гетьманської шляхти, політичних амбіцій не плекала.

Фінальне півстоліття Запорозької Січі

Згасання впродовж XVIII ст. козацьких автономій, і зокрема – ліквідація Запорозької Січі, не можуть бути доклад-

но з'ясовані без уваги до започаткованого Петром I наступу Російської імперії на Північне Причорномор'я. Його підсумували російсько-турецькі війни 1768–1774 і 1787–1791 рр., котрі, як подеколи й нині твердять, «звільнили» ці терени «від багатовікового турецько-татарського панування». У перекладі з мови пропаганди на мову фактів це означало загарбання території Кримського ханату та його степових сателітів-ногайців, які на кінець XVIII ст. уже не складали жодної загрози імперії. Навпаки, «останньому бастіонові кочовиків», над яким нависло громаддя Росії, йшлося хіба про власний порятунок. Утім, у цій фразеології не все гаразд із поняттям «кочовики». На Кримському півострові, тобто в самому ханаті, кочовий спосіб життя давно став історичним спогадом: за переписом 1740 р. тут нараховувалося 48 адміністративно-судових округів («кадаликів»), що охоплювали 9 міст і 1.399 сіл. Що ж до мешканців степу в Східному (від р. Берди до Дніпра) та Західному (від Бугу до Дністра) Ногайях і в Буджаку (між Дністром і Дунаєм), то вони в другій половині XVIII ст. теж вели вже напівосілий спосіб життя, вирощуючи на своїх «зимовищах» ячмінь, прося й гречку на продаж та розводячи худобу, а прикордонні сутички з молдаванами чи слов'янським населенням перетворилися з грізних степових набігів на звичайні сусідські конфлікти.

Варто нагадати й те, що Росії йшлося не тільки про прагматичний вихід до Чорного й Азовського морів: її рух на Південь огортався месіянським мотивом походу до Святої Землі заради опіки над усіма християнами грецького обряду, свого роду відновленням Візантії після Візантії. Не випадково в оточенні Єкаторини II навіть народився проєкт створити на руїнах переможеної Туреччини грецьку державу, корона якої призначалася б онукові імператриці Константинові Павловичу.

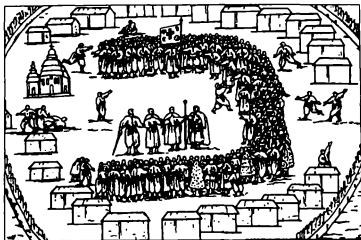
Саме в ці часи певність у моральному праві Росії на загарбання тюрксько-мусульманського півдня, обґрунтованому в маніфестах Єкатерини II та історіописаннях її царедворців, надовго (коли не дотепер) увійшла в плоть і кров російського світовідчуття.

На півдорозі між Росією і теренами її місянських прямувань лежала Україна – плацдарм для розміщення збройних сил та основне джерело постачання армії продовольством, фуражем і транспортними засобами. Використавши козацьке населення у війнах за Причорномор'я і досягнувши своєї мети, царський уряд рано чи пізно мав зліквідувати надалі непотрібний йому буфер. Тож не дивно, що на Слобожанщині перша хвиля наступу на автономію припала на часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а друга і тут, і в Гетьманаті збіглася з переможним завершенням війни 1768–1774 років. Ці ж таки обставини вирішили й долю Запорозької Січі.

Про Січ ми востаннє згадували у зв'язку з репресіями 1709 р. проти прибічників Івана Мазепи, коли січові укріплення на Чортомлику було зруйновано, частину запорожців винищено, а ті, кому пощастило врятуватися, спершу осіли на р. Кам'янці, а згодом, в 1712 р., переселилися на територію Кримського ханату, заклавши кіш нижче впадіння в Дніпро р. Інгульця – в Олешках [нині м. Цюрюпинськ Херсонської обл.]. Життя під ханською протекцією не складалося добре. Запорожці бідували матеріально, оскільки російський кордон відрізав терени збуту їхніх традиційних промислів – солі, риби та худоби. Водночас Кіш обкладали поборами на користь ханської скарбниці, примушували до участі в далеких походах з військом хана і навіть до земляних робіт на укріплення Перекопської лінії, що відділяла Кримський півострів від материка, – а це сприймалося як болісне при-

ниження вояцької гідності. Відтак, козаки почали поодинокі повертатися в Гетьманат (лише 1714 р. в Глухові й Конотопі було прийнято на поселення 350 січовиків), і «товариство» помалу тануло.

У травні 1728 р., коли на відновлене гетьманство був обраний авторитетний серед запорожців Данило Апостол, в Олешківській Січі стався своєрідний збройний переворот. Прихильники російського протекторату розгромили курені опонентів, скинули з кошівства мазепинця Костя Гордієнка і, забравши військові клейноди, рушили на човнах угору по Дніпру. Проте на острів Чортомлик, куди вони прямували, їх допущено не було. Тож довелося ще кілька років мешкати на ханській території, при впадінні в Дніпро р. Кам'янки [біля сучасного с. Мілове Бериславського р-ну Херсонської обл.], де кошовим знову став непримиренний вояка Москви Гордієнко. Після його смерті († 1733) проросійські настрої знову зміцніли, і в серпні 1733 р., внаслідок відповідних переговорів, запорожцям було надіслано жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни з дозволом повернутися. У березні 1734 р. вони заклали так звану Нову Січ – на півострові, утворюваному р. Підпільною та Дніпром, за 5–7 км від Чортомлика. Влітку того-таки року в Лубнах, на переговорах із тодішнім київським губернатором Йоганом Вейсбахом, удалося погодити умови проживання запорожців під протекторатом імператриці. За Січчю визнавалося право на споконвічну козацьку територію, котра їй «весьма принадлежить» – від верхів'їв р. Самари до р. Бугу зі сходу на захід і від річок Тясмина й Орелі до ногайських володінь – із півночі на південь. На цих землях, які офіційно стали іменуватися «Вольності Війська Запорозького», зберіглося козацьке самоврядування. Як військова одиниця, Січ отримувала щорічне грошове жалування й підпорядковувалася, разом

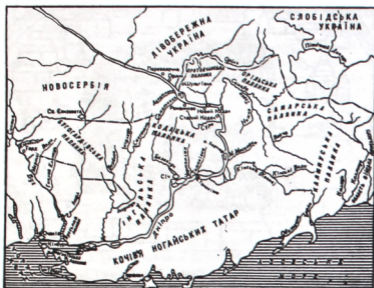
234. Вибори кошового на Запорозькій Січі. Малюнок останньої чверти XVIII ст.

із козацькими формуваннями Гетьманату, російському командуванню (в часи правління Кирила Розумовського – гетьманові).

Життям мешканців запорозьких теренів і в мирний, і у військовий час відав кошовий отаман, якого «товариство» обирало строком на один рік, з'їжджаючись 1 січня на Січ для загальної Військової ради. Збереглися яскраві описи цієї процедури, що спиралася, як припускають, на давні ритуали Дніпрового Низу, установлені щонайменше з XVI століття. Після служби Божої старшина виходила з Покровської січової церкви (найшанованішим на Січі був культ Покрову Богородиці – опікунки Війська Запорозького), несучи відзнаки своїх урядів, і ставала в коло на січовому майдані, довкруг якого купчилося рядове товариство. Спочатку кидали жереб між куренями на промислові угіддя, а далі, вигукуючи імена кандидатів, приступали до виборів старшини – кошового, судді, писаря, осавула, обозного, булавничого, хорунжого та ін. Миром обходилося рідко, бо кандидат, запропонований котроюсь із груп, міг пройти лише методом загальної згоди, чого в підсумку вдавалося досягти здебільшого кулаками. Втім, той факт, що в ос-

тання період існування Січі з року в рік обиралися одні й ті самі особи (наприклад, Петро Калнишевський був кошовим 10 років – з 1765 по 1775 р.), свідчить про поступове зведення ролі Війскової ради до традиційної формальності, оскільки наслідки її бували наперед визначені «значними», себто заможними й впливовими козаками – як правило, старшиною попередніх строків обрання. Що ж до повноважень кошового, то вони були величезними: кошовий очолював військо, адміністрацію, фінанси, суд, а також представляв Військо Запорозьке у зносинах з російськими та сусідніми закордонними (кримськими, польськими, молдавськими) владами.

Власне Січ являла собою фортецю, оточену ровом і дерево-земляними укріпленнями. В середині валу містилися житлові помешкання, військова канцелярія, школа, церква й пушкарня; за фортечною стіною лежало торгово-ремісниче передмістя – так званий Крамний базар із ятками, шинками, майстернями тощо. Центром внутрішньої частини фортеці був майдан, довкола якого стояло 38 критих очеретом довгих будівель – куренів, що, власне, і звалися Кошем. У кожному з них мешкало по кілька сотень чоловік, проте значення ку-

235. *Мапа-схема паланок Вольностей Війська Запорозького у XVIII ст.*

ренів не зводилося лише до ролі житла. Курінь уважався головною військовою та адміністративно-господарською одиницею Війська Запорозького, сформованою ще в давнину на засадах земляцтва (про це свідчать назви куренів – Канівський, Полтавський тощо). В часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення, але кожний запорожець – чи він мешкав на Коші, чи покинув його через старість – був записаний «товаришем» до «компуту» певного куреня, своєрідної комуні зі спільним майном і коштами. Їх нагромаджували зі здобичі, яку завжди складали до купи, з прибутків від промислових угідь та яток на січовому передмісті тощо, й використовували на харчування, одяг і зброю. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, у межах курінного товариства наділений абсолютною владою.

Запорожці, серед яких боєздатного елемента впродовж XVIII ст. нараховувалося близько 20 тис. осіб, або мешкали на Коші, відбуваючи сторожову службу, лагодячи фортецю, випасаючи худобу тощо, або, одружуючись, виходили в «паланки». Територія Вольностей Війська Запорозького була поділена на вісім паланок (окру-

гів): на правому березі Дніпра – Бугор-Гардівську, Інгульську й Кодацьку, на лівому – Прото́вчанську, Орельську, Самарську і Кальміюську, вздовж Дніпрового гирла – Прогноїнську. На прикордонні жемлі з Кримським ханатом, ногайцями, Річчю Посполитою, Гетьманатом, Слобідською Україною та Областю Війська Донського, існували сторожові поселення, де квартирували невеликі бойові залоги і мешкала паланкова старшина – полковник, писар, отамани слобід.

У віданні паланкової старшини перебували козацькі зимівники (хутори), які, подібно до зимовищ сусідів-ногайців, закладалися на певний строк із господарською метою – для розведення худоби, пасіництва чи вирощування зернових (сіяли довкола зимівника доти, доки ґрунт не виснажувався, а далі переміщувалися на нове місце). За даними 1766 р., тільки більших зимівників на запорозькій території нараховувалося до 4 тис., не беручи до уваги малих хутірців, де будівель не ставили, а лише викопували землянку й загороджували обору для худоби. Як видно з переліків майна, зафіксованих у того-

часних документах, на зимівниках заможних козаків зосереджувалися тисячні отари овець, а череди великої рогатої худоби і кінські табуни могли сягати сотень голів. На зимівниках останнього кошового отамана Петра Калнишевського, наприклад, після його арешту в 1775 р. було сконфісковано понад 14 тис. овець та кіз, понад 1 тис. голів великої рогатої худоби, 639 коней, 9 буйволів, 5 ослів і понад 100 свиней.

Риболовні та лісові угіддя розподілялися між куренями жеребкуванням, а прибутки від промислових занять ішли на загальні потреби Коша. Натомість степовими обширами, на яких осаджувано зимівники, кожний запорожець міг користуватися без обмежень, узявши «білет» у кошового начальника, сплачуючи «димове» й закладаючи власне господарство, де йому забажається і де є вільне місце. Освоївши поле й звівши на ньому будівлі, власник міг надалі свій хутір продати, заставити, подарувати, передати спадком тощо. З другої половини XVIII ст. це стало вельми актуальним, оскільки чимало зимівників перетворилося на добре впорядковані господарства, що орієнтувалися не на задоволення внутрішніх потреб, а на ринок – на продаж худоби, вовни, олії, збіжжя, тютюну, масла тощо.

Своєрідність соціальних навичок Запорозької Січі як братерства рівних виплекала ідеал презирливого ставлення до нагромадження матеріяльних цінностей. Згідно з каноном поведінки «справжнього» запорожця, усе здобує належало щедро прогуляти в громаді, на людях. Такий стереотип закріплений і в фольклорній традиції:

Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити...
Козацькая здобиченька
Марне пропадає:
Тиждень козак заробляє,
За один день пропиває.

Проте опоетизований запорожець-гулятья не вповні узгоджується зі своїм реальним прототипом. Як влучно висловився один із найкращих знавців економічного життя України XVIII ст. Михайло Слабченко, у січових зимівниках

вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, зате чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші.

І справді, запорозькі терени часів Нової Січі (1734–1775), на яких мешкало близько 200 тис. населення, небезпідставно вважають краєм квітучої економіки – завдяки господарському освоєнню степів на засадах вільного підприємництва, широкому використанню найманої праці, бурхливому товарообміну й чималому грошовому обігу. Цьому значною мірою сприяв притік селян («посполитих»), які, мешкаючи в слободах, уважалися підданими Війська Низового Запорозького, сплачували «оклад» і виконували певні повинності, проте зберігали повну свободу переміщення, що й забезпечувало доплив робочої сили в зимівники. Географічне ж розташування паланок на торгових шляхах зі сходу й півдня до центральних регіонів України та Росії давало великі митні прибутки, що їх доповнювали грошові надходження від традиційної запорозької торгівлі кримською сіллю та від утримання корчом, шинків, заїжджих дворів, льодовень тощо. Відтак, запорожця-нетягу дедалі більше витісняв запорожець грошовитий і підприємливий. Однак царському урядові виявився непотрібним ні той, ні другий.

У державі, яка жорстко контролювала підданих, незалежне населення Січі дратувало ще Петра I, котрий називав Запоріжжя «коренем усякого зла». За наступників царя-реформатора уряд терпів присутність цього острівця вольностей на околицях «добре впорядкованої» імперії

236. Плита на могилі
Петра Калнишевського. Сучасне фото

доти, доки запорожці були потрібні в ролі вартового південних кордонів. Проте й тоді кільце довкола Вольностей Війська Запорозького невблаганно стискалося. Вже в 1735 р., відразу після заснування Нової Січі, на відстані 2–3 км від неї було споруджено Ново-Січенський ретраншемент, де постійно дислокувався відділ регулярної армії, а комендант, згідно з інструкцією, мусив пильно стежити за настроями козаків. Згодом довкола Січі з'явилися й інші ретраншементи – Усть-Самарський, Новобогородицький, Биркутський тощо; тоді ж було запроваджено паспортизацію населення запорозьких теренів. Споруджена в 1731–1733 рр. Українська лінія – ланцюг фортифікацій від Дніпра до Сіверського Дінця протяжністю близько 285 км – перетнула територію Орельської паланки. З 1751 р. розпочалася так звана «сербська» колонізація, коли російський уряд дозволив сербам і чорногорцям переселятися з підпорядкованих Османській імперії теренів у верхів'я річок Інгулу та Інгульця; 1754 р. тут збудовано фортецю св. Єлисавети [нині Кіровоград] – центра новоутвореної провінції Нова Сербія, викрешої з земель Бугогардівської та Інгульської паланок. Ще одна хвиля колоністів, вихідців із Молдови, невдовзі утворила Новослобідський полк, просунувшись іще південніше Нової Сербії, а з 1753 р. на лівому березі Дніпра, впритул до найсхідніших запорозьких

околиць, започаткувалася друга округа сербських та чорногорських колоністів – Слов'яно-Сербія. У 1764 р. всі новозаселені терени були об'єднані в нову адміністративну одиницю – Новоросійську губернію, керівники якої трактували запорозькі володіння як «порожні», тож ні офіційні клопотання перед урядом, ні спроби силою зупинити розбір січових земель не давали бажаних наслідків. Це добре бачила й сама січова старшина. Як писав іще в 1755 р. писар Дмитро Романовський,

уже Військо до лантуха взято, лише не знайши способу, як того лантуха зав'язати.

Проблема вирішилася раптово. 15 червня 1775 р., повертаючись додому з театру російсько-турецької війни, генерал Пьотр Текелій із великими збройними силами у 10 піхотних, 8 кавалерійських і 13 донських козацьких полків, пройшовши швидким маршем через паланки, оточив січову фортецю й оголосив запорожцям, що волею імператриці Січ ліквідується. Перевага сил була настільки очевидною, що оточені здалися без бою. Більшість запорожців цієї ж ночі зуміла на човнах вийти з оточення, спустившись Дніпром у ханські володіння, а звідти – за Дунай, під протекцію султана, де закладено так звану Задунайську Січ. Січові укріплення і всі споруди на території фортеці були розкидані, архів та військова скарбниця з реґаліями й коштовностями вивезені, старшину заарештовано. За розпорядженням Єкатерини II, кошового суддю Павла Головатого та військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру (перший помер 1790 р. в Туруханському, а другий 1795 р. у Тобольському монастирях). Османського кошового отамана, 85-літнього Петра Калнишевського, ув'язнили в Соловецькому монастирі, де він просидів до 1801 р., аж доки його звільнив молодий імператор Александр I. Вже глухий і сі-

пий, соловецький в'язень помер там же 1803 р.; похований на монастирському цвинтарі з викарбуваною пізніше епітафією:

Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 110 лет от роду, смертью благочестивою, доброю.

Через два місяці після зруйнування Січі, 14 серпня 1775 р., було оголошено відповідний імператорський маніфест – один із найяскравіших взірців демагогії, характерної для Петербурга часів правління Єкаторини II. В ньому «малороссийским козакам» як «полезным гражданам» протиставлялося «сонмище... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры» – Запорозька Січ. Остання нібито живе з грабунків – «в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве». Далі, всупереч щойно сказаному про «праздность», запорожці звинувачуються у тому, що заволоділи багатьма землями для влаштування на них «собственного хлебопашества, в чем довольно уже и преуспели», а найголовніше – задумали «составить из себя по-среде Отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением». Тож знищення Січі – це виконання монаршого обов'язку перед Богом, перед імперією, та й узагалі – «пред самим вообще человечеством». Що ж до запорозьких земель, то віднині, як оголошував маніфест, вони

належатимуть «Отечеству полезным жителям».

Цих же забракло. На колишніх Вольностях Війська Запорозького фаворити й наближені імператриці отримали величезні пожалування: Григорій Потьомкін – близько 150 тис. десятин, князь Александр Вяземський 200 тис., Кирило Розумовський 35 тис. і т.д. Назагал же до 1784 р. тут було роздано понад 4 млн. десятин, але й це ще не вичерпало земельного фонду Січі. Тож із другої половини 1780-х започатковується інтенсивна колонізація «Новоросії», як стало називатися степове Причорномор'я, іноземними переселенцями (болгарами, молдаванами, німцями, греками) та росіянами-розкольниками. Переплавлення в одному казані цього строкатого етнічного конгломерату, який за кілька поколінь теж стане часткою українського народу, лежить уже за хронологічними рамками нашого нарису.

* * *

Підсумовуючи огляд згасання порядків, народжених козацькою революцією 1648 р., варто зазначити, що реакція на це в трьох осередках започаткованих нею автономій була неоднаковою. Зокрема, символічним здається те, що втрату вольностей Гетьманської України підсумувала гостро публіцистична «Історія Русів», тоді як для Слобожанщини цей своєрідний завершальний акорд можна пов'язати з особою Григорія Сковороди (1722–1794), козацького сина з с. Чорнухи Лубенського полку, чие дивне життя мандрівного філософа впродовж 24 останніх років протікало саме тут. Автор «Історії Русів», нащадок старшини, яка дорогою ціною і здобувала, і втрачала незалежність, гордо проголошує, що «всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу», і з патосом запитує сучасників:

Яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

(Переклад Івана Драча.)

Натомість Сковорода, який іще наприкінці 1750-х, живучи в Гетьманаті, писав: «Будь славен вовік, о муже избранне, вольности отче, герою Богдане», після глибокої кризи, персоніфікованої у його містичному сні 1758 р. з видінням «различных охот жития человеческого», знаходить духовну рівновагу у Слобожанщині, обравши шлях мандрівного «старчика», сповненого «чувствия любви, благонадежности, спокойствия, вечности». Села й хутори Слобідської України, яка ніколи не знала катаклізмів, пережитих Гетьманатом, стануть його Аркадією поза часом і простором. До її мешканців звернені слова філософа:

Залиш печалі світу,
марнотність всіх діянь,
Щоб в небо возлетіти,
на хвилю чистим стань...

Кинь світ оцей закутий.
Він завше темний ад.

Паде хай ворог лютий;
линь в гори, світлий град...
(Переклад Валерія Шевчука.)

Саме їх, своїх вдячних учнів-слобожан, далеких від політичних амбіцій гетьманської старшини, Сковорода закликає:

Да не равняем нас со превзошедшими нас!..
Всяк жребієм своїм да будет доволен!..
Всяк иміет свое зло и добро, и всякому свое дано...

Так наприкінці XVIII ст. інтелектуальне українство ніби роздвоїлося на енергійно-діяльну парость і прекраснодушно-замряну, котра втікає від реалій життя у

сховок тихого хутірного раю «милої серцю Малоросії». Втім, свій край люблять усі однаково. Наприклад, дочка відважного Василя Капніста у спогадах про батька, якого в товариському колі жартома називали «Ваською Пугачовим», писала:

Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії...

Під зорею такої самої любові живуть дуже різні люди – від блискучих царедворців (як канцлер Олександр Безбородько, один із гіпотетичних авторів «Історії Русів») до пересічних провінційних поміщиків, синів козацької старшини, в чиїх маєтках уже підрастають Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Гоголь. Знищення Запорозької Січі, котрій належали головні симпатії престолюду, приєднало до візії минулого ще й престолярний струмінь: і для старшинських нащадків, і для простих людей ліквідація низової козаччини перетворилася на пронизливий символ втрати Україною себе самої – занпащення «степу широкого, краю веселого»:

«Гей ви, запорожці, гей ви, молодці.
Та де ж ваші рушниці?»
«Ой наші рушниці у пана в світлиці,
Самі ми в темниці».

Такі, значною мірою ще імпульсивні, переживання й душевні порухи вже невдовзі здобудуться на завершене оформлення, злившись у романтичній національній ідеї, яка поєднає міт запорозької героїки з науковим дослідженням історії козацтва, любов до «милої Малоросії» – з усвідомленою потребою культивувати її мову, звичаї, самобутність, врешті – служити їй. Але робитимуть це вже онуки й правнуки тих людей, на очах яких зникла козацька Україна.

Додатки

Rosprawa
Krotka o Spesobi
Rupienia Kościoła Kr
dińskiego / y o peroności zb
nia nątego : z wolności / i
Ciłowek Rzeczkiński ma
ryć : i iest zliczby wybran
pánstich iá lówym sp
jobem w they wierze
ma sie uwolerdzác
y umacnić.

Бібліографія

Цей перелік не є бібліографією середньовічної та ранньомодерної історії України в строгому значенні. До нього включено лише ті праці, з яких читач може довідатися про найновіші погляди на ту чи ту проблему. Це, по-перше, роботи узагальнювального характеру та збірники чи альманахи статей, що пропонують новаторські концепції, по-друге – монографії, присвячені спеціальним питанням. Із-поміж них вибрано або книжки останнього десятиліття, за посередництвом яких можна дізнатися про доробок попередників, або й написані давніше, але досі не перевершені за повнотою і сумлінністю дослідження. Щодо статей у наукових часописах, то їх згадано лише вибірково – коли вони містять принципові концептуальні новації, або заторкують сюжети, яких досі не розглядали. Врешті, тут немає інформації про джерельну базу української історії – відсилання до неї читач знайде в кожній із перерахованих праць.

- Александрович В. *Західноукраїнські маляри XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища*. Львів, 2000.
- Апанович О. М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969.
- Багалій Д. І. *Історія Слобідської України*. Харків, 1993 (передрук з видання: Харків, 1918).
- Боровський Я. Ф. *Походження Києва, історико-географічний нарис*. Київ, 1981.
- Брайчевський М. Ю. *Походження Русі*. Київ, 1968.
- Брайчевський М. Ю. *Утвердження християнства на Русі*. Київ, 1988.
- Брехуненко В. *Московська експансія і Переяславська рада 1654 року*. Київ, 2005.
- Брехуненко В. А. *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.* Київ, 1998.
- Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. *Українські проекти в Російській імперії*. Київ, 2004.
- Викторова Л. А. *Монголы. Происхождение народа и истоки культуры*. Москва, 1980.
- Власто А. П. *Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'ян*. Перекл. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терех. Київ, 2004.
- Голобуцький В. *Запорозьке козацтво*. Вид. 2-е. Київ, 1994.
- Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1676*. Київ, 2001.
- Горобець В. *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I*. Київ, 1998.
- Гошко Т. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.)*. Львів, 2002.
- Грабовецький В. В. *Карпатське опришківство*. Львів, 1966.
- Грабович Г. *До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка*. Київ, 2003.
- Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Т. 1–10. Київ, 1991–1998 (репринт видань 1913–1936 рр.).
- Гумилев А. Н. *Древние тюрки*. Москва, 1967.
- Гуржій О. *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. Кордони, населення, право*. Київ, 1996.
- Гудзяк Б. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Бере-*

- стейської унії. Перекл. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000.
- Данилевский И. Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. Москва, 1998.
- Данилевский И. Н. *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.)*. Москва, 2000.
- Дашкевич Я. *Україна і Вірменія. Збірник статей*. Львів, 2001.
- Дашкевич Я. *Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. ССХХІІ*. Львів, 1991.
- Дворнік Ф. *Слов'яни в європейській історії та цивілізації*. Перекл. з англ. В. Верлока, В. Кіку, Д. Матіяш. Київ, 2000.
- Джиджора І. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*. Київ, 1930.
- Дзюба Е. Н. *Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в.* Киев, 1987.
- Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* Москва, 2003.
- Дмитриев М. В. *Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.* Москва, 1990.
- До джерел. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1–2. Львів, 2004.
- Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко*. Нью-Йорк, 1985.
- Дорошенко Д. *Нарис історії України*. Т. 1–2. Київ, 1992 (передрук з видання: Прага, 1932).
- Дядиченко В. А. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* Київ, 1959.
- Егоров В. А. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* Москва, 1985.
- Ефименко А. Я. *История украинского народа*. Київ, 1990 (передрук з видання: Санкт-Петербург, 1906).
- Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Ред. О. Мишанич. Київ, 1993.
- Жолтовський П. М. *Художнє життя на Україні у XVI–XVIII ст.* Київ, 1983.
- Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1608 г.)*. Санкт-Петербург, 1901.
- Жуковский А. *Петро Могила і питання єдності церков*. Київ, 1997 (передрук з видання: Париж, 1969).
- Заборовский А. В. *Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.* Москва, 1981.
- Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі*. Львів, 2002.
- Зяць А. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття*. Львів, 2003.
- Інкін В. *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси*. Львів, 2004.
- Ісаєвич Я. Д. *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст.* Київ, 1966.
- Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. – Львів, 2002.
- Історія української культури*. Т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII ст.* Ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001.
- Історія української культури*. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII – XVIII ст.* Ред. В. Смолій. Київ, 2002.
- Історія Центрально-Східної Європи*. Ред. Л. Зашкільняк. Львів, 2001.
- Кандель Ф. *Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (До второй половины восемнадцатого века)*. Иерусалим, 1988.
- Капраль М. *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів, 2003.
- Качмарчик Я. *Богдан Хмельницький*. Перекл. з польськ. І. Сварник. Львів, 1998.
- Коваленко О. Б. *Павло Полуботок – політик і людина*. Чернігів, 1996.
- Когут З. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Перекл. з англ. С. Грачова. Київ, 2004.
- Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. Перекл. з англ. Київ, 1996.
- Компан О. С. *Міста України в другій половині XVII ст.* Київ, 1963.
- Котляр М. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. Київ, 1998.
- Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* Київ, 1993.

- Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ, 2002.
- Кравченко В. В. *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Київ, 1996.
- Кривошея В. В. *Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини, 1648–1782)*. Київ, 1998.
- Крижанівський О. П., Плохий С. М. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні: кінець XVI – середина XIX ст.* Київ, 1994.
- Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводства у світлі джерел*. Київ, 1992.
- Крикун М. *Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. ССХХVIII*. Львів, 1994.
- Кримський А. *Історія Туреччини*. Київ, 1996 (передрук з видання: Київ, 1924).
- Крип'якевич І. *Богдан Хмельницький*. Вид. 2-е. Київ, 1990.
- Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. Київ, 1984.
- Кром М. М. *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* Москва, 1995.
- Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*. Київ, 1991 (передрук з видання: Мюнхен, 1956).
- Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики (1659–1673). Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів, 2002.
- Кучера М. П. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев, 1987.
- Леп'яко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. Чернігів, 1996.
- Леп'яко С. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. Чернігів, 1999.
- Лескінен М. *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. Москва, 2002.
- Липинський В. *Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Ред. А. - Р. Білас і Я. Пеленський. Філадельфія, 1991.
- Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького*. Ред. А. Р. Білас. Філадельфія, 1980.
- Лисак-Рудницький І. *Історичні есе*. Упор. Я. Грицак. Київ, 1994.
- Любавский М. *Очерки истории литовско-русского государства*. Москва, 1915.
- Маслійчук В. *Козацька старшина Харківсько-слобідського полку (1654–1706)*. Харків, 1999.
- Медынцева А. А. *Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века*. Москва, 2000.
- Микитас В. *Давньоукраїнські студенти і професори*. Київ, 1994.
- Мицько І. А. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. Київ, 1990.
- Мыцык Ю. А. *Украинские летописи XVII века*. Днепропетровск, 1978.
- Моравиц В. М. *Російське самодержавство і Українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст.* Київ, 1997.
- Наливайко Д. *Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* Київ, 1998.
- Насонов А. Н. *Монголы и Русь*. Москва–Ленинград, 1940.
- Нічик В. М. *Петро Могила в духовній історії України*. Київ, 1997.
- Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Київ, 2001 (передрук з видання: Нью-Йорк, 1960).
- Оглоблин О. *Люди старої України*. Мюнхен, 1959.
- Окіншевич А. *Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права*. Т. 2. Київ, 1926.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. I: Главные тенденции политических взаимоотношений*. Ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1998.
- Острогорський Г. *Історія Візантії*. Перекл. з нім. А. Онишко. Львів, 2002.
- Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану Професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Ред. А. Винар та І. Пасічник. Острог – Нью-Йорк, 1999.
- Папков А. И. *Порубежье Российского царства и украинские земли Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*. Белгород, 2004.

- Плядайте-Василяускене А.-В. *Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія*. Перекл. з лит. Львів, 2004.
- Первый Литовский статут 1529 года. Материалы научной конференции*. Вильнюс, 1982.
- Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. Збірник статей. Київ, 2003.
- Пвторак Г. *Звідки ми і наша мова*. Київ, 1994.
- Пірко В. *Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк, 2004.
- Плетнева С. А. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва, 1982.
- Плетнева С. А. *Хазары*. Изд. 2-е. Москва, 1986.
- Плохий С. Н. *Палство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* Киев, 1989.
- Полонська-Василенко Н. *Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина*. Ч. 1–2. Мюнхен, 1965–1967.
- Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ, 1998.
- Пресняков А. Е. *Лекции по русской истории*. Т. 1: *Киевская Русь*. Москва, 1938; Т. 2: *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. Москва, 1939.
- Ричка В. *Княгиня Ольга*. Київ, 2004.
- Ричка В. *Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект)*. Київ, 1997.
- Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва, 1982.
- Романов Б. А. *Люди и нравы Древней Руси*. Москва–Ленинград, 1966.
- Русина О. *Україна під татарами та Литвою*. Київ, 1999.
- Сагановіч Г. *Нарис гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя*. Мінск, 2001.
- Сагановіч Г. *Невядомая вайна. 1654–1667*. Мінск, 1995.
- Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*. Київ, 1998.
- Свердлов В. Б. *Генезис и структура феодального общества Древней Руси*. Ленинград, 1983.
- Скрынникова Т. Д. *Харизма и власть в эпоху Чингис-хана*. Москва, 1997.
- Слабченко М. *Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны*. Ч. 1: *Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII в.* Одесса, 1925.
- Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. Київ, 1993.
- Смолій В. А., Степанков В. С. *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Київ, 1999.
- Соціум. Альманах соціальної історії*. Ред. В. Горобець, Н. Старченко. Вип. 1–4. Київ, 2002–2005.
- Степовик Д. В. *Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи*. Київ, 1982.
- Стороженко І. С. *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.* Дніпропетровськ, 1996.
- Субтельний О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Перекл. з англ. В. Кулик. Київ, 1994.
- Ткаченко М. *Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.* // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 26. Київ, 1931.
- Толочко А. П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев, 1992.
- Толочко О. П. *Русь: держава і образ держави*. Київ, 1994.
- Толочко О. П., Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ, 1998.
- Толочко П. П. *Древнерусский феодальный город*. Киев, 1996.
- Толочко П. П. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*. Киев, 1980.
- Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. Ред. В. Смолій. Вип. 1–3. Київ, 2000–2003.
- Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. Київ, 2005.
- Українське суспільство на зламі Середньовіччя та Нового часу. Нариси з історії ментальності та національної свідомості*. Ред. В. Смолій. Київ, 2001.
- Ульяновський В. І. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVI ст.* Кн. 1–2. Київ, 1994.
- Федорук Я. О. *Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657*. Ч. 1: *1654 рік*. Львів, 1996.
- Флора Б. Н. *Русско-польские отношения и по-*

- литическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва, 1978.
- Франків С., Шепард Д. *Начало Руси, 750–1200*. Пер. с англ. Д. М. Буланин и Н. А. Лужецкая. Санкт-Петербург, 2000.
- Фрис В. *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.* Львів, 2003.
- Хижняк З. І. *Києво-Могилянська академія*. Вид. 2-е. Київ, 1981.
- Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича.* Ред. А. Зашкільняк та М. Крикун. Львів, 1998.
- Чижевський Д. *Історія української літератури: Від початків до доби реалізму*. Тернопіль, 1994 (передрук з видання: Нью-Йорк, 1956).
- Чухліб Т. В. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ, 2003.
- Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев, 1987.
- Швидько А. К. *Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.* Днепропетровск, 1975.
- Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Перекл. з англ. М. Габлевич. Львів, 2001.
- Шелухин С. *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*. Дрогобич, 1992 (репринт видання: Прага, 1936).
- Щапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII в.* Москва, 1989.
- Щербак В. *Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.)*. Київ, 2000.
- Юхо І. *Криниці беларуска-литовскага права*. Мінск, 1991.
- Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні в XVI–XVII ст.* Київ, 2002.
- Яковенко Н. М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ, 1993.
- Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни*. Київ, 1998.
- Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*. Київ, 2003.
- Яковлів А. *Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби XV–XVI ст.* – Прага, 1929.
- Backvis C. *Renessans i Barok w Polsce. Studia o kulturze*. Oprac. H. Dziechcińska, E. J. Głębiccka. Warszawa, 1993.
- Bardach J. *Statuty litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa, 1999.
- Bardach J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.* Warszawa, 1970.
- Bardach J., Leśniодorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Wyd. 2-іе. Warszawa, 1994.
- Basarab J. *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*. Edmonton, 1982.
- Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001.
- Broggi Bercoff G. *Królestwo słowian. Historiografia Renessansu i Baroku w krajach słowiańskich*. Tłum. E. J. Gębicka, W. Jekieli, A. Zakrzewski. Izabelin, 1998.
- Cegielski T., Kędziela L. *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa, 1990.
- Chodynicki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny, 1370–1632*. Warszawa, 1934.
- Chrześcijaństwo w Polsce: Zarys przemian. 966–1979*. Red. Jerzy Kłoczowski. Lublin, 1992.
- Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodo-wszlachten ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985.
- Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. A Special Issue*. Eds. I. Banac and F. E. Sysyn // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986, vol. X, nr 3–4.
- Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Eds. A. Kap-peler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. Edmonton-Toronto, 2003.
- Czapliński W. *Władysław IV i jego czasy*. Warszawa, 1972.
- Davies N. *God's Playground: A History of Poland*. Vol. 1. Oxford, 1981. (Польський переклад: *Boże igrzysko: Historia Polski*. T. 1: *Od początków do roku 1795*. Tłum. E. Tabakowska. Kraków, 1991).

- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995. Red. L. Grzebień SJ. Kraków, 1996.
- Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995.
- Gajecy G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Vol. 1-2. Cambridge, Mass., 1978.
- Gezeirot Ta'h: Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine // *Jewish History*. A Special Issue. 2003, vol. 17, nr 2.
- Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Red. M. Nagielski. Warszawa, 1995.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Red. J. Kłoczowski. T. 1. Lublin, 2000.
- Jakowliw A. *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16-18. Jahrhundert*. Leipzig, 1942.
- Janeczek A. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław, 1991.
- Kaminski A.S. *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1977, vol. I, nr 2.
- Kamiński A. S. *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795*. Lublin, 2000.
- Kaminski A.S. *Republic vs Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*. Cambridge, Mass., 1993.
- Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń, 1997.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius, 2000.
- The Kiev Mohyla Academy*. A Special Issue // *Harvard Ukrainian Studies*. 1984, vol. VIII, nr 1–2.
- Kriegeseisen W. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa, 1991.
- Kuchowicz Z. *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII w.* Warszawa, 1993.
- Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648*. Warszawa, 2000.
- Maciszewski J. *Szlachta polska i jej państwo*. Wyd. 2-ie. Warszawa, 1984.
- Magosci P. R. *Ukraine: A Historical Atlas*. Toronto, 1985.
- Марра Мунди. *Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Red. I. Гирич, Я. Грицак, М. Капраль та ін. Львів, 1996.
- Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società*. A cura di G. Siedina. Alessandria, 2004.
- Mańczak A. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XV–XVII w.* Warszawa, 1994.
- Mańczak A. *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław, 2003.
- Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*. Red. A. Довга, O. Толочко, H. Яковенко. Т. 1–5. Київ, 1992–1998.
- Міędzy sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko. Lublin, 2000.
- Міędzy Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcickowi w 70 rocznicę urodzin*. Red. T. Chynczewska-Hennel in. Warszawa, 1993.
- Motylewicz J. *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*. Przemysł, 1993.
- Mrozowska K. *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*. Kraków, 1973.
- Obolensky D. *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London, 1982.
- Ochmański J. *Historia Litwy*. Wyd. 3-ie. Wrocław, 1990.
- Olszewski H. *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii, 1652–1763*. Poznań, 1966.
- Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995.
- Pajewski J. *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań, 1997.
- Pelenski J. *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny*. 1974, t. 65, z. 2.
- Pidlypczak-Majerowicz M. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. Warszawa, 1986.
- Pietkiewicz K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań, 1995.
- Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford, 2001.
- Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa, 1987.
- Poland and Ukraine: Past and Present*. Ed. P. J. Potichnyj. Edmonton–Toronto, 1980.
- Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo –*

- kultura. Red. J. Tazbir. Warszawa, 1974
- Pritsak O. *The Origin of Rus*. Vol. 1: *Old Scandinavian Source other than the Sagas*. Cambridge, Mass., 1981.
- Pritsak O., Reshetar J.S. *Ukraine and the Dialectics on Nation-Building* // *Slavic Review*. 1963, nr 2.
- Proshponeta. *Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Упор. Б. Якимович. Львів, 1998.
- Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Kraków, 1996.
- Rethinking *Ukrainian History*. Ed. I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka. Edmonton, 1985.
- Rosman M. *Founder of Hasidism. A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov*. Berkeley and Los Angeles, 1996.
- Ruthenica. *Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи*. Ред. В. Ричка, О. Толочко. Т. 1–4. Київ, 2002–2005.
- Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*. Edmonton, 1985.
- Senyk S. *A History of the Church in Ukraine*. Vol. 1: *To the End of the Thirteenth Century*. Rome, 1993.
- Serczyk W. A. *Hajdamacy*. Wyd. 2-ie. Kraków, 1978.
- Serczyk W. A. *Historia Ukrainy*. Wyd. 2-ie. Wrocław, 1990.
- States, Societies, Cultures. *East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*. Eds. J. Duzinkiewicz et al. New York, 2004.
- Stone D. *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. Seattle, 2001.
- Sydorenko A. *The Kievan Academy in the Seventeenth Century*. Ottawa, 1977.
- Sysyn F.E. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985.
- Sysyn F.E. *History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*. Cambridge, Mass., 1985.
- Sysyn F.E. *The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi* // *Palaeoslavica*. 2002, vol. X, nr 2.
- Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine. The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982, vol. VI, nr 2.
- Szczygiel R. *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin, 1989.
- Tazbir J. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*. Wyd 4-e. Poznań, 1998.
- Tazbir J. *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.* Wyd. 3-ie. Kraków, 2000.
- Tazbir J. *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*. Warszawa, 1993.
- Tollet D. *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*. Warszawa, 1999.
- Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa, 1933.
- Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa, 1989.
- Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. Eds. P. J. Potichny et al. Edmonton, 1992.
- Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective*. Eds. P. J. Potichnyj, A. Howard. Edmonton, 1988.
- Ulewicz T. *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.* Kraków, 1950.
- Velychenko S. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992.
- Weinryb B.D. *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia, 1972.
- Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury*. Red. J. Tazbir. Wrocław, 1970.
- Williams G. H. *Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass., 1988.
- Wisner H. *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*. Wyd. 3-ie. Warszawa, 2001.
- Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wyd. 3-ie. Warszawa, 1968.
- Zajączkowski A. *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa, 1991.
- Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*. Oprac. J. Paszenda SJ. Kraków, 1993.

Показчик

Абазин Андрій, козацький полковник 425
 Абрамович Ян, смоленський воевода 234
 Авгсбург, м. 458
 Август див. Зигмунт Август
 Август II Сас (Саксонець), герцог саксонський, король польський і великий князь литовський 409, 421, 426, 428, 467, 468, 486
 Август III Сас (Саксонець), герцог саксонський, король польський і великий князь литовський 467–469, 468
 Аврелій Августин, філософ і теолог, один з Отців Церкви 57
 Австрія (Габсбурзька монархія) 18, 19, 23, 218, 221, 285, 368, 370, 465, 466, 468, 470, 472, 493
 австро-турецька («П'ятнадцятилітня») війна 1593–1606 рр. 266, 267
 «Війна за австрійську спадщину» 1742–1748 рр. 468
 Австро-Угорщина 19

Деякі географічні та історичні об'єкти – як-от Україна, Польща (Польське королівство), Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Русь (Київська Русь, Київська держава) – через велику насиченість тексту згадками про них до показчика не внесено.

Агапіт, диякон 292
 Агапіт, св. 67
 Адальберт із Трира, архієпископ магдебурзький 48
 Адамович Симеон, ніжинський протопоп 386, 389
 Адамовичі, старшинський рід 405
 Адиль-Герей, кримський хан 386, 388
 Адріяно, московський патріарх 491
 Адріянопольський мирний договір 1712 р. 423, 424, 428, 465
 Адріатика 94
 Адріатичне море 94
 Азагорій, м. 30
 Азія (Схід) 15, 17, 24–26, 35, 40, 46, 76, 84, 85, 108, 125, 137, 165, 182, 209, 212, 228
 Мала 49
 Передня 35, 184, 439
 Середня 35, 91, 92, 94
 Центральна 85, 90
 Азов, турецька фортеця 191, 349
 Азовське море 176, 421, 521
 Ахкерман (Білгород [Дністровський]), м. 95, 176, 179, 183, 185–187, 263, 264, 427
 Аксак Ян, київський земський суддя 275
 Аксаки, київська шляхта 153, 248, 299, 300
 Александренко, козацький полковник 363
 Алексій Михайлович, москов-

ський цар 349, 350, 352, 354, 375, 435, 436
 Алевський Павло див. Павло з Алепо
 Александр I, російський імператор 526
 Алтай (Алтайський хребет) 91, 94
 Альварес Емануїл, єзуїт 294
 Аль-Загалі, арабський філософ 153
 Аль-Ідрісі, арабський географ 31
 Альта, р. 89
 Альтранштадтська угода 1706 р. 409
 Амастрида, м. 31
 Аміан Марцелін, римський письменник 85
 Амстердам, м. 125, 370
 Амур, р. 90, 91
 Анапа (Мана), м. 185
 Анастасій I, візантійський імператор 29
 Анастасія, дочка Ярослава Мудрого 55
 Анастасія, дружина Олелька Володимировича 152
 Англія 34, 35, 84, 197, 506
 Андріївці, житомирські бояри 258
 Андрій, син Володимира Ольгердовича 166
 Андрій Боголюбський, володимиро-суздальський князь 62, 79
 Андрій Ольгердович, полоцький князь 142

- Андрій Юрійович, володимирський князь 105, 106, 138
 Андріянопольський договір 1712 р. 465
 Андрусів, с. 386, 448
 Андрусівське перемир'я 1667 р. 386, 387, 396, 448
 Андрусяк Микола 411
 Анна, дочка Дмитра з Горая 117
 Анна, дочка Ярослава Мудрого 55
 Анна, дружина Володимира Святославича 49, 55, 305
 Анна, дружина Данила Галицького 102
 Анна, дружина Романа Мстиславича 101, 102
 Анна Іоанівна, російська імператриця 478, 509, 522
 Анна Тверська, дружина Свиригайла Ольгердовича 145, 149
 Анти 34
 Античність 16
 Антонів (Розволож), м. 245, 247, 248
 Антоній, гадицький митрополит 121
 Антоній Печерський, св. 66, 67
 Антонович Володимир 11, 12
 Апостол Данило Павлович, гетьман 408, 410, 414, 505, 507–509, 511, 522
 Апостоли, старшинський рід 405, 501
 Аріяни див. «польські брати»
 Армашенко Йоан, типограф Лаврської друкарні 435, 436
 Арнести, львівські міщани 125
 Арон, молдавський господар 267
 Артемії, чернець, московський «єретик» 222
 Арсеній, архієпископ еласонський, ректор Львівської братської школи 237
 Архангельськ, м. 279
 Аскольд, київський князь 37, 38, 40, 46–48, 208
 Аскоченський Віктор 437
 Асламкерман див. Ісламкерман
 Аспарух, болгарський хан 85
 Атил див. Волга
 Атила, гунський хан 85
 Афанасій, константинопольський патріарх 351
 Африка Північна 35
 Ахмед III, турецький султан 423
 Ашер Галич, єврейський книговидавець 127
 Ашина, тюркська династія 85
 Баал Шем Тов див. Еліезер, Ізраель бен
 Бабин, м. 296
 Багалій Дмитро 519
 Багва, р. 367
 Бадовський Ян, козацький «старший» 260
 Базавлук, острів 177, 192
 Базавлуцька Січ див. Запорозька Січ
 Базаля, м. 327
 Базель, м. 132, 189
 Байбуза Михайло, брацлавський шляхтич 247
 Байбуза Степан, козацький полковник 362
 Байбузи, брацлавська шляхта 153
 Байда див. Вишневецький Дмитро
 Байрон Джордж 399
 Бакота, м. 98, 139
 Бакотський скельний монастир 141
 Балабан Арсеній, галицький єпископ 122
 Балабан Гедеон, львівський православний єпископ 122, 215, 236, 239
 Балабан Діонісій, київський православний митрополит 378, 432, 433
 Балабани, галицька шляхта 300
 Балаклава (Чембало), м. 185
 Балаклія р. 519
 Балкани 18, 46, 76, 89, 184, 188, 209, 225, 423, 484
 Балта, м. 490
 Балтійське море 25
 Балтика (Балтія, Балтійське Помор'я) 34, 40, 45, 55, 198, 280, 305
 Балюз Жан, французький дипломат 401, 402
 Бантиш-Каменський Дмитро 506
 Бар, м. 176, 187, 295, 329, 341, 391, 393, 426
 Барське старство 397
 Барабаш Яків, кошовий Запорозької Січі 371, 372
 Баранівка, с. 309
 Баранович Лазар, чернігівський архієпископ, місцевлюститель престолу Київської митрополії 232, 296, 388, 390, 396, 415, 431–433, 435, 445, 456, 458, 461
 Барановський Богдан 475
 Баратинський, князь, член Правління гетьманського уряду 509
 Барбона П'єтро з Падуї, львівський архітектор 136
 Бардах Юліуш 174
 Бароко 16, 25, 304, 452, 453, 457, 459, 462
 Барська конфедерація 1768–1772 рр. 470, 473, 487
 Бартошевич Юліан 149
 Басараб Матей, волоський господар 346
 Батбай, болгарський хан 85
 Батий (Бату), хан Золотої Орди 92–96, 175, 182, 184, 437
 Батіг, гора 336
 Батури, київські бояри 153
 Батурин, м. 245, 246, 389, 401, 402, 410–414, 433, 500, 511, 514
 Бахчисарай, м. 25, 344, 380, 421, 422
 Бахчисарайське перемир'я 1681 р. 396, 424
 Беата з Божидара, дружина Дмитра з Горая 117
 Бегер Янчі, писар Війська Запорозького 262–264
 Безбородько Олександр, канцлер Російської імперії 528
 Безпалий Іван, козак 365
 Бела, угорський герцог 55
 Бела IV, угорський король 93, 104

- Белз, м. 98, 100–102, 107, 108, 126
 Белзьке воеводство 114, 115, 118, 183, 256, 470
 Белзьке князівство (Белзька земля) 97, 98, 107, 114, 440
- Бельгія, 297
- Бендери (Тягиня), м. 263, 264, 403, 417–419, 422, 423, 427
- Беневський Станіслав Казимир, волинський каштелян 373
- Беневські, волинська шляхта 206
- Бenedиктинський орден 78
- Беньо з Жабокрук, галицький боярин 117
- Берда, р. 176, 521
- Бердебяки, київські бояри 153
- Бердичів, м. 245, 248, 326, 426
- Бережецький Прокіп, козацький полковник 362
- Березань, м. 247
- Березка, м. 223, 296
- Березневі статті 1654 р. 354, 377
- Березовські, галицька шляхта 117
- Берендеї, київські бояри 153
- Берендеї [плем'я] 89
- Берестечко, м. 169, 223, 296, 333, 335, 343
 Берестецька битва 1651 р. 333–336
- Берестя (Брест), м. 97, 100, 102, 107, 215, 219, 220, 339, 369
 Берестейська земля (Берестейщина) 22, 97, 107, 138, 183, 253
 Берестейська унія 1596 р. 16, 195, 218–220, 224, 238, 491
- Беринда Памво, лексикограф 239
- Беринда Стефан, типограф Лаврської друкарні 240
- Берислав, м. 261
- Берке, хан Золотої Орди 94
 «Бертинські аннали» 31, 32, 37
- Бершадь, м. 248
- Белев, м. 191
- Бельський Йоахим, польський історик 264, 269, 270
- Бельський Мартін, польський історик 308
- Бердєєв Ніколай 498
- Бибельські, галицькі бояри 117
- Биків, м. 247
- Бистрик, м. 339
- Бишів, м. 248
- Бізаціони Майоліно, венеційський історик 317
- Біла, с. 481
- Біла Церква (Гюргів, Юріїв), м. 169, 170, 242, 245–247, 259, 265, 269, 271, 335, 343, 376, 382, 383, 386, 397, 404, 421, 426, 486
 Білоцерківська угода 1651 р. 335, 336, 345
 Білоцерківське староство 250, 362, 400
 Білоцерківський полк 257, 280, 358, 391, 422, 424, 425
 Юріївська єпархія 64
- Бігород (Білогородка), м. 64, 248, 305, 465
- Бігород Дністровський див. Аккерман
- Бігород [на Слобожанщині] 285, 349, 374, 520
- Бігородська Орда див. Ногайська Орда
- Білецькі-Носенки, старшинський рід 516
- Білак Михайло 308
- Білилівка (Раставець, Раставиця), м. 245, 248
- Білопілья, м. 248
- Білорусь (Біла Русь) 20, 21, 71, 74, 94, 96, 97, 109, 110, 137, 138, 142, 147, 158, 171, 183, 219, 221, 234, 236, 242, 263, 268, 276, 355, 357, 366–368, 377, 382, 406, 409, 412, 419, 435, 437, 438, 470–472
 Білоруський полк 358
- Більськ, м. 97
- Бірка, м. 35
- Блок Марк 131
- Бобруйськ, м. 171, 268
- Бог див. Південний Буг
- Богаченко Михайло, козак 363
- Богданович-Зарудний Самійло, козацький полковник 362, 370
- Богун Іван, козацький полковник 334, 360, 364, 370, 375, 382, 383
- Богуслав, м. 170, 246, 251, 259, 271, 316, 386, 488, 489
 Богуславське староство 251, 257
 Богуславський полк 422, 424, 425
- Бодьє, французький історик 275
- Бокії, волинська шляхта 200, 299
- Болгарія (Болгарське царство, Дунайська Булгарія) 39, 40, 51, 56, 85, 94, 107, 188
- Болеслав I Хоробрий, польський король 46, 55, 440
- Болеслав Сором'язливий, краківський князь 103
- Болеслав Тройденевич див. Юрій Болеслав
- Болестрашицькі, галицькі бояри 117
- Болоньєти Альберто, папський нунцій 214
- Болонья, м. 119, 132, 133, 189, 325
- Болохівська земля 97
 Бондар Станіслав 56, 77
- Боняк, половецький хан 98
- Боплан Гійом Левасер, де 23, 177, 187, 253, 276, 281
 «Опис України» 23
- Борецький Йов, київський православний митрополит 212, 232, 240, 242, 277–279, 287, 307, 349
- Борецькі, галицька шляхта 117
- Борзна, м. 338, 427
- Борзна Іван, генеральний суддя 508
- Борис, болгарський цар 48
- Борис, св., син Володимира Святославича 57, 79, 97
- Борискович Ісаакій, луцький православний єпископ 212, 242

- Бориспіль, м. 251
 Борисюк Зоя 276
 Боровий Самуїл 340, 341
 Боровиця, м. 246, 271, 280, 282, 315
 Боровицькі, волинська шляхта 159
 Боровичі, с. 159
 Борухович Михайло, козацький полковник 408
 Борщак Ілько 401, 402
 Борщівка, с. 404
 Боснія 94, 107
 Босфор, протока і узбережжя 275, 279
 Боцано Христофор з Ферари, львівський архітектор 136
 Боярські, галицька шляхта 117
 Брайчевський Михайло 29, 30, 38
 Бранденбург 367
 Браницький Ксаверій, великий коронний гетьман 471
 Братковський Данило, поет 427
 Братковські, галицька шляхта 117
 Браунсберг (Бранув), м. 287, 294
 Брацлав, м. 148, 176, 197, 247, 343, 384, 386, 391, 393, 425, 480
 Брацлавське воєводство (Брацлавщина) 18, 174, 183, 200–206, 233, 242, 245–249, 253–256, 272, 299, 320, 326, 331, 335–338, 357, 362, 366, 391–393, 476, 481
 Брацлавське староство 254
 Брацлавський повіт 174
 Брацлавський полк 354, 358, 393, 394, 424, 425
 Брежі, де, французький посол 315
 Брест див. Берестя
 Британія 33, 45, 53
 Броди, м. 126, 486
 Броневський Мартин (Христофор Філалет), протестантський теолог 212, 223, 226–228, 233
 Бруно з Кверфурта, місіонер 55, 88
 Брусилів, м. 245, 248
 Бруяки, київська шляхта 362
 Брюховецький Іван, гетьман 379, 381–384, 387, 388, 399, 406, 431, 448
 Брянськ, м. 146, 156
 Брянська область 19
 Брячислав Ізяславич, полоцький князь 58
 Буг див. Південний Буг
 Бугогардівська пананка 485, 524, 526
 Буджак (Буджацький степ) 19, 176, 521
 Буджацька Орда 18, 176, 182, 421, 465
 Будний Шимон, протестантський теолог 221
 Бугай, козак 363
 Бужани [плем'я] 17, 30, 97
 Бужин, м. 383
 Буки, м. 248
 Буковина 18, 19
 Булавін Кіндрат, донський козацький отаман 421
 Булан, хозарський каган 48
 Булаки, київські бояри 153
 Булгар, м. 35
 Булгарія Волзька див. Волзька булгарія
 Булига-Курцевич Єзекіїл, князь, ігумен Трахтемирівського монастиря 241, 242, 278
 Бундури, київські бояри 153
 Буонакорсі Філіпо див. Калімах
 Буремальські див. Курцевичі-Буремальські
 Бурляй (Бурлай) Кіндрат, козацький полковник 321, 360
 Бурундай, монгольський воєвода 93, 104
 Буськ (Бужеськ), м. 98
 Бут Павло (Павлюк), козацький отаман 281–284, 315
 Бутовичі, київська шляхта 248, 299
 Бутурлін Василь, московський воєвода 352–354, 367
 Бухара, м. 92
 Бухгольці, львівські міщани 125
 Бучні-Чарноти, барська шляхта 360
 Бучач, м. 132, 495
 Бучацький мирний договір див. Османська імперія
 Бучинський-Яскольд Олександр, поет 396, 431, 449
 Буша, м. 366
 Бюї Андре, де (Антоновський), чоловік Розанди Лупулівни 347
 Бялий Ян, краківський скульптор 136
 Ваад євреїв Корони 131
 Вавилон 393
 Валенштайн Альбрехт, австрійський воєначальник 285
 Валуїки, м. 285
 Вальєр, венеційський посол 275
 Вاپовські, галицька шляхта 117
 Варва, м. 248
 Варда Фока, головнокомандувач візантійської армії 49
 Варна, м. 281
 Варниці, с. 418
 Варшава, м. 15, 214, 266, 270, 281, 315, 327–329, 347, 348, 367, 380, 383, 401, 409, 428, 432, 466, 471, 473
 Варшавська конфедерація 1573 р. 198, 222, 227
 Варяги (вікінги, нормани) 34, 36, 37, 48
 Василів див. Васильків
 Василянський орден (василіани) 286, 493–495, 497
 монастирі 493, 494
 Василь, син Семена Олельковича 155
 Василь II Македонянин, візантійський імператор 49
 Васильків (Василів), м. 66, 170, 245, 246, 248, 254, 465, 490
 Василько Романович, князь 100–103
 Василько Ростиславич (Ва-

- силько Теревовлянський), князь 79, 98, 99
- Василє Лулу, молдавський господар 346, 347
- Васілій III, великий князь московський 158, 196
- Ватикан 210, 218
- Вацлав IV, чеський король 143
- Вдовиченко, козацький полковник 363, 365
- Вейсбах Йоган, київський губернатор 522
- Велика Булгарія 85
- Велика Вись, р. 331
- Велика Росія див. Росія
- Велике князівство Руське 373–375, 378, 411
- Велике Московське князівство див. Московське Велике князівство
- Велике переселення народів 45, 84
- Великий Булгар, м. 92
- Великий Луг (Дніпровський Низ, Низ) 175, 177, 178, 181, 186, 190, 241, 259, 265, 523
- Великий (Чотирилітній) сейм 471, 473, 497
- Великий-Гагін Данило, московський воєвода 381
- Великоросійський приказ 520
- Велицькі, князі 150
- Величенко Степан 14
- Величко Самійло, козацький історик 11, 17, 369, 372, 374, 380, 386, 393, 397, 401, 432, 438–444, 446, 448, 450, 451, 455, 456, 459, 462
- Величковський Іван, поет 455
- Венеція, м. 119, 125, 127, 318, 341
- Вергілій, римський поет 134, 294
- Верден, м. 35
- Верецака Прокіп, козацький посол на сейм 375
- Верецаки, київська шляхта 299, 360
- Верецинський Юзеф, київський католицький єпископ 21, 272
- Верлан, гайдамацький ватажок 486, 487
- Вернигора Мусій 466
- «пророцтво Вернигори» 467
- Вестерфельд Абрахам, маляр 284, 316
- Верхнє Поволжя 40
- Верчикаши, с. 191
- Ветини, саксонська династія 467
- Вешняк Федір, козацький полковник 321, 360
- Вешняки, остерські бояри 258, 360
- Веляминов Степан, президент Малоросійської колегії 504, 505
- Вигів, с. 154
- Виговський, Данило, козацький полковник 377, 380
- Виговський Іван, гетьман 21, 323, 335, 361, 365, 368, 370–380, 383, 385, 401, 432, 443, 447, 448
- Виговські, овруцька шляхта 154
- Видубицький Михайлівський монастир див. Київ
- Вилькомир (Укмерге), м. 147
- Винницький Антоній, київський православний митрополит 433, 491
- Винницький Інокентій, перемиський єпископ 491
- Винницькі див. Штехери
- Винниченко Володимир 371
- Висоцький Сергій 51
- Височан Семен, козацький полковник 362, 383
- Височани (Височанські), галицька шляхта 117
- Виспянський Станіслав 467
- Витичів, сторожове укріплення 35, 36
- Вишгород, м. 35, 72
- Вишенський Йоан, православний полеміст 209, 222, 229, 230, 292, 293
- Вишківці, м. 248
- Вишневецький Адам, князь 203, 273
- Вишневецький Андрій, князь, волинський воєвода 200
- Вишневецький Дмитро (Байда-Вишневецький), князь, «стражник на Хортиці» 187–192, 201, 260, 348
- Вишневецький Костянтин, князь, житомирський староста 201, 273
- Вишневецький Костянтин, князь, руський воєвода 203, 273
- Вишневецький Михайло, князь, канівський і черкаський староста 179, 261–263, 325
- Вишневецький Михайло, князь, овруцький староста 204, 268, 288
- Вишневецький Міхал див. Міхал Вишневецький
- Вишневецький Олександр, князь, канівський і черкаський староста 247, 265–268
- Вишневецький Ярема, князь, руський воєвода 281, 283, 303, 325–327, 330, 333, 335, 338, 339, 343
- Вишневецькі, князі 150, 151, 159, 190, 203, 204, 223, 232, 246, 248–250, 261, 271
- Вишнівець, м. 185
- Відень, м. 119, 285, 287, 411, 423, 456
- Візантія (Візантійська імперія, Ромейська імперія) 24, 35–38, 40, 46, 47, 67, 72, 77, 85, 86, 88, 498, 521
- Військо Запорозьке 113, 240, 241, 258, 260, 264, 267, 272, 277–279, 314, 315, 318, 321, 326, 327, 331, 335, 338, 346, 349, 350, 352, 354, 356, 357, 359–362, 370, 373, 375, 382, 385, 389, 391, 398, 401, 405, 406, 411, 418–424, 430, 438–441, 443, 448, 450, 451, 487, 501, 512, 524
- Вікінги див. варяги
- Вікторова Лідія 90
- Вілія, р. 137
- Вільгорський Міхал, один із лідерів Барської конфедерації 470, 473
- Вільгорські, волинська шляхта 248, 473, 474
- Вільно, м. 59, 140, 142, 143, 145,

- 149, 155, 156, 163, 164, 166, 173, 183, 210, 224, 228, 234, 278, 287, 294, 339, 366–368, 419, 440, 458, 471, 492
Віленський навчальний округ 497
Віленські переговори 1656 р. 368
- Вільськ, м. 247
- Вільшаниця (Ольшаниця), урочище та річка 185, 247
- Віміна Альберто, венеційський посол 316, 317, 359
- Вінниця, м. 147, 148, 170, 176, 197, 246, 247, 295, 391, 426, 486, 495, 497
Вінницька область 176, 336, 339, 366, 379, 470, 490
Вінницький повіт 174
- Вірменія 46, 49
«Вірменська нація» 126, 131
- Вісла, р. 21, 198, 337, 391, 440, 446
- Віслич, м. 235
- Вітвицькі, галицька шляхта 117, 118
- Вітебськ, м. 145, 147, 196, 231, 366, 470
Вітебське князівство (Вітебська земля) 20, 138, 172, 440
- Вітенас, литовський князь 138
- Вітенберг, м. 119, 132, 221, 228
- Вітовські, волинська шляхта 206
- Вітовт Кейстутович, великий князь литовський 140, 142–149, 155, 156, 172, 176, 179, 182
- Віче 73
- Вічний мир див. Московія
- Війозак Бертран Барер, де, депутат Конвенту 466
- Владислав IV, король польський і великий князь литовський 244, 285, 315, 321, 324, 327, 349, 362
- Владислав III Варненчик, король польський 114, 123, 148
- Владислав Кормильчич, галицький боярин 101
- Владислав Опольський, сизький і галицький князь 107, 108, 122
- Владислав Ягайло (Ягайло Ольгердович), король польський і великий князь литовський 108, 113, 117, 122–124, 141–149
- Внутрішня Русь див. Руська земля
- Воде Іон, молдавський господар 260
- Водофр Владимир 78
- Воейков Фьодор, київський губернатор 513
- Воїнь, давньоруський город 97
- Войнаровський Андрій, небіж Івана Мазепи 418, 419
- Воїни-Оранські, волинська шляхта 299, 474
- Войткович Демид, слуга князів Сангушків 159
- Волга (Атиль), р. 32, 35, 85, 89, 93, 94, 375
- Волгоград, м. 94
- Волевач Іван, обозний Війська Запорозького 271, 360
- Волевач Тишко, козак 271
- Волзька Булгарія 35, 40, 87, 92
- Волин, давньослов'янський город 98
- Волинська земля (Волинське князівство) 137, 138, 140, 149, 172, 440
- Волинська область 296, 333, 384
- Волинське Полісся 59
- Волинсько-Житомирська єпархія 493
- Волиняни [плем'я] 17, 30, 97
- Волинь (Волинське воеводство) 17, 21–23, 83, 93, 100, 102, 104–106, 116, 131, 139, 148, 149, 151, 153, 158, 160–162, 167, 168, 170, 171, 174, 183, 185, 190, 198, 200–206, 208–210, 219, 222–224, 229, 233, 236, 238, 246, 248, 249, 253, 254, 256, 261, 262, 265, 268, 276, 283, 296, 299, 300, 303, 308, 309, 322, 324, 327, 332, 338, 339, 342, 366, 377, 384, 391, 393, 406, 409, 410, 426, 432, 433, 465, 470–474, 476, 479, 481, 491, 518
- Волконські, князі 59
- Вологда, м. 93
- Володар Ростиславич, галицький князь 98, 99
- Володарка (Володарів), м. 245, 247, 248
- Володимир [Волинський], м. 17, 63, 79, 81, 97, 100–104, 106, 107, 122, 125, 127, 158, 164, 166, 168, 169, 171, 219, 231, 297, 298, 339, 368, 380, 390, 432, 495
Володимирська (Володимирсько-Берестейська) єпархія 64, 97, 121, 164, 492
Володимирська земля (Володимирське князівство, Володимирія) 20, 97, 105
Володимирський повіт 174
- Володимир-на-Клязьмі, м. 79, 93, 109, 146, 162
Володимиро-Суздальська єпархія 64
Володимиро-Суздальське князівство 59, 62, 92, 93, 96, 100, 110
- Володимир Василькович, володимирський і берестейський князь 78
- Володимир Володарович (Володимирко), галицький князь 99
- Володимир Ігоревич, син Ігоря Святославича 90, 101
- Володимир Мономах, київський князь 59, 60, 80, 100, 109, 113
- Володимир Ольгердович, київський князь 140, 141, 143, 148, 152, 154, 155, 166, 179
- Володимир Святославич (Володимир Великий), київський князь 17, 40, 46–50, 52–58, 61, 67–69, 78, 87, 88, 96, 97, 113, 208, 277, 291, 292, 305–307, 436, 441, 449
- Володимир Ярославич, галицький князь 99

- Володківський Дмитро, регент Генеральної військової канцелярії 505
- Волощина (Мунтенія) 18, 107, 146, 147, 184, 267, 344, 346, 347, 354, 368, 373, 392, 440, 482, 483
- Волхов, р. 35, 40
- Волчко, львівський лихвар 126
- Волчкович Васько, галицький боярин 117
- Волчковичі (Ходоровські), галицька шляхта 117
- «Волнність Війська Запорозького» 522, 524, 526, 527
- Ворони, оvrуцькі бояри 360
- Вороничі, київська та волнська шляхта 248, 299, 474
- Вороніж, м. 285
- Вороніжчина 18, 519
- Воронченко Яцько, козацький полковник 360
- Воропаї, київські бояри 153
- Воротинське князівство 156
- Воротинський Семен, князь 157
- Ворскла, р. 24, 86, 271, 416
- Вроцлав, м. 221, 225, 228
- Всеволод Володимирович, князь 97
- Всеволод Святославич, брат Ігора Святославича 80
- Всеволод Юрійович, володимиро-суздальський князь 60
- Всеволод Ярославич, переяславський князь 58, 59, 65, 89
- Всеслав Брячиславич, полоцький князь 58
- Вчорайше, м. 339
- Вземське князівство 156
- Вземський Александр, князь, прокурор Сенату 514, 527
- Вземські, князі 59
- Вязьма, м. 281
- Вятчі (плем'я) 30, 40, 88
- Вятка, м. 394
- Вячеслав Ярославич, смоленський князь 58
- Габсбурги, династія 267, 494
- Габсбурзька монархія див. Австрія
- Гавратенко, козак 363
- Гавриїл, галицький митрополит 121
- Гавриїл, назаретський митрополит 344, 351, 352
- Гадяч, м. 121, 245, 246, 248, 373, 375, 387–389, 411, 415
- Гадяцька угода 1658 р. 294, 373–376, 378, 380, 385, 391, 410, 411
- Гадяцький полк 18, 410, 500
- Гаяцький Джордж 13
- Гайдельберг, м. 297
- Гайсин, м. 248
- Галич, м. 17, 20, 72, 73, 78, 80, 82, 98–103, 196, 109, 114, 122, 238, 329, 390, 432, 437
- Галицька земля (Галицьке князівство) 63, 98, 99, 113, 114, 116, 118, 120, 440
- Галицька єпархія 64
- Галичанські, князі 150
- Галичина (Галицька Русь, Червона Русь) 17, 19, 21, 23, 56, 74, 83, 93, 94, 97, 98, 100–105, 107, 108, 114–116, 120, 121, 126, 131–133, 135, 136, 147, 151, 162, 164, 167, 169–171, 183, 205, 206, 208, 221–223, 236, 238, 252, 253, 256, 262, 264, 267, 299, 322, 327, 332, 338, 342, 368, 387, 393, 405, 406, 409, 432, 433, 447, 465, 470, 472–474, 477–479, 481, 490, 491, 493, 494
- Галицька митрополія 121, 122, 494
- Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське) 20, 21, 62, 70, 78–80, 96, 100, 103, 104, 107–110, 437, 473
- Галки, галцькі бояри 117
- Гамалії, старшинський рід 405
- Гамалія Андрій, генеральний осаву 412
- Гамалія Іван, сотник 507
- Гамбург, м. 419
- Ганичів, с. 117
- Гаральд Грізний, норвезький король 55
- Гаральд див. Мстислав Володимирович
- Гедебю, м. 35
- Гейденштейн Рейнольд, королівський секретар 269
- Гельмязів, м. 247
- Генеральна військова канцелярія 361, 362, 442, 499, 505, 514
- Генеральне слідство про маєтності 508
- Генеральний військовий суд 499, 505, 507, 509, 512, 514, 515
- Генрих Анжуйський, король польський і великий князь литовський 23
- Генрих Латиш, хроніст 137
- Георгіївський монастир див. Київ
- Георгій Амартол, візантійський історик 76
- Георгій Русин із Тичина, поет 135
- Герасим, київський митрополит 162
- Герасимович Андрій, студент Києво-Могилянської академії 447
- Гербест Бенедикт, ректор Ярославської єзуїтської колегії 215, 226
- Герніги, львівські міщани 125
- Германарих, готський конунг 30
- Германівка, с. 375
- Герцберг Евальд, пруський канцлер 518
- Герцик Ганна, дружина Пилипа Ораика 419
- Герцик Григорій, козацький полковник 418, 421
- Герцик Іван, козак 418
- Герцики, польська шляхта 206
- Гетьманат (Гетьманська Україна, Малоросія, Малоросійська губернія) 15, 18, 21–23, 376, 390, 404, 405, 408, 411, 414, 421, 423, 428, 433, 438, 442, 447, 457, 480, 487, 490, 498–518, 521, 522–524, 527, 528
- Гладкий Матвій, козацький полковник 360, 364, 365
- Гладкі, любецькі бояри 258, 360
- Глинськ, м. 157, 170
- Глинська Олена Василівна, дружина Василя III 158

- Глинський Богдан, князь, черкаський намісник 178
- Глинський Михайло, князь 156–158, 167, 196
- Глинські (Мамайовичі), князі 154, 158, 247
- Глиняни, м. 327
- Гліб, св., син Володимира Святославича 57, 79
- Глібовичі, литовські магнати 249
- Глоба Іван, кошовий писар 526
- Глуцьк, м. 166
- Глухів, м. 382, 383, 388, 414, 415, 451, 499, 504, 507, 508, 510–513, 522
- Глухівський полк 518
- Глухівські статті 1669 р. 388, 390
- Гнездово, поселення 35
- Гнилоп'ят, р. 245
- Гоголь Микола 313, 314, 462, 528
- Гоголь Остап, гетьман 362, 383, 394, 424
- Гозій Станіслав, гнезненський архієпископ 214
- Гойський Гаврило, київський каштелян 223
- Гойські, волинська шляхта 249, 296, 299
- Голайсен Людвиг, протестантський теолог 296
- Головатий Павло, кошовий суддя 526
- Головацький Петро, козацький полковник 332, 362, 365
- Голандія 400
- Голота Іван, козацький полковник 360
- Голубинський Євгеній 78
- Голуби, старшинський рід 405
- Гольшани, м. 166
- Гольшанський Андрій, київський князь 143
- Гольшанський Іван, князь 156
- Гольшанський Михайло, київський князь 143
- Гольшанський-Дубровицький Юрій, князь 166
- Гольшанські, князі 143
- Голятин, м. 169
- Гомель, м. 342
- Гомельщина 139
- Гондіус Вілем (Вільгельм), гданський гравер 23
- Горацій, римський поет 294
- Гордієнко Кость, кошовий Запорозької Січі 416–418, 422, 423, 522
- Горинь, р. 24, 97, 102, 329, 339, 357
- Горленко Дмитро, козацький полковник 410, 418, 423
- Горностаї, київська шляхта 223, 248, 249
- Городельська унія 1411 р. 167
- Городенські, князі 59
- Городишків, волинська шляхта 297
- Городня, 59
- Городок, м. 132
- Горохова Діброва, урочище 324
- Горошин, м. 248
- Горст Генрих, нідерландський скульптор 136
- Гостомель, м. 248
- Гостоунський Балтазар, єзуїтський теолог 294
- Гоца, м. 223, 296, 339, 495
- Грабовецькі, галицька шляхта 117
- Грабович Мартин, слуга князів Острозьких 212
- Грабянка Григорій, козацький історик 438–440, 442, 444, 446, 450, 455, 459
- «Діївствія презильної брані» 438
- «Грамота на права, вольности и преимуществва благородного російського дворянства» 515
- Грекович Антоній, намісник унійного митрополита в Києві 231, 240
- Греція 21, 229, 277
- Гречаний Федір, суддя 507
- Гречка, козак 363
- Грива Матвій, гайдамацький ватажок 486
- Григорій XI, папа римський 122
- Григорій XIII, папа римський 214
- Григорій Болгарин, київський митрополит 163
- Григорій Вігиланцій Русин із Самбора, поет 135
- Григорій Цамблак, київський митрополит 162
- Гринь Іванович, книгодрукар 212
- Гродно, м. 21, 138, 366, 471
- Грузевичі, київська шляхта 299
- Грузія (Обези) 46, 49, 80, 92
- Грушевський Михайло 11–13, 23, 48, 80, 110, 117, 121, 128, 144, 147, 190, 202, 204, 324, 353, 438
- «Історія України-Руси» 12
- Гулевич Бенедикт, волинський шляхтич 473
- Гулевич Дем'ян, волинський шляхтич 233
- Гулевичі, волинська шляхта 200, 297, 300, 474
- Гулевичівна Галшка, волинська шляхтянка 240
- Гуляницький Григорій, козацький полковник 370, 374
- Гуляницькі, волинська шляхта 362
- Гумніська, с. 117
- Гунашевський Михайло, козацький дипломат 309
- Гуня Дмитро, козацький отаман 283, 320
- Гусак Іван, кошовий Запорозької Січі 407
- «Густинський літопис» 32, 290, 457
- Гуюк, монгольський каган 94
- Гюрґів див. Біла Церква
- Галаган Гнат, козацький полковник 414, 416
- Галац, м. 418
- Галія 33
- Галятовський Йоанікій, архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря 390, 456, 460, 461
- Гамберіні Карло, секретар папського нунція 266
- Ганжа Іван, козацький полковник 338, 363
- Гаштольд (Гоштовт) Іван,

- троцький воєвода 148
 Гаштольд (Гоштовт) Мартин Іванович, київський воєвода 155
 Гаштольд (Гоштовт) Ольбрахт, канцлер Великого князівства Литовського 172
 Гаштольдівна Марія, дружина Семена Омельковича 155
 Гваньїні Алесандро, хроніст 189
Гвардіні Романо 310
 Гданськ, 198, 225, 297
 Гедиміні, великий князь литовський 106, 138, 139, 152, 156, 161
 Гедиміновичі, литовська династія 138, 140, 141, 144, 149, 152
 Гедройц Флоріан, князь 269
 Гезлеве див. Євпаторія
 Гельбеземи, львівські міщани 125
 Генігер, базельський книговидавець 189
 Георгій Дука, молдавський господар 424
 Георгіу Штефан див. Штефан Георгіу
 Герей, кримська династія 183
 Гжегож із Сянока, львівський архієпископ 134, 135
 Гізель, вихідці з Пруссії 206
 Гізель (Кисіль) Євстафій, протестантський теолог 296
 Гізель Інокентій, архімандрит Києво-Печерської Лаври 309, 434–436
 Гільовський Пьотр, протестантський теолог 297
 Глігнер Еразм, польський публіцист 188
Гмітерек Генрик 299
 Голінський, польський мемуарист 345
 Голіцин Василій, князь 398, 401, 408
 Голіцин Дмитрій, князь 504
 Гольдберги, львівські міщани 125
 Гонта Іван, уманський сотник 487, 489, 490
 Гончарова Наталія, дружина Александра Пушкіна 395
 Горецький Леонард, польський історик 189, 260
 Готська земля 30
 Гоштовти, литовські магнати 147
Греков Борис 29, 33, 70
 Грабовський Пьотр, ксьондз 272
 Гріло, генуезький дипломат 191
 Гродецький Вацлав, польський картограф 168
 Гроїцький Бартоломей, польський правник 128, 508
 Грюнвальд (Жальгірис), с. 143
 Грюнвальдська битва 1410 р. 143, 196
Гудзяк Борис 286
Гуревич Арон 11
 Густав Адольф, шведський король 285
 Гуте Герман, ван, нідерландський скульптор 136
Гюго Віктор 399
 Дагестан 85
 Данилів (Медведівка), м. 246
 Данило Галицький (Данило Романович), галицько-волинський князь, король 81, 97, 100–105, 208
 Данило Заточник, давньоруський паломник 77
 Данилович Ян, корсунський і чигиринський староста 314
 Даниловичі, галицькі магнати 249
 Данія 34, 45, 408
 Данпарстад див. Київ
 Д'Асколі Дортелі, італійський місіонер 275
 Дашів, м. 248
Дашкевич Ярослав 25, 518
 Дашкович Остафій Іванович, канівський і черкаський староста 186, 187, 344
 Двіна, р. 231
Двожачек Владзімеж 223
 Дворецький Василь, козацький полковник 379
 Дворсковичі, галицькі бояри 117
 Девлет-Герей, кримський хан 190, 191, 421, 422
 Дедеркали, волинська шляхта 470
 Дедеркали, с. 470
 Дедко Дмитро, галицький боярин 107
 Деларак, королівський секретар 397
 Деліів, м. 132
 Денеші, м. 248
 Деревляни [плем'я] 17, 30, 37, 38, 40, 48
 Дермань, с. 164
 Дерманський монастир 164, 209, 228
 Дерпт (Тарту), шведська фортеця 408
 Дершняки, галицька шляхта 117
 Десна, р. 24, 35, 87, 93, 196, 390
 Деспоти, молдавська династія 191
 Деспотівна Магдалена, мачуха Дмитра Вишневецького 191
 Десатинна церква див. Київ
 Деулінське перемир'я див. Московія
 Децик Василь, козацький полковник 386
 Дешковські, брацлавська шляхта 299
 Дешт-и-Кипчак (Куманія, Половецьке Поле) 89, 90, 92, 95, 99, 175, 182
 Джамбойлуцька (Перекопська, Ямбойлуцька) Орда 18, 140, 176
 Джанкерман (Езі) див. Очаків
 Дездемалій Філон, козацький полковник 360, 365
 Джучі, монгольський каган 92
 Улус Джучидів 92
 Дзики, брацлавська шляхта 262
 Диканька, с. 388
 Дике Поле (Поле) 25, 176–178, 180–182, 187–189, 244, 246, 247, 259, 264, 269, 271, 357, 484, 518
 Диментер-солтан (Димитр), татарський бей 139
 Димер (Ходичів), м. 247, 424
 Димитрій Ростовський див. Туптало Данило

- Дівоич Семен, козацький канцелярист 512
- Дідушицькі, галицька шляхта 117
- Діонісій, київський митрополит 141
- Діонісій, константинопольський патріарх 434
- Діонісій Палеолог (Діонісій Ралі), тириновський митрополит 212
- Дір, легендарний київський князь 37, 38, 208
- Длугош Ян, польський історик 144, 155
- Дмитрівський монастир див. Київ
- Дмитрій Донський, великий князь московський 152
- Дмитро з Горя, галицький боярин 116, 117
- Дмитро-Корибут Ольгердович, чернігово-сіверський князь 140, 141–143, 147
- Дмитрій Самозванець, московський цар 203, 272, 273, 349
- Дніпро, р. 21, 23, 24, 30, 31, 35, 36, 38, 40, 50, 83, 86–89, 92, 115, 139, 140, 152, 175, 176, 178–180, 182, 186, 187, 190, 196, 231, 246, 255, 261, 262, 264, 275, 280, 283, 285, 305, 322, 326, 330, 338, 342, 343, 348, 357, 366, 372, 375, 377–380, 383, 386–388, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 401, 409, 416, 417, 422, 423, 425, 427, 428, 430, 432, 454, 465, 500, 519, 521, 522, 524, 526
- Дніпровський Низ див. Великий Луг
- Дніпровські острови 177 (див. теж: Базавлук, Хортиця)
- Дніпро порого 36, 40, 140, 176, 281
- Дніпропетровськ, м. 176
- Дніпропетровська область 18, 176
- Дністер, р. 19, 24, 38, 40, 94, 96, 98, 115, 139, 152, 176, 181, 182, 185, 264, 267, 268, 272, 275, 336, 343, 347, 366, 395, 397, 421, 424, 454, 483, 521
- Добеслав із Сенна, малопольський магнат 117
- Добровський Йозеф, чеський славіст 80
- Доброст із Шамотула, малопольський магнат 117
- Добромиль, м. 478
- Добрянські, галицька шляхта 117
- Довбуш Олекса, ватажок опришків 482–484
- Довгополій Клим, козак 418
- Довгирд, віленський воєвода 148
- Довнар-Запольський Митрофан 170
- Долгодати, князі 154
- Долмати, київська шляхта 153
- Дольська Анна, княгиня 410, 411
- Домінічі-Римлянин Паоло, львівський архітектор 136
- Домбровський Ян (Іван?), поет 301, 305
- «Дніпрові камені» 301, 305
- Домонти, князі 154
- Дон, р. 35, 84–86, 92–94, 191, 349, 439
- Донецька область 18, 519
- Донці-Захаржевські, старшинський рід 520
- Дорогині, с. 254
- Дорогичин, м. 97, 105
- Дорогичинська земля 172
- Дорогобуж, м. 97, 168
- Дорофейович Гаврило, поет 212
- Дорошенко Дмитро 13, 15, 391, 414
- «Нарис історії України» 15
- Дорошенко Михайло, «старший» Війська Запорозького 279, 280, 360, 385
- Дорошенко Петро, гетьман 17, 360, 365, 370, 384–389, 390–397, 401, 424, 428, 430–433, 443, 448
- Драгинич Іван, наказний гетьман 424
- Драгомирецькі, галицька шляхта 117
- Драч Іван 413, 506, 528
- Древинський Лаврентій, волинський шляхтич 244
- Древинські, волинська шляхта 297, 299
- Дреговичі [плем'я] 17, 30, 37, 48
- Дрезден, м. 468, 476
- Дрогобич, м. 115, 130, 132, 478
- Дрогобич (Котермак) Юрій, астролог і медик 132, 133
- Дрогоївські, галицька шляхта 117
- Дрозденко Василь, козацький отаман 384, 386
- Дроздовичі, с. 117
- Друцький-Горський Юрій, князь 269
- Дубецьк, м. 296
- Дубницькі, старшинський рід 405
- Дубно, м. 97, 164, 209, 410
- Дубровиця, м. 59
- Дубровицька волость 166
- Дубровицькі (Гольшанські), князі 150
- Дука Георгій див. Георгій Дука
- Дуліби [плем'я] 31, 97
- Думитрашки, старшинський рід 405
- Думитрашко Райча, козацький полковник 389
- Дунаїв, с. 135
- Дунай, р. 18, 19, 31, 84–89, 94, 139, 180, 181, 185, 268, 274, 392, 395, 418, 521, 526
- Дунайська Булгарія див. Болгарія
- Дунс Скот Йоан, бл., філософ 79, 84
- Дуодо П'єтро, венеційський посол 266
- Дьордь I Ракоці, трансильванський князь 346, 347, 349
- Дьордь II Ракоці, трансильванський князь 347, 367, 369
- Дюнкерк, м. 285
- Дядьковичі, галицькі бояри 117
- Європа 24–26, 34, 45, 46, 50, 53, 56, 72, 78, 84, 86, 92, 105, 125, 127, 133, 142, 160, 174, 186, 195, 197, 198, 211, 212, 225, 246, 292, 294, 300, 308–310,

- 316, 319, 333, 424, 428, 452, 453, 462, 478
 Західна (Захід) 15, 17, 23, 25, 46, 53, 54, 63, 65, 72, 78, 79, 104, 108, 119, 137, 157, 165, 189, 212, 279, 402, 417, 498
 Північно-Західна 40
 Центральна 85, 297
 Центрально-Східна 173, 313
 «Егмундова сага» 68, 69
 Едмунд Залізобокій, англійський король 55
 Еліезер, Ізраель бен (Баал Шем Тов), засновник хасидизму 479, 480
 Ельжбета, дочка Дмитра з Гора 117
 Ельяким Галич, єврейський друкар 127
 Емануїл Ахілеос, діяч Острозького вченого гуртка 212
 Емануїл Мосхопулос, діяч Острозького вченого гуртка 212
 Ендрє I Арпад, угорський король 55
 Ендрє II Арпад, угорський король 101, 102
 Ендрє, син Ендрє II Арпада 102
 Епштейн Лейб, рабин 478
 Ерази Ротердамський, філософ 135
 Ереїтський ханат 91
 Естонія (Естляндія) 33, 137, 408, 423
 Етіопія 46
 Евпаторія (Гезлеве) 264
 Евстафій Нафанаїл, учитель синів Василя-Костянтина Острозького 212
 Егоров Вадим 94
 Едикульська (Єдичкульська) Орда 18
 Єдисанська (Очаківська) Орда 18, 24, 176, 465
 Єдинський привілей 1430–1434 р. 114, 115, 116
 Єзуїтські колегії, єзуїтське шкільництво 210, 232, 236, 293–296, 495, 496
 Єкатерина I, російська імператриця 506
 Єкатерина II, російська імператриця 469, 471, 472, 478, 493, 498, 513–516, 518, 521, 526, 527
 Елець, м. 273
 Єлизавета, дочка Ярослава Мудрого 55
 Єлизавета Петрівна, російська імператриця 478, 510, 513
 Єловицькі, волинська шляхта 299, 474
 Єло-Малинські (Єли, Єловицькі), волинська шляхта 249, 299, 306
 Єльці, київська шляхта 279, 299
 Енсен Альфред 419
 Єремія, константинопольський патріарх 214, 236, 293
 Єремія Могила, молдавський господар 268, 288
 Ермоленко Данило, козацький полковник 387
 Єропкина Агафія, дружина Петра Дорошенка 395
 Єрусалим, м. 186, 291, 403
 Єрусалим Олександрівна 336
 Єфросинія, дочка Мстислава Володимировича 100
 Жаба з Книгинич Ходко Іванович, галицький боярин 116
 Жаботин, м. 246, 487–489
 Жванець, м. 336, 343, 486
 Жданович Антон, козацький полковник 345, 362, 365, 368, 370
 Жевжики, київська шляхта 153
 Жевуський Северин, польний коронний гетьман 471
 Желіборські, галицька шляхта 118
 Желізо Йов, ігумен Почаївського монастиря 212
 Жемайтія 137, 142, 147
 Жердівські статті 1659 р., 376
 Животів, м. 242
 Жидачів (Зудечів), м. 98
 Жидичинський Миколаївський монастир 164, 166, 229
 Жижеські, князі 59
 Житин, с. 159
 Житинські, волинська шляхта 159
 Житкевичі, київська шляхта 362
 Житомир, м. 153, 158, 168, 171, 245–247, 251, 257, 296, 326, 465, 479, 490, 497
 Житомирська область 265, 378
 Житомирське староство 251, 254
 Житомирський повіт (Житомищина) 154, 174, 253, 256, 320, 365, 492
 Жмайло Марко, козацький отаман 279
 Жовква, м. 126, 314
 Жовнин, м. 246, 248, 283
 Жовті Води, р. 322, 337, 349, 361
 Жовтоводська битва 1648 р. 322, 323, 344
 Жоравницькі, волинська шляхта 299
 Жоховський Кипріян, київський унійний митрополит 491
 Жуки, любецькі бояри 258
 Жуків Байрак, урочище 372
 Жулинські, галицька (?) шляхта 206
 Жулкевський Станіслав, польний, згодом великий коронний гетьман 240, 251, 268, 269, 314
 Жулкевські, польські магнати 250
 Журавка, с. 246
 Журавно, м. 120, 395
 Журавницька мирна угода 1676 р. 395
 Жураківський Василь, генеральний осавул 505
 Заберезинський Ян Юрійович, троцький воевода 158
 Забіла Іван, козацький полковник 362
 Забіла Петро, генеральний обозний 362, 389
 Забіли, старшинський рід 405
 Забудув, м. 212

- Заборовські, малопольська шляхта 206
 Забужжя 97, 100
 Завада, с. 481
 Зависний, козацький сотник 366
 Завольська Орда 94
 Загоровський Василь, брацлавський каштелян 295
 Загоровський Федір, «старший» війська Запорозького 264
 Задніпров'я 157, 169, 256, 272, 325
 Задунайська Січ 526
 Заяць Андрій 128
 Закарпаття 18, 19, 346
 Закусило Григорій, козак 362
 Залізняк Максим, гайдамацький ватажок 488, 489, 490
 Залман Шнеур, єврейський теолог 480
 Замкова гора див. Київ
 Замойський Томаш, коронний канцлер 281
 Замойський Ян, коронний канцлер, великий коронний гетьман 213, 268, 298, 299
 Замойські, польські магнати 249, 299
 Замостя, м. 213, 298, 299, 327, 328, 343, 344, 495
 Замойська академія 213, 288, 298, 299, 309
 Замойський синод 1720 р. 492, 494
 Заньковичі, житомирські бояри 258
 Запоріжжя, м. 176
 Запорізька область 18, 94, 176
 Запорозька Січ (Запорожжя) 18, 189–191, 240, 258, 262, 271–275, 279–284, 322, 332, 348, 349, 354, 358, 360, 365, 371, 375, 381, 382, 384, 386–388, 391, 395, 407, 416, 417, 423, 427, 442–444, 448, 451, 465, 482, 484–488, 498, 515, 516, 521–528
 Нова Січ 522, 524, 525
 Заремба Ян, краківський скульптор 136
 Зарудці, с. 117
 Заруцький Афанасій, новгород-сіверський протопоп 415
 Заслав, м. 17, 339, 341, 432, 479
 Заславське князівство [в Білорусі] 138
 Заславський Владислав-Домінік, князь 324–326
 Заславський Олександр, князь, київський воєвода 228, 295
 Заславський Януш, князь, волинський воєвода 268
 Заславські, князі 59, 150, 159, 203, 206, 223, 233, 249
 Зауралля 196
 Заушша 154
 Захарія Ритор, сирійський церковний історик 34
 Захід див Європа Західна
 Західний Буг, р. 18, 24, 25, 30, 31, 96, 97, 98, 198
 Збараж, м. 97, 326, 331, 332, 486
 Збаразька облога 1649 р. 330, 331, 342
 Збаразький Єжи, краківський каштелян 276, 303
 Збаразький Олександр Федорович, князь 167
 Збаразький Януш, князь, брацлавський воєвода 158, 255
 Збаразькі, князі 150, 151, 159, 203, 204, 206, 223, 232, 248–250, 271
 Збируйський Діонісій, холмський православний, далі унійний єпископ 215
 Зборів, м. 327, 330, 332, 337
 Зборівська битва 1649 р. 330, 375
 Зборівська угода 1649 р. 331, 332, 337, 358, 362, 375
 Зборовський Самуїл, малопольський магнат 192
 Зборовські малопольські магнати 249
 Збруч, р. 472
 Звенигород [у Галицькому князівстві], м. 98, 101
 Звенигородська земля 98
 Звенигород [у Київській землі], м. 153, 176, 197
 Звягель (Новоград-Волинський), м. 97, 167, 357
 Здвиж, р. 245, 255
 Здвижень, давньоруський город 79
 Збжидовський Миколай, краківський воєвода 235
 Зеленський Михайло, козацький полковник 362
 Земка Тарасій, перекладач церковних текстів 240
 Зенович Криштоф, берестейський воєвода 234
 Зеров Микола 456
 Зигмунт I Старий, король польський і великий князь литовський 122, 158, 170, 173, 187, 195
 Зигмунт II Август, король польський і великий князь литовський 120, 191, 195–198, 202, 259, 271
 Зигмунт III Ваза, король польський і великий князь литовський 217, 220, 235, 242, 244, 247, 251, 273, 285
 Зигмунт Кейстутович, великий князь литовський 144, 146–149, 152
 Зигмунт Корибутович, намісник Чеського королівства 143, 147
 Зизаній Лаврентій, православний богослов і грамати 224, 237, 239
 Зизаній Стефан, православний богослов 224, 226, 237
 Зимно, с. 166
 Зинрихи, львівські міщани 125
 Зільбер Еухаріус, римський арукар 133
 Зінківський Іван, козацький полковник 518
 Злодіївка, с. 502
 Зміюві вали 87, 88
 Значко-Яворський Мельхіседек, ігумен Мотронинського монастиря 487, 488
 Золота Орда (Ак-Орда, Біла Орда) 92, 94–96, 104, 139, 140, 154, 156, 157, 175, 181–183
 Золотаренко Василь, козацький полковник 259, 363, 375, 381, 382
 Золотаренко Ганна, дружина

- Богдана Хмельницького 316
 Золотаренко Іван, наказний гетьман 259, 363, 366, 368
 Золотарі, брацлавська шляхта 249
 Золотоверхий Михайлівський монастир див. Київ
 Зомер Йоган, слуга молдавських господарів 191
 Зомерштайни, львівські міщани 125
 Зорка Самійло, легендарний секретар Богдана Хмельницького 369
 Зубовичі (Білаші), житомирські бояри 258
- Іби-Батута, арабський географ 95
 Іби-Русте, арабський географ 31, 36
 Іби-Фадлан, арабський географ 31, 32, 52
 Ібрагім, турецький султан 345
 Ібрагім-Шейтан, головнокомандувач турецького війська 395
 Іван Володимирович, київський князь 152
 Іван III, великий князь московський 156, 157, 183, 196, 436
 Іван IV Грізний, московський цар 59, 158, 191, 196, 210, 213, 273, 498
 Іваненко Петро (Петрик), кошовий Запорозької Січі 407, 431
 Іванницькі, волинська шляхта 297
 Іванків, м. 248
 Іванович Гришко, наказний гетьман 425
 Іванович Омелян, козак 271
 Івано-Франківська область, 98
 Івоня (Іон Воде), молдавський господар 189, 260
 Ігнатій, чернець, московський «еретик» 222
 Ігор Святославич, новгород-сіверський князь 80, 90
 Ігор Старий, київський князь 38, 40, 41, 48, 56, 67, 68, 69, 86, 88
- Ігор Ярославич, володимирський князь 58
 Ігоревичі, сини Ігоря Святославича 101
 Ієвлевич Фома, ректор Київської братської школи 278
 Ієхель-Міхель, немирівський рабин 341
 Ізборськ, м. 37
 Ізюмський полк 520
 Ізяслав Володимирович, полоцький князь 58
 Ізяслав Ярославич, київський князь 58, 59, 73, 58, 59
 Ізяславичі, княжа гілка 65
 Ізяславичі Полоцькі, княжа гілка 58
 Іква, р. 326
 Іларіон, київський митрополит 56, 78
 «Слово про закон і благодать» 56, 57
 Іллірія 277
 Ільменські словіни [плем'я] 49
 Ільмень, озеро 34, 35
 Імануель-бар-Якоб, єврейський філософ 153
 Інтул, р. 24, 94, 271, 331, 416, 485, 526
 Інтулець, р. 271, 322, 485, 526, 522
 Інтульська паланка 524, 526
 Інгеборг, дочка Мстислава Володимировича 41
 Інгігерда див. Ірина
 Інокентій IV, папа римський 105
 Іполитович Паїсій, холмський єпископ 242
 Іраклій, візантійський імператор 29
 Іран 85
 Ірина (Інгігерда), дружина Ярослава Мудрого 41, 55
 Ірининський монастир див. Київ
 Ірландія 34, 35
 Ірпінь, р. 64, 88, 245
 Іртіш, р. 92, 94
 Ісавич Ярослав 132, 301
 Ісайя, московський «еретик» 222
 Ісидор, київський митрополит 162, 163, 213
- Ісканська з Долгоруких Дарія, княгиня, жінка Івана Брюховецького 384
 Іскорость див. Коростень
 Іскра Захар, козацький полковник 425
 Іскра Іван, козацький полковник 404
 Іскри, польська шляхта 206
 Іскрицькі, галицька шляхта 206, 362
 Іслам-Герей III, кримський хан 322, 329, 330, 332, 333, 337, 344, 345
 Ісламкерман (Асламкерман), татарська фортеця 176, 190, 261
 Ісландія 34
 Іспанія 126, 157, 197, 285
 Італія 218, 221, 297, 400
 «Історія Русів» 318, 412–415, 442, 446, 506, 527, 528
 «Історія Тарона» 30
 Ітиль, м. 35, 85, 86
 Іштван I Святий, угорський король 46, 55
- Йоаким, антиохійський патріярх 216, 236
 Йоаким, московський патріярх 433
 Йоан I, київський митрополит 63
 Йоан Зонара, візантійський хроніст 76
 Йоан Малала, візантійський хроніст 76
 Йоасаф, коринфський митрополит 334, 351
 Йозеф II Габсбург, австрійський імператор 493–495
 Йосиф Волоцький, російський церковний письменник 153
 Йосиф Ліпман Машель, єврейський книговидавець 341
 Йона, московський митрополит 163
- Кавказ 30, 73, 92
 Кагали (див. теж Ваад) 131
 Кагарлик, м. 390

- Казановські, польські магнати 250
- Казань, м. 186
- Казахстан 89, 94
- Казимеж, м. 127
- Казимир I Відновник, польський король, 55
- Казимир III (Казимир Великий), польський король 106–108, 113, 117, 121, 122, 124, 126, 127, 134, 141, 155, 162, 183, 195
- Казимир IV (Казимир Ягайлович), король польський і великий князь литовський 124, 134, 148, 155, 156, 172, 183, 195
- Казимирський Криштоф, київський католицький єпископ 206
- Каленикович Сенько, львівський міщанин 236
- Калиновський Валенти-Александр, вінницький і брацлавський староста 247
- Калиновський Мартін, польний коронний гетьман 322, 324, 336
- Калиновські, подільські магнати 248–250, 271
- Калинський Тимофій, канцелярист 438
- Калімах (Філіпо Буонакорсі), вихователь синів Казимира IV 134
- Калка див. Кальчик
- Калишевський Петро, кошовий Запорозької Січі 523, 525–527
- Калуга, м. 281
- Кальвін Жан, швейцарський церковний реформатор 221, 225
- Кальвінізм 221–223, 296
- Кальман (Коломан), угорський королевич, «король галицький» 101
- Кальміюс, р. 92
- Кальміюська паланка 524
- Кальник, м. 248, 332
- Кальницький полк 358, 391, 394, 422, 425
- Кальнофойський Афанасій, православний церковний письменник 289, 291, 301
- «Тератургема» 289, 291
- Кальчик (Калка), р. 92, 103, 181
- Камерон Чарльз, архітектор 511
- Камінський Анджей 14
- Кам'яна, с. 254
- Кам'янець [на р. Горині], м. 97, 102
- Кам'янець-Подільський, м. 114, 118, 126, 129, 132, 135, 139, 141, 185, 274, 295, 296, 303, 329, 336, 343, 345, 378, 379, 392, 393, 397, 472, 481, 495, 497
- Кам'янка, м. 484
- Кам'янка, р. 271, 522
- Канів, м. 64, 153, 169, 170, 176, 179, 197, 241, 246, 247, 257, 259, 263, 271, 282, 378, 383, 390, 393, 487–489
- Канівський полк 257, 280, 358, 393, 422
- Кантемир Дмитро, молдавський господар 422
- Капніст Василь, поет 518, 528
- Капрла Мирон 124, 126, 128
- Капула Лаврін, козацький полковник 360
- Караїмович Ілляш, «старший» Війська Запорозького 282
- Караїдубина, урочище 182
- Каракорум, м. 92
- Кара-Мустафа, турецький візир 395, 396, 424
- Карантанія див. Словенія
- Карасу-Базар, м. 183
- Карач-бей, ногайський бей 335, 345, 372
- Карачовські, князі 59
- Карл XII, шведський король 400, 408, 409, 411, 412, 415–418, 420, 421, 422, 468
- Карл Великий, імператор франків 54
- Карл Густав X, шведський король 367, 368
- Карл Фердинанд, королевич, брат Владислава IV 327
- Карловацький мирний договір 1699 р. 425, 426, 428, 465
- Карпати 83, 93, 139, 267, 338, 482–484
- Карпінє Джовані ді, папський посол 105
- Касим, золотоординський царевич 178
- Каспійське море (Каспій) 35, 86, 92
- Катажина, дочка Дмитра з Горая 117
- Катіржний Роман, козацький полковник 360
- Католицька Реформа див. Контрреформація
- Кафа (Феодосія), м. 178, 183, 184, 261, 275, 279
- Квестенбер, радник імператора 285
- Квітка-Основ'яненко Григорій 528
- Квітки, старшинський рід 520
- Кезгайли, литовські магнати 147
- Кейстут Гедімінович, великий князь литовський 139, 142
- Келеберда, м. 416
- Кельн, м. 84
- Кембридж [університет] 370
- Кенігсберг, м. 221, 297, 472
- Кенігсбек Фридрих, інженер 413, 414
- Керим-Герей, кримський калга 387
- Керскорф, магістр Тевтонського Ордену 147
- Керч (Пантикапей), м. 85, 185
- Кієво-Могилянська колегія (академія) 294, 309, 318, 328, 340, 352, 374, 385, 390, 400, 403, 415, 419, 427, 437, 439, 449, 450, 455, 456, 460–462, 511, 518
- Кієво-Печерський монастир 53, 67, 78, 97, 152, 205, 235, 239, 241, 246, 248, 272, 288, 289, 291, 403, 404, 434, 436, 446, 454, 456, 456, 457, 461
- друкарня 288, 289, 292, 434–436, 456, 460
- «Кієво-Печерський патерик» 67, 75, 289
- Успенський собор 53, 141, 152, 404
- Кизим Богдан, козацький сотник 283

- Київ (Данпарстад, Самватас, Хунігара), 17, 20, 29–31, 33, 35, 37, 38, 40, 46, 48, 50, 53–56, 60–63, 65, 72, 73, 78, 79, 86–88, 92, 93, 96, 98, 100, 109, 110, 135, 140, 143, 147, 152, 153, 155, 156, 158, 162, 183, 196, 205, 208, 228, 231, 235, 238–241, 246, 248, 251, 255, 274, 283, 287, 289, 291, 295, 305, 309, 316, 318, 328, 329, 331, 335, 343, 350, 354, 355, 375–377, 381, 385, 386, 390, 391, 396, 403, 409, 423, 425, 428, 432–434, 436, 437, 447, 448, 454, 456, 458, 460, 465, 490, 491, 503, 504, 511
Десятинна церква 53, 62, 63, 67, 93, 289
Видубицький Михайлівський монастир 65, 166, 289, 457
Замкова гора 40, 140, 156
Київська братська школа 240, 274, 278, 293
Київська земля (Київське князівство) 17, 20–23, 60, 61, 70, 83, 89, 96, 104, 109, 110, 131, 137, 138–140, 148, 149, 152–154, 158, 160, 164, 169, 170–172, 179, 182, 183, 185, 440
Київська область 375, 427, 471
Київське воєводство (Київщина) 174, 198, 200–206, 208, 223, 233, 238, 245–250, 253–258, 268, 271, 272, 276, 280, 281, 284, 296, 299, 320, 331, 335, 338, 362, 371, 391, 393, 426, 465, 472, 474, 476, 484
Київське намісництво 515
Київський повіт 174
Київський полк 330, 500
Золотоверхий Михайлівський монастир 65, 166
Лядські ворота 93
Монастирі-задужбини давньоруських князів 65
Пустинно-Микільський монастир 164, 166, 390
Софійський собор 25, 51, 52, 54, 61–63, 65, 78, 88, 163, 166, 183, 292, 321, 289, 290, 328, 350, 403
Флорівський монастир 164, 400
Київська митрополія, 21, 63, 161, 164, 217, 218, 242, 287, 288, 290, 384, 387, 433, 434, 491, 492, 510
Київ, легендарний полянський князь 29, 30, 37, 208
Київ, м. 95, 185, 187, 260, 281
Кипріяні, київський митрополит 121, 162
Кипріяні, чернець, перекладач церковних текстів 212
Кипчаків див. половці
Киргизія 89
Кирило (Константин) Філософ, творець кириличної абетки 51, 81
Кирило Лукаріс, константинопольський патріярх 212, 213
Кирило-Методіївське братство 446
Кирило Туровський, єпископ 78
Киселин, м. 223, 296, 342
Киселинська академія 296
Киселі, волинська шляхта 299, 300, 305
Кисіль Адам, київський воевода 281, 282, 305, 324, 329, 331, 332, 335, 337, 338, 346, 362, 363, 370
Китай 91, 95
Кичкири, київські бояри 153
Кільбурун (Кінбурн), татарська фортеця 176
Кінський Води, р. 182
Кінан Едвард 80
Кінгісеп, шведська фортеця 408
Кірдеї, волинська шляхта 200, 223
Кіркор, львівський вірменський архієпископ 125
Кіровоградська область 18, 94, 139, 485
Кішка Самійло, козацький отаман 272
Клевань, м. 339
Климент VIII, папа римський 216, 266, 298
Климент Охридський, учень Кирила Філософа 51
Климент Смолятич, київський митрополит 78
Клиша Яцько, козацький полковник 360
Клиші, овруцькі бояри 360
Клоппери, львівські міщани 125
Клочки, с. 254
Кльонович Себастьян, поет 135, 308
«Роксоланія» 135, 308
Кмітич Криштоф, чорнобильський намісник 186, 187
Кнут Лавард, данський король 41
Княгининський Іван (Йов), чернець, архімандрит Дерманського монастиря, засновник Скиту Манявського 212
Княгиницькі, галицька шляхта 118
Княжі Байраки, урочище 323
Кобизні (Кобизевичі), мозирські бояри 153
Кобрин, м. 97
Кобяк, воловецький хан 92
Ковель, м. 168, 169
Ковельська староства 253
Ковшова, с. 363
Когут Зенон 13, 14, 500, 512, 516
Кодак, фортеця 281, 284, 385
Кодацька паланка 524
Кодня, м. 245, 248, 490
Кожани, київські бояри 153
Козаки-Звенигородці, брацлавська шляхта 249
Козарини, брацлавська шляхта 200
Козацька Діброва, урочище 390
Коздаути, київські бояри 154
Козелець, м. 380, 500
Козловський, ротмістр 260
Кок-Орда (Синя Орда) 94
Колачинський Прокіп, ректор Києво-Могилянської академії 455
Коленди, польська шляхта 206
Коломан див. Кальман
Коломия, м. 132

- Коліївщина 428, 470, 489, 467
Колки, м. 384
Колодежин, давньоруський
город 97
Коломак, р. 398, 505
Коломацькі статті 1687 р.
398
Коломацькі чолобитні
1723 р. 505
Коломия, м. 98, 132
Колонтай Гуго, польський
політичний діяч 466, 470, 473
Колчицький Степан, мос-
ковський перекладач 352
Колчицькі, брацлавська шлях-
та 299
Комарно, м. 238
Комісія національної освіти
470, 495–497
Комулович Алесандро, пап-
ський посол 267
Конарський Станіслав, монах
Ордену піярів 469
Кондачевич Йов, іконопи-
сець 459
Кондратьєв, правник 509
Кондратьєви, старшинський
рід 520
Конецпольський Александер,
перяславський, корсунсь-
кий і чигиринський староста
259, 321, 324, 326
Конецпольський Станіслав,
польний, далі великий ко-
ронний гетьман 195, 250, 276,
279–281, 320, 361
Конецпольські, польські маг-
нати 249, 250, 299
Кононович Сава, «старший»
війська Запорозького 258, 282
Кононовичі, любецькі бояри
258
Конотоп, м. 374, 390, 522
Конотопська битва 1659
р. 374
Конотопські статті 1672 р.
390, 398
Конрад, мазовецький князь 103
Константин Багрянородний,
візантійський імператор 17,
30, 35, 36, 177
«Про управління імперією»
17, 35
Константин Великий, рим-
ський та візантійський імпе-
ратор 47
Константин IX Мономах,
візантійський імператор 55
Константин Преславський,
учень Кирила Філософа 51
Константиненко Ксенія 317
Константинополь (Царгород,
Цесароград), м. 20, 29, 31,
37, 40, 46, 48, 49, 54, 56, 63,
76, 77, 141, 156, 162, 163, 184,
275, 277, 307
Константинопольський (Цар-
городський) патріархат 20, 46,
63, 210, 216, 219, 354, 433, 491
Конституція «Nihil novi» 1505 р.
116
«Конституція прав і свобод
Війська Запорозького» 1710 р.
420, 438–440, 442, 448, 451
«Конституція 3 травня 1791 р.»
471, 473, 497
Контарині, венеційський по-
сол 275
Контрреформація (Католиць-
ка Реформа) 16, 289
Конфесіоналізація 286, 302
Кончак, половецький хан 90
Кончаки, київські бояри 154
Копиль, м. 171
Копинський Ісая, перемиський
православний єпископ, далі
київський митрополит 242
Копистенський Захарія, архи-
мандрит Києво-Печерсько-
го монастиря 18, 239, 240,
288, 290, 291, 301
Копистенські, галицька шлях-
та 118
Копицький Станіслав, рот-
містр 260, 261
Кордиші, брацлавська шляхта
154
Корець, м. 17, 171, 432, 477
Корецький Богуш, князь, во-
линський воєвода 158, 188,
200, 205
Корецький Кароль, князь 302
Корецький Самійло, князь
204, 288, 308
Корецькі, князі 150, 159, 203,
204, 233, 248–250
Коріат-Михайло Гедимінович,
подільський князь 139, 140
Коріатовичі, княжа гілка 139,
140, 141
Кормильчич Владислав, га-
лицький боярин 101
Корнин, м. 245, 248
Королівство Руське див. Га-
лицько-Волинське князів-
ство
Коростишів, м. 248, 320
Корсак Рафаїл, київський уній-
ний митрополит 287
Корсунь, м. 169, 170, 245, 246,
248, 259, 271, 280, 306, 322,
324, 344, 349, 362, 370, 371,
378, 386, 390, 393, 432, 488,
489
Корсунська битва 1648 р.
324, 337, 344, 362
Корсунське староство 251
Корсунський полк 257,
280, 358, 391, 393, 422, 424,
425
Косинський Криштоф, «стар-
ший» Війська Запорозького
247, 264–267
Косинські, підляська шляхта
206
Косинські, старшинський рід
406
Косів Сильвестр, київський
митрополит 289–291, 293,
301, 305, 328, 346, 432
«Патерикон» 289–291, 305
Космач, с. 484
Костомаров Микола 11, 12,
355, 376, 387, 446
Кострома, м. 93
Костюшки, волинська шляхта
200
Костянтинів, м. 169, 326
Косцюшко Тадеуш, польський
генерал 466, 471, 473
Косьма Индикоплав, візантій-
ський географ 76
Котельва, м. 415
Котельня, м. 170, 245, 247, 248,
326, 339
Котермак див. Дрогобич Юрій
Котермак Михайло, батько
Юрія Дрогобича 132
Котлубаї, київські бояри 154

- Котляр Микола 70, 80
 Котляревський Іван 82, 444, 528
 «Енеїда» 82, 444
 Котляк, воловецький хан 93
 Козаковський Петро, екonomie Клево-Печерського монастиря 436
 Козаковські, брацлавська шляхта 362
 Кочубейвна Мотря, дочка Василія Кочубея 403
 Кочубей Василь, генеральний суддя 403, 404
 Ковка (Кунка), козацький отаман 338
 Ковки, брацлавська шляхта 200
 Кошеї, кнївські бояри 154
 Красьські, волинська шляхта 159
 Край, с. 159
 Краків, м. 53, 93, 97, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 133, 142, 145, 188, 189, 225, 227, 306, 339, 367, 409, 427, 471, 472
 Краківський університет (академія) 132, 134, 135, 198, 297, 362, 374
 Крашайн, м. 168
 Красицькі, галицька шляхта 249
 Кривітський Ян, воляський історик 189, 207
 Красне, м. 248
 Краснокутськ, м. 415
 Красовата, м. 238
 Красно Лоренцо, неаполітанський історик 318
 Красовський Дмитро, львівський міщанин 237
 Крєкза Лев, архімандрит Відеського Святоїрницького [унійного] монастиря 287
 Крєво, м. 142
 Крєвська унія 1385 р. 20, 142, 145, 195, 196
 Крєкотель Володимир 431, 445
 Крєпінчук, урочище та м. 248, 264, 279
 Крєпінський, козацький отаман 267
 Крєп'янець, м. 97, 104, 158, 168, 170, 171, 339, 495, 497
 Крєп'янецьке староство 253
 Крєп'янецький замок 146, 147
 Крєп'янецький повіт 174
 Крєховецький Іван, генеральний суддя 362
 Крєховецькі, галицька шляхта 117, 405
 Крєчкович Іван, писар Війська Запорозького 265
 Крєвичі [плем'я] 38, 49, 87
 Крєвоніс Максим, козацький волюковик 326, 339, 341, 343, 363, 365
 Крєвовосенко, козацький волюковик 365
 Крєвун Микола 246, 256
 Крєвайн, м. 248, 271, 279, 282, 486
 Крєв-Герей, крєвський калга 327, 333, 344, 347
 Крєв (Крєвський півострів) 18, 19, 73, 85, 94, 176, 182–184, 187, 279, 345, 378, 387, 398, 521, 522
 Крєвський ханат (Крєвська Орда, Перековська Орда; див. також Крєв) 18, 19, 24, 139, 140, 146, 158, 182–184, 280, 331, 344, 348, 354, 366, 368, 370, 387, 394, 401, 408, 417, 422, 426, 428, 435, 451, 465, 514, 515, 521, 522
 Крєв'якєвич Іван 99, 314
 Крєвський Михайло (Стаїслав), козацький волюковик 321, 322, 330, 361
 Крєковський Йоасаф, кнївський нитроволау 415, 434, 437
 Крєковські, малапольська шляхта 206
 Крємель Олівер, лорд-протектор Бритавського королівства 318
 Крєвн, м. 285
 Крєпінський (Крєпін'яський) воак 354, 358
 Крєпінницькі, брацлавська шляхта 362
 Крєпінські, князі 249
 Крєпєцький Афанасій, перемиський унійний єпископ 231
 Крєшельницькі, галицька шляхта 118
 Кубанська Орда 421
 Кубрат I, булгарський хан 30, 85
 Кудренки, брацлавська шляхта 249
 Куаги, с. 502
 Куаїн Пантелеймон 314, 451
 Куальчинський Ігнатій, васмалієнин, церковний історик 497
 Куальницькі, галицька шляхта 118, 362, 405
 Куманія див. Дешт-и-Кипчак
 «Куманський кодекс» 177, 178
 Кумейки, с. 282
 Куна, м. 248
 Кунаков Грігорій, московський посол 362, 364
 Кунцький Степан, наказний гетьман 424, 425
 Кунцевич Йоасафат, св., полоцький унійний архієпископ 231, 232, 278
 Курбський Анарій, князь 210, 226
 Курбські, князі 59
 Курськ, м. 78, 82, 285, 349
 Куруковє озеро 279
 Куруківська угода 1625 р. 280, 284
 Курдевич Єзекїя див. Булга-Курдевич Єзекїя
 Курдевичі (Буремальські), князі 150, 249, 299
 Кура, нечепізький хан 39, 86
 Кутлубах-солтан (Кутлаубей), татарський бей 139
 Кучєра Михайло 88
 Кучманський шлях 176
 Кучук-Кайнараджийська мирна угода 1774 р. 514
 Кучуки, кнївські бояри 154
 Кувія 29
 Лагодовська Барбара з Сінна, дружина Олександра Лагодовського 137
 Лагодовський Олександр, галицький шляхтич 136

- Лагодівські, галицька шляхта 117
- Лааджин, м. 248, 336
- Ладога, м. 37
- Ладозьке озеро 35
- Ландсгут, м. 129
- Ласота Ерих, імператорський посол 255, 266, 267
- Латвія 137, 514
- Лаш-Тучапський Самійло, коронний стражник 250
- Лаші, польська шляхта 249
- Лебедні, м. 414
Лебедянська комісія 1709 р. 414
- Лев І Данилович, галицький князь 108
- Лев Дякон, візантійський історик 39
- Лев III Ісавр, візантійський імператор 440
- Лев Юрійович, галицький князь 105, 106, 138
- Ледаховські, волинська шляхта 299, 474
- Лейб Епштейн, кенігсберзький рабин 478
- Лейден, м. 119, 132, 297, 370
- Лемаша, трояцький воєвода 148
- Лемеші, с. 510
- Лячиди, м. 339
- Лев'яко *Сергій* 180
- Лесевичські, старшинський рід 520
- Лесевичі, с. 363
- Лесницький (Сахнович-Лесницький) Григорій, козацький полковник 353, 362, 370
- Летичів, м. 472, 486
- Лешко Білий, краківський князь 100–102
- Лещинський Андей, бжесько-куявський воєвода 234
- Лещинський Андей, коронний канцлер 336
- Лещинські, польські магнати 249, 299
- Леонт'єв Міхаїл, київський губернатор 487
- Лжедмитрій, претендент на московський престол 204, 273, 349
- Лябідь, р. 29
- Ливни, м. 273, 285
- Ливонія (Латвія) 408, 470
- Ливонська війна 1562–1583 рр. 196, 197, 263, 382, 470
- Лизогуб Яків, генеральний бунчужний 505
- Линиченко Іван 70
- Линці, м. 248
- Липинський Вячеслав 12, 13, 24, 324
«Україна на переломі» 12
- Лисак-Рудницький Іван 15, 16, 24, 25
- Лисенка, м. 246, 486, 488, 489
- Литва (Литовське князівство) 20, 104, 109, 110, 137–139, 142, 146–148, 158, 162, 163, 166, 183, 195, 218, 234, 306, 347, 367, 377, 405, 465, 472
- Литвинов Володимир 119, 133
- Литовиж, м. 169
- Литовський Статут 68, 172, 174, 175, 201, 202, 204, 205, 253, 405, 508, 509, 511, 512, 517
- Лижий Григорій, козацький полковник 283
- Лівій Тит, римський історик 294
- Лівобережжя днв. Гетьманат
- Ліндери, львівські міщани 125
- Ліон, м. 105
- «Літопис Самовида» 319, 320, 330, 338, 339, 343, 354, 378, 381, 398
- Лішня, м. 248
- Лобода Григорій, «старший» Війська Запорозького 267–269, 272, 360
- Лобода Федір, козацький полковник 360
- Лозевичі, галицькі бояри 117
- Лозинський Степан (Стецик Ягорицький), козацький полковник 425
- Лозинські, галицька шляхта 118
- Лозка Стефан, мозирський маршалок 240
- Лозки, київська шляхта 248
- Лоїв, м. 330, 361, 363
- Лойола Ігнасіо, засновник Товариства Ісуса 232
- Ломиковський Іван, генеральний обозний 412, 418
- Ломоносов Михайло, російський учений 33
- Лопань, р. 519
- Лопухін Ларіон, московський думний дяк 352
- Лотман Юрій 68
- Лохвиця, м. 246, 248, 375, 415
- Лубенський Мацей, гвезденський архієпископ 324
- Лубин, м. 204, 246, 248, 269, 281, 326, 338, 372, 378, 388, 430, 448, 522
Лубенський полк 480, 500, 517, 527
- Луга, р. 97
- Луганська область 18
- Лука Сербин, діяч Острозького вченого гуртка 212
- Лук'янов Іван, російський чернець-паломник 397, 427, 511
- Луш Василе днв. Василе Лушу
- Луцьк (Лучеськ), м. 17, 97, 102, 104, 125, 143, 146, 149, 158, 164, 168, 171, 229, 230, 268, 339, 361, 432, 495, 497
«З'їда монархів» 1429 р. 143
- Луцька волость (Луцька земля) 97, 100, 147, 148
- Луцька єзуїтська колегія 294, 295
- Луцько-Острозька (Луцька) єпархія 64, 121, 164, 491
- Луцький замок 140, 149
- Луцький повіт 174
- Лувковський Каспар, дубенський староста Острозьких 212, 223
- Львів, м. 17, 104, 106, 107, 115, 122–132, 135, 136, 175, 208, 211, 214, 228, 229, 236, 246, 262, 264, 270, 285, 287, 293, 327, 329, 336, 343, 344, 347, 367, 368, 390, 392, 432, 456, 472, 475, 495, 497
Львівська братська школа 237, 238, 240, 293
- Львівська дієцезія 132
- Львівська єзуїтська колегія 294, 295, 314, 325

- Львівська єпархія 491
 Львівська земля (Львищина) 114, 116–118, 149, 440
 Львівська катедральна школа 132
 Львівська область 98, 314
 Львівське Успенське братство 216, 236–238, 491
 Львівський монетний двір 125
 Львівські монастирі 117
 «Львівський літопис» 309, 324, 343
 Любар, м. 97, 495
 Любарт-Дмитрій Гедимінович, волинський князь 106–108, 138, 139, 140
 Любецькі, князі 159
 Любеч, м. 35, 59, 66, 98, 139, 153, 257, 326, 357
 Любецьке староство 251, 258
 Любецький з'їзд князів 59, 98
 Люблін, м. 17, 93, 123, 126, 131, 195, 199, 200, 339, 432, 491
 Люблінська унія 1569 р. 16, 21, 195, 203, 205–207, 247, 248, 429, 430, 472
 Любомирський Єжи, польний коронний гетьман 376
 Любомирські, польські магнати 249, 250, 495
 Людвік Угорський (Людвік Анжуйський, Лайош Великий) 107, 108, 122, 141
 Люксембург 285
 Лютер Мартин, німецький церковний реформатор 221, 293
 Лютеранство 221
 Лябенвольф Панкрац, німецький скульптор 136
 Ляйпциг, м. 132, 228, 297
 Лянцкоронський Предслав, хмільницький староста 186, 187
 Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький староста 187
 Лянцкоронські, подільські магнати 188
 Лясоти, київська шляхта 206
 Лятош Ян, медик і астроном 212
 Ляхівці, м. 223, 476
 Магдебург, м. 127
 Магдебурзьке право 127, 168, 169, 232
 Мадяри [плем'я] 86
 Мазарині Джуліо, кардинал 315
 Мазепа (Мазепа-Колединський) Іван Степанович, гетьман 258, 398–408, 410–418, 426, 427, 429–432, 440, 441, 445, 448, 456, 504, 511, 514, 522
 Мазепа-Колединський Степан-Адам, білоцерківський шляхтич, батько Івана Мазепи 400
 Мазепи, київська шляхта 154
 Мазепинці, с. 363, 400
 Мазовія 299
 Макаревичі-Івашенцевічі, київська шляхта 248
 Макарів (Воронин), м. 245, 248, 460
 Макарій III, антиохійський патріарх 316, 340, 453
 Макарій Тучапський, галицький єпархіяльний намісник 122
 Македонія 277
 Максиміліян I Габсбург, німецький імператор 157
 Максименко, козак 363
 Максимович Дмитро, генеральний осавул 412
 Максимович Іван, генеральний писар 418, 422, 423
 Мал, легендарний деревлянський князь 40
 Маласпіна Германік, папський нунцій у Речі Посполитій 218
 Малаховська Ірина, мати Пилипа Орлика 419
 Малковичі (Маловичі), житомирські бояри 258
 Малоросійська губернія див. Гетьманат
 Малоросійська колегія (перша) 451, 504–507
 Малоросійська колегія (друга) 513–515
 Малоросійське генерал-губернаторство 515
 Малоросія див. Гетьманат
 Малюшицький (Суразький) Василь, староста Суразької волости Острозьких 226
 Мальборк, м. 145, 379, 472
 Мамай, хан Золотої орди 157
 Мануйлович Іван, сотник 507
 Манчжурія 91
 Марбург, м. 35
 Марія, дочка Мстислава Удатного 102
 Марія, дочка Юрія Львовича 106
 Марія-Тереза, австрійська імператриця 493
 Марія Тюдор, англійська королева 197
 Марковичі, козацька старшина 509
 Марсель, м. 35
 Марсилій Падуанський, філософ 79
 Мартино з Парми, львівський архітектор 136
 Маслів Став, урочище 284, 375, 390
 Маслюк Віталій 135, 136
 Масуді, арабський географ 37
 Матвеев Артамон, московський посол 370
 Матейко Ян 467
 Матюшенко Стефан, слуга Августа Яблоновського 476
 Махнівка, м. 248, 256, 339, 477
 Махновець Леонід 17, 20, 29
 Мацейовський Бернард, луцький католицький єпископ 216
 Мглин, м. 411
 Мгліїв, м. 246
 Мегмед II Фатиг, турецький султан 184
 Мегмед III, турецький султан 279
 Мегмед IV, турецький султан 345, 392
 Мегмед-Герей IV, кримський хан 367, 368, 374
 Мегмед-Герей, претендент на кримське ханство 278, 280
 Медведівка, м. 489
 Медведівські, київська шляхта 258
 Медвідь, гайдамацький ватажок 486

- Меджибіж (Межибоже), м. 97, 391, 479, 480
 Межирич м. 339
 Мезецьке князівство 156
 Мекленбург, м. 35
 Меланхтон Філіп, німецький реформатор шкільництва 225
 Мелешки, брацлавська шляхта 248
 Менглі-Герей I, кримський хан 183–186
 Менгу-Тимур, хан Золотої Орди 94
 Менськ, м. 158, 366
 Менське князівство 138
 Методій, брат Кирила Філософа 51, 81
 Меховський, Мацей, польський історик 188, 198
 Мешко II, польський король 55
 Меншиков Александр, генералісімус, радник Петра I 410, 413, 414, 507
 Мигура Іван, гравер 402
 Микитин Ріг, мис на Дніпрі 322
 Миклашевський Андрій, бунчуковий товариш 507
 Миклашевський Михайло, козацький полковник 408, 409
 Микола I, російський імператор 15
 Миколаївська область 18, 94, 176
 Микошинський Богдан, козацький отаман 267
 Милорадович Михайло, козацький полковник 504
 Милановичі, м. 210
 Милатин, м. 171
 Миневські, брацлавська шляхта 362
 Минковські (Миньковські), брацлавська шляхта 299
 Миргород, м. 388
 Миргородський полк 358, 365, 371, 416, 480, 500, 502
 Мирович Іван, козацький полковник 409
 Мирович Федір, генеральний бунчужний 412, 418
 Миронівка, м. 284
 Миропіль, м. 309
 Митуря Олександр, поет 240
 Михайлів, м. 273
 Михайло, брат Зигмунта Кей-стувовича 148
 Михайло Борисович, великий князь тверський 152
 Михайло Всеволодович, чернігівський князь 103–105
 Михайло Омелькович, князь 153, 155
 Михайло III Ісавр, візантійський імператор 20
 Михайлович-Анич Тимофій, острозький дяк 212
 Михайлович Максим, козак 271
 Мільфрид, дочка Мстислава Володимировича 41
 Міндовг, литовський князь 138
 Мініх Бургард Кристоф, російський генерал-фельдмаршал 509
 Міхал Вишневецький, король польський і великий князь литовський 391, 392
 Мнішки, польські магнати 249
 Многогрішний Василь, козацький полковник 390
 Многогрішний Дем'ян, гетьман 388, 389, 399
 Могила Андрій, гетьман 424, 425, 427
 Могила Єремія див. Єремія
 Могила
 Могила Петро, київський православний митрополит 240, 286–293, 303, 305, 309, 318, 325, 432
 «Требник» 289
 Могилаві, м. [у Білорусі] 268
 Могилаві [Подільський], м. 365, 391, 393
 Могилівський (Подільський) полк 394, 427
 Могилянка Катерина, дружина Самійла Корецького 288
 Могилянка Раїна, дружина Михайла Вишневецького 288, 303, 325
 Могилянський Арсеній, київський православний митрополит 513
 Можайське князівство 156
 Мозир, м. 152, 171
 Мозирський повіт (Мозирщина) 158, 174
 Мозира Лук'ян, козацький полковник 360, 364
 Мойсей, ігумен Київського Видаубицького монастиря 79
 Мойсей Маймонід, єврейський філософ 153
 Мокіївська Марина (Марія, Магдаліна), мати Івана Мазепи 400, 416
 Мокрієвич Кость, генеральний писар 389
 Молдова (Молдавське князівство) 18, 19, 107, 139, 158, 184, 185, 191, 204, 260–264, 267, 268, 314, 317, 336, 342, 344, 345–348, 354, 366, 368, 373, 392, 397, 422, 424, 454, 486, 526
 Молітор Теофіл, протестантський теолог 296
 Монастирські, галицька шляхта 118
 Монвиди, литовські магнати 147
 Монголія (Монгольський ханат) 90–92
 Мономаховичі Мстиславичі, князя гілка 59, 208
 Мономаховичі Юрійовичі, князя гілка 59
 Моравія 45, 51, 65
 Мормули, брацлавська шляхта 154
 Мороховський Ілля, володимирський унійний єпископ 287
 Москва, м. 20, 25, 59, 80, 93, 109, 146, 155, 156, 158, 162, 163, 183, 186, 196, 224, 274, 279, 285, 340, 343, 348–355, 368, 372, 375, 380–382, 384, 385, 389, 394, 396, 398, 409, 411, 412, 415, 432–434, 436, 448, 449, 453, 456, 473, 503, 507, 508
 Московські статті 1665 р. 384, 387, 389
 Московія (Московська держава, Московське царство) 18, 20, 24, 59, 109, 146, 158, 162–165, 167, 180, 186, 191, 196, 197, 213, 272, 273, 281,

- 283, 302, 319, 337, 344, 346, 348, 350, 355, 364, 366, 370, 375, 382, 386, 392, 396, 405, 406, 454, 498, 518
 Андрусівське перемир'я див. Андрусів 491
 Вічний мир 1686 р. 396, 397, 425
 Деулинське перемир'я 1618 р. 273
 Московське Велике князівство 20, 56, 109, 110, 156
 Московський патріархат 21, 216, 433, 437, 491
 Мостисска, м. 132
Мотилевич Ежи 478
 Мотовилівка (Гуляники), м. 248
 Мотовило, слуга Василя-Костянтина Острозького 223, 226
 Мотрона, дружина Богдана Хмельницького 315, 316
 Мотронинський монастир 487, 488
 Моше Ісерлес, єврейський правник 127
 Мошни, м. 248, 488
 Мошоничі, галицькі бояри 117
 Мощона, с. 159
 Мрозовицький Станіслав (Морозенко), козацький полковник 330, 361, 362
 Мрозовицькі, галицька шляхта 206
 Мстигнев, краківський воєвода 117
 Мстислав, м. 470
 Мстиславська земля 440
 Мстислав (Гаральд-Федір) Володимирович, чернігівський князь 41, 57, 59, 68, 75, 100
 Мстислав Ізяславич, київський князь 100
 Мстислав Удатний, галицький князь 101, 102
 Мстиславець Петро, білоруський книгодрукар 212
 Мужилівський Силуян, козацький дипломат 322, 362
 Мужилівські, київська шляхта 299
 Мурад-Герей, кримський хан 395
 Мурад III, турецький султан 264
 Мурафа, м. 416, 519
 Мурафа, р. 329
Муркос Г. 317, 340, 454
 Муромське князівство 59
 Мухи, київські бояри 258
 Мушата-Охлоповський Остафій, волинський шляхтич 297
 Мушати-Охлоповські, волинська шляхта 297
 Мюллер Герхард Фридрих, історик 33
 Мюнхен, м. 15
 Наддніпрянина (Подніпров'я) 20–22, 30, 34, 40, 83, 97, 139, 140, 176, 180, 183, 186, 205, 249, 257, 259, 281, 320, 327, 329, 383, 386, 393, 397, 424, 426, 472, 482, 487, 488, 518
Назаренко О.В. 53
 Наливайки-Бирковські, бояри Острозьких 267
 Наливайко Дем'ян, пресвітер Острозької замкової церкви 212, 267
Наливайко Дмитро 189, 262, 275
 Наливайко Северин, козацький отаман 219, 267–270, 272, 527
 Нарва, шведська фортеця і річка 408
 Нарішкіна Єкатеріна, дружина Кирила Розумовського 511
 «Настаська» Чагрівна, коханка Ярослава Володимировича 99
 Насташка, с. 363
 Натан Гановер, єврейський хроніст 340, 341
 Наум Охридський, учень Кирила Філософа 51
 Наумов Фьодор, російський міністр 507
 Нахимовський Федір, козацький дипломат 418
 Небаба Мартин, козацький полковник 259, 342, 363
 Негалевський Валентин, волинський шляхтич 224
 Нелюбович-Тукальський Йосиф, київський православний митрополит 433, 490
 Неминикорчма, козацький отаман 338
 Немири, київська шляхта 362
 Немирич Стефан, київський підкоморій 223, 279
 Немирич Юрій, канцлер Великого князівства Руського 223, 361, 370, 371, 373–375
 Немиричі, київська шляхта 224, 248, 296, 297, 306, 365
 Немирів, м. 339, 341, 379, 424–426, 477, 486
 Несвіж, с. 59, 150
 Несвізькі, князі 59
 Нестеренко Максим, козацький полковник 360
 Нестор, киево-печерський монах, літописець 78
 Нехворощ, м. 248
 Нечай Данило, козацький полковник 339, 360, 364
 Нешавський привілей 1454 р. 116
 Низ див. Великий Луг
 Никифор, намісник константинопольського патріарха 219
 Никон, ігумен Києво-Печерського монастиря 78
 Нифонт, галицький митрополит 121
 Ніжин, м. 281, 283, 338, 381
 Ніжинський полк 358, 374, 378, 500
 Ніжинська чорна рада 1663 р. 381, 382
 Нієншанц, шведська фортеця 408
 Ніколо Фракас із Венеції, львівський архітектор 136
 Нікополь, м. 177
 Німан, р. 137, 391
 Німеччина 133, 134, 157, 197, 297, 400
 «Німіий сейм» 1717 р. 468
 Ніс Іван, полковий обозний 413
 Нова Сербія 526

- Нова Січ див. Запорозька Січ
 Новгород (Новгород Великий), м. 17, 31, 34, 35, 38, 40, 50, 64, 68, 70, 72, 73, 78, 79, 82, 84, 88, 93, 96, 101, 109, 153, 156
 Новгородське князівство 62
 Новгород-Сіверський, м. 146, 338, 357, 413, 456
 Новгород-Сіверське князівство (Сіверське князівство, Сіверщина) 18, 59, 140, 146, 273, 295, 382, 383, 386, 412, 480
 Новгород-Сіверське намісництво 515
 Новгород-Сіверський полк 388
 Новий Ружин, м. 246
 Новоархангельськ, м. 139
 Новоград-Волинський див. Звягель
 Новогрудок, м. 21, 138, 164, 166, 473
 Новоросія (Новоросійська губернія) 18, 19, 526, 527
 Новосілицьке князівство 156
 Ногайська Орда (Білгородська Орда) 94, 115, 176, 182, 184, 344, 375, 421
 Норвегія 34, 46, 53
 Нораберг Георг, біограф Карла XII 411
 Норинськ, с. 254
 Нормандія 35
 Нормани див. вікінги
 Нос Олександр, князь 146
 Носач Тимофій, генеральний обозний 360, 370
 Носівка, с. 363
 Носковський Павло, козацький полковник 285
 Нотебург (Шліссельбург), шведська фортеця 408
 Нюрнберг, м. 132, 136, 228
 Обадія, хозарський каган 86
 Обези див. Грузія
 Обернеї, київська шляхта 154
 Оболенські, князі 59
 Овідій, римський поет 294
 Овруч, м. 153, 158, 164, 169, 171, 257, 295, 326, 357
 Овруцький повіт (Овруччина) 154, 174, 256
 Овруцький полк 330
Оглоблин Олександр 410
 Одеська область 19, 176, 490
 Одоєвське князівство 156
 Одоєвські, князі 59
 Ока, р. 156, 196
 Окольський Шимон, геральдист і мемуарист 282, 283, 306
 Оксфорд [університет] 370
 Олаф Скотконунг, шведський король 55
 Олевськ, м. 170, 248
 Олег, київський князь 38, 40–42, 48, 67, 86, 277, 307
 Олег Володимирович, князь 99
 Олег «Настасьчич», князь 99
 Олег Святославич, деревлянський князь 40, 59
 Олександр Всеволодович, белзький князь 101
 Олександр Казимирович, король польський і великий князь литовський 157, 158, 169, 172, 195
 Олександренко, козацький отаман 338
 Олексій, київський митрополит 162
 Олекшич Павло, брацлавський шляхтич 364
 Омелько Володимирович, київський князь 148, 152
 Омельковичі, княжа гілка 149, 152–156, 158, 182, 155
 Олена Ростиславна, дружина Лешка Білого 100
 Олесницький Збігнев, краківський єпископ 146
 Олешки, урочище 522
 Олешківська Січ 416, 522
 Олика, м. 339
 Олізари-Волчковичі, київська шляхта 200, 248
 Оломоуц, м. 287
 Олфер'єв Іван, московський дяк 352
 Ольга, дружина Ярослава Володимировича 99, 305
 Ольга, київська княгиня 40, 41, 46–48, 69
 Ольговичі див. Святославичі
 Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський 139, 140, 142, 145, 154, 162, 277
 Ольгердовичі, князівська гілка 140, 142, 147, 152
 Ольшевиці див. Вільшаниця
 Онон, р. 90, 91
 Онушевнич Сава, писар Війська Запорозького 282
 Опалинські, польські магнати 249
 Опара Степан, козацький сотник 386
 Опізо, абат-бенедиктинець 105
 Опішня, м. 415
 Ор див. Перекоп
 Ор, музикант Сирчана 80
 Орґієнок Семен, козак 363
 Орден василіян 286, 494, 495, 96
 друкарні 497
 освітня діяльність 497
 «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. 284
 Орел, м. 285
 Орель, р. 522
 Орельська паланка 524, 526
 Орендаренко Тиміш, «старший» Війська Запорозького 281
 Оришовський Ян, «старший» Війська Запорозького 262, 264, 266
 Оріховський-Роксолан Станіслав, польський публіцист 119, 120, 199, 214
 Орлик Грнґір, син Пилипа Орлика 419, 442
 Орлик Пилип, гетьман 401, 402, 410–412, 418, 419–424, 428–430, 432, 438, 439, 440–442, 448, 451, 505
 «Конституція» див. «Конституція прав і свобод Війська Запорозького»
 «Маніфест до європейських держав» 440
 Орлик Стефан, батько Пилипа Орлика 419
 Орлики, білоруська шляхта 419

- Орша, м. 158
 Оскол, м. 285
 Осман-ага, турецький посол і 345, 346
 Осман III, турецький султан 274
 Османська імперія (Туреччина) 18, 24, 184, 185, 187, 188, 190, 268, 272, 276, 319, 321, 344–346, 350, 355, 370, 387, 392, 394–396, 401, 417, 421–426, 428, 435, 465, 520, 521, 526
 Бучацький мирний договір 1672 р. 392, 393, 395
 російсько-турецька війна 1710–1713 рр. 418
 російсько-турецька війна 1735–1739 рр. 502, 506, 522
 російсько-турецька війна 1768–1774 рр. 514, 521, 522, 526
 російсько-турецька війна 1787–1791 рр. 521
 Осмольський, ротмістр 260
 Осоїніський Єжи, коронний канцлер 321, 324, 331, 345
 Остер, м. 153, 246, 257, 258, 281
 Остерщина 256
 Остер, р. 87, 89
 Остріг, м. 17, 209–211, 223, 226, 228, 229, 239, 240, 267, 273, 275, 293, 295, 302, 308, 339, 341, 365, 432, 518
 Острозька академія 205, 211–213, 238, 239, 293, 429
 «Острозька Біблія» 210, 211
 Острогоськ, м. 518, 519
 Острогоський полк 520
 Острогоща, р. 518
 Острозька Анна, дружина Олександра Острозького 294
 Острозька Анна Алоїза, княгиня 308
 Острозька Катерина, княгиня 249
 Острозька Софія, княгиня 249
 Острозький Адам-Костянтин, князь 249
 Острозький Василь-Костянтин, князь, київський воєвода 155, 158, 200, 203, 205, 207, 209–217, 219, 220, 223, 226, 227, 232–234, 238, 249, 255, 261, 262, 265, 267, 268
 Острозький Дашко Федорович, князь 146
 Острозький Ілля Костянтинович, князь, вішницький староста 158
 Острозький Костянтин Іванович, князь, гетьман Великої князівства Литовського 158, 167
 Острозький Костянтин-молодший, син Василя-Костянтина Острозького 232
 Острозький Олександр, князь, волинський воєвода 207, 219, 234, 235
 Острозький Ян-Володимир, князь 249
 Острозький Януш, князь, краківський каштелян 204, 205, 207, 208, 232, 249, 250, 257, 265, 266
 Острозький Януш-Павло, князь 249
 Острозькі, князі 151, 203, 204, 206–209, 228, 233, 247, 249, 250, 256, 261, 265–267, 273, 304, 305
 Остророги, польські магнати 249
 Остроруг Миколай, коронний підचाший, регіментар 324
 Остряниця (Острянин) Яцько, козацький отаман 283
 Отон, саксонський маркграф 55
 Отон I, німецький імператор 48, 55
 Отрок, брат Сирчана 80
 Офка, дочка Гедиміна Охматів, с. 367
 Охрида, м. 51
 Охтирка, м. 519, 520
 Охтирський полк 395, 520
 Очаків (Джанкерман, Езі), татарська фортеця 176, 178, 186–188, 190, 263, 427
 Ошмянні, м. 419
 Павло V, папа римський 302
 Павло з Алепо, сирійський дякон 316, 340, 453, 454, 458
 Павло Русин з Кросна, поет 135
 Павлюк див. Бут Павло
 Павлолоч, м. 245, 248, 335, 427, 486
 Паволоцький полк 358, 391
 Падовано (Джованні Марія Моска), краківський скульптор 136
 Падуя, м. 119, 132, 325
 Паїсій, єрусалимський патріарх 316, 328, 350
 Паліїщина 426, 427
 Палій Семен, козацький полковник 425–428
 Пальцовський Криштоф, польський публіцист 272
 Панівці, м. 296, 297
 Панонія 46, 86
 Папроцький Бартош, польський геральдист 182, 188, 192, 207
 Парасхес-Кантакузен Никифор, діяч Острозького вченого гуртка 212
 Париж, м. 189, 275, 370, 506
 Пархоменко Ясько, козацький полковник 317
 Пасек Ян Христом, польський мемуарист 401
 Пашини (Пашинські), остерські бояри 258
 Пашуто В. Т. 53
 Пекалід Шимон, поет-панегірист князів Острозьких 265, 305
 Пеленський Ярослав 109, 200
 Пелчицький Лев, турово-пінський православний, далі унійний єпископ 215
 Переволока, м. 248
 Переволочна, м. 416, 417
 Перегринус із Болоньї, львівський архітектор 136
 Передкавказзя 179
 Перекоп (Ор), перешийок і татарська фортеця 176, 184, 261, 387, 408
 Перекопська Орда див. Кримський ханат
 Перемиль, м. 97
 Перемишль, м. 17, 19, 96–99, 101, 114, 119, 124, 129, 132, 135, 136, 229, 238, 275, 295,

- 339, 368, 390, 391, 432, 477, 478
 Перемиська дієцезія 122, 132
 Перемиська (Перемисько-Самбірська) єпархія 64, 121, 164, 491
 Перемиська земля (Перемищина) 98, 114, 116, 118, 222, 296, 314, 342, 362, 440
 Перемиська катедральна школа 132
 Пересопниця, с. 102
 «Пересопницьке Євангеліє» 22, 51, 224, 403
 Переяслав, м. 64, 72, 88, 89, 93, 170, 175, 247, 248, 352, 259, 265, 269, 271, 280, 281, 283, 295, 314, 328, 345, 352, 354, 359, 372, 373, 375, 376, 378, 387, 388, 448, 457, 487
 Переяславська земля (Переяславське князівство) 17, 60, 86, 96, 137, 139
 Переяславська єпархія 64, 433
 Переяславська рада 1654 р. 353
 Переяславська угода 1654 р. 280, 346, 354, 355, 373, 446
 Переяславське староство 250, 254, 257
 Переяславський полк 257, 280, 353, 358, 378, 387, 410, 500
 Переяславські статті 1659 р. 377
 Переяславль-Залеський, м. 93, 146
 Петербург див. Санкт-Петербург
 Петрановський Ярема, козак 362
 Петрахович Василі, іконописець 459
 Петрик див. Іваненко Петро
 Петро архієпископ з Русі на лонському соборі 1245 р. 104
 Петро, галицький митрополит 121
 Печеніги 39, 86–88, 182
 Пиків, м. 248, 256
 Пилявці (Пилява), с. 326
 Пилявецька битва 1648 р. 326, 344
 Пирятин, м. 246, 248, 375, 521, 522
 Південний Буг (Бог, Буг), р. 24, 31, 40, 94, 97, 176, 465, 485, 521, 522
 Північна війна (Велика Північна війна) 1700–1721 рр. 408, 410, 423, 426, 468
 Північна Марка 55
 Півторак Григорій 83
 Підвисоцький, козацький отаман 267
 Підгайці, м. 115, 387
 Підгір'я 17, 183, 432
 Підкова Іван, претендент на молдавське господарство 261, 262
 Підлипчак-Маєрович Марія 497
 Підляшшя 17, 138, 200, 265, 432
 Підмосков'я 191
 Підпільна, р. 522
 Піни, с. 502
 Пінськ, м. 166
 Пінське князівство (Пінський повіт) 59, 369
 Пінчур, м. 225
 Пірейський півострів 45
 Піски, с. 256
 Пісочинський Стефан, брацлавський шляхтич 426
 Піхотник, козак 363
 Платенецький Єлисей (Олександр), архимандрит Києво-Печерського монастиря 205, 239–241, 273
 Платенецькі, львівські міщани 205
 Платьнова Світлана 87
 Плаіснеськ, давньоруський город 97
 Плохій Сергій 14
 Пляшівка, р. 333, 334
 Пободайло (Подобайло) Степан, козацький полковник 363, 365
 Побужжя 97, 176
 Повісті християнські мандрівні 76
 «Повість минулих літ» 17, 20, 29, 31, 37, 40, 67, 78, 86, 290
 Погоринська волость 97
 Погребище, м. 248, 339, 486
 Погребки, с. 413
 Поділля (Подільська Русь) 17, 21–23, 98, 123, 126, 127, 132, 139–141, 146, 162, 164, 167, 168, 176, 183, 205, 208, 262, 264, 268, 276, 283, 299, 326, 329, 338, 343, 383, 391, 421, 432, 433, 440, 465, 472, 474, 479, 488, 519
 Поділля Західне 114, 253, 362, 392, 481
 Поділля Мале 139
 Поділля Східне 147, 148, 158, 170, 198, 200, 331, 393, 426, 482
 Подільська земля (Подільське князівство) 140, 145, 440
 Подільське воеводство 114, 118, 247, 256, 470, 472, 476
 Подільський (Могилівський) полк 394
 Подніпров'я див. Наддніпрянина
 Подністров'я 87, 97, 100
 Подунав'я 30, 39, 87
 Пожарський Семьон, москвський воевода 374
 Пожг (Братислава), м. 103
 Покуття 23, 183, 267, 283, 327, 338, 362, 483
 Поле див. Дике Поле
 Полетика Григорій, перекладач Петербурзької Академії наук 517
 Полісся 59, 83, 183, 223, 249, 254, 256, 303, 338, 391, 424
 Половець Семен, козацький полковник 401
 Половецьке Поле див. Дештин-Кипчак
 Половці (кипчаки) 80, 87, 89, 92, 95, 99, 102, 175
 Половці-Рожиновські, кївська шляхта 401
 Положний Матвій, козак 363
 Полозович Семен, овруцький намісник 186, 187
 Полонне (Полонна), м. 97, 339, 341, 479, 480

- Полонська-Василенко Наталя* 13
 «Історія України» 15
 Полоцьк, м. 38, 40, 58, 84, 137, 147, 196, 366, 470
 Полоцька (Полоцько-Вітебська) єпархія 64, 164
 Полоцьке князівство (Полоччина) 20, 58, 62, 100, 137, 138, 172, 440
 Полоцький Симеон, православний письменник 434, 450
 Полтава, м. 245, 372, 375, 387, 411, 416, 457
 Полтавська битва 1709 р. 417, 421, 428, 468
 Полтавська область 388
 Полтавський полк (Полтавщина) 18, 354, 358, 371, 383, 387, 500
 Полуботок Павло, наказний гетьман 414, 504–506
 «Польські брати» (аріяни, соцініяни) 221–224, 296, 303, 370
 Польща Велика 21, 131, 221, 470–472
 Польща Мала 21, 115, 127, 131, 183, 212, 221–223, 339, 470–472
 Полянський універсал 1794 р. 471
 Поляни [плем'я] 17, 29, 30, 37, 40, 48
 Пониззя 81, 98, 102
 Поніманія див. Чорна Русь
 Понятовський Станіслав Август див. Станіслав Август Понятовський
 Попелі, галицька шляхта 118, 275, 405
 Порицьк, м. 167, 168
 Порицькі, князі 249
 Поросся 84, 176
 Порохницький (Прухницький) Ян, львівський архієпископ 117
 Порохницькі, галицька шляхта 117
 Португалія 126
 Посевіно Антоніо, папський посланець 213, 214
 Посольська Ізба 116, 234, 235, 244, 264, 325
 Потій Іпатій (Адам), київський унійний митрополит 216–219, 226, 227–232, 234, 235, 287, 297
 «Потоп» 367
 Потоцький Миколай, канівський староста 476, 477, 495
 Потоцький Миколай, польний, далі великий коронний гетьман 282, 283, 315, 320, 322, 324, 332, 335
 Потоцький «Ревера» Станіслав, великий коронний гетьман 366
 Потоцький Станіслав Щасний, маршалок Торговицької конфедерації 471
 Потоцький Стефан, син Миколая Потоцького 322, 323
 Потоцькі, польські магнати 249, 299, 477, 481, 489, 495
 Потьомкін Грігорій, російський генерал-фельдмаршал 518, 527
 Почаїв, м. 495, 497
 Почаївська Лавра 212, 476, 494, 497
 Почапівський Єремія, луцький унійний єпископ 287
 «Права, по котрым судится малоросійський народ» 406, 508, 509, 511
 «Правда Ярославичів» див. «Руська Правда»
 Правління гетьманського уряду 509, 514
 Правобережжя (Правобережна Україна) 465, 471, 474, 486–488, 490, 497, 499, 509
 Прага, м. 35, 132, 223, 287, 341
 Преворськ, м. 132
 Преслав, м. 51
 Преслужичі, галицькі бояри 117
 Пресняков О.Є. 53
 Претвич Бернард, барський староста 187, 188, 190
 Приазов'я 18, 25, 30, 95, 175, 176, 421, 515
 Приаралля 89, 94
 Прикам'я 196
 Прикарпаття 83, 97, 98, 100
 Прикаспій 95
 Прикубання 85
 Прилука, м. 248
 Прилуки, м. 246, 248, 339, 415, 457
 Прилуцький полк 358, 365, 385, 500, 517
 Прип'ять, 18, 24, 35, 83, 96, 329, 357
 Приуралля 196
 Причорномор'я [Північне] 18, 34, 85, 95, 140, 175, 176, 182, 421, 521, 522, 527
 Прицак Омелян 14, 33
 Прогоїнська паланка 524
 Прозоровські, князі 59
 Прокопович Теофан, віцепрезидент Священного Синоду 415, 449, 456, 505
 Прокоповичі, київські бояри 258
 Пронський Семен, князь, вінницький і брацлавський староста 158, 188
 Пронські, князі 223, 249
 Просвітництво 16, 466, 498
 Проскури-Суцанські, київська шляхта 248, 299, 305
 Протовчанська паланка 524
 Прусія 18, 137, 146, 196, 297, 408, 468, 470–472, 518
 Прут, р. 86
 Прутський мир 1711 р. 422
 Псел, р. 24, 86
 Псков, м. 79, 96
 Птоломей, античний географ 30
 Пугачов Омелян, ватажок селянського повстання у Росії 480
 Пузина Афанасій, князь, луцький православний єпископ 287
 Пузини, князі 299, 300
 Пултуськ, м. 294
 Пустинно-Микільський монастир див. Київ
 Путивль, м. 17, 146, 156, 349, 352, 374, 390, 391, 432
 «Путь з варяг у греки» 35, 46
 Пухала Лаврентій, львівський маляр 237

- Пушкар Мартин, козацький полковник, 360, 371–373, 375
- Пушкарі (Ресинські), любецькі бояри 258, 360
- Пушкін Александр* 395, 399
- Пьотр I, російський імператор 294, 356, 400, 403, 408–411, 413, 416, 417, 419, 421–423, 426, 434, 448, 449, 460, 478, 482, 491, 498–500, 502–508, 510, 515, 521, 525
- Пьотр II, російський імператор 506, 507
- Пясти, польська династія 53, 141
- П'ятка, м. 265, 266, 339
- Равіта-Гавронський Францишек* 490
- Рагоза Михайло, київський православний, далі унійний митрополит 216, 219
- Радзивил Альбрехт, канцлер Великого князівства Литовського 302, 317
- Радзивил Богуслав, князь, коронний конюший 367
- Радзивил Криштоф «Перун», князь, гетьман Великого князівства Литовського 233, 234
- Радзивил Миколай «Чорний», князь, канцлер Великого князівства Литовського 175, 221
- Радзивил Януш, князь, гетьман Великого князівства Литовського 316, 330, 335, 347, 361, 367
- Радзивили, литовські магнати 147, 155, 249
- Радивиловський Антоній, ігумен Пустинно-Микільсько-го монастиря 456, 461
- Радимичі [плем'я] 30, 38, 40
- Радомишль, м. 248, 492
- Радомська конфедерація 1767 р. 469
- Радошин, с. 300
- Радянський Союз (СРСР) 18, 19, 33, 399
- Райча Думитрашко, козацький полковник 389
- Ракув, м. 222, 296, 370
- Ранке Леопольд, фон* 11
- Раннери, львівські міщани 125
- Раставиця, р. 245
- Рашид-ад-Дин, монгольський візир 91, 92
- Рашків, м. 393, 454
- Рей Миколай, поет 120
- Рейтан Тадеуш, новогрудський шляхтич 473
- Ренан Ернест* 11
- Ренесанс 16, 173, 451
- Реформація 16, 296, 428, 452, 479
- Репнін Микола, князь, російський дипломат 469
- Ржев, м. 146, 281
- Ржевські, князі 59
- Ржищів, м. 245, 248, 393
- Рибаків Борис* 29, 34, 70
- Рим, м. (див. також Римська курія) 47, 54, 119, 163, 196, 212, 218–220, 278, 287, 302, 309, 325, 465, 497
- Римська курія (Папський престол, Папська держава, Рим) 46, 105, 121, 122, 163, 210, 214, 216, 217, 285
- Римський патріархат 45
- Римша Андрій, астролог 212
- Ринальді, архітектор 511
- Рівне, м. 339
- Рівненська область 268
- Різниченко Василь* 420, 422
- «Рішительні пункти» 1728 р. 507, 508, 509
- Ровенські, князі 150
- Рог Іван, кошовий Запорозької Січі 385
- Рогатинець Юрій, львівський міщанин 237
- Роголод, полоцький князь 58
- Рогніда, полоцька княжна 58
- Родкевичі, київська шляхта 299
- Родос, острів 395
- Рожів, м. 245, 248
- Розанда, дочка Василе Лупу 347
- Розволож див. Антонів
- Розумовський Кирило, гетьман 501, 503, 510–514, 517, 523, 527
- Розумовський Олексій, чоловік Єлизавети Петрівни 510
- Рокитна, урочище 247, 248
- Роксоланія (Русь) 21, 119, 135, 306
- Роман, київський митрополит 162
- Роман Ігоревич, син Ігоря Святославича 101
- Роман Мстиславич, галицько-волинський князь 80, 100–103
- Романів[ка], м. 248
- Романтизм 399
- Романовичі, княжа гілка 59, 81, 82, 102, 103, 106, 108, 138
- Романовський Дмитро, кошовий писар 526
- Ромейська імперія див. Візантія
- Ромни, м. 246, 248, 375, 415
- Ромодановський Григорій, московський воевода 390, 394–396
- Російська імперія 16, 18, 21, 313, 377, 415, 465, 511
- Російська Федерація 18, 20, 357, 465
- Росія 15, 19, 59, 71, 83, 109, 110, 356, 408, 23, 409, 410, 417, 421, 422, 424–426, 428, 434, 437, 468, 470, 471, 472, 478
- Росія (Русь) Біла див. Білорусь
- Росія (Русь) Велика 21, 437, 438
- Росія (Русь) Мала (див. також Гетьманат) 437, 438, 442, 448, 455
- Ростислав, син Михайла Всеволодовича 103
- Ростислав Володимирович, тмутороканський князь 98
- Ростиславичі, княжа гілка 96, 98, 100
- Ростов, м. 64, 93
- Ростовська єпархія 64
- Ростовська земля 50
- Росток, м. 297
- Ростоцький Теодозій, київський унійний митрополит 493
- Рось, р. 34, 64, 75, 86–89, 139, 175, 324, 422
- Роська, р. 34

- Руан, м. 23
 Рудницький Михайло 399
 Рудницькі, галицька шляхта 118
 Рудольф II Габсбург, німецький імператор 266
 Ружин (Щербів), м. 245, 248
 Ружинський Богдан, князь, козацький гетьман 188, 261
 Ружинський Григорій Іванович, князь, сотник надвірної корогви Сангушків 261
 Ружинський Кирик, князь 247, 261, 268
 Ружинський Миколай, князь 261
 Ружинський Михайло Іванович, князь 261
 Ружинський Остафій Іванович, князь, київський підвоявода 261
 Ружинський Роман, князь, «гетьман» Ажедмитрія 203, 302
 Ружинські, князі 150, 189, 204, 246, 248, 250, 261
 Руїна 16, 376, 387, 397, 430, 431, 436, 453, 462, 482, 491
 Румелія, 184
 Румунія 19, 191, 418
 Румянцев Пьотр, малоросійський генерал-губернатор 499, 513, 517, 518
 «Румянцівський опис» 51
 Руси (див. також вікінги) 31, 33, 34, 36, 37, 40, 41
 Русо Жан-Жак 470
 Русса, р. 34
 Русь Біла див. Білорусь
 Русь Червона див. Галіччина
 Русь Чорна (Понімання) 21, 94, 138, 142, 147
 Русь Київська див. Київська Русь
 «Руська Правда» («Правда Ярославічів») 56, 57, 70, 73, 74, 81, 173
 Руське воєводство 20, 23, 98, 114, 115, 118, 118, 221, 256, 298, 470
 Русь-Україна див. Україна-Русь
 Руткович Іван, іконописець 459
 Рутський Йосиф Велямін, київський унійний митрополит 235, 240, 242, 244, 286, 287, 494
 Рюген, острів 34
 Рюльєр Шарль, французький дипломат 488
 Рюрик, новгородський князь 15, 37, 38
 Рюрик Ростиславич, галицький князь 60, 98, 99
 Рюриковичі, руська династія 33, 53, 54, 60–62, 106, 109, 138, 149, 161, 196, 208
 Рязьск, м. 273
 Рязань, м. 86, 92
 Рязанська єпархія 64
 Рязанська земля (Рязанське князівство) 59, 64, 92, 96, 100, 156
 Рязів, м. 98, 478
 Саадат-Герей, кримський хан 186, 407
 Савич Семен, генеральний писар 505
 Савич Семен, козацький полковник 360
 Савичі-Величковські, лубецькі бояри 258, 360
 Савич-Чорний Григорій, «старший» Війська Запорозького 258, 280, 360
 Сагайдачний (Конашевич Сагайдачний) Петро, «старший» Війська Запорозького 240, 241, 258, 273–275, 277, 278
 Сакович Андрій, попович 295
 Сакович Касіян, ректор Київської братської школи 240, 275, 278
 Саксонія 408, 409, 468
 «Саксонське Зерцало» («Саксон») 171, 173, 405, 508
 Салоніки (Солунь) 51
 Салтів, м. 519
 Самара, р. 24, 490, 522
 Самарська паланка 524
 Самарканд, м. 92
 Самбір, м. 17, 391, 432, 481
 Самватас див. Київ
 Самхерц (Таматарха, Тмутрокань), м. 85, 179
 Самойлович Григорій, козацький полковник 398
 Самойлович Іван, гетьман 17, 390, 393–395, 397–399, 401, 407, 422, 425, 430–433, 443–445, 455, 503
 Самуш Самійло, наказний гетьман 425, 428
 Самченко, гетьман 425
 Сангушки, князі 150, 151, 159, 203, 206, 223, 233, 249, 261
 Сангушко Адам, князь, волинський воевода 287
 Сангушко Дмитро, князь, черкаський староста 188
 Сангушко Ковельський Василь, князь, 159
 Сангушко Роман, князь, польний гетьман Великого князівства Литовського 200, 261
 Сангушко Федір, князь, виницький і брацлавський староста 158, 188, 234
 Сандомир, м. 93, 235
 Сандомирський рокош 1606–1607 рр. 235
 Санкт-Петербург, м. 408, 419, 456, 468, 470, 471, 478, 487, 488, 493, 500, 503–507, 510–513, 515, 527
 Сапега Лев, канцлер Великого князівства Литовського 232
 Сапєги, литовські магнати 249
 Сапунов Б.Б. 78
 Сар, м. 30
 Сарай, м. 94, 95, 104, 182
 Саркел, м. 35, 85
 Сатанів, м. 238
 Сатівські, князі 150
 Сахнович див. Лесницький
 Свейн, шведський король 50
 Сверчовський Іван див. Свирговський Ян
 Свидригайло (Швитригайла) Ольгердович, великий князь литовський, князь волинський 116, 144–152, 155, 158, 162, 167
 Свирговський Ян (Сверчовський Іван), барський ротмістр 187, 260, 261, 360

- Свирж, м. 132
 Свислоч, м. 366
 Святополк Володимирович (Святополк Окаянний), київський князь 55, 57, 68
 Святополк-Четвертинський Гedeон, київський православний митрополит 433, 434, 491
 Святослав Ігоревич, київський князь 38–41, 56, 67, 86
 Святослав, син Володимира Святославича 57
 Святослав Ярославич, чернігівський князь 58, 59
 Святославичі (Ольговичі), князя гілка 59, 65, 101, 156
 Сезі, де, французький посол 275
 Сейм, р. 24, 89, 93, 414, 511
 Селім-Герей, кримський хан 395, 425
 Селява Афанасій, київський унійний митрополит 287
 Семаковичі (Злобицькі), любецькі бояри 258
 Семашки, волинська шляхта 200, 249, 300
 Семашко Олександр, брацлавський каштелян 230
 Семен Омелькович, київський князь 152, 155, 176
 Семигород див. Трансильванія
 Семилітня війна 1756–1763 рр. 468
 Сененко Микола, козацький полковник 519
 Сенік Софія 65, 78
 Сенюта-Ляховецький Павло, волинський шляхтич 223
 Сеньюти, волинська шляхта 296, 297
 Сенютювичі, м. 223
 Сенявський Миколай, руський воевода 187, 222
 Сенявський Прокіп, ротмістр 189
 Сенявські, галицькі магнати 188
 Серби, с. 490
 Сербине Поле, урочище 388, 490
 Сербія 56, 74, 94
 Середземномор'я 35, 45
 Середньовіччя 16, 45, 49, 95, 113, 160, 171, 302, 310
 Серет, р. 86
 Серпухов, м. 146
 Сефєр Газі-ага, кримський візир 331, 344
 Сецегінювський Якуб, ротмістр 187
 Севськ, м. 17, 374, 391
 Сенкевич Генрик 383
 Сибір 94, 382, 403, 505, 510, 526
 Сиваш 261
 Сигурд Хрестоносець, норвезький король 41
 Сикора Яцько, галицький єпархіальний намісник 122
 Сикст IV, папа римський 133
 Сикст V, папа римський 215
 Силезія 106, 115, 127, 187, 367
 Силецький, королівський пошлянець 377
 Симеон Могила, молдавський господар 288
 Симонід Теодор, протестантський теолог 296
 Сині Води див. Синюха
 Синоп, м. 275
 «Синопсис» 435, 436
 Синюха (Сині Води), р. 139, 485
 Синьоводська битва 1362 р. 139, 140
 Сирія 46, 403
 Сирчан, воловецький хан 80
 Ситомль, р. 88
 Сисин Франк 13, 14
 Сіверське князівство (Сіверщина) див. Новгород-Сіверський
 Сіверський Донець, р. 18, 24, 89, 152, 500, 519, 526
 Сіверяни [плем'я] 17, 30, 37, 38, 40, 48
 Сільвєстр, ігумен Києво-Печерського монастиря 78
 Сірко Іван, кошовий Запорозької Січі 375, 383, 387, 391, 394, 395, 397, 401, 402, 448, 451
 Січ див. Запорозька Січ
 «Сказання про вбивство князів Бориса і Гліба» 79
 Скала Подільська, м. 98, 139, 141
 Скалігер Юлій, автор трактату з поетики 294
 Скарга Пьотр, ректор Віленської єзуїтської академії 210, 214, 215, 218, 219, 226, 227, 300
 «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» 210, 214, 226
 Скаржівка, с. 363
 Сквиря, м. 170, 486
 Скобейко, київський боярин 148
 Сковорода Григорій, філософ 518, 527, 528
 Скопин, м. 273
 Скорина Франциск, білоруський першодрукар 223
 Скоропадський Іван, гетьман 412, 414, 504, 511, 516
 Скоропадський Павло, гетьман Української держави 415
 Слабченко Михайло 501, 503, 525
 Шешковський Себастьян, медик, панегірист 208
 Слобідська Україна (Слобожанщина) 18, 25, 285, 343, 393, 415, 421, 480, 490, 498, 501, 502, 509, 518–522, 528
 Слобідсько-Українська губернія 521
 Слободища, м. 171, 248, 253, 378
 Словацький Юліуш 399, 467
 Словачина 94
 Словенія (Карантанія) 45
 «Слово о полку Ігоревім» 80
 «Слово» Яно-Сербія 526
 Слонечковичі, галицькі бояри 117
 Слонім, м. 21, 138
 Слупиці, брацлавська шляхта 249, 299
 Слуцьк, м. 158, 171, 268
 Слуцьке князівство 155
 Слуцький Юрій, князь 214
 Слуцькі, князі 249
 Случ, р. 24, 97, 329, 331, 339
 Смєльфельди, львівські міщани 125

- Сміла, м. 246, 484, 486–489
 Смоленськ, м. 17, 20, 35, 38, 64, 72, 78, 79, 158, 196, 273, 273, 366, 386, 409, 448
 Смоленська війна 1632–1634 рр. 281, 315, 319, 350
 Смоленська єпархія 64, 164
 Смоленське князівство (Смоленська земля, Смоленщина) 59, 62, 64, 93, 100, 137, 156, 172, 281, 382, 440
Смолій Валерій 399
 Смотрицький Герасим, право славний поеміст 205, 212, 226, 228
 «Ключ Царства Небесного» 226
 Смотрицький Мелетій, архієпископ полоцький, дерманський архімандрит 205, 209, 227, 228, 232, 240, 242, 243, 287, 301
 твори 228, 229, 232, 243
 Смотрицький Стефан, брат Мелетія Смотрицького 205
 Смотрич, р. 379
 Смяровський Миколай, королівський посланець 327
 Снятин, м. 126
 Снятинка, м. 246
 Соарес Кіпріано, автор підручника з риторики 294
 Собєський Якуб, руський воевода 275, 277
 Собєські, галицькі магнати 249
 Сохаль, м. 332
 Соколец, м. 248
 Соколовський, ротмістр 260
 «Сокровенне сказання» 90
 Соловецький монастир 526
Соловйов Сергей 375
 Сологуби, старшинський рід 516
 Соломерецький Богдан, князь 228
 Соломерецькі, князі 59, 249
 Солониця, р. 269
 Солтани, кнівська шляхта 200
 Солунь див. Салоніки
 Сомківна Ганна, дружина Богдана Хмельницького 315, 378
 Сомко Яким, наказний гетьман 259, 315, 363, 375, 378, 381, 382
 Сорбона [університет] 370
 Сосниці, м. 394
 Соснівка, р. 374
 Софійський собор див. Київ
 Софія Алексіївна, московська царівна-співправителька 398, 401, 434
 Софія, дочка Семена Олельковича 152
 Софонович Феодосій, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря 436
 «Кройника з літописців стародавніх» 436
 Социн Фауст, протестантський теолог 221
 Социніани див. «польські брати»
 Сперендіо П'єтро, львівський архітектор 209
 СРСР див. Радянський Союз
 Ставище, м. 383
 Стабровський Пьотр, парнівський каштелян 235
 Стадницький Мацей, галицький магнат 222
 Стадницький Миколай, галицький магнат 222
 Стайки, с. 424
 Стамбул, м. (див. також Константинополь) 25, 184, 185, 191, 266, 275, 276, 278, 279, 345, 346, 348, 354, 365, 379, 387, 390, 391, 395, 396, 422, 428
 Станілешти, с. 422
 Станіслав Август Понятовський, король польський і великий князь литовський 467, 469, 471
 Станіслав Лещинський, король польський і великий князь литовський 409, 410, 411, 415, 416, 421, 428, 468, 486
 Станішевські, волинська шляхта 206
 Станкаро Франко, протестантський теолог 222
 Стариця, р. 283
 Стародуб, м. 18, 146, 156, 357, 390, 411, 412
 Стародубський полк (Стародубщина) 19, 388, 412, 465, 480, 500, 502
 Старокосянтинів, м. 223, 326, 330, 339
 Статоріуси Ян і Петро, протестантські теологи 296
 «Статті заспокоєння грецької релігії» 1633 р. 244
 Стеблів, м. 246, 271, 383, 476
 Стегман Петро, протестантський теолог 296
 Стемпковський Мацей, брацлавський каштелян 206
 Стенжиця, м. 235
 Степ (Великий Степ, Великий Ногайський Степ, Евразійський Степ) 15, 25, 84, 87, 91, 95, 152, 154, 176, 179, 181, 241, 485
 Степанські, князі 59, 150
 Степань, м. 59, 164, 169, 268
 Степко, козацький отаман 338
Степаник Дмитро 438
 Стефан, володимирський єпископ 97
 Стефан Баторій (Іштван Баторі), король польський і великий князь литовський 21, 214, 247, 259, 262–264, 440
 Стефан Душан, сербський цар 50
 Стефаненко, кошовий Запорозької Січі 416
 Стир, р. 24, 333
 Стохід, р. 97
 Страсбург, м. 297
 Стрибілі, київська шляхта 279, 299
 Стрижівські, брацлавська шляхта 200, 248
 Стрийковський Мацей, польський історик 109, 110, 277, 436
 Струси, подільські магнати 188, 248, 249
 Струсь Єжи, галицький каштелян 268
 Струсь Якуб, коронний стражник 187

- Струтинські, галицька шляхта 118
- Стугна, р. 87, 88
- Стужинський, ротмістр 260
- Суботів, с. 314, 315, 321, 345, 369, 377, 383, 486
- Суботовичи, с. 502
- Суббельний Орест 14, 399, 411
- Суворов Александр, російський воєначальник 470, 471
- Судак (Сугдея, Сурож), м. 178, 185
- Судислав, галицький боярин 101, 102
- Судислав, син Володимира Святославича 57
- Судова Вишня, м. 118, 229
- Суздаль, м. 20
- Суздальська земля 64
- Сула, р. 86–88, 157, 247, 269, 283
- Сулейман II Пишний, турецький султан 191
- Сулима Іван, генеральний хорунжий 412, 414
- Сулима Іван, козацький отаман 281, 282, 302
- Сулима Іван, козацький посол на сейм 375
- Сулименко Дмитро, козацький полковник 383
- Сулименко Теодор, гетьман 425
- Сулими, галицька (?) шляхта 362
- Суми, м. 518, 519, 520
- Сумська область (Сумщина) 18, 414, 500
- Сумський полк 395, 502, 520
- Суразький Василь див. Малоушицький Василь
- Сутківці, с. 123
- Суховій Петро, кошовий Запорозької Січі 388, 391, 430, 431
- Сучава, м. 191, 347, 348
- Суша Яків, агіограф 297
- Суцанські-Проскури див. Проскури-Суцанські
- Схарія, «жидовин з Кафи», астролог і богослов 153
- Схід див. Азія
- Сян, р. 17, 24, 25, 96, 98
- Сянок, м. 17, 19, 98, 114, 115, 132, 432, 478
- Сяноцька земля (Сяноччина) 19, 107, 114, 222
- «Табель про ранги» 515
- Тавлуї, київські бояри 154
- Талдуччі, агент тосканського герцога 262
- Тамань (Матрега), м. 185, 186
- Таматарха див. Самкерц
- Тамерлан див. Тимур
- Танський Антон, козацький полковник 504
- Тарасевич Леонтій, гравер 402, 458
- Тарасевич Олександр, гравер 454, 458
- Тарасович Василь, марамароський і мукачівський єпископ 458
- Тараський, козацький полковник 285
- Тарли, польські магнати 249
- Тарновський Ян, великий коронний гетьман 222
- Татарстан 87
- Татищев В.Н. 100
- Тацит, римський історик 294
- Тбілісі, м. 92
- Тваровський Сильвестр, архимандрит Овруцького монастиря 491
- Твер, м. 93
- Твердохліб Матис, протестантський теолог 296
- Тверське князівство 156
- Теве Андре, французький книговидавець 189
- Тевтонський Орден (див. також Прусія) 137, 138, 141–143, 145, 146–147, 196
- Текелій Пьотр, російський генерал 526
- Темерівці, с. 120
- Темплі, львівські міщани 125
- Темучин див. Чингісхан
- Тенчинський Анджей, малопольський магнат 117
- Тенчинські, малопольські магнати 249
- Теодор, галицький митрополит 121
- Теодор Студит, св. 66
- Теолемпт, київський митрополит 63
- Теофан, єрусалимський патріярх 241, 242, 278
- Теодфіл, візантійський імператор 31
- Теодфілакт, київський митрополит 63
- Теплюковичі, галицькі бояри 117
- Теребовля (Теребовль), м. 98, 118
- Теребовельська земля 98
- Терлецький Кирило, луцько-острозький православний, далі унійний єпископ 215–219, 230, 231, 234
- Терлецький Методій, холмський унійний єпископ 297
- Терлецькі, галицька шляхта 118, 300
- Тернопіль, м. 327
- Тернопільська область 98, 330, 392, 470
- Тершів, с. 481
- Тетері (Тетері-Моржковські), остерська шляхта 258, 380
- Тетерів, р. 88, 245, 422
- Тетеря Іван, козацький полковник 380
- Тетеря Павло, гетьман 258, 352, 353, 365, 370, 376, 379, 380, 382–384, 386, 401, 433
- Тетіїв, м. 248
- Теллов Григорій, секретар Катерини II 510, 513
- Тиверці [плем'я] 31, 40, 97
- Тимур (Тамерлан), монгольський полководець 95
- Тискиневич Григорій, «старший» Війська Запорозького 231
- Титмар, архієпископ мерзбурзький 55
- Тиха Сосна, р. 518
- Тихий океан 91
- Тиші-Биковські, київська шляхта 248, 299
- Тишкевич Фридрих, київський магнат 253

- Тишкевич Юрій, литовський магнат 303
- Тишкевичі, литовські й київські магнати 248, 250, 256
- Тмуторокань див. Самкерц
- Тобольськ, м. 398, 427
- Тобольський монастир 389, 526
- Токайчук, козацький сотник 321
- Тола, р. 91
- Толочко Олексій 14, 53, 54, 61
- Толочко Петро 71, 72
- Толстой Пьотр, козацький полковник 504
- Тома Аквінський, св. 78
- Томаківка, острів 177, 322
- Томашівський Степан 13, 60
- Томиленки (Томиловичі), любецькі бояри 258, 360
- Томиленко Василь, козацький полковник 360
- Томиленко Василь, «старший» Війська Запорозького 283, 283
- Томислав, хорватський король 45
- Тоша Стефан див. Стефан Тоша
- Толига Богдан, козацький полковник 360
- Торговиця, м. 471
- Торговицький полк 391, 422
- Торки [плем'я] 89
- Торес Козимо, папський нунцій у Речі Посполитій 232, 278
- Торжок, м. 93
- Торунь, м. 225
- Торчеськ, м. 89, 102
- Торчин, м. 169, 216
- «Торчинські артикули» 1594 р. 216, 217, 219
- Тракай див. Троки
- Трансильванія (Семигород) 18, 19, 267, 344, 346–348, 367, 368, 370, 373
- Трапезунд, м. 275, 276
- Трахтемірів, с. 241, 242, 260, 263, 321, 322
- Трахтемірівський (Зарубський) військовий монастир 241, 259, 278
- Третьяк Федір, бунчуковий товариш 418
- Триденський собор 1544–1563 рр. 210, 213, 216, 236, 452
- Тринадцятилітня війна 1618–1648 рр. 285, 315, 319
- Трлісі, м. 248
- Трипілля, м. 265, 269, 465
- Триріччя 91
- Тристенський, князі 150
- Трифоз з Бершаді, козацький отаман 338
- Тройден, мазовецький князь 138
- Троки (Тракай), м. 148, 164
- Трофимук Мирослав 439
- Троянів, м. 245
- Троянові вали 87
- Трубачов Олег 34, 69
- Трубецьке князівство 156
- Трубецькі, князі 59
- Трубецької Алексєй, московський воевода 374–376
- Трубіж, р. 87
- Трубчевськ, м. 146
- Трисяло Тарас див. Федорович Тарас
- Тугай-бей, ногайський бей 322, 333, 344, 345, 450
- Тулчин, м. 341, 477
- Тупека Іван, віленський райця 231
- Тупичі (Тупиці), любецькі бояри 258
- Туптало Данило (св. Дмитрій Ростовський), ростовський митрополит 456, 460–462
- «Четї Мінеї» 460
- Туранли Ферхад 330
- Турбаї, с. 502
- Туреччина див. Османська імперія
- Турів, м. 158, 166, 171
- Турівська єпархія 64, 121, 164
- Турівське князівство (Турівщина) 59, 60, 96, 97, 158
- Турово-Пінське князівство (Турово-Пінщина) 137, 138, 369
- Туруханський монастир 526
- Тучин, м. 168
- Тучапський Макарій, галицький єпископ 122
- Тюбінген, м. 133
- Тягиня див. Бендери
- Тясмин, р. 359, 395, 522
- Уборть, р. 24
- Угедей, монгольський каган 92, 94
- Углич, м. 93
- Угорщина (Угорське королівство) 19, 45, 46, 50, 53, 70, 86, 93, 94, 96, 101, 104, 106–109, 126, 133, 145, 146, 180, 188, 267, 268, 347, 480, 482, 483
- Угроїди, с. 502
- Уж, р. 154
- Україна-Русь (Русь-Україна) 23, 110, 120, 175, 206, 208, 209, 222, 224, 238, 244, 252, 256, 429, 441, 442, 457
- Українська Радянська Соціалістична Республіка 19
- Уличі [плем'я] 31, 38, 40, 97
- Уляна Тверська, дружина Ольгерда Гедиміновича
- Умань, м. 245, 247, 248, 366, 422, 480, 486, 489, 490, 495
- Уманський полк 354, 358, 391, 393, 394, 422, 427
- Уманщина 18, 343
- Унів, с. 497
- Урал, р. 94
- Урбан VIII, папа римський 297
- Уханський Якуб, гнєзненський архієпископ 222
- Учительні збірники, Учительні Євангелія 76, 153, 292
- Ушиця, м. 98
- Ущани, овруцька шляхта 154
- Фанагорія, м. 85
- Фастів, м. 240, 295, 248, 426, 427
- Фастівський полк див. Білоцерківський полк
- Федір див. Мстислав Володимирович
- Федір Алексійович, московський цар 434
- Федір Іоанович, московський цар 59

- Федір Коріатович, подільський князь 143
- Федоров Москвитин Іван, книгодрукар 211, 212, 237
- Федорович Іван, козацький полковник 360
- Федорович Сасько, козацький полковник 258
- Федорович Тиміш, козацький полковник 258
- Федорович Тарас (Трясило), козацький отаман 280, 281
- Федоровичі, овруцька шляхта 258, 360
- Феєрвар, м. 347
- Феодосій Косой, московський «еретик» 222, 223
- Феодосій, св., ігумен Києво-Печерського монастиря 66, 67, 75, 78
- Феодосія див. Кафа
- Ферара, м. 162
- Фераро-Флорентійський собор 1437–1439 р. 162, 163, 213
- Филімонович Мефодій, місцеблюститель Київського митрополичого престолу 387, 433
- Філіп II, іспанський король 197
- Філонарді Маріо, папський нунцій 298
- Філофей, псковський чернець 196, 498
- Фінляндія 33, 514
- Фіюль Швайпольт, краківський друкар 124
- Фірлей, малопольські магнати 249
- Фірлей Адам, регіментар коронного війська 330
- Флетчер Джилъс, англійський воєк-найманець 348
- Флорентійський собор див. Ферара
- Фоевичи, с. 502
- Фотій, київський митрополит 162
- Фотій, константинопольський патріярх 38
- Фракас Ніколо з Венеції, львівський архітектор 136
- Франклін Симон 78
- Франко Іван 270, 317, 318
- Франкське королівство (Франкська імперія) 34, 53, 67, 110
- Франкфурт-на-Майні, м. 132, 189, 260
- Франція 23, 33, 35, 197, 285, 297, 298, 400, 466, 518
- Фридрих I Барбароса, німецький імператор 99
- Фридрих-Вільгельм, бранденбурзький курфюрст 367
- Фридрихи, львівські міщани 125
- Фрик Девід 14
- Хаджі-Герей, кримський хан 182, 183
- Хаджі Мехмед Сенай, біограф Іслам-Герей III 330, 345
- Халаїми, київська шляхта 154
- Халекський Оскар 199, 468
- Халимоненко Григорій 178
- Ханенко Михайло, гетьман 384, 391, 430, 431
- Харків, м. 457, 519, 520
- Харківський полк (Харківщина) 18, 520
- Харко, козацький сотник 487
- Харленські, київська й волинська шляхта 248
- Хасидизм 341, 479, 480
- Херсонес, м. 49, 51, 306
- Херсонська область 94, 176, 522
- Хинчевська-Геннель Тереза 14
- Хитрово Богдан, московський посол 372
- Хлодвіг, король франків 56
- Хмелецький Адам, козацький полковник 361, 362, 365
- Хмелецький Стефан, київський воєвода 362
- Хмельницька область 97, 326, 336, 479
- Хмельницька Олена, дочка Богдана Хмельницького 377, 380
- Хмельницький Богдан, гетьман 113, 251, 259, 271, 282, 296, 314–319, 321, 322, 326–340, 343–347, 350, 353, 356, 357, 359–361, 363–370, 372, 373, 375, 377, 380, 381, 383, 385, 405, 407, 420, 431–433, 437, 441–444, 446, 448, 450, 487, 499, 500, 513, 517, 528
- Хмельницький Михайло, батько Богдана Хмельницького 271, 314
- Хмельницький Остап, син Богдана Хмельницького 315, 316
- Хмельницький Тиміш, син Богдана Хмельницького 315, 316, 336, 344, 346–348
- Хмельницький Юрій, син Богдана Хмельницького, гетьман 315, 369, 370, 375–381, 386, 395, 401, 424
- Хмельниччина 12, 15, 16, 170, 313, 314, 436, 466
- Хмельновський Бенедикт, церковний письменник 475
- Хмільник, м. 176
- Ходика Федір, київський війт 240
- Ходкевичі, литовські магнати 249
- Ходорків, м. 245, 248
- Хозарія (Хозарський каганат) 30, 35, 37, 38, 40, 85, 86, 439
- Холм, м. 19, 79, 97, 98, 103, 104, 107, 114, 118, 122, 132, 238, 297, 329, 335, 495
- Холмська дієцезія 122, 131
- Холмська (Холмсько-Белзька) єпархія 64, 121, 164, 492
- Холмська земля (Холмщина) 19, 97, 98, 107, 113, 114, 118, 120, 205, 252, 298, 440
- Холодний Яр, урочище 488, 489
- Хомичі, київські бояри 258
- Хорвати [плем'я] 30, 40, 97
- Хорватія 45, 46, 56, 180
- Хорезм 92
- Хоривниця, пагорб у Києві 29
- Хорол, м. 245
- Хорол, р. 246, 248
- Хорощів, с. 224
- Хортиця, острів 92, 177, 181, 187, 190, 191, 192

- Хотин, м. 98, 258, 274, 336, 360, 419
 Хотинська війна 1621 р. 258, 274–276, 278, 288, 349
 Христофор Філает див. Броневський Мартин
 Хуанхе, р. 91
 Худолій, козацький отаман 332, 371
 Хунігард див. Київ
- Цамблак Григорій див. Григолай Цамблак
 Царгород див. Константинополь
 Царгородський патріархат див. Константинопольський патріархат
 Цінглі Ульрих, швейцарський церковний реформатор 225
 Цельтіс Конрад, польський гуманіст 134
 Церква 45, 57, 120, 121, 141, 213, 216, 221, 237, 277, 285, 302, 303, 318, 432
 Грецька (Східна) 24, 47, 51, 57, 63–65, 75, 162, 210, 213, 214, 278, 286, 289, 350
 Калмікієвська 221
 Католицька (Західна, Римно-Католицька, Римська) 45, 53, 120, 123, 162, 210, 213, 216–218, 220, 222, 224, 225, 229, 230, 290, 302, 359, 373, 452
 Московська 163, 165
 Православна 120, 123, 162, 166, 218, 224, 225, 241, 278, 286, 287, 295, 373, 391, 432, 433, 491, 493
 Руська 47, 57, 79, 105, 122, 163, 217, 220, 234, 235, 243, 287, 290, 292, 302, 309
 Унійна (Греко-Католицька) 224, 286, 287, 296, 491–494, 497
- Цесароград див. Константинополь
 Цехи ремісничі 129, 130, 170, 171
 Цепора, м. 314
 Цибульняк, р. 279
 Цицора Тимофій, наказний гетьман 375, 378, 448
 Цюрюпінськ, м. 522
 Цяпінський Василь, білоруський шляхтич 223
- Чагря, галицькі бояри 99
 Чайковські, галицька шляхта 118
 Чаляй Сава, гайдамацький ватажок 486, 487
 Чапанський Данило, чигиринський підстароста 315, 321
 Чапанські, київська шляхта 206
 Чапач-Шпановський Каа'ян, волинський шляхтич 222
 Чапач-Шпановський Мартин, волинський шляхтич 223
 Чапач-Шпановський Юрій, волинський шляхтич 296
 Чапачі, волинська шляхта 224, 249, 297, 299
 Чарнецький Стефан, польний коронний гетьман 336, 343, 366, 383
 Чарнота Іван, козацький полковник 360
 Чарторизькі див. Чорторизькі
 Чекановські, галицька?) шляхта 362
 Ченстохова, м. 108
 Ченстоховської Богородиці ікона 108, 124, 475
 Червен (Черина), давньоруський город 96, 97, 100, 102
 Червенська земля (Червенські городи) 75, 97, 102
 Червона Русь див. Галиччина
 Червоноград, м. 139
 Черемон, р. 483
 Черкаси, м. 153, 154, 169, 170, 178, 179, 186, 191, 197, 246, 247, 257, 259, 266, 271, 279–282, 314, 393
 Черкаська область 176, 359, 367, 476, 485
 Черкаське староство 257
 Черкаський полк 257, 280, 358, 393
 Черново див. Червен
 Черленковські, брацлавська шляхта 297, 299
 Черниш Іван, генеральний суддя 505
 Чернівецька область 19, 274
 Чернігів, м. 20, 35, 64, 72, 79, 93, 96, 156, 273, 355, 375, 388, 457, 458, 460, 491
 Чернігівська колегія 456, 518
 Чернігівська область 66, 394, 427
 Чернігівське князівство (Чернігівська земля, Чернігівщина) 17, 20, 21, 59, 93, 96, 100, 104, 110, 156, 169, 362
 Чернігівське воеводство 331, 335, 362
 Чернігівське намісництво 515
 Чернігівський полк 358, 365, 374, 378, 388, 407, 410, 500, 501, 510
 Чернігівсько-Брянська єпархія 164
 Чернігово-Сіверське князівство (Чернігово-Сіверщина) 17, 23, 83, 89, 96, 109, 113, 137, 139, 183, 196, 281, 338
 Чернівець Яків, козацький отаман 519
 Черняхів, м. 223, 245, 248, 296
 Четвертєнський Федір, князь, вінницький і брацлавський староста 158
 Четвертєнські, князі 59, 150, 159, 300, 305, 306, 486
 Четвертня, м. 59
 Чехія 50, 53, 94, 96, 97, 106, 124, 126, 208, 221, 294
 Чеховіц Мартін, польський перекадач Св. Письма 224
 Чехословаччина 19
 Чечель Дмитро, козацький полковник 413, 414
 Чешех Себастьян, краківський скульптор 136
 Чигирин, м. 169, 246, 248, 259, 271, 314–317, 322, 332, 346–348, 350, 351, 355, 359, 369,

- 370, 377–379, 384–388, 390, 394–398, 424, 432, 433, 448, 484, 486, 487
- Чигиринський полк (Чигиринщина) 18, 257, 280, 314, 315, 358, 361, 385, 393, 422, 424, 427
- Чигиринські війни 1677–1678 рр. 395, 396
- Чижевський Дмитро 42, 300, 438, 453
- Чингізид, монгольська династія 90, 94, 331
- Чингіс-хан (Темучин), монгольський каган 90–92
- Читинська область 90
- Чолганський Камінь, с. 324–326
- Чолків, с. 502
- Чонберги, львівські міщани 125
- Чоновицький Войтех, «старший» Війська Запорозького 247, 264
- Чорне море 24, 25, 35, 139, 277, 285, 305, 307, 319, 421, 514, 521
- Чорний ліс 271, 484, 490
- Чорний шлях 176
- Чорнобиль, м. 154, 354
- Чорнобильський полк 330
- Чорногородка, м. 248
- Чорнолобуцький союз 89
- Чорноризець Храбр, церковний письменник 51
- Чорнухи, с. 527
- Чортомляк, р. 522
- Чортомилацька Січ дяв. Запорозька Січ
- Чорториськ, м. 97, 102
- Чорториський Олександр, князь 148, 200
- Чорториські (Чорториські), князі 150, 159, 203, 206, 233, 468, 477
- Чотирнадцятий сейм дяв. Великий сейм
- Чувашія 87
- Чуднів, м. 339, 376, 378
- Чуйкевич, козак 403
- Чуйкевич Василь, генеральний суддя 412
- Чуйкевич Петро 447
- Чуйкевич Федір, правник 509
- Чуйко, козацький отаман 338
- Чулим, р. 92, 94
- Чурили, галицька шляхта 117
- Чухліб Тарас 425
- Шагін-Герей, брат Мегмед-Герей 278–280
- Шагін-Герей, кримський хан 515
- Шамбат (Самбат), болгарський хан 30
- Шаядмі (Шаядаровські), брацлавська шляхта 154
- Шаргород, м. 343, 397, 486, 495
- Шарки, с. 89
- Шаула Матвій, «старший» Війська Запорозького 219, 267, 269, 270
- Шаули, кївська шляхта 154, 258
- Шах Яків, козацький отаман 261, 262
- Шахматов Алексей 81
- Шаховські, князі 59
- Шаховской, князь 509
- Шашкевич Автон 467
- Шашковичі (Шашкевичі), брацлавська шляхта 200, 248, 299
- Швейцарія 136, 297
- Швеція 34, 40, 46, 272, 280, 319, 347, 367–370, 373, 377, 400, 408, 410, 417, 423, 436, 518
- Швянта, р. 147
- Шевельов Юрій 81
- Шевченко Ігор 14, 25, 46, 78
- Шевчук Валерій 17, 369, 372, 393, 396, 397, 439, 449, 450, 528
- Шелери, львівські міщани 125
- Шелест Юхим, гайдамака 488
- Шелухин Сергій 22
- Шемберг Яцко, комісар Війська Запорозького 321, 322, 361
- Шемети, кївська шляхта 154
- Шепелі, кївські бояри 154
- Шепель (Шепол), давньоруський город 97
- Шептицький Варлаам, архімандрит Унівського монастиря 491
- Шептицькі, галицька шляхта 405
- Шерер Жан Бенуа, французький дипломат 506
- «Яннам Малої Росії», 506
- Шереметев Василій, московський воевода 366, 377, 378
- Шереметев Петро, московський воевода 387
- Шидловські, старшинський рід 520
- Шимонович-старший Юрій, іконописець 459
- Шмуель Галіч, єврейський книговидавець 127
- Шнеур Залман, єврейський теолог 480
- Шомаки, кївські бояри 154
- Шотландія 84, 365
- Шпаковські, волянська шляхта 299
- Шпроти, львівські міщани 125
- Штаде, фон, маркграф Північної Марки 55
- Штейнкелери, львівські міщани 125
- Штефан Великий, молдавський господар 152
- Штефан Георгіу, молдавський господар 346, 347
- Штефан Томша, молдавський господар 191
- Штехери (Винницькі), львівські міщани 125
- Штирія 126
- «Шулан Арух» 127
- Шумейки, остерські бояри 258, 360
- Шумейко Прокіп, козацький полковник 360
- Шумлянський Йосиф, львівський православний, згодом унійний єпископ 91, 491
- Щалов Ярослав 67
- Щековица, пагорб у Києві 29
- Ширський Іван, гравер 437, 455, 458
- Юзефович Іван, священник-уніят 240
- Юрійів дяв. Біла Церква
- Юрій Болеслав (Болеслав

- Троїденович), галицько-волинський князь 106, 107, 138
- Юрій Долгорукий, володимиро-суздальський князь 59, 99
- Юрій Львович, «король Русі» 105
- Юстиніян I, візантійський імператор 29
- Яков Полак, єврейський теолог 127
- Яблоновський Август, польський магнат 476
- Яблоновські, київська шляхта 258
- Яблунів, м. 248
- Яворський Стефан, місцєблюститель Московського патріаршого престолу 410, 415, 419, 452, 456, 461, 491
- Яворські, галицька шляхта 118
- Ягорлик, м. 425
- Ягорлицький Стецик див. Лозинський Степан
- Ягайло див. Владислав Ягайло
- Ягелони, литовсько-польська династія 195
- Ядвіга, польська королева 108, 113, 141
- Язлівець, м. 126
- Язловецький Єжи (Юрій), польний, далі великий коронний гетьман 187, 222, 259, 260
- Язловецькі, подільські магнати 249
- Яків Йосиф із Полонного, систематизатор хасидизму 479
- Яківці, с. 416
- Яковлев Пьотр, російський офіцер 416
- Яковлева Тетяна 376, 377, 382, 384
- Яковлів Андрій 355
- Якутськ, м. 419
- Ялминка, м. 248
- Ялтинська конференція 1945 р. 19
- Ян Казимир Ваза, король польський і великий князь литовський 327, 330, 331, 334, 337, 349, 367, 368, 370, 373, 382, 384, 400, 446
- Ян Русин із Туробина, поет 135
- Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський 275, 387, 391, 393, 395, 424–426, 491
- Яненко-Хмельницький Павло, козацький полковник 394
- Янечек Анджей 115
- Яницький, ротмістр 260
- Янів, м. 248
- Янчарка, р. 394
- Ярмолинські, брацлавська шляхта 299
- Ярополк Святославич, київський князь 40, 46
- Ярополче, с. 394
- Ярослав, м. 17, 19, 98, 103, 126, 131, 132, 210, 294, 368, 390, 432, 478
- Ярославська єзуїтська колегія 210, 215, 294
- Ярославська магістратська школа 132
- Ярослав Володимирович, галицький князь 99, 101
- Ярослав Ізяславич, луцький князь 100
- Ярослав Мудрий, київський князь 41, 54–60, 64, 65, 68, 75, 78, 88, 98, 113, 292
- Ярославичі, княжа гілка 58
- Ярославль, м. 93, 375
- Ясинський Варлаам, київський православний митрополит 390, 415, 434, 452, 456
- Ясна Гора 108
- Ясси, м. 262, 289, 347, 422–424
- Ятрань, р. 247
- Яхія Олександр, авантюрист 279

Перелік ілюстрацій

1. Мапа-схема розселення східнослов'янських племен. За виданням: Р. Р. Magosci. <i>Ukraine: A Historical Atlas</i> . Toronto, 1985	32
2. Висадка вікінгів із корабля для нападу на узбережжя (реконструкція). За публікацією в часописі «Хроніка-2000», 1992, № 2	34
3. Меч Х століття. Археологічна знахідка з розкопів у Києві: І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	36
4. Печатка князя Святослава Ігоревича (прорис): І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	39
5. Ритуальні танці. Зображення на браслетах XII–XIII ст.: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы</i> . Москва, 1986	41
6. Ілля Пророк. Середньовічна кам'яна іконка: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	48
7. Монета князя Володимира Святославича (прорис): В. В. Румянцева. <i>Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма</i> . Киев, 1986	49
8. Охрещення князя Володимира Святославича. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	50
9. Графіті XI ст. на стіні собору Святої Софії у Києві (прорис): С. А. Высоцкий. <i>Средневековые надписи Софии Киевской</i> . Киев, 1976	51
10. Княжа родина. Малюнок з «Ізборника Святослава» XI ст.: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы</i> . Москва, 1986	54
11. Примирення князів. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	58
12. Капітель Борисоглібського собору XII ст. у Чернігові: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	65
13. Постриження в ценці. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	66
14. Переписування книжок. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	66
15. Руський воїн. Реконструкція Петра Толочка: <i>История Украинской ССР</i> . Т. 1. Киев, 1981	69
16. Давньоруський терем. Реконструкція Миколи Холостенка: <i>История Украинской ССР</i> . Т. 1. Киев, 1981	71
17. Ініціал з Остромирового Євангелія XI ст.: Г. Н. Логвин. <i>З глибин. Давня книжкова мініатюра</i> . Київ, 1974	72
18. Оранка. Фрагмент мініатюри Радзивілівського літопису XV ст.	75
19. Металеви писала XIII ст.: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	79
20. Похід руської дружини на печенігів. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	87
21. Укріплення Білгорода (реконструкція): І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	88
22. Битва русичів із половцями. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	90

23. Монгольське письмо. Зразок середини XVII ст.: В. А. Истрин. <i>Возникновение и развитие письма</i> . Москва, 1965	91
24. Монгольські воїни в бою. Арабський малюнок початку XIV ст. За публікацією в часописі «Родина», 2003, № 11	93
25. Печатка князя Романа Галицького (прорис): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	100
26. Галицькі монети другої половини XIV – першої чверти XV ст. (прорис): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	104
27. Печатка Юрія Львовича з написом «Король Русі». За публікацією у часописі «Родина», 2003, № 11	106
28. Король Людвік Угорський (Лайош Великий). Дереворит XVI ст.: Ф. Софонович. <i>Хроніка з літописців стародавніх</i> . Київ, 1992	107
29. Герб Белзького, Руського та Подільського воеводств	114
30. Герб «Корчак» Дмитра з Горая	116
31. Герб «Сас» багатьох родин руської галицької шляхти	118
32. Церква XV ст. у с. Сутківцях на Поділлі. Сучасне фото: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	123
33. Благовіщення. Фрагмент фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні: А. Różycka Bryzek. <i>Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagielly w kaplicy zamku lubelskiego</i> . Lublin, 2000	124
34. Фрагмент сторінки з вірменського рукописного Євангелія 1639 р. зі збірки Національної бібліотеки у Варшаві. За каталогом виставки «Rzeczpospolita w dobie Jana III» (Варшава, 1983)	125
35. Львівські євреї. Аматорський малюнок XVII ст. За публікацією Мирона Капрала: «Соціум. Альманах соціальної історії», 2003, вип. 2	126
36. Засідання міської ради. Фрагмент деревориту XVI ст. За публікацією Наталі Білоус: «Соціум. Альманах соціальної історії», 2003, вип. 2	129
37. Знаки львівських ремісничих цехів. XVI – початок XVII ст. <i>История Украинской ССР</i> . Т. 2. Киев, 1982	130
38. Навчання учня. Мініатюра з книги « <i>Arx memorativa</i> » (Авгсбург, 1479): Б. Зданевич. <i>Каталог інкунабул</i> . Київ, 1974	132
39. Посвята папі Сикстові IV в праці «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі» (Рим, 1483): Я. Ісаєвич. <i>Українське книговидання</i> . Львів, 2002	133
40. Виїзд в освітню мандрівку. Дереворит із книги Миколая Рея « <i>Zwierzywniec</i> » (Краків, 1562): S. Grzybowski. <i>Sarmatyzm</i> . Warszawa, 1996	134
41. Італійський дворик палацу Корняктів у Львові. 1580 р. Сучасне фото: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	136
42. Брат-рицар Тевтонського Ордену. Фрагмент деревориту кінця XV ст.: Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі</i> . Мінск, 2001	137
43. В'їзна вежа Луцького замку. Сучасне фото: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	139
44. Печатка князя Дмитра-Корибута Сіверського: <i>Lietuvos uzsienio politikos dokumentai. Krevos aktas</i> . Vilnius, 2002	141
45. Владислав Ягайло. Фрагмент донаторської фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні: А. Różycka Bryzek. <i>Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagielly w kaplicy zamku lubelskiego</i> . Lublin, 2000	142
46. Герб Великого князівства Литовського. Дереворит із книги Себастьяна Мюнстера « <i>Cosmographia universalis</i> » (Базель, 1545): Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі</i> . Мінск, 2001	143
47. Панорама Мальборка. Дереворит кінця XVI ст.: М. Bogucka. <i>Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy</i> . Warszawa, 1981	145
48. Рештки в'їзної вежі Крем'янецького замку. Сучасне фото	147

49. Замок у Троках (нині м. Тракай у Литві). Сучасне фото	148
50. Герб Волинської землі.	149
51. Герби Острозьких/Заславських (1), Збарзьких/Вишневецьких (2), Корецьких, Сангушків і Чорторийських (3)	150
52. Битва з татарами. Дереворит із книги Мацея Меховського « <i>Descriptio Sarmatarum Asianae et Europaeae</i> » (Краків, 1521). За публікацією в часописі «Родина», 2003, № 11	154
53. Герб Київської землі	155
54. Винчання на велике московське князівство Дмитра, онука Івана III. Мініатюра Лицьового літописного зводу другої половини XVI ст.	157
55. Князь Роман Сангушко. Копія з портрета другої половини XVI ст. зі збірки Рівненського історико-краєзнавчого музею: П. Жолтовський. <i>Український живопис XVII–XVIII ст.</i> Київ, 1978	159
56. Православні учасники Фераро-Флорентійського собору. Фрагмент деревориту з книги « <i>Elucidarius errorum ritus Ruthenici</i> » (Без місця видання, близько 1502 р.): Б. Гудзяк. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.</i> Львів, 2000	163
57. Мапа-схема епархії Київської митрополії наприкінці XVI ст.: Б. Гудзяк. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.</i> Львів, 2000	164
58. Фрагмент мапи Вацлава Гродецького « <i>Polonia finitimarumque locorum</i> » (Базель, 1558) із зображенням міст Волині й Поділля: П. Троневиц. <i>Луцький замок.</i> Луцьк, 1998	168
59. Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р. і герб Києва XVII ст.: Р. Делімарський. <i>Магдебурзьке право у Києві.</i> Київ, 1996	169
60. Ремісники-зброярі. Дереворит XVI ст.: Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі.</i> Мінск, 2001	171
61. Зигмунт I Старий. Дереворит із книги Деціуса « <i>De Sigismundi Regis temporibus</i> » (Краків, 1521): Rutkowski A. <i>Zamek Piastów i Jagiellonów w Warszawie.</i> Warszawa, 1985	173
62. Титульний аркуш латинського перекладу Другого Литовського Статуту 1566 р.: Vardach J. <i>Statuty litewskie a prawo rzymskie.</i> Warszawa, 1999	175
63. Фрагмент мапи Гійома Левасера де Боплана « <i>Delineatio specialis et accurata Ukraineae</i> » (Гданськ, 1650) із зображенням Дикого Поля: Гійом Левассер де Боплан. <i>Описание Украины.</i> Москва, 2004	177
64. Татари виводять ясир. Дереворит з угорської хроніки 1488 р. За публікацією в часописі «Родина», 2003, № 11	184
65. Султан Мегмед II Фатиг. Портрет Джентіле Беліні кінця XV ст.: І. Іналджик. <i>Османська імперія. Класична доба, 1300–1600.</i> Київ, 1998	185
66. Татарська переправа через річку. Малюнок Гійома Левасера де Боплана в його книзі « <i>Description d'Ukraine</i> » (Руан, 1660): Гійом Левассер де Боплан. <i>Описание Украины.</i> Москва, 2004	187
67. Герб князів Ружинських	189
68. Московський ратник. Німецька гравюра 1579 р.: Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі.</i> Мінск, 2001	197
69. Зигмунт II Август. Гравюра 1554 р.: Rutkowski A. <i>Zamek Piastów i Jagiellonów w Warszawie.</i> Warszawa, 1985	198
70. Мапа-схема Речі Посполитої близько 1570 р. За виданням: Р. R. Magosci. <i>Ukraine: A Historical Atlas.</i> Toronto, 1985	199
71. Панорама Любіна. Гравюра кінця XVI ст.: <i>Торговля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина.</i> Київ, 1990	200
72. Фрагмент сеймової конституції 1569 р. (Краків, 1569). За публікацією в буклеті « <i>Sejm złotego wieku</i> » (Warszawa, 1993)	201
73. Кругла вежа Острозького замку. Сучасне фото: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.</i> Київ, 1968	204

74. Князь Василь-Костянтин та його сини Януш і Олександр Острозькі. Копії з портретів XVII ст.: Т. Кемпа. <i>Dzieje rodu Ostrogskich</i> . Toruń, 2003	207
75. Титульний аркуш «Острозької Біблії» 1581 р.: Т. Кемпа. <i>Dzieje rodu Ostrogskich</i> . Toruń, 2003	211
76. Кирило Лукаріс. Портрет XVII ст.: М. М. Соловій., ЧСВВ. <i>Мелетій Смотрицький як письменник</i> . Рим–Торонто, 1977	212
77. Резиденція константинопольських патріархів. Дереворит із книжки Мартіна Крузія «Turcogaesiae libri octo» (Базель, 1584): Б. Гудзяк. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії</i> . Львів, 2000	215
78. Іпатій Потій. Малюнок 1714 р.: І. Саверчанка. <i>Апостал яднання і вери Язеп Рущкі</i> . Мінск, 1994	216
79. Зигмунт III Ваза. Прижиттєвий портрет Ельстраке: Z. Wójcik. <i>Jan Kazimierz Waza</i> . Włocław, 1997	217
80. Пропамятна медаль Берестейської унії «Ruthenis receptis». 1596 р.: Б. Гудзяк. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії</i> . Львів, 2000	218
81. Церква св. Миколая у Бересті. Малюнок 1759 р.: І. Саверчанка. <i>Апостал яднання і вери Язеп Рущкі</i> . Мінск, 1994	220
82. Герби Чапличів «Кірдея» і Немиричів «Кляйри»	224
83. Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556–1561 рр.: Я. Ісаєвич. <i>Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми</i> . Львів, 2002	225
84. Титульний аркуш праці Христофора Фіалета «Апокрисис» (Остріг, 1598): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні</i> . Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981	227
85. Мелетій Смотрицький. Гравюра з книги Якова Суші «Saulus et Paulus Ruthenae unionis» (Рим, 1666): D. A. Frick. <i>Meletij Smotryc'kyj</i> . Cambridge, Mass., 1995	228
86. Кирило Терлецький. Копія з портрета XVII ст.: Б. Гудзяк. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії</i> . Львів, 2000	231
87. Сейм Речі Посполитої. Фрагмент гравюри з книги Максиміліана Фредра «Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio» (Гданськ, 1652). За публікацією в буклеті «Sejm złotego wieku» (Warszawa, 1993)	233
88. Князь Криштоф Радзивил «Перун». Малюнок першої половини XVII ст.: Н. Wisner. <i>Janusz Radziwill, 1612–1655</i> . Warszawa, 2000	234
89. Зворот титульного аркуша підручника Лаврентія Зизанія «Граматика словенська» (Вільно, 1596). За факсимільним виданням В. В. Німчука: Київ, 1980	237
90. Єлисей Плетенецький. Копія з портрета XVII ст.: П. М. Жолтовський. <i>Український живопис XVII–XVIII ст.</i> Київ, 1978	239
91. Єзуїтський кляштор на Подолі в Києві. Фрагмент малюнка Яна Вестерфельда, близько 1651 р.: Гійом Левассер де Боппан. <i>Опис України</i> . Київ, 1990	241
92. Алегорія зверхности «священства» над «царством». Гравюра в панегірику студентів Київського Лаврського колегіуму на честь Петра Могили «Eucharisterion albo Вячність» (Київ, 1632): <i>Українська поезія. Середина XVII ст.</i> Упорядники В. І. Кречотень, М. М. Суліма. Київ, 1992	242
93. Титульний аркуш праці уніята Лева Кревзи «Оброна jedności cerkiewnej» (Вільно, 1617): І. Саверчанка. <i>Апостал яднання і вери Язеп Рущкі</i> . Мінск, 1994	243
94. Міські герби Хорола й Гадяча середини XVII ст. (прориси): В. В. Румянцева. <i>Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма</i> . Киев, 1986	245
95. Переяслав на рукописній карті Задніпров'я 1630-х рр.: Гійом Левассер де Боппан. <i>Опис України</i> . Київ, 1990	248
96. Шляхтичі. Аматорський малюнок XVII ст.: П. Жолтовський. <i>Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст.</i> Київ, 1983	250
97. Оранка. Гравюра з «Учительного Євангелія» (Київ, 1637): <i>История Украинской ССР</i> . Т. 2. Киев, 1982	253

98. Праця підданих. Гравюра з «Учительного Євангелія» (Київ, 1637): Д. В. Степовик. *Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 254
99. Ловіння риби. Гравюра Никодима Зубрицького з книги «Ифіка ієрополітика» (Київ, 1712): Д. В. Степовик. *Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 255
100. Міський герб Остра. За малюнком 1660-х рр.: В. В. Румянцева. *Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма*. Київ, 1986 258
101. Панорама Трахтемирова. Гравюра з видання «Суаеае oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen» (Авсбург, 1687): Гійом Левассер де Боплан. *Опис України*. Київ, 1990 260
102. Озброєний вершник. Гравюра з книги Сигізмунда Герберштайна «Regum Moscoviticarum commentarii» (Базель, 1556): S. Grzybowski. *Król i kanclerz*. Kraków, 1988 261
103. Іван Підкова. Малюнок XVII ст.: П. М. Жолтовський. *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ, 1978 262
104. Стефан Баторій. Гравюра кінця XVI ст. з портрета Мартина Кобера: *Kronika Paw'a Piaseckiego, biskupa przemyskiego*. Kraków, 1870 263
105. Сторінка з поеми Шимона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantkos cum Nizoviis» (Краків, 1600) 265
106. Алегорична композиція «Успішна війна». Дереворит із трактату Чезаре Піпі «Iconologia» (Падуа, 1618): С. Ripa. *Iconologia. Przeżycy* I. Kania. Kraków, 2002 266
107. Станіслав Жулкевський. Копія з портрета XVII ст.: Podhorodecki L. *Stefan Czarniecki*. Warszawa, 1998 268
108. Легка кіннота війська Речі Посполитої. Малюнок із гравюри 1656 р.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)*. Опрацова³ М. Nagielski. Warszawa, 1999 269
109. Козацька старшина. Малюнок на мапі Боплана «Delineatio specialis et accurata Ucrainae» (Гданськ, 1650): Гійом Левассер де Боплан. *Описание Украины*. Москва, 2004 270
110. Печатка Війська Запорозького 1595 р. (реконструкція): *История Украинской ССР*. Т. 2. Киев, 1982 271
111. Дмитрій Самозванець. Дереворит із панегірика Станіслава Гроховського на шлюб Самозванця з Мариною Мнішек «Рієсні па fest uciesznu» (Краків, 1606): Н. Wisner. *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa, 1995 273
112. Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра з жалобного панегірика Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (Київ, 1622): П. Белецький. *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград, 1981 274
113. Козацькі чайки під Кафою. Гравюра з жалобного панегірика Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (Київ, 1622): Д. В. Степовик. *Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 275
114. Кресленник козацької чайки Гійома Левасера де Боплана в його книзі «Description d'Ukraine» (Руан, 1660): Гійом Левассер де Боплан. *Описание Украины*. Москва, 2004 276
115. Станіслав Конєцпольський. Копія з портрета XVII ст.: L. Podhorodecki. *Stefan Czarniecki*. Warszawa, 1998 279
116. Герб Чернігівського воеводства. Малюнок 1633 р.: В. В. Румянцева. *Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма*. Київ, 1986 281
117. План Кодацької фортеці. Гравюра з видання «Суаеае oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen» (Авсбург, 1687): Гійом Левассер де Боплан. *Опис України*. Київ, 1990 282
118. Миколай Потоцький. Копія з портрета XVII ст.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk*

	<i>polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)</i> . Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999	283
119.	Козацькі посли. Фрагмент малюнка Яна Вестерфельда, бл. 1651 р.: <i>Киево-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.</i> Київ, 2001	284
120.	Йосиф Велямін Рутський. Копія з портрета XVIII ст.: М. М. Соловій., ЧСВВ. <i>Мелетій Смотрицький як письменник</i> . Рим–Торонто, 1977	286
121.	Герб господаря Молдови Мирона Бернавського (Барновського). Гравюра у виданні «Октоїх» (Львів, 1630): <i>Українська поезія. Середина XVII ст.</i> Київ, 1992	287
122.	Петро Могила. Фрагмент фрески 1644 р. з церкви Спасу на Берестовім у Києві: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	288
123.	Герб Захарії Копистенського «Леліва». Гравюра у виданні «Толкованіє на Апокаліпсис» (Київ, 1625): <i>Киево-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.</i> Київ, 2001	290
124.	Обряд поховання. Гравюра майстра Іллі у виданні «Требник» (Київ, 1646): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	291
125.	Титульний аркуш жалобного панегірика студентів Львівської єзуїтської колегії на смерть князя Олександра Заславського «Panselene» (Львів, 1630): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні</i> . Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981	295
126.	Титульний аркуш трактату кальвініста Петра Гільовського «Rozprawa krótka o sposobie odkupienia» (Панівці, 1609): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні</i> . Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981	296
127.	Ян Замойський. Гравюра XVII ст.: Grzybowski S. <i>Król i kanclerz</i> . Kraków, 1988	298
128.	Будівлі Замойської академії на плані Брауна, початок XVII ст: Rudomicz V. <i>Efemerose czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672</i> . Cz. 1. Przekład W. Froch, opracowanie M. L. Klementowski, W. Froch. Lublin, 2002	299
129.	Титульний аркуш поеми Яна (Івана?) Домбровського «Camoenaе Borysthenides» (Без місця видання, 1620 р.): Центральний державний історичний архів України у м. Києві, колекція стародруків	301
130.	Раїна Могилянка, дружина князя Михайла Вишневецького. Копія з портрета початку XVII ст.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	303
131.	Алегорія шляхтича-«сармата». Дереворит з праці Вацлава Куницького «Obraz szlachcisa polskiego» (Краків, 1615): за репринтним перевиданням: Kraków, 1997	304
132.	Генеалогічне дерево князів Четвертенських. Гравюра у трактаті Афанасія Кальнофойського «Tegatourgema lubo suda» (Київ, 1638): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	306
133.	Відьми, що викликають бурю. Дереворит 1489 р. з книги Ульриха Молітора «De lamiis». За публікацією Катерини Дисі: «Соціум. Альманах соціальної історії», 2003, вип. 2	308
134.	Муза Каліопа, покровителька наук. Дереворит з панегірика Яна Островського на шлюб князя Януша Острозького «Erithalamion de nuptiis» (Краків, 1597): Бібліотека Ягелонського університету, Відділ стародруків, №4669	309
135.	Панорама Чигирини. Малюнок другої половини XVII ст.: С. Величко. <i>Літопис</i> . Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	315
136.	Богдан Хмельницький. Гравюра Вільгельма Гондіуса 1651 р.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	316
137.	Титульний аркуш «Реестру Війська Запорозького 1649 року»: Російський державний архів давніх актів. Ф. 196, оп. 1, спр. 1691. За публікацією: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2003	319
138.	Владислав IV. Гравюра з портрета Пітера Рубенса 1624 р.: <i>Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)</i> . Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999	321
139.	Схема Корсунської битви 1648 р.: Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. <i>Як козаки воювали</i> . Дніпропетровськ, 1990	323

140. Князь Ярема Вишневецький. Портрет XVII ст.: Z. Wójcik. <i>Wojny kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	325
141. Козацька кіннота під Львовом. Фрагмент гравюри середини XVII ст.: Б. В. Мельник. <i>Вулицями старовинного Львова</i> . Львів, 2001	327
142. Панорама Варшави. Гравюра з малюнка Дальберга 1656 р.: В. Fabiani. <i>Na dworze Wazów w Warszawie</i> . Warszawa, 1988	328
143. Адам Кисіль. Копія з прижиттєвого портрета: П. Белецкий. <i>Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленинград, 1981	329
144. Ян Казимир Ваза. Гравюра 1649 р. Вільгельма Гондіуса з портрета Данієля Шульца: <i>Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)</i> . Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999	331
145. Іслам-Герей III. Гравюра середини XVII ст.: <i>Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» 1648–1651</i> . Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999	333
146. Берестецька битва 1651 р. Гравюра середини XVII ст.: Z. Wójcik. <i>Wojny kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	334
147. Гравюра з книжки Йосифа Ліпмана Машеля «Kinoh al gesserath Ukraina» («Плач на біді св. общини України») (Прага, 1648): <i>Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»)</i> . Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. Москва–Иерусалим, 1997	341
148. Тиміш Хмельницький. Портрет другої половини XVII ст.: П. Белецкий. <i>Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленинград, 1981	348
149. Алексій Михайлович. Гравюра Мейсенса (Відень, 1670): <i>Де ля Невиль. Записки о Московии</i> . Перевод и комментарии А. С. Лаврова. Москва, 1996	349
150. Фрагмент ухвали Помісного собору 1653 р.: Z. Wójcik. <i>Wojny kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	351
151. Прапори козацького війська середини XVII ст. (прориси): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	357
152. Освячення прапора. Мініатюра з рукописного «Службеника» 1665 р.: Г. Н. Логвин. <i>Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль</i> . Москва, 1965	359
153. Іван Виговський. Копія з портрета XVII ст.: <i>Мазепа. Упорядкування</i> Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	361
154. «Герб власний» волинських шляхтичів Гуляницьких. Дереворит із книги Бартоша Папроцького « <i>Herbu guserstwa polskiego</i> » (Краків, 1584)	363
155. «Герб власний» київських шляхтичів Нечаїв: W. Lipiński. <i>Z dziejów Ukrainy</i> . Kijów, 1912	364
156. Московський стрілець. Гравюра середини XVII ст.: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы</i> . Москва, 1986	366
157. Карл-Густав. Гравюра Кюселя, середина XVII ст.: Z. Wójcik. <i>Jan Kazimierz Waza</i> . Wrocław, 1997	367
158. Іллінська церква в Суботіві. Сучасне фото: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2001	369
159. Лист Юрія Немирича до Дьордя II Ракоці. Автограф 1658 р.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1230, оп. 1, спр. 381	371
160. Козак із головою турка. Малюнок середини XVIII ст.: Z. Wójcik. <i>Wojny kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	372
161. Юрій Хмельницький. Начерк портрета, 1749 р.: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	377
162. План Кам'яця: міста і фортеці, з'єднаних мостом. Турецький малюнок кінця XVII ст. За публікацією Даріуша Колодзейчика в часописі « <i>Varok. Historia – literatura – sztuka</i> », 2001, т. VIII/1	379

163. Павло Тетеря. Портрет XVII ст.: Ф. Софонович. <i>Хроніка з літописців стародавніх.</i> Київ, 1992	380
164. Іван Брюховецький. Портрет XVIII ст за малюнком Самійла Величка: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	381
165. Петро Дорошенко. Портрет XVIII ст.: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	385
166. Дем'ян Многогрішний. Малюнок Самійла Величка, перша чверть XVIII ст.: С. Величко. <i>Літопис.</i> Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	389
167. Турецький військовий табір у бою. Гравюра кінця XVI ст.: С. Величко. <i>Літопис.</i> Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	392
168. Підпис Івана Сірка: Н. Яковенко. <i>Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.</i> Київ, 1997	394
169. Кара-Мустафа. Гравюра Георга Етцлера, після 1683 р.: За каталогом виставки «Rzeczpospolita w dobie Jana III» (Варшава, 1983)	396
170. Іван Самойлович. Портрет XVIII ст.: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	397
171. Іван Мазепа. Гравюра Данеля Беля, друга половина XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	399
172. Герб Івана Мазепи «Курч»	400
173. Фрагменти гравюри Івана Мигури з панегірика на честь Івана Мазепи (Київ, 1706). За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	402
174. Василь Кочубей. Портрет першої половини XVIII ст.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	404
175. Косовиця. Гравюра Олександра Тарасевича з книжки «Rosarium et officium V. Mariae Virginis» (Вільно, 1677): Д. Степовик. <i>Олександр Тарасевич.</i> Київ, 1975	407
176. Пьотр І. Гравюра Фавора 1698 р.: Де ла Невиль. <i>Записки о Московии.</i> Перевод и комментарии А. С. Лаврова. Москва, 1996	408
177. Києво-Печерська фортеця. Малюнок з видання «Календарь или місяцослов» (Київ, 1726): <i>История Украинской ССР.</i> Т. 3. Киев, 1983	409
178. Карл XII. Гравюра Фзілжеха 1743 р.: За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	412
179. Панорама Батурина. Гравюра XVIII ст.: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	413
180. Титульний аркуш панегірика Теофана Прокоповича на честь перемоги Петра I у Полтавській битві (Київ, 1709): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні.</i> Кн. 2 (1701–1764)	417
181. Памп Орлик. Копія з портрета XVIII ст.: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	419
182. Ханський палац у Бахчисараї. Гравюра з книги «Сунаеае oder die am Bosphoro Thracisco Ligende hohe Stein-Klippen» (Авгсбург, 1687): <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	421
183. Панорама Ясс. Гравюра кірця XVII ст.: Costin M. <i>Latopis Ziemi Mo³dawskiej i inne utwory historyczne.</i> Tłumaczenie, wstęp i komentarze I. Czamańska. Poznań, 1998	423
184. Титульний аркуш праці Христофора Гарткноха «Respublica Polona» (Франкфурт, 1678) із потрійним зображенням Яна III Собеського. За каталогом виставки «Rzeczpospolita w dobie Jana III» (Варшава, 1983)	425
185. Малюнок зі збірки віршів Данила Братковського «Віаі ро сзбѣѣі пржеі Ытзаны» (Краків, 1697): <i>Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do pocz¹tku XVII wieku.</i> Wybra ³ i opracowa ³ R. Radszewickiej. Kraków, 1998	427
186. Лазар Баранович. Гравюра Олександра Тарасевича 1693 р.: Д. В. Степовик. <i>Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.</i> Київ, 1986	431
187. Діонісій Балабан. Копія з портрета XVII ст.: <i>Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.</i> Київ, 2001	433

188. Гедеон Святополк-Четвертинський. Копія з портрета XVII ст.: С. Величко. Літопис. Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	434
189. Царський герб. Гравюра з праці Йоана Максимовича «Алфавіт римами складений» (Чернігів, 1705): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1701–1764)	435
190. Інокентій Гізель. Копія з портрета XVII ст.: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2003	437
191. Військовий канцелярист. Малюнок Тимофія Калинського, остання чверть XVIII ст.: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2003	438
192. Сторінка з рукопису Самійла Величка. Автограф (?): С. Величко. Літопис. Т. 1. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	441
193. Козацька старшина. Фрагмент ікони «Покров Богородиці» з с. Сулимівки, 1741 р.: П. Белецкий. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленинград, 1981	444
194. Малюнок зі збірки віршів Лазаря Барановича « <i>Lutnia Apollinowa</i> » (Київ, 1671): R. Radyszewskij. <i>Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku</i> . Kraków, 1996	445
195. Теофан Прокопович. Портрет кінця XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	449
196. Татарський воєк. Гравюра XVII ст.: Podhorodecki L. <i>Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.</i> Warszawa, 1987	450
197. Титульний аркуш панегірика Стефана Яворського на честь митрополита Варлаама Ясинського « <i>Argtos et antargtos coeli Rossiaci</i> » (Київ, 1690): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	452
198. Алгоритія скороминущости життя. Гравюра з книги « <i>Les Emblèmes ... par un Père Sarucin</i> » (Париж, 1631): Z. Morsztyn. <i>Emblemata</i> . Opracowali J. i P. Pelcowie. Warszawa, 2001	453
199. Київський краєвид. Гравюра Леонтія Тарасевича з книги «Патерик или отечник печерський» (Київ, 1702): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1701–1764)	454
200. Теза на честь ректора Києво-Могилянської академії Прокопа Колачинського. Гравюра Івана Щирського, 1690-ті рр.: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	455
201. Георгіївський собор Київського Видубицького монастиря, 1696–1701 рр. Сучасне фото: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2003	457
202. Гравюра Івана Щирського в панегірику Лаврентія Крцоновича на честь Лазаря Барановича « <i>Redivivus Roenix</i> » (Чернігів, 1683): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	458
203. Св. Димитрій Ростовський (Данило Туптало). Портрет кінця XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	459
204. Іоаннікій Галатовський. Копія з портрета кінця XVII ст.: <i>Історія Української ССР</i> . Т. 3. Київ, 1983	460
205. Август II Сас. Гравюра з прижиттєвого портрета: S. Link-Lenczowski. <i>Rzeczpospolita na rozdrożu, 1696–1736</i> . Kraków, 1994	467
206. Станіслав Август Понятовський. Прижиттєвий портрет Крафта: W. A. Serczyk. <i>Początek końca</i> . Warszawa, 1997	469
207. Алгоритія розборів Речі Посполитої. Гравюра Леміра, кінець XVIII ст.: W. A. Serczyk. <i>Początek końca</i> . Warszawa, 1997	472
208. Шляхтич. Малюнок Жана Поля Норблена, остання чверть XVIII ст.: Serczyk W. A. <i>Początek końca</i> . Warszawa, 1997	474
209. Коронована ікона Богородиці. Шумськ, перша чверть XVIII ст.: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	475
210. Миколай Поточий. Портрет Якова Головацького, 1770-ті рр.: П. Белецкий. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленинград, 1981	477

211. Орендар Давид Лейбович. Аматорський малюнок початку XVIII ст.: Г. Дружок-Скоп, Л. Скоп. <i>Образ галицького єврейства XIV–XVIII вв. в українській іконописі.</i> Москва, 1996	478
212. Титульний аркуш книги проповідника хасидизму Ар'є Лейба бен-Абрагама з Полонного (Корець, 1798): Я. Ісаєвич. <i>Українське книгодрукування. Витоки, розвиток, проблеми.</i> Львів, 2003	479
213. Селянин у полі. Аматорський малюнок 1765 р. в рукописі драми Георгія Кониського «Воскресення из мертвых»: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы.</i> Москва, 1986	481
214. Гірські розбійники. Народна картинка з Підгаляя: S. Grzybowski. <i>Sarmatyzm.</i> Warszawa, 1996	483
215. Олекса Довбуш. Народна картинка: <i>История Украинской ССР.</i> Т. 3. Київ, 1983	484
216. Гайдамака. Малюнок XVIII ст.: <i>История Украинской ССР.</i> Т. 3. Київ, 1983	485
217. Іван Гонта. Народна картинка 1822 р.: <i>История Украинской ССР.</i> Т. 3. Київ, 1983	489
218. Крехівський монастир. Естамп Діонісія Сінкевича, 1699 р.: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи.</i> Київ, 1982	492
219. Львівська ратуша. Малюнок кінця XVIII ст.: Б. В. Мельник. <i>Вулицями старовинного Львова.</i> Львів, 2001	494
220. Катедральний собор Холмської унійної єпархії. Гравюра Теодора Раковецького 1765 р.: Руїно М. <i>Koronasya sudownego obrazu Naušwiętzszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrzqdku greckiego.</i> Berdyczów, 1780	495
221. Гравюра Івана Филиповича з видання «Лейтургікон сі єсть Службеник» із зображенням Успенської братської церкви (Львів, 1759): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні.</i> Кн. 2 (1701–1764)	496
222. Панорама Глухова. Гравюра XVIII ст.: <i>Мазепа.</i> Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	499
223. Селяни Чернігівщини. Малюнок Тимофія Каїнського, остання чверть XVIII ст.: <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	501
224. Київський магістрат у XVIII ст. Реконструкція Володимира Ленченка: <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	503
225. Павло Полуботок. Копія з портрета початку XVIII ст.: П. Беледкий. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	505
226. Данило Апостол. Малюнок XVIII ст.: С. Величко. <i>Літопис.</i> Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	507
227. Титульний аркуш рукописного кодексу «Права, по которым судится малороссийскій народ» (Глухів, 1743): <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	509
228. Єлизавета Петрівна. Гравюра Чемесова, 1761 р.: О. Чайковская. «Как любопытный скиф...» <i>Русский портрет и мемуаристика второй половины XVIII века.</i> Москва, 1990	510
229. Булава, бунчук і литаври (XVII ст.?): <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	511
230. Єкатерина II. Мармуровий барельєф Марі Анн Колло, 1769 р.: О. Чайковская. «Как любопытный скиф...» <i>Русский портрет и мемуаристика второй половины XVIII века.</i> Москва, 1990	513
231. Герб Сологубів «Правдич»: В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. <i>Малороссийский гербовник.</i> Санкт-Петербург, 1914	516
232. Батуринський палац Кирила Розумовського. Сучасне фото: <i>Історія української культури.</i> Т. 3. Київ, 2003	517
233. Герб Донців: В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. <i>Малороссийский гербовник.</i> Санкт-Петербург, 1914	520
234. Вибори кошового на Запорозькій Січі. Малюнок останньої чверти XVIII ст.: Н. Яковенко. <i>Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.</i> Київ, 1997	523
235. Мапа-схема паланок Вольностей Війська Запорозького: Ю. А. Мицик, С. М. Палохій, І. С. Стороженько. <i>Як козаки воювали.</i> Дніпропетровськ, 1990	524
236. Плита на могилі Петра Калнишевського. Сучасне фото. З часопису « <i>Mówią wieki.</i> Ukraina». 1995, grudzień 12 (439)	526

Науково-популярне видання

Наталя Яковенко
Нарис історії
середньовічної
та ранньомодерної
України

Видання третє, перероблене та розширене

Редактор

Вадим Дивнич

Художник

Андрій Вишневський

Технічний редактор

Майя Притикіна

Коректори

Ірина Гонсалес, Тетяна Яковенко

Покажчик

Тарас Цимбал

Ілюстрації та мапи опрацював

Володимир Романишин

Комп'ютерна верстка

Олексій Борсук

Відповідальний за випуск

Микола Климчук

Підп. до друку 26.12.2005. Формат 70х100/16. Гарнітура Мисль. Папір офсетний №1.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 47,45. Умовн. фарбовідб. 48,59. Обл.-вид. арк. 49,71.
Наклад 4000 прим. Зам. 5-2289.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»

ДК №2189 від 18.05.2005. Свідоцтво про реєстрацію КВ2690 від 21.04.1997.

01001 Київ-1, а/с 255 www.krytyka.kiev.ua krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. +380-44 278-85-41 тел./факс +380-44 270-54-00 office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. +380-322 67-3696 natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».

03151 Київ-151, вул. Волинська, 60.

- Я47** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К. : Критика, 2006. – 584 с.: Іл. – Бібліогр.: с.531–537.
ISBN 966-7679-82-9

Концепція «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» професора Наталі Яковенко, який виходить у світ другим виданням, спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії, що його й дотепер чинна, хоч і захитана академічна історіографічна традиція успадкувала від народницького «національно-державного» історіописання. Порівняно з першою версією, яка з'явилася 1997 року, дослідниця значно розширила «Нарис» змістово, особливо сюжетами про світ уявлень та ідей XVI–XVII століття, що є першочерговою сферою її наукових зацікавлень, та щедро оздобила свою книгу ілюстративним матеріалом.

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ

середньовічної та ранньомодерної

УКРАЇНИ

ISSN 966-7679-02-9

9 789667 679029

• КРИТИКА •